A SZÉKELYFÖLD

KÖZGAZDASÁGI ÉS KÖZMÍVELŐDÉSI ÁLLAPOTA.

A SZÉKELY MÍVELŐDÉSI ÉS KÖZGAZDASÁGI EGYLET ÁLTAL EZER FORINT PÁLYADÍJJAL JUTALMAZOTT MUNKA.

ÍRTA

KOZMA FERENCZ

A SZÉKELY-KERESZTÚRI ÁLLAMI TANÍTÓKÉPEZDE IGAZGATÓJA.

KIADJA

A SZÉKELY MÍVELŐDÉSI ÉS KÖZGAZDASÁGI EGYLET.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

1879.

BEVEZETÉS.

Az 1875-ben megalakúlt «Székely mívelődési és közgazdasági egylet» kiváló feladatául tekintette alaposan megismerni a bajokat és nehézségeket, melyek a székely nép szellemi fejlődését és anyagi gyarapodását gátolják s módokat keresni a megismert bajok orvoslására, s évről évre minden kitelhető módon eszközölni e jóravaló nép előhaladását és jólétét. E czél valósítása végett az egylet központi választmánya alkalomszerűnek találta, hogy a «székely mívelődési és gazdasági viszonyoknak» egy hiteles adatokon nyugvó, kimerítő s állandó becscsel bíró, rendszeres leírására, bizonyos díj tűzetvén ki, pályázat hirdettessék.

A közp. választmánynak ily értelmű inditványát az 1876-ban Sepsi-Szentgyörgyön tartott közgyűlés elfogadván, 1000 frt pályadíjat tűzött ki. A pályázat még amaz évben kihirdettetett s a munka tartalmára nézve így szól: «E munkának ki kell terjeszkednie a székelyföld és székely nép mívelődési állapotára, tan- és pénzügyére, humanisticus intézeteire, háztartási, mezőgazdasági, állattenyésztési, erdőkezelési, bányászati, ipar és kereskedelmi, továbbá közlekedési, épitkezési, népességi és birtokviszonyaira, — mindent a legújabb statistikai adatok alapján, körűlményesen adván elő, az előnyök és és hiányok világos feltüntetésével, — kiemelvén az előnyök kiaknázására s a hiányok pótlására szolgáló módokat és eszközöket általában. Terjeszkedjék ki a munka különösen a termények és gyártmányok jelen állapotának, termelési helyeinek és az egyes czikkekbeli termelő és kiviteli képességének feltűntetésére s tegyen részletes javaslatokat arra nézve is, hogy mely czikkeknél és mily intézkedések által lehetséges a termelő és kiviteli képességet a székely föld és közös hazánk javára sikeresen fokozni.»

1878 évi május 1-ére, mint kitűzött határidőre, egy pályamű érkezett be, melynek megbírálására a közp. választmány Keleti Károlyt, az orsz. statistikai hivatal főnökét s a Magy. Tud. Akadémia r. tagját, Deák Farkas akadémiai l. tagot s a Történelmi Társulat egyik titkárát és Bedő Albert kir. főerdőtanácsost kérte fel.

Bírálók a pályaművet egyhangúlag méltónak találván a kitűzött díjra, az 1878. sept. 8-án Maros-Vásárhelytt tartott közgyülésen a bírálat egész terjedelmében felolvastatott s a díj szerzőnek, ki a jeligés levél felbontása után a gyülésbe küldöttségileg hivatott meg, az ülés színén ünnepélyesen át is adatott, a közp. választmányra bízatván a pályadíjt nyert mű kinyomatása.

Íme az indokok s a czél, melyeknek e munka létrejövése köszönhető. A Székely-egylet első sorban magának kívánt anyagot és biztos alapot szerezni e könyvben az előtte álló teendők helyes rendezése s kivitele tekintetéből; de örvendene, söt első sorban a székely föld értelmesebbjeitől elvárná, hogy ezen országrész szellemi és anyagi fejlesztése eszközeiről gondolkodjanak, s a jelen könyvben feltárt adatokat e czélra hasznositsák, az egylet maga részéről igérvén, hogy minden idevágó indítványt vagy javaslatot készséggel elfogad, s a mennyiben az eszme életrevalónak mutatkoznék, annak kivitelét alapszabályainak keretében és anyagi erejéhez képest támogatni fogja. E mellett kiválóan ohajtaná egyletünk, ha egyszersmind ezen általa létrehozott művel az egyesület körén kivül a magyarhoni összes nagy közönség figyelmét is magyar fajunknak, hazánk legkeletibb havasai közt, ezer év óta annyi mostohasággal küzködő őrszemére, ama székelységre fordíthatná, mely hős volt mindig a haza védelmében és munkás, szorgalmas a békében, — ama székelységre, melyről Petőfi mondta, hogy «minden csepp vére drága gyöngyöt ér».

A «Székely miv. és közgazd. egyesület»
közp. választmánya.

TARTALOM.

Lap

Bevezetés ... I—IV
Előszó ... 1

ELSŐ SZAKASZ.

A székelyföld és székelynép.

I. A székelyföld.

1. Földrajzi kiterjedése ... 5
2. Földének felülete és hegyrendszere ... 7
3. Folyamrendszere ... 9
4. Földtani jellemzése ... 19
5. Ásványvizek ... 30
6. Égalji (meteorologiai) viszonyai ... 42

II. A székelynép.

1. Népesség, foglalkozás és népesedési mozgalom ... 65
2. Nemzetiség és felekezetiség ... 72
3. Társadalmi és közerkölcsi állapotok ... 86
4. Lakás és épitkezési viszonyok ... 98
5. Ruházat és táplálkozás ... 109
6. Közegészségügy ... 114
7. Kivándorlás, kitelepítés ... 121
8. Teendők ... 131
9. A közegészségügy érdekében ... 132

MÁSODIK SZAKASZ.

Mezőgazdaság.

I. Földmivelés.

1. A talaj minősége ... 134
5. A földterület felosztása mivelési ágak szerint ... 140
3. Földbirtok-viszonyok és a föld mivelői ... 151
4. Haszonbér és birtok-vételárak ... 158

Lap
5. Földmívelési rendszer ... 163
6. Földmívelési terményeink ... 174
7. Földmívelési terményeink piaczai és piaczi árai ... 190

II. Szőlő és bortermelés.

1. Szőlőbirtok és szőlőbirtokosok ... 194
2. A szőlőterület talaja és fekvése ... 196
3. Szőlőmívelési rendszer ... 197
4. Szőlőfajok ... 199
5. Szüret ... 199
6. A bortermés, minőség és borárak ... 200
7. A szőlőmívelés költségei ... 202

III. Kertmívelés.

1. Gyömölcs-termelés ... 203
2. Vetemény-termelés ... 209
5. Virág-tenyésztés ... 210

IV. Állattenyésztés.

1. Takarmányozás ... 211
2. Téli takarmányozás ... 213
3. Marha-állomány ... 215
4. Állatfajaink ... 221
5. Kiegészítés az állattenyésztéshez ... 228
   a) házi szárnyasok ... 229
   b) vadászat, halászat ... 230

Mezőgazdasági rendszerünk birálata s némi javaslatok.

V. Erdőgazdaság.

1. Erdőterület ... 250
2. Erdőbirtok-viszonyok ... 252
3. Az erdők talaja, fekvése és égalja ... 253
4. Fanemek ... 555
5. Erdőtenyésztési állapotok, üzemmódok, fordák ... 256
6. Az erdők értékesítése és jövedelme ... 259
7. Faárak és erdei mellékhaszonvételek ... 262
8. Erdőgazdaságunk birálata s némi javaslatok ... 264

HARMADIK SZAKASZ.

Ipar, kereskedés és pénzügy.

I. Ipar és kereskedés.

1. Bányaipar ... 276
2. Gyári-ipar ... 283

Lap

3. Kézmű- és házi-ipar ... 293
   a) házi-ipar ... 295
   b) kézmű- vagy szakipar ... 308
4. Ipartársulatok ... 314
5. Kereskedés ... 316
6. Az ásványos vizekkel való kereskedés ... 319
7. Személy-forgalom ... 320
8. Posta- és távirda-forgalom ... 321
9. Közlekedési útak ... 326
10. Heti és országos vásárral biró piaczok ... 330
11. Észrevételek, javaslatok ... 331

II. Pénzügy.

1. Megyei háztartás ... 348
   a) Közadózási viszonyok ... 348
   b) Megyei középalapok ... 353
2. Községi háztartás ... 259
   a) Törzs-vagyon ... 259
   b) Költségvetés 1877-re ... 362
   c) A székely városok törzsvagyona s költségvetése 1877-re ... 364
3. Alapitványok a székelység számára ... 366
4. Magánháztartás ... 373
5. Pénzintézetek ... 375
6. Árvai pénzügy ... 377
7. Maros-Tordamegyei kölcsönös tűzkárbiztosító szövetkezet ... 379
8. Észrevételek, javaslatok ... 393

NEGYEDIK SZAKASZ.

Közoktatás és közmívelődés.

1. Az olvasni-irni tudás ... 401
2. Az elemi oktatás ... 403
   a) Kisdednevelés ... 403
   b) Népnevelés ... 405
   c) Tanitóképzés ... 415
3. Szakoktatás ... 417
   a) Gazdasági felső népiskolák ... 417
   b) Ipartanfolyamu felső népiskolák ... 426
   c) Iparoktatás másféle iskolákban ... 430
4. Polgári iskolák ... 433
5. Leányiskolák ... 435
6. Középtanodák ... 436
7. Könyvtárak, gyüjtemények s más közmívelődési eszközök ... 443

Lap

a) Könyvtárak ... 443
b) Csereyné-féle «Székely nemzeti muzeum» ... 445
c) A közmívelődés egyéb eszközei ... 450
8. Humánistikus intézetek ... 450
a) Szegény-nevelés ... 450
b) Szegényügy ... 451
c) Nőegyletek ... 454
9. Közmívelődési egyletek ... 455
10. Észrevételek és javaslatok ... 463

ELŐSZÓ.

Jelige: «Mily örömmel nézem e nép ébredését:
A világ árjától csakhogy el ne késsék;
Hogy neki is legyen egy szava e zajban,
S ne legyen utolsó, ha elöl járt hajdan.»

Szász Károly.

Az iró joga, sőt kötelessége, hogy mielőtt művét olvasásra bocsátotta, tájékozást nyujtson az alapról, a melyen áll, — a vezérelvről, a melyet követett, és az eszközökről, a melyeket czéljára felhasznált. Az olvasó teendője aztán megitélni: helyes alapra van-e fektetve a mű s ezen alapon, az elv és eszközök természete szerint, a feladat mennyiben tekinthető megoldottnak.

Hozzuk tisztába tehát, tisztelt olvasó, e kérdést. Én megadom a tájékozó nyilatkozatot. Te pedig, ha elolvasásra méltatod a munkát, megadod a feleletet ama kérdésre.

Az alapot, melyen állunk, a «Székely közmivelődési és közgazdasági egyesület» pályázati hirdetése jelölte ki. Helyes-e az? nem az iró és olvasó között eldöntendő kérdés. *A székelység közgazdasági és közmivelődési állapotának összes alkatrészeit* kellett megismertetni, kijelölvén mindenben az észlelt hátrányokat és előnyöket s rámutatván azon teendőkre és eszközökre, melyeknek kezdeményezése, végrehajtása és alkalmazása által a székelység anyagi és szellemi ügyeinek előmozdítása, felvirágoztatása legbiztosabban és leggyorsabban eszközölhető.

Nem közönséges kérdés tehát az a melylyel szembe állunk. Nemzetboldogítási eszmékkel nem egy theoretikus foglalkozott már a népek életében. És az elmélet mily szüken és lassan szivárgott át a

megvalósulás talajába! Gyakorlati államférfiakat és nemzetgazdákat is adott a gondviselés, a többiek között, a magyar nemzetnek is. S a szembetünő nagy haladás közepette mennyi és mekkora árnyakat vet maga körül szerteszét még a nyomor! Egy népet gazdaggá, miveltté, szabaddá és igy hatalmassá tenni a mily dicső, ép oly nehéz feladat....

Hátha még, mint a székelynél is van, ez meg se igen kisértetett?! Mennyivel nehezebb feladat itt egy vállalkozó egyes nagy testületre nézve, nem csupán a végrehajtás, de még azon programm kidolgozása is, melynek alapján a nagy feladat végrehajtandó lenne!

A *programm e mű akarna lenni.* De követelhetné-e higgadt megfontolással valaki, hogy ez tökéletes legyen? Hol vannak azon programmtöredékek, vagyis azon székely közgazdasági és közmivelődési irodalmi művek, melyek ugyan e tárgygyal foglalkozva s a kérdés különböző ágait feldolgozva, megvilágítva és igy előkészítve, itten felhasználhatók, jegeczödött elveikben mintegy beilleszthetők lettek volna?! A mi édeskevés létezik, azt örömmel használtuk fel s adtunk róla számot; de azok mellett még mindig elég nehéz volt a feladat vállainkon.

Hogy a mű kimagasló nagy gyarlóságok s tátongó hiányok nélkül kerülhessen az olvasó kezébe, semmi áldozatot, időt és fáradságot nem kiméltünk a lehető leghivebb és kimerítő adatok összegyüjtésében, a mi alig volt kisebb feladat magánál a munka összeállításánál.

A magyar kir. statistikai hivatal munkálatait bizonyos előszeretettel aknáztuk ki, mert ezeknél positivebb, részletesebb és becsesebb közgazdasági adatokat az irodalom ma nem nyujt. A mit tehát onnan felhasználtam, azt e munka különös előnyének itélem, s ebben, remélem, meg fog erősíteni a szives olvasó is.

A *közvetlen adatgyüjtés* szintén nyujtott becses adalékokat, de e gyüjtés kimeríthetetlen türelmet és kitartást igénylő munkával jár. A statistikai törvény által rendelt *„statistikai bizottságot“* t. i. egyik megye közigazgatásában se találtam megalkotva, s igy a közigazgatás által nyujtott segély annak és nekem egyaránt terhessé vált; bár hálával és köszönettel ismerem el a készséget és támogatást, a melylyel mindenütt találkoztam.

Az *anyag feldolgozásában* a következő tervet követtem: a) *megis-*

mertetni a tényleges állapotokat, a lehető legszigorubb hűséggel; b) *összehasonlitások alapján kulcsot nyerni azok értékének megitélhetésére;* c) *birálni s az eszközök kimutatásával javaslatokat fogalmazni.* Az utóbbiakban óvakodtam meszszemenő ideális tervektől; sőt szigoruan törekedtem a teendők sorozatát úgy állapitani meg, hogy azok megvalósitása, tényleges viszonyaink között, a lehetőséget magában hordja.

Mennyiben sikerült már ez eljárással, a rendelkezésre álló anyagból, csekély tehetségemmel közgazdasági és közmivelődési törekvéseink számára az alapot tisztán körvonalozni, a követendő elveket felállítani s az eszközöket és teendőket kijelölni: erre nézve az itéletet az olvasó kezéből várom. Csupán azon szelid elnézésre tartok számot, a melyet a kritika minden *uttörő* iránt tanusitani szokott.

Hogy e munka mentől tökéletesebb legyen, azt magam óhajtottam volna leginkább, nem reputatiómért annyira, mint inkább azon népért, a melynek érdekében e munka készült s a melynek én is tagja lévén, minden gondolatomat és minden szivdobbanásomat előhaladására szentelem. De a fogyatkozásokat jó akarattal és lelkesedéssel csupán — nem lehet elenyésztetni. Minden uttörő kénytelen a tökély dicsőségét szerencsésebb utódok számára hagyni fenn. Én megelégszem azon tudattal, ha sikerült volna legalább kiindulási pontot s igy némi alapot nyujtanom a székelyeket boldogítni vágyó nemes és dicső törekvések számára.

Még csak egyet kivánok megjegyezni. A hol a népről és társadalmi osztályokról, mint olyanokról van szó, igazságos biráló igyekeztem lenni, leplezetlenül tárván fel az erények mellett a gyarlóságokat is, mert nem tetszeni, hanem használni akarok. A görög erkölcsöket a népnek fülbemászó hizelgést rengedező sophisták tették tönkre. Őket a nép Socratessel szembe nagyoknak mondotta s e közben maga rohamosan sülyedett. A nép által magamat nagygyá tenni ilyen áron nem óhajtom, sokkal inkább annak nagygyá lételére keserü igazságok kimondásával is befolyni.

E helyen még egy kedves kötelességet kell lerónom, midőn a székelység érdekeiben tanusított buzgó támogatásért mély és hazafias köszönetet mondok a székely közigazgatási hatóságoknak, a kataszteri királyi biztosoknak, s *Dániel* Gábor, *Pótsa* József, *Mikó* Mihály és

báró *Kemény* György főispán uraknak különösen, a kik annyi szives támogatásban részesittettek, a mennyit csak nemes érzés, a közügyek átható szeretete és hazafiság sugallhat magas állásu székelyeknek. Fogadják egyszersmind hálám kifejezését azon jó ismerőim és barátim egyetemesen, kik az adatgyüjtés közül e munka sikerét előmozdítani oly nagy készséget tanusitottak.

És most tisztelt olvasó s különösen szeretett testvéreim, székelyek, tietek e munka. Ha valami hasznot meríthettek abból, az is a tietek. Enyém a felemelő tudat, hogy javatokra törekedtem!

Székely-Keresztur, 1878. április 27.

Kozma Ferencz.

ELSŐ SZAKASZ.

A székelyföld és székelynép.

I. A székelyföld.

1. A földrajzi kiterjedése.

A székelyföld egy összefüggő földrajzi egészet nem alkot, hanem két darabból áll. *A nagyobb* a korábban ugynevezett Csik-, Három-, Maros- és Udvarhely*széket* foglalja magában s a magyar birodalom délkeleti szögletét képezi; a kisebb ezelőtt Aranyosszék néven, a volt Tordamegyéből kiszakítva, ennek nyugati végében, Erdély belsejében fekszik.* Az 1874-ik évi legujabb megyerendezés következtében a székely törvényhatóságok elveszitvén történelmi régi neveiket, ma már megyéknek nevezzük fő- és alkirály birájok s dullóikat pedig főispán-, alispán- és szolgabirónak. Ennél azonban lényegesebb változásokat is hozott ama rendezés. A székelyföld geographiai határait t. i. részint kijavította, részint eltörölte. Az első eset áll a volt Háromszékre nézve, mely a területén részint elszórt, részint beékelt felső-fejérmegyei községeket nyerte. A volt Udvarhelyszéket nyugoti oldalán, hasonlóan kiegészítette egy nehány magyar, szász és oláh

* *A székelyföld* az erdélyi szász iróknál s utánok a németeknél *Szeklerland*, a latin nyelven iróknál *Siculia* név alatt fordul elő. A székely-székek az utóbbiaknál: *Sedes Siculicales*.

A székely-székek korábban több kisebb, részint önálló, részint *fiu*-székekre voltak felosztva. *Háromszék* pld. *Sepsi-*, *Kézdi-* és *Orbai* székekből egyesíttetett, hozzácsatoltatván később *Miklósvárszék* is.

Udvarhelyszékhez Keresztur és *Bardocz-*, *Csikszékhez* pedig *Gyergyó* és *Kászon*, mint *fiu-székek* tartoztak. *Aranyosszék* székelyeinek ősei is hajdan Kézdi-szék lakói voltak. 1271-ben, V-ik István magyar királynak *Ottokár* ellen vívott harczában kitünő hadi szolgálatot teljesítettek, miért a király a *hevesi* országgyülésen nekik adományozta Tordamegye nyugati részét, hogy azt benépesítvén, mint tulajdonukat birják. 1289-ben *László* király is megerősítette ismételt kitünő szolgálatuk fejében, atyja adományozását, s igy keletkezett ez új székelyszék.

község. Csik megmaradott régi határai között. E három tehát a mennyiben változást szenvedett is, eléggé megtartotta, sőt javítva tartotta meg régi politikai földrajzi területét. De a más két széket ma már hiába keressük a térképen. Különállóságukat elvesztették s a két részre osztott korábbi Tordamegye alsó- és felső kerületével egyesülvén: „Torda-*Aranyos*"- és „*Maros*-Torda" név alatt jelennek meg.

Nem tartozik ide azon közigazgatási és politikai okok boncolása, melyek e rendezés alapjául szolgáltak. Egyszerüen csak jeleztük e tényállást és hozzáteszszük, hogy a székelyföldi viszonyok ismertetésében mind a pályázati feltételek, mind e mű czéljának természete szerint *a székelyföld régi földrajzi fogalmához ragaszkodtunk.* Nem is egy könnyen lehetett volna e munkát az új viszonyokhoz idomitani, mert minden irott adat, még a magyar királyi statisztikaiakat sem véve ki, csak a korábbi viszonyokról áll rendelkezésünkre.

Eljárásunkat tehát szükkeblü politikai és nemzetiségi felfogásból származottnak, elfogultság nélkül, senki sem nevezheti.

E szerint, midőn ezennel a *székely törvényhatóságok* új neveit e munkába bevezetjük s állandóan használjuk: kérnünk kell az olvasót, hogy gondolja magának mindig a régi székelyföldet annak akkori 450 községével és 11 városával, melyeket hátrább egyenként is meg fogunk nevezni.

A székelyföld **területe** a háromszögelési és táborkari fölmérések szerint 206 osztrák □ mérföld. Ebből (Torda) Aranyos megyére 6.$_{08}$, Maros (Torda) megyére 24.$_{75}$, Udvarhely megyére 45.$_{27}$, Háromszék megyére 51.$_{07}$ és Csik megyére 78.$_{08}$ □ mf. esik.

A nagyobb terület * a 45° 29′ és 47° 9′ északi szélességi s a 41° 57′ és 44° 5′ keleti kosszusági vonalak között fekszik.

A kisebb terület (a volt Aranyosszék) az északi szélesség 46° 21′ és 46° 33, s a keleti hosszuság 41° 13′ és 41° 33′ foka között.

Határos: keleten Moldvával, *délen* Oláhországgal és Brassómegye délkeleti részével; *nyugaton* Brassómegye északi része —, (az u. n. Barczaság), Nagy- és Kis-Küküllőmegye keleti- s (Torda) Aranyosmegye délkeleti részével; *északon* a volt Tordamegye keleti részének déli oldalával és Besztercze-Naszódm. délkeleti végével.

A volt Aranyosszék pedig a részben vele egyesitett Tordamegye-, Kolozs- és Alsó-Fejérmegye között fekszik.

* A nagyobb terület megyéi külön-külön: *Háromszékmegye* az é. sz. 45° 29′ és 46° 16′, s a k. h. 43° 9′ és 44° 5′ fokai között; *Csikmegye* az é. sz. 46° 7′ és 47° 7′, s a k. h. 42° 51′ és 43° 54′ fokai között; *Udvarhelymegye* az é. sz. 46° 3′ és 46° 39′, s a k. h. 42° 22′ és 43° 25′ fokai között; *Maros (Tordajm.* az é. sz. 46° 22′ és 46° 40′ s a k. h. 41° 53′ és 42° 54′ fokai között.

2. Földének felülete s hegyrendszere.

A székelyföld tulnyomóan hegyes és magas fekvésü. A Kárpátok hegyrendszeréhez tartozván ez s ennek déli, különösen pedig keleti benyulásai, párhúzamos ágai s ezek elágazásai borítják.

Völgyei és térségei, a hol legmélyebben feküsznek is, 900—1000 lábnyira vannak az adriai tenger szine fölött. Ugy, hogy az egész terület méltán nevezhető *felföldnek*.

Hegységei között legnevezetesebbek a Kárpátok, melyek a birodalom délkeleti szögletéből észak és nyugatra kitárt 4—5 ezer láb magas hatalmas karjaikkal magukba ölelik s őserdeik árnyában szirtfalaikkal védelmezik a sasok ez elzárt fészkét, a székelyföldet.

E hegyrendszer székelyföldi alkatrészei. *Keleten*: a) a *gyergyói* havasok, a borgói szorostól délkeletre a Lóhavasig, az Olt eredetének közeléig;

b) innen hasonló irányban a Büdöshegyig a *csiki-havasok*. Ezeknek folytatása:

c) *a háromszéki keleti* havasok, melyek a csiki-havasok déli végénél, *bereczki-havasok* név alatt az egész Kárpátrendszernek keletre leginkább kikanyarodó részét teszik. *Délen* a háromszéki déli havasok, melyek a hegyrendszer délkeleti szögletét alkotják.

E hegyrendszer fensíkjai és keleti lejtői dús legelőket szolgáltatnak.

A Kárpátok mellékágai. A gyergyói és csiki-havasok érintkezésénél a Maros és Olt eredete között, ezen két folyamterület *vízválasztója* nyúlik be a Feketereze nyujtványakép délnyugatra, elválasztván egymástól Csik- és a volt Gyergyó fiuszéket. A benyulás keleti végén fekszik a Lóhavas, nyugati végén az Ostoros nevü hegy.

E benyulás, mely három mérföldnél alig terjed hosszabbra, a délnyugati végén fekvő *Ostorosból* két hegyvonalat bocsát ki; u. m. a *Hargitát* d. délkeletre, és a *Görgényi-havasokat* é. északnyugatra. Mindkettőt párhuzamosan a keleti Kárpátokkal. E hegyvonulat hossza 136.512 kilométer, átlag 30.336 kilométer szélességgel. * A *Hargita*, e hatodfél ezer láb magasságon felül emelkedő legtekintélyesebb belföldi székelyhegység, (Oláhfalu fölött a Hargitatető 1797.408 méter) délkeleten ott végződik, hová a Kárpátoknak vele parallel futó része, az u. n. Csiki-havasok nyulnak le, t. i. a kettő között és végénél 3579 lábra (Binder szerint 1131.191 méter) kimagasló *Büdös* hegyig.

Nevezett hegység e fővonala *Al- és Felcsikot* a nyugati oldalon egé-

* Dr. *Herbich* F. «A székelyföld földtani és őslénytani leirása». Budapest, 1878. 4. l.

szen bezárja és elválasztja az innen nyugatra fekvő Udvarhelymegyétől. Ugy hogy keleten a Kárpátok, nyugaton a Hargita, délen a Büdös és északon a Maros és Olt vizválasztója minden oldalról meredek védbástyákkal veszik körül Csikot, melynek az Olt völgyéből álló medenczéje 2300 láb magasan fekszik ugyan a tengerszin fölött, de 3381 lábnyira mélyen az őt környező hegymagaslatok alatt.

A mi belföldi hegység már most Háromszék és Udvarhelymegyében elterül, az részben a *Büdös*, részben pedig a *Hargita* nyujtványának tekintendő.

A Büdösből délre, Bükkszád és Málnás fölött, Háromszékmegye s egyszersmind a székelyföld legszebb és legnagyobb térségéig, a Szépmezőig nyulnak le az u. n. *háromszéki hegyek*, délfelé mindinkább ellankásodva. Ezek képezik a Feketeügy és Olt vizválasztóját. Északnyugati oldalán legmagasabban fekszik rajta *Bükkszád*, 1768 lábra (Binder sz. 635.₁₈₀ méter) a tenger szine fölött. Lábainál kereken a megye számos községei terülnek el. Közötte és a Kárpátok legkeletibb része, a gazdag vastartalmu *Bereczki Havasok* között egy szép térségen fekszik Kézdi-Vásárhely és vidéke, a régi Kézdi- és Orbaiszék északi része.

A Hargita végső benyulása délre a barnaszén- és vasban dús *Hermány-Barothi* hegység, párhuzamosan haladva a háromszéki hegységgel. Előpatak és Ilyefalvától délre az Olt jobbpartjáig ereszkedik le s ez irányban ép ugy, mint keleti és nyugati oldalán nagyon ellankásodik. Csikból együtt indul a hatalmas hegyvonal s a kicsiny folyó s mire itt újra találkoznak, ez utóbbi már meltóságosan hömpölyög s partján elsimul amannak déli végső halma.

Másik nyujtványa a Hargita déli végének az előbbivel ugyanazon helyről indul ki s Lövétén alól északi oldalán Homoród-Almás, H.-Karácsonyfalva és H.-Okland, s déli oldalán Vargyas között nyulik le nyugatra *Rika* név alatt. E vonal a N.-Homoród és Vargyas vize vizválasztója. Mint egy ék illeszkedik be ez és a baróthi hegység közé Erdővidéke.

A Rikával többé-kevésbbé párhuzamosan haladnak a Hargita nyugati aljának előhegyeiből nyugati irányban, Udvarhelymegyén keresztül a K.-Homoród s Nagy-Küküllő s ez és a K.-Küküllő vizválasztói gyanánt azon csekélyebb emelkedésü hegyvonalak, melyek szétágazásaikkal az emlitett megyét egészen elboritják, ugyannyira, hogy Udvarhelymegye az egész székelyföldön a legkevesebb lapályos helylyel bir. Legszabálytalanabbul és legnagyobb kiterjedésben tornyosulnak össze e hegységek elágazásai a megye délnyugati részén a N.-Küküllő és Kis-Homoród folyó között: Kénostól Muzsnáig és Bágytól Agyagfalváig, valódi dombvidék jelleget adván e területnek. E hegyek erdő által nem boritott részei nagyobbára földmivelés alatt állanak.

A megye északi részét boritó s ugyancsak a Hargita nyugati oldalából eredő hegyek. Udvarhelytől északnyugatra jóval magasabb csúcsokkal emelkednek, ugy hogy a megye északnyugati széléhez közel fekvő *Firtos* tetejéről a messze tátongó Tordai hasadékot tiszta időben biztosan lehet szemlélni

Átalában véve tehát Háromszék- és Udvarhelymegye belső hegységei mind a Hargitából sugároznak szét, s mentől inkább közeledünk annak fővonalához, mely Udvarhelymegye északkeleti szélén vonul el, annál inkább emelkedő és egymáshoz mind közelebb szoruló s a gabnatermést mind inkább kiszorító hegyvonalak között haladunk, mig végre, pl. Udvarhelymegye belsejéből haladva fölfelé, Udvarhelyen fölül Máréfalvánál, ettől északra Zetelakánál, délre Lövéténél a Hargitával hosszan futó azon előhegyet érjük, melyet okvetlen meg kell másznunk, ha a Hargita lábához akarunk jutni. Itt pedig az *oláhfalvi fennsikot* érjük, mely 1718.$_{40}$ láb (Binder sz. 834—859 méter) magasan fekszik a tenger szine fölött, s a legmagasabb lakott fensik Erdélyben, 16 □ kilométernyi területtel.

Fennebb mondottuk, hogy az Olt és Marosnak Csik-Gyergyó között a Kárpátokból benyúló vizválasztója. e folyókkal északnyugatra és délre párhuzamosan futó két ágat bocsát ki magából. A délit és nyujtványait már ismertettük. Még szólanunk kell az északnyugatiról.

Ez a Görgényi havasok neve alatt előbb északnyugatra, majd északra s végre egészen nyugatra kanyarodva, Gyergyót nyugati oldalán elválasztja a Maros (Torda)-megye keleti végétől. Ez is, mint déli testvére, a Hargita, több hegyvonalat bocsát ki magából nyugatra.

A Görgényi havasok és a Hargita északi végének erdőboritotta előhegyeiből Maros (Torda)-megye belsejébe a *Szakadát* és *Bekecs* nyúlnak be, s központjaivá lesznek azon mérsékelt emelkedésü hegyvonalaknak, melyek a megye belsejében délnyugati irányban végig húzódnak. Ezek egyike a *Nyárád-vonal*, mint a K.-Küküllő és Nyárád folyó vizválasztója, Szováta és Makkfalvától északra; továbbá egy emelkedettebb vonal, az előbbitől északra, mint a Nyárád és Maros vizválasztója. Az első a Nyárádot, a balparton, a Marosba ömlésig kiséri; a másodiknak nyugati lankáján M.-Vásárhely egy része terül el. Mindkettő a maga elágazásaival a megye szőlőhegyeit képezi, s maguk között tágasabb völgyeket alkotva, Maros (Torda)-megyét, földmivelési szempontból előnyösen különböztetik meg Udvarhelymegyétől s Háromszékmegye északkeleti részétől, melyek vulcanicus külsejü s magasabban emelkedő hegyekkel sürüen vannak boritva.

3. Folyamrendszere.

Hátrább hagyva (Torda) Aranyosmegye helyrajzának rövid vázlatát, ezuttal az anya-székelyföld főbb körvonalakban adott hegyrajzát kell

kiegészitenem annak **folyamrendszerével**, hogy földjének felületéről egy teljes képet alkothassunk s megismerhessük a nagy mértékben e kettőtől függő *égalji viszonyait.*

A székelyföld is, mint a magyar királyság összes területe, a tengerpartot kivéve, a *Duna főfolyam területéhez* tartozik; de annak mindenesetre legtávolabb fekvő része. Másod- és harmadrendü folyamterületei azonban ez országrész legjelentékenyebbjeinek tekinthetők.

A rendszer középpontja a Hargitát és Görgényi-hegységet a Keleti Kárpátokkal összekötő ama rövid hegyvonal, mely Csikmegyét középen átmetszi, s csaknem két egyenlő részre osztja, u. m. délen Csik- és északon Gyergyóra. Itt ered Erdélynek két legjelentékenyebb folyója s egymással ellentétes irányba, az *Olt* délre, a *Maros* északra indulva, a székelyföldet keleti oldalán végig futják, míg az egyik annak déli és a másik északi szélén egymással szembe, befelé kanyarodnak. Az Olt ereje azonban Alsó-Rákosnál a Rikahegyvonal sziklatömegének áttörésében annyira meglankad, hogy nem birván merész kanyarulatait tovább folytatni, a délnyugatra kinálkozó völgyeséseken át egykedvüen hagyja itt az országot. Ikertestvére is M.-Vásárhelyen alól búcsut vesz a székelyföldtől s termékeny völgyeken folytatja nyugati missióját.

Annyit azonban még is elér ős bérczeink e két büszkesége, hogy székelyföldi folyóvizeinket ők veszik magukba, s ők vezetik a Duna tág ölében a Feketetenger hullámaiba. Kereskedelmünk számára így jelölte ki már az őstermészet az egyik leghelyesebb irányt.

Az Olt *Orbán* Balázs legújabb felderitése szerint a Gyergyó szélén emelkedő *Magas-Bükk* ormán ered, mintegy 5000′ magasan a tenger szine fölött.* Folyamhoszsza Erdélyben 40 mérföld, melynek több mint fele része esik a székelyföldre.** Folyamágjának legnagyobb szélessége, mely a székelyföld határán kivül esik (a Verestoronytól északra) 45—50 öl, S.-Szentgyörgynél 12, erdővidéki kanyarulatánál mintegy 20 öl. Legkisebb mélysége a székelyföld nyugati szélénél 2, legnagyobb 8 láb. Esése e nevezett pont és Bükkszád között 22.s mérföldenkint,*** sebessége tehát középvizállásnál másodperczenként **2 láb.**† Ebből és erős kanyarulataiból könnyen kimagyarázhatók nagymérvü kiáradásai Háromszékmegyében és Erdővidéken.

Az Olt erdélyi egész *folyamterületét* **Lenk** 218 □ mfdre teszi, miből a

* *Orbán* B. «Székelyföld II. k. 100—3. l.

** *Lenk* a folyamhoszszat Erdélyben 76 órára teszi, miből Csik- és Háromszékmegyére 44 óra esik. *Lexicon* I. k. 46. l.

*** Az Olt esése eredetétől S.-Szentgyörgyig mintegy 3291 láb.

† *Bielz* E. A. «Handbuch der Landeskunde Siebenbürgens». 42—43. l.

székely föld 76 □ mfdet foglal magában névszerint Háromszék 35, Csik 26 és Udvarhelymegye 15 □ mfdet. *

Folyamterülete a Hargita és Kárpátok között, eredetétől a Csikmegye déli végén fekvő Tusnádig, gyönyörü térséget foglal magában, mely a Kárpátok bekanyarulása által a Hargita felé- Zsögödnél (Csik-Szeredán alól) két részre osztatik, *Fel-* és *Alcsikra*. Minden irányban magas hegyek által határolt szebb térséget alig mutat fel valamely felföld. Akár Háromszékmegyéből a Büdöshöz tartozó s ezt a Kárpátokhoz kötő *Nyergesen*, akár Udvarhelymegyéből a Hargita *Talvajos-tetőjén* át induljunk Csikba, mindenik esetben oly bűbájos kép tárul elénk, melynek szépségei elbűvölnek s pillanatok kellenek, mig annak rendszeres áttekintéséhez foghatunk. Mintha félnénk, nehogy ellebbenjen szemeink elől, mintegy ködfátyolkép: tekintetünk most a mélyen fekvő völgyfenékre, majd a csudás alkotásu óriási hegy koszorura, innen a tova kanyargó Oltra és ismét a hegygerinczek kimagasló ormaira esik, mig a kebel mélyen hullámzik a havasok fenyves légbalzsamában. S ha leszállunk az Olt partjára s végig megyünk annak völgyén, látjuk két oldalon a magaslatokból alásietö és a főfolyóba ömlő számtalan vizereket, kisebb-nagyobb patakokat, melyek mint megannyi öntöző csatornák metszik át mindkét oldalról a folyam két partján elterülő térséget. Látjuk némely földrajzi irók tudatlansága által rosz hirbe hozott e térségen a tömött és sötétzöld gyepet, közben díszleni az aranysárga kalászt, amérikainak beillő hosszu és vastag száru szalmán, s a kereszteket sürün, *mint akár az alföldön.*

S mégis, mégis . . . való hát, hogy e megye gabonában szűkölködik? . . . Fájdalom: való, de ennek megvannak természetes okai — s volna kárpótlása bőven!

Okai közül most csak futólag emlitem meg túlnépességét a mívelés alatt álló szántóföldterülethez. Egész Csikmegye hoszszukás alakjának szélessége átlag 7 mf., s legtéresebb völgye is alig 2 mf. széles Alcsikban. A többi mind a hegyvonalak által van boritva, melyek pedig, eltérőleg a székelyföld más vidékeitől, itt szántás-vetésre nem használhatók.

E szép völgy az al- és felcsiki lapály együttesen mintegy 60·67 □ kilométer területtel bir, 593·45 méter középmagassággal a tenger szine fölött.

Az Olt *Tusnádtól Bükkszádig* a Hargita nyujtványainak kezdete és a Büdös-hegy öszszenyomulása közé szorul, melyek egészen két partjáig ereszkednek le. E kis vonal — Tusnád fürdőjével egyike a legelragadóbb természetes tájképeknek. Földmívelést itt a fenyves oldalak nem türnek.

* *Lenk: Lexicon* I. k. 46—47.

Bükkszádtól Sepsi-Szentgyörgyig mind lejebb ereszkedő és táguló nyilásu völgyfenéken halad, utjában a szép jövővel biró málnási fürdőt érintvén. Jobb oldalán a Hargita déli nyujtványa, az u. n. baróth-hermányi hegyvonal kiséri, balpartján pedig a Büdös-hegy nyujtványa, mely egyszersmind vizválasztója az Olt és Feketeügynek.

Itt már a két hegyvonal is csak részben van erdők által boritva. Lankásabb részei keleten ugy, mint nyugaton és délen földmivelés alatt állanak. A mint pedig Sepsi-Szentgyörgyig értünk, itt az Olt kitágult völgye Erdély legnagyobb és legszebb térségévé alakul, mely északkeletre 45·5 kilométer hosszuság és délkeletre 19 kilométer középszélességü vonalon, mintegy 113·8 □ kilométerre terjed s 517·6 méter középmagasságra emelkedik a tenger fölött.*

E térség emelkedett fennlapályát Sepsi-Szentgyörgytől délkeletre méltán nevezték *Szépmezőnek*, mely egy mérföldnyi széles téren, kereken népes falvakkal szegélyezve, minden talpalatnyi tér fekete barázdákkal boritva, távolabb keleten és délen a Kárpát havasainak gyönyörü csoportozatával ékitve, északkeletről a Feketeügy öntöző csatornája által átmetszve, szépség- és dús termékenységben párját keresi.

Az Oltnak Háromszékmegyében legtekintélyesebb mellékfolyója a Feketeügy, mely a megye északkeleti magaslataiban a keleti Kárpátok Tömlő-Sark és Miháltz nevü hegyeiből ered, s leereszkedve magas futásából, magába veszi *Kászonvizét*, *Esztelneki-patakot*, *Gelencze-*, *Bereczk-* és *Torjapatakát*; ugy, hogy mire Kézdi-Vásárhelynél elhalad, már tekintélyes kis folyóvá nőtte ki magát. Tisztán székely s kiválóan háromszékmegyei folyó, mely annak északkeleti lapályát déli irányban metszi át s a Büdösből a megye belsejébe leereszkedő hegyek déli lábainál nyugatra kanyarodik s a területét észak, kelet és délen körülfogó hegységek lábainál 92 falunak engedve elhelyezkedést, *Al-Doboly* alatt az Oltba ömlik. E pontig jobb partján 7, bal partján pedig 10 kisebb-nagyobb patakot veszen fel magába, mely utóbbiak közül nevezetesebb a *Tatrang*.

E vizek a déli és keleti havasokból s a megye északi hegyeiből erednek s majd mindenik több kisebb patakból alakulva minden irányban mint üde vizü öntözőcsatornák szeldelik át a termékeny térséget.

E térséget délen és keleten az itt ölelkező Kárpátok védik szép hegysoraikkal s 4—5 sőt 6 ezer láb magas csucsaikkal, északon pedig a Büdös és Hargita mérsékeltebb nyutjványai, mig nyugaton a Barczaság lesz folytatása.

Ha még az Olt jobb partján beléje szakadó patakok és folyók közül megemlitjük Bölön- és Ajta-patakát, az erdővidéki *Baroth-vizét* és *Kormos-*

* Dr. Herbich F. «A székelyföd földtani és őslénytani leirása». 9. l.

Langost,* melyek rövidebb futással Erdővidék szük térségét metszik át és kapcsolják az Olt folyam területéhez, — s ha a Rika nevü erdőboritotta hegyvonaltól északra, az ezzel párhuzamosan futó Nagy- és Kis-Homoród vizének egymáshoz közel fekvő, hoszszu, keskeny, párhuzamos völgyeibe bepillantunk: ezzel egyszersmind áttekintettük a székelyföldnek azon *fő-* és *mellék folyamterületeit*, melyek az Olt korül csoportosulnak, s melyek Csikmegye déli részét (Fel- és Alcsikot), egész Háromszékmegyét s Udvarhelymegye délkeleti részét foglalják magukba. Két jelentékeny térséggel ismerkedtünk meg itten, u. m. a csik- és háromszékmegyeivel. Egy kisebb területü, az Erdővidékétől (a Rikán belül) délre, ezen terület vizei- és az Olt között fekvő völgy. Másod- és harmadrendü hegyvonalak közé sok keskeny völgy és völgykatlan van szoritva.

Most e rövid áttekintés után a székelyföld déli részéről annak északi vidékeire vezetem olvasóimat.

A Maros folyamterülete. A hegyrendszer ismertetésénél emlitve volt azon hegység, mely Csikmegyén keresztül tornyosulván, azt két részre osztja s (Csik és Gyergyó) a Hargitát és Görgényi havasokat a keleti határszéli hegységhez kapcsolja. E nagy vizválasztóból délre kisértük az Oltot. Annak *Fekete-Réz* nevü hegygerincze nyugati részén a *Gereczésből* ered a Maros és egyenesen északra indul s a forrásokban dús havasokból anynyi csermelyt, patakot fogad azonnal magába, hogy Gyergyó-Ujfalunál alig 15 kilométernyi folyása után már tutajozható.**

Északi irányu felső futásában a Gereczés északi lábánál a *gyergyóiterség* fogadja kitárt kebelére. «Alig lehet — mondja *Orbán B.* — valami meglepőbben nagyszerüt, idyllien szebbet képzelni, mint ezen havasoktól körülölelt 2 mérföld hoszszu, 2 mérföld széles tér, mely a fenyvesek végtelenségében bűbájos oázt alkot, s festőileg elhelyezett faluival, hegyormokra fektetett kolostora — s imoláival a legmeghatóbb képet tárja fel.»*** E 38 □ kilométernyi s a tengerszin fölött 709·104 méter középmagasságban fekvő szép térségen a Maros-Tordamegye szélén fekvő *Toplicáig*, a jobb és bal parton nem kevesebb, mint 55 havasi patak rohan medrébe.

A Maros Toplicza vidékén kilép a székelyföldről s északi irányát nyugatira változtatja, és a Kárpátok oldalába mélyen benyomuló Görgényi havasok által alkotott völgyszorulaton áttörve délnyugatra kanyarodik.

Udvarfalvánál ismét a székelyföldre ér, hol Maros-Vásárhelyt érintve, 15 kilométernyi futás után Malomfalvánál hagyja el a volt Marosszéket.

* Ebbe szakad a *Vargyasvize*, mely a homoród-almási barlangot magában foglaló hegy belsejébe hatol s annak délnyugati oldalán jő ismét napfényre, s mely ennél fogva u. n. *buvó-patak* jelleggel bír.

** Tutaj-tutajozás erdélyi tájszó = fa, deszka, lécz stb. szállitás szálfákon.

*** Orbán B. «Székelyföld» II. k. 3. l.

Alább a volt Aranyosszék déli határát érinti utjában.

A Maros folyamterületét *Lenk* 424 □ mértföldre teszi Erdélyben, mely területből a székelyföldre 80 □ mérföld esik 274 faluval.* A székelyföldi folyók közül azokat, melyek az Oltba nem szakadnak, mind a Maros veszi magába vagy közvetve, vagy közvetlenül. 56 mérföldet tevő folyamhoszszából (Erdélyben) mintegy fele esik a székelyföldre, ugy, hogy mint az Oltot, ugy ezt is méltán nevezhetjük már ennélfogva is kiválóan székely folyónak.

A Maros a közlekedésre nézve hazarészünk legjelentékenyebb és egyetlen hajókázható folyója. A nagyon fontos gyergyói és görgényi tutajozás mellett, ez közvetiti a maros-ujvári sószállitást a Tiszára s onnan tovább Szerbiába.

Medrének szélessége Szász-Régen mellett 35, Maros-Ujvár mellett 50 öl, Erdély nyugati szélénél 60—70 öl. Folyamhoszszának a közepe táján, vizének legkisebb mélysége 2—3 láb, legnagyobb 10—12′. Esése mérföldenként Alfalutól Topliczáig (Gyergyóban 5 mérföld) 33·6′, innen Dédáig (6 mérföld) 103·8′, Dédától Felvinczig (19 mérföld) 32′, innen Maros-Portusig (7½ mérföld) 22·8′, innen Erdély széléig (Zám, 15 mérföld) 13·2′, végre Zámtól a torkolatáig 5·4′. **

Hajókázhatósága tehát legkevesebb Maros-Vásárhelyig állandóvá tehető lenne, feltünően széles medrének szabályozása által.

A Görgényihavasokból eredő s nyugati folyással Szász-Régen közelében a Marosba szakadó *Görgényvize* a székelyföldet az északi oldalon határolja.

A Marostól délre terül el annak egyik jelentékeny mellék-folyamterülete, a *Nyárád-tere*. A Nyárád két ágban ered Maros-Tordamegye keleti oldalán, a Görgényihavasokból, s kezdetben déli, majd délnyugati futással keresztül vonul az egész megyén, s ennek délnyugati szélén, a beszakadásától nevezett Nyárádtőfalu mellett a Marosba ömlik. E folyó, mely bal partján 14 patakot fogad magába, e megyében hasonmása a háromszéki Feketeügynek. Mindkettő megyéje északkelet szélén ered, s délnyugati szélén szakad a főfolyóba. Tehát mindkettő tiszta székely-folyó. Ez is, az is nagy népességü termékeny vidéket táplál.

E 7 mérföldnyi hoszszu vonalon, a folyóval párhuzamban, de mérsékelten emelkedő, jó bortermő, vizválasztók lábainál 68 falu helyezkedik el két oldalon, melyeknek most az egyikére, majd a másikára csap át a szőke Nyárád. Népességének tömöttségével alig versenyezhet Erdély vala-

* Lenk. «Geogr. Lexicon» III. k. 39. l. (E terület megyénkint igy oszlik meg: Torda-Aranyos 6, Csikm. 19. Maros-Torda 25, Udvarhely 30 □ mfd.)

** *Hunfalvi* J. Magyar Birodalom III. 416—7. l.

mely vidéke. S mindennek daczára a jólétnek nem közönséges fokát találhatni e munkás nép között.

A fennebbitől délre, azzal párhuzamosan terül el a *Kis-Küküllő folyamterülete.* A folyó a gyergyószéki havasokból, a Csik-Tordamaros- és Udvarhelymegye összeszögelésénél kiemelkedő *Bucsintető* (1271·837 méter magas) közelében, a Putnatetőn, Udvarhelymegye északkeleti szögletében ered, közel a Nagy-Küküllőhöz. Kezdetben *Nagyágvize* nevet hord s csak miután a *Korondvize*, Parajd mellett, vele egyesül, veszi fel családnevét.

Udvarhelymegye területét Parajdon alól hagyja el, mely pontig magas, lakatlan havasvidék képezi területét. Alább Torda-Marosmegyében keleten kitáguló, de még mindig magasan fekvő völgyben halad tovább, s nemsokára Kelementelke határán e megyétől is bucsut vesz, hogy Küküllőmegye jó bortermő vidékének adjon táplálékot.

Azon 115 falu közül, mely egész folyamterületébe esik, 38 tartozik a székelyföldhöz, u. m. 18 Torda-Maros délkeleti és 20 Udvarhelymegye északnyugati oldalán. A két székelymegye területéről jobb és balpartján 13 kisebb-nagyobb patakot vesz fel magába.*

A *Nagy-Küküllő* párhuzamosan halad az előbbiekkel, azoktól délre. A mellék-folyamterületek között Erdélyben ezé legnagyobb. Udvarhelymegyén nyugati irányban foly végig, azt északi és déli, csaknem egyenlő részekre osztván. Főfolyója e megyének, és egyszersmind középvonala a székelyföldi *két főfolyamterületnek.* A mi ettől északra esik, mind a Maroshoz, a mi pedig délre, mind az Olthoz tartozik. Azért követtük a székelyföldi folyamrendszer ismertetésében a *déli*, és azután az északi félkört, hogy a Nagy-Küküllőben az egész körnek mintegy átmérőjét mutassuk be, mely átmérő keleti végét gondolatban kell a Maros és Olt eredetéig kinyujtanunk.

A Nagy-Küküllő kisebb testvérétől nem messze a *Kis-Küküllő-tőmezőben* buzog fel, s eredetétől magas havasok között halad 4 mértföldnyi vonalban délfelé. Szoros völgyében a legelső falu Zetelaka. Alább Fenyéd, hol irányát délnyugatira változtatván, a megye két városán, Udvarhelyen és Kereszturon áthalad, s Héjasfalva mellett Nagy-Küküllőmegyébe lép. Mindkét oldalon emelkedett s különösen jobbpartján terméketlen homokkőhegyvonal kiséri. Völgye mindvégig keskeny, csupán Bögöz és Décsfalva között szélesedik ki jelentékenyebb térséggé (Agyagfalvirét), melynek hossza mintegy ½, szélessége ⅓ mértföld.

Udvarhelymegyét, kanyarulataival együtt, mintegy 8—9 mértföldnyi vonalban mossa, mialatt balpartján 11, jobbpartján pedig 12 patakot vesz fel, mely utóbbiak közül megemlitendő a Gagy-pataka és *Fejér-Nyikó*

* *Lenk.* «Geogr. Lexic.» II. k. 303—4. l.

népes mellékvölgyeikkel. A területébe eső 190 falu közül Udvarhelymegye 105 székely faluja tartozik.* Mélyen Erdély belsejében, Balázsfalván alól egyesül a két Küküllő s együtt szakadnak Mihálczfalva mellett a Marosba. Megjegyzendő, hogy a két testvérfolyó előnevét (Nagy- és Kis) nem a viztartalomtól, hanem a folyamhoszszáért nyerte.

Ha már most második főfolyamterületünkre egy viszszapillantást vetünk, látjuk, hogy a legszebb és tágasabb térségeink itten a Maros mentén foglalnak helyet, u. m. a *gyergyói* Csikban s a torda-marosmegyei téres völgy Nagy-Ernyétől (Szász-Régenen alul) Vidrátszegig (Nyárádtó közelében). Versenyez ez utóbbival a dús Nyárádvölgye. A Küküllők székelyföldi fő- és mellékvölgyei azonban térség tekintetében szegényeknek mondhatók. S ha itten az Olt területének ismertetésénél emlitett két Homorod szük völgyeit is fölemlitem; kitünik, hogy a székelyföld keleti, déli és északi részeivel szembe a *középterületet*, melyet legfőkép Udvarhelymegye foglal el, *termékeny lapályok* alkotásában a természet leginkább elhanyagolta.

Kiegészitésül meg kell még emlitenünk a Kárpátoktól Moldva-Oláhországba, tehát keletre folyó vizeket. Ezek a következők: a Besztercze, Béllár, Tatros, Úz, Ojtoz és a Bodza. Az első már a Tölgyesnél tutajozható s a Dunafejedelemségekbe jelentékeny fakereskedés közvetitője.

Állóvizei a székelyföldnek kevés számmal vannak, mert hegységei inkább hegylánczokká és vonalakká alakultak, s kevésbbé halmozódtak ugy öszsze, hogy tölcséreket alkotva, azokból a hegyi vizek és források le ne csapódhassanak, mi az Alpok vidékének oly jellemző sajátsága s az Erdélyt övedző magas emelkedésü déli Kárpátok között is több helyen fordul elő. (A Retyezát déli oldalán 6 nagyobb és több kisebb ilyen tölcsér ismeretes.) Legjelentékenyebb és ismertebb, a geologiai vizsgálódások oly érdekes és a kéjutazók (touristák) kedvencz tárgya, a *Szent-Anna-tó*, Háromszékmegyében, a Büdöshegy közelében, melyet a nép *tengerszemnek* nevez. Ennek tükre 2967′ 32″ (917·664 méter) magasan áll a tenger szine fölött. Tojásidomu területe ¼ mértföld kerülettel bir. Vizének mélységét 6 ölre teszik. Lefolyást eddig belőle még nem észleltek.**

Véres vagy *Gyilkostó*, mely Gyergyó keleti havasaiban a Békás nevü hegy közelében, a Gyilkoskő nevü sziklafal lecsuszamlása következtében, 1837-ben előállott legujabbkori terjedelmes tó.*** Benne sok pisztráng. A keletre vonuló Békás-folyó rajta keresztülhalad.

* *Lenk.* «Geogr. Lexic.» II. k. 379—80. l.

** *Bielz* és *Hauer.* Részletesebb tájleirását lásd Orbán B. «Székelyföld» III. kötetében.

*** *Benkő* K. «Csik, Gyergyó és Kászon leirások.» 33. l.

Megemlitendők még a Mezőségnek székelyföldi részében, a dilutvial-hegyek medenczéiben elterülő m.-*sámsondi*, m.-*kölpényi*, m.-*madarasi* és m.-*bándi tavak*, melyek mind egy vonalban feküsznek, s vizök egyik a másikba foly. E tavak hoszsza mintegy két mértföld, változó szélesség mellett. Vannak rajta hidak és malmok. Ezeken kivül a m.-madarasi határon *Istentava*, melynek hoszsza 400 öl, szélessége 250 öl. Széleiken nád és más vizi növények dúsan tenyésznek. Közepén tisztások, helyenhelyen 6 öl mélységgel. Halakban gazdagok s a vizimadarak százezrenként tanyáznak bennök.*

Rendkivül érdekesek a szováthai *sóstavak*, melyek közül utóbbi időben egyet állandó fürdői berendezés alá vettek. Az itteni sóhegy körül lévő tavak száma váltakozó. A meglévők nehány év alatt eltünnek s más pontokon helyettük ujak képződnek, mit annak tulajdonitanak, hogy a sóhegy keleti oldalán beszivárgó s a déli oldalon ismét napfényre jövő nehány csermely vize folytonosan oldja fel a sót. Ez által az egész hegy és feltalaj mozgó jelleget ölt — s gyakran a hegyet környező szántóföldek helyén a gazda, ki oda tavaszszal törökbuzát vetett, őszszel sóstóban fürödhetik. Igy *Orbán Balázs* emliti,** hogy két nagy terjedelmü tó, egyik jéghideg, a másik égető meleg vizü, melyekben ő gyermekkorában feredezett, már 1850-ben eltüntek, helyökben egyes sósziklák meredezvén ki. 1851-ben hat ilyen tó létezett, felszinöken 10—15 öl átmérővel s egészen 5 ölig terjedő mélységgel, melyeket már 1860-ban hijába keresett az ember.[1] A tavak vizének sója és a sóhegyben lévő kősó természetesen tilalom és kincstári őrizet alatt áll.

Édesvizü forrásai az egész székelyföldnek több száz patakjain és csermelyein kivül is igen nagy számmal vannak, mezőkön, legelőkön és erdőkön egyaránt. 4—5000 láb magasságban is bő és rendkivüli üde vizü forrásokat találunk.

Falvainkban majd minden gazdának saját kutja van, mindazonáltal némely vidéken ivásra e kutak mellett is a folyóvizet használja a nép — csupa megszokásból.

Egyetlen vidéket ismerek, mely koronként, hoszszan tartó nyári szárazság idején forrásvizben szükséget szenved. E terület Udvarhelymegye északnyugati felében, a N.-Küküllőnek egy jobboldali mellékfolyamterületén, *Fejér-Nyikó-völgye* északi oldalán emelkedő kopasz hegyek között, majd minden térség nélkül való hegyvidék, mely nehány falunak ád csaknem elrejtett lakhelyet. E falu lakói mind házi szükségökre, mind barmaik ita-

* *Benkő* K. «Marosszék ismertetése.» 7—8. l.
** *Orbán* B. «Székelyföld» IV. 16. l.
*** *Benkő* K. Marosszék, 8. l.

tására, sokszor heteken át szekereken hordják a vizet — hordókban — a völgyfenéken folyó Nyikóból, vagy az ennek partján fekvő falvak kutjaiból.

Ha egy-egy forrás határukon létezik, az őrizet alatt áll, kifolyó vizét vályuba fogják fel a barmoknak, a forrásból, például mindenkinek csak meghatározott nagyságu és számu edénynyel szabad meritenie. E vizhiányos nyomurságban leginkább szenvednek Medesér és Tordátfalva, ritkábban Énlaka, Firtos, Váralya s alább nyugatra a két Solymos. E vizhiány anynyival feltünőbb, mert a jóval magasabban fekvő közel helységeknek elegendő forrás- és kutvizök van.

A volt Aranyosszék hegy- és vizrajza. Az Aranyos és Maros között négy önálló csoportban emelkedő erdélyi *Érczhegység* legkeletibb része a *Thoroczkói* vagy *Aranyosmelléki* hegység. Ez az Aranyos északi oldalán, Thordától északnyugatra veszi kezdetét, innen délnyugatra kanyarodik, s átfurva az Aranyos által, délre a Maros felé — az Ompoly-völgyig terjeszti halmait. E kanyarulatban több apró csucsai között merészen emelkedik ég felé a *Székelykő*. E félkörben az Aranyos futását követve gyorsan, de mégsem minden fokozat nélkül ereszkedik le kelet felé ama *kies vidékre*, melyen a volt ötödik székely-szék terül el, s mely északra a hires Tordahasadékig nyulik fel, keletre pedig a másfél mérföld széles és 3 mérföld hoszszu *Keresztesmező* gyönyörü terével Torda mellett felhuzódva, a Maros völgyébe csap át, hol a vasutvonal képezi jelenleg érczhatárát.

A Keresztesmezőről délnyugatra egy emelkedettebb térség, az u. n. Bogáth képezi fotytatását, nyugatra pedig egy pár szükebb völgy. Az egész térséget délen egy mérsékelt hegyvonal zárja be, melyen át a *Létom-patak* völgye vezet Felvinczre. S igy ez egész terület természetes védfalak által van körülvéve észak, nyugat és délről (ez utóbbi oldalon igen csekély része esvén kivül a védfalon), mely körülménynek köszönheti, hogy legmagasabban fekvő falvai is bort termesztenek. Csupán kelet felől van szabad nyilása a légáramlatnak.

Folyói: az *Aranyos* és *Maros*. Amaz az Érczhegységben mélyen benn veszi eredetét, s több eltérő kanyarulatokkal halad északkeletre, mig a szóban lévő terület északnyugati szögletén egy szük völgyszorosban kilép havasi pályájáról, s Tordáig haladva a volt Aranyosszéknek északon, további kelet-déli félkör kanyarulatával pedig keleten képezi nagyjában határát. S midőn Vajdaszeg mellett a Marosba ömlik, szerepét ez veszi át s két ágra szakadván, Székely-Kocsárd, Székely-Földvár, Veresmart és Felvincz érintésével, délen a kis székelyföld határát képezi.

E szerint tehát az Aranyos völgye is a Maros főfolyam területéhez tartozik, s a volt Aranyosszéknek csupán az északi oldalon fekvő 10 faluja esik az ő folyamterületébe.

Erdélynek legmagasabban eredő folyója. Forrásainak tengerfeletti

magassága 5570 láb. Egész esése a Marosba szakadásáig 4718 láb, s miután folyásának hoszsza 18 mérföld, mérföldenkénti esése 262 láb.* Ez átlag azonban a valóságban oda módosul, hogy mig az eredetéhez közel eső vonalra, a magas hegyek között, a fentebbi számnál nagyobb esés talál. addig székelyföldi részén, például torkolata és Torda között az 14 lábra száll alá. Az utóbb emlitett helyen szélessége 26' és középmélysége 5'.** Homokjának aranytartalmáról máshelytt szólunk.

E terület számos kisebb patakjai részben a Marosba, részben az Aranyosba szakadnak. Utóbbiak közül megemlitem jobb partján a *Csegezi-*, bal partján *Rákospatakát*, a *Tordahasadékon* átzugó *Hesdát*-patakot, bellebb a *turi* és tordai *sóspatakot*.

4. Földtani jellemzés.

E jellemzésnél a földtani képződés korain viszszafelé haladunk s kutfőkül tulnyomóan *Hauer* és *Herbich* kitünő müveit használjuk.***

Negyedkori képletek (alluvium, diluvium).

a) *Áradmányi vagy jelenkori képlet* (alluvium).

A folyók viztükre fölött csekély magasságu vizszintes terület kavics-, homok- és agyag-rétegei, boritva többnyire termékeny humussal, alkotják az áradmányi képletet. A magyar birodalom ezen képlethez tartozó 2500 □ mérföld területéből csekély rész jut ugyan a székelyföldre, de ez anynyival becsesebb, mert az *özönvizi* (diluvial) *képlet* területeivel egyetemben ez szolgál a földmüvelés alapjául. Legnagyobb ilyen területeket ismerünk a *csiki* és *háromszékmegyei* nagy medenczében, közvetlenül az Olt- és Feketeügy partjain, hová az erdővidéki Olt-völgyet is számitjuk, — továbbá a Maros mentén a gyergyói medenczében s alább Torda-Marosmegyén át nyugatra vonuló völgyben Dédától Erdély nyugati széléig ½—1 mfd széles övet képezve. Összes többi folyóink árvizterülete jelentéktelenebb.

E képlethez tartozik a forrásokból lerakodó *mésztuff* is, mely azonban nagyobb területeket sehol sem alkot. Nevezetesebb a *Bodza mellett* lévő, az *Urletore* vizesésnél, hol a mészforrások kárpáti homokkőből törnek ki; a *Korond mellett* való, hol a források trachyt-féle harmadkori hegyekből erednek, s a *Borszék* és *Bélbor* mellett létezők, melyeknek vize szemcsés mészszel vegyült csillámpalából jő. Utóbbi helyen a sziklák hasadékaiban nyáron át is jégképződés megy végbe. A mésztuffban falevél-, hal-, csigaház- és kagyló-lenyomatokat lehet találni. Folyamatban van, mint *Bielz*

* *Hunfalvy* J. Magyar Birodalom III. 174. l.

** *Bielz* Handbuchd. Land. Sieb. 43. l.

*** *Hauer* und *Stache*: «Geologie Siebenbürgers». Dr. *Herbich* F.: «A székelyföld földtani és őslénytani leirása.»

állitja, a *félópál* képződése pl. a *Kérulyi* savanyuviz közelében (Udvarhelymegye keleti oldalán, a Hargita alatt), hol az egészen puha s többé-kevésbbé már kemény állapotban is található fadarabokat, falevelet, mogyorót stb. zárva magában (faópál). Ide tartoznak a Hargita két oldalán és nyujtványaiban előjövő barna-vaskő-képződések (Csik-Madarason, Lövétén), mint vastartalmu savanyuvizek üledékei. Ilyen barna-vaskő-tuff-lerakodást észlelt Herbich a Büdös környékén, a tusnádi fürdőn s kiválóan a Sósmező mellett a Halaspatakban.

Végre ide tartozik még a *tőzeg* vagy turfa.

Ez, a mint tudjuk, egymásra halmozódott növények felbomlott és éghető alkatrészeiből áll s leginkább mocsáros, ingoványos helyeken, vizinövények gyökerei és száraiból képződik s tüzelő szerül használható. Ha meggyúl, tüze gyorsan terjed szét s okozza az u. n. földégést. Az erdélyi turfatelepek még nincsenek kellően felkutatva. Ilyeneket ismerünk a *Büdös hegyen*, Bükkszád-pataka fejénél, hol az az Anna-tónál nagyobb trachyttölcsért tölt meg s Kukujzás néven ismeretes; továbbá *Borszék* környékén, az Olt-völgyén Csik-Csicsó, Csatószeg és Verebes határán, s jelenléte igen valószinü a *mezőségi* tavak vidékén is, hol az a tüzifa nagy hiányában jó szolgálatot tehetne. A tőzegterületek azonban kellően tanulmányozva még ez ideig nincsenek.

b) *Özönvizi* (diluvial) *képlet*. Ehhez soroljuk térségeink emelkedettebb párkányait, melyek tetemes kavicsrétege az árviztér fölött áll, milyen pl. az Olt és Feketeügy között a *Szépmező*, a volt Aranyosszék belsejében annak alsóbb területei s Fel- és Alcsikban az Olt völgyének terászszai mindkét oldalon, a völgyfenék fölött jelentékeny magasság- s olykor néhány méter vastagságban. A Küküllők völgyének diluviális terászszai jóval keskenyebbek. E képlethez számitjuk általában a völgyekből fokozatosan fennebb-fennebb emelkedő azon rétegeket, melyek felvonulva a hegyek oldalaira, azoknak mintegy takaróit képezik s elfedik a harmadkori és idősebb kőzeteket. Ezek tehát a székelyföldön, mint kiválóan hegyes vidéken, jóval nagyobb kiterjedést képeznek, mint az áradmányi képlet s jelentékeny földmüvelésnek szolgálnak alapul.

A Homoród-völgyek magaslatain s a Vargyas és Homoród közt levő vizválasztón, a Hargitától egész az Olt-völgyig mintegy 50 kilométer vonalban észlelhető, itt-ott nagy terjedelmü és különböző nagyságu trachyttuffok- és dombvidék nehány magaslatán uralgó kavicsképződmény helyét hasonlóan a diluviumba jelöli ki Herbich.

E képlet legfőbb alkatrésze a *lősz* (iszapos márga, sárgaföld), mely egész közép- és déli Európát boritja, Ázsián végig vonulva, China gazdag földmüveléséhez szolgáltat vastag rétegeket. Azonban a lősz egymagára nem igen fordul elő nálunk, hanem leginkább homokkal, kavicscsal, agyag-

gal, mészszel stb. vegyülve. S a szerént, a mint egyik vagy másik alkatrész tulnyomó, válik a talaj egyik vagy másik termény előállitására alkalmasabbá. Maga az áradmány, mely nagyobbára termékeny réteg által van fedve, kvarczos- és csillámban gazdag homok-, kavics-, márga-, agyagrétegekből áll; de néhol durvább görgetegek anynyira a felszinre jönnek, hogy a növényzetnek csupán silány teng-életet nyujtanak, mint pl. a Maros jobb partján a *vajdaszegi*, *székely-kocsárdi* és *sz.-földvári* fennlapályokon s ezek nyujtványain.

Azonnal feltünik a mondottakból, hogy a földbirtokost az összes földtanból ez a két képlet (alluvium és diluvium) érdekli leginkább, s azért csak sajnálni lehet, hogy *tisztán földmüvelési* czélokra ennek vegyülékei és rétegei vidék- és községenként részletesen tanulmányozva s tudományosan meghatározva nincsenek.

Megyjegyezni kivánom olvasóim figyelmének és érdeklődésének felköltésére, hogy a földtani jelenkori vagy áradmányi (alluvium) s ezt megelőző negyedkori vagy özönvizi korszak (diluvium) reánk különösen *müvelődéstörténeti* fontossággal is bir; nem azért, mert ezen képletek rétegeiben (különösen a diluviálban) fordulnak elő az ős emlősállatok csontjai, hanem azért főképpen, mert ezek a föld alakulása történetében kiválóan *az ember korszakát* képezik. Az emberi élet nyomait t. i. a korábbi képletekben sehol se találjuk, csak ezekben. Ezen nyomok pedig az emberi csontrészeken kivül: csiszolatlan kőeszközök kemény kőzetekből, azután obsidiánból, tüzkőből, opálból, bronzból stb., melyek az *őskori* (praehistoricus) tanoknak az emberi müvelődés fejlődésére nézve rendkivül becses anyagokat nyujtanak.

Ujabb időben *Bereczk*, *Kovászna*, *Zágon* és *Pethő-falva* határa nevezetes ilyen leleteket szolgáltatott a Cserey-né muzeumába.

A negyedkori képletekben figyelmet érdemelnek az *aranytartalmu* lerakodások, melyek agyag-, kavics és homokrétegeket alkotnak. Ide tartozik *Hauer* szerént az Aranyostere a volt Aranyosszéken; melynek azonban hatalmas kavicsrakodványát, mely a fensikokon is uralg — Várfalvától Kocsárd keleti határszéléig — *Foith Károly* az ősképletekhez sorolja. Hogy az Aranyos medrén kivül, attól távolabb eső pontokon s az éppen emlitett kavicsrakodványon is régebben aranymosással foglalkoztak, ennek kétségbevonhatlan nyomát láthatni Várfalván fölül, az Aranyos jobb partján, hol egy nagyobbmérvü, az aranymosást jelző vizvezetés maradványai ma is láthatók, a kimosáson átment kavicshalmaival együtt. De az ujabb kor is nyujt erre bizonyitokot, mert csak 1848-on innen is, mig a kincstári aranybeváltásnak Tordán egy fiókhivatala létezett, a kövendi patakból, mely a fenebbi kavicsréteget mossa, mindig kiváló gazdag arany jutott a beváltáshoz. A jelentékeny aranytartalom mellett bizonyitanak azon ujabbkori vizsgálódások is, melyek névszerént Várfalva, Rákos és Kövend magas-

latain található arany értékesithetése tekintetében biztató kilátást nyujtottak.

Hogy pedig most az Aranyos mentén és ennek környezetében az aranymosás, mely a székely falvakból régebben oly sok embert foglalkoztatott, csak kis mértékben foly, ennek oka részint a magas napszám a gazdasági munka terén, mely biztosabb jövedelmet nyujt a munkásnak, részint pedig az, hogy a kincstár az aranybeváltási fiókhivatalokkal felhagyván, e műveletet magánosak kezébe bocsátotta. Igy az aranymosó távol esik a kincstári központi hivataltól, a magánosak iránt pedig nem viseltetik kellő bizalommal.

Habár ennélfogva az ipar és kereset ezen ága ma csak történelmi jelentőséggel látszik is birni, jöhet idő, midőn arravaló gépezettel, czélszerü berendezés és az Aranyos vize felhasználása mellett lehetséges lesz az aranyat tartalmazó kavicsból, kevés emberi erővel és kevés idő alatt, nagy tömegeket vinni keresztül a mosatáson, s ez által fokozott eredményt felmutatni.

Székelyföldi folyóink között az Aranyoson kivül még a Maros, Olt és Nagy-Küküllő homokja is tartalmaz aranyport.

Harmadkori képződmények (az emlősök korszaka). Ezeknek egy *ifjabb* (neogén) és egy *idősebb* (eoczén) korszakát különböztetik meg. Ennek puhánykövületei közül egy sem, amazéi közül több mint 25% egyezik meg a ma élő fajokkal.

A harmadkori képlet rétegei nem alkotnak magasabb hegységeket, hanem részben a mélyedéseket, medenczéket töltik ki, részben a korábbi képlet hegységeire rakodnak.

a) *A neogen* alképlet. Ez sokféle réteget foglal magában. A korábbi rétegek sósvizből rakodtak le, az ujabbkoriak részben sós, részben édes vizből. Rétegei ezek: homok, agyag, mész, kavics, felső vagy kongeria-agyag (tályog), cerithium-mészkő, cerithium-konglomerat; lajta-mészkő, lajta-konglomerat; barnaszén-képletü agyag; homokkő.

Kongeria-réteg Árapataka mellett fordul elő (Háromszékm.), mely laza agyagos homokból áll, s ezen réteg leggazdagabb kövülethelyei közé tartozik Erdélynek.

A tengeri rétegek közül nagy kiterjedésben jő felszinre a *lajtamész* Várfalva, Csegez, Hidas, Aranyos-Rákos határain (Torda-Aranyosm.), hol a *porphyr* altalaj-kőzeten, a tordai és maros-ujvári hatalmas sótelepek alól kivágó rétegben terül el. A lajtamész alatt itt-ott mészmárgát találunk szürkés laza-fövénynyel.

Ez épületi faragványokra alkalmas mészkő a *hidasi* lakosoknak szép keresetet biztosit, kik abból egyebek között az egész vidéket sirkővel látják el, jóllehet porlékonysága miatt a szabadban az elmállásnak nagyon ki van téve. A neogén-képlet tályag és agyag-rétegeit főképp a cserépedény

és téglakészitésnél értékesitik. Nevezetesebb ilyen helyek: Várfalva, Maros-Vásárhely, Makfalva, Korond, Sz.-Udvarhely stb.

b) *Eoczénal-képlet.* Ez Hauer szerént nagy kiterjedésben fordul elő a székelyföldön. Rétegei közül legelterjedtebb a *homokkő*, konglomerat, márga, márgapala, nummulit mész; itt-ott váltakozó kavics-, homok-, agyagrétegek és édesvizi mész.

E képlet nagyjában a magas fekvésü jegőczös hegységek előhegyeit alkotja, mint párkány hegység, tehát a legtöbb helyen a neogén-rétegek fölött terül el. A keleti határszéli hegységben, mint *kárpáti ifjabb homokkő*, csaknem uralkodóvá válik. *Gyergyó* északkeleti oldalán kezdődik a nagyobb eoczénterület, mely a *Tölgyesi-szorostól* délre vonulva a keleti határlánczolatban, a régibb kárpáti homokkőre támaszkodik. Tölgyesnél ezt teljesen el is boritja s Moldvába nyulik le. Csik-Szent-Mártonig a réteg elkeskenyedik, de azon alól ismét mind nagyobb terjedelmet vesz s lehuzódik a *Bereczki-havasokon* át délen egész *Bodzáig*, s a Feketeügytől nyugatra a *Háromszéki*, s az Olt-tól nyugatra a *Baroth-Hermányi* hegységen végig, mely két utóbbi vonalnak mintegy központi legmagasabb kiemelkedése a Sepsi-Szentgyörgy és Kézdi-Vásárhely között fekvő *Bodoki-havas* (1191.ese méter magas tetővel). Az Aranyos és Maros között emelkedő *Érczhegységben* is nagy területeket fednek az eoczén rétegek s leereszkednek egészen a volt Aranyosszék medenczéjébe.

A mi a képlet *kőzeteit* illeti, azok közül a *gypsz* előfordul az Aranyos völgyében, különösen Mészkő és Csegez határán, jegeczes és szemcsés alkattal, a Mezőség igen sok helységeiben pld. Kövesd, Kölpény, Madaras, Sámsond, Bánd, Bazéd, Szabéd, Fele, Csávás, Ménes, Galambod, Bárdos, Harczó, Panit, Bergenye stb. határainak hegyoldalain és az Ojtozban; a *mészkő* a két Homoród és Vargyas vize felső területén és Csikmegyében (Borszék, Szent-Domokos stb. környékén) s az Aranyos mellett Mészkőn; a *márga* Csik- és Maros-Tordamegyében; a *homokkő* a leirt területeken; *konglomerát* leginkább a Baróthi hegység déli lábainál; *barnaszén* Baróth-Köpeczi mivelés alatt álló nagy telepeken, innen délkeletre Illyefalva és Sepsi-Szentgyörgy határán nagy kiterjedésben (utóbbi helyen már egy izben 76 méter hoszszu tárna által föltárva), tovább északra Vargyas határán s a két Homoród völgyeinek felső részében; az Aranyos mellett Várfalva sziklás határrészeiben, Maros-Tordamegyében Kibéd, Mező-Madaras, Fele, Galambod, Ménes, Sz.-Háromság, Szabéd, Köszvényes stb. határain.

c) A harmadkori ifjabb (neogén) képlet leghatalmasabb alkotása a **kitörési** (vulkáni, eruptio **kőzetek**, melyek egyszersmind a korábbi időszakok vulkánikus képleteit is háttérbe szoritják. Itt tehát az erőműtani képződés legerőteljesebb nyilvánulásával állunk szemben. E kőzetek a föld belsejéből tódultak ki s alkották a *bazalt* és *trachyt*-hegyeket és hegysége-

ket, melyek részben egykorunak (kitódulási), részben a tömött kőzetek töredékeiből alkakult tuffok kiséretében jelentkeznek.

A *bazalt*, mely Erdélyben aránylag kevés helyen tódult fel hegyekké. (Érczhegység, Kőhalom, Brassó vidéke) a székelyföldön kevésbé ismeretes. Nem azt teszi ez azonban, hogy egyátalában ne fordulna elő, mert hisz magából a Hargitából és Gyergyóból is vannak bazalt-darabok a bécsi geologiai gyüjteményben, csakhogy fekvése, képződése és kiterjedésének meghatározása még behatóbb kutatásokra vár. Hogy pl. az Alsó-Rákosi Olt-szorulat bal partján lévő bazalt a jobb parton fel a Rikába semmi folytatással se birna, bővebb nyomozások nélkül nem vagyunk hajlandók feltenni. Herbich szerint a bazalt Tölgyes közül a kristályos palahegység egyes áttöréseiben jelentkezik s maga az Olt is egy bazalt-áram által lávaszerüleg elöntött völgyben vájta mai medrét; de valószinü, hogy a régibb bazaltképződmények után is történtek feltódulások s e miatt nem sikerül annak kitörési területét a székelyföldön biztosan meghatározni.

A *trachyt* nagy kiterjedésben jő elő nálunk. Hauer és Stache ennek négy főcsoportját különböztetik meg, u. m. a *fiatalabb kvarcztrachytok* (agolith), a *szürke* vagy tulajdonképeni trachytok, az *idősebb* kvarcztrachytok és a *zöldkőtrachytokat*. A további másod- és harmad alosztályozást, mint czélunkhoz nem tartozó dolgot, mellőzzük.

Az erdélyi keleti trachyt-hegysor a Borgói hegységgel kezdődik északon, folytatása dél felé a Görgényi-hegyek s innen tovább a *Hargita* s nyujtványai délre és nyugatra. Keleti és nyugati oldalán brecciák, conglomerátok és tufftömegek kisérik, melyek Csik-Gyergyó térségein keresztül átvonulnak a keleti határlánczolatra is, annak eocén kőzeteihez tapadván. Nyugatra Parajd és Szovátháig s e vonallal párhuzamosan a Homoród völgyén a hévizi és kőhalmi bazalt területig huzódnak le. Ez irányban haladó folyóink medre is sok lesodort trachyt-darabot taralmaz. Baróth környékén, az ide nyuló trachyt-hegy aljában hasonlóan sok trachit-tuff van. A trachyt-tuffok közül a kitodulásiak mellett nagy mértékben jelennek meg a vizből lerakodott réteges tuffok (pallák) is, de a Hargita két oldalán amaz elsők anynyira uralkodók, hogy kis mellékhegyeket alkotva, a völgyből felemelkednek a fővonal oldalára s abba bemélyednek. Más helytt meg, pl. Parajd, Gyergyó-Alfalu között a Hargita mindkét oldalán csaknem annak tetejéig emelkednek. Renkivül nagymértékben kifejlődtek még a gyergyói medenczе északi részén Toplicza mellett s Parajd és Szovátha vidékén. A fővonalat kisérő s abból kiágazó mellékképződmények a nyugati oldalon jóval jelentékenyebbek, mint a keletin.

E trachyt-család kőzetei — Herbich szerint — együtt mintegy 2800□ kilométer terjedésben Európa legnagyobb trachyt-területét alkotják.

Kőzetük *kvarcz* és *szürke* vagy *valódi trachyt*.

A kőzet vegyülékei szerint megemlitjük még a tulnyomóan *Saniolin*, és kisebb mértékben *Oligoklas* tartalmu *fejér és vörös trachytot* a Büdös és Sz.-Annató környékén, — a vasfénylével telitett *tömör-* és az *anolesit*-féle kovagos *zöldkőtrachytot* Csegeznél s az *ifjabb kvarcztrachytot* Ar.-Rákoson (a volt Aranyosszéken, mint a nyugati trachyt-vonal végső keleti szélén); — *az anolesit-trachytot* a Hargita tetőn. Timsó-kövek hiányoznak, de van timsóföld Várfalva határán (Aranyos) és *timsós barlang* a torjai Büdös közelében.

A trachytot és trachyttuffokat nagy mértékben használják Udvarhely- és Csikmegyében út, hid és házépitésre s a belöle vágott malomkövekkel. kereskedést üznek.

A lerakodványi trachyttuffok (pallák) részben a só (Torda és Parajd), részben a vas-, ércz- és barnaszén kisérői (Baróth).

Ide tartozik a Herbich által meghatározott *tajtkő*, mint a kihülés productuma. Lelhelye a Bükkszád-Tasnádi út mellett a Komlóárok torkolata, hol az gyakran nagyobb darabokban úszik a viz szinén.

A harmadkori neogén képlet még egy nagyfontosságu osztályáról kell megemlékeznünk. Ez a **só**, mely a harmadkornak épp oly hatalmas alkotása a föld mélyében, mint a trachyt a felszinen. Csakhogy amannak fontosabb szerep jutott a népek életében s tán éppen azért van, mint féltett kincs, oly mélyen elrejtve. A székelyföldi sóképlet a nagy trachyt vonaltól nyugatra, azzal csaknem párhuzamosan terül el a Szász-Régentől északra fekvő Vécs-től, Székely-Udvarhely s alább Kőhalomig, tehát keresztül egész Maros- (Torda) és Udvarhelymegyén mintegy 70 kilométernyi vonalon. E vonal nagy részén, másnemü rétegek által fedve, mélyebben ereszkedik a földbe s csak sós forrásokban jelenti ottlétét. Szovátha és Parajd mellett kitör a felszinre is, valóságos sóhegyeket és tavakat alkotva. Itt azonban ismét alább sülyedve, innen egy órányira, délkeleten, a Korondi fürdő területén jelentkezik sósforrások alakjában, melyek mészrétegekből, trachyt-tuffon keresztül jőnek felszinre. Továbbá délen Székely-Keresztur és Fiatfalva, s ezektől északkeletre Székely-Udvarhely határán, ismét gazdag sósforrások hirdetik ottlétét és irányát (sósfürdőt is állitottak mindkét helyen). S hogy itt a N.-Küküllő völgye alatt mily rendkivül kiszélesedhetik a sóvonal, gyanithatja a hires *báznai sósfürdő*. A fővonal irányát tovább követve, a két Homoród vidékén a bazalt (Kőhalom) és trachyt területének közét látszik kitölteni a só. A két Homoród völgyében t. i. nemcsak hogy majd mindenik falunak gazdag sósforrása van (Szent-Márton, Abásfalva, H.-Keményfalva, Recsenyéd, H.-Sz.-Pál, H.-Sz.-Péter, H.-Városfalva, H.-Jánosfalva a Kis-Homoród mellett, Lövéte, H.-Almás, H.-Karácsonfalva, H.-Okland, H.-Ujfalu, a N.-Homoród mellett), hanem Homoród *Sz.-Márton* és *H.-Sz.-Pál* határain egész nagy területen alig

1—2 lábnyi mély földréteg boritja a kősót. Hogy az utóbbi helyen egykor sóbányászatot üztek, annak kétségtelen jelei vannak, s az erdélyi fejedelmek korából maradtak is fönn ezt bizonyitó emlékek.* Abásfalván hasonlóan anynyira felszinre jő a kősó, hogy ott több pincze abba van vágva.

A mezőség számos sósforrások (M.-Bánd, M.-Kölpény, M.-Madaras, M.-Sámsond, Bazéd), hasonlóan a kősó jelenlétét hirdetik, de ennek összeköttetése a leirt teleppel még eddig nincs kimutatva. Mindenesetre érdekes volna tudni, hogy vajjon a mezőségi só ide, vagy a kolozsihoz csatlakozik-e ? Miután a nevezett helyektől nem meszsze, a Maros balpartján is (Nagy-Ernye és Tompa) vannak sósforrások : én azt hiszem, hogy e vonalon összeköttetés áll fönn a mezőségi és sóvárad-szováthai telep között. S ez esetben a székelyföldi sóterület lényegesen kitágul.

Mielőtt egyebekre mennék át, egy rövid pillanatra vissza kell térnünk Parajd és Szováthára, mint a hol a kősónak egy nem szokott jelenségével találkozunk. Mindkét helyen t. i. hegyekké emelkedik fel a só, különösen Szováthánál szikla módjára nyulik ki s helyen-helyen meredek sófalat alkot. E sóhegy magassága a mellette folyó Szovátha vizszine fölött 208 láb, hoszsza déli irányban 940, szélessége 314 öl ; egész területe mintegy 184 k. hold. Régi (római) bányászásnak jelei a sok sótócsa s ezekből kikerült bányászati eszközök. A legnagyobb tó hoszsza 50, szélessége 24 és mélysége 10 öl.

A sóhegy kelet felöl trachyt-konglameráttal érintkezik.

A parajdi sóhegy 280 láb magasságra emelkedik az alatta folyó Korond vize fölött, hoszsza mintegy 1000, szélessége 900 öl.**

A só minősége-, menynyisége- és termeléséről hátrább szólunk.

Másodkori képletek. Ezekben a székelyföld, valamint egész Erdély is szegénynek mondható. Közülök nálunk legismeretesebb a *kréta* és *jura* (közép állati) képlet.

1. *A kréta-képlet.* Ennek több osztálya közül az *idősebb Kárpáti-homokkő* bir nagyobb mérvü területtel.*** Ez a Csik-Gyergyói keleti határlánczolat magaslatait alkotja a Tölgyes- és Ojtoz-szorosok közt, s innen délre és délnyugatra a Bodzaszorosig a Bereczki- és Bodzai-hegységek nagyobbrészét. Előfordul a Háromszéki hegység legmagasabb központján is, a Büdöstől délre a Bodoki havasig és baróthi hegyláncig. Miután Erdélyben az összes krétaképlet mintegy 40 □ mfdet foglal el, látni való, hogy annak

* *Orbán* B. «Székelyföld» I. k. 166—8. l.

** *Hauchard* F., bányanagy. Magyar orvosok és term. vizsg. X-ik nagygyülésének munkálatai. 1865. 193—4. l.

*** A *homok-követ* csak a legujabb nyomozások alapján sorozták a kréta képlethez.

legnagyobb része a székelyföld jelzett területére esik. Főalkatrésze homokkő, gazdag csillám tartalommal s gyakran mészpáttal áttörve, és márgapala. Helyenként neocom alrétegzettel. Többnyire világosszürke-, ólom- és barna szinü.

Mint Máramarosban, ugy a mi kréta-képletünkben is fordulnak elő vizszinü, élénk-fényü, teljesen kifejlett *kvarcz-kristályok* (máramarosi gyémánt) Hoszszufalu, Kovászna és különösen *Osdola* határán (két utóbbi a bereczki hegységekben). Közönségesen *osdolai gyémántnak* nevezik s vannak egyesek, kik előfordulási helyét jól ismervén, azt a brassói ékszerészeknek árusitják el. Melyik húz belöle nagyobb hasznot könnyü kitalálni.

2. *A juraképlet.* Erdélyben s igy a székelyföldön is csaknem kizárólag *mészkő* alakjában fordul elő és délen a Csukás-hegycsoportban, az Oltsáncztól délkeletre van egy szép tömege. Tovább a brassó-persányi vonalat a Bazalt-eruptio megszakitván, innen északkeletre tünik ismét föl a juramész az Almási-barlangban. Itt északkeleti irányban a Hargitán tul Csik térségének mésztörmelékje után a Gimes-szoros mellett Csik-Szépvíznél veszi kezdetét az innen Gyergyó keleti határhegységében északra húzódó hatalmas juravonal. Almásmezőig s Tölgyestől északra ismét tovább vonul. Gyergyóban eleinte a jegőczös kőzeteket övezi, azután az oaczén homokkő (fiatalabb kárpáti) területéből emelkedik föl.

3. *A triás-képlet.* Ebből csupán a porphyrt emliti Hauer, s ezt is csak a Tordai hasadék délnyugati szájánál és az alsó-rákosi Olt szorulatban; de Foith K. szerint, a volt Aranyosszéket délnyugatról körül-övező hegységek egész vonalán észlelhető a porphyr, mint altalaj, melyet a lentebbi pontokon harmadkori mész borit. E porphyr egész nagyszerüségében emelkedik tömeg-kőzetté Várfalva fölött közvetlenül, hol merev és kopár alakzatában az Aranyos folyó végső keleti szorosát és egy regényes tájképnek egyik érdekes pontját képezi. Nevezetes kőzet még e képletben a *serpentin* és *gabbró*, többnyire sötét és zöldes változatokban. A nagyhagymási hegységben Naskolát keleti lejtőjén és Vargyas határán a Származypatakban jő elé, hol különösen az első sziklákat képez. E szép kőzetek diszmüvekre igen alkalmasok lennének.

Elsőkori vagy azon (őslény nélkül való, primär) **képlet.** Mig a másodkori képlet aránylag keveset juttatott hazánknak, addig az ősképlet nemcsak mint a földkéreg legalsó rétege, (melynek vastagsága 30,000 méterre van téve) bir nagy kiterjedéssel, hanem egyszersmind Erdélyt környező hegységeink legmagasabb csucsait is ennek kőzetei alkotják.

E képletnek két fő csoportja van, az alsó: ősgneisz, a felső: őspala. Kristály-kőzeteinek székelyföldi kiterjedése szintén nem jelentéktelen. Az első ilynemü hegy a Hargitától keletre és Csik-Rákostól nyugatra emelkedik. Egy másik vonal a Mezőhavasból válik ki s tart egyenesen északra

Oláh-Topliczának. Egy harmadik pl. a Nagy-Hagymás keleti oldalán. E három sziget áll a fővonal mellett.

A csik-gyergyói fővonal délkeletről északnyugatra vonul, Csik-Szent-Mihálytól egészen ama pontig, hol Bukovina, Moldva és Erdély érintkezik. Legnagyobb szélességét Tölgyesnél éri el. Innen átcsap moldvai területre. Legmagasabb kiemelkedése a Gyergyó-Szt-Miklóstól északra fekvő *Piricske* hegyen 1562.$_{544}$ méter. Ezen kristályvonal folytatása nálunk fönnebb északon a radnai hegységben van.

E képlet hegyeit keskeny, hoszszú hegyélek, a völgy felé benyuló magas esésü szük árkok és bő viztartalom jellemzik.

Völgyeink, térségeink jóval magasabban feküsznek a moldva-oláhországiaknál s talán éppen ennek következése, hogy határszéli hegyvonalainknak felénk fordult oldalai határozottan meredekebbek, mint az ellenkezők. E körülménynek gazdasági tekintetben reánk nézve kézzelfogható hátrányai vannak. Nagy esésü patakjaink, záporok alkalmával, s még maga a gyülevész esőviz is, a hegyoldalak talaját állandóan veszélyeztetik és nagy mértékben rombolják. Legeltetés, földmivelés, faizás mind meg van nehezitve ez által.

A jegőczös kőzetekből a következők fordulnak elő: a *sienyt* és *miascyt*, mely épület- és emlékkövek faragására igen alkalmas és szép kőzet, Ditró és Borszék között nagy mennyiségben. A syenitet a Ditró melletti Nagyérpatakvölgy egy bányájában fejtik. A *Ditróit* Gyergyóban, Ditró határán az Orotvavölgyben, páratlannl szép kőzet, mely csiszolva egyike a legritkább szépségü műköveknek s monumentalis épitkezéseknél igen czélszerüen használható lenne. Alkatrészei: durva és finom szemcsés kékes Sodalith, Orthoklas-, Cancrinit-, Elaolith- és Oligoklassal stb. vegyülve, fehéres, szürkgs és vöröslősárgás főszinekkel, miket más kristály-alkatrészek égszin- és lazurkékké változtatnak. A *jegőczös palákból: agyagpala* Csik-Szt-Domokos és Parajdon; *agyag-csillámpala* Csik-Szent-Domokos és Balán mellett, hol abban gazdag rézércztelep van mivelés alatt; *szarutünlepala* Gyergyóban, a N.-Hagymás nyugati oldalán; *jegőczös mészkő* Cs.-Szt-Domokos, Tekerőpatak, Szárhegy és Borszék mellett s az Aranyos alsó völgyében, ezt közönségesen *szárhegyi márványnak* nevezik, szine hófejér, vállapjain vöröses, közbe-közbe szürkén csíkolt, kőzete kristályos szemcsés mészpáthalmaz, durva szemcséstől egészen czukorszerü finom szemcsésig, részint telepekben, részint zömökben kifejlődve. E mészkővonulat, közbe-közbe megszakitásokkal, 4 mfd hoszszu. Faragványokra és diszitményekre kiválóan alkalmas. *Augit-porphyr* a N.-Hagymás tövén és Aranyos-Rákoson. Az agyagcsillámpala területén, a borszéki Bükk-havason figyelemreméltó a törzsökben kifejlődött *kvarcz*, mely üveggyártásra szolgáltat jó anyagot.

Ércztelepek. A kristálykőzetü hegyekben ezüsttartalmu ólomérczteleplek, réz-, ércz- és vaskőtelepek szoktak helyet foglalni s előjön az arany is. A balánbányai kitünő *rézérczet*, mely *Herbich* és *Cotta* szerint Bukovinában a Poschoritta réztelepben leli folytatását, már érintők s hátrább még visszatérünk rá. *Ezüsttartalmu ólomtelep* a székelyföld déli oldalán, Zernyest mellett ismeretes. Egy 1848 előtt állitólag mivelés alatt állott, de akkor felhagyott telepen, Csikmegye északi részében, Borszéktől a tölgyesi szoros felé vezető utvonalban fekvő *Holló* nevü helység határán, egy belföldiekből álló társaság a *galenitből* napjainkban kezdé olvasztani az *ólmot* s mellékesen az *ezüstöt*, mely utóbbi még csak 15—20%-ot ád. Az ólom és esetleg ezüst-bányászat egy oly jelentőségteljes tény a székelyföldön, melynek fontosságát még egyelőre mérlegelni se tudjuk. Csak óvatos és okos vezetés legyen a vállalatban. Nehogy a részvényesek vagy munkavezető igen hirtelen akarjanak meggazdagodni, mert az rendesen bukásra vezet. A beruházás tartson lépést az elért eredménynyel, a mely ha egyszer elég biztosnak mutatkozott, akkor aztán tőke is legyen a befektetésre. De mindebben a legszigorubb tervszerüség! nehogy itt is az bizonyuljon be, hogy a magyarban hiányzik a vállalatok iránt a helyes gyakorlati érzék. Aranyat az Aranyos völgyén kivül az Olt, Besztercze és N.-Küküllő homokjában találunk. De hogy vajjon valódi arany- és ezüsttelepeket székelyföldi hegyeink rejtenek-e magukban: erre még biztos feleletet adni nem tudunk. A nevezett társaság Hollón aranyra is kutat. Hogy jó reményei teljesülnek-e, majd még ezután válik meg. A mely pyritben ők az arany jelenlétét gondolják, abban *Molnár Károly* székely-udvarhelyi reáliskolai tanár annak nyomát sem találta. Sepsi-Szent-György határán a Sugárvölgyben a neocom kárpáti homokkőből több savanyu forrás ered, melyek közül kettő ivásra van berendezve s mellettök két medencze gázfürdőnek. E helyen korábban 76 méter mélységre ástak be aranynyerés végett. A kiáramló szénsavas gáz azonban a munkásokat megölvén, az aranybányászatnak véget vetett. E kisérletre is a kárpáti homokkő márgájában gyakran előforduló *pyrit* szolgáltatott okot.

Vasércben a székelyföld gazdagnak mondható. A Hargita nyujtványaiban Szentkeresztbánya és Füle s a bereczki havasok Kovásznától Zágonig mind igen dus telepek. Különösen a kovásznaiból a legfinomabb aczél állitható elé. Mindhárom helyen meg is inditotta volt a munkát egy brassaiakból és külföldiekből álló részvénytársaság. A fülei mellett a bodvai még vegetál egy magánvállalkozó kezében. A többiek megbuktak. Fában, barnaszénben, vasban dus telepen megbukni: ez mindenesetre a társaságok szervi gyarlóságára mutat. A miből még éppenséggel nem következnék, hogy tehát e drága kincset felhasználatlanul hagyjuk a föld gyomrában heverni.

Itt látom helyén még megemliteni a *torjai kén* vagy *büdös-barlangot*. E barlang a Hargita trachytjának legdélibb emelkedésében a Büdös-hegyen rejtőzik, 1035.328 méter magasságban. A belőle kiömlő gáz dr. Palichronie szerint (bukaresti orvos) jelentékeny *könenykénegléget* tartalmaz, melynek ölő mérge a lélegzésre nézve ismeretes, s a mely *hideg kénes fürdő* gyanánt tekintendő.

A barlang üregének hoszsza mintegy 30 láb, szélessége 8—9 és magassága 10—15 láb. A benne lévő kénhydrogéngáz, a nevezett orvosnak állatokkal tett kisérletei szerint, a barlang fenekétől 50 centiméter magasságban már kioltja az életet.* E légnem a barlang ajtajának felső részéig emelkedik s lefelé mind sürübb és erősebb hatásu. A fenekére letett edénybe a megsürüdött és leülepedő gáz felfogható, melyet a szembetegek a barlangon kivül szoktak használni. Ilyen gáz ezen réteges kőzetü sziklákból még több helyen is ömlik ki; sőt van a főbarlangtól nehány lépésnyi távolságban egy második kisebb barlang is, melynek azonban gáza nem oly erős. A barlangok oldalait *kénvirág* boritja. E kéntartalom folytatásának lehet tekinteni a Petőfalva határán s különösen Kovászna *Pokolsár* nevü hatalmas hullámokat verő fürdőjéből kiömlő hasonnemü gázt. Ugyanitt földbevájt barlangot is készittettek a tarjai barlanghoz hasonló fürdőül. A kén *Molnár* Károly szerint előfordul még e vidéken *Kápolna-Mezőn*, *Nagy-* és *Kis-Sósmezőn* s *Paskamezőn*. Itt tehát mindenesetre egy nagyobb kiterjedésü kénteleppel van dolgunk, a melynek vajmi kevés hasznát veszi ma az emberiség. Mert hogy a torjai barlang csuzos és szembajokban csudás hatását igénybe vegye valaki, azaz az ottani épitkezési s másnemü ellátás mellett csak az utolsó nyomor és kétségbeesés hajthatja rá.

A kénbarlang közelében *timsós-barlangok* is vannak, melyek közül dr. *Fleischer* A. hármat vizsgált meg, a kis-, felső- és befedett forrást s constatálta mindenikben a jelentékeny menynyiségü *szabad kénsav* tartalmat. Ezen kivül fő alkatrész a *timsó*, mely a falakra ülepedki. Jelen van még aluminium, vas és kevés mész.

5. Ásványvizek.

A székelyföld természeti kincsei között csaknem első helyen állanak gazdag ásványforrásai, melyek nagyobbára a vasas savanyuvizekhez tartoznak, s melyekben a szénsavnak nagy szerep jutott.

A több százra menő ilynemü források közül e helyen csak azokat soroljuk fel név szerint, a melyek gyógyhatásuknál fogva már is jó hirnek örvendenek és vegyelemezve vannak. Ezek a következő helyeken fordulnak elő:

* A magyar orvosok és természetvizsgálók Előpatakon tartott XVIII. nagygyülésének munkálatai. Budapest, 1876. 161—67. l.

I. Előpatak.

Előpatak eoczén kárpáti homokkőn fekszik. E kőzet az Olt völgyén fennebb Bükkszád felé trahyt-kőzetekkel érintkezik, melyeknek területén a savanyuvizforrás mind nagyobb számmal jő felszinre — s a képletben előforduló barna vaskő befolyása e vizekre feltünően észlelhető.

Az előpataki ásványvizeknek 10 forrása van. Ezek közül 3 italul, 2 melegfürdőül, 2 tükörfürdőül szolgál.

A három ivóforrásnak *Schnell* Péter és *Stenner* Teophil brassói gyógyszerészek által 1852-ben végbevitt vegyelemzése a következő mennyileges eredményt mutatott ki: *

a) Szilárd alkatrészek:

100 rész vizben.

	Főkut,	Ujkut,	Annakut.
Chlorkali	0.0032	0.0021	0.0016
Chlor-natron	0.0082	0.0069	0.0077
Szénsavas natron	0.1283	0.0922	0.0817
» mészéleg	0.1176	0.1383	0.0782
» magnesia	0.0780	0.0581	0.1013
» vasélecs	0.0209	0.0306	0.0189
Vilsavas timföld	0.0082	0.0043 (alas)	0.0124
Kovasav	0.0078	0.0034	0.0057

Mérhetlen menyniségben:

Főkut:	Ujkut:	Annakut:
Jodnatron	Szénsavas mangan	Ammonia-sók
Szénsavas lithion	Ammonia-sók	Vilsáv
Ammonia-sók	Szerves anyagok	Vonatnyák.
Szerves anyagok.		

A szilárd alkatrészek összege:	0.3844	0.3339	0.3074

b) Illó alkatrészek:

Szabad szénsav	0.1984	0.1537	0.1583
Minden alkatrészek összege:	0.5628	0.4896	0.4657

1. *Főkut.* 0.1984 gramm szénsav megfelel 104.2629 köbcentiméternek +8.8° R-nél.

Vizbősége óránként 2109.333 köbhüvelyk. Közép *hőmérséke* +8.8° R. Legnagyobb hőmérsék-különbség 0.5° R.

Fajsulya 1.005092, +12° R-nél.

Az ezen vizet tartalmazó üveg feneke odatapadó sárgás-barna csapadékréteget kap, hosszabb használat után pedig az üveg egész falazata elveszti átlátszóságát. A viz ize csipős.

* «Előpatak és vidéke.» Irták Otrobán és Nagy Gusztáv tudorok. Brassó, 1875.

1. *Új-kut.* 100 térrész viz tartalmaz 80.9052 térrész szénsavat.

Vízbősége óránként 4494 köbhüvelyk. *Hőmérséke* +8.32° R. Legnagyobb hőmérsék-különbség 0.95° R.

Fajsulya +12.40 R-nél 1.004856.

Mindkét kutra vonatkozó megfigyeléseknél a légmérő 817.18 párisi vonalon állott, 9° R. küllégi hőmérséknél.

E forrás vize az előbbiétől vasas utóize által különbözik.

3. *Annakut. Hőmérséke* +8.81° R. A legnagyobb különbség 0.5° R. *Fajsulya* a viz +12° R. és a lég +14.4° R-nél 1.008848.

Előpatak *égrényes vasas* vizei ezek szerint nagymérvü szénsav-, vas- és szénsavas natron-tartalomban tünnek ki, s a vasas vizek között különösen az által, hogy *hajtó sókat* tartalmazván, a szoritó hatásnak ellene működnek.

E vizektől javulást várhatni az *emésztés*, *vérképzés*, *elválasztás* és az *ivarszervek* számos bajaiban, valamint ezek következményeiben.

Az előpataki vizeket *vastartalomra* nézve Bártfa, Füred, Franzensbad, Gleichenberg, Rohitsch, Pyrmont, Spaa és Schwalbach-, *oldó hatásukra* nézve pedig Kissingen, Marienbad és Carlsbad vizeivel szokták összehasonlítani.

II. Málnás.

Mint általában a Büdös-tömzsi savanyuvizek, ugy a málnásiak is, Herbich szerint, jóllehet trachytos tömegekből bugyognak fel, de a régibb kárpáti-homokkőből erednek. A fürdő területén számos forrás van, melyek közül fürdésre három s ivásra kettő van berendezve. Dr. *Fleischer* Antal által 1875-ben három forrás vizén végbevitt vegyelemzés a következő menynyileges eredményt mutatja:

1000 rész vizben.	1. *Az ivókut.* *
Chlorlithium	0.0017
» thallium	0.0821
» magnesium	0.1499
» natrium	0.4542
Jodnatrium	0.0008
Szénsavas nátron	1.8388
» mészföld	0.6597
» magnesia	0.0452
» vasoxydul	0.3353
» manganoxydul	0.0085
» ammoniak	0.0086
Vilósavas agyagföld	0.0073
Rózsasav natron	0.2014
Kovasav	0.0558
Összeg:	3.9292

* Dr. Herbich F. «A székelyföld földt. és őslényt. leirása.» 1878. 198. l.

	1000 rész vizben.
Félig kötött szénsav	3.2522
Szabad »	2.35772

Hőmérsék: 11° C.

1000 rész vizben:	2. *Uj-forrás* (ivóviz)	3. *Herkules* (fürdöviz)
Chlornatrium	0.1435	0.1211
Szénsavas natrium	0.1750	0.2072
» mész	0.3797	0.2827
» magnesia	0.0594	0.0055
» vas és aluminium	0.0228	0.1134
Kovasav	0.0606	0.0420
Szilárd alkatrészek összege:	0.8440	0.8619
Félig kötött szénsav	0.2810	0.2862
Szabad szénsav	0.8888	0.8312
Szabad szénsav	437.69 köbc.	436.67 köbc.
Hőfok	+ 11°C.	+ 12,5° C.

A Herkules vizében a *kénköneny-gáz* jelenlétét szaga is elárulja. Nagy menynyiségben önlik ki belőle a *szabad szénsav*, ugy, hogy a fürdő vizét erős, állandó hánykódásba hozza (innen régi neve: «Bugyogó») s midőn lecsapolás után a medencze csak félig van telve, vagy erős időt megelőző órákban a fürdést is csaknem lehetetlenné teszi. Eleinte hidegnek tetszik, de ha már benne vagyunk, csipő melegérzet fogja el testünket s bőrünk vörös lesz.

A fennebbi elemzés alapján a málnási ivóvizet az *égvényes konyhasós* savanyuvizekhez számitjuk. Hasonlit a gleichenbergi és emsihez. Kiváló fontosságu *bórsav* és nagy menynyiségü szénsav tartalma.

E vizeknek sikeres *gyógyhatása* van *görvélykór*, *köszvény* és *hurut* bajokban, továbbá lobok után visszamaradt *daganatok*-, a *máj* és *lép* vértorlódásos *daganatai* s ezzel társuló elkövéredés és aranyeres (hämorrhoid) bajok ellen, *rásztkór* (Hypochondria)-, *méhszenv* (Hysteria) és nemi gyengeségeknél.

Van e fürdő területén *lápfürdőül* jól értékesithető lápföld, valamint az Olt folyó partján dús gáztartalommal feltörő, néhány ásványforrás. Mindezek értékesitése a jövőre vár.

III. Tusnád.

Az ittenni vizek földtani eredetére *Herbich* igy nyilatkozik: «Tusnád fürdőben a neocom kárpáti-homokkő a nagyszerü trachytos törmelék-tömegek, tuffok és görgetegek között észlelhető. Ezen, ugyszólván elrejtett homokköképződmények közvetlen közelében — látszólag a trachytos tör-

* Dr. Otrobán N. és Nagy G. »Előpatak és vidéke.»

melék-tömegekből — az ásványforrások egész sora bugyog ki. Tehát kérdéses marad: vajjon a tusnádi savanyuvizek mely kőzetekből erednek» (t. i. kárpáti-homokkő vagy trachyt-törmelékből-e).*

E vizeket gr. *Mikes* Benedek vegybontatta Svájczban Dietrich Henrik G. vegyész által, Vislicenus zürichi vegytanár felügyelete alatt 1866-ban.

Ez elemzés menynyileges eredménye a következő:

a) **Ivó-források.**

10,000 gramm vizben:	Őskut	*I.* Ivó-forrás	*II.* Ivó-forrás	*III.* Ivó-forrás	*IV.* Ivó-forrás
Jódmagnesium	—	0.05965	—	—	—
Chlornatrium	3.6668	22.90000	8.5611	8.3967	7.9000
Chlorcalcium	—	6.93720	2.4718	2.2149	2.0728
Chlormagnesium	—	1.58200	—	—	0.6882
Szénsavas Natron	7.9168	—	—	—	—
Szénsavas Mész	9.9000	1.69800	0.5700	0.5537	0.8200
Szénsavas Magnesia	4.5405	1.19840	0.9839	1.0594	0.9371
Szénsavas Vasélecs	0.2802	0.66700	0.6990	0.6917	0.6849
Kovasav	1.1000	1.05000	0.6500	0.7500	0.2500
Szilárdrészek összege	27.4043	36.09035	14.1358	13.8684	13.9530
Félig kötött Szénsav	10.1217	1.6277	1.1064	1.1867	0.8741
Szabad Szénsav	19.6556	17.5186	20.6072	20.5008	17.0980
Térfogat □ cm.-ben	10405.42	9535.22	11248.027	11239.516	9273.68
Fajsuly	1.00271	1.00398	1.00225	1.00217	1.00216
Hőmérsék	11.7°C	19.3°C	19.9°C	19.9°C	18.2°C

b) **Fürdő-források.**

10,000 gramm vizben:	*I.* F. Forrás	*II.* F. Forrás	*III.* F. Forrás	*IV.* F. Forrás
Jódmagnesium	0.0624	—	—	—
Phosphorsavas Mész	—	0.0162	—	—
Clornatrium	22.4000	12.9000	11.2000	11.9000
Chlormagnesium	1.6611	1.5021	1.2262	1.2642
Chlorcalcium	6.9134	3.5517	2.1298	2.6638
Szénsavas Mész	1.5450	3.5812	3.5900	2.5000
Szénsavas Magnesia	1.3106	0.2963	0.4538	0.5624
Szénsavas Vasélecs	0.6960	1.3050	1.0262	1.0869
Kovasav	1.0000	0.6500	0.9500	0.4500
Szilárdrészek összege	35.5885	25.8125	20.5760	20.4273
Félig kötött szénsav	1.6305	2.2342	2.2065	1.8069
Szabad Szénsav	17.3800	17.7798	14.8177	16.3940
Térfogat □ cm.-ben	9567.014	9822.006	8138.653	8861.505
Hőmérsék	22.8°C	23.9°C	22.8°C	20.75°C
Fajsuly	1.00377	1.00257	1.00224	1.00210

* Dr. Herbich F. «A székelyföld földt. és őslényt. leirása. 1878. 198. l.

E vegyelemzésből kitetszik, hogy a tusnádi források *égvényes* és *konyhasós* vizek. A *főkut* bir az első jeleggel, a többiek az utóbbival.

A fürdővizek forrása oly gazdag, hogy a fürdőmedenczék 4—5 óra alatt ujra telnek, a mi lehetővé teszi a viznek naponta való lecsapolását.

Az I. számu fürdő mind hőfoka-, mind jodtaralmánál fogva különös figyelmet érdemel.

Az összes forrásokból lefolyó vizet *zuhany-fürdőnek* használják fel.

A fürdők a következő kóralakoknál vannak javalva: *sápkór, méhgörcsök*, fejérfolyásnál, *alhasi pangás, gyomor-* és *bélhurut, légzőszervek* idült bántalmai, kezdődő *gümőkór, bőrgyengeség, csúzos, köszvénybajok, zsonghiányos* (atonicus) *lábfekélyek, vérszegénység, lobok* után visszamaradt *daganatok, ízületi izzadmányok, csonthártyalobok* utóbántalmai stb.*

A fürdőhely páratlan szép fekvése, a fenyvesek üditő, balzsalmos, enyhe és tiszta légköre, a természet és műkezek által a szórakozásra nyujtott sokféle alkalom, jótékony befolyást gyakorol a kezdetleges *kedélybetegekre*, a *tüdőbetegek* részére pedig valóságos *clìmaticai gyógyhelylyé* emeli Tusnádot.

IV. Kovászna-Vajnafalva.

E helység a Kárpátok egy völgynyilásába nyulik fel, s Herbich által a krétaképletbe sorolt kárpáti-homokkőn fekszik. A mellette emelkedő hegyvonulatok szintén e képlethez tartoznak. Kovásznán a «pokolsár» által kihányt iszapülledékekhez hasonló képződmények a völgy felső részében 2 méternyi vastag rétegben jelentkeznek, hihetőleg egy iszapvulkánból származnak, mely egykor itten működésben volt.

Az itteni források vizét *Follerth* elemezte 1859-ben. Ennek eredménye a következő:

10,000 súly részben:	1. *Pokolsár* (fürdőviz)	2. *Vajnafalvi forrás* (fürdőviz)	3. *Horgász* (ivóviz)
Kénsavas kali	1.265	0.318	1.475
» natron	0.104	0.756	1.469
Chlornatrium	54.407	2.084	13.464
Jodnatrium	nyomai	—	—
Szénsavas natrium	72.424	—	—
» nátron	—	1.707	24.649
» mész	2.505	1.889	5.185
» magnesia	2.958	0.629	3.817
» vas-élecs	—	0.345	0.284
Agyagföld	0.142	0.402	—
Kosasav	0.170	0.286	0.370
Szerves anyagok	nyomai	nyomai	nyomai
A szilárd alkatrészek összege:	133.932	8.446	50.718

* *Lengyel* Gy. tanár «Tusnád és gyógyforrásai.» 1875. Dr. *Otrobán* és Nagy G. «Előpatak és vidéke.» 1875.

		10,000 suly részben.	
Félig kötött szénsav	32.405	1.994	14.473
Szabad szénsav	19.002	20.424	19.508

Hőfok: 1., + 9—10°, 2., — 14°, 3., + 15° C.

Fajsuly: 1., 1.012,775, 2., 1.001,682, 3., ?

100. térrészben 760 mm. nyomás mellett és 0° C.

	4. *Gázfürdő.*
Szénsav	55.193 térfogat
Éleny..	9.736 »
Légeny	35.071 »
Összeg:	100.000 térfogat.

A kovásznai vizek egyik igen feltünő alkatrésze a gazdag *szénsavtartalom*, mely ez egész területen anynyira otthonos, hogy Kovászna hegyek közé benyuló részét tevő Vajnafalván a szénsav a patak medrének egész hoszszában mindenütt nagy menynyiségben áramlik ki.

Bámulatosan nagyszerüvé azonban e szénsav-exhalatio Kovászna főterén az u. n. *Pokolsárban* válik. Itt e gáz a zavaros, iszapos vizet folytonos forrongásban tartja, mely néha egy iszapvulkánéhoz hasonló tüneménynyé fokozódik, mikor a viz medenczéjéből kitörvén, az egész piaczot elárasztja iszappal. Ilyenkor gőzoszlopok emelkednek fel és mázsás sulyu kövek vetődnek ki, s a medencze anynyira kimélyed, hogy több száz szekér követ kell belehordani kitöltésére.

Kiváló vegyi alkatrésze e forrásoknak még a nagymérvü *chlornatrium*.

Vajnafalvának majd mindenik telkén buzog fel ásványforrás, melynek vize kádakba merve és izzó kövek által melegitve, fürdőül szolgál.

A kovásznai vizek *gyógyhatása* fényesen bizonyult be: *idült csüzos bántalmak* és izületi *zsugoroknál*, *bőrkütegeknél* és *idegbajoknál*, s ezeken kivül a kádfürdők hatása *méh-* és *hüvelyhurutoknál* (fejérfolyás).

Nevezetes még itten a vegyelemzési kimutatásban jellemzett *gázfürdő*. Ez egy kis gödör, melynek mélysége 1.66 méter, hoszsza 2.38 és szélessége 1.25 méter. Ha beleáll az ember, csakhamar kezdi érezni, hogy alsó végtagjai, különösen pedig ivarrészei kezdenek melegülni, feszitő, csipkedő érzés áll elő bennök, s később az egész test megizzad. A főt azonban nem szabad beletartani, mert két-háromszori belélegzés azonnal halált okoz.

Magántelkeken még két ily gázfürdő van. Gyógyhatásuk *köszvénybajokban* kitünő.

V. Kászon-Jakabfalva.

Vizei közül egynek vegyelemzése még 1816-ból való lévén, annak közlését mellőzzük. Mulasztást követnénk azonban el, ha e helyen is föl

nem hívnók a figyelmet e fürdőre, melynek kétségbevonhatlan gyógyhatása a **görvélykór**-ban oly számos esetben és fényesen bizonyúlt be.

A vizeknek, melyek hommokkő- és konglomerát-rétegekből erednek, feltünő *naphta-ize* van.

VI. Borszék.

A nagy kiterjedésü *neogen*-képlet pontusi emeletében, kristályos palakőzeten nyugvó borszéki katlan gazdag helye a szénlerakodásnak, vegyülve trachytos conglomerátokkal, üledékes képződményekkel és szürkés-zöld agyaggal.

Az ásványforrásoknak e helyen eddigelé még senki által meg nem számlált nagy mennyisége buzog fel.

Borszék sokkal jobban van ismerve és ismertetve,* hogysem e helyen szükség lenne arra részletesebben kiterjeszkednem.

Vegyelemzett vizeinek sorozata a következő:

a) **Ivó-források.**

1000 súlyrész vízben:	1. *Fő-kut.*	2. *Kossuth-kut.*	3. *Boldizsár-kut.*	4. *László-kut.*	5. *Erdei-kut.*	6. *Arany János-kut.*
	Vegyelemzete					
	Than K. 1873.	Than K. 1873.	Than K. 1873.	Than K. 1873.	Than K. 1873.	Cseh K. 1877.
Szénsavas mészeny	1.331	1.481	1.082	1.048250	1.113	0.812058
» magnesium	0.765	0.904	0.520	0.567042	0.449	0.509124
» natrium és » lithium ...	0.548	0.760	0.328	—	0.184	—
» natrium ...	—	—	—	0.140450	—	0.466384
» lithium ...	—	—	—	—	—	0.008243
» vas	0.007	0.067	—	0.007540	0.010	0.029082
» kalium	—	—	0.045	—	—	—
Chlorkalium	0.086	0.123	0.097	0.082340	0.040	—
» natrium ...	0.033	0.049	—	0.260615	0.033	0.046870
Kénsavas mészeny ...	0.006	—	—	0.020468	0.005	—
» magnesium	—	—	—	—	—	0.032220
Kovasav	0.072	0.084	0.054	0.058732	0.054	0.052589
Aluminium éleg	—	—	—	—	0.001	—
... ...	—	Kénsav nők nyomai	—	—	—	—
A szilárd alkatrészek összege	2.848	3.468	2.126	2.166674	1.889	1.956461
Szabad szénsav	3.531	—	2.925	—	3.1808	—
Szabad és félig kötött szénsav	—	2.430	—	2.808	—	1.317775
1000 gr. vízben:						
A szab. szénsav térfogata	—	1217.5 k.c.	—	1425 k.c.	—	—
A szabad és félig kötött szénsav térfogata ...	1792 k.c.	—	1485	—	1614.5 k.c.	—
... ...	A forrásból kiömlő lég nem tiszta szénsav.					
Hömérsék	8.15°C	6.8°C	8.75°C	9.3°C	7.5°C	—

* Cseh Károly «Borszék.» 1873. «Orvosi Hetilap» 1878. évi f. 17., 18. sz.

b) **A fürdővizek.**

1000 súlyrészben:	1. *Ó-Lobogó.*	2. *Új-Lobogó.*	3. *Ó-Sáros.*	4. *Új-Sáros.*	5. *Lázár F.*
	Vegyelemezte:				
	Schnell és Gottlieb 1852.	Than 1873.	Folberth 1862.	Than 1873.	Folberth 1862.
Szénsavas natrium	0.1840	—	0.2311	—	0.4041
» mészeny	0.7640	0.488	0.5770	0.816	1.2166
» magnesium	0.3500	0.256	0.4830	0.270	0.504
» vas	nyomai	nyomai	nyomai	0.010	nyomai
» natrium és lithium	—	0.089	—	0.104	—
Chlorkalium	0.0160	—	0.0055	—	0.0081
Chlornatrium	0.0150	—	0.0125	—	0.0604
Chlorkalium és natrium	—	0.017	—	0.018	—
Timföld	0.0150	—	0.0150	—	0.0270
Kénsavas mészeny	—	0.020	—	0.040	—
Kovasav	0.0780	0.040	0.0630	0.036	0.0390
A szilárd alkatrészek összege	1.4070	0.908	1.3461	1.296	2.3428
Szabad szénsav	1.1190	?	1.4468	?	1.2428
Félig kötött szénsav	?	?	0.5772	?	1.0033
Hőmérsék	9.5°C	9.°C	11.5°C	9.°C	10.°C

A borszéki vizeknek a fennebbiekből elvont jellemzésére elég lesz idéznem dr. Than K. nyilatkozatát, a ki vegyelemzéséről a m. t. akadémiában 1875-ben tett jelentése kapcsán az «Értesitő»-ben ezt mondja: «A borszéki viz fő alkatrészét tulnyomólag a *szabad szénsav* képezi. A Kossuth kut kivételével a többiekben (az ivóvizeknél) a félig kötött és szabad szénsav sulya jóval meghaladja a szilárd alkatrészek összes sulyát. E *viszony a szilárd részek és a szénsav sulya között páratlan az ilynemü forrásoknál. De a szénsav absolut tartalmát illetőleg is alig léteznek jól ismert ásványvizek, melyek a nevezett forrásokhoz csak hasonlithatók volnának is.* E források vize a szó szoros értelmében tul van telitve szénsavval, menynyiben nagyobbrészt több szénsavat tartalmaznak, mint a mennyit a viz az illető hőmérséknél elnyelni képes, ha az egy athmosphéra alatt telittetik.»

«Ezen tultelitési többlet minden liternél az egyes forrásokra nézve a következő értékeket éri el: a Főkutnál mintegy 511, a Boldizsár-kutnál 254, az Erdei-kutnál 334 és a László-kutnál 148 k. c. m. szénsav. E tekintetben a borszéki források és különösen a *Főkut minden eddig jól ismert ásványvizek között szénsavtartalomra nézve a leggazdagabb.*»

A csekélyebb mennyiségü, nem illó alkatrészek közül jellemző a *kovasavtartalom*, és a *lithium*.

A Kossuth-kutnál feltünő a jelentékeny mennyiségü *szénsavas vastartalom*, melyben ez meghaladja a *spaai* és *pyrmonti* hires vasas vizet.

Kiválóan jellemző sajátsága még e vizeknek az alacsony foku *hőmérsék.*

A borszéki vizek *gyógyjavallata* a következő kóreseteknél általános és sikeres: a *gyomor* és *bélcsatorna* bajai, pl. emésztés-hiány, makacs székrekedés, vagy gyakori hasmenés, idült gyomor- és bélhurut; a *vérszegénység*, s fiatal leányoknál *sápkór* (chlorosis); *görvély-* és *angolkór* (scrophulosis és rhachitis); a hugyszervek bajai közt az *idült hólyaghurut-* s a *közönséges* és *czukros hugyár* (diabetes insipitus et mellitus); a *nemző szervek* bajaiban a *hószámhiány, nagyon bő havitisztulás, fehér-folyás, méh-eléesések, elvetésre való hajlam, méhvérzések; a légzőszervek bajai; csuz* és *köszvény;* a *máj* és *lép vérbősége* s mérsékelt dagja; az *idegrendszer bajai* közt: ideggyengeség, idegzsába, hüdések (Varalysis), férfi tehetetlenség, ondófolyás, magömlés, méhszenv, rásztkór stb.

Dr. *Cseh* Károly az általa vegyelemzett „*Arany János*" kutnak különösen *oldó* hatását emeli ki.

Vizbőség. A főkutból évenként 4—5 millió literes-üveg tölthető meg.

VII. Korond.

A korondi völgy a neogen-képlet korábbi képződményei mellett a sólerakodás gazdag szinhelye. Északnyugaton a Hargita trachytvonulata, északkeletről trahyt konglomerát által, a dél és délkeleti oldalon pedig homokos márga és homokkő-képződmény határolja e völgyet, melynek fenekén és oldalán számos sós és nehány savanyuvizforrás töri át a nevezett kőzeteket.

A fürdő területén lévő három savanyuforrás egyike italul, más ketteje fürdőül szolgál, egy kissé távolabbi sósforrás hasonlóan fürdőül.

E vizek már régen jó nevet szereztek Korondnak. Vegyelemzésöket dr. Lengyel Béla ur éppen most dolgozván, az *ivóviz* egy korábbi vegyelemzését veszszük át a magyar orvosok és természetvizsgálók X-ik nagy gyülésének évkönyvéből.

E szerint nevezett forrás alkatrészei *egy polgári fontban:*

Kénsavas szinéleg	1.20	szemer
Szikhalvag	0.30	»
Szénsavas szikéleg	0.80	»
» mészéleg	4.40	»
» keseréleg	1.60	»
» vasélecs	0.20	»
Timföld	0.30	»
Kovasav	0.18	»
összesen:	8.98	szemer.
Szénsav	25.60	köbh.

Hőmérséke — 10° R. *Fajsulya* 10.0020.

Gyógyhatása feltünően jelentékeny a *légzési szervek* bajaiban, milyenek: kezdődő *tüdővész*, *vérköpés*, *gégefő*-szenvedés, tüdőhurut, fulladozás stb; a gyomor és belek eltaknyosodása; *női ivarrészek szenvedései*; gyermekek *görvélyes* és *csontbántalmai*.

A mellbetegek friss kecsketejjel vegyitve iszszák a reggeli és esteli kurát.

VIII. Szejke.

A Szejke fürdő a Székely-Udvarhelynél jobbpartilag Nagy-Küküllőbe szakadó *Sóspatak*, erdőárnyalta kies völgyében fekszik egy negyedóra távolra a székely anyavárostól, három óra távolra a segesvári vasuti állomástól, honnan postakocsi-közlekedés van szervezve Székely-Udvarhelyre.

A Szejke gyógyforrását már a negyvenes években ismerték, s használták is a környékben sátrakban nyomorgó betegei, 1850-ben néhány lakház és fürdő-szoba épült; a gyógyforrás deszka-medenczébe foglaltatott. Nagyobb lendületletet azonban az ujabb időben nyert uj tulajdonosa b. Orbán Balázs áldozatkészsége által, ki a gyógyforrást 24 □ öl nagyságu kőmedenczébe foglalta, 24 csinos fürdőszobával látta el; nagy emeletes vendéglőt és 24 egésséges szállást magában foglaló 5 kőépületet emelt, sétatért rendezett, a városba omnibus járatot szervezett, szóval e fürdőt a követelőbb igényeknek is megfelelőleg rendezte be, ugy, hogy az az előpataki, tusnádi és borszéki elsőrendü gyógyhelyeinknek kényelem tekintetében nem sokat enged, gyógyhatásra nézve pedig azokkal méltán versenyezhet.

A Szejkén van több ivásra használt vasas tartalmu savanyuviz-forrás, erdélyiesen borviz. A fürdő gyógyforrása hatalmas vizokádó, mely óránként 7800 liter vizet ad. Ennc hidegfürdővé alakitott főforrásból megy az ásványos viz a meleg fürdőkhöz, hol gőz által eszközöltetik a melegités.

A Szejke gyógyhatása több betegségekben, de kiválóan hülésben, köszvényben, ezekből eredő tagzsugorodásokban, szélhüdésben és más idegbántalmakban valóban csodaszerü, sok azoknak száma, kik nyomorékon mennek oda, s egészségesen, megifjodva távoznak, mert e fürdő a gyengült életerő felfrissitésében a világhirü Gasteinnal versenyez, miről a *Székely Gastein* melléknevét is nyerte.

Vizének vegyelemzése, dr. Lengyel Béla egyetemi tanártól, következő:

	1000 gr. vizben	egyenérték	százalék	
Natrium	1.1931	gr.	69.52	
Kalium	0.1852	»	6.34	
Lithium	0.0018	»	0.38	100
Calcium (Strontium nyomaival)	0.2384	»	15.97	
Magnesium	0.0689	»	7.71	
Vas	0.0023	»	0.11	
Szén a szénsavsókban (C — 0.0741, O — 0.2964)	0.3705	»	16.55	100
Chlor	2.2101	»	83.45	
Kovasav	0.0185	»		
Összeg:	4.2888	»		

Az alkatrészek a szokásos módon sókká alakitva

	1000 gr. vizben
Chlornatrium	3.0044 gr.
Chlorkalium	0.0108 »
Chlorlithium	0.2534 »
Chlorcalcium	0.2903 »
Szénsavas calcium (szénsavas strontium nyomaival)	0.8281 »
Szénsavas magnesium	0.2413 »
Szénsavas vas	0.0047 »
Kovasav	0.0185 »
A szilárd alkatrészek összege:	4.2885 »
Kisérletileg találtatott	4.2930 »
A szabad és félig kötött szénsav	0.6743 »

vagyis 1000 gr. vizben a szabad és félig kötött szénsav 337.1 köbcentiméter.

Szénéleg kéneg 0.00096 gr.

vagyis 1000 gr. vizben a szénéleg-kéneg 0.352 köbcentiméter.

az összes alkatrészek: 5.06376 »

A forrásból előtörő gáz vegyalkata

	100 térfogatban.	
szénsav	18.20	térfogat
mocsárlég	81.80	»
	100.00	»

A forrás hömérséke 11·8° C. (9.5 R.) a levegőé volt 20° C. (16° R.) A fönebbi adatokból kitünik, hogy a szejkei ásvány-viz a hideg kénes-savanyu gyógyvizekhez tartozik.

Ez ásványvizek mellett még egy egész nagy sorozatot kell elmellőznünk e helyen, miután azok vegyelemezve nincsenek. Sőt tulajdonképpen számbavéve sincsenek még mind a székelyföld ásványvizei. Csikmegye levéltárában egy kimutatás 104 önálló ilyen forrást nevez meg e megye területéről. Háromszék- és Udvarhelymegye területén szintén sok van, melyek némelyike egy-egy vidék ivó-vizéül, másika egy-két család állandó nyári üdülőhelyéül szolgál.

A részletesen nem ismertethetett gyógyvizek közül különös figyel-

met érdemel a *homoródi* (Oláh-falu tulajdona) és **Székelyfüred,** mely Szent-Keresztbányán alól fekszik, faragott kőbe foglalt két fürdővel bir, mely vasas, kőszénsav tartalmu, melegsége 15 fok R. Az ivóviz vas, szénsav és keserüsó tartalmu. Közel hozzá fekszik, s a vendégek által használtatik, a budai vizekkel vetekedő *keserü sósviz*, vassal és szénsavval, s mint ilyen egyedül a magyar hazában ismeretes. A vasas és szénsavas vizek gyógyerejét fürdés által kiegésziti e forrás gyomorhurutban való csodás hatása. Lövéteiek és Oláhfalviak hidegláz ellen sikerrel iszszák.

A *hévvizekből*, a tusnádiak mellett, megemlitendők a csik-szeredaiak (2) és az oláh-topliczaiak (Gyergyóban, 3).

6. Égalji (meteorologiai) viszonyok.

A hőmérsék. Az égalji viszonyok főtényezői a *légmérsék*, *légáramlat*, *légnedvesség* és *csapadékok*. Mindezek egyenként is, de különösen a *lég-*, vagy *hőmérsék* határozottan a földrajzi szélesség befolyása alatt állanak. *Azonban nem kizárólag*. Ha csak ez az egy befolyás uralkodnék, akkor egy adott hely kiszámitott hőmérsékéből könnyü volna akármely területét meghatározni, mert minden egyenlitői fokra 0.77 foknyi hőmérsék-különbség esik, azaz az egyenlitő felé haladva minden fok enynyivel mutatna magasabb és az egyenlitőtől távozva, minden fok enynyivel kisebb hőmérséket a megelőző foknál. De a hőmérsékre s általában az égalji viszonyokra lényeges befolyással van a szélesség mellett a földrajzi hoszszuság, a tengerek közelsége vagy távolsága, a talaj földtani szerkezete, a tengerszin fölött való magasság s a föld domborzati viszonyai.

E tényezők közül már némelyek a megelőző hegy- s vizrajzi és földtani vázlatos leirásban ismertetve vannak s itt csak egyszerüen emlékezetbe hozzuk pl. a székelyföld vizbőségét, magas hegyekkel boritott területét, melynek kevés nagyobb térsége és völgyei vastag áradmányi rétegekkel vannak boritva, melyek mélyen bocsátják magukba a nap sugarainak melegét; tömöttebb kőzetü hegységei, többnyire őserdőkkel boritva, kis mértékben szolgálhatnak a fény viszszaverésére; hatalmas határszéli és belföldi hegysorai mindenik világtáj felé év- és napszakonként hoszszu és tartós árnyakat vetnek maguk körül, a mi különösen az évszakok átmeneteiben lassitja a légmérsék gyorsabb kifejlődését; magaslataink korán megérkező, de különösen késöre (s némely pontokon egyáltalában el sem) olvadó s e közben gyakran viszszatérő hava, a csaknem állandó keleti csipős légáramlattal s az érintett tényezőkkel együtt teljesen elrabolják tőlünk azt a bájt, azt a gyönyört, melylyel a tavasz némely más velünk — ugyanazon szélességi vonalon fekvő-vidékek lakóit elárasztani szokta.

A megérintett körülmények már magukban is némileg jellemzik égaljunkat, de e jellemzést, mely, bár tényeken alapul, felületesnek lenne mondható, ki kell egészitenünk a rendelkezésünkre álló további tudományos adatokkal. És itt, mielőtt a meteorologiai megfigyelések eredményeit vennők számba, még két mellékes, de reánk nézve határozottan azokkal egyrangu alaptényezőt kell számba vennünk. Értem székelyföldünk *keleti fekvését* és *magasságát* a tengerszin fölött.

Keleti fekvés. A nagy oczeánhoz közel fekvő európai nyugati országok közvetlenül befolyása alatt állanak az Európában tulnyomóan uralkodni szokott délnyugati szél hatásának. E légáramlat, mert egyenlitői vidékekről jő, melegebb, s mert tengeri szél, kevésbbé van kitéve a hőmérséki ingadozásnak. Ilyen természetü befolyásnál fogva Nyugati-Európa szárazföldének égalja is nagyjában hasonló jelleget ölt. Hasonló befolyása van a *passát-szélnek* az által, hogy az oczeán Golfárjában nagy tömegekben nyomja a meleg tengeri vizet az európai partok felé.

Európa keleti országait azonban hoszszu vonal s magas hegységek választják el a nyugatiaktól, mely közegek nagyban paralysálván azon tengeri befolyást, a keleti égalj hőmérséke már, ennélfogva is alatta marad a nyugatiénak.

Az emlitett befolyásnak még egy nagyon lényeges következménye az is, hogy azon kiegyenlitő hatás hiányában keleten a nyár melegebb és a tél jóval hidegebb, mint ugyanazon szélességi fok alatt nyugaton. Tehát az évszakok légmérséke között nálunk nagyobb különbségek fordulnak elő.

Tengerfölötti magasság. Bebizonyitott természeti törvény, hogy a hőmérsék mindinkább csökken a légkör felső határa felé. *Gay Lussac*, midőn 1805-ben szeptember 24-én Páris fölött léghajón felszállott, az alatt 22.2 C. fokot mutató hévmérőt 21,480 lábnyi magasban 7.6°-ra csökkenni látta. S *Humboldt* szerint a természet az Andesre a meleg, mérsékelt és hideg égövet egymás felibe övezte, ugy, hogy ha az ottani lakosok a föld három égövét ismerni akarnák, czélt érhetnek, ha az Andesen fönnebb-fönnebb hágnak. * «Ezek szerint a *magasra emelkedő hegyek a hőmérséki viszonyokra oly hatással vannak, mint északibb geographiai fekvés.*» **

Ha tehát ez alapon akarunk némi tájékozást a székelyföld égaljának hőmérséke felől, szükség annak magassági viszonyait közelebbről megtekintenünk.

Az általában tudva van, hogy területünk, mint felföld, magas fek-

* *Berde Áron.* Légtüneménytan I. 62—63. l.
** *Berde Áron.* Légtüneménytan II. 55. l.

véssel bir. De ennek arányai egész terjedelemben s az abban uralkodó rendszer mindenesetre behatóbb megvizsgálást igényelnek. Kisértsük meg ezt. *

A Maros völgye, azon a területen, hol a Nyárád beléje szakad (Nyárádtő), mintegy 900 láb magasan áll a tenger szine fölött. Az azt délről követő hegysor csak 5—800 lábbal magasabb.

Maros-Vásárhely térségen fekvő része 923.88 láb magas, Szász-Régen 1242, Görgény-Szt-Imre 1326, Déda 1426, Oláh-Toplicza 2050.

Tehát a Maros-völgye 900-tól 2050 lábra emelkedik Gyergyó széléig.

A Nyárádvölgyének magassága, a Nyárádnak a Marosba szakadásánál csak nehány lábbal áll fennebb, mint a Maros völgye ugyanott, s keleti végén, Köszvényesnél, már 1457 láb. Emelkedése e vonalon 557 láb.

A Kis-Küküllő völgye Kelementelke mellett, a székelyföld nyugati szélénél 1097 láb magas, Erdő-Szt-György mellett 1169, Szovátánál 1295, Parajd mellett pedig 1611. Emelkedése 514 láb. Innen mind magasabb a havasok között.

A Nagy-Küküllő völgyében Segesvár alsó része 1102 láb magas, Kis-Bún 1166 s Székely-Udvarhely 1507. Ezen felül e völgy is havasi emelkedett vidékekbe nyulik. Balpartjától keleti irányban, a Hargita tövében legmagasabb térségen fekszik Szentegyházas-Oláhfalu, 2718 lábbal. Udvarhelymegye közép vonalán tehát a térségek, a két adott végpont között, 1616 lábat emelkednek.

A N.-Homoród völgye. Héviz mellett az Olt tükre 1391 láb magas. Zsombor magassága 1522, Homoród-Ujfalué 1562, Oklándé 1625, Karácsonfalváé 1680, Almásé 1777. Innen a völgy az Oláhfalvi fönnlapályra nyulik föl. E vonal emelkedése 1327 láb.

Maros- és Udvarhelymegye völgyei, térségei ez adatokból láthatólag nyugatról északkelet felé emelkednek s ez emelkedés 514 és 1616 láb között váltakozik. E térségek s az azokat végig szegélyező hegysorok fölött egész kelet-déli vonalban a Görgényi hegyek és a Hargita uralg, melyek legmagasabb pontjai 5573.36 (Hargita) és 5627 (Mező-Havas, a Görgényi hegységben) lábig emelkednek.

A közbeeső vizválasztók és hegycsoportok magassága azonban mindenütt alul marad az Oláhfalvi-tér magasságán. Mely körülményekből már magukra is lehet megközelitő következtetést vonni a légmérsék és légáramlati viszonyokra. T. i. minél inkább közeledünk az uralkodó hegyvonalak felé, annál magasabbra hágunk s hévmérőnkben a higany annál alább

* A magasságmérések Bielz E. A. «Handbuch der Landeskunde Siebenbürgens.» Dr. Herbich «Székelyföld» cz. művéből s a háromszögelési munkálatok alapján 1872-ben kiadott «General-Karte»-ból meritvék. A méterre való átszámitást az átnézet egyszerüsitéséért mellőztük e helyen.

száll. Az erősebb légáramlat ellen pedig éppen ez oldalról vagyunk leginkább védve. De várjunk be még más adatokat is, mielőtt részletes meghatározásokba bocsátkoznánk.

Tekintsük át ez alapon székelyföldünk többi részét is.

A Rikán belül, *Erdővidéken* hasonló viszonyt látunk a fönnebb leirthoz. Az Olt völgye Felső-Rákos mellett 1480 láb magas, Baroth 1493, Olasztelek 1542, Bardocz 1561, Füle 1616, a Vargyas völgye 1626. A Hargita nyujtványa felé itt is fokozatos az emelkedés, bár maga az Olt közvetlen völgye is nagyon magasan áll.

Háromszékmegye lapályának közepes magassága 1760 láb. A térség a keleti és északi hegyek felé mindinkább emelkedik. Pl. Zágon magassága 1879 láb, Kovásznáé (a Pokolsár) 1775, Bereczké 1827, Osdolái 1857, Bükkszád mellett az Olt völgy lapálya 1768, maga Bükkszádé 2006 láb. Völgyeinek emelkedése tehát csak 246 lábig terjed az általános magasság fölött. Jelentékenyebb emelkedésének iránya Csikmegye. Háromszékmegye átalában magasan fekszik, de nagyterjedelmü térségén dél, kelet és északról, részint a határszéli, részint a belföldi hegyek közvetlenül emelkedvén, a magasság fokozódása a lakott és földmivelés alatt álló helyeken nem oly nagymérvü, mint Maros- és Udvarhelymegyében. Miből önkényt következik, hogy földje a termények előállitására csaknem egész kiterjedésben arányosan egyforma, mert légmérsékében nagyobb különbségek, a magasság alapján, nem fordulnak elő. Légáramlatok ellen három oldalról van védve s csupán nyugatról tár széles kaput a fogarasi hegyek felé. Azonban meg kell jegyeznem, hogy nagy térségének fekvése mégis jóval magasabban áll, mint egész Maros- és Udvarhelymegye térségei, a oláhfalvin kivül.

A három oldalról környező hegyek legmagasabb pontjai: *délen* Csukás (a Bodza-hegységben) 6217.20′, Csilyános 5098.20′ (Zágontól délkeletre); *keleten* Lakoczás (Zabola mellett) 5641.80′ N.-Sándor 5175.2′, Nemere 5229′; *északon* a Büdös-hegy 3579.2′, a Bodoki havas 3777.9′.

A térséget tehát a környező hegyek 2—4000 lábnyi magas övvel veszik körül.

Csikmegye déli medenczéjének közepes magassága 2276′, Gyergyóé 2374′. Két legmagasabb völgymedenczéje a *borszéki* és *gyergyó-bélbori*. Elsőnek fekvése 2790′, utóbbié 2921 láb magas.

Nyugaton a Hargita és Görgényi-hegyek ismert magaslatai határolják, keleten pedig a Kárpát lánczolata, melynek magasabb pontjai 5—6000 lábra emelkednek.

Áttekintve a magassági viszonyokon, azt látjuk, hogy völgyeink mind kelet felé emelkednek magasabb-magasabbra, mig térségeink, mint egy központban, érik el Csikban magasságuk tetőpontját. Az Erdélyt kör-

nyező magyar-alföldi és moldva-oláhországi térségek magassága 100—300 láb az Adriai-tenger fölött.

A székelyföld nyugati, tehát legalacsonyabb oldalának völgyei Maros-Vásárhely-, Kelementelke-, Székely-Keresztur- és Homoród-Ujfalu mellett ama legnagyobb magasságot már *3—5-szörösen* mulják fölül; főnebb Szász-Régen-, Köszvényes-, Parajd-, Sz.-Udvarhely-, Baroth-, Sepsi-Szt-György (1709.$_{80}$') és Kézdi-Vásárhely (1780.$_{20}$') mellett *4—6-szorosan*; Oláhfalunál és Csik-Gyergyóban pedig *8—9-szeresen*. Ez utóbbiakból amott tekintélyes hegységek válnának. Sőt csak magának a székelyföldnek területén is a térségek magassága az északkeleti központ felé 1000—1800 láb emelkedést mutat. Ugy kell lenni tehát, hogy hőmérsékünk a magassági különbségnél fogva, nemcsak a magyar-alföldi és moldva-oláhországitól fog lényeges eltérést mutatni, hanem saját székelyföldünkön is szembetünő különbségek mutatkoznak.

A magassági különbségből a légmérséki különbséget nálunk — tudtunkkal — még nem számitották ki. *A Wahlenberg által* Késmárkon tett észlelések azt mutatják, hogy a hőmérsék 1° R. csökkenésének 367 láb emelkedés felel meg. Ha e számitást veszszük alapul, akkor ugy találjuk, hogy a 2186 láb magasan fekvő *Csik-Szereda* hőmérséke mintegy 4.$_{87}$°-kal csekélyebb a 402 láb magasan fekvő *Budánál*, miből ha az 1.$_{6}$ szélességi fokra 0.$_{88}$ hőfokot számitunk, a valódi különbség 3.$_{99}$° lesz. Azaz Budának 8.$_{87}$° évi közép hőmérsékével szemben Csik-Szeredáé 4.$_{88}$° lenne, a mi Celsius szerint 6.$_{10}$°.

E számitást összehasonlitva a tényleges észlelési eredménynyel, a mely három évi átlagban Csik-Szeredának 6.$_{74}$° évi közép hőmérséket mutat, ragaszkodnunk kell annak helyességéhez.

Mindenesetre kivánatos azonban, hogy mentől több ponton megfigyeléseket vezessenek, mert az esetlegességet és helyszerüséget elég hiven csak ezek által leszünk képesek megismerni. S a miért *Berde* 1847-ben feljajdult, az égalji viszonyok tanulmányozása iránt a közöny még ma is akkora, hogy a székelyföld némely részéről alig van, a mit e tanulmányba felvegyünk. Az általa meghatározott 15 hely körül a székelyföldről Borszék és Maros-Vásárhely fordul elő. *Hunfalvinál* még csupán Csik-Szereda (Somlyó) járul a nevezettekhez. A meteorologiai évkönyvekben már Székely-Keresztur és Székely-Udvarhely is megjelenik. De a torda-aranyosmegyei székelyföldre semmi adattal sem rendelkezünk, valamint egész Háromszékmegyére sem. Itt tehát az utolsónak hőmérséke meghatározására a hozzá legközelebb eső s földrajzi viszonyainak leginkább megfelelő *Brassót* veszszük fel. S minthogy az udvarhelymegyei észlelések is alig terjednek egy pár évre, a m.-vásárhelyit pedig abban hagyták, kiegészitésül Segesvárt és Szász-Régent csatoljuk a többiekhez. Egyszersmind meg-

jegyezni kívánjuk, hogy a mely adatokat dr. Berde és dr. Hunfalvitól vettünk, azokat Celsius fokokra számitottuk át, mint a mely rendszer most a meteorologiai megfigyeléseknél átalános használatban van. A székely-udvarhelyi és székely-kereszturi észlelések egy részét a helyszinén nyertük.

A figyelési állomások földrajzi fekvése s az itt alapul vett észlelési évek.

	Északi szélesség	Keleti hosszuság	Magasság lábakban	Észlelési évek
Brassó	45° 39′	43° 11′	1906	1851—63
Segesvár	46° 13′	42° 32′	1199	1857—63
Székely-Udvarhely	46° 15′	43° 00′	1498	1875—76
Csik-Szereda	46° 21′	43° 28′	2186	1859—62
Székely-Keresztur	46° 29′	42° 12′	—	1875—76
Maros-Vásárhely	46° 32′	42° 17′	970	—
Sász-Régen	46° 47′	42° 19′	1229	1873—75
Borszék	46° 58′	43° 23′	2790	—

Havi és évi középmérsék:

	Brassó	Segesvár	Sz.-Udvarhely	Csik-Szereda	Sz.-Keresztur	M.-Vásárhely	Szász-Régen	Borszék
Január	4.11	4.94	5.13	7.29	4.55	—	3.47	8.0
Február	2.20	2.90	2.85	3.19	2.15	—	3.43	5.2
Márczius	1.92	3.20	1.30	1.19	1.95	—	1.83	4.0
Aprilis	6.67	9.45	8.20	7.19	10.20	—	9.43	6.4
Május	13.64	15.99	14.80	12.85	13.05	—	13.07	9.0
Junius	16.69	18.31	20.06	16.60	18.65	—	20.07	12.6
Julius	18.96	19.75	19.65	18.35	20.50	—	21.50	17.5
Augusztus	18.20	19.44	19.61	13.39	21.65	—	20.23	12.6
Szeptember	13.84	15.26	12.25	13.90	14.75	—	14.93	9.7
Október	9.22	10.22	8.30	7.32	10.60	—	10.67	7.0
November	2.32	3.36	2.35	1.19	3.80	—	3.20	4.6
Deczember	3.24	3.40	3.10	5.69	1.75	—	1.40	7.6
Évi közép	7.61	8.57	7.96	6.74	8.34	10.00	8.89	3.68

A fennebbiek szerént tehát az évi középmérsék legkisebb Borszéken s utána mindjárt Csik-Szeredában, vagy is átalában Csikmegyében. Egy másik csoportban jő Brassó és Sz.-Udvarhely, vagy is Udvarhelymegye keleti része és Háromszékmegye. A harmadik csoportot alkotja Segesvár,

Székely-Keresztur és Szász-Régen, Udvarhelymegye nyugati és Maros-Tordamegye északkeleti részével s végül a legnagyobb hőfokkal Maros-Vásárhely, Maros-Tordamegye nyugati részében. A felvett egész területen a legnagyobb és legkisebb évi hőmérsék különbsége 6.32°. A *tengeri* (törökbuza) és *szőllőtermés*, ez adott rangsorozatnak teljesen meg is felel. T. i. a két első területen a szőllőből semmi, a törökbuzából kevés terem; a harmadik csoport területén mindkettő elkészül, de a nagyedik termésével egyik se versenyezhet.

Az adott osztályozásban a székelyföldnek is mintegy három égalja, u. m. egy hideg, egy mérsékelt és egy meleg égalja válik ki, még pedig a székelyföld területének nem szélességi, hanem inkább hoszszusági fokai szerint keletről nyugatra, a minek természetes oka a hegyrendszer alakulásában rejlik, melyről e fejezet elején kellően kimutattuk, hogy az, valamint általában területünk völgyeinek felülete, a Csikban fekvő keleti központ felé mily szabályszerü, fokozatos emelkedéssel bir.

Ha a székelyföld 3- és 10 fok között változó évi közép hőmérsékét a meteorologiai központi intézet évkönyveinek adataival összszehasonlitjuk, kitünik, hogy égaljunk leginkább hasonlit az *északi felföld* 4- és 10° közötti hőmérsékéhez s mindkettő fölött jelentékeny előnyben áll az *alföld* 8—12 és a *délnyugati s tengerpart* vidék 6—15 fok között váltakozó évi középmérséke.

A mi hátrányunk nem anynyira a maximum, mint a minimum közötti jelentékeny különbségben rejlik.

A mi az egyes hónapok középmérsékeit illeti, azok közül deczember, január és február a 0 fokon mindenütt alul áll, sőt Borszéken, még márczius és november is. Átalában leghidegebb január — 3—8 fokig, utána jő február — 2—5 és deczember — 1—7 fokig. Borszék azonban kivételt képez, hol a leghidegebb január után deczember február, november és márczius jő, s hol általában véve 5 hónapon át áll a hőmérsék 0 fokon alul.

A nyári hónapok közül junius hőfoka 12 és 20, juliusé 17 és 21, augusztusé 12 és 21 fok között váltakozik. A legmelegebb nyári hónap Sz.-Udvarhelyen *junius*, Brassóban, Segesváron, Szász-Régenben és Borszéken *julius*, Csik-Szeredában és Székely-Kereszturon *augusztus*.

A hőmérsék csökkenése szeptemberben nagyon rohamos ugyan, de a májusit a legtöbb helyen mégis fölülmulja, valamint az októberi is az áprilisit. E körülmény egyik, de csakis egyik oka annak, hogy a székelyföldön kellemesebbek az őszök, mint a tavaszok. Egyéb okairól ennek mindjárt hátrább.

A legnagyobb s legkisebb meleg átalános különbsége;

	Brassó	Segesvár	Sz.-Udvarhely	Csik-Szereda	Sz.-Keresztur	Szász-Régen
Január	22.0	20.0	25.6	27.1	27.5	23.8
Február	21.2	21.2	24.2	30.5	27.3	25.1
Márczius	23.9	24.4	25.9	27.7	29.3	21.6
Aprilis	22.6	23.5	24.0	24.6	22.4	22.0
Május	20.9	21.2	19.0	25.9	25.5	21.3
Junius	19.6	20.5	21.0	24.4	21.0	20.1
Julius	18.4	18.9	19.1	25.4	18.9	19.3
Augusztus	19.2	20.1	23.5	31.0	18.8	21.2
Szeptember	22.1	24.6	29.3	29.0	28.8	22.9
Október	22.6	23.6	22.9	27.4	21.5	23.6
November	21.2	24.0	19.7	28.4	29.9	23.6
Deczember	20.5	24.5	31.2	24.6	27.7	24.4
Egész évben	54.1	54.1	55.4	59.4	54.6	54.0
Legnagyobb észlelt meleg	34.7	33.2	36.4	34.0	32.6	34.3
Legkisebb észlelt meleg	25.0	27.5	28.0	30.0	31.0	22.4

Félreértés kikerülése végett egy példát adok, hogyan számitjuk ki a legnagyobb és legkisebb meleg átalános különbségét. Pl. január valamelyik napján — 18° C. a közép hőmérsék, s tegyük fel, hogy ez a legnagyobb hideg azon hóban, — egy más napon +8° C., s ez a legnagyobb meleg. Már most e két fok közötti 26 fokot nevezzük januárban a *legnagyobb különbségnek.*

Az összes észlelési helyek között az évi átlagos különbség legnagyobb Csik-Szeredában, a többiek alig mutatván egy foknyi különbséget. *A legnagyobb meleg pedig a legnagyobb hideget mindenütt fölülmulja néhány fokkal.*

A hőmérséki viszonyokban a havi és évi közép mellett nagyjelentőségü még mezőgazdasági tekintetben *az évszakok közép hőmérséke.* Ezt a következő táblázat tünteti elénk:

	Ősz	Tél	Tavasz	Nyár	Év
Brassó	8.46	3.19	7.41	17.75	7.61
Segesvár	9.62	3.78	9.25	19.17	8.57
Székely-Udvarhely	7.64	3.69	8.10	19.78	7.96
Csik-Szereda	7.47	5.89	7.77	17.78	6.74
Székely-Keresztur	9.78	2.82	11.73	20.38	8.94
Szász-Régen	9.60	2.77	8.11	20.60	8.89
Borszék	4.10	6.90	3.80	13.72	3.68

Az őszi közép, Székely-Udvarhely kivételével, mindenütt fölülmulja az évi középet, a tavaszi azonban kevésbbé.

A különbség az észlelési állomások területén ősz szel 4.1 és 9.78-, télen — 2.77 és — 6.9, tavaszszal 3.8 és 11.78, nyárban 13.72 és 20.60 fok között váltakozik.

Az ősz melegebb a tavasznál Brassóban, Segesváron, Szász-Régenben és Borszéken. A tavasz ellenben melegebb az ősznél Székely-Udvarhelyen, Csik-Szeredán és Székely-Kereszturon. Az utolsó csoport két állomásán azonban az észlelési évek száma még csekélyebb (2 év), hogysem e tekintetben azok alapján végleges megállapodásról lehetne szó.

2. **Légáramlás és a szélirány eloszlása.** Eredetileg kétféle légáramlás létezik a föld légkörében, u. m. az *egyenlitői légáramlás* vagy felső *passzát* és a *sarki légáramlás* vagy *alsó passzát*. Amott a levegő felmelegülvén felszáll s a sarkok felé tódul, mig a sarkvidéki hideg levegő az egyensuly fenntartására az egyenlitő felé siet, de sulyánál fogva alant, a föld szinéhez közelebb jár. A két légáramlat a mérsékelt és hideg öv alatt gyakran összszetalálkozik s egymással való tusájában különböző irányu áramlásokat okoz, miből rendesen a délnyugati és északkeleti szelek állanak elő. A szélirány alakulására befoly a föld különböző elhajlása is a nap körül vonuló pályáján.

Ha már a föld felülete a szelek irányára befolyást nem gyakorolna, akkor a mi földünkön szabály szerint csak északi és déli s délnyugati és északkeleti szelek uralkodnának. De a föld felületén lévő hegységek és az évszaki hőmérsék változásai igen gyakran lényegesen módositják a légáramlás irányát, miből aztán a *helyi változó szelek* állanak elé. Minthogy pedig a szelek aztán a légmérsékre lényeges viszszahatással vannak s a növényéletre is befolyást gyakorolnak, szükséges a légmérsék mellett ezeket is szabatosan tanulmányoznunk, a mi csak rendszeres megfigyelések alapján érhető el; mert vannak ugyan némely vidékeknek uralkodó szelei, melyeknek idejét, tartalmát és erejét — közönséges tapasztalásból is meglehetősen ismerik az emberek, milyen pl. a *Bora*, *Sirocco* és *Nemere*, de ez nem elegendő, ha a többi szelekhez való viszonyukat nem ismerjük s az összes lagáramlási tüneményeket pontosan meghatározni nem tudjuk.

A székelyföldön és annak közelében csak a legujabb időben inditottak légáramlási megfigyeléseket. Csak nehány észlelési állomás van, melynek adatai már két-három évre terjednének; holott a pontos meghatározáshoz több évi följegyzések volnának szükségesek. Azonban az eddigi teljes tájékozatlanság megszüntetésére hasznosnak látjuk e csekély készletet is részint a meteorologiai évkönyvek, részint még feldolgozatlan följegyzések alapján felhasználni. A következő kimutatásokban adva van a különböző irányu szelek száma havonként és egész évre. A több évre terjedő

följegyzésekből a havi és évi középszámot mindenik szélnél ugy állapitottuk meg, mint az a hőmérséknél szokás, azon csekély különbséggel, hogy a törteket a számitásban mellőztük. Végül könnyebb áttekintés kedvéért, a különböző szeleknek *évi százalékát* is kiszámitottuk. A szelek száma, napi háromszori észlelés mellett, a következő helyeken igy oszlik meg havonként:

Csik-Somlyó (Szerda). Észlelési év 1873—1875.

	Északi	Északkeleti	Keleti	Délkeleti	Déli	Délnyugati	Nyugati	Északnyugati	Havi és évi összeg
Januárius	17	5	0	5	11	16	13	3	70
Februárius	6	20	0	4	25	3	1	0	59
Márczius	7	10	13	5	17	2	8	1	63
Aprilis	7	10	3	13	10	16	13	0	72
Május	5	11	7	10	6	5	20	5	69
Junius	6	12	3	9	10	6	22	2	70
Julius	14	8	3	5	4	1	20	10	65
Augusztus	0	8	2	4	3	5	38	2	62
Szeptember	5	18	9	2	3	8	24	2	71
Október	9	1	22	17	1	8	7	2	67
November	9	7	2	8	5	10	17	7	65
Deczember	7	7	0	0	1	6	14	26	61
Évi összeg	92	117	64	82	96	86	197	60	794
Évi összeg °/o-ban	11.61	14.78	8.09	10.36	12.37	10.86	24.36	7.57	100 °/o

Itt tehát az *uralkodó* szelek a *nyugati* és *északkeletiek*; azután jőnek a déliek és északiak s végül a délnyugati, délkeleti, keleti és északnyugatiak.

A szelek száma az egyes hónapok között meglehetős arányosan oszlik el, az az: mindenik hónap nagyon szeles, mert napjára átlag több, mint két szél esik: *legszelesebbek* azonban a többiek között *április* és *szeptember*.

Székely-Udvarhely. 1875—1877.

	Északi	Északkeleti	Keleti	Délkeleti	Déli	Délnyugati	Nyugati	Északnyugati	Havi és évi összeg
Januárius	4	6	0	0	2	8	14	2	36
Februárius	4	9	3	1	3	11	8	14	53
Márczius	5	11	13	3	1	14	9	10	66
Aprilis	4	6	9	1	4	3	11	6	44
Május	2	6	10	2	8	11	18	1	58
Junius	5	6	13	5	3	6	22	2	62
Julius	2	5	10	5	3	5	22	3	55
Augusztus	1	8	22	5	2	2	17	1	58
Szeptember	4	3	13	1	1	5	15	6	48
Október	3	10	13	2	4	2	14	3	51
November	10	10	6	2	2	3	6	3	42
Deczember	4	2	5	1	1	4	13	3	33
Évi összeg	48	82	117	28	34	74	169	54	606
Évi összeg °/o-ban	7.91	13.52	19.38	4.61	5.60	12.20	27.87	8.91	100 °/o

Egész éven át *uralkodó szél* a *nyugati* és *keleti*; azután jő az északkeleti és délnyugati; egy harmadik csoportban az északnyugati, északi, déli és délkeleti.

Az egyes hónapok közül *legszelesebb márczius* és *junius*, legkevésbbé szeles deczember és januárius.

Székely-Keresztur. 1874—1877.

	Északi	Északkeleti	Keleti	Délkeleti	Déli	Délnyugati	Nyugati	Északnyugati	Havi és évi összeg
Januárius	5	5	12	6	2	5	13	3	51
Februárius	6	10	16	9	2	7	20	6	76
Márczius	5	4	19	9	2	11	15	9	74
Aprilis	1	5	8	14	3	7	16	12	66
Május	2	6	5	12	3	10	15	15	68
Junius	1	7	28	6	3	8	10	15	78
Julius	4	14	9	4	2	31	13	8	85
Augusztus	8	8	27	8	5	10	21	11	98
Szeptember	13	2	18	6	2	7	15	9	72
Október	2	15	18	18	0	10	10	19	92
November	6	14	18	18	7	13	7	10	93
Deczember	7	15	13	16	5	10	23	4	93
Évi összeg	60	105	191	126	36	129	178	121	945
Évi összeg %-ban	6.37	11.14	20.25	13.36	3.82	14.38	18.86	12.82	100%

Egész éven át *uralkodó szél* a *keleti* és *nyugati*; azután jőnek a délnyugati, délkeleti és északnyugatiak s végül az északkeleti, északi és déliek.

Az egyes hónapok, augusztuson kezdve, jóval szelesebbek, mint az azon előliek. *Legmérsékeltebb* januárius.

Segesvár. 1873—1875.

	Északi	Északkeleti	Keleti	Délkeleti	Déli	Délnyugati	Nyugati	Északnyugati	Havi és évi összeg
Januárius	14	4	24	0	1	1	20	15	79
Februárius	6	4	23	4	3	0	24	12	76
Márczius	3	1	13	10	11	5	35	11	89
Aprilis	2	0	10	9	3	11	30	14	79
Május	5	1	7	4	3	5	34	21	80
Junius	3	0	7	9	3	4	41	12	79
Julius	2	1	5	1	3	4	48	16	80
Augusztus	4	1	4	5	0	7	44	14	79
Szeptember	1	1	6	1	0	3	50	17	79
Október	2	2	3	3	1	1	50	19	81
November	2	2	15	11	4	1	34	9	78
Deczember	0	1	3	0	0	8	46	22	80
Évi összeg	44	18	120	57	32	50	456	182	959
Évi összeg %-ban	4.58	2.86	12.51	5.95	3.34	5.32	46.50	18.97	100%

Egész éven át *uralkodó* szél a *nyugati*, erre következik az északnyugati és keleti és azután a többiek jelentékenyen kisebb számmal.

Az egyes hónapok közül, minthogy mindenik nagyon szeles, az egy márczius emelkedik ki még nagyobb számával.

Szász-Régen. 1873—1875.

	Északi	Északkeleti	Keleti	Délkeleti	Déli	Délnyugati	Nyugati	Északnyugati	Havi és évi összeg
Január	19	28	7	4	12	8	3	10	91
Február	18	20	11	3	10	10	3	11	78
Márczius	21	26	5	3	9	6	1	14	85
Április	10	28	1	5	9	4	4	17	78
Május	11	23	4	4	8	6	3	22	81
Junius	10	28	3	4	6	8	5	13	77
Julius	11	27	4	3	2	3	4	17	71
Augusztus	9	34	7	1	8	3	2	11	75
Szeptember	20	32	2	1	5	4	4	12	80
Október	16	29	1	1	4	6	2	6	65
November	12	27	1	1	6	7	4	11	69
Deczember	17	15	7	0	7	7	3	17	73
Évi összeg	166	317	53	30	86	72	38	161	923
Évi összeg %-ban	17.97	34.44	5.73	3.23	9.30	7.79	4.11	16.43	100%

Egész éven át *uralkodó* szél az *északkeleti*, azután jőnek az északi és északnyugatiak s ezekre a déli, délnyugati, keleti s a többiek.

Az egyes hónapok közül *legszelesebb* január, márczius és szeptember.

Háromszékmegye légáramlati viszonyaira a brassói észlelésekből kellene következtetést vonnunk; de a kezünknél lévő ide vonatkozó adatok hiányosabbak, hogysem azokból a fennebbiekhez hasonló kimutást állithatnánk összse. Anynyit azonban ezek alapján is megállapithatunk, hogy e vidéken *túlnyomóan uralkodó* szél a *nyugati*, s utána mindjárt következik a *keleti*, ugy, hogy e kettő a többieket összevéve is fölülmulja.

Az előrebocsátottakból tehát azon eredményt állapithatjuk meg, hogy a *székelyföldön leguralkodóbb szél a nyugati*, erre mindjárt következik a *keleti* és *északkeleti*. Az első körülmény megfelel azon ténynek, hogy a székelyföld nyugat felől van legkevésbbé hegyek által védve.

Az egyes észlelési helyek közül lényegesen eltér a többiektől Szász-Régen, hol az északkeleti, északi és északnyugati, tehát *általában az északi szelek uralkodók*. Minek oka az, hogy völgyei mind ez irányban nyulnak ki.

A mi a *szélerőt* illeti, melynek fokozódását 1—10-ig terjedő számokkal szokás jelölni, erre nézve még kevesebb adattal birunk. *Hunfalvi* szerint az összes szelek *középereje Brassóban* 1·8 és 3·1 között váltakozik, legkisebb deczemberben és legnagyobb február és márcziusban.

A székely-udvarhelyi és kereszturi megfigyelések szerint a szélerő tulnyomóan leginkább 1—2 között váltakozik, az őszi és tavaszi hónapokban azonban gyakori a 3—4 is; 5—6-ra azonban ritkán emelkedik a téli északi és nyári nyugati szeleknél, mikor az utóbbiak sokszor viharral járnak. Ilyen ritkán előforduló erős vihar volt az 1877. junius 30-án Udvarhelymegye nyugati része fölött, mikor is gyengébb épületeket rombolt le s nagy fákat sodort ki tövéből. A szélerő ekkor 7—8 foku bizonyosan lehetett.

A legerősebb székelyföldi szél a *Nemere* Háromszéken, mely a megye északkeleti szélén 5176 láb magasságig emelkedő hasonnevü hegyen át tör be a háromszékmegyei sikságra, s erejét még Brassó vidékén is érezteti. Ha télen jelenik meg, hóval az utakat anynyira feltölti, hogy egészen járhatlanokká lesznek, s az utjába eső falvak szélső házait egészen eltorlaszolja, hogy napokig kell dolgozni a hó széthányásán. Jaj az utasnak, akit maga előtt talál, szekerét fölforgatja, csontjait a legmelegebb bundán keresztül is átjárja. Kerülik is ilyenkor az odavalók az utazást. Megesik, hogy egy-egy elrejtett faluból, milyen pl. Zágon, utnak indulnak az emberek s csak kiérve a nyilt térségre, veszik észre a Nemere dühöngését, de azonnal viszsza is fordulnak s otthon ülnek, mig a szél csillapodásának hirét veszik.

Leginkább télben és őszszel uralkodik, magához vévén sokszor utitársul a keleti vagy *ojtozi* szelet.

Ha 3 nap alatt meg nem áll, akkor rendesen 8, sőt szokszor 15 napig dühöng egyenlő erővel. Ereje bizonynyal felmegy 8 fokra. A téren épült házak ajtóit és ablakait rendesen ugy épitik, hogy azok a Nemerével szembe ne essenek.

Különben, mikor ez az uralkodó szél van, azon évben bő termést várnak, ellentétül a nyugatról jövő *Dorgó* vagy *Német*-szélhez, mely tavaszszal ápril végén és májusban, őszszel pedig szeptember vége felé szokott jelentkezni s rendesen hideg, havas esővel jár s a zsenge törökbuzában nagy károkat okoz. Ha ez az uralkodó szél, biztos a roszsz termés. A nép *koldus-szélnek*, meg *8 forintos szélnek* is nevezi, mert a buza árát 8 forintra felviszi (régi 64 kupás köböl)

Hogy különben a hideg északkeleti Nemere miért lenne termékenyitő hatásu, az *Berde* szerint a tudomány előtt be nem bizonyitható állitás.

A tapasztalás azonban azt mutatván, hogy a nyugati szelek tartós esőzéssel járnak, mi a székelyföld nedves égaljánál fogva gyakran okoz terméketlenséget: ama vélemény, mely a Nemere uralkodásának szárító hatásán alapul, talán még sem egészen jogosulatlan.

Lég- és páranyomás. Ha a földet központnak képzeljük és a légkört egy körülötte huzott körnek, vagy üres gömbnek s e kör különböző pont-

jairól sugarakat gondolunk a földnek, mint középpontnak, fölülete felé: e sugarak nem lesznek egyenlők, mert az, a melyik pl. a Montblanc csucsára esik, rövidebb lesz, mint az, mely a magyar alföldre esik, azaz: ez utóbbi fölött vastagabb légréteg emelkedik, mint ama hegy fölött. Ebből a körülményből pedig nagyon világosan következik, hogy a levegő nyomása, sulya is az utolsó helyen nagyobb, mert nagyobb fölötte a légtömeg, mint az első helyen. Ehhez járul még az, hogy a lég saját nyomása alatt is mind sürübb, tehát sulyosabb és nagyobb feszültségü lesz alsó rétegei felé, mit a tengerek közelében a nagymérvü elpárolgás, a vizgőz belevegyülése a levegőbe szintén előmozdit. Ebből könnyü megérteni azon törvényt, *hogy a légnyomás a magasság emelkedésével apad s annak apadásával növekszik.* Minthogy pedig a föld felületén a tenger szine fekszik legmélyebben, tehát a légnyomás itt a legnagyobb, azaz a légsulymérőben lévő higanyt átlag 760 milliméternyire nyomja fel. S mentől magasabb pontokra viszszük a szárazföldön a légsulymérőt, annál inkább száll a higany a fennebbi mértéken alul. E törvényen alapszik az, hogy a légsulymérőt egyszersmind magasságmérésre is használják.

A magyar állam területén legnagyobb a légnyomás Fiumében, 760 milliméter évi középfokkal; azután jő az alföldön Szeged, 754 m. m. s fenn Komárom és Esztergom 751—2 m. m., az északi felföldön Selmeczbánya 707 m. m., s Erdélyben Csik-Somlyó 700 milliméterrel. A székelyföldi e nemü viszonyok megitélésére szolgáljanak a következő adatok:

A havi és évi középlégnyomás s a maximumok és minimumok milliméterekben.

	Brassó észlelés 11 év	*Csik-Somlyó* 3 év	*Székely-Udvarhely* 2 év	*Segesvár* 8 év	*Sz.-Régen* 3 év
Január	712.9	701.8	723.5	732.3	730.7
Február	710.1	700.8	716.7	732.1	728.8
Márczius	709.5	699.8	716.7	728.7	727.8
Április	710.2	697.7	715.8	728.0	724.9
Május	710.4	697.6	718.1	728.2	721.3
Junius	711.4	700.9	721.0	729.0	723.9
Julius	710.9	700.6	719.1	729.3	723.7
Augusztus	712.8	701.3	720.8	729.5	728.9
Szeptember	713.6	702.9	720.1	730.4	729.9
Október	716.0	701.4	719.9	733.0	729.2
November	711.0	697.5	718.7	731.9	726.7
Deczember	711.6	699.5	720.0	730.6	727.7
Évi közép	711.7	700.2	719.2	730.8	726.9
Maximum	731.0	714.2	732.4	749.8	744.7
Minimum	687.0	681.4	703.2	702.7	709.0

Ezek szerint a *légnyomás emelkedése* általában augusztus és január között mozog, csupán Szász-Régennél terjed ki az időköz márcziusig; Segesváron pedig szeptember-februárra. *A legkisebb légnyomás* az előbbinek megfelelőleg februártól juliusig, illetőleg márcziustól augusztusig terjed. Az őszi és téli hónapokban tehát nagyobb a lég sulya, mint a tavaszi és nyáriakban, igen természetesen, mert a fölmelegedett levegő könnyebb a hidegnél. Azonban e különbséget a légnyirkosság, a páranyomás gyakran kiegyenliti, s ennélfogva folytonos emelkedés és folytonos sülyedés, melyben ugrások ne volnának, mint a tengeri égalj alatt, nálunk nem létez. — E tekintetben is tehát egészen continentalis jellegü a mi égaljunk.

A havi középmaximuma Brassóban és Segesváron októberre, — Csik-Somlyón szeptemberre, — Székely-Udvarhelyen és Szász-Régenben januárra esik; a *minimum* pedig Brassóban márcziusra, Csik-Somlyón és Szász-Régenben május és novemberre, Székely-Udvarhelyen és Segesváron áprilisra. Az első tehát határozottan az *őszi*, az utolsó a *tavaszi* hónapokra.

Az évi maximum Csik-Somlyón a három év alatt deczember- (9) január- (11) és márcziusban (2·8) fordul elé, — Székely-Udvarhelyen a két év alatt október és januárban (1) és Szász-Régenben a három év alatt deczember (5) és márczius (2·8) hóban. Tehát, az egy októbert kivéve, a téli hónapokban.

Az évi minimum ugyanazon években az első helyen deczember (5), január (22) és májusra (2) esett, — a második helyen mindkét évben deczemberre, a harmadik helyen pedig deczember (5), január (21) és májusra (9).

E feltünő körülmény, hogy az évi minimumok ugyanazon deczember és januáriusra esnek, mint a maximumok, csak a téli száraz és szeles hidegekben lelheti tán némi magyarázatát. A májusi minimum, bár kissé szintén korai, de mégis szabályosabb tünemény.

A feltünő szabálytalanság különben a több évi észlelések folytán, valószinüleg sokat módosulhat; de hogy az évi minimumok ekkor is a szárazföldi égalj természetének megfelelő nyári időszakra áthelyezkednek-e, ez a meglévő észlelési adatokból itélve, nagyon kétes.

A légnyomás mekkoraságára lényeges befolyása van a **páranyomás**nak, vagyis a levegő feszültségének, melyet az a vizgőz felvétele által nyer. Erről az az általános tapasztalás, hogy nyárban legnagyobb, télben legkisebb. E feszültség a napszakok szerint déltájig fokozódni, azontul szállani szokott. Minimuma a téli és maximuma a nyári hónapokra esik. 13—14 milliméteren nem igen szokott fölül emelkedni. Lássuk e tekintetben is a székelyföldi észleleteket.

A páranyomás havi és évi középértéke milliméterekben.

	Sz.-Régen	Cs.-Somlyó	Székely-Udvarhely	Székely-Keresztur	Segesvár
Január	3.5	2.9	3.2	3.4	2.51
Február	3.3	2.63	3.4	3.6	3.28
Márczius	4.1	3.68	4.05	4.45	3.84
Április	6.04	5.4	5.75	6.6	5.70
Május	8.2	7.37	8.65	8.55	8.10
Junius	11.87	10.67	11.65	11.75	11.57
Julius	11.57	11.97	12.35	12.9	12.41
Augusztus	10.94	11.6	12.2	13.3	12.36
Szeptember	8.87	10.2	8.5	10.05	9.42
Október	5.3	6.63	6.5	8.05	7.41
November	5.07	4.16	4.7	5.65	4.68
Deczember	3.9	3.23	3.55	3.95	3.64
Évi közép	6.78	6.55	6.88	7.48	7.77

Látjuk ebből, hogy mindenik észlelési állomáson a nyári három hónapban meglehetősen egyenlően legnagyobb a páranyomás, és a téli három hónap alatt épp oly egyenletesen legkisebb. Az őszi hónapokban pedig valamivel nagyobb, mint a tavasziakban.

A nyári átlag több mint háromszorosan fölülmulja a télit, s csaknem kétszeresen az évit.

A minimum 4 helyen januárra, egy helyen deczemberre esik; a *maximum* pl. 3 helyen juliusra, 1 helyen augusztusra és 1 helyen juniusra.

Ha már most a páranyomás középértékét a légnyomás középértékéből kivonnók, a maradék a száraz levegő tiszta sulyát mutatná. E müveletet azonban mellőzhetjük, látva, hogy a pára feszereje nálunk mintegy 6—7 milliméterrel fokozza a légnyomást, mig Fiume és Temesvár vidékén s az északi felföld némely pontján 8—10 milliméterrel.

A légnedvesség és esőzési viszonyok. Mint egyik láncszem a másikkal, ugy függnek összse a légkör egyes tulajdonságai egymással. A páranyomás pl. nemcsak a lég sulyát növeli, de egyszersmind kifejezi, hogy a légkör menynyi nedvességet vagy esőanyagot tartalmaz. A levegő hőmérséke pedig azt szabályozza, hogy a légkör menynyi vizrészt fogadhasson magába. Magas hőfok mellett t. i. többet vehet föl, mint alacsonynál. Innen van, hogy nyári melegben a téli párának közel négyszerese mehet át a levegőben a nélkül, hogy az tul-telülve lenne. Nagyfontosságuak ilyenkor a tenger felől jövő szelek, tehát nálunk a déliek és nyugatiak, melyek az esőhöz még szükséges vizgőzt a continentalis légkörbe átszolgáltatják. Ilyenforma szolgálatot tesz e mellett a vizben és erdőben dus talaj is, nagyobb menynyiségü vizgőz szolgáltatásával. Ennek hiányát érzi a magyar alföld, és ez pótolja a székelyföldnek a tenger távolságát.

A páranyomás számadatai a levegőnek *valódi* páramenynyiségét mutatják, azaz, ha a légkörnek saját sulya nem volna, a légsulymérőben levő higanyt a pára anynyi milliméterre nyomná fel, mint az az előbbi táblázatban látható, t. i. évi középmértékkel 6—7 milliméterre. Minthogy pedig a levegő kisebb hőfok mellett kevesebb párát vehet fel, vagy már magában is telülve van, nagyobb hőfok mellett pedig nagyobb páramenynyiség sem teliti; innen a levegőnek a valódi páramenynyisége mellett megkülönböztetik *viszonyos* nedvességét. Azaz: télben ugyananynyi pára viszonyosan (relative) nedvesebbé teszi a levegőt, mint nyárban ugyanazon párával a menynyire megnedvesednék. Már pedig a levegő ezen nedvessége rendkivül fontos, mert az esőzési viszonyokat szabályozza. Mikor a levegő anynyira telülve van párával, hogy már többet nem fogadhat magába, sőt a már bennlévő is csapadékká sürüdik: ekkor azt mondjuk, hogy az 100 rész párát tartalmaz. Igy mérjük aztán lefelé 0-ig a páratartalmat, vagyis a levegő nedvességét, a mely 0-foktól 100-ig sokféle változatokat mutat, a hőmérsék és a létező vizgőz-anyag szerint. Lássuk már e tekintetben a székelyföld légkörét:

A levegőnek havi és évi középnyirkossága.

	Sz.-Régen	Csik-Somlyó	Székely-Udvarhely	Székely-Keresztur	Segesvár
Januárius	91.0	92.0	88.0	88.5	88.9
Februárius	86.6	89.0	87.0	87.0	82.2
Márczius	77.6	83.0	78.5	79.5	73.3
Aprilis	70.3	77.9	73.5	77.5	67.5
Május	74.0	75.3	73.5	76.5	69.5
Junius	68.6	75.6	67.0	71.0	75.1
Julius	63.0	78.0	74.0	74.0	73.7
Augusztus	64.6	79.3	73.5	69.5	69.9
Szeptember	72.3	85.3	79.5	78.5	70.6
Október	78.6	82.0	78.5	81.0	74.3
November	86.0	88.3	85.0	86.0	79.5
Deczember	89.6	91.3	90.5	91.0	88.4
Évi közép	76.9	83.6	79.5	80.0	76.8

A középlégnyirkosság maximuma a két első és utolsó helyen januárra, a két középsőn deczemberre esik. A középminimum az első helyen juliusra esvén, innen januáriusig állandó emelkedés s onnan juliusig állandó csökkenés van. A második helyen ama választpont májusra, a harmadikon juniusra, a negyediken augusztusra esik. Segesváron a légnyirkosság a legszabálytalanabb s mintha egy nyári (junius) és egy téli (január) maximum s egy tavaszi (április) és nyári (augusztus) minimum

körül mozogna. Átalában tehát a viszonyos nedvesség minimuma a nyári évszakra esik, holott a mint láttuk az ez előtti táblázatban, a valódi páramenynyiségnek a maximuma esik épen azon időszakra.

A legkisebb ingadozás a havi közepek között 21, a legnagyobb 28%.

A különbség ez adott helyek évi közepe között 6.3. A legnagyobb évi közepek a tulajdonképpeni székelyföldi észlelési területekre esnek, élükön Csikkal.

Az átlagos évi közép 79.5; a két magyar-medenczében 71.6; a nyugati és déli széleken 76.6; Erdélyben hasonlóan, a magyar felföldön pedig 81.3. Az utolsót kivéve tehát levegőnk mindeniknél nyirkosabb. De miután az utolsó csak két észlelési hely (Lőcse, Késmárk) adataiból van megállapitva *Hunfalvi* által, s az a két hely átlag a csik-somlyóit és székely-keresztturit fölül nem mulja: állithatjuk, hogy a *székelyföldi levegő a magyar continentalis clima legnyirkosabbika.* A magyar-alföldi természetesen a legszárazabb. Pesten t. i. 69 és Zimonyban 60 az évi közép.

A *valóságos* minimum az észlelési évek alatt Szász-Régenben április 7-én volt, 23%; Csik-Somlyón április 11-én 16%; Székely-Udvarhelyen márczius 30-án és julius 28-án 29%; Székely-Kereszturon junius 27-én 22%; Segesvár márcziusban 24%. Tehát tulnyomóan márczius és áprilisre esett — s csak kivételesen junius és juliusra.

Most az *esőzési viszonyok* áttekintésére térvén, e tekintetben a következőket látjuk:

Havi és évi középcsapadék-mennyiség milliméterekben.

	Brassó	Csik-Somlyó	Székely-Udvarhely	Segesvár	Sz.-Régen
Januárius	32	12	13	25	20
Februárius	38	33	51	29	19
Márczius	59	15	35	41	18
Április	68	48	60	56	49
Május	95	69	85	95	99
Junius	138	48	48	113	72
Julius	120	71	93	102	64
Augusztus	50	69	52	50	60
Szeptember	76	23	90	61	40
Október	56	34	39	20	46
November	56	25	24	34	33
Deczember	53	19	38	32	33
Évi közép	70.08	38.84	52.35	54.84	46.09

E szerint tehát az *évi középcsapadék* 38 és 70 m. m. között változik, vagyis átlag 52.44 milliméter a székelyföldön; azaz: ha észlelési állomá-

saink egész területét egy éppen akkora óriási edénynek képzeljük, vizszintes fenékkel és függélyes oldalakkal, melybe az egész évi csapadékot (a havat is felolvasztva) mind felfognók és meggyüjtenők, e viznek magassága, illetőleg mélysége, 19 méter, 1 deciméter 9 centiméter s 3.04 m. méter lenne, a melyből az évnek minden *napjára átlag 5 centiméter s 2 mm. jutna.*

A mi évi középünk 52 cm. 44 m. m., Erdélyé 52, az északi felföldé 54, a két magyar medenczéé 40. Tehát a *magyar birodalom legnyirkosabb légkörü vidékeihez tartozunk.*

A *maximum* átalában a nyári évszakra esik, még pedig két helyen juniusra, a második kettőn juliusra s Szász-Régenben kiváltképp májusra. A *minimum* a négy első helyen januáriusra, az utolsón márcziusra esik. A *székelyföld e szerint határozottan a nyári esők övébe tartozik.*

A fennebbiek kiegészitéséül ide igtatom még *a csapadékos napok havi és évi középszámát:*

	Brassó	Csik-Somlyó	Székely-Udvarhely	Segesvár	Sz.-Régen
Januárius	9.2	7.67	8.0	4.8	13.67
Februárius	10.2	10.34	15.0	6.0	13.34
Márczius	12.2	11.0	13.0	5.8	12.67
Aprilis	13.0	15.67	15.5	8.6	19.34
Május	16.0	16.67	17.5	11.6	20.0
Junius	19.3	18.34	12.5	11.8	14.67
Julius	14.7	16.34	14.0	10.0	11.34
Augusztus	9.5	12.34	9.5	4.8	9.34
Szeptember	10.5	7.67	11.5	4.6	10.0
Október	9.4	7.67	12.0	4.8	12.34
November	10.1	9.67	10.0	4.6	15.34
Deczember	10.7	12.67	12.5	5.4	19.67
Évi összeg	144.8	146.05	151.0	82.8	171.72

A csapadékos napok évi átlagos száma a székelyföldön 138.981, a két magyar medenczében 101.4, az északi felföldön 114.8, Erdélyben 113.1, a déli és nyugati széleken 115.7. *A székelyföldi esős napok számát e szerint az ország egy vidéke sem éri föl*, mely körülmény a csapadék kimutatásának teljesen megfelel.

Az esős napok száma junius-juliusig csaknem állandóan növekedik s onnan novemberig csökken; átalában pedig nagyobb tavaszszal, mint őszszel, a mi Erdélyre nézve megforditva áll.

Hogy a fennebbi napokból menynyi a *havas, jégesős, zivatar- és viharos* napok száma, arra nézve még hiányosak az adatok.

Azonban némi tájékozásul ide igtatjuk egy pár évi észlelés eredményét:

	Brassó				Csik-Somlyó				Segesvár				Szász-Régen			
	Hó	Jégeső	Zivatar	Vihar	Hó	Jégeső	Zivatar	Vihar	Hó	Jégeső	Zivatar	Vihar	Hó	Jégeső	Zivatar	Vihar
Január	8.6	0.0	—	—	5.0	0.0	0.0	1.5	9.5	0.0	0.0	0.0	9.5	0.0	0.0	2.0
Február	11.5	0.3	—	—	6.5	0.0	0.0	2.3	9.5	0.0	0.0	3.5	10.0	0.0	0.0	3.0
Márczius	8.5	0.0	—	—	8.0	0.0	0.0	3.3	10.0	0.0	0.0	2.0	9.5	0.0	0.0	3.0
Április	4.5	0.5	—	—	5.5	0.0	2.5	4.0	5.5	0.0	2.0	2.5	5.0	0.0	0.5	3.5
Május	0.4	1.5	—	—	2.0	0.0	2.5	4.0	0.5	0.0	7.5	2.5	1.0	0.5	3.5	1.0
Junius	0.0	1.0	—	—	0.0	2.0	10.0	2.0	0.0	1.0	9.0	1.5	0.0	0.5	7.0	0.0
Julius	0.0	0.5	—	—	0.0	0.0	8.5	4.5	0.0	0.0	7.5	1.0	0.0	0.0	4.5	1.5
Augusztus	0.0	0.5	—	—	0.0	0.5	2.5	4.0	0.0	0.0	4.5	2.0	0.0	0.5	2.0	0.0
Szeptember	0.2	0.2	—	—	0.5	0.0	0.5	5.0	0.5	0.0	2.5	1.5	1.5	0.0	0.5	0.5
Október	0.3	0.2	—	—	1.0	0.0	0.0	2.0	0.0	0.0	0.5	1.5	0.0	0.0	0.0	0.0
November	5.3	0.0	—	—	6.5	0.0	0.0	2.0	9.0	1.0	0.0	2.5	6.5	0.0	0.0	0.5
Deczember	8.5	0.0	—	—	5.5	0.0	0.0	5.5	11.0	0.0	0.0	2.0	11.5	0.0	0.0	4.0
Évi közép	39.3	5.0	—	—	41.5	2.5	26.5	40.5	55.5	2.0	33.5	22.5	54.5	1.5	18.0	19.0

A *havas* napok évi középszáma 39 és 55 között váltakozik, átlag pedig 47.7-re megy. A hó májusig mindenütt jelentkezik s már szeptemberben is leesik. Tehát csupán három hónap marad tisztán hó nélkül. Azonban októbert is az alantabb eső helyeken rendesen kikerüli. A legtöbb havas nap a két első helyen februárra, a két utolsó deczemberre jő.

Összehasonlitva az ország többi részével a székelyföldet, ugy találjuk, hogy e tekintetben is legközelebb áll az északi felföldhöz, melynek 50.3 havas napja van egy évben; Erdélynek 44, az alföldnek csupán 22.7.

Az alföldön egyre-másra 8, a felföldön 10 hónapon át jelenik meg a hó. Az utolsóval szemben tehát némi előnyben vagyunk.

A mi a *jégeső* rovatát illeti, abban az évi közép 1.5 és 5 között váltakozik, de ha a téli darát levonjuk és csak a tavaszi, nyári meg őszi jeget számitjuk, mint a mely leginkább szokott a vetésekben, gabonában és szőllőben károkat okozni: akkor a jeges napok száma Brassóban 4.4, Csik-Somlyón 2.5, Segesváron 1 és Szász-Régenben 1.5 lesz, a mi, az első kivételével, éppen nem mondható nagynak. A brassói is valószinüleg csak azért megy oly sokra, mert abba a nyári darák is be lesznek számitva.

A *zivataros* napok száma azonban áprilistől októberig igen jelentékeny s 17—33.5-ig terjed, melynek tulnyomó nagy része a három nyári hónapra esik s ezek között is legtöbb juniusra.

A *viharos* napok száma 19 és 40.5 között váltakozik s meglehetősen kiterjed az egész évre. Mégis a legtöbb jut Csik-Somlyón márcziustól szeptemberig, Segesváron és Szász-Régenben februártól májusig. A téli hónapokra a két utolsó helyen ismét több, mint az ősziekre.

A fennebbiekhez még csupán a **felhőzetről** kell egy kis tájékozást csatolnunk. A *derült* és *borult* napok számáról hallgatunk, mert erre nézve vagy nincsenek adataink, vagy a létezők is igen hiányosak. Tehát a felhőzetnek csupán középértékére szoritkozunk. A megfigyeléseknél a feljegyzések ugy történtek, hogy 0 teljesen derült eget jelent. Ha tehát látkörünk félig van felhőkkel boritva, akkor 5-öt, ha egy ötödrészben, akkor kettőt irunk.

Lássuk már most a *felhőzet havi és évi középértékét:*

	Brassó	Csik-Somlyó	Segesvár	Szász-Régen	Átlag
Januárius	6.40	5.35	6.80	6.55	6.95
Februárius	6.27	4.40	6.55	6.50	5.74
Márczius	5.75	4.65	5.50	5.30	5.12
Aprilis	5.43	5.02	6.05	6.15	5.67
Május	4.13	5.25	6.75	6.75	5.72
Junius	5.23	2.95	4.25	3.65	4.20
Julius	4.02	4.60	8.70	4.80	5.58
Augusztus	3.48	3.55	7.35	4.00	4.59
Szeptember	3.67	3.50	4.30	3.95	3.90
Október	2.32	4.65	5.85	5.10	4.46
November	6.40	5.55	7.15	7.50	6.54
Deczember	4.98	6.60	7.85	7.80	6.49
Évi közép	4.86	4.65	5.85	5.65	5.26

Átalában tehát, ha az összes évi felhőzet az év napjaira egyenlően oszolnék el, a látkörnek valamivel több mint fele állandóan felhőkkel volna boritva. De e kimutatás megegyezik abban a tapasztalással is, hogy a nyári évszakra aránylag kevesebb felhőzet esik, mint a többiekre. Legtöbb esik pedig novembertől juniusig, azután februártól májusig. Legkevesebb junius, augusztus s különösen *szeptember és október hóra.*

Ha már egy futó áttekintést teszünk az előadott részletek fölött, azokból a székely égalj jellemzésére a következőket mondhatjuk: *Csikmegyében* a november elején beálló és április közepéig tartó tél, — 8 fokig terjedő havi közép légmérsékkel, s a Tarkő és Hargita tetején gyakran már szeptemberben leülepedő hó által hűsitett erős légáramlat *zordhideggé* teszi az év nagy részét. A tél különösön oly hideg, hogy — mint *Berde* Áron kimutatta — Borszéknek téli középmérsékét Szent-Péterváré csupán egy fél fokkal mulja fölül. Legnagyobb és legkisebb melegének átlagos különbsége 59.4 fok. Tavasza májusban kezdődik, nyara augusztus közepén végződik és ősze alig tart két hónapot. A májusi fagyok és szeptemberi derek sokat ártanak a növényzetnek. Különösen Gyergyóban, hol a nyár 8—10 nappal későbbre s a tél ugyananynyival korábban áll be, még mint a megye déli részében is. Ehhez járul levegőjének nyirkossága, mely fölülmulja

a székelyföld többi részének már magában is jelentékeny fokát, s 84% évi átlagot mutat, a mi teljesen megfelel földje roppant vízbőségének. Ha még e mellett meggondoljuk, hogy az ilyen hegyi vidékek minő rohamos hőmérsék-ingadozásoknak vannak kitéve, ugy hogy Csikban a nyári fürdővendégek az augusztusi 31 fok hőmérsék-ingadozás mellett igen gyakran kénytelenek a legmelegebb téli ruhát felölteni: akkor nem fogjuk alaptalannak találni azon itéletet, hogy e megye nemcsak a székelyföldnek, de átalában az országnak leghidegebb égalja alatt áll. Innen van a gyümölcstermés hiánya, s innen, hogy terményei között a tengeri (törökbuza) csak mint csemege jelenik meg a kertekben, a (tiszta) buza pedig a többi kalászosok között jelentéktelenebb menynyiségben.

De egyszersmind a fennebbiekben leli kellő indokolását az, ha e hideg égaljnak, e nyirkos légkörnek és talajnak olyanynyira megfelelő *kender*, *len*, *mák* és *bab* nagyobb mérvü termesztését, melyekről a terményck rovatában bővebben szólunk, már itt is nyomósan sürgetjük.

A mi a székelyföld többi részét illeti, azok közül a Hargita és Görgényi havasok nyugati oldalán közvetlenül elterülő vidéknek és Háromszékmegye északkeleti része, melyeket mindhárom megyében „*havas aljának*“ neveznek, többé-kevésbbé a csiki égalj alatt állanak, azon előnyös különbséggel, hogy a nyugati és délnyugati szeleknek inkább kitéve, ezek mérséklő hatása alatt telük nem áll oly korán be és nem tart oly késő ig. De a közel fekvő magaslatokon gyakran nyárban is leeső hó hirtelen és nagy változásokat okoz hőmérsékletükben. Főtermények azért ezeknek is az árpa és zab.

Mentől inkább szállunk le dél és nyugati irányba a tengerszin fölött való magasságból, a magas hegyek vidékéről, annál inkább érezzük a mérsékelt égalj állandóbb és enyhébb hatását a buza, tengeri és szőllő vidékein, melyek már mind kevésbbé különböznek Erdély általános égalji viszonyaitól.

Jellemzőbb vonása azonban Magyarország általános égaljával szemben s mindenütt fennmarad, a mi *évi közép hőmérsékének alacsony* és *esőmenynyiségének magas fokában* áll. Hogy a tavaszi késő fagyok gyakoriak s korai gyümölcsfajok termését gyakran semmisitik meg, ez az összes égalji körülményeknek természetes következése. Miért is legczélszerübb tulnyomóan őszi és téli gyümölcsöt termeszteni.

A legutolsó tavaszi késő fagy, 1876. május 20-dikáról, országosan ismeretes. Ez a székelyföldön nemcsak az összes szőllő- és gyümölcstermést semmisitette meg, hanem a vetések jelentékény nagy részét és a kikelt tengerit teljesen; s a szőllőnek még fáját is ugy tönkre tette, hogy annak ez évben indult uj hajtásai még a következő évben is alig adtak valami terméstt; a kényesebb gyümölcsfák ágainak hegye másfél méternyire

megfagyott; a fákra száradott sok gyümölcs még a következő évben is elboritotta az ágakat. A szőllőben és gyümölcsösökben alkalmazott éji füstölés se mérsékelhette a pusztitó hatást.

Szerencsére a fagyok ekkora mértéke ritkán szokott jelentkezni.

A mi az égalji viszonyok jelentőségét a földmivelésre nézve illeti, ez abban áll, hogy a különböző növények bizonyos átlagos évi- és évszaki minimum hőmérséket kivánnak tenyészetükre, és kivánják e hőfokot tenyészetük egész folyamán át, a mi a különböző növényeknél különböző időtartamu szokott lenni. Minthogy pedig a növények fejlődése kettős irányu, azaz a földben és levegőben megy végbe, s némely helyen a föld fagya hoszszasan tart és az őszi fagyig már nem elegendő az idő némely növény tenyészésének lefolyására: látni való, hogy a növények már e tekintetben sem egyformán alkalmasak minden égalj talajához. Vannak továbbá növények, melyek a hőmérsékkel ha megalkudnának is, de vagy a nagyon száraz, vagy a nagyon nyirkos légkört nem szenvedik meg; mások meg némely szelek iránt igen érzékenyek, mint pl. a komló az északi és északkeleti iránt.

Ebből önként következik, hogy minden okszerü földmivelésnél a gazdának ismernie kellene gazdasági növényeinek összes fennebbi és azokhoz hasonló tulajdonságait, s egyszersmind ismerni égalját, hogy t. i. valjon az birja-e a termeszteni szokott növények természetének megfelelö tulajdonságokat. Valjon nincs-e olyan termény, a melylyel czélszerüen és haszonnal lehetne kicserélni vagy egyet az ottaniak közül vagy fölvenni azok közé? Ennek megitélésére, természetesen a talajisme is elkerülhetetlenül szükséges. Minden ujabbkori előhaladott földmivelés csak ez alapon nyerte felvirágzását.

S hogy állunk a székelyföldön e tekintetben? Ugy, hogy égalji viszonyaink részletesebb és fontosabb meghatározására, tudtunk szerint, ez az első szerény kisérlet. A növények termesztésében tehát követtük eddigelé az őseinkről öröklött szokást, s ujabbak meghonositásában a minden alapos támpontot nélkülöző próbálgatást. Ennek pedig, balsiker esetében, az a rosz következése van, hogy a jóravaló ujitások iránt is lelohasztja a kedvet az emberekben. Bármily tökélytelen is azért ez égalj-meghatározási kisérlet, annak, mig azt jobb követné, mégis lehet némi hasznát venni az eddigi tájékozatlanság mellett. Azt ismételve hangsulyozom, hogy ezt a talaj- és terményismének kell kiegészitenie. Az elsőről egyetmást, a menynyiben ez egy uttörőnél lehetséges, felsorolunk e mű folyamán; az utolsó pedig gazdasági szakmunkák tárgya, s itt egyszerüen azokra utalunk; melegen ajánlván egyszersmind minden értelmes gazda figyelmébe

Berde Áron „*Légtüneménytan*"-át,* mely, bár régi munka, a benne foglalt hasznos ismeretek és valóban gyakorlati iránya mellett mindig hasznos és tanulságos olvasmányát képezheti minden magyar gazdának.

II. A székelynép.

1. Népesség, foglalkozás és népesedési mozgalom.

Az előbbiekben röviden körvonalozni igyekeztünk a székelyföldet, mint földrajzi fogalmat. Hegy- és folyamrendszerében felületének idomait, földtani szerkezetében a természet ős alkotását s számunkra nyujtott sokféle kincseit, égaljában a szerves élet élettani törvényeit mutattuk be. Helyezzük belé most e szép testbe a lelket is, a földrajzi fogalomba az embert: hadd lássuk a völgyeket és téreket megnépesitve általa, hadd lássuk az erdők aljára épitett hajlékait, a téres legelőkön tanyázó nyájait, a föld kérgébe vont barázdáit, ős erejének vasszorgalmát, iparának küzdelmeit, szellemének tanyáit, családfájának elszaporodó ágait s örökségének megoszlását ezer iziglen. Szóval: hadd személyesüljön meg a szentelt föld s épüljön fel kezeink által, szemeink előtt és lelkünkben a *haza!*

A népesség és terület megyénként. Az 1870-iki népszámlálás alkalmával a székelyföldi tényleges népesség 427,642 lélekből állott. E népesség megyénként igy oszlik meg:

	Népesség	Terület o. □ mfd.	Esik egy o. □ mfd.
(Torda) Aranyosm.	19,680	6.08	3236
Csikmegye	107,285	78.08	1374
Háromszékm.	110,055	51.97	2177
Maros (Torda) m.	92,398	24.75	3733
Udvarhelymegye	98,224	45.27	2169
Összesen:	427,642	206.15	2075.

Ezek szerint legtömörebb a népesség Maros-(Torda) és (Torda) Aranyosmegyében, utánuk Háromszék- és Udvarhely-, s legvégül Csikmegye következik. Tehát a *népesség tömöttsége nagyjában a terület növekedése szerint száll.*

Helyén lesz itt mindjárt e számok alapján a nemzetgazdaság terén oly nagy fontosságu eme kérdésre feleletet formálni: mekkora a székelyföld *viszonylagos* népessége? Irók, olvasók és gazdák már anynyi idő óta hangoztatják a *tulnépességet*, hogy szinte anachronismusnak látszik e kérdést tisztázni akarni. Én azonban egy számcsoportot mégis felállitok annak

* *Berde Áron* «Légtüneménytan s a két magyarhon égalj-viszonyai s ezek befolyása a növényekre és állatokra.» Kolozsvártt, 1847.

illustrálására. A szám igen nagy tekintély, lássuk mi feleletet ád a tulnépesség kérdése.

Keleti szerint 1 □ mértföldre esik:

Erdélyben	2,207 lélek
Horvát-Szlavonországban	2,928 »
A volt határvidéken	2,059 »
Az anyaországban	2,982 »
A magyar államban átlag	2,753 lélek.

A 78 megye, szék és terület viszonylagos népességének lefelé menő fokozatában a volt Marosszék a 8-ik-, Aranyos a 23-ik-, Udvarhelyszék a 64-ik-, Háromszék a 68-ik és Csik a 76-ik helyet foglalja el.*

Ha pedig népességünket az erdélyi szász területekkel hasonlitjuk összse, azt látjuk, hogy a volt szász székek, az egy Kőhalomszék kivételével mind fölülmulják a székelyföld átlagos, viszonylagos népességét.

A székelyföld tehát az egyes országrészek és az állam átlagos, viszonylagos népességével szemben előnyben van, sőt a részletekben is, a megyék között, népességének sürüségével nem foglal el valami elsőrangu helyet. Pedig tudjuk, hogy az anyaország viszonylagos népessége nagyon is alárendelt. S igy, bármenynyire hozzá szoktunk is okoskodásainkban oly nagy sulyt fektetni a túlnépességre, le kell annak hangoztatásáról mondanunk. De talán más országokkal szemben másként áll a dolog.

Kolb szerint a legutóbbi, 1870—71-iki népszámlálás idejében egy földrajzi □ mfdre esett: **

Szászországban	3,998 lélek	Alsó-Ausztriában	5,529 lélek
Elsass-Lotringiában	5,869 »	Sziléziában	5,490 »
Badenben	5,334 »	Csehországban	5,446 »
Würtenbergben	5,137 »	Morvában	4,994 »
Szász-Weimárban	4,336 »	Felső-Ausztriában	3,375 »
Bajorországban	3,529 »	Salzburgban	1,173 »
Poroszországban	4,894 »	Tyrolban	1,657 »
A 26 német államban együttesen	4,171 lélek	Egész Ausztriában	3,741 lélek.

Európa többi államaiban, név szerint:

Belgiumban	9,346 lélek	Schweizban	3,584 lélek
Németalföldön	6,131 »	Spanyolországban	1,793 »
Angliában	5,584 »	Törökországban	1,633 »
Olaszországban	4,988 »	Muszkaországban	735 »
Franeziaországban	3,764 »	Svédországban	521 »

No s a más országok? A mint látjuk, az összes német államok *másféltől négyszeresig* terjedő tömöttségével birnak a mi népességünknek s az osztrák örökös tartományok között is csupán az Alpesek által boritott

* *Keleti* K. Hazánk és népe. 38—9. l.

** *Kolb* G. Fr. «Handbuch der vergleichenden Statistik.» 7-te Auflage. Leipzig 1875.

Tyrol és Salzburg áll utánunk. Európában pedig csak 4 olyan ország van, hol részben földrajzi, részben politikai okok eléggé indokolják a viszonylagos csekélyebb népességet.

Midőn tehát szegénységünk és nyomoruságaink közepette hajlandók vagyunk a baj fő okát a tulnépességben keresni, tévuton járunk, mert nálunk még sok van odáig, a hol a valódi tultömöttség kivándorlásra kényszeriti az éhező népet.

Hanem ha azt vizsgáljuk, miként oszlik meg a népesség városi és falusi lakosságra, kapni fogunk talán oly eredményt, mely népesedési viszonyainkat kedvezőtlenebb világitásba helyezi.

Városi és falusi lakosság. A város fogalmának értelmezésével még nem vagyunk tisztában. Némelyek a fogalom döntő jegyéül a lakosság számát kivánják tekinteni, kik szerint a 10,000 lakón aluli községek mind egyszerüen faluk maradnának. Mások a müveltségi állapotot veszik alapul, mig *nálunk a jogok és kiváltságok döntenek.* Franeziaországban város és falu között semmi jogi különbség nem létezvén, városnak számitanak minden 2000-nél több lakóval biró községet.

Keleti a következő hatféle viszonyból látja a város jellegét meghatározandónak: *népszám*, a *lakosság foglalkozása*, *müveltségi foka*, az *értelmiségi kereset*, *cselédszám* és *lakviszonyok*.* E tényezők mindenikének döntő erejét teljesen elismerve, én ez alkalommal csak a két első viszonyra hivom fel székely városainknál a figyelmet.

Városunk, ugy, a mint azok történetileg léteznek, a következő népességgel birnak, szemben a falukkal és falusi lakossággal:

		Városi népesség	Faluk száma	Falusi népesség.
	(Torda) Aranyosmegye:			
1.	Felvincz m. város	1,707	21	17,973
	Csikmegye:			
2.	Csikszereda kiv. m. város	1,247		
3.	Gyergyó-Szt-Miklós m. város	5,645	72	100,393
	Háromszékmegye:			
4.	Sepsi-Szent-György kiv. m. város	4,366		
5.	Kézdi-Vásárhely m. város	4,546		
6.	Bereczk m. város	4,469		
7.	Ilyefalva m. város	1,334		
8.	Barót m. város ?	2,030	102	93,310
	Maros (Torda)-megye:			
9.	Maros-Vásárhely sz. kir. város	12,678	128	79,720
	Udvarhelymegye:			
10.	Székely-Udvarhely kiv. m. város	4,376		
11.	Oláhfalu kiv. m. város	3,512		
12.	Székely-Keresztur m. város	2,712	127	87,624
		12 városban: 48,622 lélek,	450 faluban	379,020 lélek.

* *Keleti* K. Hazánk és népe. 410 l.

E szerint az összes népességnek nem egészen 10%-a lakik városban. E viszony értékét csak összehasonlitások után itélhetjük meg. E végből az 1870-iki népszámlálás adataihoz folyamodunk, honnan az erdélyi szászvárosok lakosságának összegét 92,343-ra számitottuk. S ha e számból 20%-ot levonunk is a másféle nemzetiségekre, mégis azt látjuk, hogy a mintegy 180,000 lélekből álló szászságnak csaknem fele része városon lakik. S hogy itt ne állapodjunk meg, *Kolb* nyomán a külföldről is veszünk egy pár példát. A legutolsó népszámlálás alapján Szászországban ugyanis 1.013,094 városi lakóval 1.542,340 falusi áll szemben; Poroszországban 32.33% (7.968,545) a városi lakosság és 67.67%-a falusi (16.637,652); Franczia-országban a városi lakosság 10.946,902, a falusi 26.977,530 lélek. Ez összehasonlitás reánk nézve elég kedvezőtlen eredményt mutat, mert itt kétségbevonhatatlanul láthatjuk, hogy nálunk a népességnek mily tulnyomó nagy része él azon földterület müveléséből, melyet a népességi sürüség mellett kimutattunk. De még kedvezőtlenebbé válik a viszony, ha meggondoljuk, hogy a fennebbi összegben foglalt székely városi elemnek legalább is fele szintén földmüvelésből él. A székelyföldnek az a nagy hátránya van, hogy nincsenek nagy városai, a minek részint földrajzi, részint történelmi okát tudjuk. Földrajzilag t. i. nagyon elszigetelt fekvéssel bir, mely elszigeteltségéből a vasuthálózat sem ragadta ki. Történelmileg pedig tudva van, hogy nagyobb szabásu kozigazgatási, igazságszolgáltatási vagy közmüvelődési központul — az egy M.-Vásárhelyen kivül — egy része se szolgált. Mesterséges uton jelentékeny székely városokat fejleszteni sem a magyar királyok, sem az erdélyi fejedelmek korában senkinek eszébe nem jutott, — természetes uton fejlődni pedig hiányzottak hozzá a feltételek; mig a szászok között Szebent az osztrák kormány, Brassót helyzete annyira emelte, hogy a mai napon e két város csak népesség tekintetében is fölülmulja az összes székely városok népességét. Ezenkivül ott van Besztercze, Segesvár, Medgyes, Szász-Sebes, Szász-Város együtt 34,000 lakóval s még a kisebb mezővárosok, melyek a nevezettekkel együttesen ismét fölérnek a mi városi népességünkkel Mely körülménynek ránk nézve hátrányos következései lépten-nyomon kitünnek.

A városi és falusi lakosság ez eloszlása és foglalkozása teszi a viszonylagos népességet nálunk jelentékenyebbé, mint az számokban kifejezve van, s mint a velünk egyenrangu népességü felsorolt helyeken látjuk. Hozzá járul e szám értékének fokozásához földünk természete, mely csak részben alkalmas a földmüvelésre.

Foglalkozás. A népsürüség megitélésére döntő befolyást kell juttatnunk a nép foglalkozásának. A hol a megélhetésnek többféle módjai vannak, ott a népesség nagyobb tömörsége egy egyszerü és pedig kedvező statistikai tény; ellenkező esetben pedig egy nagy és nehéz kérdés, melynek

megoldásával állandóan foglalkozni kell, — egy társadalmi és állami kóranyag, mely anyagi és erkölcsi veszedelmet rejt magában. Innen van az, hogy Belgium és Szászország páratlanul sürü népessége azon országoknak semmi aggodalmat nem okoz, mig a székelyföldre nézve már is a *kitelepites* idejének elérkeztét látják sokan. Helyén és idején van-e ez eszme, alább elmondjuk véleményünket.

Itt az 1870-iki népszámlálás alapján egy összevont kimutatást közlünk népünk foglalkozásáról, kiegészitésül azon tényezőkhöz, melyekből a népsürüség viszonylagos fogalmát megalkotni szokás. E számcsoportokból tájékozást szerezhetünk a felől, hogy valjon a megélhetésnek és anyagi előhaladásnak minden eszközei alkalmazásba vannak-e véve nálunk kellő mérvben. Minthogy pedig a székelyföldön szokás a szászok által lakott területet *Kánaán földének* nevezni s arra irigy szemmel tekintgetvén, azt mondani, hogy könnyü nekik ama dus földön jóllétben élni: összehasonlitás végett csatolom egyszersmind azon terület lakóinak is foglalkozását, hogy lássuk, menynyiben keresik és találják ők az anyagi javakat, azt a nálunk valóban létező vagyonosságot a föld barázdáiban, és menynyiben egyebütt.

Hányan, miféle foglalkozásból nyerik élelmöket:

	Értelmiségi keresetből	Őstermelésből	Ipar- és kézműből	Kereskedelemből	Birtokból (Házbérjáradék)	Személyes szolgálatból
(Torda) Aranyosmegy.	297	10,529	1,669	24	10	404
Csikmegyében	1,217	39,187	1,718	444	163	19,924
Háromszékmegyében	999	50,475	4,163	461	170	7,948
Maros (Torda) megy.	1,577	41,500	3,596	427	571	4,612
Udvarhelymegyében	996	39,441	1,881	198	302	9,212
együtt	5,286	181,132	13,027	1,554	1,216	42,100
A volt szász székekben	6,095	117,141	22,775	3,036	1,636	21,381

A népesség többi része, hová a 14 éven alul levőket is számitjuk, meghatározott foglalkozás nélkül él.

A felvett statistikai adatok szerint a székelyföldön a legtöbb őstermelő, de egyszersmind legtöbb iparos és kézműves is Háromszék- és Maros-(Torda) megyében van. A személyes szolgálatból élő összes székelységnek pedig csaknem fele része Csikmegyére esik. És e viszony szabályosnak mondható, ha a földbirtokviszonyokra és a föld termőképességére gondolunk. Az elől emlitett két megye ipara is megfelel részint jelentékenyebb, részint több rendbeli piaczának. Ellenben Csikmegye kevés termőföldjének és a belföldi piaczoktól távol fekvésének nagyobb mérvü iparosság felelne

meg. Udvarhelymegye iparosainak számával se lehetünk megelégedve, miután az értékesitésre kedvezőbb fekvéssel bir.

Ha pedig a foglalkozók együttes számát a szászokéval hasonlitjuk öszsze s meggondoljuk, hogy vidékeiken a nagyszámu oláhság kizárólag földmüveléssel foglalkozik, azt látjuk, hogy 25,811 iparos, kézműves és kereskedő szász áll szembe 14,581 hasonló foglalkozásu székelylyel. Tehát 180,000-nyi szásznak 14.34%-a, a 427,642 székely 3.41%-ával szemben.

A szász tehát a jóllétnek eszközeit aránytalanul nagyobb mértékben keresi a földmüvelésen kivül, mint mi. S nagyobb foku vagyonosságát jelentékeny mértékben kell a földbirtok minősége fölött, e körülménynek tulajdonitanunk, különösen ha még azt is meggondoljuk, hogy a szászok ipara és kereskedelmével szemben intensivitás tekintetében menynyire hátra áll földmüvelésünk is. A mondottak ujból megerősitenek azon nézetben, hogy nem a viszonylagos népesség nagy a székelyföldön, hanem a népesség foglalkozása aránytalanul szabálytalan. A foglalkozás ezen kimutatott viszonyai teljesen megfelelnek a városi és falusi népesség fennebb látott eloszlásának; sőt abból természetesen következnek.

Népesedési mozgalom. Egy nemzet életerejének elsőrendü hévmérője annak szaporasága. S nálunk ez főfontosságu nemzeti kérdés is. Széchenyi honszerelme nem ok nélkül akart még az apagyilkosnak is megkegyelmezni, mert bizony parányi sziget vagyunk mi a nagy néptengerben. A statistika azért nagyon háládatos munkát végez, midőn életképességünket ez oldalról igyekszik világos tényekben tárni elénk. E fáradságos, de egyszersmind áldásos munkának gyümölcseit nem lehet eléggé méltányolnunk, s nem lehet elég igyekezetet tanusitanunk azok felhasználásában és értékesitésében.

E vizsgálódások a *születés* és *halálozás* két nagy kérdése körül csoportosulnak, s részben kedvező, de részben megdöbbentő, szomoru tényeket mutatnak fel. Kedvezőt, a menynyiben fajunk szaporasága a müvelt népcsaládok között elsőrangunak van bebizonyulva; de elszomoritót egyszersmind, mert a halandóságban is fölülmuljuk a legtöbb nemzetet.

A 1857- és 1870-iki népszámlálás közötti idő alatt a magyar állam tényleges népessége 1.648,814 lélekkel, vagyis 11.97%-kal szaporodott. Esett akkor Erdélyben egy □ mérföldre 2060 lélek és 1870-ben 2207.

Hogy pedig a népesség szaporodásához a székelység mily arányban járul, arról a „*Magyar statistikai évkönyv*“ negyedik évfolyamából összeállitott s 1869-től 1874-ig terjedő következő kimutatás nyujt tájékozást.

A népesség szaporodása és fogyása a megelőző évhez képest:

(szaporodás +, fogyás —)

	1870	1871	1872	1873	1874	1869—1874	
	+ —	+ —	+ —	+ —	+ —	+ —	%
(Torda) Aranyosmegy.	+ 58	+ 161	— 109	— 324	+ 178	— 46	
Csikmegyében	+ 1,337	+ 1,119	+ 453	— 862	+ 1,314	+ 3,361	
Háromszékmegyében	+ 1,053	+ 36	+ 173	+ 24	— 86	+ 1,200	
Maros (Torda) megy.	+ 632	+ 667	— 379	— 1,820	— 660	— 1,560	
Udvarhelymegyében	+ 1,107	+ 602	+ 404	— 1,044	+ 316	+ 1,385	
együtt	+ 4,187	+ 2,585	+ 542	— 4,026	+ 1,062	+ 4,340	+ 1.63
Magyarországon ...	+ 124,607	+ 55,798	— 17,083	— 307,263	+ 716	+ 143,225	— 1.06

A fennebbi öt év közül a három belső emlékezetes a szük termésről, a harmadik és negyedik a nagy mértékben pusztító cholera-járványról. Ehhez vehetjük még a székelyföldön ugyanez évek alatt a kis gyermekek ezreit Heródesként gyilkoló dyphteritist. És az eredmény ezek daczára is az, hogy a székelyföld 1869-ik évi népessége e rettenetes öt év alatt 1.63%-al *szaporodott*, mig az egész államé ugyanazon idő alatt 1.06%-al *csökkent*.

Azt hiszem, e tény elég ékesszóló bizonyitéka a székelység ősi faj-erejének, szaporaságának. Egy ilyen erőteljes zöme a nagy nemzettestnek méltán fölhivhatja figyelmét és kiváló gondoskodását a nemzeti politikát vezető kormánynak és parlamentnek.

Figyelemre méltó, hogy valamint az egész országban, ugy a székelyföld városi lakossága is ugyanazon években átalában csökkent, például *1869—1874-ig*.

Bereczk	+	62
Csik-Szereda	+	47
Ilyefalva....	+	15
K.-Vásárhely	+	11
Maros-Vásárhely	—	748
Oláhfalu..	+	33
Sepsi-Szt-György	+	20
Sz.-Udvarhely	—	71
Összesen:		631
a magyar állam 75 városában		24,026.

A csökkenés, a mint látjuk, Maros-Vásárhelytt lép nagy mértékben fel s 1872-től 1874-ig fokozatosan halad, mig Székely-Udvarhelyen az az 1871 és 1873-ik évre esik. E körülményt a járványnak tulajdonitjuk, mert

a közegészségügyi állapotokot nem is ismerjük oly elhanyagoltnak — különösen az első helyen — hogy a bajt abból kellene származtatnunk.

A fennebbi adatokból már most azt is meg lehet állapitani, hogy a *székelyföld népessége*, mely az 1870-iki népszámlálás alkalmával 427,642 lélekből állott, *1874 végéig 431,982-re emelkedett.*

Emelkedhetett volna pedig jóval nagyobb számra, ha ugyanitt oly roppant mérvü *halandósággal* nem állanánk szembe, a melynek párját hiába keressük az európai országokban.

Az egészségügyi viszonyoknál ez részletesen ki lévén tüntetve, itt csak anynyit emlitünk meg, hogy a székelység között az 1874 re vonatkozó statistikai adatok szerint 27.6 lakóra jő évenként egy haláleset s 25-re egy születés. A halálozási átlagban legroszszabbul áll Maros- és Háromszékmegye (21.25 lélekre egy haláleset, a más három megyében 30—31-re). A szaporodásban legelől jár Aranyos- és Csikm. (23 lélekre egy születés, a más háromban 25—28-ra).

A születések 10 évi átlaga szerint Magyarországon (Erdélyt is oda értve) 24 lakóra jut egy születés. Európában 30 lakóra.

2. Nemzetiség és felekezetiség.

A **nemzetiségi** arány kimutatása a székelyföldön, miután a népszámlálás erre egyáltalában tekintettel nem volt, nem éppen könnyü feladat; de nem is olyan jelentőségü, mint az ország némely részeiben, hol a nemzetiségek nagy tömegei éles elkülönzésben élnek együtt.

Keleti Károly «Hazánk és népe» czimü nagybecsü müvében találunk egy számitást, melyet ő az iskolakötelezett gyermekek vallása és nemzetisége alapján tett s átvitt az összes népességre. E számitás alapján adjuk a székelyföldi nemzetiségek kimutatását absolut számokban és százalékokban.

E szerint van:

	Magyar	%	Német	%	Oláh	%	Egyéb	%
(Torda) Aranyosmegyéb.	11,206	56.95	53	0.27	8,320	42.28	101	0.91
Csikmegyében	96,673	90.11	321	0.30	10,287	9.59	4	—
Háromszékmegyében ...	97,090	88.22	517	0.47	12,446	11.31	2	—
(Torda) Marosmegyében	75,849	82.09	1,090	1.18	15,457	16.73	2	—
Udvarhelymegyében ...	96,819	98.57	137	0.14	1,266	1.29	2	—
együtt	377,637	83.19	2,118	0.48	47,776	16.24	111	—

Már e táblázat is mutatja, hogy mig Magyarországban a magyar elem a lakosságnak 49.84 s Erdélyben 31.71%, addig a székelyföldön az arány

— 83.19%-al — majdnem két és háromszorosa azoknak. Megyénként pedig, mintán Erdélyben csak az egy Kolozsmegye magyarsága emelkedik 37.80%-ra, egy sem közeliti meg a székelyföldi magyar elem tulsulyát. A Királyhágón tul is csak kilencz van, mely a mi átlagunkat fölülmulja. Ugy, hogy a magyar nemzetiség legcompactabb képviselőjéül, a birodalom délkeleti szögletén, a szláv-román elem közé mélyen előre nyomult a közel félmilliónyi székelység tekintendő, melynek sorsával e mű foglalkozik.

A *félmilliót* bátran és határozottan ismétlem, mert ha megtámadták is *Orbán* Balázst a szászok, hogy a «Székelyföld» czimü becses művében a *Barczaságot* annectálta, nem fogják elvitathatni tőlem azt, hogy azon közel 30,000 főnyi magyarság, mely a székelyfölddel határos Brassó vidékén (csupán itt 20,100 lélek), Fogaras, Kőhalom, Medgyes és Segesvár vidékén él, csakugyan hozzánk, a székelységhez tartozik szellemével, lelkével és nemzetiségével együtt. Valamint természetszerüen, de ma már tényleg jogilag is odaszámitandó a volt Felső-Fejérm. közel 20,000-nyi magyarsága.

Sőt a Keletitől átvett számoknál a valóságban még kedvezőbb a magyar elemre a székelyföldi nemzetiségi arány. Az a pár ezer német t. i. anynyira elszórva él közöttünk, hogy nemzetséget nem képezhetne már csak ennélfogva is. Az ilyen körülmények között egyebütt is uralkodó logikája a történelemnek érvényesül, t. i. a nemzetiség legtovább a második generatioban átalakul. Különben a székelységnek olvasztó, assimiláló ereje jóval nagyobb, mint a Királyhágón tuli magyarnak. És ez erő nagy része a kifáraszthatatlan ellenállási kitartásban nyilvánul. Például a szászok, valamint koronként az erdélyi gubernium germanisaló missioja, soha semmi fogható jeleit diadalának nálunk a népéletben fel nem mutathatta, mig ezt amott, a németséggel szemben, kivált a városi lakosságról éppen nem állithatjuk. Él még közöttünk a Bachkorszak beamter-világának sok jó adomája a székely phlegmaticus, de ravasz humoráról, melylyel a „*jöttmenteknek*“ sok borsot tört az orra alá, mig nyelvökből csak anynyit tanult meg hogy Schuster nevü főbiztoshoz beállitott: fejelne neki egy pár csizmát!

Negativ olvasztó erejének fényes bizonysága az is, hogy daczára annak, hogy a székelyföld délnyugati része egész hoszszában a szászsággal érintkezik, mégis szokásban, életmódban, nyelvben oly élesen és épségben áll fenn a székelység felé a nemzetiségi határvonal, mintha akár chinai fal védte volna őket a german szellemtől. Sőt a mi a nyelvbeli érintkezésben kikerülhetetlen befolyást illeti, az is kizárólag a szászoknál észlelhető, kik a „*szomszéd*“* nyelvéből kénytelenek voltak legalább anynyit elsajátitani, a menynyi nélkül szomszédnak együtt élni lehetetlen.

* A székely gunynéven „*szomszéd*“-nak szólitja állandóan a szászt, ki, a nélkül, hogy sejtené abban a gunyt, mint rendes megszólitást viszont használja a

Még a vallás uralkodó hatalma, mely Magyarországon oroszosit, sem volt képes a székely lutheránusokat (Zsombor, Apácza s a hét falusi csángók) nyelvökben s nemzetiségökben megzavarni.

De nemcsak negativ, hanem positiv olvasztó erővel is bir a székely nemzetiségi szivósság. Ott van pl. Segesvár és Brassó, mint a székelység egy nagy részének főpiacza s részben iparűzleti lakhelye, hol a forgalom, az adás-vevés mindennapi, állandó érintkezésben tartja már századok óta a két nemzetiséget, s az eredmény az, hogy ama két város szászsága ma már csaknem kivétel nélkül beszéli nyelvünket, mig székely ajkról szász beszédet hangzani nem hallottam. S miután áll az, hogy a műveltség bizonyos magasabb fokán az egymással folytonosan érintkező s egymás nyelvét megértő népek közelebb hozatnak egymáshoz: e szellemi erő befolyásának talán tévedés nélkül tulajdonithatom, legalább részben, azon engesztelékenyebb, megközelithetőbb hangulatot és magatartást, mely a nevezett két város szászságát, a magyarral és magyar szellemmel szembe, a többi szászok fölött átalában jellemzi. Némelyek erre azt mondhatják, hogy csak érdek, űzleti, kereskedelmi speculatio az egész. Nem állitom, hogy ennek is része ne volna ama körülményben; de, kérdem, hol hiányzik az érdek a nemzetiségek, sőt az egyesek között is? Az érdek már ma élettörvénynyé vált s anynyival inkább nem szükséges-e, nem hasznos-e az érdekeket egyeztetni tudni, egyeztetni akarni?! Csak hol e tudás és akarás megvan, juthatnak békés együttélésre a nemzetiségek; a hol az hiányzik, ott örökre foly a létért való harcz: még pedig a hadi törvényeknek tiszteletben tartása nélkül. S a két állapot között mégis csak kedvezőbb az első.

A székely *nyelv-missiónak* még egy sajátságos módját kell e helyen megemlitenem. A szászok ugyanis — miután nekik kevesebb gyermekük van, hogysem azok szolgálatba mehessenek, vagy menni kényszerüljenek — ha csak tehetik, székely nőcselédet tartanak, nemcsak a székely leányoknak az oláhok fölött való ügyességéért, elevenségéért és munkásságáért, hanem azért is lényegesen, hogy gyermekeik e cselédektől a háznál tanulják meg a magyar nyelvet. És igy állandóan több ezer missionarius működik közöttük a magyar nyelv terjesztésében. S én tanult szászokkal találkoztam, kik magyarul beszélni ezen uton tanultak meg. Talán a képviselőházban is akadhatna szász, a ki ezt igazolja. Hogy aztán ezért cserébe azon sok leány egy része erényének romjait hozza viszsza az atyai házhoz s talán egy jövő nemzedék romlásának csiráit: azt, nem mivel erősen állitják, hanem mert nem tartom természetellenesnek, elfogadom tényül; de

székelylyel szembe, ezen formában: „*szamszéd*". A guny pedig abban áll, hogy a szükkeblü szász a székely átutazónak nem szivesen adván szállást, hogy kitérjen előle, rendesen a *szomszédba* utasitja, ama szájába adott megjegyzéssel, hogy «ott jobb ember lakik».

nem csatlakozhatom azokhoz, kik ezért a szászokat, mint olyanokat vádolják, állitván, hogy ez nekik kiszámitott politikájuk fajunk megrontására. Nem uraim! egy művelt, s tegyük hozzá: példásan erényes nemzetiséget ily sulyos váddal arczul ütni nem lehet, nem szabad! Sokkal egyszerübb, sokkal természetesebb magyarázata van azon sajnos körülménynek. Nincsenek-e Kolozsvártt is éppen ugy «sári-bál»-ok, mint Brassóban? vagy tán a katonaság erényesebb Maros-Vásárhelytt, mint Szebenben vagy Medgyesen? vagy talán a léhűtők eleme kisebb, ártatlanabb a magyar, mint a szász városokon? vagy átalában a közerkölcsiség áll alább amott, mint nálunk? Bizonynyal egyik sem állhat e feltevések közül. Hanem, igenis, hasonló kórjel minden városi cselédségnél észlelhető, ha azt kutatjuk, s ennek szomoru hatását minden oly vidék érezni fogná mint a mienk, hová, mert rendkivül sok a személyes szolgálatból élő, nagy tömegekben térnek viszsza évenként a kiszolgált cselédek.

Egy tévhitet eloszlatni kötelesség. És én — ilyennek itélvén a fennebbit — e nyilatkozattal ugy hiszem az igazságnak tartozom.

Az oláhsággal szembe is érvényesül a székely olvasztó ereje, csakhogy más uton. Az a sajátságos tünemény forog fenn, hogy az oláhval szembe teljességgel nem tanusit oly erős passivitást, mint a szászszal; sőt annak nyelvét is könnyen és észrevétlenül megtanulja s önként használja vele való érintkezésében.

E lágy, olvadékony, zengzetes nyelvet találja-e nyelvérzéke szebbnek, könnyebbnek az aesthetikailag jellemezhetlenül viszszataszitó szász nyelvnél (mert Erdélyben még a művelt szász is csak kényszerüségből beszél németül) vagy pedig az a körülmény dönt, hogy az észbeli felsőség és speculativ szellem itt már az ő részén áll s üzleti összeköttetése Moldva-Oláhország felé is folytonos ösztönül szolgálnak a nyelv nélkülözhetetlen elsajátitására, — vagy végül, tán az oláh bir kevesebb képességgel a magyar nyelv megtanulására s egyiköknek okvetetlen rá kell adni magát?! E kérdések döntő erővel talán nem külön-külön, hanem együttesen birnak, s én ezek együttes befolyásának tulajdonitom, s azokból eléggé kimagyarázhatónak is tartom a szóban levő tüneményt.

E körülménynek, igaz, sajnos emlékei maradtak fenn a hunyadmegyei székelyek elolához hosodásában. De ha közelebbről megvizsgáljuk, e tényben is találunk félreismerhetetlen nyomára székely nemzetiségi szivósságának. Mert az, hogy egy maroknyi székely elemet bele dobtak az oláhság özönébe, melylyel együtt kellett polgári, társadalmi és közgazdasági életet élnie, s azután századokon át senki sem gondoskodott nyelvének a szószék és iskola által való megvédelmezéséről: ez bizonynyal nem a nép hibája.

De a nemzetiség fogalma nincs egyedül a *nyelvhez* kötve. Annak ezen kivül még lényeges kiegészitő részei vannak, minő: a *vallás*, különö-

sen nálunk Erdélyben, hol a magyarság mind a római és protestáns egyházakhoz s az oláhság mind a keleti egyházakhoz tartozik; *a fajbeli leszármazás* és *együvé-tartozandóság érzete*, mely Amerikának és Schweiznak annyira sajátságos nemzetközi jelleget kölcsönöz; az *érzelem*, mely a németek, lengyelek és francziák közül nekünk sok kitünő hazafit toborzott, s mely Petőfivel mondatta, hogy «ha nem születtem volna is magyarnak, e néphez állanék azonnal én»; végre a *typus* és életmód s *népviselet* külső jegyei. S az már a székely fajerejének kitünő bizonyitványa, hogy a nemzetiségnek mindezen jegyeit, melyeknek megtartására vagy levetközése egyedül egyéniségétől függött, daczára, hogy minden az ellenkezőre késztette, megőrzé hiven, századokon át, mint szent ereklyét, sérthetetlenül.

A mi a körülmények kifolyása volt, abban nem ő a hibás. A mi tőle függött, abban ő bámulatosan erősnek mutatta magát. Hogy e baj helyre hozassék, az ily tények mellett — a mi időnkben — semmi különös nehézséggel nem jár. Csak iskolát és jó nevelést nekik s egy emberöltő alatt minden jóvá lesz téve.

A székely azonban a maga fensőségét és befolyását az átidomitó műfolyamban, a maga földén sokkal erőteljesebben gyakorolja az oláhval szembe, mint az tette vele.

A székelyföldön élő oláhokat két csoportba kell osztanunk, u. m. *belföldiekre* és *határszéliekre* vagy havasiakra. Ez utóbbiak a moldva-oláhországi széleken elszigetelt földrajzi és társadalmi, nagyjában nomád pásztoréletet élvén s a hegyeken tul lakó fajrokonaikkal állandó összeköttetésben állván, megtartották nemzetiségöket. Ide sorozandók az (Torda) Aranyosmegyeiek és (Torda) Marosmegyében a mezőségiek, kik csak más ponton, de nagyjában hasonló viszonyok között élnek. Nem igy áll azonban a dolog a belföldiekkel. Pedig ezek az összes létszám jelentékeny nagy részét teszik. (Torda)Marosmegyében pl. a *görög-egyesülteknek* 37 fő- és 44 leánymegyéjök van, ugy, hogy ezek képezik az ő erdélyi 6-ik egyházkerületöket «marosi» néven, s esperesük rendesen M.-Vásárhelytt lakik. *A görög-keletieknek* is ugyanott 13 fő- és 10 leánymegyéjök van, melyeknek esperese ugyanott lakik, hol az első. Csikmegyében, egy Gyergyó-Sz.-Miklóson lakó esperes alatt a görög-keletieknek 16 megyéje van, melyek tulnyomóan Gyergyó északkeleti részében vannak elhelyezkedve.* A Háromszékmegyeiek nagyobb mértékben határszéliek, az Udvarhelymegyeiek belföldiek.

A belföldiek tulnyomó nagy száma teljesen megmagyarosodott és pedig sokkal határozottabb mértékben, mint a hunyadmegyei székelyek elolához odtak. Náluk az egy valláson kivül már misem emlékeztet fajukra,

* Benkő K. «Marosszék ismertetése» s «Csik, Gyergyó és Kászon leirások» szerint.

mert nyelvökön kivül nagy részök életmódját és ruházatját is egészen a székelyekéhez idomitotta, vegyes családot alkotott és rosz néven veszi, ha nem tartjuk tiszta és jó székelynek. Udvarhelymegyében ez kivétel nélkül áll, ugy, hogy a ki Ujszékelen, Alsó-Boldogfalván, Székely-Kereszturon, Fiatfalván, Rugonfalván, Betfalván, a két Kedében, Kis- és Nagy-Galambfalván, Kecseden, Bözödön, Bögözben, Agyagfalván, Udvarhelyen és a két Homoród völgyének legtöbb falujában a nép között megfordul, annak nyelvét, életmódját, viseletét vizsgálja, érzelmeit kutatja: mást mint tiszta székelységet találni egyáltalában nem fog. Pedig nevezett községek s még nagyon sok e megyében *Lenkuél* mind székely és oláh lakossággal vannak bejegyezve. Igy van ez Háromszék- és Csikmegye s Maros (Torda) megye számtalan községeivel, hol ma már nevetségessé válik az ember, ha egy Vargyas, Felső Rákos, Nagy-Ajta, Bölön, Sepsi Szent-György, Szent-Iván, Felső- és Alsó-Csernáton, a két Doboly, Barátos s a többiben oláh nemzetiségü lakosság után tudakozódik. Vannak megint helyek, hol az átalakulás napjainkban is folyik, pl. Zágonban egy egész külön falurész, a patakuak az erdőbe nyuló partjain mind oláhság, de már beszél magyarul, vegyes házasságot köt s vannak a faluban teljesen magyarosultak számosan. Ugy, hogy e tényleges körülmények alapján a Keleti által 47,776 lélekre számitott székelyföldi oláhoknak alig lesz lehetséges $^1/_3$ részénél többet feltalálni.

Hogy minden oldalról méltatva legyen a székelységben lévő fajerő, még szólanom kell röviden a *csángókról*.

A *csángó* név a szó eredete szerint anynyit jelent, mint *csatangoló*, melynek synonimái: *csapongó*, *ácsongó*, *ácsorgó*, *barangoló*, azaz állandó lakhelylyel nem biró, egyik helyről másikra vándorló. A történelmi emlékek s egészen ujkori tények is bizonyitják e magyarázatot. A barczasági székelyeket s később a hétfalusiakat is — Kállai szerint — a magyar királyok rendelték vagy ők önként vállalkoztak határszéli fegyveres őrségre s később ottan megtelepedvén, állandó lakhelyekbe huzódván, utóbbiakon rajtuk maradt mai napig is a csángó elnevezés. Menyuyiben talál a moldvaországi csángókra ez értelmezés: kivándoroltak-e azok, vagy tán még a honfoglaláskor ott maradtak, sokkal számosabban, mint ma vannak, e kérdést döntse el a nyomozó történelem. De egészen ráillik azon itthon élő havasi letelepülőkre, kik a tulajdonos községektől erdős területet bérelvén ki, ottan nomád, pásztoréletet éltek, baromtenyésztéssel foglalkoztak kizárólag s a haszonbér egy része abból állott, hogy évenként egy-egy darabot az őserdőkből irtani tartoztak, hogy ez által a községek legelője szaporodjék. E csatangolók, a birtoktalanok közül s a hadiszolgálat elől menekülőkből időről-időre szaporodván, helyen-helyen megnépesedett általuk az ősvadon, egyre szaporodott az irtványos helyeken a pásztorkunyhók száma, ezek közé barmaiknak is akolokat épitettek s lassanként a tár-

sadalmi életnek állandó formája fejlett ki az állandó hajlékok elszórt sorai közt. A czivilizáczió felé haladó fejlődésnek e még nem egészen bevégzett műfolyamát határozott alakban tárják az utas szemei elé azon paradicsomok, melyek a *Gyimesi* szorosnak Moldvába sietö Tatrosvölgyében több mint 2 mfd hoszszu vonalban elterülnek, — itt-ott csoportokban, másutt puskalövésnyi távolban egymástól, s a mellékvölgytorkolatokban egyenként tünve fel a havasi lakok, melyek közül ledöntött s czövekekre guzszsal kötözött fenyö-szálfák kerteket öveznek, s ezek mellett közvetlenül az irtványok szűz földébe vont első barázdák hirdetik az első lépést a pásztoréletből a földmüvelésre való átmenetelben. Ma már a rengetegnek, hová szorongó lélekkel indul be az utas, 3—4000 állandó lakója van, kiknek oláhos öltözetéhez oly meglepő ellentétet képez az ajkaikról fölhangzó tiszta magyar beszéd, mely egész a vámsorompóig kisér s kedvessé és otthonossá teszi a havasok zord világát. És a sorompónál a müveltség harmadik fokozatát is feltárja ez elrejtett világ. Az egyik vámkülzettől a másikig, a vámterületen a mi csángóink lova és szekere szolgál a kereskedelem közvetitöjéül. Ők szállitják a moldvai törökbuzát az itt is már megtelepült zsidók ra táraiba.

S hogy az emberi müvelödésnek keresztény jellegét se feledjük, a mérföldekre elszórt hajlékok között két templomot látunk diszleni, melyek harangjai naponként hirdetik a hangjaiktól zengő völgyekben, hogy isten ott is közel van az emberhez, hol ő a világtól elszakadva érzi magát.

Ime a Kárpátok rengetegeiben mélyen, egy darab székelymüveltségtörténet! De egyszersmind becses mozaikja nemzetiség-történetünknek is, mert e csángók sorsa nemcsak azért érdekel, hogy bennük nemzetünknek elszórt, csatangoló elemét látjuk társadalommá tömörülni, hanem azért is főképp, mert a székelység müvelödés-képességét s fajerejét látjuk bennök megdicsőülni. Ez emberek ugyanis egész nomád éltükön át folytonosan az oláh juhpásztorokkal érintkeztek, a vámhoz és azon át kijáró moldva-oláhországiakkal voltak összeköttetésben, életmódjuknál, az ország belsejétől elszigetelt helyzetüknél fogva a beolvadásnak kitéve, sőt arra utalva: s ők megőrzék, magukra hagyatva, ösztönükre bizva, nemzetiségük legfőbb kincsét, a nyelvet és érzelmet oly hiven, mintha éppen ma távoztak volna az ősi székely háztól — barmot legeltetni.

Hogy öltözetük oláhos jelleget öltött, ezt életmódjuknak, a havasi nomádéletnek lehet tulajdonitani. De ez nyelvük és vallásuk megőrzése mellett nagyon elenyésző, harmadrendü körülmény.

E szivósság, e példátlan nemzeti erény mentheté meg csupán oly sok század nyomásai alatt a brassóvidéki csángókat s ez különösen a külföldieket is... Soká tarthatják-e még magokat odakünn? nagyon kétes. A nivelláló, megsemmisitő politika a muszka-oláh győzelmek után bizo-

nyosan mind sulyosabban fogja éreztetni hatalmát velök is. S ha ők végre — mint egy kiéhezett várőrség, melynek övéi élelmiszert bevinni nem tudnak — meggörnyednek, egy utolsó szemrehányó sóhajtással felénk, s mi elnézzük ezt egy szivdobbanás nélkül: akkor többé ne sirjunk, hogy kevesen vagyunk, mert nem is érdemeljük meg, hogy többen legyünk.

Átélte az utolsó 100 év alatt a székelység a határőri intézményben, ez utolsó katonai rendszerben az utolsó germanisáló kisérletet is: de alkotmányos és hazafiui érzelmeit a katonai szigoru alárendeltség sem ingatá meg. Szivének tiszta aczélján a commandó sem hagyott rozsdát. Épen kelt ki testben és lélekben a Mária Therézia *normái*-ból is.

A nemzetiségi elemek közül egyiktől sem féltem én a székelyt nyilt küzdelemben; de van egy, a melyik barátként ólálkodik és hizeleg körülte, pálinkával kinálgatván hitelbe, pénzt kölcsönözvén neki jövő évi termésre vagy zálogba tett birtok-vásár-szerződéseire; nem is sürgeti az adósságot, sőt ujra kinál, mig az fel nem szaporodik. Székelyek! Ne igyátok meg e pálinkát, nem a ti kis üstötökben párolódott az le: veszedelmetek rejlik ez italban! Ne fogadjátok el e kölcsönt, mert nincsen áldás annak nyomain: javaitok romjával fizetitek azt majd viszsza. Timeo Danaos et dona ferentes!..

Nem bujtogatlak én benneteket egy polgára ellen is e hazának. Régi békés hajlamaitokban maradjatok meg jövőre is, de figyelmeztetlek a szerencsétlen Lengyelország sorsára, melynek földmüvelő osztályát megsemmisitette, koldussá tette az a pálinka és az a kölcsön, melylyel most titeket kinálgatni kezdettek. A mit a muszka száz év alatt végrehajtani akasztófával, kancsukával és Szibériával nem tudott, a nemzetiség megsemmisitését maholnap befejezi már Krakkónak térein a pálinka és kölcsön.

Bizonynyal tudni fogja az olvasó, hogy a *zsidókról* szólok, e nemzetiségről, mely fajszaporasága és a folytonos bevándorlás által megdöbbentő mértékben lepi el az országot. Számuk 1785-ben — *Fényes* szerint még csak 75,089 volt Magyarországban s már 1870 ben, tehát 85 év alatt 552,133-ra felszaporodva találjuk, csak 1856—70-ig 128,025-el szaporodtak. Olyan szaporaság, milyet egy magyarországi nemzetiség se mutat! A nagymérvü bevándorlás és megtelepülés kétségtelen jele annak, hogy Magyarországon életrevalóságuk előtt tágas mező nyilik s üzleti szellem dolgában tekintélyes versenytárs utjokat nem állja. Felső-Magyarország Kárpátvidékein, hol a galicziaiakkal élénk összeköttetésben állanak, számuk fölülhaladja a 100,000-et. De ez még csak hagyján! Hanem «végy egy nagy térképet elődbe, s onnan kezdve, a hol a Tisza a sikságra lép, odáig, a hol a Dunába merül, jegyezd meg vörössel az izraeliták földbirtokait s elbámulsz azon, hogy menynyi — nem a «magyar vérrel szerzett», hanem a magyar adóssággal veszitett föld az! Ugyanezt találod a Duna mentében és egye-

bütt». Ezt mondja *Hunfalvi P.*, ki méltó elismeréssel szólván a vagyonosabb zsidóság hazafiságáról és mezőgazdasági ügyességéről, hasonlóan figyelmeztet a másik rész romboló működésére. «Az izraeliták egy nagy része — ugymond — a korcsmák bérletéből él, a melyet apró kereskedéssel együtt üz. Ez a köznépre legveszedelmesebb osztály, s ezt a földesurak a korcsmai joggal nevelték és nevelik. Könnyü hitelezés, bár uzsorával jár, italra csábitja a müveletlen embert, kinek gazdasága, esze a pálinkába ful, s azután felesége, gyermekei elnyomorodnak. A községek utánozzák a földesurakat, mert a korcsmát legdrágábban bérli ki a zsidó. A korcsmai jog tehát a milyen káros a köznépre, olyan üdvös a zsidóságra nézve, mely a mámorosok közt mindig józan s a mindenről felejtkezők közt számitó.»*

Székelyek! Passiv ellenálló erőtök, hagyományos életrevalóságtok, kicsi dolgokban speculálni tudó ügyességtek ez ideig még megmentett a veszélyt mindenütt maga után hordozó e fajától a nemzetiségeknek; közöttetek nagyjában még hiába kisértgeté szerencséjét megállapitani, koldusabb volt távoztakor, mint midőn közétek érkezett, és ennél szebb dicséretet rátok alig halmozhatunk. De vigyázzatok, legyetek éberek, mert a kisértés még nem ért véget, sőt korcsmáitokat már ti is e többet igérővel kezditek benépesiteni. Erdő-Szentgyörgy, Naznánfalva valóságos zsidóteleppé nőtte ki magát s ezek és Maros-Vásárhely s M.-Szentkirály szeszgyárainak füstölgő magas kéményei meszszire hirdetik, hogy a védvonal egy pontja át van törve. Vigyázzatok, hogy a kisértést diadallal kiállhassátok, mert ez lesz utolsó, de nehéz próbaköve életrevalóságtoknak!

Felekezetiség. Szokásban volt a különválás idejében Erdély hét fő bünét emlegetni a politikai jogokat élvezett négy vallásfelekezet — és három nemzetben. Nem azt tette ez, mintha másutt is anynyi felekezet és nemzetiség ne léteznék, hanem azt, hogy alkotmányunk e tényezőkre lévén alapitva, csak folytonos compromissumok által tudtunk mozogni. Volt biz ebben sok nehézség, de a sufrage universelle elvénél mégis csak előnyösebb volt az abban a korban, s még ma is az lenne!

Az az alkotmány már ma nem létezik, de annál inkább — és nagyobb számmal léteznek a nemzetiségek és felekezetek. S minthogy ezek a bennök lévő erőnél és tendenciáknál fogva és mértékében közmüvelődési és politikai ügyeinkre lényeges befolyást gyakorolnak, állandóan számolnunk kell velök, mint tényezőkkel. Ma még inkább, mint régebben.

* *Hunfalvi Pál* Magyarország Ethnographiája. Budapest, 1876. 525—7. l.

A felekezetek a székelyföldön következő %-okban vannak képviselve:

	róm. kathol.	gör. kathol.	gör. keleti	ágostai	helvét hit.	unitár.	izraelita
Aranyos- (Torda) megyében	5.32	29.24	16.74	0.10	23.17	25.14	0.27
Csikmegyében	83.68	15.61	0.07	0.17	0.14	0.40	0.29
Háromszékmegyében	35.15	2.02	12.82	0.19	45.52	4.26	0.25
Maros- (Torda) megyében ...	17.01	14.42	5.74	0.34	54.01	6.85	1.63
Udvarhelymegyében	35.38	1.98	1.90	0.28	36.92	23.19	0.35
együtt átlag	35.38	12.65	7.41	0.21	31.95	11.89	0.55

E szerint a római katholikusok absolut többségben vannak Csikmegyében, a helvéthitüek Maros-(Torda)megyében. A többi felekezetek sehol absolut többséget nem képeznek, az egész székelyföldön pedig átlagosan egyik sem.

Az egész székelyföld területén hét vallásfelekezet — s a mint láttuk volt, — három számbavehető nemzetiség van. Tehát együtt tizféle elem ugyananynyi érdekkel.

A társadalmi és politikai téren, a magyar elem nagy tulsulyánál fogva, semmi nehézség és egyenetlenség nem észlelhető; de nem mondható ugyanaz — *közmüvelődési* tekintetben.

A felekezetek átalában közmüvelődési tényezők is; de a hol egy kis területen anynyira meg vannak oszolva, mint a székelyföldön, természetes, hogy a közmüvelődési érdekeket és eszméket egyik is erőteljesen nem képviselheti és védheti. Hozzá járul ehhez az a körülmény, hogy a népes községek száma nagyon kevés, tehát jómódu tekintélyes egyházközségek nem alakulhattak; sőt a 6—800 lélekből álló községek lakói is legtöbb esetben 2—3 eklésiát képezvén, tartanak ugyananynyi papot, kántort, iskolát és tanitót, kiknek nem hogy dús, de sok esetben egy jó cselédet megillető fizetést sem nyujthatnak; a mit adnak is, régi egyezkedések, szokás által szentesitett törvény alapján — terményekben (szalmás és szemes gabona, must, fa stb), mely vagy az időjárás által van megrontva, vagy lelkiismeretlenségből a termés silányabb részét képezi: ugy, hogy a kivételes eseteket leszámitva, a pap és tanitó vagy kántor a vidéki értelmiség legvagyontalanabb osztályát képezi. Ha élni akar s családját fenntartani, hivatalát csak mellékes foglalkozásnak tekintvén, a legdurvább mezei munkára adja magát s röghöz kötöttsége nyomait látjuk többnyire szellemi és társadalmi életén s a vezetésére bizott nép müveltségén és valláserkölcsi hanyatlásán.

Nevezetesebb kivételt a tisztán katholikus Csikmegye képez e tekintetben, hol a községek is átalában népesebbek s nem lévén felekezetekre oszolva, papjaik és tanitóik jobban vannak fizetve, kik ennélfogva tekintélyesebb anyagi állásukban a szász papokéhoz hasonlitó befolyást tudnak

gyakorolni a közélet minden ágában. Mig ezt a székelyföldön oly mértékben egyebütt sehol sem tapasztaljuk.

E viszonyokról határozott fogalmunk lesz, ha meggondoljuk, hogy Csikmegye 100,393 lélekből álló falusi népessége 72 községet s csak kevéssel több eklésiát alkot; mig a székelyföld többi 280,657 lélekből álló falusi lakossága 378 községet alkotván, átlag 769 lélek jut egy községre. Ha már a legmérsékeltebben csak két eklésiát veszünk egy községre, mert helyenként a 4—5 sem ritka, alig jő 384 lélek egy eklésiára, mely szám bizonynyal nem tesz 60—70 családnál vagy ugyananynyi kepe-fizetőnél; többet. Látni való tehát, hogy ezek dúsan fizetett belső embereket nem tarthatnak.

A sok felekezetiség egyik árnyoldala e tényben nyilvánul. S ha általában a valláserkölcsi élet hanyatlásáról hallunk panaszolni, annak egyik lényeges oka valószinüleg hasonlóan a fennebbi körülményben keresendő.

A sok apró község és eklésia megnehezeti a *jó népnevelés* lehetőségét is, nemcsak azáltal, hogy maga nem bir kellő iskolákat tartani fenn s az államnak se akarná e jogot, illetőleg kötelességet átbocsátani, de meg ez is oly tömegesen átvenni nem könnyen tehetné, — hanem megneheziti az iskolázást az által is különösen, hogy igen sok helyen a gyermekeknek a szomszéd faluba kell iskolába járni, a mi pedig a tanév nagy részét tevő téli időben nagyon terhes feladat s azért nem is teljesithető ugy, mint azt a tanitásban a folytonosság elve megkivánná.

E bajokon segiteni ma már nagyon nehéz volna. Az iskolázást a népiskolai törvény csak jobb-jobb karba hozza mindenütt idővel; de a belső emberek reménye egy jobb jövő iránt még jó soká pium desideriumnak marad. Ők maguk ugy reménykedtek az alkotmány viszszaállitása idejében, hogy a mit 1848-ban már oly közel levőnek hittek, a papok s tanitók állami fizetése most csakugyan megvalósul. Minden szenvedő bajainak orvoslását az alkotmánytól várta. S bár határtalan ragaszkodásunk jele ez is azon lelkünkhez forrt nemzeti kincs iránt: sok dologban be kell látnunk, hogy azon eszme varázs-erejének is megvannak a maga korlátai, melyeken tul hatása megszünik. Hiszen az alkotmány nem anynyira a szabadelvü és hasznos törvények sokaságában hat termékenyitőleg a közéletre, hanem a bennünk rejlő szabadságérzetben és praktikus érzékben, mely üdvös dolgok megvalósitására képesekké tesz. Azt pedig, a mi a társadalmi, községi és hitfelekezeti élet véletleneinek következése — és tegyük hozzá: sajnos következése, jóvá tenni éppen nem lehet az alkotmány feladata. «A szabad egyház szabad államban» eszméje sem azt teszi, hogy az állam mindenható ereje mindent a maga uralma alá hajtson, hanem hogy a lelki szabadság függetlenséget élvezzen.

Még teljesen egyvallásu nemzetnél is aggasztó az állam és egyház

olyan egyesülése egy alkotmányban, mely az utóbbinak első képviselőit amannak fizetéses szolgáivá teszi. Mindig félni lehet, hogy e viszonyban egyik fél a másiknak jogait magához ragadja, s akármelyik eset álljon be, a történelem azt tanitja, hogy az a szabadságnak soha sem válik hasznára.

Anynyi felekezetü államban pedig, mint a miénk, nem is lehetne méltányosan kivánni, hogy egy-egy kis községben két-három rendbéli belső-embert fizessen a kincstár, — vagy hogy az egyházi adó kezelésével, a közterhek alatt most is nyögő nép előtt még gyülöltebbé tegye az államhatalmat. De még igazságosnak lenni sem kis feladat volna e kérdésben a felekezetekkel szemben.

A baj mindenesetre elég lényeges és fontos arra, hogy fölötte gondolkozzék a nemzet; de miután a baj forrását elenyésztetni nem lehet, azon segiteni sem könnyü feladat. Az egyfelekezetü népek nemcsak hogy előnyben vannak e kérdést illetőleg fölöttünk, de nincsenek is anynyira alávetve e bajnak. Példa erre közvetlen közelünkben a szászság, mely mint mindenben, megtartá egységét a vallásban is, s erőssé lettek ez által egyházközségei. Én székely nemzetiségi szempontból — a mely átalában magyar is — semmit se tartanék akkora előnynek, mintha *tömör nemzetiségünk és páratlan fajerőnk mellett felekezeti egységben maradhattunk volna. A hazaszeretet és nemzeti eszme által mélyen lelkesitve azt se kérdeném, hogy melyik egyház egyesiti kebelében nemzetemet, csakhogy ez egységben láthatnám, mely erőnket megsokszorozná.*. A reformátió idejében bizonnyal másképp éreztem és gondolkoztam volna én is a többi milliókkal, de a 19-dik században, *a nemzetiségi eszme uralkodó korszakában* oly ellentétek harcza indult meg, mely, mint a nagy veszélyek szokták, önkénytelen, ösztönszerü kiegyezésre hajtja az ellentéteket. A kelet-római birodalom a jotta fölött folytatott tusában nem látta meg feje fölött a vészt, mely csakhamar elsöpörte a föld szinéről.

De tán meszsze mentem. Hisz nincs nálunk felekezeti torzsalkodás. Ugy van, nincs! Sőt ennél több: példás egyetértés, páratlan türelmesség lakozik közöttünk. A hol különböző felekezetek közös templomot tudnak tartani, a hol a vegyes házas élet oly megszokott dolog, hogy mig az egész államban csak 5.85-, addig nálunk — daczára Csikmegye tiszta katholicismusának — 12.10% a vegyes házasságok száma; a hol az elemi és felsőbb iskolák, bár egyháziak, a legkülönbözőbb felekezetü ifjuság által vannak megnépesitve, ugyanynyira, hogy egészen interconfessionális jelleget öltenek: ott a vallási türelem, lelkiismeret-szabadság és békés egyetértés oly szépen megülepedett jelei között, oly nemesen keresztény szellem légkörében élünk, mely közel áll az egy-akol symbolikus eszméjének megvalósulásához.

De mind e szép és lélekemelő egyetértés daczára felekezetekre

vagyunk oszolva s a mi ebben a nemzetiségi baj: a székelyföldön anyagilag általában szegénynek és erőtelennek mondható mindenik felekezet. Ennélfogva hiányzik az az erőteljes egyházközségi élet, mely termékenyitőleg hasson a nemzeti érdekek fejlesztésében.

A hol a hazáért és szabadságért vért és életet kellett áldozni, ott a nemzet e legszegényebb töredéke mindig az elsők között volt — a legrégibb időktől a legujabb korig; de a hol a jutalmakat, kegy-ajándékokat, fejedelmi alapitványokat, országos intézményeket osztogatták, ott örökké mások állottak a sorompóban. Nekünk egyéb nem jutott, mint e jó tanács: «Segits magadon s az isten is megsegit.»

A szóban levő kérdésben is csupán e támaszra vagyunk utalva. Ok nélkül való reményeket tehát ne tápláljunk, hanem próbáljuk megjavitani önerőnkön a helyzetet. Minő uton? miféle eszközökkel? Erre talán lehetne javaslatokat adni, csak a javaslattól a megvalósitásig még sok kivántatik, legfőképp gondos munka és kitartás.

Javaslataink az egyházi személyzet dijazásának rendezésére, javitására s igy az egyházi élet emelkedettebbé tételére, mi a polgári társadalomra is előnyös befolyással lenne, többfélék lehetnek. Első volna: *a mostani sok apró egyházközség megszüntetése tömörités által.* Ez két alakban gondolható; vagy ugy, hogy a kisebb eklésiák lemondanak önállóságukról, mi ugyis csak nyomoruság kutfeje, — és többen egyesülve tartanának jól dijazott belső-embereket, — vagy ugy, hogy az egy felekezethez tartozó családok birtok-kicserélés által a különböző községekből együvé tömörülnek s alkotnak erőteljes egyházközségeket.

Második módja lenne a javitásnak: a most divó *keperendszer megváltoztatása megváltás által.* Ennek is ajánlása könnyebb, mint megvalósitása; de a lehetetlenségek közé még sem tartozik. Az itt-ott meginditott s néhol máris virágzó *egyházi magtárak*, mindenütt életbe léptetve, idővel talán elvezethetnének ahhoz a czélhoz; vagy ha talán egy magukra nem is, de mindenesetre megbecsülendő segitséget nyujtanának arra.

E tárgy különben nem tartozván szorosan czélomra, részletezett javaslatokba e helyen nem is bocsátkozhatom. Én a tényleges állapotokat csak jelezni akartam s a bajra és annak lehető orvoslására rámutatni. A kiket e kérdés közvetlenebbül érdekel, azok gondolkozzanak és tegyenek. Én meg vagyok győződve, hogy nemcsak saját sorsukon javitanak, hanem nemzetiségünk ügyének is jó szolgálatot teendenek.

Egy körülményre azonban óhajtanám a közvélemény és kormány figyelmét felhivni. *A székely lutheránusok* felszabaditásának szükségét a szász lutheránus püspökség idegen hatalma alól *Orbán* Balázs eléggé meggyőzően indokolja. E fontos kérdés megoldásának kulcsa szerinte: „*egy erdélyi magyar lutheránus püspökség felállitása*, a mire eléggé indithatja

Erdély 30,000-nyi magyar lutheránusát a szász püspökség és papság részéről folyton nyilvánuló türelmetlenség, üldözés, nyelvünknek elnyomása, jogos aspiratioiknak és jogigényeiknek erőszakos elnémitása, s átalában ama mostohaság és részrehajló fösvénység, melylyel a szász püspökség és papság, ugy az egyház, mint a nevelésügy terén, a magyar lutheránusokat minden javakból, segélyből s jogos osztalékból kizárja. Egy ily magyar püspökség szervezését könnyiti az, hogy az erdélyi szászoknak évenként juttatott vallási államsegélyből, mint az erdélyi lutheránusok egy ötödét tevők, illetékes részüket kinyerhetnék s igy a magyar püspök fizetése minden nagy anyagi áldozat nélkül kikerülne.»* Midőn én ez indokolást teljesen magamévá teszem s ezen eszme megvalósitását ugy nemzetiségi, mint egyházi és valláserkölcsi tekintetben — mert az állandó lelki békétlenség és viszszavonás ápolása soha sem lehet egyházi és keresztényi czél — nagyon kivánatosnak és sürgősnek nyilvánitom, kiterjesztem ez eszmekört egy másik — sok tekintetben — analog viszonyra.

A székelyföldi görög-keleti és görög-katholikus hitvallásuak legalább is felerészben teljesen magyarokká váltak s egyházi administratio és népnevelés tekintetében oly fennhatóság alatt állanak, melyet ők nem értenek s a mely őket magyar szellemben vezetni nem akarja. Tudok rá esetet pl. Nagy-Galambfalván (Udvarhelymegye), hogy mig ott csupán magyar ajku népesség lakik, melylyel gör. keleti pap is csak e nyelven érintkezhetik, az illető egyházi hatóság kényszeriteni próbálja a szülőket, hogy gyermekeik számára külön *felekezeti és oláh tannyelvü iskolát szervezzenek.* Ez intézkedés kétségkivül nemcsak e helyen próbáltatik meg, s olyan kényszer akar lenni, mely nemzetiségi surlódásokra vezethet.

A tanszabadság az 1868-iki XXXVIII-ik törvényczikkben a nemzetiségek számára eléggé biztositva van, de még e szabadelvü törvény sem ád jogot arra, *hogy a szülők és gyermekeikre valamely egyház nyelvkényszert alkalmazhasson.* E hatalommal még az állam sem bir, annál kevésbbé birhat egy az állam törvényeinek korlátai között élő subordinált hatóság. A nyelv nem vallási és nem egyházi ügy. S bár a szóban lévő népesség a görögkeleti és görög-katholikus egyházhoz tartozik, nyelvében már tökéletesen magyar, s a magyar nemzetiségen ily jogtalan erőszakot a magyar államhatalom el nem türhet. S hogy a hunyadmegyei székelyek nyelvügyére, mint analogiára, senki e kérdésnél ne utalhasson, meg kell jegyeznem, hogy ott a székely lakosság maga kivánja a magyar tannyelvet s ehhez teljesen joga van; de rá erőszakolni, ha ő nem óhajtaná, ott se lehetne semmiféle nyelvet. És ott erőltetésről nincs is szó.

Tehát nemcsak a felett kell őrködni, hogy a székelyföldi magyarság

* *Orbán* B. A székelyföld. IV. k. 117. l.

egy részén nyelvkényszer ne történjék, hanem gondoskodni kellene a magyar lutheránusokkal egyetemben róluk is, hogy az olyan egyházi hatóság alól kimentessenek, melylyel már érdekei és szelleme nem azonosak. És e czél a legbiztosabban lenne elérhető, s ez által minden nemzetiségi surlódás és egyházi erőszakoskodás kikerülhető, ha a görög-katholikusokat egyszerüen a római katholikus egyházhoz csatolnák, s a görög-keletiek számára, az ágostai hitvallásu magyarajkuak részére ajánlott módon, egy magyar egyházkerületet szerveznének.

Az eszme megfontolását annál inkább ajánlhatom, mert a görög-katholikus és görög-keletiek száma a székelyföldön az összes lakosság 20%-át képezi. S ha ennek csak felét veszszük is magyar-ajkuaknak, elég nagy szám arra, hogy a nemzetiségi izgatásnak bő anyagául szolgáljon.

Anynyi mindenesetre világos, hogy a nyelvkényszernek nyorsan és szigoruan utját kell állani. Hiszen még nem vagyunk Dákó-Románia, hogy a csángók sorsa mellett még ez üzelmet is összedugott kézzel nézzük el. Mig magyar állam vagyunk, a magyar állameszme és magyar nemzetiség jogáról nem abdikálhatunk se ténylegesen, se hallgatagon!

3. Társadalmi és közerkölcsi állapotok.

Verbőczi szerint a «Székelyek kiváltképpen való nemesek. Mindenestül fogva külön törvényük és szokásuk vagyon. Hadi dologban bölcsek, kik örökségeket és tisztet nemzetségre, és nemzetségeknek ágazattyára osztvák.»* Korábbi, valamint későbbi törvényeinkben is «Hadban szolgáló emberek», «Vitézlő rend» (Leopold oklevelében: «Genus hominum bellicosissimum«) a székelység neve. Kezdetben *lovasok* és *gyalogok*, de egytőlegyig *nemesek* voltak. «Mindnyájan nemeseknek tartják magokat, mint a kik még a régi Hunnusok maradványai, s nemis ok nélkül akarnak élni ama szabadsági elsőséggel, mert senkit sem szenvednek magok közt, hogy nagyobb szabadsággal birjon egyik, mint a másik: a legkisebbnek éppen az a szabadsága, mint a legnagyobbnak.** Ez egyenlőség és szabadság minden tehetség előtt megnyitotta az utat a közhivatalokra, fel a legfelsőbb polczig, hová azonban az ispánokat (később királybiró) a király vagy fejedelem nevezte ki már sz. István óta.

A XV-ik század okmányaiban már kifejlett harmadik osztály is jelenik meg s az egész székelység a latin világ szellemében és a hadi szolgálat neme szerint e három osztályba oszlik: *Primores* (főnemesek), *primipili* (lófők v. lovasok) és *pixidarii* (gyalogok, gyalog puskások). A hadi

* *Verbőczi.* «Decz. Trip. Pars» III. Tit. 4.
** *Kállay* F. A székely Nemzet eredetéről. 1829. Nagy-Enyed.

szolgálatot illetőleg az első rend *banderiumot* állitott s a felkelő seregnek *kapitányai*, vezérei belőle teltek ki, — a második rend saját *felszerelt lovával*, a harmadik is saját *fegyverzetével* ment a harczba.

A harmadik rend megjelenése azonban előttünk ez idő szerint nem anynyira hadászati, mint társadalmi jelentőséggel bir. Az egyenjoguság, az egyetemes nemesség, kiváltságosság elve ugyan megmaradt tovább is a székelyeknél, de a hatalmasabb osztály vagyoni és műveltségi tulsulya itt is érvényesülvén, a főbb hivatalok valamint a harczi, ugy a közkormányzati téren is tulnyomóan az ő kezébe kerültek, nem ugyan örökösödés utján, de esetről-esetre. E szerint a vármegyei főnemesség lettek ők nálunk.

Nagyfontosságu e harmadik rend megjelenése azért is, mert maga után von egy *negyedik* rendet, a *jobbágyok* rendét.

A tulvagyonosodást egyik oldalon — mint árnyék követi mindig az elszegényedés a másik oldalon. Ez mindenütt ugy volt. Les extrems se touchent.

A székely jobbágyság története azonban lényegesen különbözik a többitől. Igaz, hogy itt is, mint az országban egyebütt, jobbágyokká lettek a foglaláskor legyőzött népek maradványai, és a későbbi betelepülők, kik közül csak az oláhok maradtak fenn jelentékenyebb számmal. De magából a székelységből is sülyedtek jobbágyságba többen és pedig különböző okokon, u. m. *büntetésből*, kik a kereszténység megalapitásakor nem akartak megkeresztelkedni; ha a szabad ember *lopott*, *rabfejérnéppel közösült*, vagy azt feleségül vette, vagy *más feleségét elragadta*; vagy a ki feleségét k—nak szidta s bizonyitani nem tudta; ugy a tolvajok és rablók fiai is; továbbá: a kik a lustra (hadi szemle és hadgyakorlat) elől félre vonultak, a harczból vagy az elől megszöktek, vagy ott gyáváknak mutatták magukat: tisztjeiknek jobbágyaivá lettek. Az eladósodottak, elszegényedettek önkéntesen is adták magukat a vagyonosabbaknak jobbágyul.

Minthogy azonban mind az ős székelygyülések, mind a fejedelmek és erdélyi országgyülések különösen gondoskodtak, hogy a székely nemesség nagyobb mértékben szolgaságba ne essék, sőt hol az eladósodás jelentéktelenebb volt, az illetőket törvény kényszeritette maguk megváltására, és a nemeseket ezek kibocsátására. Mint az 1608-iki országgyülés végzi: «A kik magokat önként jobbágyoknak elkötötték, uraiktól visszafoglaltassanak, és ha ujra elkötik magukat, fejeket veszessék el»,* megérthető ebből, hogy a székely jobbágyelem jelentékeny számra nem emelkedhetett — s a szokott értelemben jogi rendet alig is képezett.

És e körülmény a székelyek szabadságszeretetének, az egyenlőség bennök élő magasztos eszméjének s a legdurvább korból is őket előnyösen

* *Kállay* F. A székely Nemzet eredetéről, l. a «Jobbágyokról» 130—39. ll.

jellemző fejlettebb politikai életnek és intézményeknek oly szép bizonyitványa, melynek párját nem sok nemzet történetében találjuk.

Az emlitett négy osztály mellett még a városi rendet kell, mint ötödiket, megemlitenem. Ennek fejlődési kezdete bár a magyar királyok idejére vihető viszsza, jelentékenyebb mértékben mégis az erdélyi fejedelmek korára esik. Magasabb fokra azonban a székely városok — az egy Maros-Vásárhely kivételével — egyátalában nem emelkedtek, minek nagyon érthető okát találjuk födrajzi elszigetelt helyzetünkben, a székely őstársadalmi élet kizárólagos katonai szervezetében, s mire a körülmények változtak volna, a szász városok és ipar uralkodóvá lett kifejlettségében.

Mai társadalmi állapotunk nagyjában az előrebocsátott viszonyok nyomait hordja magán félreismerhetetlenül. Alapvonásaiban megfelel a magyar társadalmi viszonyoknak, de vannak igen lényeges eltérései is.

Jellemző tulajdonsága a székely társadalmi viszonyoknak az, hogy nagybirtokos osztály benne oly mértékben ki nem fejlődhetett, hogy veszélyes tulsulyra jusson akár közgazdasági, akár politikai ügyekben. E körülménynek természetes következménye, hogy a teljesen vagyontalanok — proletárok — osztálya is ismeretlen nálunk, sőt az ujkor jobbágyságát alkotó cseléd-osztály sem fejlődött ki. Tehát a társadalmi szélsőségek területünkön egyátalán kivül maradtak.

Ebből önként következik, hogy a székelység tulsulya a volt primipilusok és pixidáriusok rendjében keresendő. Az elsőnek erejét 1848 óta minden elfogulatlan és itélőképességgel biró szemlélő hanyatlásban levőnek mondja. Még erőlködik, itt-ott erőszakoskodik, de a föld lába alatt erősen inog. Fölfelé nagy hajlama volt a versenyre, a pimorokat szerette a közéletben hátra szoritani, a mit fényes és költséges életmód által vélt elérhetőnek; a tanulást és üzletet rangján aluli mesterségnek tartotta, s midőn igy a jóllét eszközeit megvetve, az élet fokozódott igényeit kielégiteni s a hamis látszat által magát a felszinen tartani erőlködött: rohamos hanyatlása és bukása ki nem maradhatott. Legfőbb gyengesége abban áll, hogy még romjaiban is takargatja hibáit, tévedéseit, gyengeségeit; kárhoztatja a kort és rendszert; skepsissel tekint a civilisatori törekvések és erőfeszitésekre, s maga semmi után nem lát, mi által magán segitsen. Legfennebb hivatal-viselést tart magához méltónak. S a közigazgatás legfőbb nyomorai nálunk éppen abból származnak, hogy a megyei hivatalok ama nagy része, melyhez a qualificatio még szabályozva nincsen, nagyobbára ez osztály tengéletben maradt utódainak nyujtatik urbéri kárpótlásul. Modern intézmények az „*uram-bátyám*"-ok s virtusaikban tündöklő „*öcsém*"-ek kezei között — képzelhető mily szépen és gyorsan realisalódnak!.. Tisztelettel hajlunk meg azonban hazafisága s jellemének erkölcsi vonásai előtt, miket ez osztály még romjaiban is hiven megőrze. Jelleme, magatartása egyenes,

nemes és büszke. Ez elismeréssel neki adózni a szigoru kritika is tartozik. Ámde korunk erényei között uj tényezők emelkedtek uralomra. S a physikai és szellemi munka küzdelmei és vivmányai a kiket érintetlenül hagynak, természetszerüleg megszünnek a kor tényezői lenni. Minden eszmeuralomnak megvan a maga saját gépezete a társadalomban, s a mint egyik eszmeuralom helyet ád a másiknak, e másik már a maga uj gépezetével jelenik meg s ebbe csak anynyi illeszthető be a régiből, a menynyiben az átalakitást anyagánál fogva megszenvedi. A mely anyag pedig csak törni, de hajlani nem szokott, szépen a lomtárba kerül, hol a rozsda emészti meg. Szomoru, de igaz képe egy hajdan életerős osztály sorsának.

A volt pixidariusok osztálya, a harmadik rend, ma a legerőteljesebb zömét teszi nemzetiségünknek. Munkás, dologszerető osztály ez, mely a tanulás iránt is a legnagyobb tiszteletet és előszeretetet tanusitja. Erdély alsóbb és felsőbb tanintézetei ennek gyermekei által vannak negnépesitve. Átalvetőjében és szotyrában Nagy-Enyedig és Kolozsvárig hordja a székelynép az élelmiszert és ruházatot a vidor diák-gyerek seregnek. S ez élénk, tiszta felfogásu ifjuság hoszszu időkön át vala toborzó-iskolája Erdély honoratior-osztályának és az uradalmi gazdaságok okos ügyvezető személyzetének. S ha Kolozsvár tiszta magyar polgárelemének erejében csökkenés észlelhető, ez csak azóta van, mióta megszünt e város amaz előnyöket nyujtani, melyek által régebben a székelység kiváló települő helyéül szolgálhatott.

Idehaza a nép munkás és takarékos. Ragaszkodása az ősi vagyonhoz példa nélkül való. Ezért oly eldarabolt földbirtoka. Igényei nem voltak, a comfortot nem ismerte: *Paget* szerint a kényelem a székelynél olyanynyira ismeretlen, hogy erre nézve Európában csak a skótok hasonlithatók hozzá. Életmódja természetes és egyszerü s ezért anyagilag még gyarapodni is tudott. Egyik fiából papot, másikból hivatalnokot nevelt s az otthon maradtaknak sértetlen adá át az örökséget, melyet azok okos körültekintéssel megsokszorozának, mert ha egy nagyobb birtok eladóvá lett, a mi az utóbbi időben nem ritka eset volt, 20—30 közszékely inkább consortiumot alkotva vásárolta azt meg, semhogy idegen birtokost engedjen maga közé betelepedni.

Az utóbbi eset iránt átalában oly kényes, hogy még a szomszéd vármegyebeli székelyt is évtizedeken át *jövevénynek* nevezi, ha nem egyenes örökösödés utján lett birtokostársává.

A *volt jobbágyosztály* a közélet egyik legderekabb elemévé lett, nem azért, mintha valamely jelentékeny szerepet játszanék; erre nálunk már számánál fogva sem hivatott, — hanem mert ez az egyedüli osztály, mely napjaink nyomasztó életviszonyai között is anyagilag gyarapszik s az utolsó pár évtized alatt szembetünő előhaladást tett. Ennek magyarázata

inkább lélektani, mint gazdasági. Fajának munkaszeretetével átalában ez osztály is teljesen birt, s a felszabadulás által urává lévén birtokának, ez emelte és fokozta benne a vagyon becsülését, s határozottabb ösztönnel törekedett javainak szaporitására, mint azok, kik már jóval előtte elértek egy bizonyos tetőpontot, s a szabadságnak, jogoknak és javaknak irigylett birtokában voltak. Fokozott igyekezettel az 50-es és 60-as években nem is volt oly nehéz az előhaladás, s az eredmény állandóan ujabb meg ujabb ösztönt nyujtott. Ehhez járult, hogy sorsának érzetében a lehetőségig még egyszerübb és igénytelenebb életmódot folytatott, mint a *régi szabadok.*

A mi már az osztályokat illeti, azok az életben ma is különbözőknek tekintik magukat, s a nép ama része, melyet pixidáriusoknak neveztünk, a milyen bizalmatlan az u. n. nemesség iránt, épp oly lenéző még mindig a volt jobbágysággal szemben, ugy, hogy — talán éppen ennélfogva — ez is nagyobb odaadást és hűséget tanusit a volt földesurak-, mint a hozzá legközelebb álló társadalmi osztály iránt.

Élesebb alakban és nagyobb mérvben e megkülönbözés nem nyilvánul s átalában elsimulófélben van: de a gondos figyelés ez utóbajok nyomaira rávezet s a lelkiismeretlen könynyelmüségnek ez alapon osztálygyülöletet felidézni nem tartozik a lehetetlenségek közé. Némely jeleivel ennek a képviselőválasztások pártvillongásaiban itt-ott találkoztunk is. Az osztálysurlódások mesterséges felidézői mindenesetre a legszigorubb elitélés alá esnek. Anynyival inkább, mert a nép átalában békeszerető és saját ösztönéből a józan mérséklet határait át nem lépi. Különben is az élet gondjai anynyira lebilincselik, hogy feledi a mesterséges küzdelmeket.

A nép megélhetésének és gyarapodásának titka, a szorgalom és egyszerüség mellett, abban áll, hogy kisebb vállalatokra üzleti szellemmel bir, s apró dolgokban okosan ki tudja számitani hasznát. Ellenben koczkázatos vállalatokba semmi szin alatt nem bocsátkozik. Innen *az üzleti és kereskedelmi szellem azon magasabb neme, mely a fekvő tőkét is mozgósitja egy remélhető nagyobb haszonért, egészen ellenkezik az ő természetével.* Mondhatnám: gyülöletes e gondolat előtte. És e tekintetben feltétlenül conservativ, aristokratikus a székely nép. Arra elég eset van, hogy tudva két árát adja valamely kezeügyében fekvő birtoknak; de hogy a magáét két áron is odaadná, nem igen van példa rá. Azt nagyon jól tudja, hogy a föld minden birtokok között a legkevesebb jövedelmet ád; de az a meggyőződése, hogy ennél biztosabb vagyon a világon nincsen; és természetes észjárása előtt állandó botrány az, hogy pl. a közpénzalapokat, a fekvőségre való kikölcsönzés helyett, ujabb időben takarékpénztárakba helyezik el.

A fekvő vagyonhoz való e szivós ragaszkodás tette eddigelé lehetetlenné idegen elem betelepülését a székelyföldre. Anynyi pénzt pl. a fekvőségekért a zsidó soha sem fog adni, mint a székely, mert a két faj nézetei, a birtokot illető-

leg, egészen elütnek egymástól. Amaz a perczenteket számitja, ez a tőke szilárdságát vizsgálja — s azon tőkepénzeshez hasonlit, ki az alig 1—2%-ot adó angol-bankba teszi pénzét, csakhogy a legnagyobb biztonságot élvezhesse. A székely hazaszeretetének reális tárgya a haza földe. Erről ő le nem mond, ezt ő áruba nem bocsátja semmi kecsegtető kilátásokért. — E ragaszkodásban áll szegénysége, de ebben egyszersmind egyik legfőbb erénye.

Ebből magyarázhatók meg a birtokra vonatkozó régi jogviszonyai is. A székelyföldön ugyanis kincstári birtok nem létez, mert a székelység a királyok és fejedelmek korában fontos szolgálataiért azon nevezetes kiváltságot szerezte meg, hogy a kincstár sem kihalás, sem nóta következtében a székelyföldön ne örökölhessen és ne adományozhasson, még egyenes örökösök vagy rokonság hiányában se ; hanem legyenek ez esetben örökösök a szomszédok, mint a kik ugyanazon törzsből való leszármazás utján (per tribus et generationes) rokonok. *Verbőczy* szerint még a megsententziázott ember sem veszti el örökségét, «hanem magzattyára és atyafiaira száll».

E szellem, az előrelátás e megtestesülése volt e nép geniusa, mely a középkor feudalis sötétéből mint egy távoli fény veti sugarait reánk.

A *székely örökösödési törvény* hasonlóan e gondos előreszámitás szüleménye volt. Ha t. i. a családban leány- és fiugyermekek voltak, a fekvő birtokot csak az utóbbiak örökölték. A leány csak fiu nemlétében örökölt, s ezen esetben *fiu-leány*-nak mondatott. Ha azonban ennek fia és leánya született, a fiu-örökösödés ismét helyreállott s a leány csak kiházasitási igénynyel birt.

E törvények már csak a történelemé, de az azokban nyilvánult szellem mai nap is a székelyeké, ki ma még inkább ragaszkodik vagyonához, mint bármikor s ha csak teheti, leányát ingóságokban elégiti ki, hogy különben is apró fekvőségei sokfelé ne oszoljanak.

A nép e tulajdonságai mellett legfőbb társadalmi erénye a *munka* s amaz életrevalóság, melyet anynyian magasztaltak, legnagyobbrészt ebben áll.

Hogy oly kevéssé termékeny földön, anynyira nélkülözve csaknem minden segédeszközt, akkora mérvü közterhek mellett, oly szük birtokon és primitiv gazdasági rendszer alapján csak feszitett, példátlan munkásság, munkaszeretet tarthat fenn egy népet, az kétségtelen. S hogy e nép ezek daczára a jóllétnek még bizonyos nemével is bir, öltözetében, táplálkozásában határtalanul fölötte áll pl. az oláhnak: ebben meg *józan esze* nyilvánul, mely rendezni, beosztani, megtakaritani szeret és tud s mely a kicsiből sokat fedezni ért, s igényeit a lehetőség határain belől szabályozza. *Nagy szerencséje különben a nőnem ritka ügyessége és munkakedve.* A székely nő min-

den munkát ért és megoszt férjével. Nem keresi az árnyékot és a könnyü foglalkozást szépségének megőrzésére, hanem követi férjét a szabadba a nap izzasztó hevében s végig dolgozik kora tavasztól késő őszig minden mezei munkát. Még a vásárokra is elkiséri férjét, hogy ott az alkunál tanácsot üljenek, s hogy a pénz nehogy elveszszen vagy a gazda nehogy sokat igyék. Ha az afrikainak legbiztosabb hajója a teve, s az arabnak leghűbb barátja lova, menynyivel szerencsésebb a székely, ki valóban védangyalát találja a nőben.

Lelkitehetségeinek mindenesetre szép jele az is, *hogy tiszta felfogással bir, könnyen tanul* s szellemének rugékonyságát, üdeségét a terhes és durva foglalkozás, a megélhetéssel való napi küzdelem se tompitotta el, *sőt a kedélyességnek egy szelidebb és nemesebb vonása családi és társadalmi életének állandó fűszere.*

Az *összetartás erős érzete* és az egymásnak nyujtani szokott *kölcsönös segély* a legvonzóbb patriárchális szinezetet adja a székely népéletnek. Egyik legkiemelkedőbb példája ennek az u. n. *kaláka*, melyet a szokás erős erkölcsi törvénynyé emelt. Ez abban áll, hogy az utcza-, vagy egész falubeliek valamely sürgős vagy nagyobb munkánál kézi vagy igás segitségre hivatnak meg, kiküldöttek által — sokszor muzsikaszó mellett. S minthogy ez kölcsönbe megy, senki se vonja ki magát. E közös segitséget a munka természete szerint *arató-*, *kaszáló-*, *szénagyüjtő-*, *hordó* (a learatott gabonának betakaritása), *ganézó* (trágyázó), *erdőlő-*, *házépitő-*, *kőhordó* stb. kalákának nevezik. A gazda e munka közben csak pálinkával s kenyérrel kinálja a kalákásokat s az aratásnál többnyire muzsikaszó élénkiti a pattogó élczek és vidám dalok között folyó serény munkát. Ilyen segitség a szerencsétlenségben a *hopsa*. Ha t. i. egy szarvasmarhának vagy sertésnek lába törik, vagy olyan baj éri, mi miatt élete, használhatósága koczkáztatva van, megvizsgálás után leütik, s husát pénzért — egypár heti hitel mellett — maguk között szétosztják.

Éppen ilyen szép jele a kölcsönös segélynek és keresztény felebaráti szeretetnek a *radina* vagy *puszita*. Ez abban áll, hogy a betegágyban lévő aszszonynak minden jó ismerői ételt és *mézespálinkát* visznek. Az étel többnyire *tyukhusos laska*. Az aszszonyok, midőn e kötelességet teljesitették, azt mondják, hogy radinába voltam, vagy radinát vittem. Ezt gyakorolják a keresztelésnél is, mikor a jó ismerők anynyi minden élelmiszert hordanak összse, hogy abból derekas közös lakzi telik ki.

A keresztelésnél a keresztszülők *főkoma* vagy *komámaszszony*, a többi jelenlevők mindnyájan *komák* lesznek. Innen van, hogy egy faluban majd minden ember komájának szólitja a másikat, a mi közöttök bizonyos erkölcsi köteléket alkot.

Az mindenesetre rosz és veszedelmes szokás, hogy néhol, ha az asz-

szony szült, azonnal elkezdi inni e pálinkát, s iszsza mindaddig, mig a legfájdalmasabb napokon keresztül esett. Azt állitják, hogy e nélkül nem tudnák kiállani az utófájdalmakat. Hogy e szokás élettani szempontból mily merészen veszedelmes, nem szükség bizonyitanom, s hogy ebből az illetőket ki kellene ragadni, nagyon természetes óhaj. De hogyan ? Papok és tanitók befolyásuk által s az orvosi kar részéről a bábáknak adott felvilágositó magyarázat és szigoruan ellenőrzött utasitás által.

Ezzel kapcsolatban egy épp oly ősi, mint ferde szokást emlitek meg: a *torozást*. Temetés után a halottas-háznál nagy lakomát ülnek, hol mindenki megjelenhetik hivatlanul. Még a pap és mester se vonhatja ki magát a torból, hol aztán szeme előtt, hivei többnyire lerészegednek s igen gyakran egymást agyba-főbe verik. E viszszataszitó szokást minden társadalmi eszközzel s minthogy némileg egyházi szertartással áll kapcsolatban, talán egyházi intézkedéssel is ki kellene irtani.

Az ünneplést és lakomákat átalában anynyira szereti a székelynép, hogy pl. a protestánsok nemcsak a katholikus ünnepeken tartózkodnak a munkától, hanem a három fő ünnepet három napon át tartják s a karácsont még egy negyedik nappal, az «apró-szentek-napjá»-val is megtoldják.

A vasárnapi táncz is, télen át e mellett a *fonó*, a székelynép legszebb és legvonzóbb időtöltése. Sehol a székely humor oly áradattal és pajzán élczelés oly szikrázóan nem nyilvánul, mint e helyeken. Még a mondának és átalános népköltészetnek is itt van igazi melegágya. Ha valaki azt mondja, hogy ismeri e népet, és e két helyen meg nem fordult közötte, nem mondhat igazat. A mily szerény, tartózkodó és csaknem szófukar e nép egyebütt, épp oly féktelen enyelgéseiben és áradozásában itt. Ez igazi üdülő hely neki. Szellemének gazdag kincseit ide hordja összse, kedélyének boldogitó táplálékát innen viszi haza. Midőn a legénység a táncznak szót ád («Szót a táncznak!» ez a jelszó), mert szó nélkül egy perczig se tánczol, s midőn a fonóban a tündérmesék, pajzán élczek után felhangzanak a népdalok, melyeket a legények hazamenet az utczán is énekelnek: mindezekben egy olyan csudás szellemvilág nyilik meg előttünk, melyről némi fogalmat csak a *Kriza* «Vadrózsái» nyujthatnak. Meg kell emlékeznünk még némi gyengéiről a népnek, különben hizelgés vagy elfogultság szinében tünhetnénk föl s megszünnénk javitólag hatni.

A «szabad széköl»-ben igen erős a kásztszellem. Az ugynevezett *nadrágos osztály* iránt még ma is nagyon bizalmatlan, holott ez osztály egy jelentékeny része az ő soraiból emelkedett föl. A volt jobbágy-osztálylyal szemben pedig lenéző és aristokrátikus. E tekintetben a valódi democrátiát nem képviseli s az idő és miveltség elsimító kezére szellemének még nagy szüksége van. Lenéző és megvető az idegen nemzetiségekkel szemben is,

miben korlátoltsága és elszigeteltsége nyilvánul. Az üzlet és mesterségek legnagyobb részét lealázó foglalkozásnak tekinti, miben nemcsak tudatlanságát árulja el, de magasztalt életrevalóságának hirét is részben megcsorbitja.

Perlekedési hajlamát igaz hogy institutióiból megmagyarázhatjuk, melyek jogot adtak 3 frtos perét egész az udvarig vinnie ; de hogy mai nap is sok példája van a perlekedés által való tönkrejutásnak, ez csak az elfogultságból, pontatlanságból, makacsságból és a belátás hiányából származhatik.

E nép továbbá *ravasz* és *önző*. A nadrágos ember iránt állandóan alázatosságot és szolgálatkészséget szinlel, de hátmögött kigunyol, megvet és mindig azon töri fejét, hogyan szedhessen rá, és hogyan zsarolhasson meg apró szolgálataiért. S ha szerződés nélkül biztál rá munkát vagy fogadtál el szolgálatot, mindig készen lehetsz rá, hogy tulkövetelő számlát kell kiegyenlitened.

A statisztikai elmélet az okozati összeköttetések vizsgálata nyomán azon törvényt vonta el, hogy *a házasságok száma bő termés idején fokozódik, szük termés idején apad. A székelyek erkölcsi életében még egy más nyomát is felismerhetni a termésnek.* Amaz első körülmény t. i. *növelni szokta a verekedési, vérengzési hajlamot.* Ennek természetes oka a gondatlanabb élet, jobb táplálkozás és jó bornak bővebb használása. (Torda)- Aranyos-, Maros (Torda) és Háromszékmegye székelyeinél ez kétségtelenül tapasztalható, kik általában véve is nyersebb és szilajabb természetüek az udvarhely- és csikmegyeieknél. Az udvarhelymegyei leginkább a torozás és tánczban, a csikmegyei a bucsujárásnál verekedik. Mindenik esetet pedig alapjában az ivás által exáltált állapotra lehet viszszavinni. Csak egyetlen esetben lehet constatálni, hogy a vérengzés jól megfontolt és előre kiszámitott elhatározás eredménye, t. i. családi osztály, perlekedés vagy birtokrendezésnél előfordult tényleges vagy képzelt anyagi megkárosodás esetében, hol megbocsátani vagy türni legkevésbbé tud a székely. Az ilyen kiváló esetekben vérengzési eszközei, mint régen katona-népnek, a fejsze és puska; jelentéktelenebb eseteknél hasábfa, dorong és kő. Kés és gyilok soha sem fordul elő. Támadásait a legtöbb esetben nyiltan és sok tanu jelenlétében intézi.

Közerkölcsiség tekintetében a morál-statistika még kétes eredményeit és tanait nem akarom alkalmazásba venni. Csak anynyit jelzek átalában, hogy a *kihágások legjelentékenyebb része mezőrendőrségi ügy.* Itt a székelynek a tulajdon sérthetlenségére nézve jogérzéke határozottan fejletlen. A legeltetési, erdőlési és gyümölcs-lopási kihágások csaknem mindennapiak, s e kérdésben a jobb móduak és szegényebbek között alig van különbség. Én ezt alapjában a gazdasági rendszer fejletlenségére viszem viszsza.

Feltünő bünügyi esetek csak ritkán fordulnak elő.

A közerkölcsiség állapotát jelemző adatok közül nevezetes a *törvény-*

telen ágyból született gyermekek száma. Arra azonban, hogy ebből biztos ítéletet alkossunk, több évi adatokra volna szükség, melyeket a magyar statisztikai hivatal, mint uj intézmény, még nem nyujthat.

Az illető hivatal évkönyvének IV-ik évfolyamából 1874-re a következő eredmény áll rendelkezésemre, melyből a szóban lévő kérdésre némi tájékozást mégis merithetünk.

Az összes születések számából törvénytelen ágyra eső %:

(Torda) Aranyosmegyében	6.74
Csikmegyében	7.21
Háromszékmegyében	10.14
Maros- (Torda) megyében	6.85
Udvarhelymegyében	7.60
A székelyföldön átlag	7.61
Magyarországon átlag	6.51
A városokban külön:	
Bereczk	4.83
Csikszereda	11.29
Illyefalva	18.42
Kézdi-Vásárhely	5.65
Maros-Vásárhely	7.50
Oláhfalu	8.46
Sepsi-Szt-György	11.33
Székely-Udvarhely	9.70
A székely városokban átlag	9.85
Magyarország 75 városában átlag	14.65

Általában tehát a székelység az összes területen hátrányban, a városoknál külön előnyben van az ország átlagos viszonyával szemben. Amott 1.10, itt 5% a különbség.

A mi külön a székelyföldet illeti, a megyék között Háromszékmegye tünik ki magas %-ával. A városok között szintén övé a tulsuly. Itt azonban feltünő, hogy a legkisebb lakosságu és egészen faluszerü Csikszereda, Illyefalva és Oláhfalu az összes székelyvárosok törvénytelen szülötteinek éppen felét adják.

Ha már most — *Hunfalvi* J. szerint — a törvénytelen gyermekek száma Magyarországon kisebb, mint Ausztriában, akkor a székelység erkölcsi állapotára ez összehasonlitás nem hátrányos.

Egy másik adat az közerkölcsiség megitéléséhez a *gyujtogatásból eredt tüzesetek száma.* Volt pedig ilyen tüzeset:

	1873-ban:	*1874-ben:*
(Torda) Aranyosmegyében	3	6
Csikmegyében	1	2
Háromszékmegyében	16	8
Maros- (Torda) megyében	2	5
Udvarhelymegyében	13	4
Összesen:	35	25

Egész Magyarországon 570—734. E számokat a lakosság számához viszonyitva, a két évi átlag szerint a székelyföldön 14661 lélekre jő egy tüzeset, az egész országban pedig 20621 lélekre. E tekintetben a mi viszonyaink kedvezőtlenek s ez határozottan Udvarhely- és Háromszékmegye rovására esik, mint a hol 1873-ban tulságos nagy volt a gyujtogatások száma.

A nép társadalmi és közerkölcsi élete hanyatlásának egy szomoru jele az ujabb időben mind nagyobb mérvben jelentkező *bujakóros* betegek száma. Hogy e baj nem éppen mai keletü, az kétségtelen; de megfigyelés tárgyát korábban nem képezte. Ma azonban a közkórházak idejében, az ezek által nyujtható adatok megvetése mulasztás volna. Igaz, ez adatok a tényeknek csak egy részét tárják elénk, mert kórházunk kevés van, de e kevés anyag annál fontosabb, mert a nép azon osztályára vet némi világot, melynek az ily fajta romlottságtól legtávolabb kellene állnia. Aztán azt is tudjuk, hogy a házilag gyógykezelt betegek száma nagy mértékben fölülmulja a kórházban lévőket, s hogy innen is részint a költség, részint távolság, szemérem és tudatlanság miatt sok oly beteg kimarad, ki semmi értelmes gyógykezelésben nem részesül. Igy hát a kórházak csak némi alapot nyujtanak a következtetésre.

A székelyföldi kórházaktól beszerezhetett adatokból álljanak itt a következők:

a marosvásárhelyinek 1876-ról szóló betegforgalmi kimutatásából látjuk, hogy ottan ez évben 654 volt a betegek száma, kik közül 214 szenvedett bujakóros bántalmakban. Tehát az összes létszám *egyharmad része.*

A székely-udarhelyi kórházban 1875-ben 101 beteg gyógykezeltetett, kik közül 73 volt bujakóros. Tehát az összes létszámuk több mint *kétharmada.*

Háromszékmegye kórházában (Sepsi-Szt-Györgyön) 1872—1876-ig bezárólag gyógykezeltetett 1706 beteg, kik közül bujakóros volt 538. Közel *egyharmadrész.*

Átlag tehát a székelyföldön a kórházi bujakóros betegek az összes beteglétszámnak több mint $^1/_3$-át teszik. A mi a nép azon osztályában, honnan e szám kikerül, igen nagy %. Jellemző továbbá, hogy miként oszlanak meg e kóresetek a nemek között. E szerint, az egy Háromszékmegyét kivéve, hol megforditva áll, a nők vannak tulsulyban. Együtt az összes kórházakban 390 férfi áll 435 nővel szemben — a fennebbi időről szóló adatok szerint. Sepsi-Szt-Györgyön ezelőtt néhány évvel egy 13 éves leánykát is gyógykezeltek bujakór ellen.

E baj terjedésére nézve a tapasztalatok nyomán az a vélemény uralkodik, hogy a kórt a szolgálatból évenkint nagy tömegekben hazatérő nőcselédek hozzák magukkal a szász városokból és Moldva-Oláhországból.

Ennek megakadályozását méltán ohajthatjuk, de rá módot találni nem lesz könnyü feladat. Jutalmak kitüzése az erkölcsösen visszatérőknek, cselédjavitó intézmények meghonositása, vagy a nevelés javitó hatására való várakozás legyen-e az eszköz? döntse el a közvélemény. De hogy valamit tenni kell, azt nemcsak e szerencsétlenek érdeke, hanem a nyomukba következő nemzedékek sorsa s átalában fajunknak az elsatnyulástól való megóvása követeli.

Feltünhetett, hogy midőn a székelynép munkaszeretetéről, életrevalóságáról szólottam, egészen emlitetlenül hagytam a nők ügyességét a házi *szövő-iparban*. Ezt nem csak azért tettem, mert hátrább még ugy is szólanom kell arról, hanem mert társadalmi és közerkölcsi tekintetben — fájdalom — épen ez oldalról kell a legszigorubb szemrehányást tennem a népnek. A székely házi-ipar e leggazdaságosabb és legvirágzóbb ága mármár defloruit. Azon társadalmi kór előjelei mutatkoznak itt-ott a népéletben, mely legbiztosabban szokta aláásni az anyagi jóllétet: a **fényüzés.** Tartós és szép *rokojáját* unja már a székely leány fonni-szőni. Czifrábbat vesz a kereskedésben. Köténynek sem elég szép a szőttes *csikos*. Hisz a selyem is mily ólcsó! Egy ünnepi ujjosnak még legszebb ma a bársony! Durva csizma, szép ruhához, hogy illenék lánynak?! *Topánkát* hoz majd Brassóból, anynyit sir anyjának. És az anya felczifrázza, *kiviveli* lányát. Apjok! tedd le te is immár a *durva harisnyát*. Posztó ruha olcsóbba jő, előkelőt mutat. Sokat jársz az urak között, inget *vegyünk* gyolcsat. Olcsó minden, nem érdemli szőni-fonni többet, s a *vetőllő, osztováta* mind ritkábban zörget. És a férfi városba jár, kávét iszik ottan. Tej bőven van, anyjok, egy kis czukrot, kávét hoztam. Szivarra is rágyujtottam, tetszik ám a füstje. S észrevétlen *tele van már füsttel a ház népe.*

Ne hidd édes székelyem, hogy rólad ironiát irnom jól esik az én lelkemnek! De azt se hidd, hogy Háromszék dús rónája ma a tied volna, ha őseid nagyanyádat és dédanyádat selyembe, bársonyba és topánkába öltöztetik vala. Azoknak bezzeg szép volt a székely-szőttes! szép és tartós! s megtarták azon az ősi barázdát is. Félő, hogy a te gyermekeid a székely-szőttes után majd ezen is tuladnak. Fontold meg, *s józan eszednek* lehetetlen be nem látnia. hogy a miért pénzt kell kiadnod, drágább neked az annál, a mit otthon eléállithatsz. Még azt is kétségbevonom, hogy szebb lenne a selyem és bársony a te háziszőttesednél, melyet minden hozzáértő ember csak magasztalni tud. Legszebb az a ruha, mely birtokodhoz, társadalmi állásodhoz és foglalkozásodhoz leginkább illik. S legolcsóbb az, a melyik legtartósabb. Fontold meg ezt, mig nem késő, s mig az utról, melyen indultál, még viszszalépni lehet. Maradj meg egyszerüségedben, mely kenyeredet megtartotta s nevednek a nemzetek között becsületet szerzett. Tekints magad körül s látni fogod. hogy a fényüzés mint teszi tönkre a

könnyelmüeket, a sorsukkal elégedetleneket. Hallgasd meg szivedet, kérdezd meg eszedet. Ezek téged soha roszra nem vezettek. Kövesd ezek tanácsát s ne rohanj a világ után, a mely fejét veszitette.

És ti papok, tanitók, népvezetők! Ha él bennetek a hazaszeretet, ha nem üres frázis ajkaitokon a nép boldogitásának isteni hangja, ha láttok a jövőbe, mely vészes felhőként közeleg felénk, ha ismeritek erényeinket, melyek eddig fenntartottak: oh prófétáljatok a népnek! öleljétek kebleitekre és kérjétek, kényszeritsétek viszszatartani magát az örvénytől, melybe a ki belelépett, menthetetlenül veszve van! Higyjétek meg, hogy e népre, ennek anyagi és erkölcsi erejére Magyarországnak egykor nagy és égető szüksége lesz.

4. Lakás, épitkezési viszonyok.

A székelytelepülés egyik jellemző vonása a faluk és városok elhelyezkedésében tünik előnkbe. Mig a földmivelés a lapályon veszi kezdetét, s a mint ez népesül, lassanként felvonul a hegyoldalra s az erdőt mind magasabb és szükebb térre szoritja az ekevas, addig a székely állandó lakhely-foglalás fölülről terjeszkedett lefelé. Legelső sasfészkeink azon gigási erővel emelt várak voltak, melyek a magas hegycsoportozatban csucsról-csucsra vetették szét őrtüzeik világát az ősrengetegben rejtőző maroknyi székelység fölött. E romjaikban is óriások alkotásait hirdető várak közelében, magas hegyek által rejtett mélyedésekben, első irtványosain a nomádéletnek előállottak rendre eredetöket a mondakörbe felvivő azon ősrégi falvak, melyeknek lakói rejtvényes utakon közlekedtek a fejök fölött örködő várral. Lassanként szaporodott a népesség s az őrtanyák száma növekedvén a magas völgyek hoszszában, az üditő források és alásietö csermelyek körül mind küljebb és lejebb terjeszkedett a védvonal; mig a vadászat és baromtenyésztésből a földmivelésre átvivő kor a tágasabb völgyek és térségek széleire csalogatá le a rengeteg erdők gyermekét. Itt is a völgytorkolatok és lapályból emelkedő hegyek kinálkoztak hátvédül az alkotandó falvaknak, melyek gyakran valának ellenségtől zaklatva. Majd elvonult a tatárdulás fejünk fölött s a földmivelésnek békésebb korszaka uj telepeket hozott a térekre s lakályossá vált a megvédett, a megmentett haza egész földe. S hogy a mivelődésnek emporumai is legyenek, Róbert Károly és Zsigmond, s a fejedelmek korszaka nagyobb folyóink partjain városok alapját veté meg.

A földmivelés iránt való praktikus érzéke abban nyilvánult már e korban a székelynek, hogy falvai körűl kereken ugy osztá be határait, hogy a szántás-vetésre szánt határrészek fordulói mind a faluig nyuljanak be, melyeknek ezt központjává tette. Ebből sugarak alakjában vonulnak

ki és terjednek szét azok. Igy a lehetőleg arányos távolságba hozta a részeket a központhoz s a háztól való könnyü mivelésnek alapját vetette meg. Rétjei az öntöző-csatornáúl szolgáló folyók partjain terülnek el, legelői a szántás-vetésre kevéssé alkalmas hegyoldalak és hegyhátakon, benyulva az erdőségekbe. Temetkező helyét a faluhoz közel fekvő valamely terméketlen dombon sánczolta körül.

Faluinak berendezése szintén praktikus. Templomát a középponton, ha volt egy magaslat, azon épitette föl, tűztől biztositott helyen és kiemelkedve a közönséges épületek közül. Papi, tanitói lakot, iskolát és faluházat, a hol csak tehette, e körül csoportositott, kebelében helyezett el.

Házsorait a főut mellett hoszszában épitette, hogy közlekedése annál könnyebb s védelme a csak egy ponton betörhető ellenség ellen annál biztosabb lehessen. Ha ezen kivül mellék-utczái vannak, azok a különböző határrészekre vezetnek.

Épitkezése és telkének berendezése egészen önálló szellemének sajátos szüleménye.

Az úri lakok régebben kőből, újabb időben téglából épitvék. A lakház a tágas telek közepén foglal helyet, homlokzatával és oszlopos lépcsözetével a főutvonal felé. Többnyire félemeletes, a régebbiek magas franczia fedéllel. Apró zsindely és cserép fedél egyaránt fordul elé. A ház előtt, a főbejárattal szembe egy rotunda, diszbokrokkal vagy virággal beültetve. Ha ez hiányzik, akkor az ajtó előtt két felől két nagy eperfa * ád hüs árnyat. A telek egy vagy két oldalán az utcza felé a gabnás, istálók és kocsiszinek vannak elhelyezve, hová a ház ablakaiból mindig látni lehet. A ház egyik végénél a csürösbe járnak hátra, másik végéből virágos kertbe lépünk, mely hátrafelé a gyümölcsössel van összeköttetésben. Ezt és a csüröst a ház hátsó oldalának ablakai ellenőrzik. Az istálók és csürös oldalánál a veteményes kert terül el. Az utczakapu a ház főajtajával szembe áll s nappal többnyire nyitva, jeléül, hogy a vendéget mindig szivesen látják. Az udvar földje porondos és tiszta. Az ajtó eleje lapos kövekkel kirakva.

Ha a vendégszerető ház kétszárnyu ajtaját kinyitjuk, legelőször is az épület egész derekát elfoglaló ebédlőbe lépünk, melynek közepén kihuzható kerek tölgyasztal, kétfelől a fal mellett bőrrel bevont divánok és bőrös, nehéz székek, a falakon családi képek olajfestésben s egyik központi oldalon kiszegezett medvebőrre vadászfegyverek, pisztolyok, kardok, vadászkürt, lovagló-ostor s hasonló eszközök vannak felaggatva. Itt minden ősi, minden tiszteletet gerjesztő és minden a dicső múltnak emlékeit hirdeti. Egyik szögletben a háziur iróasztala, rajta egy naptár, egy politikai lap, az «Erdélyi gazda», egy-két gazdasági könyv s mellettök egy szögletpol-

* Szederfa.

czon tajtékpipák. Jobbra-balra ajtók nyilnak a vendégszobába, hálóba és nappaliba. Itt már a *kozatott butorok*, kényelmi eszközök mind az uj koréi. A falakon magyar történelmi képek. Az asztalon divatlap s egy pár regény. S ha magad elé gondolod a legjobb szivü háziaszszonyt és az egyenes lelkü háziurat, mindkettőt a maga otthonias egyszerü, de csinnal párosult tiszta öltözékében: ezzel bemutattam egy *primipilust* a maga ősi hajlékában. De ezzel ám bucsut nem vész tőlük. Ha egyszer küszöbüket átlépted, onnan megvendégelés nélkül nem távozol s jaj neked, ha sietős utad van, mert az éjet is ott kell töltened. Mivel pedig e vendégeskedést, mely átalában magyar, én amugy is ismerem, nem kivánom, hogy elbeszéld a székelykonyha áldásait, miután a székely nemes pinczéjének megismerése után arra ugy se igen volnál képes. Köszönd meg hát, ha eléggé köszönni bírod, e páratlan vendégszeretetet s nézzünk be egy *pixidáriushoz* is.

A nép házát az út mellé szereti épiteni, de úgy, hogy a kettő között egy pár ölnyi tér maradjon, melyet virággal ültet bé s diszes keritéssel vesz körül. Ablakai szintén virágos cserepekkel vannak tele. A ház mellé közvetlenül van felállitva a diszes galamb-bugos kapu. A székely épitészetnek e sajátos alkatása, az összépitkezésnek — ugy szólva — az ornamentális része. Anynyi gondot, anynyi figyelmet alig fordit valamire, mint erre. Mintegy három ölnyi távolságban felállitott három tölgyfa-oszlopon nyugszik egy zsindelylyel boritott fedél, mely egész hoszszában galambházzá van alakitva. A három oszlop ketteje egymás között egy 3—4 lábnyi szélességben gyalogbejáróul szolgál, melyet a székely *kicsi kapunak* nevez. A nagy kapunak szélessége akkora, hogy azon az *egész vágás szekér* könnyen bejárhasson. Magassága pedig az egésznek egyforma és akkora, hogy a *szekér-lajtorján* felül egy ölnyire rakott szalmás-gabona bevihető legyen. Az oszlopok, melyektől dalában a székely legény kérdezi: «Mondd meg nekem *kapuzábé*, ki jár este melletted bé!?» — kötéseik által némileg góthives alakot nyernek, és az utra néző oldaluk egész magasságban, úgy a galambház alapját képező kötés is faragványos, bemetszett diszitvénynyel vannak elboritva. E faragványok többnyire folyondárokat s a virágok közül leginkább tulipánokat ábrázolnak, s apró vésővel oly gonddal vannak kidolgozva, mint akár egy szobormű. Azután befestve különböző szinekkel, melyek közül uralkodó a piros, kék és zöld. Ujabb épitkezéseknél — kivált a volt jobbágyok — itt-ott mellőzik a kapu-épitészet ez ősi alakját, de a régi jómódu családok mind ilyeneket hagytak utódaikra s ezek fenn is tartják e műizlést.

A kapun kivül a kis kert oldalánál fedett ülőhely hivogat, hová vasárnap a ház népe szokott kiülni s a jövő-menő jó ismerőkkel elbeszélgetni.

A kaputól tovább, balra, egy fából épült kis sütőház áll s a tágas veteményeskert terül el az út mellett.

A kapuval szembe az *udvar* hátsó felében, a tágas csür kapuja nyilik s ettől jobbra és balra, ugyanazon épületben két nagy *pajta*, egyik a jármas ökrök, másik a tehenek és borjuk számára. Közel hozzá a *ganédomb* s ez és a ház között a rideg és hizódisznópajta, gyakran lóistáló, középen a szekérszinnel, melybe az összes gazdasági eszközök vannak elhelyezve. Kaput erre ritkán alkalmaznak. *

A pajták egy ölnél alig magasabbak, hogy télen a baromnak kellő meleget tartsanak. A jászol mindkét pajtában az ezek között fekvő csür két oldalának hoszszában van elhelyezve s két lábnyi széles *könyöklővel* ellátva (elé- s hátratolható ajtó). Ezeken át történik az élelmezés a csürből.

A *kóst* (takarmány) java a két *udorba* (a pajták fölött) van elhelyezve s ezek fölé a szalmás gabna azon része, melyet magnak vagy kenyérnek korábban szoktak kicsépelni. A cséplés — kivétel nélkül — a csürben történik s az itt nyert *töreket* és polyvát a csür hátsó oldalához csatolt kis polyvatartóba helyezik el. Ez azonban sok szerencsétlenség fészke, mert a gazda a cséplőknek rendesen tiltja a pipázást, de a pipás ember állhatatlan s a polyvatartóban eldugva tartott pipa tüze sok égést okozott már. Ezért sokan a polyvatartó-épitéssel fel is kezdettek hagyni.

A pajták előtt a fedélből nagy *eszterhéjat* eresztenek ki, hogy ott ember és állat szárazon járhasson.

A csür hátsó oldalán épen akkora kapu van, mint elől, t. i. a mekkora a csür szélessége. A csüröskertbe itt van a hátrajárás gyalog és szekérrel. Mindkét kapun egy-egy kicsikapu (könynyü deszka-ajtó) van alkalmazva; de ez oly törpe (alacsony), legfennebb 3 láb magas, hogy azon át, ha nyitva marad is, a marha a csürbe vagy csüröskertbe ne mehessen. Utóbbi helyen vannak az asztagok, szénaboglyák és szalma-kazalyok. Ha a hely vizenyős vagy vizár szokta járni, az elsők czövekekre, lábakra rakatnak.

A csürös és veteményes kert mellett és mögött terül el a gyümölcsös.

Törökbuza- (tengeri) kasuk is egy eredeti épitmény. Ez pár lábnyi magas kőlábra vagy czövekekre van épitve. Szélessége nincs egészen három láb, magassága 10—12 láb, hoszsza kettőtől 5—6 ölig. *Talp* és *sasfái* (oszlopfák) kemény fából vannak, kereszt és szeglet-kötésekkel jól megerősitve. Oldalai sövénnyel befonva, vagy egymástól egy-egy ujjnyi távolságra állitott léczczel beverve, hogy a levegő szabadon járhassa és szárit-

* A székely a ház és istálló ajtóján kivül a többit mind kapunak nevezi, pl. csür-kapu, kert-kapu. Mikor csak kaput mond, a mindig az utcza-kapu, t. i. nagy és kis.

hassa a *csős-törökbuzát*. A fedélzeten egy kis ajtó a betöltésre és az alján, középen, egy másik a kiüritésre. Ilyen a módosabb gazdának kettő-három is van, s vagy házaajtajával szemben, a veteményes kert hoszszában, vagy az utczakapun kivül az ut mellett, annak egyik vagy másik oldalán oly ponton, hová a ház ablakából látni lehet. És az kiváló bizonyitvány a közerkölcsiségre, hogy az ily kasok feltörése nem igen szokott előfordulni.

Ama hely, hol *udvarának* egyik oldalán, lehetőleg a házhoz közel, tüzifáját szokta *kaszalyba* rakni (a fát is, szalmát is, s néhol szénát is kazalba rakja) és felvágni a székely, *favágó* nevet hord. Ez azonban egészen a szabad ég alatt van.

A maros (torda)-megyei székely szereti udvarát egy keritès által két részre osztani, melyek egyikén a barom nem járhat és nem piszkolhat. Ez természetesen a ház előtti tér, mely ha tágas és meszsze hátra nyulik, akkor oda takarmányt és asztagot is rak.

*Gazdasági eszközei*nek egy nagy részét a szin alatt látjuk elrendezve. Itt van két-három ekéje, ha a szántás lejárt, szétszedve és oldalba állogatva s a borona a falba vert két nagy szegre felakasztva; egy *lószekér* (kocsi) és *ganézó* vagy *erdőlő ökörszekér*, rudjaikkal az udvar felé. A szegletekben egy nehány darab *megródalt* (fejszével száradás végett levagdalt) *eszközfa* az előrelátó gondosságot hirdeti. Az egész-vágásszekér, minthogy ez igen nagy jármü (mintegy másfél öl hoszszu és 5—6 láb széles. különben hegyoldalakon könnyen feldölne), többnyire a csürben van elhelyezve. Ennek négy lőcsén, a *lajtorják* felső részével egy szint, a két *oldalrud*, hogy rá a szalmás gabnát és takarmányt szélesebben lehessen rakni. A szekérben a hoszszu és gömbölyü *kötőrud* (fenyőfából), melylyel a terüt szokás hoszszában leszoritani; elől-hátul kötél vagy láncz segitségével. A pajta oldalán, a gerezdekre (az épületet tevő *rakófának* egymást keresztező vége) többnyire egy erdölő-szán, a boronák és egy hoszszu *lajtorja* (létra), felillesztve.

A nagyszámú fa-gereblyék és villák rendesen a szin fölé vannak felrakva.

Sok helyen a szekér-szin a csürt és pajtákat magában foglaló főépülettel, ennek egyik végében, egy fedél alá van épitve.

És most, enynyi körültekintés után, lépnénk be tán a házba is. Az *eresz-ajtó* (előszoba), ha be van *reteszelve* (fa-tolózár), se baj. Tudom én, hogyan kell az eresz-deszka oldalának czifrázott nyilásai egyikén benyulni s az ajtót kinyitani. Itt van la! jobb karomat be, a tolókát hátra — s az ajtó kinyilt. Ez tehát a székely *Vorzimmer*, az épület derekán, három oldalon kemény fal, az udvar felől deszka, minden két szál deszka összeillesztésénél, a közép magasságban egy nyolczas szám-forma kivágás, részben világosság-nyerés végett. Az ereszben butort nem igen látsz, legfölebb

egy kis széken egy *kártyát* (dézsa) vizzel s a fedelén egy pléh kannával. Ez tisztára van surolva, bátran ihatol belőle, ha szomjas vagy. Most már előttünk három ajtó, jobbra és balra, egymással szemben egy-egy s az eresz-ajtóval szemben a kamráé, a harmadik. Szerencsére jó a háziaszszony a mezei munkából, hogy a künn maradt dolgosoknak a vacsorát megkészitse, mert a *délebédet* a reggel kivitte volt s maga is ott maradt dolgozni. Most tehát ő az ajtókat megnyitja, bevezet és leültet s engedelmet kér, hogy a *sütőben* (nyári konyha, hol a sütőkemencze is elhelyezve van) tüzet gyujthasson s puliszkavizet tegyen oda. Azonnal viszszajő. Mi azalatt pihenünk a hűs árnyékban s azután szétnézünk, mert szivesen mutogat s magyaráz az aszszony. *A nagy-házban* vagy *első-házban* vagyunk (nappali, ünnepi szoba) az ut felől. Kifelé két ablaka, egy az udvarra. Az ablakokból *majoránna*, *rózsmarin* és *muszkáta* terjesztenek füszeres illatot. A szoba közepén kihuzható festett asztal fehér abroszszal beteritve. Az udvar és utcza felől a két oldalon, végeikkel öszszeérő hoszszu festett padok, kék alapszinben sárga tulipánokkal ékitve; felnyiló fedelök alatt a ládaszerü hoszszu öbölben végvásznak, ványolt és ványolatlan gyapju-posztók, asztalnémük, gomolyákba tekert csepü és szöszfonalak, egy-egy pár vasárnapi kordován-csizma a családtagok számára, a gazda harisnyája (gyapjuposztó-nadrág), bárányból lájbija (mellény) s hasonlók vannak szépen rendbe rakva. Az utcza felől való két ablak között, a főhelyen, egy kaszten áll, három fiókkal, melyekbe a becsesebb és kisebb darab ruhák, asztalnémük vannak elhelyezve; ezek közé eldugva a katonafiu levelei, az adókönyvecske és az utolsó vásárban eladott tehén ára, vagy ha mást vettek, az, a mit a ház szükségére *kiszakasztottak* belőle; tetején porczellán-edények és szines, feliratos poharak, melyből uri vendéget szokás vizzel megkinálni; fenn a falon egy nagy tükör, s ha pápista a család, a tükör mellett két felől — vásárból hozott szent képek. A kaszten helyét a kevésbbé vagyonosoknál egy nagy tulipános láda pótolja. Tovább a szegletben magas vetett ágy (nem *lefekvésre*, hanem *felkelés után vetve*), szalmazsákra két derekalylyal és két-három sor párnával oly magasra rakva, hogy majdnem a padlást éri; e szép fejér, kivarrt szélü gyólcs-ágytakaró alól a derekalyok és párnák vörös-csikos hajai kandikálnak ki. Az ágyfa festett, tulipános. Ennek a végében még épen egy olyan volt, de elvitte a múlt héten a leány. Szekérre ugy rakták fel a sok *szép ágyneműt*, mintha épen a vetett ágyat vinnék; szép négy csengetyüs és szarvaikon felpántlikázott ökörrel végig hordozták a falu minden utczáján s úgy vitték a vőlegény házához. A sok szép csikos-kendőt és *takaró-ruhát* (asztalkendő) is mind elvivék s igy már üres a fal mellett függő rud, mig a jövő télen másokat sző rá az aszszony.

Még csak a nagy *cserepes* (kályha, melyet Háromszéken *pest*nek is

neveznek), érdemel figyelmet, ez a sajátságos székely tüzelő. Ennek alapja a *tűzhely*, téglából másfélláb magasan, egy ölnyi hoszszuságban és félöl szélességben rakva; első végére egy pléh fütő (kályha) van helyezve; a többi részét, a tüzhely két külső szögletén két lábnyi magasra emelkedő két oszlopra cserépből fölfelé épitett olyanforma alkotmány boritja, mintha egy nagy, fedél nélkül való ládát boritottak volna le. A cserép, melyből rakják, négyzet alaku, zöldre festett s külső oldalán különböző czirádák, virágok formálva. A tüzhelynek ez által boritott részét *gócz*nak, *pestalyá*nak, *puczok*nak nevezik; azon talpfát pedig, mely a két oszlopra erősitve, a cserepes alapzatául szolgál, s melynek egy kissé szélesen hagyott párkányzatára sokszor egy-egy kést, villát tesz fel a háziaszszony, kályhafának vagy egyszerüen *kaholy*nak nevezik.

A pléh fütő csöve a cserepesbe vezeti a füstöt, honnan az a cserepes tetejének hátsó feléből felszolgáló, ölnyi hoszszu s egy lábnyi átmérőjü deszka *kürtőn* át a *hijuba* (padlás) jut. Az ily kürtős kemencze alatt sok jó *kürtős-kalácsot* süt a székely aszszony. A tejes-dézsát ide helyezik el, hol a tej a melegben hamar megalszik, melyből aztán *vajat vernek*.

A cserepesnek azon előnye kétségbevonhatlan, hogy tágas kürtőjével valóságos légtisztitó készülék. S a székely házában rosz levegöt nem is találunk. De másfelől az a rosz szokás, hogy a cserepesbe nyers hasábfákat aggatnak keresztül száradni a füst és melegre, igen sok égésnek okozója. A székely aszszony használatban lévő tüzhelyét minden héten egyszer, szombaton estve, *megsikárolja* és oldalait hófehérre meszeli, tetejét pedig téglaporral vörösre festi. A kis gyermekek télen át nagyon szeretnek a pest alatt fütkörészni * a hátranyuló hoszszu hasábfák melegénél. Anyjok is a hoszszu estéken s hajnalban oda ül a tűzhely szélére *guzsaly*ával (rokka) s vidáman pergeti a tücsök zenéjénél orsóját, mialatt a gazda is felkél marháihoz látni vagy korán az erdőre indulni.

A *hátulsó-* vagy *kicsiház*, mely a család rendes tanyája, csak annyiban különbözik az elsőtől, hogy butorzata egyszerübb. Az ágyban csak a legszükségesebb ágynémü van, egy jó meleg *csergével* (lomos pokrócz) takarva. Az asztal és székek festetlenek. Tükör s efféle nincsen. De ott van a nagy *tálas*. Ez egy fal mellé állitott butor, 3—4 láb széles, másfélláb mélységü, és egy ölnyi magas; mintegy a közepén alul kinyitható ajtóval elzárva, ételfélék megőrzésére; felső, nyilt polczai pedig élre állitott s kissé elédülve egy léczre támaszkodó tálak s tányérok elhelyezésére szolgál. Oldalán egy vászon zacskóba la:kasiritő és fakanalak vannak beeresztve.

A falon végig, magasan a padlás alatt nyulik el a *kendőszeg*, egy olyan fogas, melyre fölül czifra, régi cserép-tányérok és tálak vannak felállo-

* Sütkérezni.

gatva, fogaiba pedig poharak és egész sor *cserép-korsó* (kanna). Ez fehér mázú, kékkel czirádált edény (korsó), hoszszukás gömbölyü alakja a füle alsó részénél karcsuvá lesz és szádánál ismét öblössé válik. Különben anynyira szük, hogy egy felnőtt ember keze nem fér belé. Magassága mintegy 12 hüvelyk. Inkább csak fényüzési czikk, mert alig használható egyébre, mint virágtartónak az asztalon. No meg tűt, czérnát, *deblák* (sütőtök) vagy virágmagot, vagy egy néhány szem ritkább faj *fuszujkát* (paszuly) tart bennök az aszszony, hogy a jövő nyáron valahogy *reá verekedjék* (szert tegyen rá elszaporitás által).

Itt a cserepes is egyszerübb, a tüzhely *tempébb* (törpébb, alacsonyabb) s talán a pléh-fütő helyét tégla foglalja el, mely mellett a szögletben akkora tér van, hová a *vadalma- és vaczkor, eczetes-hordó* behelyezhető legyen, hogy itt a jó melegben érjék. Ez minden gondos székelyháznál feltalálható s mindenütt ugyanazon helyen. E hordó fölött, a falon egy zacskóban a puliszkakeverő s egy pár fakanál, melyet a keverésnél használnak. Az ajtó belső oldalán minden háznál egy törülközőkendő van felakasztva.

A *kamarának* összes butorzata egy vagy két deszkapolcz a falba furt nagy faszegeken. E polczokra rakják a kenyeret, zsirt, *szilvaizet* s hasonlókat. A gerendába vert szegeken függnek a szalonnák és sódarok s a falon néhány zacskó, egyben *lisztlang* (laskának), másban talán aszalt szilva stb. A kamrába vannak betéve a fejszék, szekérláncz, ekevas, pating, hoszszukötél, ásók, kapák, elbontott szekerek *tángyérkarikái*, patkók s másféle vasdarabok, szórólapát, *orotó-kapa* (gyökérirtó), a szétszedett s nyelére visszahajtva kötözött kasza stb.

A hol gabnást külön épitenek, ott a gabnát és lisztet *szuszékokban* (bükkfa-deszkából épitett hámbár) ide helyezik el. A hol pedig gabnás külön nincs — és ez az átalánosabb — ott a szuszék az ereszben vagy kamarában áll. Néhol a padlásra helyezett, csigolyából font kasok helyettesitik. A padlásra rendesen az ereszből van a feljárás egy kis hordozható létrán.

A *pinczében* a káposztás-kádak, néhol boros-hordó és a földre vagy deszka állványokra fövény közé elhelyezett vetemény áll, meg a turós-dézsa.

A pinczébejárás kivül, a ház oldalához illesztett fedél alatt van, néhol pedig a szobából *lappancson* át. (Vizszintesen fekvő, kis négyszögü ajtó).

A *sütőben* van a sütőkemencze, elől tágas szabadtüzelővel, hol nyáron át a főzés foly, — s a katlan a *szapulás* (lugzás) — és kicsiüsttel való pálinkafőzéshez. Összes butorzata egy könynyü deszkaasztal s egy pár kis deszkaszék.

Néhol a tornácz vagy széles isztorhéj alatt végig nyujtott, máshol a

hijuban a *kakas-ülőkre* illesztett, vagy talán épen a szobában a gerendák közé erősitett rudakra van felaggatva a leveleinél fogva páranként összekötött, magnak válogatott csős-törökbuza, hogy jól kiszáradjon.

Ha ez épitkezést és bebutorozást tekintjük, abban kisebb-nagyobb eltérés lehet, és a vagyonosság foka szerint van is pl. a szegényebbeknél csak az eresz, kamra és *egy* szoba van, egyszerübb butor s kevesebb melléképület, de alapszinezete az egésznek mégis a fennebb leirt. Feltünőbb újitás a butorzatban az, hogy a vagyonosabbak ujabb időben az *első-ház* hoszszu pad vagy ládája helyett festett kanapét csináltatnak, egyet vagy kettőt is; továbbá, mellőzik a kendőszeget s azon rudat, melyre a diszesebb párnahéjakat, kendőket és takaróruhákat szokták volt festői csoportozatban elhelyezni. Itt-ott a cserepes helyett is a nagy házban érczfütőt alkalmaznak, de ez még nagyon ritka eset. Fejlettebb izlésre mutat a butorok gyöngyszine.

Ha pedig az *épületet mint egészet* tekintjük, ez nagyobbára fából van épitve. *Raknak* ugyan sok kőházat is, de a styl és berendezés itt is ugyanaz; legfennebb abban különbözik a faháztól, hogy cseréppel fedik, kéménye van s a szobában benn egy kétfelé nyiló *fali-almárium* (falba épitett, polczokkal ellátott szekrény) s az ereszben egy *vakablak*, melyben az ivóviz, nyáron át, jó hüvösen áll.

A fából való épitésben, mint átalán a famunkában, a székely rendkivül ügyes. Épületeit gömbölyü, hoszszuszál fenyőfából *rakja*, melyet *rakófának* vagy boronafának nevez. Szeret őszszel épiteni s ha az épületet *fedél alá hozta*, télire ugy hagyja, hogy rokkanjon saját terhe és a hó alatt. Tavaszszal aztán polyvás vagy szalma roncsalékos agyaggal *megvályogolja*, száradás után *megsikárolja*, fehérre meszeli; ha *pádimentumozni* nem akar, a ház földjét elsimitván, hasonlóan vályoggal beveri s egy pár vasárnapra átbocsátja az ifjuságnak táneczhelyül, hogy az keményre tapodja; azután az aszszony és leánya hig agyaggal szép vékonyan besikárolja, jó vastagon behinti száraz homokkal s beleköltözik. Az utobbi műtétet esztendő folytán többször ismétli és nyáron át a legkellemesebb hüvös szobája van. Azonban ujabb időben a vagyonosabbak deszkával padolnak (pádimentumoznak). A csür földjének elkészitése is a fennebbi módon megy, midőn a czigány a *csür-döngölőt* gyakran huzza, mely ropogós székely-csárdás alatt aztán kőkeménynyé válik az agyag. A falrepedéseket évenkint egyszer sikárlással kivül-belől befoldozva, az egészet megmeszeli, kivül-belől egy lábnyira szénporral kékre festi s mint a pohár, oly tiszta lakházat tart az aszszony. Hasonlóan gondozza pajtáját is. Udvarán vagy kapuja előtt szemetet nem tür, s azt minden szombaton estve, vagy vasárnap korán reggel szép tisztára sepri, a szemetet a ganédombra tolván. Átalában az a rend és tisztaság, mit egy székely telek kivül-belől elénk tár, a pontosság-

nak, rendszeretetnek, szépérzéknek nem közönséges bizonyitéka s minden szemlélőre a legkellemesebb benyomást teszi.

A szegényebb osztálynál és silányabb vidékeken sok szalma- vagy nádfödelet látunk, a mi mindenesetre rendőri tilalom alá volna veendő a tüzvész lehető elháritása végett. A csin és tisztaság e helyeken is mindenütt egyforma. A legátalánosab azonban a zsindelyfedél, a mi olcsóságánál és a faépülethez találó könnyüségénél fogva igen méltányolható. A tüzmentesség lehető biztositása végett ujabb időben a cserépfedél is nagyon terjed.

Különben a faépités mind magasabb tökélyre emelkedik. Például régebben a rakófa gerezdjeit egészein szabadon hagyták s az épület oldalán a fenyőfának megfelelő mélyedések és domborodások jól kivehetők voltak. Ma már a gerezdet összegezvén — tőben fürészelik, a rakófákat a mélyedés szélén egy hüvelyknyire künnmaradó *paczkokkal* (apró fa-ék) beverik, erre vastag vályog jő, mely az oldalak mélyedéseit betölti; száradás után mészszel *bevakolják*, csinos párkányzatot huznak az ablakok fölött, és a gerezdek helyén bemeszelik — s mikor készen van, alig ismerni rá, hogy nem téglából van a ház. Ez épitészetben különösen Háromszék- és Csikmegye jár elől. A többiben is szórványosan követik már ezt.

Az ablak magassága is az ujabb épitkezéseknél a félölet *megüti*, mig régebben alig volt másfél láb. Csak a kéményépités terjed lassan, holott ezzel is sok gyuladás lenne megelőzve. Ugy, hogy a szalmafödéllel együtt méltán képezhetné ez is hatósági gondoskodás tárgyát.

Ha már most épitészeti összehasonlitást akarnánk tenni, erre Erdélyben anyagot csak a szász nyujt. Az oláh épitkezése az ő lényének hü mása s alul áll azon ponton, hogy szóba jöhessen. A szász egy tekintetben praktikusaab a székelynél, a mennyiben t. i. mind kőépületei vannak, cserép fedéllel s igy *ha egyszer épitett, utódainak talán századokon át nem kell épitési költségekre gondolniok*, mig ellenben a székely faházak jóval hamarább összeomlanak s majd *minden generationak épitkeznie kell, mely költséggel pedig gazdaságán jót lendithetne az ifju épitő.*

A mi azonban a kényelmet és berendezést illeti, ebben a székely fölülmulja a szászt, mert telkei tágasabbak, épületei nincsenek ugy összezsufolva, ennélfogva világosabbak, szárazabbak, és egészségesebbek s tüzeseteknél is e körülmény neki nyujt előnyt. *A szász várost épit faluiból.* A székely a falu kényelmét és szabadságát valósitja meg maga körül. Oly előnyök, melyekhez ha egykoron a szász szolidságát, okos számitását csatolandja, a világ egy népének se irigyelheti lak-kényelmét.

Hogy e részletezés után ismét az átalánosra emelkedjünk: az erőteljes községi, valamint már ecsetelt egyházközségi élet és a jó közigazgatás fejlődését nagyban akadályozza a sok apró falu, minőket pl. a Király-

hágón túl alig találhatni. 1000—2000 lélekkel biró község igen kevés van a székelyföldön, 4—500 lélekig pedig nagyon sok száll le. A 381,050 lélek falusi lakosságból a 450 falura egyenként 846 lélek jő átlag. E körülmény a népesség sürüségének látszatát nagyon előmozditja, miután a sok apró falu egymáshoz mind közel fekszik.

Az 1870-iki népszámlálás alkalmával kisérlet tétetett a *közgazdasági és közegészségügyi* tényezők egyikét a lakás-viszonyokban is kutatni. Az eredmény, bár az *első kisérlet* nehézségeinek nyomát magán hordja, mégis megérdemli, hogy becses anyagul tekintsük. Ebben a *lakófelek* (család) száma az *épületek* és *lakrészek* számával hasonlittatván összse, ez összehasonlitás a közgazdasági, — a *lélekszám* pedig a *lakszobák* számával, a közegészségi állapotokra vet világot.

A székelyföldre vonatkozó adatokat a következő táblázatban adom az emlitett munkálatból:

Megye és város	Lakói	Lakófelek	Épületek összes száma (ház, iskola, templom stb.)	Ezekből középület	Magánépület	Földszinti ház	Emeletes ház	A lakrészek összes száma	A lakrészek közül szoba	Esik egy épületre	Esik egy szobára
										lakó	
(Torda) Aranyos m.	19,680	4,857	4,645	129	4,516	4,645	—	16,520	5,356	4.23	3.67
Csikmegye	107,285	24,856	23,168	361	22,807	23,125	43	92,584	29,442	4.63	3.64
Háromszék m.	110,055	27,520	25,688	667	24,991	25,545	113	107,766	33,720	4.29	3.26
Maros- (Torda) m.	92,398	22,041	19,441	667	18,774	19,335	106	68,774	25,044	4.75	3.69
Udvarhely m.	98,224	26,588	22,382	653	21,729	22,287	95	77,972	27,794	3.89	3.53
Összesen	427,642	105,862	95,324	2,477	92,817	94,937	357	363,616	121,356	átlag: 4.36	3.56
A városokban külön:											
Csik-Szereda...	1,247	348	289	17	272	281	8	1,426	470	4.31	2.65
Bereczk	4,469	996	1,031	44	987	1,029	2	3,827	1,093	4.33	4.08
Illyefalva	1,334	466	436	10	426	436	—	1,534	523	3.06	2.55
Kézdi-Vásárhely ...	4,546	995	1,015	46	969	942	73	4,038	1,478	4.47	3.07
Sepsi-Sz.-György ...	4,366	816	697	25	672	679	18	3,084	1,236	6.26	3.53
Maros-Vásárhely...	12,678	2,649	1,486	90	1,396	1,387	99	9,721	4,666	8.53	2.71
Oláhfalu...	3,512	3,472	859	30	829	858	1	3,763	971	4.08	3.60
Székely-Udvarhely	4,376	971	607	31	576	533	74	3,632	1,705	7.20	2.56
Összesen	36,528	10,713	6,420	293	6,127	6,145	275	31,025	12,142	átlag: 5.28	3.10

Itt megjegyezni kívánom, hogy a *lakrészek* összes számában a *lakszobán* kivül bennfoglaltatik a kamra, előszoba, konyha, pincze, bolt, szin (félszer), raktár, csür, istáló, akol és egyéb helyiség. De az *épületek összes száma* nem foglalja magában a *gazdasági melléképületeket.*

Átalában azt látjuk, hogy mind a megyékben, mind a városokban külön-külön, mind pedig ezekben együtt a *lakófelek száma nagyobb a lakóépületek számánál*, mely viszony a Szent István korona országaiban különkülön és együtt is ugyanaz. Miből tisztán megállapitható az a különben is ismert tény, hogy *egy épületben helyenként több család is lakik.* Külön Magyarországon a viszony ez: 1.753,062: 2,378,366; Erdélyben 438,139: 493,389; Horvát-Szlavonországban 124,082: 163,671; a székelyföldön 95,324: 105,862. A székelyföldi lakásviszonyok tehát jóval kedvezőbbek amazoknál. — A városi lakosság tömöttségénél fogva ott a viszony természetesen módosul s csaknem kétanynyira emelkedik a lakófelek, mint az épületek száma.

Az épületek *jellegét* illetőleg feltünő, hogy akár a megyéket, akár a városokat tekintsük, mily nagy a középületek száma. 461 városi és falusi községnél 2477 középületet csak a sok apró község sok felekezete magyaráz meg, melyeknek anynyi külön teploma, papi, mesteri laka és iskolája van. Menynyivel virágzóbb lehetne mindenik, ha bár csak félakkora számmal volna képviselve!

Emeletes házaink kevés száma teljesen megfelel városaink fejlettségének. Mig ugyanis az államban a városi házaknak 10.03%-a emeletes, addig a székely városokban csak 4.48%.

Lakszobáink egy teljes harmadát teszik az összes lakrészeknek, a mi közgazdasági tekintetben éppen nem kedvező viszony; azonban érthető a *zsellérházak* azon nagy száma mellett, hol semmi melléképület nincsen s azon szegényebb földmüvesek számából, kiknek lakszobáján kivül csupán egy istálló s egy csürféle áll telköken.

Az egész államban a lakszobák a lakrészeknek 31.37%-át teszik, nálunk 33.38%-át, tehát három százalékkal többet.

Egészségügyi tekintetben ez a körülmény előnyünkre van, mert mig pl. Magyarország különböző tartományaiban 6—12 lakó, addig nálunk 4.36 esik egy *lakházra*, — s mig amott — Fiumét kiréve — 3.81—5.90 lakó esik egy *szobára*, nálunk csak 3.56, sőt városainkban külön 3.10.

5. Ruházat és táplálkozás.

Itt természetesen csak a népről szólunk. A müvelt osztály a székelyföldön is ugy öltözködik és táplálkozik, mint az ország más részeiben a magyarság.

A nép *ruházat* tekintetében nagyon elüt a magyar-alfölditől. Egészen

ellentéte annak. A *férfiak* ugyanis télen-nyáron *szük*, magyarszabásu ruhát *viselnek*. Főrevaló nyáron át nagy *karimáju*, félmagastetejü fekete kalap (csak molnárok hordanak szürkét), a legényeknél a vasárnapi tenyérnyi széles fekete selyem, de nem lefüggő szalaggal ékitve s ez gombostü csoportokkal kirakva; télen át fekete bárányból *sapka*. *Nyakravalót* (nyakkendő) dolog időben ritkán hordanak, innepnapon többnyire fekete selymet, mely az ifjuságnál zöldes vagy vöröses csikos — s végeivel a mellen szabadon csüng. Dologidőn házi szőttes vászoning (kenderfonal gyapott öltővel), szük ujjal, a nyakon és kéztőn gomb helyett, *lapos kötővel, perémmel*, (czérnából szőtt keskeny szalag) öszszekötve, alul harisnyába (nadrág) szoritva s rá semmi se megy; innepnapon a módosabbak *gyolcs-inget* vesznek. Inget és *gatyát*, mely szintén szük, vasárnaponként változtatnak. Hidegebb évszakban és ünnepnapokon *lájbit* (mellény) és *zekét* vagy *koczogányt* (rövid ujjast) is öltenek, a háromszék- és marosmegyeiek közül sokan brassói kék posztóból, máshelytt a mellényt házi-szőttesből, a zekét szürke gyapju házi-posztóból, melynek gallérát és ujját a marosmegyei minden esetben kék posztóval szegi. Magyar szabásu szük nadráguk, melyet télennyáron át hordanak és harisnyának neveznek, tulnyomóan házi-szőttes, fehér, ritkábban, s leginkább a háromszékmegyeieknél, szürke gyapju-posztó, a két külső oldalon végig fekete posztó beeresztéssel és az ellenző ugyanilyennel szegve (a molnároknál sulytással is ékitve). Némelyeknél az ünnepi nadrág finom gyapju, fehér *aba-posztó;* a háromszékmegyeieknél nagyobbára szürke gyapju-posztó, vagy a módosabbaknál brassói kékposztó, mint mellényük. Csizmájuk hoszszuszáru, térdigérő, a szegényebbeknél *czepők* (bokáig érő füző-száru), melyet a falusi csizmadiák készitenek, vagy *bocskor*, melyet a legszegényebbek hordanak s maguk készitenek sertésbőrből.

Télen sokan *ködmönkét* (kis bőrös ujjas) és *ködmönt* (szárközépig érő bunda, szőrével hol ki-, hol befelé forditva), a többség pedig szürke gyapju *szokmánt* (felöltő) hord, mely egészen bő szabásu. A maros-tordamegyei ezt is a gallérán kék posztóval, némely udvarhelymegyei zölddel és a csikmegyei vörössel szegi.

Egy rendbeli viselőn kivül egy rend tiszta, uj ruhája mindenkinek van s a férfiak fényüzése átalában ebben culminál. E ruházat véghetetlen egyszerü, de az egyszerüség mellett tiszta — s rongyosan csak a koldust láthatni. A téli és nyári ruha között lévő csekély különbség légmérséki változásokhoz edződött erős testet tételez föl. Sőt az a szük és vastag nadrág, melyet télen-nyáron egyaránt hordanak, s oly szükre szabnak, hogy kivált a legények alig bírják egy hoszszu, kemény szijjal csipőjükre felszoritani, nagy mértékben kényelmetlen, de ők *csinosnak* találják, s a székely előtt a kényelem fogalma ismeretlen. Még e szót magát se ismeri.

A nők ruházata. Az aszszonyok hajukat kontyba tekerik s egy nagy görbe füsüvel átszurják. Erre nyáron könnyebb, télen melegebb *tászlis* (csipke-fodor) fekete főkötőt, *csepszet* tesznek, melyet füleiknél lehaladó keskeny fekete szalaggal — álluk alatt szoritanak le. A mivesnapitól az ünnepi csak abban különbözik, hogy több fekete szalag disziték van rajta (idres-bodros). A leányok hajukat egy vagy két nagy ágba fonják s hátukon végig eresztik, — mivesnap egyszerübb, innepnapon czifrább, széles és csaknem sarkig érő pántlikát kötvén a végébe *csukorba*. Hajuk alatt homlokukot fekete bársony szalaggal kötik át, mely a nyakukon csüngő egyet veres gyöngysorral szépségüket feltünően fokozza.

Nyárban honi nagy szalmakalapot hordanak, máskor karton vagy melegebb szőrkendőt kötnek fejökre, melyet az idősebbek álluk alatt az ifjabbak csinos redőzetben hátra hajtván, kontyuk alatt kötnek öszsze, mihez ha még két csipőjüknél felaggatott fersingök (köntös) a szép fehér szoknyát alul kissé láthatóvá teszi s két fekete szem sugaraival eláraszt és a némán is beszédes ajkakra csintalan mosoly lopózik: a székely szelid női kaczérság a maga teljében áll előtted. A leányok csikorgó télben is ritkán kötik be fejöket — kivált mikor templomba mennek.

Karton vagy flanell-ujjast, *kurtit*, melyet fekete bársonynyal ékitenek, csak az aszszonyok hordanak. A leányok csupán nagy hidegben. Egyébkor derekukat levágott szük mellénynyel szoritják öszsze, melyet szintén fekete bársonynyal diszitenek, s a kéztőnél öszszekötött, tászliban (kivarrt redőzet) végződő szép fehér bő ingujj egyik fő ékességük.

Köntöse a nőknek átalában, a hol az olcsó karton s más divatos kelmék ki nem szoritották, házi-szőttes csikos *rokoja*, *fersing*, melynek csikai a korhoz mérve sötétek, vagy pirosak. Rokogája egy nőnek 4—5 is van, mely alá télen át kurta, kék vagy zöldes flanell szoknyát vesz. Sőt az idősebb nők téli ünnepi köntöst is finomabb kékes flanell-posztóból készitenek, egy vagy két sor fekete bársony diszitékkel. Egy főrevaló fekete selyem-kendő s ugyanolyan *karincza* (kötény) egésziti ki fényüzésüket. Magas sarku csizmájuk hoszszuszáru és fekete kordovánból van — s az övék ép úgy, mint a férfiaké, patkóval ellátva. Az ünnepi csizmán a patkó ujjnyi vastag. A székely nép, férfi, nő egyaránt, sokat ád a csizmára; *mezitláb — kivált a férfi — nem jár* s új csizma nélkül nem örömest megy nagy innepeken a templomba. Ezért még a cselédek is a *szegődésnél* rendesen egy pár karácsoni csizmát kötnek ki, mit átalános törvénynyé tett a szokás.

A nők gatyát egyáltalán nem viselnek.

A ruhák és azok diszitésének szinében nemes izlésöket mutatja a *fejér és fekete iránti túlnyomó előszeretet*, melybe csupán a piros vegyül be leányoknál és a kék a férfiaknál. A szinek kirivó, értelemnélküli tarka vegyülete nem fér öszsze a székely izlésével. Ezért az ő egész öltözetét,

ugynevezett *festőinek*, mint a toroczkói vagy az oláhét, nem mondhatjuk, de a nemes egyszerüség, mely az értelem és aristokratikus jellemvonás hű kinyomata, annál sajátosabb tulajdona a székely népviseletnek.

Az egyszerüség mellett egy másik előnyös tulajdona az öltözetnek a tartósság, úgy, hogy ez a kettő együtt a számitó székely háztartásnak egyik kiváló bizonyitéka. *Csak megmaradna ez ősi erény mellett s a szédelgő világ el ne tántoritaná egyenes utjáról!*

A hogyan épitkezik és ruházkodik, úgy is **táplálkozik** a székely. Egyszerüen, takarékosan, de tartalmasan. Naponta háromszor étkezik, de a dolgosnak ezen kivül reggel pálinkát s estve felé *ozsonnát* is ád, a mi kenyérből és pálinkából áll. A reggelit *ebédnek* nevezi, melyet nyolcz óra tájt fogyaszt el. Aztán jő *délebédje* 12 órakor és a vacsorája, mikor a gazdaság körül a külső munkát mind elvégezte. *Ebéd és vacsoránál* átalánosabb ételek: turós vagy tejes puliszka; zsírban rántott sós káposzta vagy aszalt szilva és vaczkor összeelegyitve, főve; tojás-rántotta, télben *disznó-költség*, mindanynyi puliszkával, utóbbi melletti közbe-közbe — mint az uraknál a thea — egy jó pohár sós káposztalé fogyasztatván el. Vacsorára néhol főzött vagy sült pityóka káposztalével; Udvarhelymegye gyümölcstermő vidékein télen át reszelt alma (Apfelmusz), Csikmegyében tört mák puliszkával mártva, vagy pityókásba, reszeltbe eresztve. A nyári évszakokban ezen költségek egy része szükebb lévén, az ebéd és vacsora, sőt gyakran a délebéd is árva-laska, vagdalt vagy reszelt (tészta), morzsolt-leves, kömény-leves, hagymáslé, fokhagymáslé, vetrecze (savanyulé), kaszáslé, mindanynyi a kenyérrel és hagyma, vagy hagymás-tokány puliszkával; törökbuza kása (dara) tejjel vagy hagymás zsírral, télben *tepertyüvel* leöntve; Háromszék megyében zsíros köleskása; a bortermő vidékeken szüret után jó darabig egy pár gerezd szőlő puliszkával; tavaszszal és őszszel bárány- és berbécs-tokány.

A délebéd: fuszujka (paszuly), borsó, különösen Háromszék megyében lencse, pityókás-leves, laska vagy reszelt-leves kenyérrel. Vasárnap tyukhusos-laska, télben töltött káposzta, tehénhus-leves rizs- vagy gyöngykásával. A husos-leves rendesen csak vasárnapi, ünnepi eledel, s mivesnap csak közbe-közbe jő elő, vacsorára használva.

Munkaidőben gyakran veszi elő a jó gazdaszszony a füstölt sertéshust, melyet ugy oszt be, hogy újig érjen, s hol jó tárkonyost, hol almást főz vele, vagy fuszujkán és lencsén adja fel a fáradt munkásoknak, kik előtt ez a legbecsesebb eledel.

Az étkezésnél rendesen csak egy fogás szerepel. Kivétel némely vasárnap, vendégeskedés s az ünnepnapok, mikor a husos-levesen kivül még sült és placsinta vagy rétes, *körelepcsen* (sima, forró kövön sült tészta), vagy ha az alkalom rendkivüli: pánkó vagy kürtőskalács is jő. Ilyenkor a

bor sem marad el. Szent-Mártonnap és hushagyó-kedd estéjén minden felekezeti különbség nélkül ilyen lakomát ül a székely.

A nagy ünnepekre mindig kalácsot s tejfölös vagy szilvaizes lepényt sütnek, mely két utóbbi ekkor a reggelit képezi s egy hétig is megtart a módosabb háznál. Ha ilyenkor idegen jő a házhoz, azt kalácscsal vagy lepénynyel és mézes-pálinkával vagy borral mindig megkínálják.

Szép s keresztyénies vonás társadalmi életökben, hogyha étkezés közben idegen lép be, igy köszönti az étkezőket: «Isten áldja meg a délebédjöket» (vagy ebédjöket, vacsorájokat). Ezt a háziak igy fogadják: «Jó szivvel látjuk kiedet is, jöjjön, üljön le s faljon velünk no!» Mit az idegen igy zár be: «Csak tessék isten áldásából, mert a miénk is megvala» (vagy a miénk is mindjárt meglesz). A gazda cselédeivel és dolgosaival ugyanazt az ételt eszi s leggyakrabban velük egy asztalnál vagy egy körben, a minek az a jótékony társadalmi hatása van, hogy erősebb köztük a hüség és összetartás, mint az úrak cselédjei és dolgosaiban gazdájuk iránt.

Kenyeret legtöbbet és legjobbat (tiszta buzakenyér) a háromszékmegyeiek, erdővidékiek használnak. A szegényebb osztály, vagy a vagyonosabbak a cselédek számára árpaliszttel vegyitett kenyeret sütnek. Csikban túlnyomó az árpa-kenyér és málé. A többi vidékeken kenyér és puliszka arányosan fordul elé. A szegénység átalában több puliszkát használ, mint kenyeret, mert olcsóbb és természetes eledeleik (tej, turó stb.) egy nagy részéhez kiválóan alkalmas.

Eledeleik táplálóbb részét túlnyomóan a munkaidőn használják. Ilyenkor a dolgosok magukkal viszik apró gyermekeiket is, kik mindig zugolódás nélkül vendégeltetnek meg.

Fűszerök az árvalaska és reszelthez rendesen bors, a leves és kalácsba sáfrán. A kalácsba külön a Bánffymag és gyömbér, melyek a *kádli lepényben* elmaradhatlanok. Némely eledelekhez majoránna, levendula és czitrus. Bortermő vidékeken sültekhez a mustár- (lé). Paprikát a nép nagyon ritkán használ.

Táplálékukban most az egyik, majd a másik túlnyomó, az évszakok szerint. S bár a fényüzésnek nyoma sincs abban, mert a legnagyobb részt maguk állitják elő, mindazonáltal a legtáplálóbb eledelekkel élnek, milyen pl. a tojás és tejfélék, melyek a fehérnye és zsirképző anyag arányos és magas foku tartalmánál fogva (26—33%) a népek életében ősidők óta legjelentékenyebbeknek tartatnak, továbbá a hüvelyesek, melyek tápereje fölülmulja a husét s kétanynyi fehérnye tartalommal (22—24%) birnak, mint a tisztabuza; azután a sok sertés- és juh-hus s a gabnafélék legjelentékenyebbjei: együttvéve nemcsak a legnagyobb tápértékkel bíró eledelek, ha nem egyszersmind a legszabályosabb vegyes táplálkozás (állati és növé

nyi) elemeit nyújtják. Innen a székely már táplálkozásánál fogva erőteljes, kitartó és egészséges.

A mivelt osztály ruházkodása és táplálkozásáról nem szólok, mert az egyenlő az ország más vidékeinek szokásával. Táplálékáról azonban anynyit megjegyzek, hogy a köznép eledeleinek egy nagy része nála is használatban van, s a különbség inkább csak az, hogy többfélét és finomabbat főznek, s az inyenczség valamivel fejlettebb, mint a népnél.

6. Közegészségügy.

Az egészségügyi állapot statistikai meghatározásánál a *közkórházak* száma és minősége s a gyógyszertárak száma és az *egészségügyi személyzet* szokott alapul szolgálni. Maradjunk mi is egyelőre vizsgálódásaink közepette e tényezők mellett s lássuk: hogyan állunk e tekintetben?

Az egész székelyföldön 4 közkórház van, u. m. Sepsi-Szt-Györgyön, Csík-Szeredában, Székely-Udvarhelyen és Maros-Vásárhelyen egy-egy. A három első megyei, az utolsó országos.

A sepsi-szt-györgyi, mely 1851-ben az akkori szék községeinek adományaiból s a lakósság önkéntes munkaerejével épült «Ferencz József» név felvételére kapott az időben engedélyt, 64 ágygyal, 6 fürdőkáddal s egy halottas kamrával bír.

A csík-szeredai jelenleg egy roskatag faház, melynek helyébe csak nem rég határoztak megyei költségen egy újat épiteni — 45 beteg számára. Vegyük ezt úgy, mintha már megvolna.

A székely-udvarhelyi, hasonlóan roskatag faház, elégtelen és silány berendezéssel, tarthatatlan állapotban.

A maros-vásárhelyi országos kórház története igen szép és tanulságos, mert mutatja, hogy társadalmi eszközökkel, ha van közügy- és emberbaráti szeretet s lankadatlan kitartás, mily szép eredményt lehet elérni. E kórház 1811-ben alapult gr. *Teleki* József azon nemes ténye által, hogy ő annak helyiségéül, a várhoz közel egy e végre akkor alkalmasnak mutatkozott épületes telket vásárolt saját pénzén és adományozta azon intézet alapjául. Hozzácsatlakozott alapitványaival a nemesség egy jelentékeny része s ugyanazon évben a törvényhozótestületben is keresztül ment annak állami segélyezése és kimondatott *országos jellege*. A következő évben egy alkalmasabb helyiséget vásárolva s azt 12 ágygyal berendezve, megnyitották 1812-ben. Később, 1851-ben, ujabb helyiségek bérlése által 40 beteg lett befogadható. 1853-ban pedig a város és szék lakósságára vetett 2% pótadóból begyült 16,000 forinton megvásárolták a 20 szobából álló mostani emeletes kórház-épületet, terjedelmes udvarával, kertjével és melléképületeivel együtt.

Jelenleg 80 ágygyal, 4 fürdő-káddal s egy halottas kamrával van felszerelve. 1855-ben egy *szemkórodát* is állitottak fel benne 3 szobában 16 beteg számára.

Az 1853-dik évtől fogva vezetett rendes kimutatások szerint, az első tiz évet véve alapul, évenkint átlag 629 beteg nyert gyógykezelést ez intézetben.

A kórház kezdettől fogva egy elnök és hat tagból álló bizottmány által volt igazgatva. Elnökei időrendben ezek voltak: *Zeyk* Dániel, *Sala* Sámuel, *Donát* Sándor, *Gálfalvi* Imre, *Lázár* János és jelenleg *Z.* dr. *Knöpfler* Vilmos, kik egyenkint kiváló érdemeket szereztek maguknak az intézet gyarapodása és fejlődése körül.

A kórházak továbbfejlődése azon *alapoktól* és *jövedelmektől* függ, melyekkel ezek bírnak. Lássuk hát azokat.

A maros-vásárhelyinél elévülhetlen hálaérzettel van beírva az első alapitók neve, kik 1811—1826-ig igy következnek alapitványaik összegével:

	frt	o. é.	kr.
Gr. *Korda* Zsuzsánna	266		65
» *Teleki* Domokos	40		—
» *Teleki* József	300		50
P. Horváth Mihály	80		—
Dániel Mihály ügyvéd	160		—
Gr. *Kemény* Sámuel	619		30
Br. *Naláczi* József	80		—
Gr. *Teleki* Mihály	32		—
» *Teleki* Sámuel	1666		68
Br. *Wesselényi* József	224		—
Gr. *Teleki* Józsefné	1000		—
» *Kemény* Sámuelné *Bethlen* Kata	400		—
» *Kendeffi* Ádám	200		—
Cserei Miklós	80		—
Gr. *Bethlen* Ádám	400		—
» *Teleki* József	80		—
Br. *Kemény* László	80		—
» *Kemény* János	200		—
Gr. *Petki* Józsefné	80		—
» *Teleki* Mihály	566		—
» *Lázár* József	116		—
Rudnai Sándor r. k. p.	400		—
Gr. *Haller* János	400		—
Kis József, Alsó-Fejérmegye ispánja	200		—
Ugron István	80		—
Gr. *Bethlen* Imre	240		—
Zeyk János	120		—
Br. *Mészáros* Johanna	400		—
Bod Benedek	200		—
Br. *Józsika* Miklós	200		—
Tisza Lajos	100		—
Gr. *Csáki* József	420		—
Br. ifj. *Naláczi* József	644		—
Gr. *Telcki* Anna	28		—
Gál László	195		—
Barcsai János	105		—
Gr. *Kendefy* Zsuzsánna	320		—
Br. *Józsika* János	100		—
Gr. *Mikes* Mária	1200		—
Székely Mihály	160		—
Gr. *Teleki* Ferencz, paszmosi	180		—
» *Teleki* F. sáromberki	220		—
» *Toldalagi* Mihály	180		—
Zeyk Dániel	180		—

E diszes sora az alapitóknak e szerint mindjárt kezdetben 12,943 frt 13 kr, alapitványnyal biztositá az intézet felállitását s ezen kivül viselte huzamos időn át a betegek élelmezési és a kórház egyéb költségeit, s ha saját cselédei kerültek az intézetbe, az azokra forditott gyógyszertári költségeket is.

Valódi példányai a nemes sziv és nemes léleknek, kik megérdemlik, hogy az utókor is tisztelettel és hálával emlitse neveiket.

Az alaptőke 1863-ig, a megvásárolt telken kivül 30,624 frt 44⁵/₁₀ krra emelkedett.

Jelenleg a tápdij naponta egy beteg után 49 kr. Egy beteg ápolási költsége pedig egy napra 67 és ³/₄ krt teszen.

1876-ban 654 beteget ápoltak itten. Ez év költségvetésében a beveendő *előirányzat* 20,362, a tényleges bevétel 13,910 forint, és a kiadás 12,786 frt volt.

Igazgató-választmányában van egy gondnok és egy ellenőr. Az orvosi személyzet áll egy fő- és egy másod-orvosból.

E kórházban a legnagyobb tisztaság és rend uralkodik. Levegője szabad és egészséges, helyiségei világosak. Udvara és kertje s roppant széles folyosója tágas sétahelyet nyujt az üdülő betegeknek.

A székely-udvarhelyinek alaptőkéje ezidőszerint 14,358 forint 83 kr, melynek 8%-a a kiadásokat s fenntartási költségeket anynyira nem fedezheti s helyisége is oly kevéssé felel meg a közegészségügyi törvényeknek, hogy a belügyminiszter ezeknél fogva 1877-ben el is rendelte volt annak bezárását. Később a jótékony czélu állami sorsjáték 1878. évi jövedelméből ő Felsége a király 25,000 frtot utalványozván legkegyelmesebben ezen intézet felsegélésére: ennek ügyes felhasználása által talán megmenthető és jobb karba lesz helyezhető.

A csik-szeredai kórház alaptőkéje 1877. aug. 9-én 35,339 frt 80 kr. volt, mit ha az új épitkezés érintetlenül hagy, azzal jó karban fenntartani lehetséges lesz az intézetet, miután egy u. n. *betegápolási alapja* is áll fenn, melybe a megye lakóssága ¹/₄ % pótadót fizet. Ez alapot a nevezett időben 920 frtnak találtam. Ez természetesen csak pénztármaradék vagy készlet inkább, minthogy a bevétel nem tőkésittetni, hanem felhasználtatni szokott évenként.

A sepsi-szt-györgyi kórháznak 6%-ra magánosoknál elhelyezett 20,000 frt alaptőkéje van, melynek jövedelmét a személyzet fizetésére és épületfenntartási költségekre forditják.

A betegápolási költségek fedezésére az 1200 lélekszámon fölül álló községek 15 frtot, 500—1200-ig 10 frtot és 500-on alul állók 5 frtot fizetnek. Ennek fedezésére az első osztályba sorozott községek minden tánczmulatságért 2 frtot fizettetnek az ifjusággal, a többiekkel pedig 1 frtot. Ebből aztán nemcsak a betegápolási illeték telik ki, hanem még a községi pénztár javára is marad valami.

A kórháznak van egy fő- és alorvosa. Az utolsó öt évi kimutatás szerint évenkint átlag 341 beteget gyógykezeltek itten. Ápolási dij naponta 46 krajczár.

A kórház maga egy emeletes kőépület, napsoros, nyílt helyen. Szép tágas udvara és kertje van árnyas sétányokkal. A termek benne magasak, tágasak és világosak. Rend és tisztaság példányszerü, mely összes előnyös tulajdonaiért méltán nyilatkozott elismerőleg a magyar orvosok és természetvizsgálók 1875-ben, Előpatakon tartott nagygyülésének kiküldött szakbizottsága.

Meg kell végül emlitenem, hogy *Gyergyó-Szt-Miklóson* is terveznek egy kórházat, melynek alapja már 6228 frt 96 kr. S legujabban *Kézdi-Vásárhelyen* inditott meg hasonczélu társadalmi mozgalmat az emberbaráti nemes munkásságáról országszerte oly előnyösen ismert br. *Szentkereszti Stephanie.*

Van tehát ezidőszerint összesen négy kórházunk 200 ágygyal. Esik egy kórház — a jelenlegi 430,000-nyi népességet véve fel — 107,500 lélekre. Mit ha a magyar állam 1871-ik évi 62 kórházával hasonlitunk összse, melyekből 248,731 lélekre esik egy, még nagyon is kedvezőnek látszik a mi helyzetünk; de ha azt látjuk, hogy Ausztria 425 kórházából 47,571 lélekre * s a kis Baden 131 kórházából ** 11,157 lélekre jut egy kórház: akkor mind a mienk, mind átalában a magyar-állam közegészségügyi helyzete a legnyomorultabb szinben áll előttünk.

A székelyföldi kórházak évi betegforgalmát 1171-re tehetjük. Tehát nálunk 367, mig *Hunfalvi* J. szerint a magyar-államban 238, Ausztriában 138, Badenben pedig *Kolb* szerint 61 lélekre esik egy kórházi beteg. Mi e szerint 2—6-szor kevesebb beteget ápolunk kórházban, mint azok.

Ha székelyföldi kórházaink alapvagyonát, tőkékben és épületekben 131,963 forintra teszem s összehasonlitom a másfél milliónyi lélekkel alig biró Badennek *Kolb* által felvett 13.568,053 frt kórház-alapvagyonával: itt ismét akkora ür tátong a kettő között, melyet csak szegénységünk nagynagysága leplezhet be, s mely szegénységünk nagyságát leplezi le. Keveset módosit az, hogy a bádeni forint kisebb a mieknél. Ha felét veszszük is, óriási különbség marad fenn.

De menjünk végig már e szomoru utunkon.

Négy kórházunk évi kiadását 20,000 frtra tehetjük, miből 46 forint 51 kr. jut minden 1000 lélekre. A magyar-álam 655,037 frt kórházi évi (1871.) kiadásából 42 frt 50 kr., Ausztria 3.387,503 forintjából 166 forint 30 kr esik 1000 lélekre. Baden 1.083,212 frt kiadásából pedig csaknem 1000 forint minden ezer lélekre.

Az összehasonlitások egészen addig, mig saját államunk keretén

* *Hunfalvi* J. «Magyar-osztrák monarchia statisztikája». Budapest, 1874. 222. lap.

** *Kolb* G. Fr. Handbuch der vergleichenden Statistik. Siebente Auflage. Leipzig, 1875. 234. l.

belül mozgunk, nagyobbára előnyünkre ütnek ki, de mihelyt más országokkal kisértjük meg e mütétet, óriási különbségek merülnek föl.

Elmebetegek számára szolgáló kórház (tébolyda) a mi államunkban 4 (Budapest, Nagy-Szeben, Zágráb, Fiume), Ausztriában 18 van. *Lelenczház* nálunk 1 (Budapesten), ez is társulati és szegényes. Ausztriában 15. Ezekből a székelyföldön egy sincs.

Gyógyszertár van 13, az egész államban 721. Nálunk 32,903, az államban 21,383 lélekre esik egy gyógyszertár.

Az 1870-iki népszámlálás szerint volt *43 orvosunk, 17 sebészünk* és *162 bábánk.* Ha e számokat a *Hunfalvi* adataival összszehasonlitjuk, esik :

	Egy sebész :	*Egy orvos :*	*Egy bába :*
A székelyföldön	9,945	25,155	2,640 lélek
A magyar-államban	8,520	10,361	1,793 »
Ausztriában	5,791	1,424	732 »

Egészségügyi személyzetünk e szerint, bár a közegészségügyi törvény hozatala óta szaporodott tán a bábáknál s a most életbeléptetendő halottkémekkel átalában véve még nagy mértékben elégtelennek mondható. E törvény, igaz, a közorvosok beállitásával is javitni akar e bajon ; de sikere nálunk, hol a járási orvosok is alig telnek ki, sokáig kétes fog maradni, mert vagy a községek nem birandják a közorvos fizetését viselni, vagy pedig ily csekély fizetésre vállalkozó orvosok nem találkoznak. A ki az ellenkezőt hiszi, nem ismeri az életet.

A közlött adatok és összszehasonlitásokból anynyi tisztán állhat előttünk, hogy a) *kórházaink*, (még ha a létezők mind jók volnának is) ; és betegágyaink száma igen kevés ; b) *kórházalapjaink* elégtelenek ez intézmény életerős és a fokozódó követelményeknek megfelelő fejlesztésére ; c) *egészségügyi személyzetünk* létszáma elégtelen. Ezekhez járul d) *a téli fürdőintézetek* rendkivül csekély száma.

S ily elmaradottság mellett hogyan állunk a **halandósági** viszonyok tekintetében ?

A statisztikai évkönyv 1874-re vonatkozó kimutatása szerint meghalt azon évben a székelyföldön 8467 férfi és 7657 nő, együtt 16,124. Tehát összes lakosságunkból minden 27.6 lélekre esik egy halál. Tegyünk egy kis összszehasonlitást. Egy halálozás esik :

Magyarországon	27.5 lélekre	Francziaországban	41 lélekre
Ausztriában	32.3 »	Belgiumban	44 »
Poroszországban	38 »	Dániában	46 »
Némelalföldön	40 »	Angliában	53 »
Európában átlag....	42 lélekre. *		

* *Hunfalvi* J. «Magyar-osztrák monarchia rövid statisztikája.» 50. l.

Hogy a férfinem halandósága nagyobb, mint a nőnemé, ez megfelel azon európai általános ténynek, mely a születések számával is a férfinemnek adja a túlsulyt. Nálunk ez 6—8%. Tegyük föl már most, hogy 1874-ben a szokottnál nagyobb volt nálunk a halandóság s fogadjuk el a magyarországi átlagot egy-két %-kal megjavitva rendesnek, mint a mely tiz évi adatokból van megállapitva. Még ez esetben is oly parányit javul az arány a nevezett államokkal szemben, hogy fajunk pusztulásának kétségbeejtő gondolata lep meg, látva, hogy csaknem kétszer akkora a mi halandóságunk, mint pl. Angliában. S vegyük hozzá még azon körülményt, hogy mi földmivelő ország és nép vagyunk, hol a halandóságnak nem volna szabad már az életfoglalkozásnál fogva is akkorának lenni, mint a gyáriparos népességnél! *S mind e megdöbbentő nagy halandóság mellett is a székelység szaporodik.* Csak a szóban lévő esztendőben is 1060 lélekkel multa fölül a születés a halálozást. Mily roppant fajerő kell ahhoz: ily pusztulás mellett is szaporodni! Hogy megsokszoroznák e fajból az angol egészségügyi állapotok egy évszázad alatt a magyar nemzet számát!

Anynyival feltünőbb a nagymérvü halandóság, mert a nép átalában nemcsak ép és egészséges, de épen erőteljes testtel és lélekkel bir; égaljunk tulajdonságai között semmi olyan nincsen, a mi eo ipso rombolólag hatna az emberi életre; épitkezési és lakviszonyaink elég kedvezők; a ruházkodás sem hiányosnak sem elpuhitónak nem mondható; a táplálkozás meg határozottan életerős és természetes; a legközönségesebb bajokban, ha épen orvosi segélyt nem kaphat, természetes gyógyfüvekkel segit magán a nép, melyek hatását jól ismeri; kuruzsláshoz nem folyamodik, *betegséget ráolvasás által gyógyitó papok vagy tudós-aszszonyok Erdélyben csak az oláhok közt vannak;* egyetlen szelid és ártatlan gyógyászati babonánk az *önöntés és vizvetés.* S midőn minden mellékkörülmény szabályos és kedvező, s a halandóság mégis oly nagymérvü: ezt minden vizsgálódó az egészségügyi intézmények hiányos voltának fogja betudni, és ez meg is felel a valóságnak. Van azonban egy más körülmény is, melyet a távol álló nem ismerhet, a mely pedig nem kis befolyással van a halandóságra. A nép tudatában ugyanis az a balhiedelem vert gyökeret, hogy: „*igen sokan vagyunk, nem tudunk élni egymás miatt*“, hadd segitsen hát a halál a nyomoron! Átalában be van bizonyitva, hogy a halandóság legnagyobb az 1—5-éves korban. Európában a haláleseteknek átlag 40%-a esik e korra, Magyarországon 48.31, a székelyföldön 43%. A székely azt tartja, hogy *a gyermekhalál nem csapás, hanem áldás.* Ezért van az, hogy mig beteg barmához meszszeföldről is azonnal orvost visz, (már t. i. legalább afféle naturális »urus-ember«-t), beteg gyermekét gyógykezelés nélkül engedi meghalni. Hasonlit ez azon ferde és inhumanus gazdasági elvhez, mely a hadseregnél uralkodik, hol az altisztekre a legénységet és lovat e

mottóval bizzák: «Egy legény csak 3 forint (a kézfoglaló), de egy ló 180 forint.»

Hozzájárul e szerencsétlen gondolkodáshoz még az a sajnos körülmény is, hogy a nép elfogult az orvosi tudománynyal szemben. *Nem birván semmi élettani és egészségtani ismerettel, nem tekinti természetes dolognak a gyógyszerek hatását.* Azt hiszi, hogy az emberi test szervei és az életmüfolyam oly titokszerüség, melybe senki bele nem pillanthat, s igy az orvos is a kuruzslásnak csak egy nemét gyakorolja. Balhiedelmét fokozza az, hogy a gyógykezelésnél — sokszor költségkimélésből — nem birván kitartással s az orvosi rendeletek szigoru megtartásában elég erővel: a kivánt hatás sokszor kimarad s ez általa a tudomány rovására jegyeztetik.

Gazdasági elveinek ferdeségét, az emberi élet igen csekélyre becsülését s tudatlanságát végül a vallásos együgyüség köpenyébe burkolván, azt tartja, hogy: «ha isten ő szent felsége még életet igért, megtartja, ha nem pedig, az orvosság sem használ!»

Szép dolog az istenben vetett hit, mindenesetre; de ha magunkat meghütöttük, ha tüdőgyuladást kaptunk, ha váltóláz vagy typhus ver le lábunkról, vagy ha a gyermek tudatni se képes fájdalmának székhelyét, és a tudomány már bebizonyitotta, hogy van egy mód, melyen a gyakorlott orvos fölismerni képes az életmüfolyamban esett zavart, s van egy eszköz, melynek segélyével a rend ismét helyre állitható, van egy szer, mely a lázas vér magas hőfokát lejebb szállitja, van egy más, mely a vérpangást fokozott tevékenységgel váltja föl, van egy harmadik, mely a gyomor idegeit serkenti nagyobb tevékenységre s az emésztést és elválasztást mozditja elé, s állitható föl minden betegségnek, sőt átalában minden emberi test vérbőségének, emésztési és légzési rendszerének megfelelő olyan munka- és életrend, melyek együttesen képesek a megzavart életmüfolyamot ismét a maga rendes állapotára terelni, a testet a fájdalmaktól megszabaditani, s az életet megtartani, szóval, *midőn megvan a lehetőség, hogy az ember maga-magán segitsen:* nos édes székelyem, *talán mégis igen gyerekes dolog összedugott kézzel appellálni istenre, hogy ő legyen a szenvedő beteg orvosa!?*

Aztán még az sem valami szép dolog tőled, ha gyerekeid halálát nem tekinted csapásnak. Tudod-e, hogy az élet a földön csak egyszer adatik az embernek? s bár sokat szenvedünk és küzdünk, ugy-e mindnyájan a vén koldussal tartanánk, ki addig hitta a halált, mig az egyszer az erdő szélén megjelent s kérdezé: «itt vagyok! miért hivtál?» mire a megrémült öreg reszketve dadogá: «jer, segitsd fel e rakás fát hátamra!» Ha tehát nekünk mindnyájunknak oly becses e sokat gyalázott élet, mi jogunk van azt mondani, hogy a haldokló gyermeknek nem épen oly becses lett volna az? Aztán az élet változó, a szerencse szeszélyes. Ki tudja: nem boldogabb

lett volna-e ő, mint mi vagyunk ! s nem többeket boldogithatott volna-e, mint mi boldogitottunk.

Vagy tán *önzésed* vezet ama tévutra, hogy kevesebb gond nehezedjék vállaidra a gyermekek gondozásában és fölnevelésében ? ! Hát a te szülőid kiért éltek, kiért izzadtak, ha nem éretted ? s te a kölcsönt ne örömmel fizetnéd viszsza gyermekeidben, kik emlékedet áldani, nevedet az utókorra fönntartani hivatvák ? !

Hát a haza és nemzet élete nem szentség-e a te lelkedben is ? Nem azért folyt-e őseid vére, hogy rád maradhasson e megszentelt föld ? *Nem azért esd-e felénk e közös anya, hogy sok és hű gyermeket neveljünk neki, kik őt ápolni és fönntartani tudják?* Vagy magunkkal együtt a hazát is eltemetni engedjük ? ! Oh igen ! szivünkben vigyük el a sirba és lelkünkben a menynyországba is annak szent képét; de gondoljunk a temetkezés előtt arra, hogy maradjon utánunk anynyi edzett kar és anynyi magyar sziv, a menynyi elegendő lesz megvédni a földet, melybe poraink vegyülnek.

Hidd el édes székelyem, hogy nem *igen sokan*, de *nagyon is kevesen vagyunk magyarok* ezen a földön. Tartsuk meg, védjük meg tehát, a kinek életet adhattunk !

Az *egészségügyi törvény* hozatala óta azt tapasztaljuk, hogy a kórházi betegek száma apad. Ha ez egyszersmind azt jelentené, hogy a betegség átalában a lakósság között is csökken : ez mindenesetre igen kedvező és gyors hatása volna ama törvénynek ; de — fájdalom — egyebet jelent. A kórházakba t. i. a község költségén kelletvén fölvenni az illető betegeket, nem egykönnyen kapnak az érettük fizetni tartozó községtől szegénységi bizonyitványt, maguk költségén pedig nem mennek a kórházba, hanem nyögnek a mig bírják, s azután meghalnak. S egy nehány év azon szomoru hatását fogja konstatálni modern törvényünknek, hogy a máris elrémitő halandóság még magasabb fokra emelkedik. Többet használtunk-e ezzel, mint ártottunk ? ! Én azt gondolom, hogy ama törvényt az életben ki kell egésziteni kielégitő egészségügyi intézményekkel.

7. Kivándorlás, kitelepedés.

A székely-kivándorlás a Dunafejedelemségekbe már régóta foglalkoztatja a közvéleményt és a sajtót, s egy időben olyan fontos nemzeti kérdéssé vált, hogy a derék *Kralovánszky* végrendeletében több ezer forintos alapitványt hagyott hátra a magyar tudós társaság gondozása alá e kivándorlás megakadályozása végett, mely alaphoz más buzgó hazafiak is járulván, az tekintélyes összeggé nőtte ki magát.

A kivándorlás mérve és természetével legutoljára *Buzogány* Áron,

székely-egyleti titkár foglalkozott, * a ki a székely főispánok által nyujtott adatokban biztosabb alapra igyekszik fektetni e kérdést. Ő háromféle kivándorlást különböztet meg, u. m. *napszámos-*, *cseléd-* és *végleges kivándorlást*. Az első tavasztól vagy nyártól őszig tart, s téli élelemszerzés a czélja. Az ilyen kivándorlók mind visszatérnek. A cselédkivándorlást, mely az ország belsejébe és a Dunatartományokba egyaránt nagymérvü, erkölcsi romlásnak itéli. E mellett az ily kivándorlottak közül sokan maradnak oda örökre. A *végleges* kivándorlás régebben *politikai okokból* történt, ma leginkább *üzleti*, *ipari czélja* van, s miután igy évenkint sok ifju iparos hagyja ide hazáját, ez nagy nemzetgazdasági veszteség. Mindent összevéve azonban még se találja a kivándorlást oly roppant mérvünek, mint azt hiresztelték, s mint a miből a székelység egyenes romlását alaposan jósolni lehetne.

E kérdést a fönnebbiek mellett is szükségesnek látom bizonyos oldalról némileg megvilágitani, kijelentvén, hogy a kivándorlásnak ott adott megkülönböztetését, ugy annak czéljait egészen helyes alapon látom tárgyalva.

Magunk részéről mindig azon véleményben voltunk, hogy a székelykivándorlás horderejét alaposan megitélni nem lehet, ha azt elszigetelten, csupán mint olyat tekintjük. Épen mint nem lehet megitélni a földmivelés, állattenyésztés, ipar, müvészet, tudomány vagy közegészségügy állapotát egy országban, mig azt más népekével összehasonlitani nem tudjuk.

A kivándorlást legelőször nemzetközi szempontból kell tekintenünk. Kivándorlás a föld kerekségén mindenütt van, s különösen Európában nagymérvü. Egy békés, polgáriasult, *ujkori népvándorlás*nak nevezhetnők azt, a mi különösen közép- és északi Európából szakadatlanul hullámzik Amerika felé. És ez egy nagy szerencséje földrészünknek, mely ez uton a proletarismus anyagából évenkint jókora adagokat bocsát ki magából. A ki valaha észak és nyugat kikötőiben a hajókat ellepni látta azon rongyos, vézna, kiéhezett lények által, kiket hazájukból a partokra a nyomor emlékén kivül egyéb mi sem kisér, vagy üldöz inkább, s kiknek egy része oda át is hamarább fog megsemmisülni, hogysem ez életben boldogulhatott volna: szintugy jól esik az ember lelkének, midőn a megindult hajó egy szállitmány ínséggel kevesbitette az európai népek nyomorát. Előhaladnak-e majd, vagy a tenger nyeli el őket?! Mindegy. Akármelyik esetben jobb sorsuk lesz, mint a melyből menekülnek. Az éhes és vagyontalan ember kosmopolita. Mit neki haza, mit neki nemzet?! a mely fiait éhen veszni hagyja.

* A székely mivelődési és közgazdasági egyesület első *évkönyve*, 1876-ra. Budapest, 1877. 48—55. l.

S pedig a legmiveltebb, legyvagyonosabb nemzetek fiai vándorolnak ki legtömegesebben és rendszeresebben. A kis Shweicznak csak nehány kantonájából 4899 egyén ment a tengeren tulra 1872-ben; az 1849—1858-ig terjedő tiz év alatt Francziaországból 200,000-, Németországból 1.200,000-, és Angliából 2¾ millió egyén vándorolt ki.* Egy évtized alatt több csak e három országból, mint Erdély lakossága. S mit tesznek, mit tehetnének azon nemzetek ennek megakadályozására?! Gyár, ipar, kereskedés nem elég virágzó-e ottan s nem millióknak ád-e foglalkozást, kenyérkeresetet?! De a gyári ipar a dusgazdagok és a koldusok osztályát egyszere teremti. S a kit a gyár koldussá tett, annak már rendesen nincs a haza földéből egyetlen barázdája, a melyre viszszavonulhasson. Megy tehát oda, hol gondolata szerint, a földbirtokra csak kezét kell tennie, hogy övé legyen. Igy aztán Francziaországra évenként 20,000, Németországra 120,000 és Angliára 275,000 kivándorló esik. Ez alapon az európai kivándorlók számát évenkint félmillióra bátran tehetjük. Ezek pedig, igen jelentéktelen % hiján, végleges kivándorlók.

Mindez eseteknél a kivándorlás *oka:* vagyontalanság, élelemhiány; *törvénye:* az önfentartás joga és szabadsága. S hogyan akadályozhatná meg ezt egy állam? Csupán csak úgy, ha évről-évre anynyi ezereknek birtokot vagy biztos keresetet nyithatna. De ezt egyik sem tehetvén, indokoltnak és jogosnak ismeri el a kivándorlást, mint egyedüli és utolsó kisérletet a megélhetésre.

E nagy népvándorlás mellett létezik Európában még egy másféle állandó *népmozgás*. Emlitsem-e a zsidóságot, mely országról-országra vándorol, mig takarékossági és munkássági erényének, kiváló szellemi tulajdonainak megtalálja a szegényebb és fejletlenebb népek között a legbiztosabb munkatért, s vagyont és befolyást szerez magának a legfontosabb nemzetgazdasági és politikai ügyekre? A csehországi verklis, az olaszországi gypsz-faragó és a mi felföldi drótos tótunk a világ legkülönbözőbb országaiból hordja haza övéihez keresményét. A würtenbergi a Rajna völgy felé, az alpesi a délnémetországi terekre vonul üzletet folytatni s földbirtokot bérelni. A Pyrenäi-hegységből 20—30 ezer franczia száll le évenkint Spanyolország gabnatermésének learatására. A görög ellepte üzletével idők folytán a Balkán-félsziget minden pontját. A schweiczi délen olaszokkal, nyugaton francziákkal osztotta meg földét, üzletét, és politikai jogait. A Rajna mellett a német és franczia kölcsönös assimilatiója foly századok óta. Muszkaország északnyugati részében német ipar virágzik, Magyarország északnyugati oldalán hasonlóan. Fiume és Dalmáczia olasz települők által népesült meg. Vasuti épitkezéseink nagy részét angol művezetők,

* G. Fr. *Kolb.* «Handbuch der vergl. Statistik. Leipzig, 1875. 317. és 579. l.

olasz kőfaragók és földmunkások végezék. Szóval: az egymás közelében élő népek épen nem hajlandók már ma chinai falakkal zárkozni el egymástól. S mint a természetben, ugy a nemzetgazdasági népéletben is megvan a *horror vacui* s mindkét téren az *erők kiegyenlítése* uralkodó törvény. A sarki és egyenlitői légáramlás a föld szine fölött és a népek hullámzó mozgása a föld szinén azonos törvénynek hódol. A munka bért keres s a tőke és anyag munkás kezet von magához. A hegyi, terméketlen vidékek élelmi szerekben, a termékeny térségek munkaerőben szükölködnek. — S midőn fölöslegeiket egymással kicserélik: ebben az érdekközösséget könnyü fölismerni.

S ha van, minthogy létezik is, székely-kivándorlás, az ezen nemzetközi átalános érdekeknek, az ethnographiai és földrajzi viszonyoknak, a föld minden népét többé-kevésbbé hullámzásban tartó erőkiegyenlitésnek s a nemzeteket kölcsönösen érdeklő és szükségességét képező nemzetgazdasági tényezők elhelyezkedésének szabályszerü szüleménye.

Ha e tényt csak tisztán politikai és nemzetiségi szempontból akarnók megitélni, nagyon könnyen olyan egyoldalusságba esnénk, a mely nem alkalmas arra, hogy a veszélynek jelzett bajt elháritsuk.

A tény egyszerü okai már eléggé ismertek és teljesen megfelelnek azoknak, a melyek hasonló népmozgást Európaszerte előidézni szoktak. A székelyföld egy részében t. i. kevesebb a földmüvelési termény, mint a menynyi a lakosság élelmezésére elégséges lehetne. Az iparos erő, a mely bőven van, nem talál itthon elegendő tért, a mi miatt nem is fejlődhetik ki kellően. A Dunafejedelemségek termékeny térein szük a munkás és világkereskedelmi vonalba eső városaiban az iparos kéz. Itt tehát a szorgalmas munka biztosan és jól jövedelmez.

A székely leány, ki a házi munkában ügyes, szolgálatra, — a napszámos pedig földmüvelési munkára megy s keresményével rendesen visszatér hazájába. Hogy némelyeket házassági viszony végképpen odaköt, az tény, de nem nagymérvü.

De miért nem irányul e munkás áramlat a magyar-alföld felé? azt kérdezik többnyire. Ennek egyszerü oka történelmi egyfelől s abban áll, hogy Erdély sajátos földrajzi fekvése és kormányzási különállása soha sem kedvezett valamely élénk összeköttetésnek, népmozgásnak a két hazarész között. A Moldva-Oláhországba járás-kelés pedig apáról-fiura hagyta emlékeit ősidők óta a székelyföldön. A nyelv sem képezett akadályt, mert itthon is vannak oláhaink, kikkel együtt élünk s nyelvüket elsajátitjuk. A magyar-alföld felé törekvésnek továbbá utját állja a nagy távolság, mely a vasutak nem-létében tömérdek idő- és költségbe került volna s még ma is költségesebb, mint a szomszéd országba menetel. E körül pedig a székelynek egyszerü a számitása: rövid idő alatt, csekély költség mellett

mentől nagyobb jövedelmet huzni! Magyar adja-e azt vagy oláh, az másodrendü kérdés. Hogy az aranypénzzel való fizetésben is van valami kecsegtető inger, azt a mi rongyos papirvilágunkban, hol a nép a nemesebb érczeket csak hiréből ismeri, elképzelhetjük.

Az emlitett czélu kivándorlás mellett azonban sokkal nagyobb horderejü az, melynek a vége *kitelepülés*. Az ilyen kivándorlók mint pinczérek, dajkák, szakácsnék, bérlők, (kiknek székely nejeik veteménytermesztési üzletet folytatnak), vendéglősök, kereskedők, gyógyszerészek s különösen mint kőmüves, faragó és kovács-mesteremberek lepik el Bukurest, Plojest, Braila, Galacz, Krajova, Gyurgyevó stb városokat. Bukurestben egy városrész a székely kovácsokról neveztetett el. Mint ügyes és tanulékony mesterek állandóan bővében vannak a munkának s bár közülök, vagyont szerezve, többen viszszatérnek, de sokan telepednek meg végképpen azon városokba s már is egy pár jóravaló eklézsiát alakitottak.

Ha arra gondolunk, hogy milyen kevesen vagyunk idehaza is magyarok, ahhoz képest, a mint azt óhajtanók, s hogy különösen épen az iparos osztály mily lassan és nehézkesen fejlődik mi közöttünk itthon, s menynyire idegen elemé a preponderantia e téren: sajnosnak tünhetik fel a magyar elem s különösen azon életrevaló iparos osztály kifelé gravitálása. De ha nem hiu ábránd és nem üres frázis, hogy *a mi ipari és kereskedelmi jövőnk keleten keresendő, akkor e mi mostani kitelepülőinket nincs miért fájlalnunk; mert ők megszaporodva és megerősödve épen a mi előőrseinkké válhatnak, a kik ott megbizható és jól felhasználható közvetitői lesznek iparunk és kereskedelmünknek.* Csak nemzeti öntudatuk és nemzeti mivelődésük fenntartásáról és ápolásáról gondoskodjunk. A kötelékeket és kapcsokat, melyek a hazához és abban élő véreikhez füzik, ne engedjük megszakadni. Leheljük beléjök a missio-érzetet. Tegyük azzá őket ottan magunknak, a mik a mi szászaink a német kulturának nálunk. De ne engedjük a moldvai 30—40,000 csángó sorsára jutni, sőt ezekre is egyuttal terjeszszük ki figyelmünket. *Vonjuk keleti politikánk tényezői közé keletre vonult testvéreinket!* S a kivándorlást egykor még áldhatni fogja nemzetünk.

Minthogy pedig e kérdésnél a főnehézséget mindig az okozta, hogy némelyek igen tulozták a kivándorlás mérvét, mások meg kicsinylették azt, s hogy egyátalán a *tulajdonképeni kivándorlás* és *munkakeresés* között nem tettek vagy nem tudtak különbséget tenni s igy a tényt érdeme szerint megitélni: a rendelkezésre álló adatokból megkisértem számokba foglalni a kérdést. A mit számmal kifejezni nem birunk, az mindig bizonytalan valami, és bizonytalan dolog felett vitatkozni vagy elmefuttatást irni nem látszik előttem elég alaposnak.

A *Buzogány* Áron adatai szerint alig menne egypár százra a huzamosabb időre kimenők s esetleg künnmaradók száma. A székely főispánok-

tól nyert kimutatások azonban részben csak egy évre szoritkoznak, a miből évi átlagot megállapitani nem lehet, — részben pedig azt mutatják, hogy törvényhatóságilag ez a jövés-menés nincs eléggé nyilvántartva. Lássunk tehát más adatokat is.

A *brassói ipar és kereskedelmi kamara* 1875-ben a miniszteriumhoz intézett felterjesztésében a munkás-kivándorlásra vonatkozólag, miután ismerteti az erdélyi oláhok baromtenyésztési rendszerét, mely szerint azok nyájaikat telelni Oláhország terjedelmes legelőire hajtják, hol a hó alatt is jól tenyészik a fü, melyen a barom az első lábaival szétkapart hó alól legel, — a munkakeresés ágaira térvén igy szól:

«A szántóföld kiterjedése, mely a földbirtok felszabadulása óta amaz országban (Oláhország) bekövetkezett, a munkás-kivándorlásnak Erdélyből egy uj nemét hozta gyakorlatba, vagy legalább is tette nagyobb mérvüvé, mint az korábban volt. Az erdélyi székelyek és oláhok százanként és ezrenként mennek mai napság ekéikkel, barmaikkal és szerszámaikkal, mint mezei munkások rövidebb vagy hoszszabb időre Oláhországba. Azon körülmény következtében, hogy a jóllét Oláhországban fokozódott, hogy az élet kellemesebbé és biztosabbá lett, s a gazdaság- és háztartásban mindinkább a nyugati szokások honosulnak meg, a *szolgaszemélyzet s házi és gazdasági állandó munkások a székelyek közül kezdettek felvétetni. S ezek mind nagyobb tömegekben mentek oda, a hol őket jobban fizették s nem bántak velök roszszabbul, mint Erdélyben.* A közlekedés föllendülése, a jobb jobb intézmények, névszerint útak, vasútak, hidak, lakházak, gazdasági épületek épitése Erdély városi és vidéki lakóiból mind több munkást vontak Oláhországba. S ők itt átalában jó keresetre tettek szert. De a foglalkozásban viszszaesési korszakok is vannak s a könynyelmü számitás ezen munkások és iparosok némelyikét romlásba vitte.»

«Ma bizton fölvehető, hogy *ezen vándormunkások száma magasabbra emelkedett, mint volt valaha.* Mihez hozzájárult, hogy az oláhok a határ- és vámszabályzatokat kikerülő titkos átmenetelt elősegitették, hogy a munkások és cselédek odavonását előmozditsák.»

«Mialatt Oláhországban az ügyek fejlődtek s az életmód két évtized óta előnyösen átalakult, az alatt nálunk mind roszszabbra váltak a viszonyok. A kereset alászállott és a terhek megnövekedtek. A természeti szükségesség és a kereseti érdekek az oláhokat és székelyeket a vagyonos és gazdasági felvirágzásban lévő szomszéd-országba vonják.»

«Mindezen tüneményeket *munkásvándorlásnak* tartjuk, mert mindazon erdélyieknek, kik ma évenkint mintegy 20—30,000-en lehetnek ottan, nem szándékuk Oláhországban és Bessarábiában maradni .... A kézmüvesek közül és az intelligentiából azonban sokan arra határozzák magukat,

hogy oláhországi állampolgárokká legyenek, minthogy igy jogaiknak biztosabb védelmét vélik elérhetni.»

«Ez utóbbi tüneményt már a *tulajdonképeni kivándorlás* fogalma alá helyezzük. S mint ilyent az ujabb időben évenkint 120—150 esetet és 500 személyt vehetünk fel.»

Miután személyes tudomásom van arról, hogy a nevezett ipar és kereskedelmi kamara jelenlegi derék titkára, *Hintz* János ur, ez és rokon természetü ügyek tanulmányozása végett több izben tett körutat Oláhországban s szó és irásbeli közleményeivel engemet is szerencséltetett: a fennebbi adatokat igen becseseknek és megbizhatóknak tartom.*

Minthogy azonban a nevezett számok az erdélyi oláh (szász ritkábban fordul elő) kitelepülőket is magukban foglalják, azt hiszem, a valótól nem távozom nagyon el, ha a székely kivándorlók évi számát ezen alapon legfölebb 250 lélekre, vagyis az egész összeg felére teszem.

Hogy azonban semmi se legyen mellőzve, a mi által e kérdés némileg megvilágitható, az 1870-ik évi számlálás adatait is felhasználom.

A nevezett népszámlálás idején *távollevő hazai népesség* száma:

	Az országban:				Külföldön:		
	összesen	polgári állásban	a közös hadseregnél	a honvédségnél	férfi	nő	együtt
(Torda) Aranyosmegyéből	899	761	74	62	2	—	2
Csikmegyéből	6,644	4,465	658	154	605	762	1,367
Háromszékmegyéből	7,756	5,010	810	174	1,118	644	1,762
Maros- (Torda) megyéből...	1,720	1,082	444	170	18	6	24
Udvarhelymegyéből	2,326	1,676	476	98	72	4	76
Összesen	19,345	12,994	2,462	6[illegible]8	1,815	1.416	3,231

Tehát 3231 hazai lakos volt a népszámlálás idejében külföldön s 16,114 az ország különböző részeiben.

A belföldön lévő távoliak polgári állásuak és tényleges hadi szolgálatban lévők. Az utolsók száma 3120-, az elsőké 12,994-re megy, a kik kisebb mérvben tanulók, hivatalnokok, gazdatisztek, nagyobb részben pedig iparosok és más személyes szolgálatból élők. — S ha e tekintélyes számra tekintünk, *épen nem mondható, mintha a székelyek már saját ösztönüket követve is eléggé ne törekednének munkaerejüket és keresetképességüket az ország határain belül értékesiteni*, — s mintha a honvágy még a kenyérkeresetet anyagi természete mellett is sziveikből kizárva lenne.

* Sok becses közleményt tartalmaz ez ügyről ily czimü müve: «Das wandernde Siebenbürgen.» Kronstadt, 1876.

Sőt ha a belföldön távollevőket a külföldön távollevőkkel összehasonlitjuk, amazok tekintélyes számával szemben ezek 3231 száma épen nem tünhetik föl magasnak, különösen ha elgondoljuk, hogy ez utóbbi szám egy jelentékeny része a székelyek között élő oláhokra esik, kik barmaik legeltetésére épen a népszámlálás idejében (deczember 31.) szoktak távol lenni. Mig ellenben a belföldön távol levő székelyek egy része épen a karácson és ujév ünneplésére szeret családi köréhez vonulni.

Az ország határain belül tartózkodó távollevők száma a magyar-államban a tényleges népességnek 2.22, Erdélyben 2.10, a székelyföldön pedig 3.54 %-át teszi. Tehát a *haza területén lévő népmozgás legerősebb áramlattal a székelyföldről bir.* Az egyes megyék közül Háromszék- és Csikmegye e tekintetben háromszorosan mulja fölül a székelyföld többi részét.

A mi a *külföldön távollevőket* illeti, ezek közül 67 esik az osztrák örökös tartományokra, 34 más európai államokra s 3130 Moldva-Oláhországra. Az tehát kétségtelen, hogy a külföldön az utóbbi ország a leglátogatottabb a székelyföldről. A mi egészen természetes is az adott viszonyok között, s ha ellenkezőleg állana, az lenne természetellenes.

S hogy itten valamely *speciális székely társadalmi kórjel* nem keresendő, még bizonyosabbá válik, ha látjuk, hogy a külföldön levő erdélyiek összes száma ugyanazon időben 16,994 volt, kik közül az osztrák örökös tartományokra csak 536, más európai államokra 791, Moldva-Oláhországra végül 15,867 lélek esik.

Vagyis Erdély összes lakósságának 0.76 %-a volt a szóban lévő időben Moldva-Oláhországban, mig az annak legélénkebb közlekedési vonalai közvetlen közelében lévő székelyföld lakóinak 0.74 %-a. Tehát 0.02 %-kal kevesebb az erdélyi átlagnál. A Magyarországból külföldön lévők száma a lakosságnak 0.33, a volt Határőrvidékről 0.63, Horvát-Szlavonországból 0.49 %-át tette. Az ország déli szélein átalában mind fokozódik e szám, s Brassó és Fogarasvidékén pl. oly magasra emelkedik, hogy minden 25-ik lakos külföldön tartózkodik, a mi 4%-nak felel meg.

Én tehát ez adatokból az u. n. székely-kivándorlás aggasztó tényét megállapitani nem tudom; hanem igenis constatálhatom azon körülményt, hogy a *kenyérkereseti s kitelepülési* **erdélyi** *népmozgás főirányа Moldva-Oláhország, — s e mozgásban* **a székelyföldi lakosság** *csaknem akkora részt vesz, mint Erdély átalános népessége.*

A ki ennél többet tud, bizonyitsa be számokkal, mert átalánosságokban beszélni ilyen tényekről nem elégséges. Én elhiszem az utazóknak s talán Oláhországban élők vagy élteknek, hogy az ottani városokban folytonosan ezerekre menő székelyt lehet látni. Maga *Hintz* is azt mondja, hogy pl. Bukurest utczáin a sok székely-magyar beszéd hallására mintha Segesvár vagy Brassó utczáin képzelte volna magát; de a valódi kitelepülők

számát a brassói ipar- és kereskedelmi kamara emlitett jelentésében még se teszi ő maga sem ezerekre, hanem évenként az *egész Erdélyből* legfennebb 500-ban véli megállapithatni.

A kik a kivándorlás nagyobb számát akarják bebizonyitani, azoknak odabenn évenkint *névszerinti* számlálást kellene megejteniök. Az ezereket, lehet hogy minden évben megtalálnák, de a nevek nagy része bizonyosan évenkint megváltoznék. Illetőleg a szolgálatból hazatérteket folytonosan újak váltják fel, kivéve mindenesetre a csekélyebb számu megtelepülőket.

A mi a távollevők absolut számát illeti, erre nézve meg kell engednünk, hogy a népszámlálás idejében, minthogy az épen január elsejére esett, mikor a mezei munka s nagyjában az ipar is szünetel, kisebb mérvűnek tünt fel, mint az év más szakaiban tényleg létezik; de az is áll másfelől, hogy ez időszak legalkalmasabb a tartózkodás átalános természetének megitélhetésére.

A Moldva-Oláhországba vonulók legnagyobb számát a székely megyék közül — hasonlóan a belföldön távollevők számához — itt is Háromszék- és Csíkmegye adja, ugy hogy ezek mellett a többiek csaknem elenyésző csekély számmal jelennek meg. Nevezett megyékből a népszámlálás 3129-et mutatott ki, a többiből együttesen 102-őt. Mindenesetre érdekes volna tudnunk, hegy e számból menynyi esik a székelyföldi oláhokra.

Anynyit itt is bizonyosan felvehetünk, mint a Brassó- és Fogarasvidéki oláhoknál, a hol a tényleges lakosságnak 4 %-át adták a künnlévők. Minthogy pedig Háromszék- és Csíkmegyében 22,733 oláh lakót vettünk fel, ezekre 909 künnlévő esnék s a két megye székelységére 2220 maradna, a mi 1.15 %-nak felel meg.

A mi a nemeket illeti, Csíkból több a nő, Háromszékmegyéből pedig a férfi. A tapasztalat is azt mutatja, hogy onnan nagyobb számmal mennek — épen mint belföldre is — a leányok szolgálni, innen pedig az iparos férfiak üzleti vállalatokra.

Ha már e tények ilyetén megvilágitása után azt kérdezi valaki: minő eszközöket ajánlok a kivándorlás megakadályozására? erre utalnom kellene a bevezetésül mondottakra, hogy t. i. én azt teljesen megakadályozni nem is óhajtanám. *Egy jóravaló magyar iparos-elem kifejlődése Keleten reánk nézve szükségesség.* Hogy azonban ez osztály ott is magyarnak maradjon, hogy anyagi és szellemi érdekei megvédelmeztessenek, hogy nemzetiségök az üldözés és elnyomástól biztositva, polgári és társadalmi jogaik elismerve, tiszteletben tartva legyenek: erre minden alkalmas eszközzel hatni kell.

Alkalmas eszköznek tartom pedig, hogy közöttük a társulás előmozdittassék, *hogy ők névszerint a székely-egylet kötelékeibe* — tagsági dij nélkül

is, ha másképpen nem lehet — *felvétessenek s minden városban, a hol arra elegendő számmal vannak, közöttük vidéki választmány szerveztessék.*

Továbbá kormányunk hasson oda, hogy a nemzetközi jog velök szemben érvényben és tiszteletben tartassék.

Egyebekben magamévá teszem a brassói ipar- és kereskedelmi kamara felterjesztésének következő nézetét:

«Azon eszközök közül, melyek népünket a munkás kivándorlás túlterjedésétől viszszatartják, csak azokat ajánlhatjuk, melyek ezen alapelvből indulnak ki: «a nép és gazdasági életben nincs helye a kényszernek.» Nem akarunk azon közhelyekbe ereszkedni, hogy itthon az ipart, földmivelést s átalában a keresetet fokozni kell, hogy az adó és közterhek mérték fölött ne emeltessenek. Mindez magától értetődik, s fájdalom, nálunk olyan sürgős feladattá lett, a melynek megoldása napról-napra nehezebb lesz. Meg kell kisérteni a keresetet otthon, természetes úton fokozni s ez által is sikerülni fog a mértékfeletti kivándorlást Erdélyből megakadályozni. *A székelyföldre nézve gyakorlatiasnak találjuk azon gondolatot, hogy ott társulati úton alkalmas házi-ipart teremtsenek, azt terjesszék és emeljék. Minden egyletet, mely a keresetet szaporitja és szabályozza, támogatni és fejleszteni kell.* Tőkével és üzleti ismeretekkel magasabb mértékben bíró iparosok és gazdák bevándorlását országunkba eszközölni kellene, hogy a mi közönséges munkásunk otthon is könnyen és elegendő mértékben szerezhessen kenyeret.»

«Különben ezt az ős erdélyi munkásvándorlást, a mely részben a Dunafejedelemségekbe való kivándorlás, nem szabad úgy fogni fel, mintha az magában veszedelem és föltétlen romlás volna. Ez a mi helyzetünkből, a mi fennállásunkból kifolyó régi szükségesség. Ez maga magát, a népben rejlő ösztön alapján szabályozza s a szükség szerint irányul. S ámbár egyesekre nézve, férfiakra úgy, mint nőkre, erkölcsi és gazdasági romlással is jár, mindazonáltal népességünk ezen mozgása a szomszéd országokba több előnyt, mint hátrányt rejt magában.»

A kitelepités gondolata is föl-föl újul koronkint. Alkalom szerint, és ha az önként jő, hasznos és praktikus lehet ennek megvalósitása. De rendszert csinálni belőle nem lehet. Nem is szükség.

A székely vagyon- és birtokszereteténél fogva nem hagyja oda az ősi barázdát, mig az anynyi kenyeret ád, menynyi az éhenhalástól megmentheti. Rajta az ő otthonjában kell segiteni, — és e segitség legyen természetes. *Az összes közgazdasági állapotok javitása az, a mi által e népet a pusztulástól megmenthetjük.*

Különben is egy szellemileg és anyagilag erős, tömör népesség a birodalom e meszsze előretolt keleti részében, a szláv és román világ közé mélyen beékelve, az Al-Duna és Fekete tenger világkereskedelmi moz-

galma felé erős gravitáló ösztönnel és ügyességgel, példátlan fajerővel, szivós nemzetiségi öntudattal: mindez a magyar nemzetre nézve olyan szükségesség, s ha annak jövőjét biztositotta, olyan szerencse, melynek értékéért áldozatokat is kellene hoznia.

Ha van nemzeti politikánk, mely a jövőbe meszsze néz s gondolatainak gyökerét mélyre tudja bocsátani: ime itt egy alkalmas talaj, mely mivelője iránt háládatlan nem lesz!

Németországon sokszor hallottam és olvastam az erdélyi szászokról, hogy ők: «Eine vorgeschobene Post des Deutschthums nach Osten». Több tekintetben és sokszor be is bizonyitották szászaink, hogy ők ennek tudatával birnak.

A székelyeket én is ilyeneknek tartom s ilyenekül óhajtanám tekintetni a magyar nemzetre nézve. De a szászokat a németség tette azzá. A székelyekkel is a magyarságnak kellene ezt tennie!

8. Teendők.

Az ismertetett állapotok, előadott tények feleslegessé teszik az újabb indokolást, vagy a már kifejtett indokok ismétlését. Itt tehát egyszerüen fölsorolom azon teendőket, melyek által e mű első szakaszában tárgyalt viszonyok lehető javitását elérhetőnek remélem. Annyit tájékozásúl kijelentek, hogy ábrándképek után nem kapkodom, utópiákat, betölthetetlen vágyakat, teljesithetlen reményeket nem táplálok, nem terjesztek. Tehát csak azon teendőket jelölöm ki nehány pontban, melyek megvalósitását *törvényhozási-*, *egyházi-*, *törvényhatósági-* vagy *társadalmi* uton nagyobb nehézségek nélkül eszközölni lehessen. Inditványaimban azon sorrendet követem, a mint művemben a tárgyak egymás után következnek.

1. Égalji viszonyaink pontosabb meghatározhatása végett a népiskolát meghaladó minden tanintézet folytasson észleléseket az országos földdelejességi és meteorologiai központi intézet vezetése alatt s annak eszközeivel. Minthogy pedig önkéntes munkára kényszeriteni nem lehet, vagy ha hozzá kezdett is valaki, könnyen belefárad, — s különben is méltányos lévén, hogy fáradságának jutalmát vegye az ember: 100—100 forintnyi tiszteletdij lenne kieszközlendő minden intézethez az észlelő számára.

2. Óhajtandó (mint a magyar orvosok és természetvizsgálók XVIII. nagygyülése, Előpatakon kimondotta), hogy a fürdők geologiai és balneologiai viszonyainak megismerése czéljából *fürdői muzeumok* állittassanak.

Ezt Borszék megis kezdette. Kövessék a többiek is!

3. Nemzetiségi érdekekből óhajtandó, hogy a hazai *csángók* anyagi és szellemi érdekei erélyesen megóvassanak. A *külföldi csángók* nemzetiségét,

mívelődési érdekeit, vagy diplomátiai úton kell megvédeni és fenntartani, vagy, ha erre kilátás nincs, őket hazatelepités által nemzetünk erősbitésére felhasználni. Ez magyar nemzeti kérdés, államkormányunknak tehát méltán képezhetné gondoskodási tárgyát.

A Moldva-Oláhországba kitelepülőkre vonatkozólag a megelőző fejezetben mondám el nézeteimet.

4. Ép oly állami ügy a székelyföldön — s talán egész Erdélyre is kiterjeszthető lenne, — egy magyar lutheránus s egy magyar görög-keleti püspökség szervezése s a magyar görög-katholikusoknak a római katholikus egyházhoz való csatolása. «Felekezetiség» czim alatt az indokokat előadtam.

5. Egyházi, átalános közerkölcsi és közmívelődési érdekek parancsolják, hogy a *belső-emberek* fizetésének javitása, rendezése munkába vétessék csoportositás, eklésiák tömöritése, magtárak, gyámintézetek, nyugdijalapok szervezése által. Ez az egyházak ügye, de nemzetiségi tekintetben is nálunk nagy fontossággal birván, kimondhatná a törvényhozás, hogy a felekezeteknek évenkint nyújtatni szokott segély kizárólag e czélra fordittassék. A mit most azzal a pénzzel toldoznak-foldoznak, annak nemzeti közmivelődésünk terén nyomai nem maradnak.

6. Közerkölcsi érdekekből alapitson a társadalom a szolgálatban lévő és az erkölcsiségben tántorithatlanságot tanusitott ifjuság számára kiházasitási jutalmakat.

7. A lakásviszonyokat illetőleg törvényhozási vagy törvényhatósági úton betiltandó lenne a szalma és nádfödél, s a lakházaknál kéményépitésre kényszerittetnének az emberek.

8. A fényüzésnek erkölcsileg és vagyonilag romboló hatása ellen községenkint *védegyleteket* kell szervezni. Ezekben téli felolvasásokat rendezni s a házi ruházati ipart megvédeni és fentartani.

9. A közegészségügy érdekében.

A kórházak számát szaporitani kell. Ezt a statistikai adatokból kiderült elrettentő tények is eléggé követelik. Különben is absurdum az, hogy egész Gyergyónak, Kézdi-Vásárhely vidékének a volt kézdi és orbai székkel, Homoród- és Erdővidékének, Udvarhelymegye nyugati s Maros-(Torda)megye délkeleti részének, külön-külön 45—50 ezer lélekkel és elszigetelt földrajzi fekvéssel, ne legyen egyetlen kórházuk. E végett:

a) az állam állithatna egy kórházat a parajdi sóbánya mellett, mely egyszersmind Udvarhely- és Maros-(Torda)megye nevezett vidékeinek nyújtana segélyt.

b) Kényszeriteni kellene törvényhozási úton a városokat, hogy kebe-

lökben kórházalapot állitsanak s azt évről-évre növeljék. Addig pedig, mig kórházuk, a megye hozzájárulásával is, felállhatna, rendszeresitsenek egy díjazott orvosi állomást, a hol ez még hiányzik. Ez által az orvosok száma is idővel szaporodnék.

c) Uj kórházak alapitása mellett első sorban a már meglévőket kell jó karba helyezni, azokat a kor kivánalmai szerint fejleszteni. Azzal nem szabad megelégedni, hogy őseink hagytak ránk valamit; mert ha mi azt tovább nem gyarapitjuk, vagy megsemmisül, vagy nem fog megfelelhetni a fokozódó igényeknek.

E végre czélszerünek látnám, ha a *székely törvényhatóságok egy közös sorsjátékot rendeznének*, melyre a kormánytól nem csak engedélyt, de támogatást is remélhetnénk.

Ez ügyben a kezdeményezést vegye kezébe a «Közmivelődési és közgazdasági székely egylet» s örök emléket fog emelni nevének a székelység történetében.

Ha, a mit méltán remélhetünk, a sorsjáték jól sikerülne, a kórházak jó karba hozásán kivül, ki tudja: egy *székely lelenczház* alapitására is nem jutna-e valami?!

E kérdés nem kis jelentőségü. Közegészségügyi állapotunk, az a roppant mérvü halandóság komoly aggodalommal töltheti el minden hazafi lelkét. S én a müvem első szakaszában tárgyalt dolgok között sürgősebben egyre se hivhatom fel a közfigyelmet, mint éppen erre.

A kórházak szaporodása és megerősödése azon eredménynyel is járna, hogy újabb orvosi állomások szerzésével növekednék orvosaink csekély száma.

d) Kórházaink megerősödése után természetesnek, de mulhatatlanul szükségesnek is látom, hogy közegészségügyi törvényünk megszoritása a betegek felvételében, mi eredményében amugy is csak káros hatású, módositás alá jöjjön.

e) A székely kórház és lelenczház alaptőke növelésének könnyen kivihető módja lenne a fennebbiek mellett az is, hogy területünkön minden nyilvános mulatság (bál, hangverseny, szini előadás) tiszta jövedelmének 10%-a e czélra fordittatnék legalább 10 éven át, vagy tovább is.

f) Társulati vagy magán-vállalkozás utján téli fürdőket kell állitani mentől több helyen.

10. A kivándorlás és kitelepités kérdésével szemben már fennebb összes közgazdasági és közmivelődési ügyeink derekas fejlesztését mondván leghatósabb szernek: e munkában felmerülő összes javaslataim ama kérdésre is szolgáljanak feleletül.

MÁSODIK SZAKASZ.

Mezőgazdaság.

I. Földmívelés.

1. A talaj minősége.

Az okszerü földmivelés az égalj-, talaj- és a termények élettani ismeretén alapszik. A növények nem olyanok, mint az ember, a ki a sarkvidékektől az egyenlitőig s Ferrótól az Ujvilágig mindenütt hazát alkot magának. Növénycosmopolitismus nem létezik. Az Alpesek rózsáját hiába csalogatnók: cserélje föl a kopasz sziklacsucsok jégvilágának zord hidegét a Provence daltelt mezejének enyhe légkörével,— vagy a tűlevelüeket: vonulnának le a Kárpátok és Hargita szikláiról az alföldi forró homoktengerébe, valamint a narancsot és fügét, vagy bár a szőlőt és tengerit is hasztalan biztatnók: hagyják oda a tenger mormolását a havasok vihartánczáért vagy a verőfényes száraz oldalokat a hegyi csermelyek üde cseppjeiért. Ők állhatatosan megmaradnak otthonos talajukon, megszokott klimájuk alatt. Az ember teendője tehát és kötelessége csak abban állhat: olyan helyre csalogatni valamely növényt, melynek égalja és talaja annak otthonul szolgálhat. De ha ilyet talált, akkor kisértse is meg az áttelepitést.

Égaljunkról már van némi határozott ismeretünk, melyek alapján megitélhetjük, hogy mik találnak ahhoz leginkább a növényvilágból. De korántsem vagyunk ezen előnyös helyzetben a talajismére nézve. A mit a földtani jellemzésben eléadtam, az csak némi tekintetben nyújt erre vonatkozó tájékozást. Ezért tehát megkisértünk egy kis átalános talajismertetést, felhasználván a nem éppen tudományos vizsgálatok és meghatározás alapján nyert azon népies adatokat is, a melyek alkalmasoknak látszanak a tájékozás részletesebbé tételére. A geologiai képződés korszakai közül különösen a negyedik működött a szántás-vetés előmozditására, az áradmányi és özönvízi területek alkotása által.

Az *áradmányi* képlet összes völgyeinkben, a folyók viztükre fölött terül el, közvetlenül azok két partjának hoszszában, a völgyek terjedelme és a földrajzi magasság szerint keskenyebb vagy szélesebb szalagok alakjában. Minthogy az alföld árterei jóval nagyobbak, mint a felföldéi, természetesen terjedelmesebb ott az áradmányi képlet is. A mi ennek földtani szerkezetét illeti, az többnyire kavics, homok és agyagrétegekből áll, boritva termékeny humussal. Másnemü alkatrészei, mint pl. a tuffok és tőzegek nem igen tartoznak a földmivelési területhez.

Az *özönvizi képlet*hez számitjuk az árviztérből itt ott szigetként kiemelkedő magasabb lapályokat vagy hullámzatosan elszórt halmokat, milyenek pl. (Torda)- Aranyos- és Csikmegye belsejében fordulnak elé s a milyen Háromszékmegyében a Szépmező; valamint ide tartoznak átalában a folyók partjainak árvizterétől a hegysorok lába felé mind két oldalon feljebb-feljebb emelkedő völgyterületek, felnyúlván a hegyek oldalaira is kisebb-nagyobb magasságban. A földmivelési terület, az előbbi képlettel együtt, csaknem kizárólag ebben határolódik. Ennek altalaja tetemes vastagságú kavicsréteg. A feltalaj legjelentékenyebb alkatrésze a *lösz* (iszapos márga, sárga föld), mely többnyire iszapos homokkal, kavicscsal, agyaggal, mészszel van vegyülve s foltonként televénynyel boritva. Hogy valamely területen az agyag, homok vagy mész van-e jelen a lőszben, annak nagyon egyszerü próbája a következő: a talajból egy darabot egy edénybe teszünk s vizben jól összekavarjuk, ez alatt az agyag feloldódván átmegy a vizbe s azt ezzel együtt leöntjük, a mi az edény fenekére leülepedik, az vagy mész, vagy homok, s melyik legyen a kettő közül, megmutatja egy kis sósav, a melyet a mint rá öntöttünk, ha mész van jelen, az pezsegni, sustorogni fog, s ha homok, azon semmi változást nem észlelendünk. Ez alapon, ha a jól kiszáritott talaj-darabot a próba előtt súlymértékkel megmértük, s az edény fenekére rakódott s sósavval megpróbált részt kiszáritva hasonlóan megmérjük: a talajban jelenlevő agyag, mész vagy homok közt létező arányt is meg lehet állapitani.

Ennek pedig mentől biztosabb ismerése igen szükséges a növénytenyésztésre nézve. A növények megvizsgált és megállapitott vegyi alkatrészei feltételezik ugyanazon alkatrészek kellő menynyiségü jelenlétét a talajban is. Ez alapon *Liebig* a növényeknek s ezzel természetesen a talajnak is három fő csoportját állitotta föl; *a)* a *kali-növények*, hová a tengeri, burgonya, répa és fejér czékla tartoznak; *b)* a *kovany-növények*, mint a buza, rozs, árpa, zab s minden füfélék; *c)* a *mészeny-növények*, mint a lóhere, bab paszuly, borsó, lencse és dohány. Itt t. i. az elnevezés az ásványi alkatrészek egyik vagy másikának túlnyomóságát tételezi föl, a melynek a talajban is azon mértékben kell jelen lenni. A növények vegyi ismertetése minden gazdasági szakkönyvben föltalálható; de ez nem sokat ér

arra nézve, a ki gazdasága területén a talajt nem ismeri. Erre pedig vizsgálódások, kisérletek volnának szükségesek, a mit azonban mi még nélkülözünk. A jelenleg folyamatban lévő kataszteri munkálatokkal kapcsolatban e hiányon sokat lehetett volna segiteni, s legalább határrészenkint a talajt alaposan meghatároztatni. Ennek szükségét érezteti is a munka keresztülvitelére kiküldött személyzetnek adott utasitás, melyben a kérdő pontok között, a vidék-leirásban a talaj minőségéről is feleletet kell adni; de e leirásokat oly rövid idő alatt követelték be, hogy azokból e kérdésre, még ha a legalaposabb instrnctió volt is adva, tudományos értékű, kimeritő fölvilágositást hiába várunk. A mi adat azonban innen fölhasználható, ezt sem vetjük meg. (Torda)- Aranyosmegyére vonatkozólag e mellett *Foith* Károly úr nyugalmazott bányanagy számunkra nyújtott becses adalékait is fölhasználjuk.

(Torda)- *Aranyosmegye* délnyugoton egész terjedelmében tekintélyes sziklás magaslatok által van környezve, melynek altalaja az egész vonalon porphyr alakú kőzet. Ezt a hegyek alsóbb pontjain harmadkori mész és alabástrom boritja. A téren eső részek az Aranyos- és Maros-terén két különböző jelleggel birnak. Az aranyos völgyét t. i. — kivéve Mészkő mész és alabastrom kővel boritott szegényes határát — egy hatalmas, kiválóan az ősképletekből származó kaviesrakodvány boritja, mely Várfalvától Székely-Kocsárd keleti határszéléig a fennsikokon is uralkodik. Ezen, mint feltalaj, dús termékenységü agyag vonul végig, itt-ott több-kevesebb homokkal vegyülve. E réteg helyenként mélyebb, másutt csak 6—10 hüvelyknyi vastagságú.

A Maros völgyének alsóbb térein homok-rakodvány terül el, a völgyek elágazásaiban pedig s az ezeket szegélyező magaslatok oldalain a sóképződést fedő palarétegek tünnek föl, helyenkint boritva a fennebb emlitett föltalajjal.

A magasabb részek feltalaja többnyire mély rétegü fekete és sárga agyag, kevés homokkal vegyülve.

A délnyugaton uralkodó sziklás magaslatok porphyrja, az elmállásban nyújtott kovag és földpát alkatrészeinél fogva, kedvező talajt szolgáltatna a befásitásra, de a legeltetési viszonyok rendezetlensége miatt jelenleg erdő nélkül kopaszon hevernek.

A térségeken dúsan tenyészik minden szalmás gabona, a tengeri, kender, burgonya, mindenféle hüvelyes és kerti vetemény; az Aranyos terén különösen a répa-félék (a hires szent-mihályfalvi nyári retek) és a dohány. Ellenben szénatermő hely kevés van. A Maros kevésbbé termékeny vidékén bővebb a kaszáló.

A hegyi vidékek talaja átalában nagyon alkalmas a gyümölcstermelésre, kiválóan az alma, körtefajokra, valamint a dió és szilvára. Ez előnyt

mind nagyobb-nagyobb mérvben föl is használják a lakósok. Szőlő-termelése szintén kedvező.

Maros- (Torda) *megyében*, a Maros terén Nagy-Ernyétől Nyárádtőig az első osztályú szántók, kaszálók és legelők feltalaja 18—24 hüvelyknyi mélységü televény, kavicsos fövény altalajjal.

A Nyárád völgyén, Lőrinczfalvától Ákosfalváig az első osztályú terület feltalaja fövénynyel vegyült televény.

A másodosztályú szántók és kaszálóknál, melyek mindkét helyen a térségek szélein s a mérsékelt emelkedésű oldalakon terülnek el, a feltalaj fövenyes és kavicsos agyag. A harmadosztályú területeken pedig, a meredekebb oldalakon, kavicsos agyag, sőt Nagy-Ernye (a Maros mellett) Illenczfalva és Lukafalva határain fekete kötött agyagrétegek is fordulnak elő, melyeknek mivelése nagyon nehéz.

A *mezőségen* az első osztályu részek talaja — a völgyek és mérsékelt emelkedésű oldalokan — televény, itt-ott vizenyős, majd fövénynyel vegyült fekete föld, sőt homokos agyag is. A másodosztályúaknál homokos vagy meszes agyag; a harmadosztályúaknál, a meredek oldalakon, sziváj vizenyős agyag, szórványosan homok, mész vagy krétával, sőt helyenkint csillámpalával vegyülve.

A Marostól keletre eső hegyek között az első osztálynak talaja televény, vagy homagos agyag, a másodosztályúaké homaggal, fövénynyel, mészszel, krétával vegyült agyag, többnyire pala altalajjal, a harmadosztályuak 8—10 hüvelyknyi termőrétege fövenyes, meszes, sárga és veres agyag. Előfordul különösen a Maros és Nyárád terén a szikesvizenyős talaj is.

A Kis-Küküllő terén találkozunk a völgyekben televény, homag, homok és agyagtalaj-vegyülékkel, kavics, homok és agyagaltalajon; az alantabb fekvő oldalakon sekély agyagtalajjal, itt-ott jelentékeny homok és mész-vegyülékben; a meredekebb oldalokan az előbbi talaj jóval vékonyabb rétegben fordul elő. A két utóbbi területen az altalaj pala, homok és szikla.

Legkönnyebben mivelhető, mert nagyjában kettős fogattal szántható a Maros, Nyárád és Kis-Küküllő tere, legnehezebben a mezőség, hol a szántásra többnyire négyes fogatokat alkalmaznak.

Csíkmegyének északi részében, Gyergyóban, a feltalaj többnyire nehezen mivelhető, televényszegény agyag, mely száraz állapotban kőkeménynyé válik s csak háromszori szántás által lesz némileg porhanyóvá; az altalaj átalában homokos kavics, a sekélyebb feltalajnál sokszor kárpáti homokkő vagy trachyt. Az altalaj Csíkmegye többi részén is azonos a gyergyóival.

A feltalaj *Felcsíkban* hamuszinü vagy barna agyag, itt-ott kaviccsal

vegyülve. Az oldalakon a kavics és homokkő mind uralkodobbá válik és a termő réteg vékonyabbá, mely végre alig 6 hüvelyknyi mélységű.

Legjobbak a homokkal vegyült területek Taploczán, Csík-Szeredán a két út között, Csicsó, Mádéfalva keleti, Rákos déli, Szépviz, Szt-Miklós, Borsova, Delne, Pálfalva, Várdotfalva nyugati részein. *Legsilányabb* köves, agyagos talajúak, alig fél lábnyi mélységgel, Vacsárcsi, Görömfalva, Szt-Mihály és Szt-Domokos északnyugati határrészei.

Alcsik téres részeinek néhol televény. másutt homokos agyagtalaja általában termékenyebb s könnyebben mivelhető, milyen pl. Kozmás, Csekefalva, Tusnád, Verebes, Lázárfalva, Csatószeg, Szent-György, Szent-Imre, Szt-Simon és Szent-Király lapályos határainak egy része.

Köves és kősziklás, fakószínű, vizenyős agyag talajukkal silányabb termővidéket alkotnak Kászon-Ujfalu, K.-Jakabfalva, K.-Al- és Feltiz, továbbá Ménaság és Mindszent.

A vegyüléki minőség mellett egész Csíkmegye talajának legjellemzőbb sajátsága a *vizenyősség*, mi e terület tulságos vízbősége mellett annak tulajdonitható, hogy egyfelül az agyagtalaj nem bocsátja át, másfelől a homok, kő és trachyt altalaj tartja felszinen a vizet. Innen van a medencze fenekén elterülő kaszálók élénk zöld szine ősz felé is, mely az idegen előtt oly szép és termékeny színben tünteti föl a vidéket.

Terményei között a tisztabuza leginkább Alcsík televény és homokos-agyag talaján fordúl elő, mely talaj jelentékeny vízbőség mellett a kalászosoknak óriási szárat nevel. A buza Csíkban azért alsóbb rangú termény, mert kevés a nevezett minőségű talaj, s aztán hőmérsékéről is tudjuk, hogy nagyon alacsony fokú.

Háromszékmegye talajára a geologiai negyedkor özönvizi és áradmányi képletében adott jellemzés leginkább talál. Szép nagy térségein s az ezeket három felől körülvevő oldalokon legszabályosabban ment végbe a földtani fejlődés. Ha mégis egy pár szóban részletezünk, ez csupán a talajelemek arányainak nagyobb vonásokban való feltüntetéséért van.

A *Szépmező* talaja igen mély rétegű televény, hasonló altalajon, mely után fövény-réteg következik.

Az Olt és Feketeügy völgyein és térein hasonlóan mély rétegű televény, itt-ott televényes homoktalaj nyugszik, szivós agyag, vagy pedig kavics, homok altalajon. A megye déli részén, Egerpataktól kelet és nyugatra, egy nehány község határa könnyü homoktalajból áll, hasonló altalajon.

A szelid hajlású oldalakon mély rétegű és televényes gazdag agyagtalaj, részint agyag, részint agyagpala altalajon.

Az emelkedettebb és meredekebb oldalakon a feltalaj sekély termőrétegű agyag, itt-ott kaviccsal vegyülve, továbbá márga és televényszegény homok. Az altalaj agyagpala, homokkő vagy kavics.

Szépmezőn és a folyók mentén átalában kettős, a tiszta agyagtalajú helyeken négyes fogattal szántanak, naponta $^6/_8$ hold földet mivelvén meg.

A székelyföldnek egy megyéje sincs, melynek talaja egész kiterjedésben olyan jó minőségü volna, mint a háromszékmegyei. Innen van terményeinek is különösen pedig buzájának kitünő jósága mind minőség, mind menynyiség tekintetében.

Udvarhelymegye keleti része, Zetelakától, keresztül Máréfalván és Oláhfalun, le Homorod-Almásig, trachyt altalajon nyugszik, melyet, miután a vidék földmivelése nagyobbára meredek hegyoldalokra szorul, néhol alig borit egy pár hüvelyknyi termőréteg, melynek agyagában kevés helyen a homok, de tulnyomóan kavics, s Abásfalva és Almás felé e mellett a mész uralkodik. Hasonlit ehhez a megye északi része, Oroszhegytől Pálfalván és Korondon át Parajdig, mind itt, mind a Nagy-Küküllő felső völgyében, csaknem Bögözig le uralkodó lévén a kavicsos agyag, mely Korond és Parajd vidékén kősó rétegeken nyugszik vagy sós források által van áthatva. Épen ilyen a Kis-Homorod mellett Szent-Márton és Szent-Pál határa. Itt ha szántás után közvetlenül eső hull, a föld egészen fehéres szürke szint ölt, mintha sóval behintették volna. Esős évben a mag megromlik benne s rosz termést ad. Kaszálói, hol a só nagyon felszinre jő, csak valami vörhenyős silány fütermést adnak.

Az agyagtalaj átalánosan tulnyomó a két Homorod és Nagy-Küküllő között álló hegycsoportozatban. Kénostól Muzsnáig s H.-Oklándtól Agyagfalváig, ugy a Nyikó és Gagyvize vidékén is.

A televényes és homokos agyagtalaj leginkább a Nagy-Küküllő alsó területén s a kisebb folyók szük völgyeiben fordul elé, melyek a megye jobb termőföldét alkotják.

Előfordul itt még Patakfalva, Dálya és H.-Szt-Pál vidékén bizonyos ugynevezett «nyirföld», kékes szürke agyag, vagy csillám alkatrészszel, mely ha északba esik, vizenyős természeténél fogva terméketlen.

Az altalaj az egész megyében felváltva szikla, tömör kavics, konglomerát, sárga agyag, kékes agyagpala vagy *timföld*.

A megye földének termékenysége és mivelhetősége nem csak azért áll hátrább, az egy Csíkmegyét kivéve, a székelyföld többi részénél, mert feltalaja túlnyomóan agyag, igen sok helyen kavicsosal túltelve, s aránylag kevés a televény és homokos agyag; hanem azért főkép, mert a szántásvetés túlnyomóan oly magas és meredek oldalakon foly, melyek hajlása 5—10, 10—20, sőt 20—30 fok között változik.

Különben az északi és északkeleti terület, mintegy $^2/_5$-része a megyének, klima és földmívelési talaj tekintetében alatta áll Csíkmegye termékenyebb vidékének.

2. A földterület felosztása mívelési ágak szerint.

A mívelési ágak szerint való kimutatás csaknem magában is tájékozást nyujt a termelési viszonyokról, sőt ezeknek megitélhetésére elkerülhetetlenül szükséges is. Itt legfölebb az a kérdés merülhet fel: menynyire ereszkedjünk a részletekbe? Egy egész ország gazdasági viszonyait felölelő műben elegendő lehet a megyénkinti főösszegek egybeállitása, de egy ilyen monographia-szerü munkában, melynek anynyira speciális czélja a lehető legrészletesebb és beható ismertetés: úgy véltük, hogy a helyi érdekek képviselése és az érdeklődés ébresztése szükségessé teszi, hogy e kimutatásban egész a községekig leereszkedjünk. Különben is a szerte-szét heverő föld-könyvek senkit sem képesithetnének az apróbb részletekig terjedő összehasonlitásra. S miután nincs is oly munka, melyre bár némileg is utalhatnánk, közszükséget vélünk kielégiteni, midőn a következőkben székely községeink földbirtokát, mivelési ágak szerint, egyenként is az olvasó közönség elé tárjuk.

A községek betűsora a jelenlegi kataszteri becslőjárások területe szerint van megállapitva, úgy azonban, hogy megyénként mégis együtt vannak az együvé tartozók s igy az összegezés is megyénként keresztül vive. Az újabb megyerendezéssel történt változások, bár azt különösen Háromszékmegye némely új községeinél óhajtottuk volna, nem jöhettek tekintetbe. Tehát csakis a régi székek alkatrészei vannak felvéve.

A földbirtok mívelési ágakban, megyénként és községenként.

A földbirtok feloszlását mívelési ágak szerint, a régi kataszter alapján, a következőkben mutathatjuk ki, megjegyezni kivánván, hogy a hol az ölek száma egy félholdon fölül állott, azt egész holdnak vettük, az azon alúlit pedig mellőztük, hogy igy tiszta holdakban az átnézet világosabb legyen.

Folyó szám.	A megye és község neve	Szántó hold	Rét és kert hold	Szőlő hold	Legelő hold	Erdő hold	Nádas hold	Terméketlen hold	Összesen: hold
	I. Aranyos- (Torda) megye:								
1.	Bágyon..	3200	1826	121	514	1125	—	305	7099
2.	Csákó..	843	330	20	173	114	—	38	1518
3.	Csegez	881	267	2	311	948	—	198	2606
4.	Dombró....	847	733	31	519	176	—	82	2387
5.	Felvincz	2495	513	169	1075	9	—	233	4495
6.	Földvár Székely	1152	575	34	231	37	14	137	2181
7.	Harasztos..	2567	734	41	1079	33	4	171	4630
8.	Hidas..	1374	737	1	349	1500	—	181	3841

Folyó szám.	A megye és község neve	Szántó hold	Rét és kert hold	Szőlő hold	Legelő hold	Erdő hold	Nádas hold	Terméketlen hold	Összesen: hold
9.	Inakfalva	506	182	7	227	—	—	69	992
10.	Kercsed	1069	1368	93	446	572	13	177	3740
11.	Kocsárd Sz.	2402	685	32	742	26	—	155	4042
12.	Kövend	968	130	33	—	1077	—	102	2310
13.	Mohács	973	349	31	613	846	—	160	2972
14.	Mészkő	872	456	77	522	484	—	160	2571
15.	Örményes	520	240	12	269	314	—	85	1444
16.	Polyán-Aranyos	1003	950	1	497	14	—	157	2622
17.	Rákos	743	165	25	573	553	—	82	2142
18.	Sinfalva	1152	122	16	193	485	—	147	2115
19.	Szt-Mihályfalva Alsó	1498	491	8	375	11	—	243	2628
20.	Szt-Mihályfalva Felső	897	306	6	197	20	—	124	1552
21.	Várfalva	254	194	29	331	2258	—	179	3245
22.	Veresmart	877	351	20	282	—	—	145	1676
	Összesen:	27093	11704	809	9518	10601	31	3330	63086

Folyó szám.	A megye és község neve	Szántó hold	Rét és kert hold	Szőlő hold	Legelő hold	Erdő hold	Nádas hold	Terméketl. hold	Összesen: hold
	II. Csikmegye:								
1.	Alfalu Gyergyó	5658	19604	—	2212	19668	—	505	37446
2.	Csomafalva Gy.	2483	4000	—	1555	8994	—	292	17324
3.	Ditró Gy.	11207	8989	—	17867	14380	—	861	53304
4.	Kilyénfalva Gy.	1250	2643	—	142	2551	—	87	6673
5.	Remete Gy.	6767	10190	—	4434	6717	—	444	28552
6.	Szárhegy Gy.	6414	5955	—	3892	27326	—	490	44077
7.	Szt-Miklós Gy.	5287	16644	—	12659	48866	—	1902	85358
8.	Tekerőpataka Gy.	3231	6874	—	2957	7792	—	253	21107
9.	Tölgyes Alsó	181	771	—	946	3590	—	90	5596
10.	Tölgyes Felső I. II.	1574	5726	—	10527	56805	—	666	75299
11.	Ujfalu Gy.	2479	7842	—	8240	10276	—	310	24146
12.	Várhegy Gy.	456	219	—	161	—	—	77	914
13.	Vasláb Gy.	794	301	—	84	8	—	45	1233
14.	Altiz-Feltiz-Kászon	3060	3721	—	1194	9509	—	452	17937
15.	Bánkfalva Csik	1930	3643	—	1874	1591	—	256	9225
16.	Borsfalva Cs.	758	138	—	139	287	—	42	1365
17.	Csatószeg Cs.	1247	1687	—	100	—	—	128	3162
18.	Csekefalva Cs.	912	1209	—	379	1646	—	102	4249
19.	Csicsó Cs.	1496	2951	—	1985	5225	—	195	11850
20.	Csabátfalva Cs.	543	525	—	3481	12774	—	196	17478
21.	Csomortán Cs.	435	2114	—	2762	5466	—	108	10885
22.	Danfalva Cs.	2128	3208	—	1897	3326	—	216	10775
23.	Delne Cs.	1001	541	—	381	746	—	56	2726
24.	Göröcsfalva Cs.	503	666	—	206	816	—	67	2259
25.	Imperfalva Kászon	1452	3313	—	682	2522	—	217	8186
26.	Jakabfalva K.	1481	4266	—	601	3415	—	198	9961
27.	Jenőfalva Cs.	2480	3000	—	1529	1030	—	159	8197
28.	Karczfalva Cs.	1534	1552	—	981	1463	—	128	5648

Folyó szám.	A megye és község neve	Szántó hold	Rét és kert hold	Szőlő hold	Legelő hold	Erdő hold	Nádas hold	Terméketl. hold	Összesen: hold
29.	Kozmás Cs.	2021	1210	—	330	1687	—	145	5394
30.	Lázárfalva Cs.	809	913	—	624	45	—	89	2480
31.	Madaras Cs.	1652	7352	—	9248	41405	—	998	60655
32.	Máréfalva Cs.	1147	2022	—	535	2811	—	178	6693
33.	Menaság Cs.	3001	5706	—	581	1036	—	187	10511
34.	Mindenszent Cs.	2036	537	—	808	753	—	105	4239
35.	Pálfalva Cs.	436	126	—	252	3072	—	47	3935
36.	Rákos Cs.	1232	1317	—	1176	1605	—	111	5441
37.	Szt-Domokos Cs.	2528	6270	—	4303	8612	—	850	22562
38.	Szt-György Cs.	2847	6289	—	620	12648	—	389	22792
39.	Szt-Imre Cs.	2014	1577	—	1298	5656	—	195	10740
40.	Szt-Király Cs.	1890	2031	—	2329	2411	—	183	8846
41.	Szt-Lélek Cs.	1054	2040	—	169	566	—	68	2097
42.	Szt-Márton Cs.	1359	1621	—	395	8752	—	176	12303
43.	Szt-Mihály Cs.	3362	7643	—	685	6411	—	576	24078
44.	Szt-Miklós Cs.	1395	2438	—	5121	10968	—	578	20500
45.	Szt-Simon Cs.	1583	1358	—	1386	1350	—	130	7298
46.	Szt-Tamás Cs.	438	4276	—	1579	2620	—	259	12771
47.	Szépviz Cs.	1666	10799	—	4044	13426	—	385	30721
48.	Szereda Cs.	76	33	—	—	—	—	34	143
49.	Toplicza Cs.	1257	4711	—	719	3772	—	270	10729
50.	Tusnád Cs.	3042	1674	—	597	11126	—	490	16929
51.	Ujfalu K.	2433	3138	—	1036	3599	—	308	10513
52.	Vácsárcsi Cs.	1672	506	—	344	459	—	75	3056
53.	Várdatfalva Cs.	591	145	—	46	—	—	73	856
54.	Verbes Cs.	477	343	—	—	—	—	49	870
55.	Zsögöd Cs.	1419	2112	—	1728	2122	—	167	7549
	Összesen:	112178	200063	—	123819	406253	—	15865	858178

Folyó szám.	A megye és község neve	Szántó hold	Rét és kert hold	Szőlő hold	Legelő hold	Erdő hold	Nádas hold	Terméketl. hold	Összesen: hold
	III. Háromszékmegye:								
1.	Ajta Közép	1781	2085	—	246	4967	—	184	9263
2.	Ajta Nagy	2510	564	—	385	—	—	209	2668
3.	Ajta Száraz	2431	2465	—	247	4732	—	242	10117
4.	Albis	1145	153	—	66	596	—	79	2039
5.	Almás	1033	211	—	—	592	—	110	1946
6.	Angyalos	1342	42	—	68	370	—	79	1901
7.	Árkos	1029	346	—	83	3884	—	183	6525
8.	Baczon Telegdi	454	461	—	119	1764	—	139	2937
9.	Barátos	1571	1101	—	—	—	—	143	2815
10.	Baroth	2270	922	—	66	1169	—	180	4608
11.	Bélaszló	577	143	—	99	55	—	56	930
12.	Bereczk	1298	3134	—	878	18118	—	794	24222
13.	Besenyő	1238	195	—	71	150	—	65	1717
14.	Bikkfalva	2129	3265	—	784	18688	—	542	25408
15.	Bita	648	79	—	85	—	—	47	860

Folyó szám.	A megye és község neve	Szántó hold	Rét és kert hold	Szőlő hold	Legelő hold	Erdő hold	Nádas hold	Terméketl. hold	Összesen: hold
16.	Bodok	1273	274	—	58	—	—	173	1779
17.	Bodor	880	391	—	62	674	—	55	2063
18.	Borosnyó Kis	1015	1216	—	1430	3755	—	172	7587
19.	Borosnyó Nagy I.	1612	910	—	63	190	—	131	2907
20.	Borosnyó Nagy II.	—	230	—	87	—	—	—	318
21.	Bölön	3232	1371	—	16	7352	—	289	12268
22.	Csernáton Al.	4 74	536	—	19	3228	—	279	8238
23.	Csernáton Fel.	2219	242	—	49	1989	—	141	4640
24.	Csomortán	533	1125	—	—	3728	—	103	5403
25.	Czofalva	604	354	—	8	—	—	53	1019
26.	Dálnok	3352	718	—	211	4282	—	308	8875
27.	Doboly Al.	2101	732	—	255	505	—	258	3853
28.	Doboly Fel	692	172	—	18	410	—	44	1337
29.	Egerpatak	1207	336	—	90	175	—	100	1909
30.	Eresztevény	740	71	—	28	227	—	29	1098
31.	Esztelnek	970	2263	—	21	11853	—	315	15425
32.	Étfalva	670	153	—	97	18	—	89	1027
33.	Fotos	172	213	—	30	8488	—	145	9049
34.	Futásfalva	1127	218	—	8	5910	—	172	7435
35.	Gelencze	2179	1589	—	74	18675	—	565	2383
36.	Gidófalva	1981	279	—	11	—	—	129	2399
37.	Hařaj	506	52	—	—	379	—	47	984
38.	Hatojka	1155	220	—	—	—	—	79	1454
39.	Hilib	559	162	—	40	701	—	88	1553
40.	Ikafalva	1949	164	—	9	1172	—	85	1681
41.	Ilyefalva I.	2202	653	—	513	1388	—	191	4953
42.	Ilyefalva II.	232	—	—	—	—	—	3	235
43.	Imecsfalva	831	412	—	62	—	—	57	1362
44.	Kálnok	997	378	—	2	2023	—	122	3523
45.	Kilyén	1158	258	—	125	—	—	117	1657
46.	Komolló	996	222	—	38	343	—	87	1686
47.	Kovászna	2736	620	—	1073	15287	—	478	20195
48.	Kökös	1458	536	—	150	—	—	139	2284
49.	Körös	848	210	—	29	4564	—	99	5751
50.	Köpecz	1239	364	—	17	760	—	84	2465
51.	Köröspatak	1584	841	—	37	2910	—	94	5465
52.	Kurtapatak	732	97	—	35	655	—	45	1564
53.	Laborfalva	1064	165	—	203	—	—	64	1496
54.	Lemhény	2929	2081	—	71	19973	—	416	25471
55.	Léczfalva	2172	223	—	3	—	—	115	2583
56.	Lisznyó	1501	345	—	417	1444	—	101	3809
57.	Maksa	1736	347	—	56	703	—	140	2963
58.	Málnás	504	469	—	32	4214	—	86	5304
59.	Magyarós	1149	192	—	114	609	—	60	2125
60.	Márkos	655	280	—	873	111	—	72	1929
61.	Márkosfalva	1267	512	—	104	—	—	103	1988
62.	Mártonfalva	813	291	—	159	—	—	79	1342
63.	Martonos Kézdi	698	361	—	162	2299	—	210	3732

Folyó szám.	A megye és község neve	Szántó hold	Rét és kert hold	Szőlő hold	Legelő hold	Erdő hold	Nádas hold	Terméketl. hold	Összesen: hold
64.	Martonos Sepsi	519	31	—	12	—	—	28	590
65.	Mátisfalva	366	86	—	12	—	—	33	497
66.	Miklósvár	1326	455	—	65	1754	—	106	3076
67.	Nyújtód	1681	576	—	—	—	—	123	2381
68.	Oltszem	1134	387	—	18	1452	—	98	3089
69.	Oroszfalu	240	278	—	87	—	—	42	700
70.	Osdola	2170	1667	—	420	15311	—	483	20051
71.	Papolcz	1507	647	—	438	21374	—	405	24370
72.	Páké	1164	270	—	60	—	—	88	1582
73.	Páva	1236	350	—	9	4458	—	183	6326
74.	Polyán	2532	850	—	40	4525	—	242	8188
75.	Réty	1356	203	—	55	606	—	202	2422
76.	Sárfalva	922	197	—	138	—	—	86	1343
77.	Soósmező	66	276	—	64	8992	—	96	9493
78.	Szászfalu	601	121	—	—	—	—	50	772
79.	Sepsi Baczon	1385	2598	—	2441	6257	—	114	12795
80.	Sepsi-Szt-György	2474	600	—	12	2968	—	306	6360
81.	Sepsi-Szt-Iván	1266	259	—	94	—	—	126	1746
82.	Sepsi-Szent-Király	896	237	—	379	880	—	77	2470
83.	Szacsva	705	107	—	10	1550	—	46	2419
84.	Szemeria I. r.	695	403	—	27	1434	—	77	2606
85.	Szemeria II. r.	384	—	—	—	—	—	4	388
86.	Szt-Katolna	1818	433	—	334	—	—	211	2796
87.	Szt-Lélek I. r.	2893	643	—	213	15	—	313	4079
88.	Szt-Lélek II. r.	—	532	—	25	3897	—	50	4505
89.	Szt-Lélek III. r.	147	79	—	—	—	—	6	232
90.	Szotyor	799	165	—	7	—	—	49	1019
91.	Szőrcse	1829	217	—	—	—	—	118	2164
92.	Tamásfalva	1013	261	—	—	—	—	56	1330
93.	Telek	1266	95	—	—	—	—	66	1426
94.	Torja Al- és Fel	3921	774	—	9	3853	—	238	8796
95.	Uzon	2791	598	—	124	—	—	311	3824
96.	Várhegy	487	105	—	6	—	—	36	635
97.	Vásárhely Kézdi	641	335	—	—	—	—	153	1128
98.	Zabola	3258	1033	—	209	18944	—	274	23717
99.	Zágon	2692	5605	—	127	51345	—	848	58617
100.	Zalán	1171	1591	—	162	2094	—	231	6060
101.	Zalánpatak	40	66	—	5	—	—	16	128
102.	Zoltán	411	116	—	—	—	—	30	557
	Összesen:	125439	61870	—	15588	336892	—	15693	558532

Folyó szám.	A megye és község neve	Szántó hold	Rét és kert hold	Szőlő hold	Legelő hold	Erdő hold	Nádas nold	Terméketl. hold	Összesen: hold
	IV. Maros (Torda)-megye:								
1.	Abod	680	137	20	331	187	—	105	1479
2.	Adorján Kis	158	46	22	79	91	—	19	416
3.	Adorján Nagy	331	68	50	33	344	—	28	855

Folyó szám.	A megye és község neve	Szántó hold	Rét és kert hold	Szőlő hold	Legelő hold	Erdő hold	Nádas hold	Terméketl. hold	Összesen: hold
4.	Andrásfalva Nyárád	697	94	26	223	501	—	66	1607
5.	Akosfalva ... .,	303	126	10	147	207	—	47	839
6.	Bálintfalva	189	34	3	26	—	—	23	277
7.	Bede..	387	77	35	77	324	—	54	955
8.	Bere	502	73	7	103	60	—	70	816
9.	Böő	505	105	14	65	130	—	40	859
10.	Buzaháza	386	160	—	80	302	—	56	985
11.	Csíkfalva	667	208	13	161	67	—	71	1178
12.	Csáka	412	73	26	13	125	—	19	667
13.	Csakafalva	1115	187	6	594	786	—	179	1866
14.	Deményháza	579	161	—	357	168	—	87	1363
15.	Demeterfalva....	155	88	1	48	20	—	23	336
16.	Ehed....	111	149	15	217	117	—	46	1254
17.	Fintaháza....	616	192	46	19	152	—	57	1083
18.	Gálfalva Nyárád..	954	245	26	16	49	—	88	1380
19.	Geges	991	146	43	216	482	—	78	1950
20.	Göcs....	408	146	34	32	358	—	34	1011
21.	Görgény Kis	507	154	34	12	193	—	33	933
22.	Gyalakuta	1038	257	42	72	707	—	65	2182
23.	Harasztkerék....	1016	346	42	182	440	—	60	2085
24.	Havad	625	147	24	123	342	—	61	1322
25.	Havadtő	607	112	39	206	165	—	103	1232
26.	Hódos	863	167	32	375	141	—	82	1661
27.	Iszló	705	151	15	155	273	—	48	1349
28.	Jobbágyfalva	959	255	20	48	337	—	86	1707
29.	Kelementelke....	471	187	79	92	—	—	70	899
30.	Kendő	323	211	12	158	55	—	35	796
31.	Keresztur Bere	367	95	31	47	127	—	34	701
32.	Kibéd..	2048	841	29	1871	1496	—	286	6571
33.	Köszvényes	1131	475	—	296	1530	—	117	3549
34.	Madaras Baczka	1062	338	117	273	287	—	93	2171
35.	Magyarós	1690	388	37	229	953	—	155	3452
36.	Mája	596	115	35	88	162	—	53	1049
37.	Makfalva	1132	422	14	244	1690	—	176	3678
38.	Márkod	946	229	17	358	141	—	112	1804
39.	Mikháza	720	259	9	226	366	—	56	1636
40.	Moson	671	159	25	100	399	—	32	1386
41.	Nyomát..	655	129	45	102	325	—	43	1298
42.	Remete Köszvényes	1072	1754	—	777	4221	—	377	8250
43.	Rigmán	585	1004	16	43	180	—	33	960
44.	Sárd	707	163	22	119	128	—	31	1170
45.	Selye	1001	842	—	608	2591	—	109	5152
46.	Seprőd	270	61	11	43	69	—	33	788
47.	Somosd	965	251	49	69	385	—	68	1788
48.	Sóvárad	1842	1488	—	797	2036	—	342	6505
49.	Süketfalva	284	112	—	51	60	—	25	514
50.	Szent-Anna, Nyárád Szereda	647	121	20	88	499	—	41	1416

Folyó szám.	A megye és község neve	Szántó hold	Rét és kert hold	Szőlő hold	Legelő hold	Erdő hold	Nádas hold	Terméketl. hold	Összesen: hold
51.	Szt-Benedek Ny.	539	237	44	218	—	—	59	1097
52.	Szt-Gerlicze	1248	344	154	293	415	—	108	2563
53.	Szt-György Erdő	2744	996	42	510	1899	—	280	6472
54.	Szt.-Háromság....	1859	488	104	90	824	—	87	3449
55.	Szt-Imre	966	199	24	133	197	—	65	1585
56.	Szt-István	441	191	6	415	1072	—	162	2286
57.	Szt-László Ny.	814	237	10	10	22	—	61	1154
58.	Szt-Lőrincz....	545	148	25	127	34	—	34	913
59.	Szt-Márton Ny.	642	105	25	73	159	—	64	1064
60.	Szt-Simon	364	47	18	102	122	—	28	682
61.	Szereda Ny.	587	81	9	11	8	—	66	762
62.	Szováta	1446	2310	—	2607	17670	—	299	24351
63.	Szővérd	921	185	60	135	487	—	76	1864
64.	Tompa	545	179	14	41	126	—	40	976
65.	Torboszló	698	131	15	126	368	—	87	1426
66.	Vadad	787	153	53	233	172	—	51	1450
67.	Vadasd	892	138	43	178	469	—	81	1801
68.	Vaja....	1529	424	59	78	1120	—	14	3223
69.	Vecze....	335	59	6	81	39	—	110	630
70.	Jobbágytelke	1093	201	26	543	595	—	116	2574
71.	Agárd....	614	113	19	21	263	—	25	1156
72.	Ákosfalva	841	281	58	61	290	—	60	1591
73.	Bánd Mező	4976	1857	15	567	76	209	306	8007
74.	Bárdos	521	87	11	90	262	—	29	1000
75.	Bazéd....	688	249	6	275	102	—	71	1393
76.	Bergenye Mező	1635	759	13	388	134	—	83	3013
77.	Bodon Hagymás	403	143	16	316	134	—	23	1129
78.	Boós....	330	95	18	26	167	—	22	658
79.	Csávás M.	1539	526	43	244	165	—	117	2635
80.	Csejd	423	90	16	28	166	—	27	729
81.	Cserefalva	358	148	14	68	—	—	33	620
82.	Csiba	260	67	1	37	—	—	25	399
83.	Egerszeg	159	136	4	—	—	—	12	311
84.	Ernye Nagy	2087	542	28	169	323	—	121	3270
85.	Fele	739	268	26	158	51	—	50	1292
86.	Folyfalva....	511	213	13	58	6	—	51	854
87.	Galambod....	900	233	17	135	240	—	59	1584
88.	Harczó	720	173	4	87	534	—	47	1565
89.	Hidvég....	—	8	—	—	—	—	5	13
90.	Ikland	586	127	30	113	155	—	48	1059
91.	Ilenczfalva	451	149	10	13	—	—	44	666
92.	Jedd	1014	256	26	44	502	—	88	6929
93.	Kaál	1776	399	72	316	324	—	111	2999
94.	Kakasd	540	68	7	15	304	—	25	958
95.	Karácsonfalva Ny.	581	206	16	104	27	—	43	977
96.	Kebele	499	80	21	167	117	—	29	913
97.	Keresztur Maros	1089	187	—	167	52	—	185	1680
98.	Koronka	994	365	87	253	794	—	87	2581

Folyó szám.	A megye és község neve	Szántó hold	Rét és kert hold	Szőlő hold	Legelő hold	Erdő hold	Nádas hold	Terméketl. hold	Összesen: hold
99.	Kölpény Mező	765	348	48	448	226	39	134	2301
100.	Kövesd M.	876	211	14	114	363	—	60	1637
101.	Lekencze Kis	249	156	—	33	17	—	16	470
102.	Lőrinczfalva	407	141	—	95	6	—	48	698
103.	Lukafalva	573	195	5	4	—	—	49	827
104.	Madaras M.....	4284	1669	27	452	152	—	225	6898
105.	Malomfalva	703	215	24	76	55	—	115	1203
106.	Megyesfalva	1142	373	9	192	187	—	138	2043
107.	Ménes M.....	670	178	9	26	231	—	28	1172
108.	Náznánfalva	1354	389	8	113	53	—	97	2015
109.	Nyárádtő....	1223	657	4	228	—	—	121	2240
110.	Panit M.	2185	370	32	201	417	—	110	3314
111.	Remeteszeg	70	56	—	—	82	—	11	228
112.	Sámsond M.	2907	1245	20	912	46	60	328	5518
113.	Sóspatak Székely	280	103	7	190	—	—	25	606
114.	Szabad	1098	293	21	192	461	—	62	2127
115.	Szabéd M.	1000	314	40	295	145	—	104	1898
116.	Száltelek	394	163	—	172	—	—	25	754
117.	Székes	755	166	28	126	220	—	53	1378
118.	Szt-Anna Maros	827	149	17	237	127	—	120	1478
119.	Szt-György M.	1715	745	—	517	598	—	136	3710
120.	Szt-Király M.	769	207	9	11	760	—	85	1842
121.	Szt-Iván csitt	1392	541	20	236	52	—	94	2336
122.	Szt-Iván Kebele	268	87	3	112	176	—	20	666
123.	Szt-Miklós Káposztás	774	299	10	60	—	—	60	1203
124.	Tófalva	368	118	18	169	213	—	15	902
125.	Udvarfalva....	560	70	12	5	321	—	62	1031
126.	Uraly Székely	1066	283	29	53	—	—	44	1484
127.	Vásárhely Maros	2533	772	151	320	1403	—	503	5710
	Összesen:	110735	40144	3084	25633	62147	308	10665	252716

Folyó szám.	A megye és község neve	Szántó hold	Rét és kert hold	Szőlő hold	Legelő hold	Erdő hold	Nádas hold	Terméketl. hold	Összesen: hold
	V. Udvarhelymegye:								
1.	Abásfalva	510	257	—	350	539	—	73	1729
2.	Ábrahámfalva	434	311	—	168	81	—	34	1028
3.	Almás Homoród	2310	3398	—	5664	7844	—	452	19668
4.	Árváthfalva	170	71	—	189	4875	—	82	5304
5.	Baczon Kis	770	984	—	88	1786	—	172	3800
6.	Bágy	723	198	—	567	—	—	73	1562
7.	Bardocz	1114	468	—	114	1187	—	83	2966
8.	Béta	420	101	—	61	156	—	24	765
9.	Bethlenfalva	892	678	—	810	377	—	93	2850
10.	Bibarczfalva....	960	281	—	127	1097	—	131	2597
11.	Bikafalva	688	165	—	132	—	—	71	1056
12.	Bogárfalva	385	244	—	195	471	—	46	1342
13.	Bögöz	1427	560	—	306	911	—	111	3204

Folyó szám.	A megye és község neve	Szántó hold	Rét és kert hold	Szőlő hold	Legelő hold	Erdő hold	Nádas hold	Terméketl. hold	Összesen: hold
14.	Boldogaszszonyfalva Felső	550	290	—	173	60	—	55	1128
15.	Dálya	1452	621	—	301	750	—	146	3270
16.	Ege	462	138	—	220	109	—	45	974
17.	Fancsal I/II.	349	198	—	—	513	—	23	1083
18.	Farczád I/II.....	891	351	—	202	362	—	51	1856
19.	Farkaslaka....	988	1039	—	479	2568	—	201	5274
20.	Fenyéd I/II.	681	996	—	399	1048	—	82	3206
21.	Füle	889	348	—	166	17243	—	295	22051
22.	Gyepes	582	783	—	800	1388	—	74	3627
23.	Hermán Magyar	1014	2165	—	350	3759	—	80	7368
24.	Hodgya	598	236	—	575	198	—	47	1355
25.	Jánosfalva H.	688	231	—	218	—	—	68	1205
26.	Jásfalva	214	100	—	145	153	—	11	622
27.	Kadicsfalva I/II.	519	158	—	84	598	—	115	1474
28.	Kányád	771	496	—	297	297	—	63	1857
29.	Karácsonfalva H.	1417	1303	—	974	1598	—	127	5420
30.	Keményfalva H.....	312	149	—	215	398	—	94	1169
31.	Keményfalva Küküllő I/II.	533	749	—	315	706	—	85	2388
32.	Kénos I/II.	523	367	—	375	567	—	81	1916
33.	Lengyelfalva I/II.	918	352	—	121	789	—	59	2239
34.	Lokod....	363	211	—	100	67	—	17	758
35.	Lövéte	1603	7553	—	3791	4976	—	533	18457
36.	Malomfalva	966	355	—	190	697	—	74	2282
37.	Máréfalva	1095	1739	—	734	2570	—	113	6251
38.	Miklósfalva	454	297	—	1054	140	—	53	1097
39.	Óczfalva....	320	100	—	94	70	—	36	631
40.	Okland H.	1168	706	—	297	1772	—	100	4042
41.	Oláhfalú Kápolnás....	636	3590	—	257	3677	—	123	8284
42.	Oláhfalu Szt-egyházas	1284	2512	—	1382	6359	—	884	12423
43.	Olasztelek	1162	194	—	77	613	—	69	2115
44.	Oroszhegy	1478	3304	—	2182	13113	—	202	20280
45.	Patakfalva I/II.....	605	569	—	682	446	—	76	2378
46.	Recsenyéd H.	645	270	—	395	164	—	29	1508
47.	Remete H.	276	877	—	215	444	—	36	1848
48.	Sándorfalva....	229	96	—	142	20	—	25	512
49.	Sükő	355	294	—	268	507	—	36	1440
50.	Száldobos	876	1459	—	111	2050	—	123	4649
51.	Szt-Király	1239	684	—	33	1866	—	108	3930
52.	Szt-László	317	163	—	37	156	—	104	688
53.	Szt-Lélek I/II.	608	446	—	208	1099	—	58	2419
54.	Szt-Márton H. I/II.	1271	502	—	812	891	—	155	3631
55.	Szt-Pál H.	1391	489	—	1036	165	—	184	3265
56.	Szt-Péter H.	433	227	—	264	51	—	61	1036
57.	Szt-Tamás I/II.	305	146	—	1	831	—	29	1313
58.	Szombatfalva	813	463	—	23	218	—	73	1591
59.	Telekfalva	578	128	—	340	35	—	43	1124

Folyó szám.	A megye és község neve	Szántó hold	Rét és kert hold	Szőlő hold	Legelő hold	Erdő hold	Nádas hold	Terméketl. hold	Összesen: hold
60.	Tíl old....	238	92	—	33	192	—	31	587
61.	Udvarhely Székely	1317	688	—	260	721	—	921	3207
62.	Ujfalu H.	497	150	—	119	421	—	57	1242
63.	Ülke I/II....	882	327	—	40	1229	—	61	2488
64.	Vargyas	2069	2505	—	193	6909	—	415	12091
65.	Városfalva H.	732	253	—	409	400	—	68	1961
66.	Zetelaka	1677	6866	—	1747	22050	—	403	32793
67.	Agyagfalva	897	355	—	195	598	—	84	2128
68.	Andrásfalva Magyar....	218	207	—	79	72	—	24	600
69.	Atyha...	1285	1312	—	630	1115	—	215	4341
70.	Benczéd Alsó és Felső	470	177	—	175	91	—	49	963
71.	Betfalva	721	518	—	196	206	—	80	1722
72.	Boldogaszszonyfalva Alsó	925	653	13	265	48	—	83	1987
73.	Bordos	896	109	41	113	245	—	112	1517
74.	Bözöd	1736	457	74	492	875	—	145	3779
75.	Csehédfalva....	588	532	—	191	806	—	64	2181
76.	Csekefalva	669	140	3	271	14	—	53	1151
77.	Csőb	610	147	20	85	869	—	40	1771
78.	Décsfalva	109	92	—	53	82	—	14	350
79.	Derzs....	1936	852	—	1368	385	—	120	4661
80.	Dobó	639	282	—	142	4448	—	72	5583
81.	Énlaka	977	597	—	839	756	—	177	3345
82.	Ethéd	2667	1926	2	542	2332	—	234	7703
83.	Fiátfalva....	1023	685	—	191	716	—	117	2731
84.	Gagy	594	309	2	458	855	—	93	2312
85.	Galambfalva Kis	791	585	—	203	815	—	97	2491
86.	Galambfalva Nagy	1574	1023	—	444	1522	—	187	4750
87.	Hidegkut Magyar	526	94	3	53	727	—	43	1446
88.	Kadács....	563	218	—	240	454	—	59	1534
89.	Kecsed Kisfalud....	875	463	—	287	1904	—	69	3599
90.	Kede Kis	308	179	—	65	59	—	22	633
91.	Kede Nagy	425	292	—	57	46	—	23	843
92.	Korond....	981	4820	—	1426	5688	—	235	13150
93.	Keresztur Székely	2133	1271	52	872	548	—	213	5089
94.	Kobátfalva	483	270	—	104	466	—	38	1362
95.	Körispatak	2018	473	23	589	1518	—	294	1915
96.	Küsmöd	1288	1175	—	160	394	—	61	3078
97.	Magyarós....	407	130	—	111	179	—	46	874
98.	Martonos	888	567	—	489	1398	—	149	3492
99.	Mátisfalva	345	124	—	55	359	—	30	915
100.	Medecsér	1038	539	—	343	775	—	84	2770
101.	Muzsna	1206	442	—	574	336	—	91	3649
102.	Pálfalva	665	1463	—	770	1728	—	75	4701
103.	Parajd	1041	1848	—	1933	6006	—	256	11085
104.	Rava	1471	183	31	436	931	—	90	3142
105.	Rugonfalva	863	567	—	453	57	—	68	2007
106.	Siklód	1793	1610	—	402	1568	—	119	5499

Folyó szám.	A megye és község neve	Szántó hold	Rét és kert hold	Szőlő hold	Legelő hold	Erdő hold	Nádas hold	Terméketl. hold	Összesen: hold
107.	Siménfalva Alsó	1180	681	—	346	635	—	153	2993
108.	Solymos Kis	1479	804	34	362	1170	—	170	4018
109.	Solymos Nagy	2019	239	16	373	1224	—	129	3999
110.	Sófalva Felső....	1159	1256	—	1178	3901	—	393	8388
111.	Sófalva Alsó	1240	1138	—	1579	7847	—	171	11958
112.	Székely-Szállás	255	38	14	77	157	—	24	565
113.	Szt-Abrahám	857	232	5	375	707	—	163	2369
114.	Szt-Demeter	951	192	29	114	325	—	111	1722
115.	Szt-Erzsébet	1464	831	38	489	299	—	117	3239
116.	Szt-Mihály..	785	360	—	226	1592	—	104	3068
117.	Szt-Miklós....	401	92	2	37	23	—	18	572
118.	Szolokma	587	179	—	393	211	—	104	1475
119.	Tarcsafalva....	586	335	—	71	339	—	55	1386
120.	Tordátfalva	798	320	—	179	639	—	58	1993
121.	Ujfalu Bözöd	1142	310	20	311	650	—	162	2594
122.	Uj-székely....	1032	351	14	413	4	—	201	2015
123.	Vágás	456	174	—	229	365	—	64	1488
124.	Váralya Firtos	633	434	—	74	315	—	106	1563
125.	Véczke	1420	178	65	291	752	—	194	2801
126.	Zsákod Magyar	1502	186	27	169	801	—	122	2806
	Összesen:	111710	96007	497	57158	190294	—	15305	470971

Összevonva:

A megye és község neve	Szántó hold	Rét és kert hold	Szőlő hold	Legelő hold	Erdő hold	Nádas hold	Terméketl. hold	Összesen: hold
(Torda) Aranyosm.	27093	11704	809	9518	10601	31	3330	63086
Csikmegyében	112178	200063	—	123819	406253	—	15865	858178
Háromszékmegyében	125439	61870	—	15588	336892	—	15693	558532
Maros- (Torda) m.	110735	40144	3084	25633	62147	308	10665	252716
Udvarhelymegyében	111710	96007	497	57158	190294	—	15305	470970
Összesen:	487155	409788	4390	231716	1006187	339	60858	2203482

E szerint az összes székelyföldi földbirtoknak csaknem teljes fele része esik az erdőségekre, ide lévén számitható a terméketlennek vett s befásitásra váró terület is. A szántó, rét és kert meglehetősen egyforma területet foglalnak el. A legelő mintegy félakkorát, mint a szántó. Legkisebb kiterjedéssel a szőlő és nádas jelentkeznek.

Ha a rétet, kertet s a legelőt összeveszszük, közel másfélszeresen múlja fölül a szántót; s ha ez utóbbiból is egyharmad rész ugart s a roppant terjedelmü erdei legelőt amazokhoz számitjuk: *nagymérvü baromtenyésztés positiv alapja* áll előttünk.

Ellenben a szántóföld aránylag mérsékelt terjedelme, két és háromfordulós ugarrendszer mellett, már magában is jelzi, hogy a *szemtermelés a házi szükségleten túl alig terjedhet s közgazdaságunkban a főhelyet semmiesetre sem foglalhatja el.*

Mentől inkább belátjuk ezt, annál biztosabban megjelölhetjük magunknak amaz irányt, melyet a székelyföldi mezőgazdaságnál követnünk kell. S midőn — e szakasz végén — épen e kérdés megoldásáról lesz szó, kérem az olvasót e számcsoportokra viszszagondolni.

A mi az egyes megyék földbirtokát illeti: *szántója*, a többi mívelési ágakhoz képest, aránylag az első, harmadik és negyediknek van legtöbb, s *legelője*, valamint *rét* és *kertje* ugyanazoknak legkevesebb; utóbbiakból a második és ötödik bir túlnyomóan sokat. Sőt Csíkmegye rét és legelője csaknem háromszorosan múlja fölül szántóföldjét.

A négy nagyobb megye szántóföld-birtoka csekély különbséget mutat. Háromszékmegye mégis mindannyiát túlhaladja.

3. Földbirtokviszonyok és a földmívelői.

Miután a roppant terjedelmű erdőségek és legelők nagyobbára községi vagy közbirtokossági tulajdont képeznek és a megosztott birtok csak a többi mívelési ágakra szoritkozik, látni való, hogy a magánfekvőség egészen más korlátok között mozog, mint az anyaországban. Az, a mit ottan *latifundiumnak* neveznek (10,000 holdon fölüli birtok), nálunk egészen ismeretlen, sőt az ottani *nagy v. uradalmi birtok* is (1000—10,000 hold) csak a legkisebb fokon fordul elő egy pár esetben.

Némi tájékozásúl, a birtokviszonyokra vonatkozólag, megemlitjük e helyen, hogy a legnagyobb adóösszegek (a viriliseknél) pl. a volt *Marosszéken* 98 és 1163 forint között váltakoznak; 1000 forinton fölül csak kettő fizet, 6—700-at megint kettő, a többi mind 300 forinton alul. *Háromszékmegyében* 101-től 1044 forintig emelkedik az adó. 1000 forinton fölül csak egy fizet, 8—5—4 százat is egy-egy, a többi mind azon alul. *Udvarhelymegyében* 900 forint a maximum, 80 a minimum. Csíkmegye és (Torda) Aranyos nem igen fogja fölülmulni az utóbbit.

A székelyföldön a volt úrbéres birtok 10—15 holdig terjedvén s nagyobbára ½ és ¼ telekre oszolván, 5 és 12 ½ hold között váltakozik, mint ez Kis-Lekencze, Sárpatak, Mező-Sámsond s más községek földkönyveiben látható. Mindazonáltal az úrbéres birtok, a birtok-rendszerben ma megkülönböztethető, külön osztályzatot nem képez, miután a kisebb rendű szabad székely-birtok sem igen haladja túl a 30 holdat, sőt jelentékeny része van, mely csak 5 holdig terjed. Magyarországra nézve *Keletinél* a következő birtok-osztályozást találjuk: *a)* kis (paraszt) birtok 5—30, *b)* kis közép birtok 30—200, *c)* valódi közép birtok 200—1000, *d)* uradalmi birtok 1000—10,000 holdig, *e)* uradalmi latifundium 10,000 holdon fölül.

A székelyföldre vonatkozólag az itteni birtokviszonyoknak megfelelő következő helyi birtok-osztályozást állithatjuk fel: *a) kis birtok* 1—15

holdig; *b) kis közép birtok* 50 holdig; *c) nagy közép birtok* 200 holdig és *d) nagy birtok* 1000—1500 holdig.

A birtokok száma még ez ideig összeállitva nincsen, de köztudomás szerint legnagyobb számmal a két első és legkisebb számmal a negyedik fokozat van képviselve.

A háromszékmegyei sepsi-szentgyörgyi kataszteri becslő-biztosság területén *Gidófalvi* László becslőbiztos szerint — szántó és kaszálóban 100—200 holdig terjedő birtok csupán 24 darab van, 2—300 holdig 7 darab 5—600 holdig 2 darab, 1254 holdas 1, 2617 holdas szintén 1 darab.

A kézdi járási becslő-biztosság területén a földbirtok még szükebb lévén, a *nagyközép* és *nagybirtokok* száma nem igen fogja túlhaladni az alsó kerületét.

Csikmegyében nem is fordul elé nagy birtok.

Udvarhelymegyében a 300 holdat meghaladó földbirtok csak kivételesen fordul elő egy pár helyen.

Maros (Torda)-megyében a nagybirtok 1500 holdig terjed s nem igen fordul elő nagyobb számmal, mint Háromszékmegyében. (Torda)-*Aranyosmegyében* pedig a legnagyobb számmal vannak az 5 holdtól 50—60 holdig terjedő birtokok. — Azon fölül kevés fordul elő s a 100 hold nagy birtoknak tekintetik.

A jobbágybirtok — a székelység ismeretes törvényeinél fogva — oly kis mértékben fordul elé, hogy alig tehető 10%-ra s a kisebb majorsági és szabad székely birtokoktól anynyira nem különbözik, hogy a székelyföldi birtokviszonyok alakulására szembetünő befolyást egyátalán nem gyakorolt. Legföllebb a csekély számu nagyközép és nagybirtok átlagos területét szállitotta egy pár %-kal alább.

Az egyes birtokok eldaraboltsága három oknál fogva igen nagymérvű. *Először*, mert, mint fennebb láttuk, az erdőségen és legelőn kivül eső mivelési ágak négyszögmérföldére igen sürü népesség esik; *másodszor*, mert a földmivelési rendszer is magával hozta az eldarabolást és *harmadszor*, mert a székely minden egyebek között legszivósabban ragaszkodván a fekvőséghez, ha mindjárt csak neñány négyszögöl jutott is osztályrészéül, azt természetben követelte ki — és scrupulosus természeténél fogva, nehogy megcsalódjék, többnyire minden osztály alá eső darabot anynyi részre hasitott, a hány osztozó fél volt. Mikor aztán hoszszában oly keskeny szalagokra hasogatta, hogy két tehenével és ekéjével nem tudott rajta megfordulni, akkor keresztül fogta a darabolást. S csak utóbbi időben, miután már a darabolás csaknem lehetetlen, kezdődött a darabszám szerinti osztály-kiegyenlités és sorshuzás alapján.

A földbirtok elaprózása 1848-on innen különösen fokozódott az által, hogy az örökösödési jog a leánygyermekekre is kiterjesztetett, s a szabad

adás-vevés minden korlátai ledöntettek. Mig a birtokeladásnál az atyafinak előjoga volt a vásárra, addig a mai szétdarabolás kétségkivül korlátozva volt; de ma már a végletekbe megy.

Innen van az, hogy a szegény embernek 3—4 hold birtoka 15—20-darabban van elszórva a határon s az egy véka férejű szántók mellett nem kis számmal vannak 6—8 kupások. Csíkban pl. 100, 50, 25, Aranyosban még 10 □ ölnyi területü darabok is fordulnak elé. Udvarhelymegyében van rá példa, hogy egy két holdas székely birtok 40- és 65 holdas nemesi birtok 170 párczellára van oszolva, ugy, hogy a sok mesgye, barázda egy jelentékeny %-át veszi fel a birtokoknak.

A hol tagositás, vagy mesterséges csoportositás nem történt, ott még a nagyobb birtokokban is ritka az a szántóföld, mely egy darabban 5—10 holdig terjedjen.

A régiek törvényhozási bölcseségét tehát, a birtokviszonyokra vonatkozólag, épen nem szabad kicsinylenünk.

Ha már most némi tájékozást akarunk nyerni a székelyföldi birtoktestek számáról és a föld s az erdő mivelőiről átalában, az 1870-iki népszámláláshoz folyamodunk, melyből a következő tényeket állapithatjuk meg:

Megye	Birtokosok:	Haszonbérlök:	Gazdatisztek:	Éves szolgák:	Napszámosok:	Együtt	Az összes népesség hány %-a?
Aranyosm. (Torda)	4708	35	11	1338	4432	10524	52.98
Csíkmegye	21805	1113	14	5465	10347	38744	36.10
Háromszékmegye	20022	838	71	8108	21425	50464	45.80
Maros (Torda). m.	24268	1761	56	5372	10035	41492	44.92
Udvarhelymegye	19233	235	20	7959	11615	39062	39.77
Összesen:	90036	3982	172	28242	57854	180286	43.93

Ez adatok szerint most már minden birtokosra és minden haszonbérlőre egy birtoktestet véve, *összesen 94,018 birtoktest kerül ki*; de ennél a valóságban több van, miután tudjuk, hogy a kisvárosi iparosok és kereskedők egy jelentékeny része mellékesen földmiveléssel is foglalkozik s igy földbirtokkal bir, de magukat a főfoglalkozás szerint vallván be a népszámláláskor, mint földbirtokosok nem jöhettek számitásba. Igy hát a kezökben lévő birtoktestek a fennebbi számban nincsenek bennfoglalva. Valamint azt is tudjuk, hogy egy birtokosnak több községben vagy megyében van birtoka, mely körülmény a birtokok számát hasonlóan növeli. — Nem állván azonban ez idő szerint semmiféle adatok rendelkezésünkre, melyeknek segitségével pontosabb meghatározásokhoz juthassunk s önkényes combinatiókra nem birván hajlammal: a birtokosok és haszonbérlők számát együttesen fölveszszük a *birtoktestek és birtokosok számául*, és azt hiszszük, hogy ezzel a valót legjobban megközelitettük; mert az, hogy igy valamivel a létezőnél kevesebb van felvéve, különösen a birtokok számá-

ban, melyeknek a birtokosok számát voltaképen fölül kell múlnia, a viszonyok helyes megitélésében nem fog akadályul szolgálni, miután az iparos birtokok tudvalevőleg csekély jelentőséggel birnak. Ezek értékéig tehát a birtokviszonyok tényleg kedvezőtlenebbeknek veendők, mint a számok mutatják. Azaz, itt az iparosok birtokai is, az összes földbirtoknak birtoktestekbe való beosztásánál a földbirtokosok javára esnek, az iparosok, mint földbirtokosok, kivül maradván a számitáson.

Ha már most az összes földbirtok, erdőt, terméketlent és nádast is beleértve, a birtokosok, illetőleg a birtoktestek között egyenlően oszolnék meg, akkor mind 23.44 holdas birtokok kerülnének ki a székelyföldön. Ha pedig az erdőt és terméketlent elkülönitjük, akkor a birtoktestek 11—12 holdasok lennének. Mely körülmény a kis és kisközép birtok óriási túlsúlya mellett, ha mindjárt tapasztalásból nem ismernők is azt, elég határozottan bizonyit.

Ha a nagybirtokok számára némi következtetést az azokban alkalmaztatni szokott gazdatisztek számából akarnánk vonni, akkor 172 ilyen birtoktestet vehetnénk fel a székelyföldön; de ez akkora nagy szám, a mekkorát a valóságban semmiesetre sem találhatnánk fel. Abban tehát az általunk előrebocsátott osztályozásnak megfelelő nagy középbirtok egy jelentékeny része is bennfoglaltatik.

Hogy valjon székelyföldi közgazdasági nyomoruságaink nem a földbirtok túlságos eldaraboltságából, nem a kis birtokok nagy számából származnak-e? e kérdésre nemmel nem felelhetünk; mert hogy az öt holdig terjedő földbirtokon — a mekkora a székelyföldön igen sok van — mikép lehessen a megélhetés eszközeit kellő mértékben nyújtó gazdaságot folytatni, arra családot, háztartást alapitani oly országrészben, — hol ugarrendszer uralkodik, hol egy hold szántó 8—16 darabra oszlik fel a határ széltében és hoszszában, — hol az ipar és kereskedelmi növények termelése ismeretlen, szóval: hol a szük birtokon is a legegyoldalubb és legkülterjesebb gazdaságot folytatni kénytelen a tulajdonos, azt megfogni alig lehetséges.

De már a 15 holdig terjedő *kis* és az 50 holdig terjedő *kisközép* birtokra vonatkozólag más tapasztalataink vannak. Ekkora birtokot a családtagok maguk mívelvén meg s arra kitünő gondot és munkát forditván, az rendesen az országos közép átlagnál — mint egy későbbi kimutatás igazolni fogja — jobb termést ád s egy szerény igények között élő székely család fenntartását biztositani képes.

Erre nekem közvetlen tapasztalatom is van. Anyám egy 30 hold birtokú szabad székelynek volt a leánya. E birtok jövedelme képessé tette nagyatyámat, hogy az 1813-ik évi inséges időben jelentékeny épitkezést hajtson végre, a menynyiben anynyi gabonával rendelkezett, a menynyi-

vel a csupán élelmükért dolgozó mesterembereket és napszámosokat kellően elláthatta. Azután birtoka három leánya közt oszlott fel. Anyám az özvegység elhagyatottságában is ugy kezelte 10 holdnyi birtokát, hogy annak jövedelméből — mit szövés-, fonás- és varrással szerzett keresményével pótolt — nemcsak magát tarthatta fenn és a birtokot épségben, de nagy mértékben fedezhette gymnasiumi pályám költségeit is egészen addig, mig azok fokozódásával magam is képessé lettem saját erőmen segiteni magamon. Anyám boldogitó dicsekvése pedig az volt, a mi átalában a székelyeké, hogy bármenynyit nélkülözött és nyomorgott is, de a birtokot sértetlenül tartotta meg számomra. Igen, a birtokot és egy szelid, gondos és tanuló fiáért mindent áldozni kész, jó anya emlékét. E szellem az éu, ez a székelyek igaz kincse. E nélkül mi rég elvesztünk volna.

A mi a *nagy-* és *kisgazdaság* nemzetgazdasági jelentőségét illeti, az első azon előnynyel bír, hogy abban okszerü gazdasági rendszer biztosabban honositható meg és a munka-megosztás elve teljesen keresztül vihető. E mellett vállalatokba fogni és üzletet folytatni lehetséges, sőt szükséges. A kis gazdaság legfőbb előnye, hogy amannál jobb kézimunkásokkal bir, kik többnyire a család tagjai s csapások alatt nem teszi anynyira semmivé a tulajdonost, mint a nagy gazdaság.

Szabályos gazdasági viszonyok között kis és nagy gazdaság hasznos kiegészitői egymásnak, mert, mint *Roscher* mondja «mindenik osztály leginkább azon ágra adja magát, melyre legtöbb képességet érez magában. A nagy és közép gazdák a barom-, — nevezetesen juh- és lótenyésztésre, azután erdőszetre, gabona- és olaj-termelésre; a kisebbek gyümölcs, főzelék és kereskedelmi növények mivelésére és szárnyasok tenyésztésére s igy tovább. Ily módon a mezőgazdasági termelés sokoldaluvá, a termelvények szétoszlása olcsóvá, a nép élelmi biztonsága pedig szilárddá leszen».*

Egy bizonyos minimumot véve fel — a kis birtok igen hatalmas ösztön a munkára, tér az erők küzdelmére, az individualis ügyesség kifejtésére; száz és ezer munkás családnak anyagi és erkölcsi súlyával fokozza a nemzeti erőt; betölti az űrt föl- és lefelé; áthidalja a magukban éles ellentéteket tápláló nagy különbözeteket a társadalomban. És mert a kisbirtokban e nagy jelentőséget, e nagy anyagi és erkölcsi erőt el nem ismerni lehetetlenség, igen méltányos az a gondolat, hogy érdekeit kimélni, fejlődését, rendszere tökélyesbülését előmozditani, a terhek elhordozására alkalmassá tenni, vagy a terheket erejéhez mérni állami fontos érdekek indokolják, sürgetik. A természeti hatások nyomásának, az ellenséges elemekkel való küzdelemnek, a röghöz kötöttségnek mi sincs anynyira kitéve,

* *Roscher* Vilmos: «A mezőipar nemzetgazdaságtani elmélete.» Ford. Kiss János. 1870.

mint egy kis gazda — s ki sem szükségli anynyira a támogatást, mint ő. Pedig alig történik kevesebb valakiért, mint ő érette. Ezt észre kell vennünk, el kell ismernünk — új irányt meghonositanunk.

Sőt még a *részföldek* is szükségesek, melyeknek mívelése a napszámost öntudatos munkássá teszi; elsimítja a teljes vagyontalanok és birtokosok között létező éles különbséget; táplálja a tudatot és reményt, hogy becsületes és szorgalmas munka után bárki is szerzeményre tehet szert. Ez erkölcsi jelentősége ennek. Közgazdasági pedig az, hogy termőföld nem marad míveletlenül, s a munkás kéz foglalkozás nélkül.

Midőn a férfi cseléd szolgálatában egy pár borjut vagy tehenet szerez, a szolgáló egy kis hozománynyal látja el magát, s házasságra lépvén, rész-földjüken gazdasághoz kezdenek s e mellett másnak munkára járnak: ez olyan erkölcsös vállalat a közgazdaságban, melynek sikerültén sok kisbirtokos családnak önfentartási alapja vettetik meg. Erre a székelyföldön elég élő példa van.

Ha már most vizsgálódásainkat tovább folytatjuk a földbirtok és annak mívelői fölött, azt látjuk, hogy az egyes megyékben a földmíveléssel foglalkozó lakosság legnagyobb százalékot mutat (Torda)-Aranyosmegyében, azután Háromszék- és Maros-(Torda)megye jő s legvégül Udvarhely- és Csíkmegye. A földmívelési birtokterület és a termőföld minőségének e fokozat nagyjában megfelel; de csak nagyjában, mert hogy Aranyos-(Torda)-megye a székelyföldi általagot 9%-kal haladja meg, erre a nevezett okok Maros- és Háromszékmegyével szemben hiányzanak. — Ha tehát ottan a lakosság oly nagy része él csupán földímvelésből, ugyanazon gazdasági rendszer mellett, lehetetlen benne az emlitett megyéknek megfelől anyagi jóllétet tételezni föl.

Ez itélet pedig kiterjeszthető az egész székelyföldre, ha azt földmívelési tekintetben az ország többi részeivel hasonlitjuk összse:

Ugyanis az összes lakosságból *földmíveléssel foglalkozik*:

Magyarországon	32.38 %
Erdélyben	37.86 »
Fiume kerületében	3.58 »
Horvát-Szlavonországban	36.10 »
A volt határőrvidéken	26.50 »
Átlag	32.35 »
A székelyföldön pedig	43.93 »

A székely-megyéknek, az ország legterméketlenebb részéhez tartozó e vidéknek százaléka 36—53-ig terjed s átlaga 11-el mulja fölül az ország földmívelőinek átlagát! Pedig ez utóbbiban, mint őstermelők a bányákban és kohászatnál foglalkozók is be vannak számitva — s amott kihagyva, mi a különbséget 1—2%-kal szintén emeli.

E körülmény s a *termőföldre eső sürü népesség teszi a székelynép anyagi helyzetét terhessé.* Mert hogy földmivelő országban a lakosság nagy százalékának kell épen földmiveléssel foglalkozni, ez nem csak természetes dolog, de csakis ez a szabályos; hanem hogy e százaléknak magasabbnak kellene lenni a székelyföldön, mint az alföldön, erre semmi természetes ok nem létezik. Ez *szabálytalan közgazdasági állapot.*

Ha egy tekintetet vetünk más országok földmivelési viszonyaira, ez némileg kedvezőbb szinbe helyezi a székelyföldi állapotot. Ugyanis a földmivelésből élő népesség száma *Kolb* szerint Olaszországban 7 millió-, Ausztriában 7.497,500-, Badenben 569,089-, Schweitzban 1.114,746-, Poroszországban 11.500,000-, Moldva-Oláhországban 3 millió.*

E számokat az összes lakosság létszámával összehasonlitva, a következő százalékok tünnek ki:

Olaszországban	33.31 %
Ausztriában....	36.77 »
Badenben	38.97 »
Schweitzban	41.76 »
Poroszországban....	46.72 »
Moldva-Oláhországban	75.00 »

Ezek tehát a magyarországi átlagot egytől-egyig a székelyföldit pedig a két utolsó fölülmúlja. Földmivelési területök azonban, az utolsót kivéve, oly szük, hogy a gabonafélékben bevitelre vannak utalva.

Ha tehát e tekintetben a székelyföldihez oly közel állanak az ottani viszonyok: ez azt mutatja, hogy megélni csak meglehetne nálunk is; de ha az ottani földmivelő osztály állapota *nagyobbára* kedvezőbb a mienknél, ez — minthogy munka és szorgalom tekintetében egyik mögött se állunk — arra oktat, hogy gazdasági rendszerünket kell javitanunk a különbség kiegyenlitésére.

Minthogy pedig e végre első lépésnek a *birtokrendezést* s különösen a *tagositást* tartják, itt lesz helyén számot adni arról, hogy menynyire haladtunk e téren.

(Torda)-*Aranyos*-megyében a *tagositás* befejeztetett Székely-Földváron és A.-Szent-Mihályfalván (még 1864-ben), folyamatban van Harasztoson, Székely-Kocsárdon és Ar.-Polyánban. Együtt öt községben. Az *arányositás* folyamatban van Csegezben, a *legelő elkülönités* Felvinczen, Sz.-Kocsárdon, Inakfalván, befejeztetett Sz.-Földváron (1864) és Veresmarton (1877). Az *erdő és legelő arányositva* van Mészkőn, F.-Szent-Mihályfalván s külön az erdő Bágyonban.

* *Kolb* G. Fr. «Handbuch d. vergleichenden Statistik.» Leipzig. 1875. Az illető országok czimei alatt.

Csíkmegyében ez ideig csupán anynyi történt, hogy az *aránjositás* iránt a kereset 12 községben megindult.

Háromszékmegyében tagositás csak Várhegy kőzségében történt; *közbirtok-felosztás* pedig Miklósvár, Bodok, Oltszem, Zágon és Málnás községekben.

Maros-(Torda)-megyében tagositottak H.-Bodon, Folyfalva, Cserefalva, Karácsonfalva és Sárd. Folyamatban van M.-Sámsondon s még egy pár más községben. A *legelő-felosztás* megtörtént Csokfalván, Szent-Istvánban, Cserefalván, Náznánfalván és Kisfaludban; folyamatban van Atosfalván. Az *erdőfelosztás* megtörtént Abodban.

Udvarhelymegyében tagositottak Tibód és Tartsafalva, folytatja Szent-Mihály és Szombatfalva. Az *aránjositás* keresztül vitele iránt a tárgyalások az egész megye területén folyamatban vannak.

E szerint legtöbbet tett e téren a volt Aranyos- és Marosszék s legkevesebbet Háromszék- és Csíkmegye.

4. Haszonbér és birtokvétel-árak.

1. **Haszonbér.** A haszonbérlet kifejlődése szorosan összefügg a földbirtok-viszonyokkal s nemzetgazdaságilag nagyon fontos kérdés. A külföld példája azt mutatja, hogy a bérlők (farmers) a legjobb gazdasági rendszer meghonositásában vagy előljárnak, vagy pedig annak leghivatottabb terjesztői. Ők már földmívelésük vállalat-, üzletszerü természeténél fogva is ösztönözve vannak az előnyök teljes kiaknázására és a hátrányok leküzdésére. Többnyire volt gazdatisztek lévén, ismerik a javitott rendszer elveit és alkalmazzák a gazdaságban, s lassan bár és észrevétlenül, de az elvek mégis tovább terjednek lefelé.

Hogy a magyar közép- és nagy birtokos osztály birtokainak egy részén a *bérlési rendszert*, a *farmerség* elvét honositsa meg, ezt mint reformlépést ajánlotta a «Gazdasági Lapok» cz. szakközlöny az ötvenes és hatvanas években több ízben s a legmeggyőzőbb érvekkel és példákkal küzdött mellette egyik legtekintélyesebb nemzetgazdánk *Korizmics* László «Anglia haszonbérlési állapotainak ismertetése» czimü művében, hol előre bocsátván, hogy e rendszert a mi viszonyaink és érdekeink szerint kell átültetni, hangsulyozza, hogy *bérlőket az eddigi gazdatisztekből kell kiszemelni*; a bérlési időt nem szabad rövidre szabni, a béröszszeg pénzben és gabonában arányosan állapitandó meg. A földes úr azonban egy-két gazdaságot, melynek felszerelése a mezei gazdaság példányképe legyen s a mely a falusi élet szentélyéül szolgáljon, a maga kezén tartson meg.

E rendszert ujabb időben az állam is a maga birtokain igyekezett meghonositani, hogy nem mindenütt szerencsével, az nem az elv ellen

bizonyit, hanem emlékeztet azon lényeges különbségre, mely van a magántulajdonos és az állam, mint birtokos között. Az állam-birtoknak ugyanis *személyes ura* nem lévén, kezelőit alulról fölfelé mindmeganynyi gazdatisztteknek tekinthetjük, kikben az ellenőrzési és végrehajtási hatalom fölfelé a mily mértékben fokozódik, a birtok természetének és minőségének tényleges ismerete abban a mértékben száll. S épen ezért sem a bérlési, sem az egyenes kezelési rendszer alapján az állam akkora haszonnal sehol sem folytathat gazdaságot, mint azt a legkitünőbb nagybirtokos magángazdák teszik.

A farmerség elve hazánkban mindinkább terjed. — S ha *Keleti* azt mondja, hogy e rendszer egy egészséges középosztályt nevel, mely a tönkremenő kisebb nemesség helyét üdvösen pótolja, ezzel bizonynyal egy szemeink előtt élő, mozgó igazságot fejezett ki.

A magyar állam területén a bérlők száma az utolsó népszámlálás alkalmával 47,808-ra ment, és ez a birtokosok összes számának 2.49%-a.

A székelyföldön ugyanakkor 3982 haszonbérlő számittatott, kik a székely összes birtokosoknak 4.48%-át teszik.

E számok azt mutatják, hogy a bérlés-rendszer nálunk csaknem két akkora mértékben ki van fejlődve, mint az államban átlagosan, — s tehát virágzóbb gazdasági állapotok közt élünk, mint amott. Azt azonban a számokból tévedés volna kiolvasni, két okból: *először*, mert a székelyföldi bérletek, már ismert birtokviszonyainknál fogva is, olyan jelentőségüek nem lehetnek, mint pl. az anyaországban, — s a legnagyobb valószinüség szerint tulnyomóan az árvák birtokaira vonatkoznak, tehát nagy részben apró birtokokra, rövidebb időtartalommal. Ez tehát épen nem vehető ama közgazdasági elv rendszeres alkalmazásának; *másodszor*, azt látjuk, hogy a bérlők számának csak nem egy teljes harmadrésze Csíkmegyére esik. Már pedig földmívelési tekintetben a bérlő a maga anyagi előhaladását itt a lehető legroszszabb helyen keresné. Miben áll tehát ezen tény magyarázata? Egyszerüen abban, hogy mind itt, mind Háromszékmegye területén a kiválólag juhtenyésztéssel foglalkozó oláhok, *berszánok* roppant terjedelmü erdei legelőket tartanak haszonbérben magánosak-, de leginkább községektől, juhaik nyári legeltetésére, telelni Oláhországba hajtván azokat. Ezek emelik minden bizonynyal oly magasra a székelyföldi bérlők számát. S igy aztán e viszony egészen más szempontból itélendő meg. Közgazdasági jelentősége távol áll a farmerség elvétől.

A földmívelési bérleteknél szokásos haszonbér vidékenkint nagyon különböző. Sőt ugyanazon községben is eltérések vannak a birtok minősége, a községtől való távolsága, közelsége, rendezettsége, a birtoktest vagy egyes tagok mekkorasága, regálék léte vagy nem léte, erdők, kaszálók területe, a lakosság sürüsége, a bérlet tartama s több hasonló körülmé-

nyek szerint. A következő adatokban tehát inkább csak általános tájékozást, mint általános érvényü meghatározást keressen az olvasó.

(Torda)-*Aranyosmegyében* a következő átlagos haszonbérek vehetők fel:

a) a legjobb minőségü *szántóföld* holdja után	7— 8 frt	
b) a közepes » » » »	4— 6 »	
c) a leggyengébb » » » »	— — »	50—60 kr.
d) a legjobb minőségü kaszáló holdja után	10—12 frt	
e) a közepes » » » »	4— 5 »	
f) a leggyengébb » » » »	1— 2 frt.	

Egész birtok haszonbérletnél a szántóföld holdjának java, gyengéje 3—4—5 frt, a kaszálóé 4—5 frt.

Csikmegyében, Gyergyóban a legjobb minőségü szántóföld holdja után 2—3 forint haszonbért fizetnek, a közepes minőségüekért 1—2 forintot. A harmadosztályu szántók többnyire alig hozzáférhető hegyoldalakon feküvén és a ráforditott munkát és költséget is ritkán fizetvén meg, haszonbérbe nem vétetnek. A *kaszálóknál* a legjobb minőségüért 4—5, a közepesért 2—3 forintot, a leggyengébbért 1—1 frt 50 krt fizetnek. *Alcsikban* is csak ritkán fordul elő a darabonkinti bérlés, mivel a földbirtok igen szük. A jobb helyeken fekvő szántókért különben 8—10 forintot fizetnek egy évre.

Csík-Szent-Imrén a báró Szentkereszti-féle birtokért, mely 98 hold s 507 □ öl szántóból, 89 hold s 737 □ öl kaszálóból, 8 hold s 123 □ öl erdőből s 2 hold és 110 □ öl terméketlenből, tehát összesen 197 hold s 1475 □ öl területből áll s 401 frt 6 kr. tiszta jövedelemmel van felvéve, 1500 forint évi haszonbért fizetnek. Tehát holdjáért átlag 7 forint 58 krajczért.

Háromszékmegyében 6—7—8 frt haszonbért adnak holdjáért. Egész birtoktest bérlésénél ez átlag hol alább száll, hol feljebb hág, pl. Rétyen 4, Nagy-Ajtán 12 forintra.

Maros-(Torda)megyében holdankinti bérlések inkább csak az árvai, egyházi birtokokban fordulnak elő. Ily esetben az első osztályu szántó- és kaszálóért a Maros és Nyárád terén 10-, a másod osztályuért 8-, a harmad osztályuért 4 forintot fizetnek. Az erdőalji keleti részeken 2—2 forinttal kevesebbet.

Kivételes körülménynek tekintendő az, midőn Maros-Vásárhely határán és közvetlen szomszédságában egy hold feltört kaszálóért *dinnyetermesztésre* 30—40 forint haszonbért fizetnek, de azon kikötéssel, hogy elemi csapás esetében, ha az egész termés tönkre ment, semmi sem fizettetik.

Haszonbérbe általánosabban az 50 holdon felüli birtokok vétetnek, és ilyenkor a mellékhaszonvételek is minők: malom, italmérés, vásárjog, a bérlőt illetik s az adó a haszonbéröszszegből fizettetik. E bérleteknél holdankint 6, 4, sőt a mezőségi részeken csak 2 forint haszonbér esik.

Erdő-Szentgyörgyön a gr. *Teleki* Sámuel 357 holdas birtokáért, melyben 25 hold legelő van s a mellékhaszonvételek viszsza vannak tartva, holdankint 3 frt 10 kr. haszonbért adnak. Ugyanott *Zeyk* Gábor 266 hold birtokáért, melyben 31 hold a legelő, holdankint 5 forintot; B. *Bálintitt* József jobbágyfalvi és csík-szentmártoni 262 hold birtokáért holdankint 3 forintot. Három forinton alul ritka helyen száll, de 5—8 forintig gyakran felemelkedik a haszonbér.

. *Udvarhelymegyében* a kisebb bérleteknél 1 forint 50 krajczártól egészen 8 forintig emelkedik a haszonbér holdankint. A nagyobb birtokoknál a két Homoród vidékén 4—6 forint; a Homoród és Nagy-Küküllő közötti hegyek között 3—4 frt, a Nagy-Küküllő völgyén 4—5 frt és a Fehér-Nyikó mentén 5 forint az évi haszonbér.

Az egész székelyföldön tehát a haszonbér holdankint 2 és 12 forint között váltakozik, de túlnyomóan 3-tól 8 forintig terjed.

Megjegyzendő, hogy az apró bérleteknél mindennemű közterhet a tulajdonos hordoz, a nagyobb bérleteknél a bérlő, az állami adó kivételével; de aztán ez utolsó nemcsak az összes épületeket és — a legtöbb esetben — a mellék-haszonvételeket is bírja, hanem korlátlan legeltetési joga is van.

2. **Birtokvételárak.** A hol a földbirtok, névszerint a szántóföld kevés és egyéb jövedelemforrások szüken vannak, ott természetesen nagyon értékes a föld. Hogy a székelyföldön ez az eset áll, gondolni lehetett már a földbirtok-viszonyok tárgyalásánál s legújabban a haszonbéreknél. Mert hogy egész birtoktesteknél, rendezetlen birtokviszonyok között, ugar-rendszer mellett, holdankint 5—8 frt évi haszobért fizessenek, ez határozottan a földbirtok értékes volta mellett bizonyit.

Természetes, hogy vidékenként e tekintetben is kisebb-nagyobb eltérések vannak, a mint a következő adatokból látni fogjuk. És ez eltérések részint a talaj, részint a népesedési viszonyokban lelik magyarázatukat.

Csikmegye északi részében (Gyergyó) az első osztályú *szántóföldek* 30—35 forinton, a másodosztályuak 15—20 forinton, harmad osztályúak 5—10 forintért örökáron vásároltatnak meg holdanként.

A megye déli részében (Al- és Felcsík) már feltünő magas árak fordulnak elő, különösen a kaszáloknál, melyeknek javáért holdankint 400—450 forintot is megadnak, havasi kaszálót ellenben 10 forinton eleget vásárolhatni.

Nagyobbacska birtokvásárnál, egy egészben, 50—90 forintot fizetnek holdjáért egyre-másra. Például Csík-Taploczán nem régiben eladatott egy birtok (a Sándor György-féle), mely 29 hold s 259 □ öl szántóból, 19 hold s 246 □ öl kaszálóból s 1 hold 379 □ öl terméketlenből, együtt 49 hold 884

□ öl területből áll és 55 forint 24 krajczár tisztajövedelemmel van felvéve, 4000 forint örökáron. Tehát holdjáért 81 forintot fizettek.

Eladatott továbbá Csík-Szeredahelyen a Biális-féle birtok, mely 423 holdat tesz s 235 forint 43 krajczár tisztajövedelemmel bír, 20,000 forinton; de a birtoknak több mint felerésze, 218 hold legelő s csupán 75 hold a szántó. Itt holdjáért 47 forintot fizettek.

Háromszékmegyében a kézdi-vásárhelyi adóhivatal területén a szántóföld holdjáért 116—198-, a kaszálóért 37—18 .-, kertért 121—530-, külső és belsőért együttesen átlag 200 forintot fizetnek.

A sepsi-szentgyörgyi adóhivatal területén 75—116 forint a földbirtek holdja.

Hogy Háromszékmegye északkeleti felében a földbirtok értékesebb, ez nem a minőségtől függ, mert e tekintetben a nyugati rész fölülmulja a keletit, hanem azon körülménytől, hogy amott, a szántóföld területéhez viszonyitva, sűrűbb a népesség.

Az adóhivataltól nyert ez utóbbi adatokra nézve azonban tudni kell azon szokást, hogy a földbirtokvásároknál, az illeték csökentése végett, a valónál rendesen kisebb összeg szokott a szerződési okmányba felvétetni. Ez adatoknál tehát 20—30%-kal bizvást magasabbra tehetjük az értéket. Köztudat ugyanis, hogy Sepsi-Szentgyörgy vidékén, daczára a pénzhiány miatt leesett áraknak, a földbirtok holdja átlagban 150 forintra tehető. Sőt vannak érdek-árak (praetium affectionis), hol a fenebbiek kétszeresét, sőt háromszorosát is megfizetik. Például Ilyefalván, ezelőtt három évvel Nagy N.-nek belső telek nélküli szétszórt parczellákból álló, 25 hold birtoka 11.000 forinton vásároltatott meg, tehát holdja 440 forinton.

Maros-(Torda) *megyében*, Maros-Vásárhely vidékén és a Nyárád mentén Lőrinczfalvától Ákosfalváig egy hold elsőrendü szántó vagy kaszáló ára 2—300 forint, másod osztályú 60—100 forint. Hasonló arúak fordulnak elé Erdőszentgyörgy vidékén a K.-Küküllő termékenyebb térségén. A megye kevésbé termékeny vidékein, osztályonként 100—140, 60—100 és 30—50 forint egy holdnak az ára. A keleti erdős és é. nyugati vagy mezőségi részeken azonban a másod és harmadosztályú földbirtoknak 30 forinton sincs vevője.

Ez adatok is részint az adó-, részint az illeték-kiszabási hivataltól valók.

Udvarhelymegye keleti és észak-keleti terméketlenebb vidékein az első osztályú földbirtok holdjáért 80—120 forintot, a másodosztályú 40—60-, a harmadosztályúért 5—20 forintot fizetnek. A szántó és kaszáló között lényeges különbség csak azon esetben fordul elő, ha a kaszáló kitünő minőségü és kétszer használható, mely esetben az a szántóföldnél becseseb b.

A megye nyugati és déli részén, a N.-Küküllő és a két Homoród völgyében az első osztályú szántóföld holdjáért 150—200-, másodosztályúért 60—120-, harmadosztályúért 50—60 forintot fizetnek.

Legértékesebb a földbirtok — e szerént — Háromszék- és Maros (Torda)-megyében, s legkevésbbé értékes Csíkban. Mely körülmény a termőföld minőségének teljesen megfelel.

5. Földmivelési rendszer.

Hogy miféle földmivelési rendszert kövessen valamely ország vagy vidék lakossága, erre többféle körülmény bír döntő befolyással. Ezek között legfontosabb a közművelődés. *Roscher* nemzetgazdaságtani elméletében élethűn és élénken tárja elénk, hogyan mennek át a népek a vadászat- és halászatról a baromtenyésztésre, innen a földmivelésre s miként szabályozza e két utóbbit az ipar és kereskedelem fejlődése, az összes társadalmi állapotok összhangzó megszilárdulása. Minden emberi foglalkozás a fejlődés, tökéletesedés törvénye alatt áll s a mily mértékben hódol e törvénynek, abban a mértékben válik az ember jóllétének eszközévé. Ez az elv hozta létre a földművelés különböző formáit az *öröklegelő* vagy *nyomásos* rendszertől a *váltógazdaság* és *istállózásig*, a *külterjes* ugarendszertől a *legbelterjesebb* kertgazdaságig.

Absolut jó valamint absolut rosz rendszer a földmivelésben nincs. Relative mindenik jó lehet a maga helyén. S csak azért, mert régi valamely rendszer, nem következik, hogy tehát rosz is. A *hármas nyomású rendszer* p. o. már Nagy Károly idejében meghonosult volt s azért még ma is dívik nemcsak Magyar-, Lengyel-, és Muszkaországban, hanem Német- és közép Franczia országban is, holott e két utóbbinál nem szokás elmaradottságról beszélni, különösen miután a legújabb rendszerek is virágzanak ottan. A míveltségi tényezők mellett t. i. a gazdaságban lényeges jogot követel magának a *természet* is. A földrajzi fekvés és klimatikai viszonyokban pl. már a priori el van döntve az a kérdés, hogy a mezőgazdaság két fő ága közül a *gabonatermesztés* vagy az *állattenyésztésre* fektessünk-e nagyobb sulyt. Ezért nagyjában egészen helyén van az, hogy az alföld gabona, a felföld állatkereskedést űz. Csakhogy ebben is fokozatok lehetnek. Ugyanazon rendszer ugyanazon területen javitható. Felismerte-e, alkalmazta-e a nép a javitás eszközeit és módjait: e kérdés nagyon lényeges. Sőt hogy általában bír-e határozott tudatával gazdasági rendszere természetének s az abban követhető és követendő iránynak a tökélesítés felé: e kérdésre adandó felelet fogja az itéletet tartalmazni a szokásos gazdaság helyessége fölött.

Hogy pedig a székely földmivelési rendszer fölött itéletünk nehogy filius ante patrem legyen, vizsgáljuk meg először azt a maga teljességében s helyességének taglalását tartsuk fenn azutánra.

A székely földmívelésben legszokottabb a **háromfordulós ugarrendszer.** A lehetőségig arányosan három *fordulóra* osztott határ egyik részét *őszhatárnak*, másodikát *tavaszhatárnak*, harmadikát *ugarhatárnak* nevezik. Ez elnevezés nagyjában magyarázza a vetésforgást is. Az első fordulóban t. i. őszgabonát, a másikban tavaszgabonát termesztenek, s erre következik egy évi pihenés.

Az őszhatárban termesztett gabona, tisztabúza, rozs, kétszeres, (elegybúza) árpa; a tavaszhatárban (mely a megelőző évben mindig őszhatár volt): tengeri (törökbúza), árpa, zab, köles, tatárka (haricska), borsó, lencse, paszuly, bükköny, burgonya, (pityóka), kisebb mérvben búza, rozs, kender és len.

Melyik megyében mit termesztenek túlnyomóan, azt a következő fejezetben a termény-kimutatás tünteti ki részletesen. Itt csak anynyit jegyzek meg átalánosságban, hogy a tavaszbúzát és rozsot a székelyföldön kis mértékben termesztik, mit a háromszékmegyei közmondás azzal indokol, hogy „*tavaszbúza ravasz búza*", azaz: égalji viszonyaink között ritkán ád jó termést. A tavaszi időjárás szélsőségekben mozgó változékonysága nem igen kedvez a tavasz-vetésnek. Gyakran a sok esőzés miatt késik meg nagyon, máskor a késő fagyok rontják meg.

A tavaszhatárban, a tengeri (törökbúza) között sok mindent termeszt a székely, u. m. burgonyát (pityóka), paszulyt, takarmányrépát és disznó-tököt, melyek együttesen csaknem a főtermény értékével érnek fel.

A háromfordulós ugarrendszer a székelyföldön, az egy Csíkmegyét kivéve, mindenütt otthonos.

A szántóföldek és termények mivelése és annak ideje. Az őszvetés háromszori szántásra történik. Első az *ugarlás* május utolsó felében és augustusban; harmadik a *bemagolás* augustus utolsó napjaitól september derekáig a tiszta-búzánál többnyire alászántva és elboronálva, a többinél inkább csak beboronálva.

Az őszgabona *aratása* (kézi sarlóval) julius második és augusztus első felében történik.

A *tavaszi vetés* többnyire egyszeri alászántással és beboronálással megy végbe márczius végén és áprilisban. Kivételt képez a köles Háromszékmegyében, melyet ott kétszeri szántásra vetnek május elején. Itt-ott azonban másféle tavaszvetés alá is kétszer szántanak, t. i, késő őszszel, és tavaszszal, mikor vetni kell.

A boronálásra nagy sulyt fektetnek s kiváló gondot fordítnak, úgy, hogy azt sok helyen, kivált Háromszékmegyében, nemcsak az elvetett mag betakarására, de az ugaron a forgatás és vetés előtt is alkalmazzák.

A tengerit először májusban, másodszor juniusban kapálják, mintegy 4—5 heti időközben.

Az árpa, bükköny, lencse kaszálása és a virágos kender nyövése augustusra esik; a zab, köles tatárka (haricska) learatása september elejére: a tengeri (törökbúza) szedése és kibontása október első felére.

A burgonyát (pityóka) néhol kapával csinált vermekbe, másutt szántáskor az eke nyomába ültetik s mívelése és mívelési ideje azonos a tengeriével.

A szántás-vetés és aratásnál gépeket nem használnak, sőt vasekét is csak egynéhány nagyobb birtokos. A nép általában saját-készitette faekével szánt és faboronával boronál.

A *gépek* közül a rostáló és cséplőgépet honosította meg egynehány nagyobb birtokos. Sőt az utóbbit némelyek speculátióból is kezdették megszerezni, kik külföldi gépész vezetése mellett faluról-falura viszik a gépet s jelentékeny jövedelmet csinálnak maguknak. S e mellett a gazdáknak is olcsóbba kerül a cséplés, mert mig a kézi cséplésért a tizenkettedik, tizenharmadik vékát s minden ilyen tizre egy *kenyér-vékát* fizetnek, addig a géppel való cséplésnél csak a huszadik vékát adják.

Gőzmozdonyú *cséplőgép* Háromszékmegyében 8 van.

A **kétfordulós ugarrendszer** szintén alkalmazásban van a székelyföldön. Ennél az egész határt két részre osztják s az egyik részben őszi, részben tavaszi gabonával lévén bevetve, a másik ugyanazon idő alatt ugarban áll s legelőül szolgál.

Az őszi vetés két vagy háromszori szántásra történik s kisebb mértékben búza, kétszeres (elegybúza), árpa-, túlnyomóan pedig rozsból áll; a tavaszvetés egyszeri szántás és elboronálással árpa, zab, tengeri, burgonya (pityóka), kender és len.

A termények mívelése itt is olyan, mint a három fordulós rendszerben, csakhogy itt, minthogy ez a hidegebb vidékeken dívik, minden munka 10—15 nappal később kezdődik s igy később is jár le.

A learatott kalászos gabonát 22—24 *kévés kalangyákba* (kereszt) rakják s nehány napon künn marad száradni. Azután a legtöbb helyen haza szállítják, egy szekérre 4—6 kalongyát rakva, s otthon vagy az udorba (istálló-padlás) vagy asztagba rakják. Helyen-helyen azonban, leginkább Háromszekmegyében, künn a mezőn rakják asztagba s télen szállítják haza, csűrben való elcséplés végett.

Az aratásban férfi, nő és gyermek egyaránt résztvesz. A kévét azonban csak férfiak kötik.

A tengerit többnyire hántatlanul szedik s szállítják haza, s otthon a csűrben és szobákban bontják ki. Ez estvénként kalákaszerűen megy végbe s egyike a legvigabb és kedélyesebb munkáknak. A legfelejttebb cső-

ket párjával összekötözik s a szobába, padlásra vagy eszterhéj alá rudakra rakják teljes kiszáradás és külön gondozás végett magnak. A többit azonnal kasokba vagy a padlás földjére hordják. A nagyobb gazdaságban télen át géppel cséplik ki, kisebb házaknál pedig téli estvéken kézzel fejtegetik.

A tengeri kocsányát (kóré) szedéskor azonnal *zsúpokba* kötözik s 22—24 *zsúpból* álló csomókba (kalangya) állogatják, honnan pár nap múlva hazaszállítják s otthon a kertekben a földre vagy terebélyes fákra nagyobb csomókba rakják összse téli takarmányúl. Leginkább szeretik a faluhoz kövel lévő vén fűzfákra helyezni.

A *kétfordulós ugarrendszer* hazája Csíkmegye, de Maros (Torda) megyének a K.-Küküllő felső völgyébe eső délkeleti s Udvarhelymegyének északkeleti részében is dívik.

A *háromfordulós ugarrendszer* a székelyföld többi részében általános.

Van még egy *harmadik rendszer* is majd mindenik megyében. A folyók mentén t. i. vagy más térségen fekvő legjobb minőségű s a határból könnyen elkülöníthető területek *minden esztendőben művelés alá vétetnek.* Az ilyenekben leginkább tengerit termesztenek s közötte vagy közbe-közbe burgonyát, répát és hüvelyeseket.

Vannak megint termények, a melyeket mint a szőlőt, *állandoan ugyanazon helyen termesztenek.* Ilyenek helyen-helyen a dohány és a dinye.

Váltógazdaság még sehol sincsen. De a már említett néhány községben a tagosítás részint befejeztetvén, részint épen a befejezés stadiumáig haladván, nemsokára alkalmunk lesz e rendszer természetével is a hely színén megismerkednünk.

Vannak egyes községekben az általában szokottól eltérő rendszerek is. Ilyenek pl. *Bükkszád* községében (Háromszékmegye) az *ugarnélkül való kétéves vetésforgás,* hol az első évben fris trágyázásra rozsot, a második évben pedig zabot és haricskát termesztenek. A mely földet pedig rozs alá meg nem trágyázhatnak, azt 2—4 éven át parlagon hagyják kaszálónak. *Kézdi-Vásárhelyen* és *Oroszfaluban* állandó művelés alatt van az egész határ, őszi és tavaszi vetéssel vegyesen. *Sósmezőn* hasonlóan állandó művelés alatt, de csak tavaszi terményeket termesztenek.

Némely községek pedig Maros-(Torda) és Udvarhelymegyében azon meggyőződésre jövén, hogy a háromfordulós rendszer nem elég jövedelmező, javítási kisérletül mind három határ általános használatát vették foganatba, azonban tagosítás és tervszerű vetésforgás nélkül. Itt *földjét mindenki szabad tetszése szerint használja.* Közös ugar nincsen, de elszórva csaknem anynyi szántó hever ugarként, mint a háromfordulós ugarrendszerben. Csakhogy a jobb minőségü szántókat állandóan használják.

Hogy azonban az ilyen, minden szakszerűséget nélkülöző kisérlet mily eredménynyel jár, mutatja *Újszékel* példája (Udvarhelymegyében),

mely község egynehány évi próba után, beleúnván a birtok rendezetlensége mellett kimaradhatatlan nyomoruságokba s egy része — minthogy elegendő munkaerővel nem rendelkezett s trágyával a föld termőképességét kellően fokozni nem bírta — ez idő alatt vagyonilag is viszszaesvén, miután birtokát épen akkor nem használta elég czélszerűen, midőn a legnagyobb szabadságra törekedett: viszszaállította ismét a háromfordulós ugarrendszert.

Földmiveiési költségek. A trágya a helyek természete szerint rövidebb vagy hoszszabb ideig érezteti hatását. Első osztályú szántóknál 10 évet, másodosztályúaknál 6-ot vehetünk fel középszámítással. A kétfordulós rendszerű vidékeken azonban már a 3-ik, 4-ik évben is megkivánná a föld a trágyát, valamint itt mennyiség tekintetében is többet kiván, mint más vidékeken. Átalában holdjára 40 szekér trágyát, vagyis 400 mázsát vesznek fel, mit ha pénzbe számítunk — szekerét kihordással együtt 40 krajczárba — 16 forintot képvisel. A trágyázás istálló-trágyával és juhokkal való *kosaraztatással* vegyesen történik. A trágya szűk volta daczára is sem árnyékszék, sem mesterséges trágyát nem használnak, sőt az istálló-trágya okszerű gondozása, öntözése is egészen ismeretlen a székelyföldön.

A szántást, melyet különösen az ugarlásnál 4—5 hüvelyknyi mélyre eresztenek, túlnyomóan két marhával végzik, apróbb marhákból azonban négyet is fognak be, gyakran két tinó vagy két tehén eleibe két lovat. Ilyenkor egy hajtó is segédkezik, a ki igen sok esetben egy az iskolából elvont gyermek. A kötöttebb agyagtalajnál, különösen ugarlásra, négy, sőt (Torda) Aranyosban sokszor hat marhát is fognak be.

Egy kataszter-hold ugarlása rendesen két munkanapot igényel. Ugyananyit a tavaszi szántás is. A forgatás vagy keverés másfél napot, az őszgabona alászántása hasonlóan; a boronálás egy fél napot.

Az őszgabona aratására holdanként 12 kézi munkanap szükséges, ezenkívül az összegyüjtés és kalangyába rakásra; a tengeri első és második kapálására 12—12 nap; árpa, bükköny, lencse kaszálására 2 és fél, szárítására és összegyüjtésére 6 nap; zab, köles és haricska aratására 8 nap; a burgonya-ültetésre 6, kapálására 4 és kiszedésére 10 nap.

Hogy a földmivelésére fordított munkanapok száma igen nagy, az kétségtelenül szembe fog tűnni minden fejlettebb gazdaságot ismerő ember előtt. De e *tényt* érthetövé teszik azon *emberi* és *állati erőt romboló primitiv gazdasági eszközök*, melyeken e nép századok óta alig javított valamit.

Az igás- és kézi napszámbérek többé-kevésbbé eltérnek ugyan vidékenként, de közép-számítással a következők: kettős fogatú ekenapszámbér 1 forint 30 krajczártól 2 forintig, gabona- és széna-hordásnál 20—30 krajczárral olcsóbb; a ritkábban előforduló négyes fogatú ekenapszámbér 3—4 forint; trágya-hordás szekerenként a távolság szerint 8—10 krajczár.

Mindezek élelmezés nélkül, minthogy az igás napszámoknál átalában nem szokás az élelmezés.

A kézi napszámoknál ellátás mellett fizetnek a *férfiaknak* tavaszszal 25—30, nyárban 30—40 krajczárt; a nőknek tavaszszal 20, nyárban 24—30 krajczárt. Gyermek napszám 10—15—20 krajczár. Élelmezés nélkül tavaszszal másfél, nyárban közel kétszeres a felnőttek bére. Legdrágább a kézi napszám a kaszálásnál, mi élelmezés nélkül 80 krajczártól 1 forintig terjed; azután a kapálás- és aratásnál.

Tavaszszal legszűkebb az igás, nyárban a kézi napszám. Tehát mindkettő a nevezett időben legdrágább.

Városon természetesen jóval drágább, mint falun, hol ez utóbbinak másfélszeresét lehet számítani.

A napszámosokkal való dolgoztató gazdának terhessé teszi a földmívelést az, hogy átalános szokás a házi napszámosokat élelmezéssel látni el, a mi a következő mérsékelt, de nagyon valószínű értéket képviseli:

reggel pálinka kenyérrel	3 kr.
7—8 órakor ebéd....	6 »
12 órakor délebéd, vastagétel pálinkával	10 »
estvé felé ozsonnára pálinka, kenyér, néha egy kis túró	6 »
estve pálinka, kenyér husos étel, vagy turós, tejes puliszka	15 »
Együtt:	40 kr.

Ez élelmezési nehézség mellett azonban igen helyesen említi *Székely* Gergely * a következő előnyöket a *gazdára* nézve: élelmezés mellett olcsóbban kapja a napszámost, a ki jobb táplálkozás mellett jobban dolgozik; a *munkásokra* nézve: a napszámosok nejei és leányai nem kényszerülvén otthon maradni és főzni, maguk is munkára mennek és keresnek s megszaporítják a munkás kezet, magukkal viszik kisebb gyermekeiket, kiknek kosztját a gazda sohase szokta elvonni vagy felszámítani, a mi mindenesetre pátriarchális szép szokás.

A kisebb birtoku szekely gazdák, a nép közül, minden mezei munkájukat maguk végzik napszámos nélkül. Az egész család minden munkaképes tagja kora hajnaltól sötét estig a mezőn van, hová az asszony is a délebéddel és kisebb gyermekekkel kimenvén, künn marad estefeléig, mikor az aprósággal ismét hazamegy előre, hogy a csordából (gulya) jövő barmot, sertéseket elgondozza, tehenet fejjen és vacsorát készítsen.

A szorgalmas és munkás mezőgazdaság megragadó képe, midőn a nagyobb gyermekek kora reggel apjokkal és bátyjaikkal s nénjeikkel vállukon kapával vagy sarlóval víg csevegés között vonulnak ki a mezőre s ott

* *Székely* G. «Háromszék közgazdasági viszonyai». Felolvasta a magyar orvosok és természetvizsgálók Előpatakon tartott közgyülésén, 1875-ben. Megjelent ezen gyülés évkönyvében 1876-ban.

versenyre kelnek a pászmában elejébe vágni a nagyoknak. Dél felé azonban ellankadnak az izmok, a csevegést az ajkakon hallgatagság váltja fel s mind gyakoribbá lesz a faluból jövő útratekintgetés, honnan *anyám-aszszonynak* kellene már feltünnie. De az idő ilyenkor szörnyű lomhán halad, a rekkenő melegben a nap mintha mozdulatlanul állana. El-ellátunk tehát a *dohonkához* (víz-tartó, hordóalaku kis faedény, melynek oldalán egy kis csapforma nyilás van az ivásra) üdülést keresni, sőt a pászmát is már szívesen rábízzuk a többire, ha éppen a közelebbi forrás-kútból ivó vizet szükség hozni. De addig s addig lesi a kis földész teste árnyékának apadását s a faluban sütőjökből emelkedő füst elszállását, hogy végre a gyalog úton feltünik, a kit oly régen vár. Az idősebbek ingerkednek vele, hogy «az nem anyád!» De mind hijába már itt a szóbeszéd. A mezőnek tágas látkörében tiszta, éles látást nyer a szem. Öt-hatszáz ölnyi távolból ráismer anyjára, a mint egyik karján csecsszopó kis húgát, a más kezében a *kantárba* tett (nádból készült, fazék hordó eszköz) nagy fazekat emeli. Előtte fut inkább, mint megyen, egy rakott szotyrot czipelve, 4 éves öcscse, hátul, nyelvét öltve, a lihegő Maros (kutya). Semmi kétség többé. Hozzák a delet! Próbál is egy nagyot kiáltani elébök. Most az öröm újra felvillanyozva a lankadt idegeket, az izmok egy perczre ismét ruganyosakká lesznek, a sarló vagy kapa ismét gyorsan mozog, a verseny a pászmában újra életre kel, mert az ételt hozó anyának nem szabad gyermekét lomhán találnia. Itt is van már. Egy gyepes szélen letelepedik s kitálalja a párolgó tárkonyost vagy fuszujkát (paszuly) s melléje a félig hült puliszkát. Számba kéri, ha megérdemli-e a délebédet a gyermek, a ki most abban virtusoskodik, hogy ő teszi le legutoljára a kapát a pászmában.

Most a fáradt család körül-üli, inkább heveri, a nagy cserép tálat, ingujjával kiki törül egyet izzadt homlokán s megelégedvén Isten áldásából, egy órányi alvás után, — mi közben a kisebbik gyermek próbálja rendre a kapákat — ismét a pászmában látjuk őket, most már anyjukkal megszaporodva, ki egy nagy keszkenőből vagy abroszból csinált sátor alá helyezte kisdedét.

Igy nevekedik földmívessé a székely gyermek, ki kora tavasztól késő őszig alvásra is alig megy szobába, s igy forrik az ő lelkéhez a mezei munka, melynél nemesebbet ő nem ismer a földön. Igy lesz a mező az ő nagy és egészséges műhelye s a barázda az ő verejtékének szentelt birtoka.

A vagyonosabb székely gazdák munkája is ilyen, csakhogy azoknak már rendesen egypár zsellérök is segédkezik a munkában, meg egy-egy napszámos, kinek felesége télen át egy kis sertés-költségért, puliszka (málé)-lisztért vagy sóskáposztáért kötelezte volt el magát kapálás- vagy aratásra. Mert azt jól meg kell jegyezni, hogy a közszékely pénzzel fizetett napszámost csak ritka esetben alkalmaz.

A kézi napszámdíjak világosabb áttekintéseért ide igtatjuk a statistikai évkönyv negyedik évfolyamából a következő adatokat, melyek nagyjában megegyeznek megelőző adatainkkal.

A kézi napszámdíj o. é. krajczárokban.

	Férfinak						Nőnek						Gyermeknek					
	ellátással			anélkül			ellátással			anélkül			ellátással			anélkül		
	legm.	legal.	átlag	legm.	legal.	átlag	legm.	legal.	átlag	legm.	legal.	átlag	legm.	legal.	átlag	legm.	legal.	átlag
(Torda)-Aranyos-m.	75	22	48	150	41	95	51	18	34	95	31	63	29	10	18	48	20	34
Csík-m.	63	18	40	106	27	66	32	12	22	63	18	40	21	9	15	34	11	22
Háromsz.-m.	48	19	33	76	28	52	34	14	24	73	21	47	20	9	14	40	13	26
Maros (Torda)-m.	49	17	33	83	26	54	42	12	27	53	15	34	24	9	16	38	12	25
Udvarh.-m.	46	12	29	81	28	54	30	12	21	49	20	34	18	7	12	31	11	21
Átlag	56	18	37	99	30	64	38	14	26	67	21	44	23	9	15	38	14	25

Legmagasabb tehát a munkabér (Torda) Aranyosban, utána Csíkmegyében. Háromszék- és Maros-(Torda) megye legközelebb áll egymáshoz s mintegy a mérsékelt középdíjt képviseli. Udvarhelymegyében legkevesebbet fizetnek a napszámosnak.

Szakmány, vagy részibe-mivelés. Ennek a következő esetei fordulnak elé. A tengeri-földet a tulajdonos megszántatja és beveti s ekkor kiveszik a termés $^1/_3$ részéért kapálásra és leszedésre. Egész birtokot több évre kivesznek úgy, hogy az adót s közterheket a tulajdonos hordozván, a termés fele a mivelőé, fele készen beszállítva, a tulajdonosé. Ha a birtok nem a legjobb minőségű, a részibe-mivelő meg is trágyázza, de ilyenkor legalább 6—9 évre kell terjedni e viszonynak s a vetömag felét a birtokos adja.

Egyes darab *első* osztályú szántóföldeket a termés feléért, másod- s harmadosztályúakat kétharmad részéért mivelnek meg. Ilyen eseteknél csak ritkán fordul elő, hogy a tulajdonos vetőmagot adjon. Vannak kivételképen olyan esetek is, hogy egy-egy kitünő termékeny szántót megmivelnek a termés $^2/_5$ részéért; de gyakoribb az az eset, hogy a mivelő $^3/_5$ részt kap.

A silány helyeket részbe-mivelésre nem szokták kivenni. A részbemivelés különben nem rendszer, hanem inkább kivételnek vagy kényszerhelyzetnek tekintendő. Leginkább csak a gazdaságot nem folytatható özvegyasszonyok és árvák birtoka kezeltetik úgy. Sokkal inkább rendszer a készen bevetett tengeri földek kiadása kapálásra és leszedésre egy har-

madért. Ezt a nagyobb birtokosok gyakorolják olyan helyen, hol szűk a munka.

A *kaszálók* részbe-vevése hasonlít a szántóföldéhez, t. i. a nagyobb terjedelmű kaszálókkal bíró Csíkmegyében s Udvarhely- és Maros-(Torda) megye u. n. *havasalyi* vidékein a jobb minőségű kaszálót feléért, a gyengébbeket $^2/_3$-ért mívelik meg; a székelyföld többi részében pedig a jobb kaszálókat $^1/_3$-rész termésért, a silányabbakat és a *sarjut* feléért. A birtokost illető termést is mindig a mívelő szállítja haza.

A föld **termőképességének** fokozására egyedüli eszköz a trágyázás, de miután a székely kizárólag a juhokkal való kosaraztatás és istálló-trágyára szorítkozik, mely utóbbi pedig az *örök-legelő-rendszernél* fogva elégtelen: nem győz elég trágyát adni földének, holott a túlnyomóan agyagos és kavicsos oldalok sokat kivánnának. Ezek termőképessége ennélfogva egy negativ és egy positiv befolyás miatt inkább csökken, mint emelkedik. A negativ befolyás a trágya elégtelensége, a positiv a szántóföldek fekvéséből és kihasználásából áll elé.

Az itteni gyakori esőzés csapós záporai t. i. állandóan mossák le és fogyasztják a termő talaj különben is vékony rétegét az erős emelkedésű oldalakról. Ennek kárpótlására időről-időre a korábbi altalaj kerül felszínre, melynek termékenyné tételére mind több trágya kellene, a mi hiányozván, látni való, hogy a termőképesség csökkenése, bár alig észrevehetőleg, de biztosan és természetszerűleg következik be. Innen van az, hogy a mily csodálatos magasra vitte ekevasát a meredek oldalokon a székely, kiirtva onnan erdőt, gyepet: úgy fog lassanként ismét visszavonulni a völgyek felé a lankásabb oldalakra. S ennek kétségbevonhatatlan bizonyítékait máris képesek vagyunk kimutatni nem egy helyen. Az elszomorító pedig ebben az, hogy midőn felfelé tört, maga előtt mindenütt dús növényzetet kellett kiirtania, de viszszavonulásában maga után mindenütt csupaszra mosott sziklaoldalokat hágy, melyek a növényéletnek talán soha többé talajává nem lesznek. Erre talál igazán Liebig elmélete a *rablógazdaságról*. És ez fontos, gondolkodásra méltó, elszomorító körülmény.

A mily szükséges az alföldön az árvizterek ármentesítése folyamszabályozás útján, oly fontos volna a székelyre hegyoldalainak biztositása a zápor-mosás ellen. Csakhogy minő úton, minő eszközökkel? Ez egy új kérdés a székely mezőgazdaság terén, mert új maga a théma is. Új t. i. gazdasági irodalmunk terén, ha ugyan ilyen, székely speciális szempontból léteznék. Azért tehát e még soha nem vitatott s pedig nálunk nagyon életbevágó kérdésre hirtelenében, kielégítő feleletet sem lesz könnyű adni.

Létezik-e a földmivelési tudományban hegyi záporvíz-vezetés, vagy földmivelési talaj-kötés elmélete? Vagy lehetséges volna-e ilyet fölállítani s a mi fő, azt megvalósítani? ha én erre felelni nem tudok, ne itéljenek el. De ha

valaki helyettem erre jó tanácsot ád, hasznos szolgálatot tesz vele a székelységnek. A székelység pedig egy kis jó tanácsot legalább, ha egyebet nem nyerhet, megérdemel. Én részemről okosabbat gondolni annál nem tudok, minthogy az oly helyeken, hol a jelzett körülmény már beállott, vagy előreláthatólag biztosan bekövetkezik, a szántásvetést félbe kell hagyni s a még meglevő talajt arra alkalmas növényekkel biztosítani. Fűféle, faféle legyen-e az a növény, azt döntse el a szaktudomány. De mindenesetre kívánatos, hogy ne késsék vele.

A völgyekben már nem a termő-képesség, hanem a termények maguk vannak igen gyakran veszélyeztetve szilaj folyói és rakonczátlan patakjainak áradásai által. Van eset rá, hogy az ár által hozott iszap a mármár aratásra ért gabonát a szó betűszerinti értelemben maga alá temette. Mit ér ilyenkor a gazdának az a vigasztalás, hogy jövő évben annál dúsabb termést ád a föld, ha ez évben nincs mit ennie? S nem foghat-e a jövő évi dús termés épen úgy megsemmisülni? Más helytt a víz a kaszálókat önti el s kiterjedt tanyájában bevárja a jövő év áradásait, hogy a dús szénatermő kaszálókat annál biztosabban alakíthassa a lenge nád, sás és más vizi növények s állatok hazájává. Menj végig folyóink partjain s látni fogod, hogy nem mese, a mit beszélek.

S ezen nem lehetne segíteni?! Minden bizonynyal igen. De olvastál-e valaha *székelyföldi folyamszabályozásról?* Hallottál-e a megye parlamentjében a községek kérelmeit, a képviselők komoly tanácskozásait, a kiküldött tanulmányozó bizottságok alapos referádáit e köz- és mezőgazdasági kérdésben? No, ha nem, hát én elbeszélem: hogyan volt.

Az eszme Háromszékmegyéből eredt. Egy lelkes fiatal ember, végzett gazda, kinek szép birtoka van az Olt mentén, faluról-falura járt s egy beadványt iratott alá több ezerekkel, melyben a közigazgatási bizottság, respective képviselőtestület előtt számadatokkal van kimutatva, hogy az Egerpataktól Árapatakig s Hidvégtől Miklósvárig elterülő völgyben az árvíz évenkint 8—10 ezer hold legdúsabb talajú földnek teszi semmivé terményeit. E termények tiszta búzára számítva 150,000 bécsi mérőt tennének évenként és a brassói piaczon csak 4 forintjával 600,000 forintot képviselnének. Nem is számítva a fekvőtőke kamatait s a mívelési költségeket, amaz összeg magában is akkora évi veszteség egy szegény székelymegye közgazdaságában, hogy megérdemelné, ha a képviselőtestület, mely különben is előszeretettel foglalkozik közgazdasági ügyeinkkel, gondolkoznék valami védelemről ez elemi károk ellen. A kérés alaposan volt indokolva és kimutatva, hogy hasonló károk, a megye más részeiben is, mily mértékben fordulnak elő évenként. Erre a közgyülés egy gazdákból álló bizottság élén kiküldötte mérnökét, hogy a tényeket az egész megyében a helyszínén megállapítsák s a jövő gyűlésen tegyenek véleményes előterjesz-

tést. Ez meg is történt. A részletes tanulmányozás eredménye még megdöbbentőbb lett. A bizottság javaslatát *elvileg* azonnal elfogadták, hogy t. i. itt *folyam-szabályozás* és a *gátépitési rendszer* átalakítása után kell látni. Ugy de a folyó Csíkmegyében ered. Szólíttassék fel tehát az is ez ügyben csatlakozásra. Ugy is történt. S Csíkmegye sem bírván kevesebb érzékkel e dolog iránt: *elvileg* azonnal kimondá, hogy a revindikált havasok képezendik egyfelől számításainak hátterét s egy szakbizottságot kiküldött, hogy ez a szomszéd megyei bizottsággal azonnal lépjen összeköttetésbe. Alig hogy e gyorsan vezetett lépéseknek hire ment, Udvarhely- és Maros (Torda) megye is csakhamar mozogni kezdett s nemsokára az egész székelyföldön alig lehetett egyébről hallani, mint *székely-folyamszabályozásról. A székelyföldi lapok megnyitották rovataikat ez ügy megbeszélésére.* A nyilvános összejöveteleken többé nem hallottunk politikáról s a megyei gyűléseken egyedüli, de folytonos interpellátió csupán ennek mibenállására vonatkozott. A *székely képviselők Budapesten állandóan erről tanakodtak*, az ott levő anyagok felhasználásával e kérdést tanulmányozták *s a földmivelési és közlekedési miniszteriumban szorgalmasan egyengették az* útat a dolognak állami felkarolására. Mondák szünet nélkül: *ha vasútat nem adtatok, ime most egy igen jó alkalom kárpótlást nyújtani*, s a székelységet örök hálára kötelezni! Ez alatt a székely megyék által közös költségen kiküldött szakbizottság is elkészült folyamszabályozási tanulmányával. S ime ma már a közös terv elfogadva, munkaerő és anyag megszavazva. Az erőfeszítéseink által méltán felénk fordult országos közfigyelem kieszközlé számunkra az országos segélyt. A székely ásójával, kapájával, fürész és faragó fejszéjével alig várja a jelt, hogy önként ajánlott munkáját teljesíthesse. A terv szerént minden 10 év alatt egy jelentékenyebb folyónk szabályozva lesz, s a székelyföld néhány millió kártól évenként megmentve. S e mellett folyóink közlekedésre is alkalmasokká válnak.

Úgy-e szép dolog volt ez a kezdet tisztelt olvasó! Mintha csak egy álom lett volna az egész . . . *álom*. . . . Pedig: «Az álom ablak, melyen át lelkünk szeme jövőbe néz.» S miért ne lehetne annak megvalósítására e lehetőséget feltételezni!? Hiányzik talán az a háromszéki kezdeményezőt jellemző komoly törekvés, a megyék közönségében és közigazgatásában a közgazdasági kérdések iránt az érdeklődés, országos képviselőinkben a hasznos tettvágy, a nemes ambitió, vagy államkormányunkban az adóképesség fokozását előmozdítani kész akarat?! Egyik vádat sincs jogunk a tényezők ellen emelni. Kezdeményezni kell tehát mentől erőteljesebben és mentől hamarább, mert a székely gazdának legnagyobb ellensége a víz. Ez a völgyből az oldalra űzi, onnan meg a völgy felé szorítja le. Elől is víz, hátul is víz! A *víz a mi aszályunk.* Terményeinket a fagy mellett, ez szokta leggyakrabban elpusztítani.

A mi a föld *termésének mekkoraságát* s *terményeink arányát* illeti, erre a következő fejezet ád részletes felvilágosítást.

6. Földmívelési terményeink.

1. *Gabonaneműek.* A földmívelés állapotának megismeréséhez egyik legbiztosabb eszköz a terményfajoknak, ezek mennyiségének és minőségének ismerete. Ezek nagyjában az égalji és talaj-viszonyoktól függő tulajdonságok, de szintoly fontos azokra nézve az emberi munka és értelem, mely a fajokat válogatja és nemesíti, a termő földet idomítja és javítja, a talajt tanulmányozza s a termést megsokszorozza.

Tapasztalatból is tudjuk, hogy földmívelési rendszerünkben a főhelyet a *gabonafélék* foglalják el, de hogy ezek egymás közt minő arányt mutatnak s egyéb termények által miként egészíttetnek ki, termelési viszonyaink ez ismeretének szálait a statistika adja kezünkbe, melynek elért és elérendő eredményeit nem lehet eléggé megbecsülni, különösen a mezőgazdaságban, mely nemzetgazdasági, államháztartási életünknek, jövőnknek, fennállhatásunknak elsőrendü reális alapja.

Az első világot termelési viszonyainkra azon adatok derítik, melyeket a statisztikai hivatal gyüjtetett s *Keleti* rendszerbe foglalva feldolgozott.* E szerint a *kenyérterményeket* az összes szántóföld-területnek a következő százalékait foglalják el külön-külön :

	(Tisztabuza)	Kétszeres *(Elegybuza)*	*Rozs*	*Együtt.*
Aranyos (Torda)-megyében	15.9	4.6	9.4	28.20
Csíkmegyében	5.1	1.1	20.0	26.2
Háromszékmegyében....	12.3	2.2	17.9	31.14
Maros (Torda)-megyében	4.4	10.2	8.2	22.8
Udvarhelymegyében	7.7	10.5	12.2	29.14
A székelyföldön átlag :	8.65	5.48	13.25	27.32

Átlag e szerint az *összes szántóföldnek valamivel több mint egy negyed része adja kenyérterményeinket*, miből a rozs átlaga csaknem teljesen egyenlő a búza és kétszeres (elegybúza) együttes átlagával.

A *tisztabúza-termesztéssel* (Torda)- Aranyos és Háromszékmegye áll legelől, az *elegybúzáéval* Maros (Torda)- és Udvarhelymegye, a *rozséval* pedig Csík- és Háromszékmegye. Egyoldalúságával leginkább kitűnik Csíkmegye, melyet arra égalji viszonyai kényszerítenek.

A kenyértermények székelyföldi átlagát három megye haladja túl, köztük legelől Háromszékmegye, mely köztudomás szerént is a legtöbb és legjobb kenyeret fogyasztja, s azon jóval alul marad Maros (Torda)-megye.

* *Keleti* K. Hazánk és népe. Pest, 1871.

Az össze-hasonlítást kiterjesztve az ország többi vidékeire is, úgy találjuk, hogy a *búzatermelés* maximuma 70% ig emelkedvén (Csanádm.), a székelymegyék a 78 fokozatban a 42 és 72 között foglalnak helyet; a *rozstermés* pedig 42%-ig terjed s az ország 78 rozstermő megyéjében a 18-, 20-, 38-, 43- és 51-ik helyet foglaljuk el. *Az elegybúza* csak 20%-ig megy s 24 megye között Maros- és Udvarhelymegye a 7 és 8-ik helyen áll.

Az anyaország és Erdély átlagai a következők:

	Tisztabúza	Kétszeres *(Elegybúza)*	*(Rozs)*	*Együtt*
Az anyaországban	24.4	3.5	13.9	40.18
Erdélyben	16.1	5.1	10.4	31.6

E szerént a székelyföld *tisztabúza*-átlagát az erdélyi kétszer és az anyahoni háromszor múlja fölül; *elegybúzában* mindkettőnél valamivel többet termesztünk, *rozsban* hasonlóan.

Összes kenyérterményeink átlagát az erdélyi 4, az anyahoni pedig 13%-kal mulja fölül.

A *gabonafélék* közül még a székelyföldön anynyira fontos *tengeri (törökbúza)*, *zab*- és *árpa*-termesztést kell meghatároznunk, hogy a fennebbi adatokat ezáltal kiegészítvén, teljesebb tájékozást nyerhessünk. Ehhez a *statisztikai évkönyv* negyedik évfolyamából az 1874-ik évi aratási kimutatást véve fel alapul, a következő eredményhez jutottunk.

Az összes szántóföldből elfoglal:

	A tengeri *(törökbúza)*	*A zab*	*Az árpa*	*Együtt:*
Aranyos (Torda)-megyében	33.47	2.93	0.06	36.51
Csíkmegyében	0.99	13.31	8.85	23.15
Háromszékmegyében	9.44	12.22	9.53	31.19
Maros (Torda)-megyében	27.13	7.76	0.27	35.16
Udvarhelymegyében	17.04	13.22	0.44	30.70
A székelyföldön átlag:	17.62	9.89	3.52	31.34

Tengerit viszonylag legtöbbet termeszt Aranyos- és Maros (Torda)-megye, mely utóbbiról különben is tudva van, hogy tengerivel rendes termés idejében jelentékeny üzletet csinált a belszékelyföld felé, mig a versenyt az oláhországival kiállhatta. Majd mit sem termeszt Csíkmegye, s Háromszék is csak az utóbbi időben vitte anynyira, mint itt látható. A *zab* a három hidegebb égalju megye főbb terménye. Az *árpa* Csík kenyere Háromszék tengerije. Udvarhelymegye havasalji s átalában magas hegyi vidékein jóval több árpát termeszthetne, a mely bizonnyal jobban is fizetne a tengerinél, melyből 17%-a mellett is állandó behozatala van.

A székelyföld kenyérterményei közül egyik is külön-külön a tengeri átlagát nem éri fel.

Az előbbi táblázat összes átlaga is 4%-kal mulja fölül a kenyértermények átlagát.

Az anyaország és Erdély százalékai a fennebbi terményekben a következők :

	Tengeri	*Zab*	*Árpa*	*Együtt*
Az anyaországban	13.85	16.53	8.19	38.62
Erdélyben	19.98	12.38	1.82	34.38

Tengeri termesztésünk tehát viszonylag nagyobb az elsőénél s csak valamivel kisebb a másadikénál; zabbal mindkettőnek utána és árpával a kettő között állunk. Ezen termények összes átlagával is azonban mindkettő fölülmul, mint a kenyérterményeknél. Első helyen a föld és égalj természete szerént mindkét csoportban az anyaország és utolsó helyen a székelyföld állván.

A székelyföldi termesztés a gabonafélekben a következő fokozatban állítható összse a szántóföld %-ka szerént :

(Torda)-*Aranyos*megyében : tengeri 33.47, tisztabúza 15.9, rozs 9.8, elegybúza 4.3, zab 2.98, árpa 0.06. Együtt 64.71.

Csíkmegyében : rozs 20.0, zab 13.31, árpa 8.85, tisztabúza 5.1, elegybúza 1.1, tengeri 0.99. Együtt 49.17.

Háromszékmegyében : Rozs 17.9, zab 12.22, tisztabúza 12.3, árpa 9.53, tengeri 9.44, elegybúza 2.2. Együtt 62 33.

Maros (Torda)-megyében : tengeri 27.18, elegybúza 10.2, rozs 8.9, zab 7.76, tisztabúza 4.4, árpa 0.27. Együtt 57.34.

Udvarhelymegyében tengeri 17.04, zab 12.22, rozs 13.2, elegybúza 10.5, tisztabúza 7.7, árpa 0.44. Együtt 59.84.

A székelyföld *együttes átlaga szerént* : tengeri 17.62, rozs 13.25, zab 9.80, tisztabúza 8.65, elegybúza 5.43, árpa 3.88. Összesen 58.67.

Aranyos (Torda)- Maros és Udvarhelymegyében tehát *főtermény* a *tengeri*, Csík- és Háromszékmegyében a *rozs*.

A szántóföld egyéb mellékes terményeire semmi esetre se vehetvén fel — a kezemnél lévő adatok szerént — 10 százaléknál többet, tisztán ugarnak 42% marad, a mi amaz ismeretes ténynek, hogy a háromfordulós földmívelési rendszernél a szántóföld egy harmada szokott évenként ugarnak maradni, teljesen meg is felel. Sőt a megelőző számításokat hitelesebbéis teszi.

Ha már *Keleti* a magyarországi ugart 20.55 %-ban túlságos nagynak találja Ausztria 14.36, Stiria 0.85, Karinthia 0.05, és Krajna 0.24 %-ával szemben *) akkor mit mondjunk mi szűk földbirtokunk mellett a 32% ugarra ?! Mentől kevesebb t. i. a szántóföld, annál becsesebb; de ebből aztán természet szerént nem az köveetkeznék, hogy annnál többet hagy-

* *Keleti* K. «Hazánk és népe». Pest, 1871. 84. l.

junk abból heverni évenként, hanem hogy mint csaknem egyedüli kapitálisunkat mentől jobban forgatva gyümölcsöztessük. Ezt teszi is minden fejlettebb nép, a mely jóllétének fokozását nem csak óhajtja és mástól várja, hanem maga munkálja. S hogy ezt nekünk is tennünk kellene, azt elvileg kétség kivül mindnyájan helyeseljük, de a megvalósításával járó fáradalmat kényelmesebbnek találjuk rettegni, mint az észszerű munkának magunkat alá vetni. E kérdés különben földmivelési rendszerünk kérdése lévén, a maga helyén fogjuk érdemlegesen tárgyalni. Itt csak rámutattunk, hogy a termesztési viszonyok alakulására mily befolyása van a gazdasági rendszer alapelvének.

A terményeket adó föld százalékai után már számba veszszük magát a *valóságos évi termést is.* Az 1874-iki év Magyarországon jó *közép termést* adván, ezt veszszük alapul, mint a mely a statistikai felvételek szerint *) a valószínűségnek egyedül biztos mértékével bíró tájékozást adhatja és bepillantást enged a legfontosabb nemzetgazdasági kérdésbe: a *tőke* és *annak gyümölcse között létező viszonyba.* (Lásd a táblázatot a köv. lapon.)

A *gabona-félékről* közlött ez eredmény teljesen megfelel a *szántóföld* százalékaiban feltüntetett viszonynak. T. i. legnagyobb a *tengeri termés* 1631,204 bécsi mérővel, azután jő a *rozs* 1.121,405, a *zab* 763,647, a *tiszta búza* 549,161, az *elegybúza* 322,258, az *árpa* 270,048 mérővel.

Ezekhez veendő még a szemesek közül 834 mérő *őszi árpa*, a *kizárólag Háromszékmegyében termesztett* 5,164 mérő *köles* (500 holdon) és a Csík-, Háromszék-, és Udvarhelymegyében (198 holdon) termesztett 1654 mérő *tatárka* (haricska).

S így a szántóföldnek közel 60%-án termesztett összes *gabona-félék* 4.665,475 bécsi mérőt tesznek, mig az egész ország hasonnemű termése 140.513,679 mérő.

A fenebbi összegekből a zabot leszámítva, marad *emberi táplálkozásra* nálunk 3.901,828, az egész országban 117.697,099 mérő. Miből egy-egy főre nálunk 9.08, az országban 7.63, mérő esik.

Hogy a mi átlagunk az országét fölülmulja, az nemcsak e most adott számokból tünik ki, a miben talán hajlandók lehetnénk számítási tévedést keresni, hanem kitünt már a táblás összehasonlításban, hol a nyolczféle termény országos átlaga holdanként 7 és 13 mérő között változik, mig a székelyföldé 9-től 27-ig emelkedik s *kivétel nélkül minden egyes gabonafajnál fölül mulja amazt.* S ha e körülménynél a csíkmegyei tengeri termés szokatlanul magas mértékét, rendkivülinek vagy épen tévesnek tekintve, alábbszállítjuk is, a különbség a mi előnyünkre oly jelentékeny, hogy kérdez-

*. Magyar statistikai évkönyv. Szerkeszti s kiadja az orsz. m. kir. statistikai hivatal. Negyedik évfolyam. Budapest, 1877.

Az 1874-ik évi aratás eredményei.

	Őszi búza.					Elegy búza (kétszeres).					Őszi rozs.				
	Terület	Átlag 1 hold.		Összesen		Terület	Átlag 1 hold.		Összesen		Terület	Átlag 1 hold.		Összesen	
	1600 □öl. hold	szem b. mérő	szalma b. mázsa	szem b. mérő	szalma b. mázsa	1600 □öl. hold	szem b. mérő	szalma b. mázsa	szem b. mérő	szalma b. mázsa	1600 □öl. hold	szem b. mérő	szalma b. mázsa	szem b. mérő	szalma b. mázsa
(Torda) Aranyos-m.	2,260	13.31	8.88	30,083	20.070	1,301	14.45	8.45	18,808	10,994	2,775	13.70	18.61	38,027	23,884
Csík-m.	3,736	14.79	14.36	55,257	53.665	450	12.82	12.86	5,770	5,790	20,398	16.00	12.18	326,368	248,399
Háromszék-m	14,668	14.55	10.80	204,654	152,090	2,509	11.80	9.84	29,601	23,444	28,391	17.34	13.28	405,551	310,626
Maros-(Torda)-m. ...	10,431	9.74	9.79	101,611	102,110	10,722	14.22	8.29	152,467	88,851	12,036	15.96	9.41	192,081	113,229
Udvarhely-m.	11,853	10.04	9.74	119,028	115,396	10,300	11.23	10.82	115,712	111,398	10,830	13.94	12.23	150,984	132,478
Összesen	42,348	12.59	10.72	510,633	443,331	25,282	12.91	9.96	322,358	240,477	69,430	15.39	11.15	1.113,011	828,616
Magyarország 81 megyéjében	3.530,337	9.14	9.15	32.254,748	32.286,247	469,802	9.56	8.45	4.406,476	3.894,902	2.027,107	9.62	10.38	19.494,960	21.050,222
	Tavaszi búza.					Tavaszi rozs.					Tavaszi árpa.				
(Torda) Aranyos-m.	1,292	12.07	5.82	15,600	7,520	—	—	—	—	—	10	15.00	10.00	150	100
Csík-m.	1,102	10.41	9.04	11,473	9,958	949	8.48	9.68	8,012	9,135	9,031	10.92	9.84	98,536	88,860
Háromszék-m.	12	5.00	4.50	60	52	—	—	—	—	—	12,783	12.74	8.26	162,823	105,564
Maros-(Torda)-m. ...	1,019	10.89	3.79	11,095	3,861	10	12.00	4.00	120	40	230	15.00	4.48	3,450	1,030
Udvarhely-m.	31	9.68	14.00	300	434	24	10.92	11.00	262	264	473	10.76	7.51	5,059	3,552
Összesen	3,456	9.61	7.43	38,528	21,825	983	10.45	8.21	8,394	9,439	22,527	12.89	8.02	270,048	199,106
Magyarország 81 megyéjében	372,521	7.77	7.75	2.895,191	2.888,430	40,956	8.27	9.39	338,864	384,719	1.587,911	12.30	9.54	19.527,728	15.150,145
	Zab.					Tengeri (török búza).									
(Torda) Aranyos-m.	765	14.01	6.15	10,716	4,692	8,619	19.75	11.17	170,199	96,320					
Csík-m.	15,084	10.45	8.92	157,693	134,591	1,132	47.25	51.47	53,491	58,192					
Háromszék-m.	16,403	16.54	9.11	271,247	149,461	12,646	27.40	11.24	346,532	142,135					
Maros(Torda)-m. ...	8,052	13.40	6.01	107,871	53,201	28,167	23.13	14.27	651,484	401,809					
Udvarhely-m.	13,359	16.18	6.94	216,120	92,737	18,509	22.12	17.31	409,498	320,564					
Összesen	53,663	14.12	7.55	763,647	434,682	69,073	27.93	21.8	1.631,204	1.019,020					
Magyarország 81 megyéjében	1.821,397	12.53	9.07	22.816,580	16.513,727	2.785,084	13.32	11.68	37.090,291	32.547,959					

nünk kell: *hogyan mulhatja fölül a hidegebb égaljú és terméketlennek hirdetett székelyföld hozama az átalában dúsnak ismert magyar földét?!* Ennek két okát említhetjük meg. Egyik, mert a legtermékenyebb Duna- és Tiszavidéki területek magasabb átlagát nagyon csökkenti az ország északi terméketlen vidékének beszámítása. A második pedig egy rendkivül fontos közgazdasági ok, t. i. a *szük korlátok közé szorított székely földbirtok lehetővé teszi az általános jobb mivelést, s a székely munkásság és szorgalom e lehetőséget még egy alapjában rossz földmivelési rendszer keretén belül is megvalósitja.*

Ezt kétségbe vonni a fenebbi adatok után nem lehet, nem szabad. Bebizonyítására pedig még lesznek a maga helyén adataink.

És itt a tények e leghatalmasabb érvelése mellett, ismételhetjük azon korábban kifejezett nézetünket, *hogy a földbirtoknak bizonyos minimumig terjedő apró részekre darabolása, nemzetgazdaságilag nemcsak nem hátrányos, de sőt előnyös lehet.* A székelységnek csak valamivel kellene nagyobb birtok, a mi a népesség foglalkozásának megosztása, vagy csak a gazdasági rendszer reformálása által is már némileg elérhető volna: s e nép az ország legjobb módú s az állam legjobb adófizető népévé válnék.

Az aratási eredmény táblázatából azt is konstatálhatjuk, hogy a legjobb termést adó gabonafajok a legnagyobb területen termesztetnek, miben az okozati összefüggés a nép gyakorlati józan belátásáról tanuskodik.

E tekintetben tehát az eredmény teljesen megnyugtató, sőt kedvezőnek mondható.

2. **Hüvelyesek.** A lencse, borsó, paszuly és bab a háztartásban jelentékeny kiegészítő része a gabonaféléknek. Gazdag legumin és keményítőtartalmuk s ásványi alkatrészeiknél fsgva tápértékük elsőrangu.

A babot (disznóbab) nálunk csak a tengeriföldek és burgonyák szélein szokták termeszteni, kis mértékben. Lencsét leginkább Háromszékmegye termeszt s ez oly szük, hogy magán a székelyföldi piaczon is csak ritka esetben található s mint behozatali czikket a kereskedésekben árulják. A borsó és paszuly ellenben nagyobb tért foglal el. A hármat együtt a következő mértékben termesztik.

Lencse, borsó, paszuly.

	Terület	Átlag 1 holdon		Összesen	
	1600 □öles hold	szem b. mérő	szalma b. mázsa	szem	szalma
(Torda) Aranyos-m.	—	—	—	—	—
Csik-m.	233	11.45	8.70	2,784	2,027
Hároszék-m.	934	8.21	5.33	7,668	4,974
Maros (Torda)-m.	30	3.27	5.50	101	165
Udvarhely-m.	1,120	7.38	7.57	8,273	8,476
Összesen	2,317	7.71	6.78	18,826	15,642
Magyarországon	58,182	7.13	6.04	414,401	351,394

Az arány az ország összes terméséhez itt is elég szabályos, de a termés tényleg még nagyobb, miután tudva van, hogy a székely a tengeri között mégegyszer anynyi borsót és paszulyt termeszt, mint külön, a mit természetesen, holdakban kimutatni s szemül kiszámítani nem lehet.

Hogy (Torda) Aranyosmegye ez évben külön területen hüvelyeseket nem termesztett, az vagy az adatok kimaradását jelenti, vagy csupán egy különös véletlen, miután ott is rendesen és átalánosan termesztik azt és használják a háztartásban.

Hanem hogy a bab oly átalánosan mellőzött termény a székelyföldön, ez talán azt mutatja. hogy annak előnyeit nem ismerjük eléggé.

A *babnak* két faja közül a *disznóbabot* (Vicia faba major) a kertekben, a *lóbabot* (Vicia faba equina) pedig a szántóföldeken termesztik más országokban. Ez utóbbi apróbb szemű s nagyobb terméső. Ezt az angolok, mivel frissen puffaszt és kólikát okoz, rendesen egy évig tartják a magtárban s azután adják a lónak vagy szarvasmarhának főve vagy darálva, melyet igen kitűnő abraknak tartanak. A búzalisztet néhol ennek szép fehér lisztjével szokták meghamisítani.

Korizmics szerint egyetlenegy táplálékul szolgáló kapanövény sem ád a *nedves, nehéz talajon* oly gazdag termést, mint a bab; s vannak országok, p. o. Anglia, Skóthon, déli Francziaország stb., hol a búza után a bab teszi a földmívelés legfőbb terményét. A babliszt egyike a legkitűnőbb hízlaló takarmányoknak mind a szarvasmarha, mind a sertés számára. *Búza- és árpaliszttel vegyítve, igen tápláló és izletes kenyeret ád.* Schwerz azt mondja, hogy azon mezei gazda, a ki a babtermelést alkalmas földön is elmulasztja, nem ismeri saját hasznát. A bab Német- és Angolországnak, Belgiumnak az, a mi Magyarországnak a kukoricza. Nálunk a babot néhol a burgonya- s más földek szélein, tehát nagyon kicsinyben termesztik, pedig hazánk felső vidékein, hol a *kukoricza már nem terem*, a nagyban termesztést valóban megérdemlené s a burgonya hiányát a legjobban pótolhatná. *Minden nedvesebb természetű, agyagos földön*, melyen más növényeket nem lehet biztosan termeszteni, a bab — kivált, ha sorban mívelik — megbecsülhetetlen növény. Ily földben, minden ismeretes hüvelyes növények közt, a bab adja a legbiztosabb s legnagyobb termést. Ehez járul még, hogy a bab (mint a kiválóan levegőből táplálkozó hüvelyesek) a földet nem nagyon soványítja, s gabona alá jobban elkészíti, mint bármi más növény.» *

E jellemzésnél önkénytelenül a székelyföld hidegebb természetű havasalji vidékei s különösen Csíkmegye jut eszünkbe *nedvesebb természetű* földével, hol a *kukoricza már nem terem* s a bab a lakosság számára, az

* *Korizmics, Benkő, Mórocz.* «Mezei gazdaság könyve». Pesten, 1856. 150—1. lap.

ott nagyban termesztett *árpával vegyítve, igen tápláló és ízletes kenyeret adhatna.*

Fontolják meg e dolgot, a kiket közelebbről érdekel s a bővebb útmutatást a «Mezei gazdaság könyvé»-ből könnyű lesz megszerezni. Hogy hasznukra válik, arról erősen meg vagyok győződve.

Ismeretes azon körülmény, hogy menynyire erőlködnek némely vidékeken (ilyen pl. Udvarhelymegye é.-keleti részén) a kukoricza termesztéssel, pedig az a legtöbb esetben vagy épen nem, vagy csak igen silányan jutalmaz. Sokkal czélszerűbb lenne e helyeken az *árpát* honosítani meg.

3. *Gumós növények.* Ezek közül a székelyföldi gazdaságban a legelső helyet az u. n. *pityóka* (burgonya) foglalja el, mely a vagyonosabb osztálynak részint csemegéje, részint eledele, a szegényebb osztálynak pedig mindennapi tápláléka. A lapályokon és hegyeken egyaránt termesztik, egészen 3000 láb magasságig a tenger színe fölött. Attól azonban távol állunk, hogy, mint pl. Irlandban és Németország némely vidékein a többi tápnövények háttérbe szorításával belőle főterményt csináljunk. Szesz-főzésre pedig épen nem is alkalmazzuk.

A burgonya, bármily kedvencz eledele is az embereknek, nem alkalmas arra, hogy főtápszerűl szolgáljon. Ha egy felnőtt ember napi fehérnye szükségletét abból akarná fedezni, naponta 20 font burgonyát kellene ennie. 100 rész búza tápértékének 613 rész burgonya felel meg. S hogy mégis kedvencz és hasznos eledel, az csak a miatt történik, hogy főve és sülve egymagára is, azonkívül pedig sok más tápszerrel pl. tejjel, vajjal, zsírral és hússal vegyítve használjuk, miáltal táperejét pótoljuk s egyszersmind ízletesebbé teszszük.

Nemzetgazdaságilag az a fontossága, hogy sok oly helyen is megterem, melyet egyébre alig mívelnénk s szűk termés idején valóságos éhséghárítóvá válhatik.

A korábban dúsan termő és keményítőben gazdag fajok azonban, minő pl. az ugynevezett sárga cserehajú és a kékbélü, a székelyföldön nagyon kipusztultak s most nagyobbára romlott korcs fajokat termesztenek, melyekből alig bír anynyit épen megtartani télen át a gazda, hogy tavaszszal ültetni valója legyen. S így míg korábban sertés-hízlalásra is bőven jutott, ma már alig fedezhető az emberi táplálkozásra szükségos menynyiség. Az újabb amerikai fajok meghonosítására csak néhol tettek némi kisérletet.

Átalában pedig, mivel a fajok száma ezeren is fölül áll, a szegény földmíves alig lesz képes a czéljaira s talaja és égaljához leginkább találó fajnak megválasztására, ha egy tájékozó kéz segítségére nem megy. Panaszol a terméketlenségen és a faj romlásán s termeszti tovább a legvizenyősebb és legkevesebb keményítő tartalmú úgynevezett *disznó-pityókát.*

A burgonya mellett újabb időben a *répa félék* kezdenek tért foglalni. A répának, mint takarmány-növénynek, azon jelentékeny előnyei vannak, hogy a legtöbb földben megterem, mívelése egyszerű és nem költséges; betegségeknek, fagynak, jégnek nincs kitéve; nagy terméseket ád; télire kis helyet foglal el s takarmányozásra könnyen és többféleképen használható. A föld a répatermés által javul, termékenyebbé válik s a rákövetkező termények dúsabban tenyésznek.

A hol pedig a répát *czukorfőzésre* termesztik, ott az az egyéni jóllétnek jelentékeny tényezőjévé lesz s nemzetgazdasági fontossága anynyival inkább emelkedik, mert világkereskedelmi tényezővé válik s ha kiviteli czikké emelkedhetett, nagy pénzösszeget von kivülről az államba, vagy ha csupán belfogyasztásra termeljük is, nagy összegek kiadásától ment meg. Mindkét esetben a vagyonosodás hatalmas emeltyűjévé válhatik.

Korábban a *nádczukor* volt az egyedül uralkodó, de újabb időben a *répaczukor* akkora lendületet vett, hogy amazzal erős versenyre kél. Míg ugyanis közelebbről az elsőnek évi termését az egész földön 33—38 millió vámmázsára becsülték, addig az utolsó, 1869—70 ben, 16.844,591 vámmázsát adott. Ennek az a nagy fontossága van, hogy a mig az elsőért a pénz az európai piaczokról más földrészekre vándorol, addig az utolsó az európai államoknak jövedelmez, még pedig évről évre mind nagyobb mértékben. 1873—4-ben pl.:

A német birodalom	5.779,442 vmázsát
Franczia-ország	8.000,000 »
Osztrák-Magyarország	3.500,000 »
Oroszország	3.000,000 »
Belgium	1.350,000 »
Hollándia s a többiek	750,000 vámmázsát termelt. Tehát

Európa együtt 22.379,442 mázsát. * Minek óriási értékét minden czukor-fogyasztó könnyen kiszámíthatja.

Az 1868 iki adatok szerént Magyarország czukor-fogyasztásából egy lélekre 4.93 vámfont esvén, csupán a székelyföldi fogyasztás 21,119 vámmázsára megy, a mi csak 30 forintjával is 635,970 forint kiadásnak felel meg. S egyetlen czukorgyárunk sem lévén, ezt valóságos kiadásnak tekinthetjük. A behozatal Magyarországra 1870—1874-ig évenként 12—15 millió forint érték közt mozgott, mivel szembe csak 4—9 millió forint érő kivitelt tudtunk állítani.

Ha tehát mi nem is gondolunk kivitelre, holott a Dunatartományok oly kézügyben lévő piaczokul szolgálnának, hol csupán Oláhország alapí-

* *Kolb* G. Fr. Handbuch der vergleichenden Statistik. Siebente Auflage. Leipzig, 1875. 808. l.

tott közelebbről czukorgyárat, hanem csak a belszükségletre termelhetnénk répát és abból czukrot, félmillión felül menő összeg maradhatna évenként határainkon belül.

De mi czukorfőzésre egyáltalán nem termesztjük a répát, sőt takarmánynak is csak alárendelt mértékben, miután legeltetési és marhatartási rendszerünknél fogva ez idő szerint arra rászorulva nem is igen vagyunk. Termelésünk menynyisége gumósokban következő:

	Burgonya.			Répa (vegyes).		
	Terület	Mázsa		Terület	Mázsa	
	1600 □öles hold	átlag 1 holdon	összesen	1600 □öles hold	átlag 1 holdon	összesen
(Torda) Aranyos-m.	196	26.67	5,228	50	66.38	3,319
Csík-m.	3,384	49.79	168,477	—	—	—
Háromszék-m.	3,478	52.87	183,875	121	72.82	7,313
Maros (Torda)-m.	189	22.45	4,225	96	147.6	19,884
Udvarhely-m.	1,501	61.98	93,038	—	—	—
Összesen	8,748	42.74	454,893	227	95.43	30,516
Magyarország 81 megyéjében összesen	625,705	40.32	25.229,832	80,205	104.55	8.385,287

A mint látjuk a székelyföldi burgonya-termés valamivel jobb, répa-termés valamivel rosszabb, a magyarországi átlagnál. A burgonyából nálunk 1.06 mázsa esik egy személyre, az egész országban 1.64 mázsa. Tehát másfélanynyi.

Mind a répát, mind különösen a burgonyát illetőleg azonban meg kell jegyeznem, hogy a valóságban a menynyiség magasabbra megy, miután kertekben és a tengeri között mindkettőt nagy mértékben termesztik.

4. *Kereskedelmi növények.* Nem szándékozunk itt a kereskedelmi növények nagy számát felsorolni. Csupán azokról szólunk, melyek nálunk már is honosak, vagy minden kétes kisérlet nélkül, szembetünő haszonnal lennének meghonosíthatók. Az elsőkhez tartoznak a *kender*, *len* és *dohány*, az utóbbiakhoz a *komló*, *mák* és *napraforgó*. Új ezek között alig van egy, de kellő mérvben elterjedett is alig. Nagyon sokféle kisérletekkel időt és erőt pazarolni nem tartozhatik a szük korlátok között mozgó s kevés eszközzel rendelkező székelygazdaság feladataihoz. *Stammal* tartok, ki az iparnövényekre azt mondja, hogy: «Jobb kevésféle növényt, de ezt aztán szorgalmasan, gonddal és tökéletesen mívelni, mint sokfélét és hiányosan». Fájdalom, nálunk, s nemcsak a székelyföldön, hanem az egész országban, *kevés félét*, az igaz, de egyszersmind *keveset és hiányosan* is termesztünk. Pedig a székelyföld átalában s Csíkmegye kiválóan virágzó hazája lehetne a *kender* és *len*-termesztésnek. Hideg égalj, nyirkos levegő és talaj, melyet alig szeret a gabonafélék közül valamelyik, valódi kedvencz hazája a kender

és lennek. De nálunk a drágán fizetett gyapot szük térre szorította azokat. S mint kereskedelmi czikknek jelentőségét igen kevesen ismerik. Minthogy a magasabb értelemben vett rendszeres kereskedelem iránt egyátalán nagyon fejletlen még érzékünk.

Terményünknek minősége sem üti a mértéket, mert a magot emberi emlékezet óta magunk termesztjük s az már, ha valaha kitünő volt is, elsilányult. Holott azt különböző vidékekről, sőt más országból is gyakran kellene újitani, ismeretes lévén azon körülmény, hogy hidegebb, nyersebb vidékről való mag jobban tenyészik az enyhébb vidéken, mint a melyet itt termesztenek. Ezért volna tanácsos *a lenmagot mindig Rigából hozatni*, mint azt az okszerü termesztésnél egyebütt is teszik. *A kendermagot pedig Olaszországból*, hol az a tengerparti nedves égalj és nyirkos talajban 10 lábnyi magasra nő — és dúsan fizet.

A *len* újabb időben, gyári feldolgozás által, némely országoknak elsőrangu kereskedelmi czikkévé vált és a kendert háttérbe szorította. Rostja mellett nagy jövedelmet ád magja is, melynek olaját sokféleképen használják. Csíkban csak korlátolt mérvben rostjáért, tulnyomóan magváért termesztik, melynek olaját részint maguk használják — különösen böjtben — részint pedig házalók szedik összze a magot a brassói olajgyár számára, mely esetben a *pogácsát*, e kitünő hízlaló takarmányt, a termelő teljesen elveszítette. Már pedig *Liebig* szerint a földnek — trágya alakjában — minden anyagot viszsza kellene adnunk, a mit tőle nyertünk.

Hogy szövőiparunk menynyire nem tartott arányt az átalános fejlődéssel, azt a kender mellett csaknem elenyésző jelentéktelen lentermesztés is bizonyítja. Talán a Háromszékmegyében tervezett lenkészítő és fonógyár lesz hivatva e téren egy virágzó iparág áldásait szétterjeszteni a székelyföldön. Vajha jobbjaink életet adnának e valóban üdvös és praktikus eszmének!

A *kender* különben mind rostjáért, mind magjáért megérdemli a termelést. Elsőből mindenféle durvább vásznat szőnek, hol olcsóságra és tartósságra van szükség, mely előnyök a földmíves magán háztartásában állandó helyet biztosítanak annak; de ép oly nevezetes forgalmi czikk az egyszersmind a kereskedésben is. Csakhogy mi erről keveset tudunk. Magjából is a hasznot más veszi ki, miután az egész székelyföldön egyetlen olajgyárunk nincsen. Az a kevés olaj, mit a nép kézzel — házi szükségére üt — alig érdemel említést: «A len és kender — mondja Keleti — mintha csak hazai viszonyainkra volna teremtve, oly szépen megterem, s mind ekkoráig angol lenmagolajat szállítunk Magyarországba és Morvaországban termett kenderből szött vásznat hozunk be».

Országosan szomoru állapotainkat jellemzi az, hogy míg 1870—74-ig *vászon-* és *lenárukban* évenként 10—19 millió forint érőt *hoztunk be*, addig *kivitelre* ugyan ez idő alatt évenként csak 1—3 millió érőt tudtunk ter-

melni. Tehát egy fejlettebb termelésre e czikkekben, csupán a belfogyasztásra is elég tág mező, elég óriási összegek állanak előttünk. Csak munka, szakértelem és vállalkozási szellem kell, mert a kereslet szünet nélkül ajtonkon kopogtat! S tegyük hozzá ismételten, hogy földünk és égaljunk, épen a székelyföldön a legalkalmasabb e termelésre. Újabb időben, igaz, örömmel jelezhetünk jelentékeny haladást e téren. Míg ugyanis a 60-as években a legnagyobb kendertermés Magyarországon 62,000 mázsa volt, 1874-ben már 1.225,273 mázsára emelkedett, s e mellett a len 110,000 mázsára.

A *dohányban* eleitől fogva Maros (Torda)-megye termelt legtöbbet. Itt jelesebb a *mezőpaniti* és ákos-, csere-, karácsonfalvi-, szt-benedeki-, csávási-, nagy-ernyei s egyeseké *Vajában*, *Mező-Kövesden*, *Csejden*, *Kis-Görgényben*; továbbá Háromszéken a *szemeriai*, melyet három különböző helyen, meszes, homokos és agyagos talajon termesztenek, egy hold átlag 3—4 mázsát adván. A magot Csetnekről és Fogarasból veszik, részint helyben termesztik az u. n. «kerek-levelü»-ből.

A székelyföldi dohánytermelés ugyanazon terhek alatt és bajok között, melyek az országban azonosok, nagyobb lendületet alig fog venni, sőt a termesztésére vetett adó fokozódásával határozottan csökken.

De különösen két nevezetes oka van, a bor mellett ez egyik legnevezetesebb kiviteli czikk hanyatlásának. Egyik az *egyedáruság*. Hogy a szabadkereskedés mily virágzóvá tehetné az üzletet, arra elég egyszerüen felemlíteni azon körülményt, hogy míg a kincstár által beváltott dohány mázsája 9—10 frtnál többet nem fizet, addig a kiviteli kereskedők által fizetett árak koronként 15—20 frtra is felemelkedtek a jelesebb minőségü dohánynál.*

Azonban fogadjuk el azon tényt, hogy az állam már hoszszú időkig nem lesz képes a monopoliumról lemondani, mert megfelelő jövedelmét nincs honnan pótolnia, minthogy a dohányra vetett nagyobb adó és szabadkereskedés bizonytalanabbá tenné a bevételt, mint a mostani üzlet. De nem lehetne-e a monopoliumot javítani oly irányban, hogy általa a termelést minőségileg javítsuk? Határozottan igen. Általános ugyanis a panasz, hogy a legjobb minöségü dohányra szabott elsőosztályú díjakat a beváltásnál éveken keresztül nem adják ki, minek következése az, hogy a termelö, még ha módjában volna és értene is hozzá, *nem arra törekszik, hogy jobbat, hanem hogy mentől többet termeszszen*. És így a monopolium a minőséget folytonosan csökkenti. Ennek az a szomoru eredménye van, hogy tiszta magyar dohányból csupán a másfél krajczáros szivarakat gyártják s már a két krajczároshoz legalább 10—15% külföldi dohány szükséges.** Mily óriási haszon volna pedig, ha legalább az 5 krajczárosig terjedő szivarokat, me-

* *Keleti* K. «Hazánk és népe». Pest, 1871. 99—100. l.

** «Természettudományi Közlöny». 1877. novemberi füzet 404. lap.

lyekből a fogyasztás legnagyobb, tisztán magyardohányból állitanók elé! Ezzel az állam nem veszítene, de a termelők nagyot nyernének s a dohányipar felvirágzása előmozdittatnék.

A magyar dohányt külföldön, jelesen Franczia- és Olaszországban s újabb időben Németországban is, mint olcsó pótlékot (surrogat) fogyasztják; de erős versenytársa már ma a hollandi, pfalzi és svéd dohány, melyeknek nem lévén az az erős speciális illata, mint a magyarnak, biztosabban vegyíthetők az ámérikai dohánynyal, melyből a Havanna-szivart gyártják, úgy, hogy ez utóbbiból 2 mázsához az előbbiekből 3 mázsát adhatnak.

A minőség javítását a mondottak mellett az is szükségessé teszi, hogy a magyar dohány még ez ideig, épen talán az előzményekből folyólag átalában csak *pipadohány*. Napjainkban pedig látjuk, hogy a pipát a *szivar* egészen háttérbe szorította, különösen az üzletben. S a szivarok között is mindinkább előtérbe lép az egészen finom dohányt igénylő *papirszivar*. Ha tehát a termelő nem kora szükségleteinek termel: akkor egyenesen kárára dolgozik, s a mint ezt észrevette, felhágy a termeléssel.

Az ország érdeke tehát az, hogy a monopolium korlátai között is elő kell mozdítani a minőség javítását. Ez úgy lehetséges, ha *a jobb minőségü dohányért a magasabb beváltási ár nemcsak kilátásba helyeztetik, hanem tényleg ki is adatik*. S ki kell adni, ha mindjárt kezdetben nem is kap érette az állam teljesen kitünő dohányt, mert ez által a termelőkben fölébred a törekvés és verseny, s nehány év alatt szembetünő javulást fogunk észlelhetni. A menynyiben itt az állam részéről egy kis áldozat forogna szóban, az csak ideiglenesnek tekintendő; de a hanyatlásban lévő termelés érdeke, mely egyszersmind állami érdek is, azt mindenesetre megkövetelheti.

A székelyföldnek speciális érdeke e kérdésben alig van. Legfölebb anynyit említhetünk meg, hogy a silány minőségü dohány mellett, a termelők rovására, nálunk is mind nagyobb mértékben terjednek a külföldi szivarok és szivar-dohányok, s mi talán még közvetlenebbül ki vagyunk téve a Dunatartományokból való csempészetnek, melyet teljesen elfojtani soha sem fog sikerülni. És itt igazán helyén volna azon elv alkalmazása, hogy a *jónak legnagyobb ellensége a jobb*. Eszközöljünk jobb minőségü termést s ez a csempészetet biztosabban fogja megakadályozni, mint bármi szigoru felügyelet és büntetés. Csempész csak ott van, hol vevő is akad. Már pedig ha a finom törökdohányt orrunk elé tartják, nem tudom még egy pénzügyminiszter is nem küzdene-e lelkiismeretével, míg azt viszszautasítani elég erőt szedne öszsze magában? !

Tekintsük át már most a nevezett kereskedelmi növények 1874-ik évi termésének eredményét, hogy számokban is tájékozást nyerjük e nemü viszonyaink felől.

	Kender (áztatás előtt, száritva).					
	Terület		Átlag 1 holdon		Összesen	
	1600 □öles hold		mag	szár		
	magra	szárra	b. mérő	b. mázsa	mag	szár
(Torda) Aranyos-m.	—	152	—	10.37	—	1,577
Csik-m.	637	637	12.49	43.77	7,955	27,883
Háromszék-m.	418	418	12.45	22.07	5,204	9,224
Maros (Torda)-m.	396	397	10.35	21.61	4,098	8,579
Udvarhely-m.	234	810	11.80	18.03	2,761	14,602
Összesen	1,685	2,414	11.78	23.17	20,018	61,865
Magyarország 81 megyéjében	43,861	73,382	7.93	17.11	347,902	1.225,273

	Len (áztatás előtt, száritva).						Dohány.		
	Terület		Átlag 1 hold.		Összesen			Mázsa	
	magra	szárra	mag	szár	mag	szár	Terület	átl. 1 hold.	összesen
(Torda) Aranyos-megye	—	—	—	—	—	—	46	4.50	206
Csik-m.	262	263	5.95	18.51	1,560	4,868	23	2.74	63
Háromszék-m.	14	14	17.50	44.40	245	622	95	3.35	318
Maros (Torda)-m.	—	—	—	—	—	—	558	3.81	2,126
Udvarhely-m.	10	10	10.00	16.00	100	160	—	—	—
Összesen	286	287	11.15	26.32	1,905	5,650	722	3.54	2,713
Magyarország 81 megyéjében	6,691	8,193	7.25	13.40	48,528	109,807	90,577	7.03	636,969

A kendert és lent illetőleg e számok azt mutatják, hogy az első legjobb termést ád Csíkmegyében, a második Háromszékmegyében. A szárkender székelyföldi átlaga 6%-kal mulja fölül a magyarországi átlagot, a len 13%-kal, a mag pedig mindkettőnél 4%-kal. Oly előnyök, a melyek határozottan mutatják, mily nagy haszonnal járna azoknak nagymérvben termesztése. Míg ellenben a dohánynál semmi különös biztatást nem meríthetünk e kimutatásból.

«Magyarország a bécsi 1873 ki közkiállításon» című munka szerint hazánk 1867-ben 112.000 holdon termesztett dohányt, 1871-ben pedig 75,471 holdon. Az 1874-ik évi 90,577 hold, tehát emelkedés az 1871-iki mellett, de még anynyira alatta áll az1867-dikinek, hogy átalában csak hanyatlásról zólhatunk.

A dohány-termesztés minőségi fejlődésének különben egy lényeges oka magukban a termesztőkben van, kik abban értelmes gazdaságot egyhamar alig honosítanak meg. Nagyobb szabású üzletszerüség a termesztésben ritka helyen fordul elé, mit már az a körülmény is mutat, hogy az

1871-iki termést adó 75 ezer hold terület 41 ezer tulajdonos kezében volt. Tehát két hold se jő egy termesztőre. E viszony a székelyföldön bizonynyal még kedvezőtlenebb, hol az értelmesebb osztály a házi szükséglet fedezésén túl alig foglalkozik dohánytermeléssel.

A mi már a **napraforgót** (Helianthus annuus) és a **mákot** (Papaver somni-ferum) illeti, nem ismeretlenek ezek ugyan a székelyföldön, de nagyobb mérvű rendszeres termesztésük alig fordul elő pár helyen. Az utolsót leginkább Csíkban termesztik, hol majd minden gazdának van egy darab mák-földje künn a mezőn. A nyert magot azonban nem kereskedésre, hanem táplálkozásra használják, mely dús olaj-tartalmánál fogva nem roszsz tápszer. A napraforgót tengeriföldek szélein, itt-ott közötte is és kertekben elszórva termesztik, de jelentékenyebb hasznot nem húznak belőle.

Mindkét növény gazdag olajtartalmu magjáért igen becses. E mellett nem válogatós az égalj- és talajban, mívelése egyszerü, kisebb gazdaságban is haszonnal termeszthető. A napraforgó olajtartalma 15% s levele a fejősteheneknek kitünő takarmány.

A mák magja még becsesebb, mert mintegy 30% olajat ád, mely asztali használatra is igen jó, a szappanfőzésnél meg épen nagyon fontos. Gyakran a faolajat hamisítják vele. Pogácsája takarmánynak és trágyának hasonló a repczéjéhez. Mióta pedig *mákonyt* (Opium) készítenek nedvéből, világkereskedelmi jelentőségüvé vált. Hogy három faja közül melyik lenne czélszerübb, ez leginkább attól függ, hogy mi czélra akarjuk termeszteni s minő talajjal rendelkezhetünk számára. A *szürkének* az az előnye van, hogy magját könnyü kiszedni s a *legsoványabb földdel is megelégszik*. A *fejér* mák legnagyobb termést s s legtöbb olajat ád, *de igen termékeny földet is kiván*. A székely tehát legelőnyösebben választhatná az elsőt.

Szólanom kell még röviden a **komlóról**, mint *leendő* kereskedelmi növényünkről. Azért mondám leendőnek, mert tudomásom szerént eddigelé még csupán Székely-Udvarhelyen, Székely-Keresztúron és Rugonfalván tettek kisérletet meghonosítására. Az eredmény természetesen még csak ezután fog kitűnni, miután termésével az üzlet még nem kezdődhetett meg. De ha a mívelőkben kitartás lesz és megmívelését szabályosan eszközölhetik, semmi kétség sem lehet a siker fölött. A közvetlen szomszédságban lévő Héjasfalván ugyanis, *Cseh* Sándor földbirtokos már nehány év óta termeli s terményéért rendesen helybe jőnek és Német- s Csehországba szállítják. A tapasztalat itt bebizonyította, hogy égaljunk és talajunk a lehető legkedvezőbb a komlónak. *A legszükebb termés idején is oly jövedelmet ád, a minőt semmiféle terményünkből semmi kedvező körülmények között nem nyerhetünk.* Tapasztalat által bebizonyított tény e mellett az, hogy összes gazdasági növényeink között egy sincs, melyre időjárási és égalji viszonyaink oly kevéssé legyenek ártalmas befolyással, mint épen a komlóra. Pl. tudom,

hogy nevezett birtokos komlójának 10 év alatt nem ártott a fagy, termését nem rontotta meg a jég, sem tenyészését a víz, mely ár után sokszor hetekig tartotta ellepve, hozzáférhetlen állapotban talaját.

A belföldi sörfőzés és fogyasztás emelkedésével a komlónak is mind biztosabb és állandóbb piacza lesz. Csak ez évtized elején is 4—5000 mázsa komlóbehozatal volt az országba, a mi azóta állandóan emelkedett. *Hunfalvy* szerént a magyar-osztrák birodalem sörfőzése 1860—72-ig 12 millióról 20 miltió vederre emelkedett. Hogy ez a körülmény bortermelésünkre jó hatással lesz-e, az más kérdés; de miután a komló szükséglet tényleg növekedik, érdekünkben áll, hogy a jövedelmet ne engedjük itt is a külföldnek, hanem pótoljuk vele ugy is csökkenő gabonakereskedelmünket. De eltekintve e mellékes körülménytől, az már ma tény, hogy a komló olyan világkereskedelmi czikké vált, mint akár a gyapot, kávé vagy czukor. És e nagy űzleti czikkek közül egyiknek is termelőivé könnyebben nem lehetünk, mint épen a komlónak. S biztosabb jövedelmet is alig remélhetünk valamiből, mint ebből.

Nehogy azonban valaki könnyelműen fogjon e vállalathoz, ki kell jelentenem, hogy a *komló a legértelmesebb mivelést igényli.* Sok munkája van, mint a szőlőnek, *s jóval pontosabb és ésszerűbbnek kell lenni a munkáknak, mint azokat pl. a nép a szőlőnél végzi.* Tehát csak szaktanulmánynyal foglalkozni tudó és szerető ember fogjon annak míveléséhez. Továbbá nem csak értelmi, hanem anyagi kapitális is kell a termelés megindításához, mert az első megmívelés és beállítás, mint pl. földforgatás, komlógyökér, trágyázás, karózás és a pár évig hasznot nem hozó mívelés, majd már csak egy hold területnél is egy komlószárító építése jelentékeny befektetéseket igényelnek, melyek közül egy is el nem maradhat. Szóval: *e termelés nálunk még nem a szegényebb földmives, hanem a vagyonosabb birtokos osztálynak való, melynek értelme, tőkéje és munkaereje kellő mértékben van hozzá.* De aztán ez osztálynak a székelyföldön mindenesetre nagy előnyei is vannak, hol a jó fenyőfa karó 8—12 krajczárjával beszerezhető, sőt némelyek épen sajátjukból állíthatják elő; a szárítóhoz, mely nagyobbára deszka- és fenyőfából építendő, olcsó az anyag, a szállító zsákokat maga szövetheti. Azért ez osztály csak bátran előre! Legelső teendő természetesen egy jó szakkönyv megszerzése és az elméleti tanulmányozás.

Ha az elméleti tanulmány megvan, igen jó valamely berendezett komlósban a mívelés megtekintése, mint ezt pl. *Cseh* Sándornál (Héjásfalván) évről-évre mind többen teszik, hol gyökér is rendelhető meg. Azután jöhet a munka megkezdése és *űzleti összeköttetés megkezdése*, mire nézve legczélszerűbb, ha egy vidéken a termelők szövetségbe lépnek s úgy biztosítanak maguknak állandó piaczot. A vevő is örömestebb lép viszonyba ott, honnan jelentékenyebb bevásárlást tehet.

Annyit a komlótermelésről itt is megjegyezhetek, hogy az jó agyagtalajt vagy kiszáradott mocsáros helyet szeret, melyen a víz többé nem áll meg. Ellenesetben alagcsövezést igényel. Északi és keleti szélnek kitéve ne legyen. Ha három lábnyi mélyen forgatott földbe ültetjük s jól trágyázzuk, egy rendbeli gyökér 20 évig is jó termést ád. Mély szántás után csak 8—12 évig.

7. Földmívelési terményeink piaczai s piaczi árai.

Terményeinkkel közvetlen kiviteli, avagy csak belföldi jelentékenyebb üzletet sem folytatunk. A háromszéki búzalisztet is, melynek ezelőtt Erdélyben oly nagy kelendősége volt, viszszanyomta a magyarországi fejlett malomipar. Igy ma összes terményeinkkel belföldi, saját piaczainkra vagyunk utalva közönséges adás-vevésre. Még szerencse az a nehány szeszés sörgyár, mely gabona-feleslegünknek állandó fogyasztója; mert bizony a mi piaczainkra az idegen inkább hoz, mintsem onnan vinne. A székelyföld határain kivül csak Kolozsvár, Nagy-Enyed, Torda és Brassó piaczain értékesítünk terményeket, az elsőn inkább csak vetemény-féléket és gyümölcsöt. Csík- és Háromszékmegye kender- és lenárúira s az utolsó gabonájára, valamint egyéb áruczikkeire nézve is legjelentékenyebb piacz a brassói. Midőn *Bakcsi* Ferencz a székely-iparról írt kis füzetében ezért Brassót a székelyföld vérszípójának nevezi, abban nemcsak alaptalan vádat emel, de tévedésben látszik lenni a termelő gazda közönség érdekei iránt is. Olyan piacz t. i. mint Brassó, csak szerencse egy földmívelő vidéknek, s ha valamit sajnálni lehet, az csak az, hogy miért nincs bár 3—4 ilyen piaczunk, hol minden kigondolható czikkeinket állandóan értékesíteni tudnók. Az a körülmény, hogy Brassó egyedül van s ennélfogva bizonyos mérvét a monopoliumnak élvezi, rá nézve, igaz, szerencse; de mindenesetre nagyobb szerencsétlenség volna különösen Háromszékmegye földmívelő közönségére, ha még ez egyetlen jelentékeny piacz se lenne közelében. Az már elismert nemzetgazdasági axioma, hogy virágzó földmívelés csak virágzó iparvárosok körül fejlődhetik ki, ha különben ezt egyéb világkereskedelmi kedvező kürülmények nem pótolják, a minthogy a székelyföldre nézve ilyesmi — fájdalom — nem forog fenn. Ne engedjük azért közgazdasági kérdésekben politikai anthipathiák által félrevezettetni magunkat, anynyival kevésbé, mert az alábbi kimutatásból eléggé kitűnik, hogy a brassói piaczon épen nem kisebb a termények ára, mint székelyföldi piaczainkon; némely czikkek pedig, mint a kender, len és lenmag, csupán ott értékesíthetők.

Terményeink piaczi áraira nézve, az épen most folyó kataszteri munkálatok vezetőinek szíves közreműködése mellett, a következő kimuta-

tást állíthattam összse. Megjegyezni kivánom, hogy piaczainkon ezelőtt a 16 kupás u. n. kis vékát használták, de e kimutatásban az árak *pozsonyi mérő* szerént vannak átszámítva.

Az árak 1867-től 1072-ig terjedő *hat évi átlagot* mutatnak. (Lásd a táblázatot a 192. oldalon).

II. Szőlő- és bortermelés.

A természet alig adhatott egy országnak becsesebb terményt, mint Magyarországnak a bort, mely úgy minőség, mint menynyiség tekintetében a belfogyasztás és külkereskedésre nézve egyaránt fölülmúl mindent, a mit hazánk termelhet. Ipar- és kereskedelmi növények termesztésében még csak jövőnk van. Fogjuk-e a lehetőt meg is valósítani, ezután válik meg. Gabona-kereskedésünknek erős versenytársai vannak. Fogunk-e rajtuk győzedelmeskedni, mind kétesebb. De borunkról már is tudjuk, hogy fontossága a világkereskedelemben mindinkább növekszik, s a kezelésben könnyen életbeléptethető javításoktól függ, hogy a versenyben legyőzhetetlenné váljék s vagyonosodásunknak és jóllétünknek egyik legdúsabb forrásává legyen. A külföld már régóta figyelmez szőlőnkre, borunkra. Elismerésével fogyasztó készsége is fokozódik abban a mértékben, a mint igényeit jobban és jobban kitudjuk elégíteni. Német- és Angolország mármár jelentékeny piaczai a magyar bornak s Amerika és a Kelet szintén azzá válhatik. Ausztria a tiszta magyar borból sokat fogyaszt s savanyú borainak a czukrosabb magyar borral való vegyítésére (különösen az aldunai vidékekről) még többet használ fel.

Kormányunk, gazdasági- és pincze egyleteink nemesen versenyeznek az okszerű szőlőmívelés és borkezelés meghonosításán, melyek főfeltételei egy virágzó borkereskedésnek. Egyes gazdák is már jelentékeny reformokat honosítottak meg s a kiállítások nemzetközi piaczain képesek már saját erejükön is megjelenni s érdekeiket, szorgalmukat és haladásukat egyénileg is képviselni.

E téren tehát sok életrevalóság nyilvánul s a legjobb útban vagyunk a győzelem felé. A mi még hátra van, az részint az állam, részint a társulatok és egyesek feladata. Az elsőé: előnyös kereskedelmi szerződések által piaczokat szaporítani és biztosítani; utóbbiaké: tovább küzdeni és haladni a javítások teljes meghonosításáig.

Az európai bortermésről eddigelé még csak becslések útján vannak, nem egészen biztos adataink. Ez idő szerént leginkább a *Hamm* Vilmos borászati térképét használják kútfőül a statisztikusok és gazdasági írók. Az európai borászat megbízható adatokon nyugvó statisztikájának összse-

Város	Pozsonyi mérő.																								Bécsi mázsa.			
	Tiszta buza		Elegy buza		Rozs		Tengeri (török buza)		Árpa		Tatárka (Haricska)		Köles		Zab		Burgonya (Pityóka)		Borsó		Lencse		Pászuly		Lenmag		Tisztított kender		Tisztított len	
	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.
Torda	4	76	—	—	2	64	2	74	2	02	—	—	—	—	1	70	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
M.-Vásárhely	4	36	2	93	2	69	2	58	—	—	—	—	—	—	1	67	1	16	2	57	2	86	2	20	—	—	—	—	—	—
Gyergyó-Sz.-Miklós	—	—	—	—	2	65	—	—	2	23	—	—	—	—	1	25	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Csík-Szereda	4	62	—	—	2	79	3	26	2	02	—	—	—	—	1	53	1	16	4	80	6	—	4	40	—	—	—	—	—	—
Székely-Udvarhely	4	90	3	83	3	37	3	33	—	—	—	—	—	—	1	70	1	21	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Székely-Keresztur	3	67	2	87	2	49	2	29	—	—	—	—	—	—	1	29	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Kézdi-Vásárhely	E város tanácsa nem vezetett használható feljegyzéseket.																													
Sepsi-Sz.-György	4	61	3	74	3	02	2	75	2	53	2	03	2	14	1	60	1	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Baróth	4	71	3	67	3	23	3	14	—	—	—	—	—	—	1	75	1	07	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Brassó	4	65	3	80	2	92	3	01	2	40	2	42	3	18	1	62	1	20	4	78	4	98	3	53	6	80	19	98	21	42

A *dohány* mázsájának átlagos ára ugyanez időről Maros-Vásárhelyen ... ... 10 frt 85 kr.

Sepsi-Sz.-Györgyön ... ... 7 « 74 «

állításával — a nemzetközi statisztikai congressus kezdeményezése következtében — az egyes államok most foglalkoznak.

Magyarország szőlőszeti statisztikáját *Keleti* már el is készítette * s 13 évre vonatkozó adatokból azt oly reális alapra fektette, melynek nyomán lehetővé vált közgazdaságunk ez ágáról biztos tájékozást nyújtani. Ennek kellő méltányolhatása végett azonban ide igtatunk az európai borászatra vonatkozólag — az eddig szokott becslések alapján — egy pár adatot.

Hamm szerént a bortermő államok a következő menynyiséggel sorakoznak egymás után: Franeziaország 88.300,000 , Ausztria-Magyarország 74.200,000-, Spanyolország 44.100,000-, Olaszország 28.300,000-, Portugália 15.900,000-, a Dunafejedelemségek és Törökország 10.600,000-, Görögország és a szigetek 7.100,000 akóval s a többiek együttesen alig többel, mint az utolsó. Ha már hazánk termését az összbirodalométól elkülönítjük és azt Hunfalvyval 40 millióra teszszük, akkor mi termésünk menynyiségével Európában a harmadik helyet foglaljuk el, csupán Franczia- és Spanyolország által lévén megelőzve.

Vannak a fennebbiektől eltérő becslések is, de más államokkal szemben az arányt ezek sem módosítják. Például *Kolb* 30 millió akóra teszi *jó évben* a mi termésünket, *Hunfalvy* pedig a magyar államban 22.200,000-, és Ausztriában 4.800,000 akóra teszi az évi átlagot, s a miénk pénzértékét 111 millió forintra becsüli, az osztrákét pedig 30 millióra. Ezen számítás szerént Erdély évi termése 1.200,000 akó hatmillió forint értékkel. **

Keleti még lejebb szállítja ugyan a termés eredményét, de ennek daczára is oly tekintélyes értéket képvisel közgazdaságunk ez ága, hogy a hozzákötött remények és fáradozások ez által teljességgel nem csökkennek, csak számításaink alapja válik biztosabbá, a mi épen hasznunkra van.

A székelyföld e kérdésnél kétféleképen van érdekelve: egyik része mint *termelő*, a másik mint *fogyasztó* terület. Az elsőhöz tartozik (Torda) Aranyos-, Maros (Torda)-megye s Udvarhely megyének nyugati része, az utolsóhoz Csíkmegye, Háromszékmegye és Udvarhelymegyének nagy része.

A termelés azonban mindkét részt nagyon közelről érdekli, mert a termelő és fogyasztó fontos érdekekkel vannak egymásra utalva. Az egyik többet és örömestebb fogyaszt, ha jó és olcsó a bor. A másik jutányos árak mellett is sokat vesz be, ha jót és sokat termel. A minőség és menynyiség tehát mindkettőre nézve egyaránt fontos kérdés. Így van ez különben minden terménynyel s minden termelő és fogyasztó közönséggel. Külföldi piaczokat hódítani is csak az érdekközösség e megoldásával lehetséges.

* *Keleti* Károly: «Magyarország szőlőszeti statisztikája» 1860—1873. Budapest, 1876.

** *Hunfalvi* J. «A magyar-osztrák monarchia rövid statisztikája. Budapest, 1874.» 72. lap.

Lássuk már ezek előrebocsátása után a székelyföldi bortermelést. Az adatokat túlnyomóan *Keleti* említett becses művéből, továbbá a most folyó kataszteri munkálatok készletéből s magán úton és saját tudmásomból merítem.

A bortermelésnél két tényező bír döntő fontossággal: egyik a termelési terület, másik a termelési rendszer.

A b. e. dr. *Entz Ferencz* Erdélyben hat szőlőterületet vett fel, melyeket így nevezett el: *alsó-marosi*, *közép-marosi*, *kis-küküllői*, *nagy-küküllői*, *mezőségi* és *szilágyi borvidék*, mindenik a maga kerületeivel. A székelyföld borterülete, az első és utolsót kivéve, mindenikbe belevág. A közép-marosi borvidék *aranyosi kerülete*, a kis-küküllői borvidék *nyárádi kerülete egészen* és a *kis-küküllői kerület* részben, a nagyküküllői borvidék *medgyesi kerületének* keleti vége (Udvarhelymegye nyugati kis része) és a mezőségi borvidék *marosi kerülete* mind székely borföld.

1. Szőlőbirtok és szőlőbirtokosok.

A birtokterület és birtokosok száma lényeges befolyással van valamely gazdaság fejlődésére. És a borászatnál épen nem mondhatjuk, hogy a nagyon eldarabolt birtok előnyére volna a bortermelésnek. Egyöntetüséget a munkában, rendszert a mívelésben s fajok szerént való választékot a termelésben nem lehet apró parcellákban, apró gazdák által meghonosítani, vagy legalább is nagyon későre és csak magasabb míveltségi állapotok között.

Az alábbi adatok a szőlőbirtokviszonyok tekintetében nem igen mutatják előnyösnek helyzetünket.

Szőlőbirtokok és szőlőbirtokosok megyénként és községenként.

(A régi felosztás alapján.)

Sor-szám	*Aranyos (Torda)-m.* I. Felső járás.	A szőlő birtokosok száma	A szőlő területe: 1600 □öles hold	□ öl	Sor-szám	*Aranyos (Torda)-m.* II. Alsó járás.	A szőlő birtokosok száma	A szőlő területe: 1600 □ öles hold	□ öl
1.	Bágyon	402	126	280	4	Földvár	10	14	—
2.	Kercsed	158	85	290	5.	Harasztos	182	48	1055
3.	Kövesd	—	33	638	6.	Inakfalva	28	4	—
4.	Ar.-Rákos	64	23	1094	7.	Kocsárd	120	31	30
5.	Mészkő	25	73	1360	8.	Mohács	85	21	—
6.	A.-Szt-Mihályf.	32	13	170	9.	Örményes	40	5	800
7.	F.-Szt-Mihályf. ..	38	6	1343	10.	Veresmart	8	16	—
8.	Várfalva	75	29	1161					
	II. Alsó járás.					*Maros (Torda)-m.*			
1.	Csákó	60	6	—		I. Szovátai járás.			
2.	Dombró	40	11	—	1.	Erdő-Szt-György	80	—	—
3.	Felvincz	346	147	1045	2.	Havadtő	97	22	1524

Sorszám		A szőlő birtokosok száma	A szőlő területe: 1600 □ öles hold	□ öl
3.	Kelementelke	78	68	1583
4.	Vadasd	60	16	1447
	II. Vajai járás.			
1.	Cserefalva	25	13	352
2.	Fintaháza	72	34	1300
3.	Folyfalva	75	14	850
4.	Káposztás Szent-Miklós	50	10	119
5.	Nyárád-Karácsonfalva	60	15	88
6.	Sömosd	160	42	89
7.	Vaja	190	56	433
	III. Kaáli járás.			
1.	Agárd	2	10	1153
2.	Csejd	58	15	1596
3.	Ikland	40	32	—
4.	Jedd	104	23	782
5.	Kaál	203	65	1314
6.	Kebele	7	20	1267
7.	Koronka	99	91	1266
8.	Nagy-Ernye	161	26	860
9.	Székes	65	20	366
	IV. Mező-Sámsond járás.			
1.	Fele	120	26	856
2.	Galambod	44	11	1406
3.	M.-Csávás	85	29	916
4.	Kölpény	219	44	163
5.	M.-Sámsond	60	22	—
6.	Szabéd	172	37	1333
7.	Udvarfalva	20	6	540(?)
	V. Mező-bándi járás.			
1.	Malomfalva	5	25	1450
2.	Maros-Szt-Király	5	6	639(?)
3.	Mező-Bánd	42	11	614
4.	Mező-Kövesd	26	13	1411
5.	Mező-Madaras	124	20	1495
6.	Náznánfalva	6	5	60
	VI. Selyei járás.			
1.	Nagy-Adorján	100	24	1081
2.	Magyarós	153	27	1045
3.	Szent-Simon	70	18	1098
	VII. Nyárád-Gálfalvi járás.			
1.	Ákosfalva	110	42	800
2.	Baczka-Madaras	107	70	878
3.	Bede	68	29	494
4.	Göcs	42	25	562
5.	Harasztkerék	111	36	197
6.	Havad	60	7	1197
7.	Nyárád-Bálintfalva	5	2	—
8.	Ny.-Szt-Benedek	131	40	206
9.	Ny.-Gálfalva	77	25	158
10.	Ny.-Szt-László	28	7	513
11.	Szt-Gericze	193	134	—
12.	Szt-Háromság	126	93	882
13.	Szövérd	129	50	1324
	VIII. Jobbágytelki járás.			
1.	Deményháza (Egyesített nagyközségek.)			
2.	Köszvényes (Egyesített nagyközségek.)			
3.	Mikeháza (Egyesített nagyközségek.)	125	19	716
4.	Kend (Egyesített nagyközségek.)			
5.	Markod (Egyesített nagyközségek.)			
6.	Buzaházaa (Egyesített nagyközségek.)			
7.	Csíkfalva (Egyesített nagyközségek.)			
8.	Jobbágyfalva (Egyesített nagyközségek.)	235	58	173
9.	Mája (Egyesített nagyközségek.)			
10.	Szt-Márton (Egyesített nagyközségek.)			
11.	Ehed (Egyesített nagyközségek.)			
12.	Hodós (Egyesített nagyközségek.)			
13.	Iszló (Egyesített nagyközségek.)	385	105	1040
14.	Jobbágytelke (Egyesített nagyközségek.)			
15.	Vadad (Egyesített nagyközségek.)			
	Maros-Vásárhely sz. kir. város	400	206	666
	Udvarhelymegye.			
	I. Etédi járás.			
1.	Bözöd	506	59	965
2.	Csöb	50	14	1500
3.	Bordos	40	10	—
4.	Rava	235	18	241
5.	Véczke	140	180	970
	II. Sz.-Kereszturi járás.			
1.	Kis-Solymos	50	25	354
2.	Magyar-Zsákod	97	25	1049
3.	Sz.-Keresztur	130	16(?)	800
4.	Szt-Erzsébet	137	37	—

Ezen kivül foglalkoznak még szőlő- és bortermeléssel: Kede, Csekefalva, Bözöd-Ujfalú, Szent-Ábrahám, Alsó-Boldogfalva és Ujszékely, melyek a statisztikai felvételben nincsenek emlitve.

Ebből a következő összevont kimutatást csinálhatjuk, hozzáadván összehasonlitás végett az egész Erdélyre vonatkozó adatokat: *az 1872-iki felvétel szerint.*

	Szőlőbirtok terület 1600 □ öles holdakban	Szőlőtermelő községek száma	Szőlőtermelő birtokosok száma	Esik 1 birtokosra átlag hold:
(Torda) Aranyosm.	664.43	18	1,709	0.38
Maros-(Torda) m.	1,894.48	65	5,269	0.36
Udvarhelym.	387.67	8	1,385	0.28
Összesen:	2,946.58	92	8,363	0.34
Erdélyben..	38,037.10	772	90 713	0.42

A székelyföldön ez átlag mellett vannak minden esetre tekintélyesebb szőlőbirtokdarabok, de valószínű, hogy nagyrésze ez átlagon is alul áll s a 20, 30 □ öles szőlőbirtok községenként jelentékeny számban fordul elő. Ennek egyik oka az, hogy sokan vannak, különösen az iparosok és honoratiorok között, kik csak azért mívelnek egy kis darab szőlöt, hogy legyen hová üdülés végett kijárniok családjokkal s hogy gyerekeiknek a mások szűretére ne kelljen sóvárogni.

A szőlőtermelő tulajdonosok mindenféle társadalmi osztályt képviselnek, de úgy számra, mint birtokra nézve túlnyomó közöttök a földmívelő nép. S e körülmény és a birtok apróra daraboltsága lényeges nehézséget képez az okszerűbb szőlőmívelés terjedésében.

2. A szőlőterület talaja és fekvése.

Az aranyosi kerület talaja agyagos, helyenként kavicsos, vékony mész- és gypszrétegekkel; altalaja pala. Legjbb bort a márgás agyag ád. A szőlőhegyek é. nyugatról délkeletnek, lejtői délkelet, dél- és d. nyugat felé vonulnak.

A *mezőség-marosi kerület* talaja agyagos, fövényes és fekete humus tartalmú. Altalaja homokos vagy tiszta agyag, sik palával. A szőlőhegyek keletről nyugat felé húzódnak, nagyobbára déli s délnyugati lejtéssel, többnyire meredek oldalakkal.

A *nyárádi kerület* talaja túlnyomóan sárga agyag, néhol humus tartalommal, néhol palával. Szőlőhegyei keletről nyugatra vonulnak, lejtői leginkább déliek, de keleti, sőt nyugatiak is fordulnak elő.

Kis-Küküllői kerület (hová Maros (Torda) megye déli és Udvarhelymegye é. nyugati része esik) talaja fövényes és humus tartalmú agyag; altalaja többnyire palás. Szőlőhegyei keletről nyugati-, lejtői pedig részint déli, részint d. nyugati irányban húzódnak.

A *medgyes-segesvári kerület* (hová Udvarhelymegye nyugati része tartozik) agyag vagy homokkal kevert, de mész nélkül, márga-talajjal bír.

Altalaja vastag agyagos márga-rétegekből áll, keskenyebb homokrétegekkel váltakozva. Legjobb bort a homokos rész ád. A szőlőhegyek keletről nyugatra vonulnak, nagyobbára déli lejtéssel.

A talajnemeket *holdakban* szőlő statisztikánk így állapította meg.

	Fekete föld	Agyagos	Homokos	Kavicsos	Meszes	Vegyes	Összesen:
(Torda) Aranyosm.	179.63	406.37	56.05	22.38	—	—	664.43
Maros (Torda)-m.	110.08	1,551.45	224.11	8.84	—	—	1,894.48
Udvarhelymegye	13.09	186.53	72.48	28.05	60.50	27.17	387.67
Összesen:	302.85	2,144.05	353.69	59.22	60.50	27.17	2,946.58
Erdélyben	8,230.18	19,861.17	7,433.39	2.403.86	72.73	35.49	38,037.02

Tehát ugy nálunk, mint egész Erdélyben a túlnyomó nagy terület *agyagos* talajú, azután csaknem egyforma területben jö a *fekete* és *homokos* föld s jelentéktelenebb kiterjedéssel a többiek.

A dunántúli kerületben túlnyomó szintén az *agyagos* talaj (115,739.13 hold), azután jő a *homokos* (46,970.97 h.) és a *fekete* (19553.36 h.).

A Tiszán innen is ilyenforma az arány, csakhogy ott (Zemplénben) harmadik helyre a kavicsos talaj sorakozik.

Erdély egyes kitűnő bort termő megyéiben is mint pl. Alsó-Fejér és Küküllő, a sorrend a talajt illetőleg ez: agyagos, fekete, homokos stb. Medgyes vidékén pedig: agyagos, homokos, fekete stb.

Ebből azt a következtetést vonhatjuk, hogy talaj tekintetében szőlőgazdaságunk azon viszonyok között áll, mint általában az egész országé.

Földrajzi magasság és hőmérsék tekintetében azonban ismeretes különbségek léteznek. Mig ugyanis a Királyhágón túl a szőlősök magassága a tengerszín fölött 180.12 bécsi lábtól (Orsova) 878.48 lábig. (Kőszeg) váltakozik s túlnyomóan 474-en alul áll s Erdélyben 913.24-től (Medgyes) 1289.28-ig emelkedik (Nagy-Szeben), addig a székelyföldön a szőlőterületek tengerszín fölötti magassága az *aranyosi* kerületben 800—1200-ig, a *mezőség-marosi, nyárádi* és Kis-Küküllőiben (Maros (Torda)-megye) 1200—1544, és a *nagy-küküllőiben* 1030—1200 bécsi láb között váltakozik. *Légmérséke* pedig 7.50—9.50 C.-ig.

3. Szőlőmívelési rendszer.

Míg a Királyhágón túl legelterjedtebb szőlömívelési rendszer a *tiszta fejmetszés* törpe veszszőkkel és *karó nélkül*, s a *tiszta fejmetszés* magas veszszőkkel és karrókkal: addig Erdélyben átalában s a székelyföldön különösen legátalánosabb a *karikás*-mívelés. Erdélyben a fejmetszés a terület 35%-kára terjed ki, a székelyföldön alig 20%-kára.

A különböző mívelési rendszerek megyénként a következő területen fordulnak elő *holdakban*:

	Aranyos- (Torda)-megyében	*Maros*- (Torda)-megyében	*Udvarhely*-megyében
Karikás-mívelés	656.45	1,538.80	307.38
Tiszta fejmetszés magas veszsző és karóval	—	176.24	80.09
Csapos fejmetszés, magas veszsző és karóval	8	123.17	—
Tiszta fejmetszés, törpe veszsző, *karó nélkül*	—	56.27	—

A mint ez adatokból kitűnik, Maros (Torda)-megye területén történt legtöbb kisérlet a mívelési rendszer javításában. Itt van t. i. a legtöbb szőlőbirtokos, kik az okszerű gazdasági elvek meghonosítását a bortermelésben is sikerrel alkalmazzák s nemcsak régibb szőlőskertjeiket egészen átalakították, hanem nagy kiterjedésű újabb területeket is mívelés alá hódítottak. Ilyenek báró Apor Károly, ki Tófalván a legkitűnőbb rizling bort termeli, s oly jeles minőségben, hogy ő Felsége dicső uralkodónk is, asztalához több ízben történt megrendelés által kegyeskedett kitüntetni. *Mariaffy Albertnek* Maros Szent-Annán szintén kitünő risling és muskotály borokat termő szőlőskertje van; *Jenei József* Mező-Csávás on egy jól fekvő nagy kiterjedésö promontoriumot roppant industriával alakított szőlőskertté, hol a várakozást teljesen kielégítő rizling bor terem, s több holdra terjedő sauvignon és semillon táblák sok gazdag szüretet igérnek. Ide tartozik még *Ilyés István* és fiainak nagy kiterjedésű rizling telepe Tófalva mellett *Székesen*. Báró Bálintitt Józsefnek is Nagy-Ernyén finom vörösbort termő carbenet és sauvignon ültetvénye van.

De még ezeknél is nagyobb kiterjedésű s fekvésére és talajára nézve is némileg előnyösebb a *gróf Teleki Gusztáv* szőllőskertje Sárdon, mely a jó borokat termő Moson, Tompa és Szent-Lőrincz által alkotott háromszög központján fekszik, s egyéb tekintetekben is a székelyföld egyik legértékesebb gazdasága. Kisebb területű szintén átalakított szőlőskertek közt is első a *báró Apor Károlyé* Baczka-Madarason * s ugyanott a *báró Horváth* örökösöké és *Losonczi József* odavaló reformatus papé, ki jó példájával és buzdításaival hallgatói közül is már többeket a helyes irányba terelt. Hasonló nyomait látjuk a haladásnak több marosvásárhelyi polgár szőlős kertjében, a kik között pl. *Kovács Soma* a legkitűnőbb csemege szőlőtermelő; sőt a környékből is felemlíthetjük még *Tollas Károly* rizling és asztali szőlőskertjét Szövérden.

Ezek szerint sorokba való ültetés, földforgatás (rigollirozás) és trágyázás jelentékeny lendületet vett az *aranyosi* és *mezőségi kerületben*. **

* A baczka-madarasi hegy egy pontján régen is kitünő bor termett, elanyira, hogy a század elején br. Szentkereszti tábornok szintén a Ferencz császár asztalára juttatta.

** A mezőségi kerületről az 1873. bécsi kiállitási angol borbizottság azt jelentette, hogy az összes magyar borok közt: legkellemesebb zamatú bort termeli.

Kiültetésnél gyökeres veszszőt csak ritka helyen — az egészen rendezett gazdaságnál — használnak; gyakoribb a *sima veszsző*-ültetés, de legátalánosabb, s kivált a népnél csaknem kizárólagos a *döntés*, homlítás. Fájdalom azonban, ezt ritkán kötik össze *süllyesztéssel*, mi miatt anynyi vén bozontos tőkét látunk a szőlőhegyekben, mintha rokkantak házában járnánk.

A *zöld ojtás*, melylyel tetszés szerinti fajokat a leggyorsabban lehet elszaporítani, s mely a budai országos szőlőiskolában oly kitűnőnek bizonyult be, nálunk még egészen ismeretlen.

A mi a mívelési *munka-ágakat* illeti, azok a következők: 1. *kitakarás*, 2. *metszés*, mit azonban némely vidéken öszszel, mindjárt szüret után végeznek, 3. *karózás* és *kötözés*, utóbbi sok helytt másodszor is, a hajtások erőteljes megindulása után, 4. *kapálás* vagy daraszolás 3—4-szer, melyek közül az utolsó mindig *lágy szemre* esik s azontul aztán szüretig nem szabad a szőlő között járni, 5. *választás*, vagyis a felesleges hajtások eltávolítása, de ez csak a rendszeresebb mívelésnél, 6. a *szüret*, 7. *metszés*, vagy a hol ez tavaszszal történik, ott *levelezés*, 8. *eltakarás*, kapcsolatban a *homlítással* és helyen-helyen *süllyesztéssel*. Az eltakarás vagy *fedésnél* többnyire szalmaroncsalékot tesznek a fára s ritkán tiszta földet, melyről azt tartják, hogy vizes télen megfeketíti a szőlőfát.

4. Szőlőfajok.

A székelyföldi szőlőkerületen mintegy 50 szőlőfajt mívelnek. Ezek közül itt is, mint átalán Erdélyben, legelterjedtebbek és legkedveltebbek a következők: kövér, király, járdovány, hóvíz, sárga, hazai muskatály, kecs kecsecs, leányka, sárfehér, rajnai és olasz rizling, sauvignon, semillon, alexandriai és croquant muskat. *A pirosak* és *feketék közül:* járdovány, ágas fark, kecskecsecs, tramincz, claevner, burgundi, carbenet frank és sauvignon.

A mezőség-marosi kerületben a fennebbiek mellett legkedveltebbek még a som, vékonyhéjú, mefer, lagocsán, szerémi-zöld és piros bakator; *a nyárádi kerületben* a kövér, lyánka, som és ujabb időben a rizling; az *aranyosi kerületben* a fenn elősoroltakon kivül a rózsaszőlő és oporto. *Faj-bortermelésre* leginkább a rizlinget vették fel, melyből az utolsó kerületben már mintegy 20 holdnyi terület van termő állapotban.

5. Szüret.

A székelyföldi szüret kezdetének szokás által törvényesített ideje Gál-napja vagyis október 16-ika. Azonban a fajok túlságos összeve-

gyítésénél fogva a szüret mindig nehéz kérdés nálunk. Az egyik fajjal ha várunk, az túlérik, lehull, romlik, fogy. Szüretelnénk ezért, de a másik még éretlen. Ha várunk, veszítünk, ha nem várunk, megrontjuk borunkat; örökös tusakodás mostani termelési rendszerünk mellett. Elől tűz, hátul víz: az érett szőlő tűze és a savanyú szőlő víze. Végre is a dilemmából kisegít Gál-napja! S ezen örökre megnyugszunk? Bizony okosabbat is tehetnénk.

A *sajtók* az apró szőlőgazdaságnál benn a faluban lévén fölállítva, szüretelésekor a szőlőt úgy vegyesen, a hogy teremnek, csupán az eltenni valót válogatva előre ki kosarakba, a szőlőhegyek alján álló szekerekbe helyezett vagy kádakba hordják be puttonokkal vagy csebrekkel. Otthon aztán e kádakban, ágas bogas végü *düböcsköllő-fával* öszszegyurják s a mustot csapon leeresztik. Azután az öszszeroncsolt szőlőt nyomózsákba rakván egy erős férfi tisztára mosott lábbal, ott helyt a kádban kitapossa. Az így kitaposott szőlőroncsalék végre a sajtóba kerül, mely csaknem kivétel nélkül fából van csinálva.

A szőlőmorzsolás, zúzás még ismeretlen, úgy a csutak kiválasztása is.

A sajtolást rendesen külön szűrik, mely értékesebb úgyan, de a legtöbb szőlőczukrot ez tartalmazván, a többi bor minősége, ennek külön választása által, csökken.

Az erjedés átalában szabadon, csövek alkalmazása nélkül történik.

A *trébejt* (törköly) kádakba tévén, vízzel feltöltik s az így nyert *csigert* egész télközépig iddogálják.

A sajtók száma (Torda) Aranyosmegyében 21, Maros (Torda)-megyében 266, Udvarhelymegyében 24. Az elsőben 220 akó borra esik egy sajtó, a másodikban 49-re, a harmadikban 127-re.

A volt szász-székekben 8—44 akóra esik egy sajtó, Erdélyben átlag 34-re és a Dunán-túl 16-ra.

Ezek mindenikével szembe, nagyon hátra állunk e tekintetben. Pedig e körülmény nemcsak a sajtolási munka befolyására hátrányos, de káros is, mert a zaklatott sietség mindig benne marad a törkölyben a legédesebb mustból valami, s még költséges is, mert helyenként például a sajtótulajdonosnak minden erdélyi veder (8 kúpás) sajtolásból 1 kupát fizetnek.

Minden jelentékenyebb szőlőbirtok tehát megérdemli, hogy a tulajdonos egy sajtót állítson, mint ahogy gabnája elcséplésére is egy csűrt épít.

6. A bortermés, minőség és borárak.

A szőlőszeti statisztikából, egyenes bevallás alapján, a bortermésre nézve a következő számítást állíthatjuk öszsze: terem alsó ausztriai akó (80 iczés).

	1 holdon átlag			Összes bor-terület 1600 □° h.	E szerint terem mindössze		
	jó	közép	rosz		jó	közép	rosz
	évben				évben		
(Torda) Aranyos-m.	50.00	26.70	13.30	664.43	33,221	17,740	8,836
Maros (Torda)-m. ...	25.70	14.60	4.70	1,894.48	48,688	27,659	8,904
Udvarhely-m.	39.40	21.90	7.80	387.67	15,274	8,490	3,023
Összesen	38.40	20.47	8.60	2,946.58	97,183	53,889	20,763
Erdélyben	42.20	23.60	9.20	38,037.02	1.608,722	900,194	352,920

A székelyföldi termés átlaga tehát alul áll az erdélyi átlagon s ezt csupán az aranyosi-kerület mulja fölül. Én azonban, nem mintha e viszonyt mindenáron megváltoztatni óhajtanám, de a valódi tényállás érdekében megjegyezni kívánom, hogy a Maros (Torda) megyei átlag szembetűnően igen kevésre van téve, mert hogy e megyét Aranyos több mint kétszeres terméssel mulja felül, sőt hogy még Udvarhelymegye is jelentékenyen fölébe emelkedjék : ennek föltevésére hiányzik minden positiv alap, ezt indokolni sem talaj, sem égalj-viszonyokkal, sem szőlőmívelési rendszerrel nem lehet, a tapasztalat meg épen ellene mond e feltevésnek.

Itt körülbelől az a félsz döntött a bevallásnál; a mi minden statisztikai adatgyüjtést oly nehézzé s eredményében kétségessé tesz, hogy e művelet az adózási terhek emelése czéljából történik.

Azért tehát e bizonynyal mindenki által méltányland ó megjegyzés alapján a holdankénti termés átlagát bátran feltehetjük az erdélyi átlagig s igy az évi összes termést jó évben 124,345 akóra, közepes évben 69,358-ra, rosz évben pedig 27,108-ra.

A mi a bor *minőségét* illeti, az *aranyosi kerületben* első helyen áll a *székely-földvári;* főleg szesz tartalmára nézve. Ezt rendesen Galicziába szállitják és ára legalább is 25%-kal mulja felül e kerületben lévő többieket. Utána következnek szintén kitűnő boraikkal *Felvincz, Veresmart, Székely-Kocsárd, Kercsed* és *Bágyonnak* egy része. A többiek is azonban kellemesizű asztali borokat adnak. A négy elsőnek bora már kiállitásokon is jelent meg s elismerésben, sőt kitüntetésben is részesült. A nevezett községek szép előhaladást tettek a rizling-faj termelésében. Legujabban Inakfalva követi őket. A szőlőnemesitésben Székely-Kocsárd volt a kezdeményező, de legtöbbre haladott Felvincz.

A Maros (torda)-megyei vegyes borok nagyon czukrosok, úgy, hogy szesztartalmuk gyakran 16 fokon is felül emelkedik. A Nyárád-vidéke átalában jeles bort ád, de leginkább kitűnnek vegyes boraikkal *Szent-Gericze, Szent-Háromság, Bede, Balavására* és *Kelementelke* (e két utóbbi a Kis-Küküllő mellett). Rendezett mívelés által és fajboraikkal pedig *Baczka-Madaras, Tófalva, Csávás, Vaja, Göcs, Folyfalva, Székes, Karácsonfalva,*

Somosd, *Moson*, *Kádl*, *Tompa*, *Szövérd*, *Maros-Vásárhely* s még egy nehány nagyobb birtokos a megyében.

A székelyföldi borok, de különösen az aranyosiak nehezen tisztulván, gelatinnal és vizahólyaggal kezelik. A bor teljes elkészitésére 3—4 év szükséges. Évenként 2—3-szor huzzák le.

Vegyelemzés sehol sincs.

A közönséges bor *akójának középárait*, 12 évi átlag szerint, osztrák értékü forintokban *Keleti* igy állapitotta meg:

	Legmagasabb ár	Legalacsonyabb ár	Átlag
Aranyos (Torda)-m.	8·93	3·96	5·76
Maros (Torda)-m.	14·94	8·16	10·36
Udvarhelymegye	5·27	1·80	3·07
Együtt:	9·72	4·64	6·40
Erdélyben	11·58	2·37	5·43

A mustról közönséges tudjuk, hogy annak javát, középtermés idején, szűretkor 1 frton fizetik, s átalában 80 és 120 krajczár között váltakozott, a régi erdélyi vederrel (8 kupa) mérve. A fajborokat pedig 3—5 frton adják.

7. A szőlőmivelés költségei.

Egy hold szőlő összes mivelési költségeit az aranyosi kerületben 42, a mezőség-maros-nyárádiban 31, a kis- és nagy-küküllőiben 39 forintra számitják — átlag. Erdélyben 50 forintra.

Szőlőbirtok-árak. A jó karban tartott s jobb fajokat tartalmazó szőlőbirtok holdjának ára o. é. forintokban.

	Legmagasabb ár	Legalacsonyabb ár	közép ár	Összes terület holdakban	Összes szőlőbirtok közép értéke:
(Torda) Aranyosm.	800	150	400	664.43	265,772 frt o. é.
Maros (Torda)-m.	800	100	250	1,894.48	473,620 » » »
Udvarhelymegye	400	100	200	387.67	77,534 » » »
Együtt:	666	116	283	2,946.58	816,926 frt o. é.
Erdélyben	2500	40	450	38,037.02	17.116,659 » » »

Hamár most — betetőzésül — a közép évi-termést alapul téve, ennek összegét szorozzuk a bor árának átlagával, megitélhetjük nagyjában, hogy évenként mintegy menynyi bevételt képvisel a szőlőgazdaság. Az eredmény a következő:

	Forint	Krajczár
(Torda) Aranyosmegyében	102,182	40
Maros (Torda)-megyében	286,547	24
Udvarhelymegyében	26,064	30
Összesen:	414,793	94, miből

levonva a legmagasabb mivelési költséget, 42 frtot holdanként s igy összesen *123,732* forintot, marad 291,061 frt évi haszon, a mi a fenn kimutatott

szőlőbirtokértéknek, mint tőkének 35.51%-kát teszi s azt bizonyitja, hogy a szőlőmivelést egyik legjövedelmezőbb gazdaságnak tekinthetjük, mely megérdemli, hogy minden fáradságot s áldozatot megtegyünk a legelőnyösebb mivelési rendszert hozzuk be, mi által egyszersmind jövedelmezősége is fokozódni fog.

III. Kertmivelés.

Az a terület, melyet a kertek elfoglalnak, holdakban nem mutatható ki, miután a kataszteri munkálatoknál *kert* és *rét* együvé van foglalva. Azt azonban tudjuk, hogy kertje minden jó módú gazdának kellő terjedelmű van. E tekintetben az egy Csikmegye képez kivételt, hol a csekély terjedelmű térségen elhelyezkedett sürű népességnek aránylag szükebb belső telkek jutottak, minélfogva kertjeik is jelentéktelenebbek a székelyföld többi részéhez viszonyitva. Azt is tudjuk, hogy a kertészetben bár általánosan valamely műszerűség nem fejlődött ki, de a nép már ősidők óta, saját ösztönét követve, igyekezett hasznot húzni e birtokából is. A haszonkertészetben, mint mindenütt, úgy itt is két dolog vonja magára figyelmünket, u. m. a gyümölcs-termelés és konyhakertészet.

1. A gyümölcs-termelés.

A bortermő vidékeken a földmivelő nép, a szőlőtermés hátrányára, igen sok gyümölcsfát nevel a szőlőhegyekben. S az apró baraczk és birsalmafák még csak hagyján, de a magasra növő szilvafa, a széles koronáju almafa, megygy- és cseresznyefa s a nagy árnyat vető diófa bizonyosan többet árt a szőlőtőknek, mint a menynyi hasznot gyümölcsében ád. Az erre fordított munkát és igyekezetet tehát a gyümölcskertekbe kell áthelyezni. Ott ugyis még bőven elég tér van.

A gyümölcsfélék közül a székelyföldön legelterjedtebb a *szilva* s hozzátehetjük, hogy miután késő fejlődésénél fogva legkevésbbé van kitéve a korai fagynak, legjobban is fizet. Nagyon elhagyatott szegény gazda az, kinek kertjében legalább egynehány szilvafa nincsen. Legothonosabb az u. n. *beszterczei* s mellette mindjárt a *húsos*, kisebb mértékben a *kecskecsecsü* és *lószemü*. Nemesített fajok csak egyes birtokosok és honoratioroknál fordulnak elő. A szilva az egész székelyföldön mindenütt jól terem ugyan, de Udvarhelymegyénél kedvenczebb hazája alig van valahol. Példa erre az 1877-dik év, mikor Dalmátiában e fő élelmiszer majd mi termést se adván, zsidó vállalkozók lepték el Erdély szilvatermő vidékeit s ezek között Udvarhelymegyét is, hol ekkor szerencsére épen jó termés volt. Felpénzt

adtak mindenfelé a termésre s később a megye négy különböző vidékén telepedtek meg, magukkal hozott óriás üstjeikkel, a *szilvaíz* (lekvár) főzésre. S két-három hét alatt nem kevesebb, mint *70 ezer vékát* (16 kupás) szedtek összse s főztek ki, melyért 40 krajczárjával 28,000 forintot hagytak itt. Ezen kivül a főzéshez szükséges tüzifáért, munkásoknak és a vasuthoz szállitó fuvarosoknak mintegy 10,000 forintot. Tehát összsesen közel 40,000 forintot jövedelmezett egy évi szilvatermése a megyének. De ezzel még korántsem lett az teljesen kimerítve, mert azonkívül minden háztáj ellátta magát a szükséges menynyiséggel télire, sőt még pálinkát főzni és aszalványul értékesíteni is bőven kijutott s más vidékekre is késő őszig szállították a nyers szilvát elárúsítani. Ez örvendetes tény s egyszersmind hasznos tanulság. *Udvarhelymegye a szilva hazája!* Most kitünt, mily óriási kincset bír abban. Forditson rá kiváló figyelmet. Termeszszen még egyszer, sőt még tizszer anynyit is. Tere elég van hozzá. A szilvafát szaporítani és ápolni is nagyon egyszerü dolog. Azután *máskor a haszon nagyobb részét ne engedje idegeneknek.* Legyen szemes, legyen vállalkozó. Aszalványul és kifőzve szállítsa maga piaczra termékét. A vasut közel van. Vegye hasznát. S vegye hasznát mindenek fölött a magasztalt székely-életrevalóságnak. S tegye ezt általában a székelység. Hogy egyes községek is menynyit termelnek és értékesítenek, mutatja a kis *Martonos* példája (ugyancsak Udvarhelymegyében), melynek odavaló birtokosai kiszámították, hogy a község 1873. évi termése, elárusítva és a háznál folhasználva, a legmérsékeltebb számítással 10,000 forintot képviselt. Dobó, Vágás, Siklód keres kedése *cseresznyével*, Bágy és Kénosé *dióval* már régóta ismeretes és jelentékeny.

Kitünően tenyészik a gyümölcsfélék közül még *az alma*. Ebből ugyan a nép nagyjában még a régi silányabb fajokat termeszti, melyeket *borízü-*, *mosolygó* (hasonlít a gyógyihoz) *szeges-*, *tángyér-* és *brassai* almának nevez. Ezek igaz, hogy bőven és minden évben teremnek s egyrészök késő tavaszig tartható; de fás, minden zamat nélkül való husok épen nem mondható kellemes ízűnek.

Vannak azonban itt-ott jobb fajok is. Terjednek például a *reinette*-félék, melyek a székelyföldön igen jól tenyésznek s dúsan fizetnek. Ismeretes továbbá a *Szentiványi* Mihály által megénekelt „Marosszéki *piros-páris*", mely a régi Marosszéknek czímerében is ott tündökölt, s melyről *Girókuti* P. Ferencz «Magyarország gyümölcsészete» czímű művében a következőket olvassuk: «A székelyföld ős terméke, méltó büszkesége. Régi székely kronikákban, osztálylevelekben, családi emlékiratokban, százados gazdasági naplókban, házi jegyzetekben nyomait találjuk fel a páris-almának, mint már az az őskorban ismeretes s átalánosan elterjedt gyümölcsnek. Eredeti hazája Marosszék felvidéke. Erdőn, mezőn, vetés közt, kerí-

tés alatt s a szabadban roppant menynyiségben termeltetvén, a vidék nevezetes s dúsan jövedelmező keresetczikkét képezi. Válfajai: a kurta szárú, noszszú szárú vagy török-páris, s a szeplős, szeges-páris». Ezekről Erdély nagytekintélyü néhai pamologja, *Nagy* Ferencz ugyanott úgy nyilatkozik, hogy a *kurta szárú* (székely-páris) «a szép almák ideálja, valódi díszgyümölcs; húsa sárga, ropogós, töredező, vajszerü nedve nem olyan bő, mint a szeges-párisé, de zamatos, illatossága finom. Fája termékeny, jó erőben lévő földet s inkább híves, nem meleg expositiót kíván. *A török-páris* hasonlóan szép gyümölcs. Húsa kemény, levetlen, sárga. Tavasz közepéig, néha nyárig eláll Egyenesen a konyha s piacz candidatusa. Erős és bokros fája daczol az idő viszontagságaival. Másodrangú gyümölcs. *A szeges, szeplős* vagy *zöld-páris* húsa sárga, ropogós, törékeny, de élvezés közben könnyen szétomló, leve bő, szyrup-szerü, zamatos a czukros savanyuságnak azon nemével, mely alig hágy kívánni valót. Tavaszig tart, bőven termő. Nehezen acclimatizálódik.» A székelyföldön kívül jól tenyészik még Besztercze vidékén.

Nevezett alma tehát egyike a legkitünőbbeknek, s mint kiválóan a székelyföld és égalj kedvencze, megérdemli, hogy még inkább elszaporodjék, mint van. A párisalma főbb helyei Maros (Torda)-megyében: Kendő, Márkod, Ábód, Szt-Imre, Geges, Rigmány, Havad, Magyarós, Bere-Keresztúr, Kis-Adorján, Bere, Mája, Böő, Moson, Agárd, Székes, Káál-Szt-Márton, Ikland, Vaja, Somosd. Habár nem oly országos hírü, de sokak által még inkább kedveltetik a *Batull*-alma (Batulin-nak is mondják), mely nagyon el van terjedve Marosszéken s jó esztendőben sok és igen ízletes termést ad. Jeles ültetvényei vannak *Kiss* Józsefnek Gegesben, *Szentiványi* Kálmánnak Cserefalván, Gálfalván; *Nagy* Samunak Agárdon, *Jenei* Józsefnek Csáváson, *Botos* Kálmánnak Tompán, *Ilyés* Istvánnak Székesen, *Balla* Józsefnek Szt-Lászlón stb.

A Párisnak és Batullnak semmiben sem enged az ugynevezett *Ponyik-alma*, Erdélynek e kiváló jeles gyümölcse, melynek eredeti hazája Hunyadvármegye és Nagy-Enyed vidéke, de a mely Marosszék gyümölcsös kerteiben is teljes sikerrel tenyésztetik s már majd minden kerttulajdonosnak van nehány fája.

A körtve legkedvenczebb hazája (Torda) Aranyosmegye, hol a dús termő erőben levő szazados körtvefa nem tartozik a ritkaságok közé. Jól tenyészik a székelyföld többi részében is; de a jobb fajok csak ujabb időben kezdettek meghonosulni.

Alma és körtve azonban mégsem terem annyi, hogy belőle nagyobb mérvü kiviteli kereskedés folyhatna. Sőt saját piaczainkat is — különösen mivel Csíkmegye csupán fogyasztó és őt is mi látjuk el — néha a szászoknak kell átengednünk, pedig valami különös jó gyümölcsöt tőlük ritkán kapunk.

Baraczkot a bortermő vidékek bőven szolgáltatnak helyi fogyasztásra, s ebben és szilvában még leggazdagabbak piaczaink.

A *dinnye-termelésben* mind a *minőség*, mind a menynyiséget tekintve leginkább előhaladott Maros-Vásárhely és vidéke, mely a helyi piaczon kivül a szomszéd megyéket is rendesen ellátja. Utóbbi időben legnagyobb lendületet vett e termelés Nagy-Ernyén.

Fáimogyorót, epret, szamóczát, málnát, szedret, áfonyát leginkább erdőségeink szolgáltatnak a közelebb fekvő piaczokra, milyenekül legelőnyösebben kinálkoznak nyáron át fürdőink, hol óriási menynyiséget fogyasztanak azokból.

Maros (Torda)-*megyében* nevezetesebb gyümölcstermő helyek: Márkod, Selye, Geges és vidéke *almában*, Somosd és vidéke *hólyagos cseresznyében*, Kendő, Magyarós, Selye stb. *fekete cseresznyében*; *Aranyos* (Torda)-*megyében*: Aranyos-Polyán, Felvincz, Harasztos, Aranyos-Rákos, Bágyon és Várfalva; *Háromszékmegyében*: Zágon, Papolcz, Zabola, Imecsfalva, K.-Vásárhely, Osdola (cseresznyével); *Dálnok*: az Olt völgyében Bodok, Sepsi-Szt-György és Erdővidékének több községe. Vannak évek, midőn itt egy-egy gyümölcsös 2—300 forintot jövedelmez. Többnyire helybe mennek a jó gyümölcs után a gyümölcsárusok és úgy szállítják a brassói piaczra. *Dió* Háromszékmegyében nem igen terem. A megye téres részein a fák sokat szenvednek a Nemere szelétől, azért a dúsabb gyümölcstermő helyek az erdőségek alatt keresendők. Udvarhelymegyéről már volt szó. *Csikmegye* égalja sem a fának, sem gyümölcsének nem kedvez.

Az egész székelyföldre vonatkozólag örömmel jegyzem meg, hogy az értelmiség és nagyobb birtokos osztály a legjobb gyümölcsfajok meghonosításában már igen szép előhaladást tett.

Házi használatra egyesek is mind többen-többen termesztik a málnát és epret.

A vadgyümölcsből alma és vaczkor, kivált az erdősebb vidékeken oly bőven terem, hogy a nép rendesen abból látja el magát eczettel, mely nagyon enyhe és kellemes izű. Míg pedig a csiger savanyodni kezdene, *italul* használják, mely savanykás-édes ízű.

A vaczkort (vad-körtve) ezenkívül, melyet néhol a kertekben is termesztenek, mikor *kásásodni* kezd, megaszalják s télen át szilvával vegyítve és főzve puliszkával eszik. Sőt Udvarhelymegye északnyugati részéből kereskedést űznek azzal a Mezőségen, hol az oláhok, kiknek ez igen alkalmas bőjti eledel, épen anynyi kukoriczát adnak érte cserébe.

Általában a marosszékiekben már *régebben feltámadt* a gyömölcsnemesítés eszméje s ténylegesen is hozzáfogtak a menynyiben Marosvásárhelyt már 1825—30 közt *Vadadi Filep* József, *Sofalvi* József, dr. *Kovács* együttesen hozatták a nemesített csemetéket és oltóágakat külföldről

hozzájok csatlakozott nem sokára *Brandecker* Simon, *Lőcsei Spielenberg* Sámuel, kik a legjobb faju gyümölcsökkel látták el kertjeiket. Ezeknek eredményei a vajai, iklandi és kis-görgényi kertek jelenleg a *Filep*-család, özv. *Koronka* Lászlóné, *Dézsi* család, és *Biró* Mihály birtokai; és a Maros-Vásárhelyt ismeretes dr. Kovácsféle kert és a Brandecker örökösök egykor híres gyümölcsösei. És ezekről vettek példát a többi birtokosok is, s így állottak elő a most virágzó és dúsan termő szép gyümölcsös kertek, u. m. Szent-Istvánon a *Barátosi* Antalé; Bedében és Szentháromságon a *Sánta* Károlyé; Nyárád-Gálfalván az özv. *Tolnai* Jánosné; Szent-Gericzén a reform. papé; Tompán a *Botos* Kálmánné; Márkodon az özv. Kovács Péternéé; Torboszlóban a Bereczky Sándoré ki különösen híres körtéket termel. Továbbá fel kell jegyeznünk, hogy Rigmány-, Abod- és Szt-Simon helységekben alig van székely gazda, kinek gyümölcsös kertje ne volna s azon kívül a községeknek is példányszerü gyümölcsöseik vannak, mert a gyümölcstermelés ahol csak jó móddal hozzá láttak, mindenütt sikeresnek mutatkozott. Legdiszesebben tenyész a Batull, Páris, Ponyik, a Reinettek- és Kalvilok sok faja stb.

E kézzelfogható példák bátoritották a marosszéki birtokosságot, hogy havasa jövedelmeiből *egy gyümölcsészeti tanári* állomást rendezzen, mely állomásra évi 500 frt javadalmat rendelt s egyszersmind szerencsés volt arra *Gegesi Kiss* Józsefet megnyerni, kinek kötelessége minden helységben fa-iskolát és minta-kertet állitani, s a népet a fanemesítésre és a gyümölcskertek czélszerü fenntartására oktatni. A tanár úr ismert alapossága saját jeles kertjeinek példája és ismeretes lelkesültsége s már két év óta elért sikerei biztos zálogul szolgálnak a jövőre, hogy Marosszék birtokossága okszerüen cselekedett, midőn e nemes intézményt létesítette, s e példányszerü vállalatához megtalálta a legalkalmasabb embert.

Nevezetesebb *gyümölcs-iskola* a székelyföld közelében eddigelé csak Fejéregyházán volt, melyből gr. *Haller* Ferencz részint mérsékelt árban, részint egészen díj nélkül is sokat nyujtott a székelységnek. Ezenkivül egyes buzgó pomologok és ügybarátok fáradoztak sikerrel a gyümölcsnemesités terjesztésében, pl.: a bágyi (Udvarhelym.) ev. ref. lelkész *Veres* Ferencz, ki, mint korábban *Kozma* Gergely, marosszéki unitárius pap, valóságos missionáriusként működik e téren a maga vidékén. Ujabban nagyobb terjedelmü gyümölcsiskolát állított *Pálffy* Dénes Tarcsafalván (Udvarhelym.). Az egyesek e nemes törekvése, valamint a keresztúri tanitóképezde és a székelyföldi gazdasági felső népiskolák megindított gyümölcsnemesitési működése egypár évtized alatt remélhetőleg jelentékeny lendületet fognak adni termelésünknek. Hozzá fog járulni ehhez azon intézkedés, melynek alapján a községek már is kiszakították legalább a faiskolának való területet az elemi iskolák számára. Csak kitartás és a

közigazgatás részéről erélyes ellenőrködés legyen ez ügyben a községek és tanítók fölött, mert a munka megindítása igen kevés helyen fog önként és könnyüszerrel történni. De majd, ha a siker első gyümölcsei megérnek, a továbbhaladásról és a jóllét egyik forrásáról biztosak lehetünk. Hiszen csak az előrebocsátottak is biztosítékot nyujtanak, hogy népünkben nem hiányzik a fogékonyság a termelés ez ága iránt.

Az, hogy a gyümölcsöt nálunk lopják s a gyümölcsfát könnyelműen rongálják, nem bizonyítja, hogy ne szeretnék, hanem hogy a népnek még nincs elegendő s nem ismeri eléggé annak közgazdasági jelentőségét. Legyen csak mindenkinek egynehány darab nemesített gyümölcsfája, meglátjuk, miként fogja megtanulni a magáén becsülni és megkimélni a másét is. Azért, ha én azt akarom, hogy szomszédaim ne bántsák termésemet és fáimat, legelső gondom, hogy a magam ültetéseivel egyidejűleg nekik is juttatok egynehány hasonló fajú oltványt, oktatom annak gondozásában s majd, midőn az enyémek és övéi egyszerre teremnek, békésebben fogunk élni egymás mellett. Ez is egyik, talán legsikeresebb neme a védelemnek.

A *gyümölcstermesztés- és kereskedésre* vonatkozólag *Hunfalvy* a következő átnézetet adja.

Becslések szerint.	Mérő gyümölcs.
Magyarországon	954,000
Erdélyben	988,000
Horvát-Szlavon-országban	160,000
A volt határőrvidéken....	70,000
Összesen:	2.172,000

mérő gyümölcs s mintegy 40—50,000 mérő gesztenye.

Ezzel szembe, ha a székelyföld termését, szintén becslés, de az udvarhelymegyei 1877-ik évi, fennismertetett termés positiv alapján megakarjuk állapítani, a következő eredményhez juthatunk: eladatott az idegen vállalkozóknak 28,000 mérő szilva; a más úton eladott, a kifőzött és aszalt szilvát ugyanazon évben tehetjük meg egy annyira; a székelyföld összes többi részében az udvarhelymegyei termésnek csupán kétszeresét véve fel, ez már magában 168,000 mérő szilva. Másféle gyümölcsből együttesen vegyünk 100,000 mérőt. A kettő együtt 268,000. De a 68,000-et számítsuk le a gyengébb évek termésére. Ekkor megmarad *átlagos évi termésnek 200000 mérő gyümölcs*, melynek értékét ugyananynyi forintra tehetjük. Erről pedig senki sem mondhatja, hogy nem a legmérsékeltebb számítás.

Ha e mennyiséget az állam egyes részeinek fennebb adott termelésével összehasonlítjuk, az teljességgel nem üt kedvezőtlenül ki reánk nézve.

Azért tehát a zsémbelésre hajló pessimismus helyett, a mely mindig azt kutatja, mint lehetne, és reménytelenül tekintget egy ideál felé, *sokkal praktikusabb dolog a valót nem az ideállal, de más valóval hasonlitgatni össze.*

Ekkor egy-egy kis megnyugvást is találunk s ebből sokkal erősebb ösztönt nyerünk a haladásra, látva, hogy nem állunk mások mögött erősen hátra, sőt sokakat könnyen fölülmulhatunk, mintha folytonosan csak azt halljuk, hogy el vagyunk maradva, túlszárnyalva a míveltebb népektől, melyeket soha utol nem érhetünk. Nem bizony sopánkodással, de szorgalommal és idővel — mert az alma is időre érik — csak előbb-előbb megyünk mi is. Hanem korszakokat átugrani, ez a népek történetének sem törvénye, sem logikája.

A mi népünknek nem való az a tanács, hogy ültesse be szántóföldeit gyümölcsfákkal, mint azt Badenben s egyebütt teszik, vagy az útak mellékeit, mint a szászországi, weimari vagy hollandi, mert *az az ugyrendszer és szabad legeltetés mellett úgy is megvalósíthatlan lenne*; de ha arra buzdítom, hogy gyermekét taníttassa meg az iskolában a gyümölcsfa-nemesítésre is s ez vagy amaz általam nyujtott jobbfajú alma vagy körtve-ágból oltasson egypárt kertjében, lám nálam ezt a jó gyümölcsöt adja az a fa s én évenként pénzt is kapok terméséből: ez könnyebben megérthető és gyorsabban megvalósítható törekvés, melynek meszszebbható eredményei is apránként bekövetkeznek.

A magyarországi gyümölcskereskedésről tájékozást nyujt a statisztika, mely azt mutatja, hogy

1868-ban a *kivitel*	98,407 mázsa,	a *behozatal*	56.097 mázsa
1870-ben a »	57,479 »	a »	59,104 »
1870-ben a »	110,513 »	a »	54,623 mázsa volt.

Egyre-másra tehát a kivitel mégis nagyobb, mint a behozatal. Hátha még a községi faiskolák mindenütt életbe lépnek!

2. Vetemény-termelés.

Ez a kertmívelés és közgazdaság egyik lényeges kiegészítő része. S e téren a székely nők kellően értik hivatásukat. Házi szükségleteikre, kertjeiknek többnyire az útfelől eső részében, bőven termesztenek veres- és fokhagymát, uborkát, salátát, murkot (sárgarépát), petrezselymet, veres-czéklát, paradicsomalmát, retket, legbővebben pedig káposztát, melyet sózva egész télen át használnak s még nyár elején is tud elévenni a jó gazdasszony.

Sőt e termelés iránti előszeretet akkora, hogy azzal már a kereskedésnek bizonyos foka fejlődött ki. Igy pl. a gyökérnövényeiről *murokországnak* nevezett Nyárád-vidékén Lukafalva, Ilenczfalva, Fintaháza, Szent-Miklós, Lőrinczfalva, Karácsonfalva s más szomszédos községek nemcsak a m.-vásárhelyi piaczot látják el dúsan veteményfélékkel, de hires czellereiket a székelyek és szászok messzebb fekvő piaczain is jól ismerik

s az őszi és téli országos vásárok alkalmával nagy keresletnek örvendenek. Csupán valamely nagy város távollétén és összeköttetés hiányán múlik, hogy e vidék főtermelése a konyhakertészetbe menjen át.

(Torda)-Aranyosmegyének egy része szintén kitűnik konyhavetményeivel. A sz.-mihályfalvi *nyári retek* az különösen, mely a kolozsvári piaczon nagyon kedvelt czikk, sőt még Budapestre is szállíttatott.

A *csíki káposztának* magjával űznek házikereskedést, mely Udvarhelymegyén át a szászok közé is lehúzódik. Egy kis féldióhéj magot egy kupa kukoriczáért adnak. Kár azonban, hogy egy-egy kapzsi ravasz góbé sokszor vadrepcsen- (repcze) maggal vegyíti s ezáltal a többiek hitelét is rontja. Különben a vevők rendesen bevárják régi ismerős mag-kereskedőiket, kik már február második felében meg szoktak jelenni. E káposzta előnyei, hogy apró, kemény feje késő őszre készül el, nem hasad ki, s besózva egész nyárig romlatlanul áll.

A veteményfélékkel való kereskedés a városok közelében fekvő községekben mindenütt ki van fejlödve.

3. A virágtenyésztés.

A virágtenyésztés, mint a nemes kedély és szép iránti érzék egyik jelvénye, a székelyek között egészen általános. Ritka ház az, melynek ablaka alatt, kis kertjében, vagy a veteményes egyik szögletében külön virágtáblák ne volnának. A leányok kivétel nélkül, de többnyire az aszszonyok is, vasárnap a templomba és tánczba mindig virággal a kezökben mennek. A legényeknek pedig bokréta van kalapjukban, melyet rendesen kedveseiktől kapnak.

Kedvenczebb virágaik: a muskáta, rezeda, majoránna, rozmarin, viola, szegfű, tulipán, jaczintus, rózsa, málya stb. Átalánosan elterjedt díszbokruk a borostyán (orgonafa), loptarózsa, jazmin.

Még a csángók új telephelyein, Gímesben is gyümölcs, veteményés virág hirdeti a civilisatio hajnalának derengését. Csakhogy a tenyészet műfolyama itt jóval később veszi kezdetét. Gímes-felsőlokon ugyanis 1877. augusztus 11-én láttam az uborka első virágait; a karalábé dió-nagyságú, a hagyma kisujjnyi vastagságú, a murok és petrezselyem élénk zöld levelű volt; a káposzta kezdett domborodni, a burgonya virágzani; a rezeda és georgina első nyilásai feslettek, itt-ott egy-egy szilva- és almafa rakott gyümölcs alatt meghajlott ágakkal.

Hajdanában nem lett volna is az, erős meggyőződésemmé vált, hogy annyi ügyesség, nemes és szép tulajdonság természetes birtokában e népnek csak nevelés, szeretetteljes vezetés kell, hogy a világ legmíveltebb és legboldogabb népévé váljék.

Csakhogy a ki a népet boldogítani akarja, első föltétel, hogy azt szeresse mélyen, tettetés nélkül. Szeresse annak gyermekdedségét jó és rossz tulajdonságaival egyetemben. A szeretet majd lecsiszolgatja a rosszat és megnemesíti a jót.

IV. Állattenyésztés.

Az állattenyésztés nemcsak szoros viszonyban van a földmíveléssel, hanem a székelyföldön különösen egyik fő eleme a mezőgazdaságnak. A hol a földmívelésben a gépek még ismeretlenek, ott az állati erő egyik szabályozója a termésnek, s a hol a mesterséges trágyát még hírből is alig ismerik, ott a talaj termőképességének fenntartása csaknem kizárólag az állati trágyától függ, mire nézve lényeges körülmény az állatlétszám.

De megfordítva a talaj ép oly szabályozója az állatlétszámnak, s a gazdasági rendszerben előállított takarmány az állatminőségnek.

A föld és állat kölcsönösen táplálja egymást. A föld jó takarmányt csak jó trágyáért ád. Az állat pedig rossz takarmányért nem adhat jó trágyát.

A helyes gazdasági rendszer az arányosságon alapszik és öntudatos tervet követel. Ahol a talaj alkalmas volta mellett gabonatermesztés és kereskedés a főczél, ott az állatlétszámot pótolni lehet gépekkel, de ahol a gabnatermés csak a mindennapi élelemre való, ott az állattenyésztésből kell jövedelmet húzni. S ezt kizárólagosan sem a menynyiségben, sem a minőségben nem lehet keresni. Nagy húsfagyasztó piaczok közelében mindkettő szükséges, de elengedhetlen a jó minőség. Meszszeszállításnál előnyösebb a létszám nagysága.

E mellett a gazdasági rendszer megállapításánál tisztában kell lenni a nemek és fajokkal is. Az egyik egy, a másik más czélra különösen alkalmas. Sajt és vaj-üzletre tehenészet való; vágóhídra a jól kinövő ökrök; fuvarozásra erős és tartós lovak; gyapjú és bőrkereskedésre juhászat.

Mire van nekünk szükségünk, mi talál leginkább a mi földrajzi helyzetünkhöz és földbirtokviszonyaikhoz s általános gazdasági rendszerünkhez e kérdésekre felelni probálunk; de előbb tárjuk fel a tényleges állapotokat.

1. Takarmányozás.

Ez az állattenyésztésnél az első kérdés, a mire a székelyföldön igen egyszerű a felelet, mert hiszen az *ugarrendszer* a földmívelésben, tudni való, hogy az *istállózást* nem bírja meg. A ki szántóföldjeinek egy harmadát vagy felét évenként pihenteti, annak nincs módja, hogy barmait egész éven át

istállón tartsa. E szerint nálunk a marhatartás alapját az *örök-legelő* képezi, illetőleg szabályozza. Ennek területe a következő:

	Legelő □ hold	A földbirtok összes területe erdő nélkül □ hold	Ennek hány %-ka legelő
(Torda)-Aranyosmegyében	9,513	52,485	18.14
Csíkmegyében	123.819	451,925	27.40
Háromszékmegyében	15,588	221,640	7.07
Maros-(Torda)-megyében	25,633	190,569	13.46
Udvarhelymegyében	57,158	280,676	20.37
Összesen:	231,716	1.197,295	17.29

A földbirtokból az erdőn kivül e szerént legnagyobb % szolgál legelőül Csíkmegyében, azután jő Udvarhely és Aranyosmegye csekély különbséggel, Maros (Torda) mérsékeltebb és Háromszékmegye legkisebb %-al. Az első legelője az utolsóénak csaknem négyszerese. Együttesen az összes erdőn kívül levő területnek 17.29 százaléka örök-legelő. Ehhez azonban még legalább is egyanynyi *erdei legelőt* kell számítanunk, a mi pedig anynyival lényegesebb, mert az erdei legelők hasonlíthatlanul jobbak amazoknál. Szaporítja továbbá a legelőt az ugar és az ősz- valamint a tavaszvetések tarlója s kaszálás után a rétek.

Legelő tehát elég bőven volna, kivált az erdősebb vidékeken. Az idetartozó községek a legelőszegény községekből, mérsékelt évi díj mellett, befogadnak bizonyos meghatározott számú szarvasmarhát és juhot legeltetés végett. Csík- és Háromszékmegyének ebből jelentékeny évi jövedelme van. Roppant terjedelmű havasainak egy részét a *berszánok* (juhtenyésztő moldvai és oláhországi oláhok) bérlik ki, holdjáért egy évre 3—7 forintot fizetve, a szerint a mint alantabb vagy magasabban fekszik a legelő.

A legelők átalános nagy terjedelme mellett sokat levon azok becséből, hogy egyátalán nem gondozzák, fűmaggal soha be nem vetik, delelő árnyas helyekkel — mint az pl. Angliában szokás — el nem látják, sőt az itató-kutak gondozását, vízmedenczék állítását is elhanyagolják. Ezt az erdei legelőknél pótolja ugyan a természet, de a mezeieknél ennek elhanyagolása valóságos hátrány az állatok ép- és erőteljes fejlődésére s az a sok száj- és lábfájás, mely különösen száraz nyarakon sokszor az egész nyájat ellepi, valószínűleg ebben leli egyfelől magyarázatát.

A legelők minőségére csökkentőleg hat végül az, hogy a *legeltetésben hiányzik a marharendszer*. Ló, mindenféle szarvasmarha, juh, sertés, liba járja be naponta ugyanazon legelőt, csaknem anynyit tévén egymás előtt hasznavehetlenné, mint a menynyit külön-külön lelegelnek. Kivételt e tekintetben csak az erdei távolabb fekvő legelők képeznek, de ezek sem teljesen.

A fennebbi összes körülményeknek, meg annak, hogy mihelyt a mező

a hólétől megszikkad, azonnal ellepik a legelőt a csordák s csak a következő tél hava szorítja a barmot ismét istállóba, következése, hogy a tulajdonképen való legelőn a marha nem szokott meghízni, hanem igenis gyakran elsoványodik. Csupán az erdei legelőkre áll az ellenkező, hol az a kedvező körülmény is fennforog, hogy a barom nem teszi meg azt a roppant útat naponta kétszer, ki és haza, hanem künn marad az egész legelési idő alatt; csupán helyen-helyen hajtják 4—6 hétben egyszer a faluba sóra. Sőt a meszszefekvő havasokra a sót is oda helybe viszi a gazda, ki nyáron át egyszer-kétszer amugy is fel szokott látni, hogy a marhák között széjjel nézzen. Ez rendesen vasárnap történik, mikor kisebb fiait vagy feleségét is magával viszi s egyúttal a havasi esztenáról sajtot és ordát szállít haza. Ily alkalommal egy kis jó házi pálinka (szilvórium, gabonórium, fenyővíz), kenyér, szalonna és hagyma, olykor talán rétes-pogácsa az egésznek majálisszerű, családi kirándulás színezetet ád. S ez az egyedüli eset, melyben a székely a szabad természetben egy gondtalanabb napot áldoz magának. E kirándulás különösen a gyermekekre nézve valóságos innep. Van is ilyenkor beczegtetése a baromnak! Milyen szépen megvetkezett, hogy meghízott s a borjúk, csikók hogy megnőttek! alig lehet ráismerni. De nincs is olyan, mint az övék, az egész havason!... S míg a gyermekek áradozva gyönyörködnek, az apa szemeiből néma öröm sugárzik s hazatérve oly bőbeszédűen adják elő otthon a látottakat, mely kétségkívül mutatja, hogy e nap az igénytelen földmíves örömnapjai közé igtatandó.

2. Téli takarmányozás.

Április közepétől október, olykor november közepéig a takarmányozást a természet végezi. A gazda csak 5—6 hónapra való istálló-takarmányról gondoskodik. Kivételt az igás marha képez, mely a szántás alatt szénát eszik. A szegényebbek még ez idő alatt is szabad legeltetéssel pótolják a *kóstot*, mi végett a szénában szegényebb vidékeken a rétek Szent-Györgynapig legelőül szolgálnak. Az csak a módosabb bírtokosoknál, meg a fuvarosoknál szokás, hogy egypár igás vagy ugynevezett *járó-lovat* nyáron át is istállón tartsanak, mikor a takarmányozásra a kert füve vagy egy kis darab luczernás szolgál.

A téli takarmányozás alapját a *természetes és mesterséges kaszálók* képezik. Milyen mértékben bírják ezt az egyes megyék s menynyit termesztenek, mutatják a statisztikai évkönyv (1874) következő adatai:

	Természetes kaszáló.			Luczerna		
	Terület □ hold	Termés b. mázsa átlag 1 holdon	Termés b. mázsa összesen	Terület □ hold	Termés b. mázsa 1 holdon	Termés b. mázsa összesen
(Torda) Aranyos-m.	9,33	9.72	93,704	65	17.75	1,154
Csík-m.	127,304	16.05	2.043,031	15	41.87	628
Háromszék-m.	52,647	13.05	686,909	275	31.06	8,541
Maros (Torda)-m.	30,094	11.56	348,006	689	21.00	14,466
Udvarhely-m.	78,774	10.32	812,941	104	24.12	2,508
Összesen	298,452	12.14	3.984,591	1,148	27.16	27,297

	Bükkönykeverék.			Mag-bükköny.				
	Terület □ hold	Term. átl. 1 hold. szem b. mérő	Term. átl. 1 hold. szalma b. mázsa	Terület	Átlag 1 holdon szem b. mérő	Átlag 1 holdon szalma b. mázsa	Összesen szem	Összesen szalma
(Torda) Aranyos-m.	57	8.79	501	5	6.40	5.60	32	28
Csík-m.	—	—	—	152	12.24	11.00	1,860	1,672
Háromszék-m.	342	13.23	4,526	219	6.68	5.34	1.464	1,170
Maros (Torda)-m.	249	16.69	4,158	237	10.53	6.40	2,496	1,517
Udvarhely-m.	6	24.00	144	169	7.74	10.26	1,308	1,739
Összesen	654	15.68	9,329	782	8.72	7.72	7,160	6,126

A természetes kaszálókról Csíkmegye egyedül többet kaszál, mint a székelyföld összes többi részei. Amaz t. i. 2.043,031 mázsát, ezek 1.941,060 Csíkmegye után a sorrend lefelé ez: Udvarhely-, Háromszék-, Maros (Torda) és (Torda) Aranyosmegye.

Mesterséges takarmányt legtöbbet termeszt Maros (Torda)-megye. Utána a sorrend ez: Háromszék-, Udvarhely-, Csík- és (Torda) Aranyosmegye.

Termeszt pedig a székelyföld a természetes takarmányból 3.984,591 mázsát; mesterséges takarmányból, melyek között túlnyomó a luczerna, 42,752 mázsát. Összesen a kétféléből 4.027,343 mázsát.

E termény azonban csak egy részét képezi a takarmánynak. Ehhez még az összes gabonafélék szalmája járul, melynek javát egymagára, gyengéjét pedig szénafélével összerázva (rázott) étetik meg.

A füvesebb szalmát t. i. a marha elé teszik s ha az a javát megette, az előtte maradt *izéket* a jászolból, a könyöklőn át a csűrbe vetik ki, honnan később, szénával vegyítve, ismét a marha eleibe kerül. S csak a mi ezután előtte marad, fordíttatik *almozásra*. Csak a gondosabban táplált ló kap tiszta szalmát, s a szarvasmarha itatásra (azaz: az itatást megelőzőleg). A cséplés alkalmával gyűlt török, melyben több-kevesebb szem is szokott lenni, igen becses takarmánya a szarvasmarhának, s már csak azért is hoszszúra szereti nyújtani a cséplést télen át a székely, hogy a török arányosan oszoljék be a takarmányfélék közé.

A kóstot különben a marhától nem szereti elvonni a székely, csak ha pénzen kell vennie, fukarkodik vele erősen. Az eladni szánt és a fejős marhát különösen jól gondozza s szemet is ád egy-egy keveset annak. Nézete szerént különösen karácsontájig kell a jó takarmány, hogy a legelőről az istállóra való átmenetet meg ne sinylje a barom, azontúl aztán a maga zsírjából is megél.

Ha már azt a kérdést vetjük fel, hogy a legelőn táplálkozik-e jobban a barom, vagy az istállón? erre nézve azt tapasztaljuk, hogy a szegény emberé a legelőn, a vagyonosabbé az istállón. Az első t. i. kevesebb takarmányt termeszt, hogysem télen át jól tarthatná barmait, a közlegelőre ellenben többet bocsát ki, mint azt bírtokarány szerént tehetné. Mert ha e rendezetlen állapot a természetes viszonyt nem zavarná, akkor mindenki átláthatja, *301,036 hold természetes és mesterséges kaszáló jobban elláthatná egy féléven át ugyanazon marhaállományt, mint 231,716 hold nagy részt silány legelő a másik féléven át.*

Hogy különben a takarmány menynyisége megfelel-e a marha létszámának, azt csak ennek kimutatása után ítélhetjük meg. Ámbár azt a tényt már előre is konstatálhatjuk, hogy a székelyföldről jelentékeny téli takarmányt árusítanak el évenként a nyugati szomszédos megyékbe.

Az állattenyésztésnél minden körülmények között nagy fontossággal bír a marhaállomány. Lássuk hát az 1870-iki országos felvétel alapján, hogyan áll a székelyföld e tekintetben.

3. Marha-állomány.

A székelyföldön a közigazgatási hatóságok részéről általános a panasz a marhaállomány nagymérvű csökkenéséről, mit az évi közmunkaerő megállapítása szokott feltüntetni. Egy példa erről megdöbbentő képet nyújt. Udvarhelymegye marhaállománya ugyanis 1877-ben 1793 darab lóval, 12,256 darab szarvasmarhával, 28,461 darab juhval, 7602 darab kecskével és 12,714 darab sertéssel kisebb az 1870-iki állománynál. Nem tartjuk ugyan egészen megbízható alapnak e számlálást, mert tapasztalásból tudjuk, hogyan szoktak a falusi előljáróságok gondoskodni, hogy polgártársaik közmunkával túlterhelve ne legyenek. Hogy ez eljárás helytelen, kétséget sem szenved. Helytelen pedig legfőkép azért, mert az igazságot, az egyenlőséget megzavarja, mihelyt az egyik községben többet titkoltak el, mint a másikban. Már pedig ebben egyformán járni el lehetetlen. Tudjuk továbbá azt is, hogy a közterhek alatt roskadozó nép mily előítéletet tanúsít minden újabb számlálás iránt, mindig az állami adó fokozásának rémét látván abban. Eltitkol tehát, a menynyit csak feltünés nélkül lehetséges.

Ha jobban állunk is azonban tényleg a marha-állománynyal, mint azt a közigazgatási adatok mutatják: azt hasonlóan tapasztalatból tudjuk, hogy az utóbbi években csakugyan rohamos hanyatlás állott be. S a hanyatlás számokban ép úgy érezhető, mint minőségben. Míg pl. itt a hatökrös gazda négyre szállította le a létszámot, addig amott a négy ökröt négy tehén, a két tehenet két tinó, s a szegényebb néposztálynál igen sok helyt a fejér marhát bivalborjúk váltották fel, minek az a hátrányos visszahatása van, hogy a székelyföldmívelés mindinkább földmocskolássá válik, melynek nyomán a gabonát gyom és dudva öli el.

Húzamos évek jó termése s kedvezőbb országos pénz- és közgazdasági viszonyok beköszöntése kell ahhoz, hogy e szerencsétlen állapot, e szemmel látható hanyatlás fordulatot vehessen. Hogy a nemzet erőfeszítéseinek lesz-e sikere, aggódva töpreng a honfi lélek e kérdés fölött s borongó lelkében mindinkább halványodik a reménység világa. Vagy talán azt akarta a sors, hogy szabadságunkat csak azért nyerjük viszsza, hogy saját kezünkkel temessük el magunkat?! Vagy talán az átalakulási műfolyamnak azon korszaka ez, midőn az erjedés beállása egy új életnek válik forrásává?! S számunkra van-e fenntartva az új élet, vagy más kezek építtendenek romjainkon?! Ki tudna vigasztaló választ adni a csüggedező kérdéseire?...

De hagyjuk e sötét képet. Addig senki meg nem halhat, a mig boldog nem volt! S e nép, e nemzet még nem ismeri a boldogságot. Dolgozzunk hát és reméljünk! E két ereklyét ne engedjük kihullani szívünkből és kezeinkből.

A rideg tények és számok azt mutatják, hogy az 1857-ik évi népszámlálástól az 1870-ikiig a népvagyonosság mozgó állománya részben csökkent, részben emelkedett. Az első eset áll a szarvasmarhákra, a második a ló- és juhfélékre. Az utóbbi év a székelyföldre nézve a következő eredményt állapította meg:

Megyék:	Ló	Szarvasmarha	Bival	Juh	Sertés	Kecske
(Torda) Aranyosmegye	958	7,562	193	17,305	4,384	538
Csikmegye....	11,948	63,732	427	109,900	24,181	16,073
Háromszékmegye....	15,891	41,340	3.238	91,219	35,296	10,540*
Maros (Torda)-megye	5,446	28,944	1,396	70,785	21,767	3,064
Udvarhelymegye	11,200	45,402	2,333	82,964	29,338	18,304
Összesen:	45,443	186,980	7,587	372,173	114,966	48,519

Ide veendő még 120 darab szamár és 28 darab öszvér.

A barom-állomány tehát a létszám nagysága szerint ilyen sorrendben következik egymásután: juh, szarvasmarha, sertés, kecske, ló, bival.

* Háromszékmegyében a közigazgatási uton 1877-ben megejtett számlálás a kérőző állatokból következő állományt talált: *szarvasmarha* 54,617, *juh* 55,480, *kecske* 5469.

Külön-külön a megyékben a sorrend ez; az *elsőben*: juh, szarvasmarha, sertés, ló, kecske, bival; a *másodikban*: juh, szarvasmarha, sertés, kecske, ló, bival; a *harmadikban*: juh, szarvasmarha, sertés, ló, kecske, bival; a *negyedikben*: juh, szarvasmarha, sertés, kecske, ló, bival; az *ötödikben*: juh, szarvasmarha, sertés, kecske, ló, bival. A különbség tehát csak abban áll, hogy az egyikben a lovak száma múlja fölül a kecskékét, a másikban megfordítva.

Lova, bivala és sertése legtöbb van Háromszékmegyének, szarvasmarhája és juha Csíkmegyének, kecskéje Udvarhelymegyének.

Általában pedig azt látjuk, hogy a székelyföldi marhatenyésztésben legelső helyet foglal el a juh és utána a szarvasmarha. A ló pedig csak a 3—4—5-dik helyen következik a sorrendben. A mi a hegyi- és erdei legelők természetének s az általános legeltetési viszonyoknak teljesen meg is felel.

Hogy már most az összes marha-állomány létszámát a különböző megyékben összszehasonlíthassuk, közöljük a szarvasmarhára redukált állományt. E számításnál egy darab szarvasmarhára esik egy ló, 4 sertés, 10 juh, 12 kecske. A bival természetesen mint szarvasmarha vétetett. Fennebb is csupán a speciális faj kitüntetéseért különítettük el.

A marha-állomány szarvasmarhára redukálva.

	Darabszám	Esik 1 □ mért-földre	Esik 1000 lélekre
(Torda) Aranyosmegyében	11,584	1,864	579
Csíkmegyében	94,481	1,181	883
Háromszékmegyében....	79,293	1,444	721
Maros- (Torda)-megyében	48,561	1,894	528
Udvarhelymegyében	76,090	1,594	776
Összesen:	310,009	1,505	726

Az *absolut* marhalétszámmal, a mint látjuk, legelől áll Csíkmegye s utána a többiek így következnek: Háromszék-, Udvarhely-, Maros (Torda)- és Aranyosmegye.

A *területhez viszonyítva* azonban a létszámot, egészen ellenkező tényekkel találkozunk, t. i. Maros-(Torda)-Aranyos kerül legelül s Háromszék- és Csíkmegye leghátul, a középen foglalván helyet Udvarhelymegye. A legnagyobb különbség 713 darabbal négyszög mértföldenként Maros-(Torda)- és Csíkmegye között mutatkozik. Az 1505 darabot tevő átlagon alul a különbség Csíkmegyénél 324, Háromszékmegyénél 61 darab; az átlagon fölül pedig Udvarhelymegyénél 89, (Torda) Aranyosnál 359, Maros (Tordá)-nál 389 darab.

A *lakossághoz viszonyítva* kisebb különbség mutatkozik. A vagyonosság valódi mérvét pedig, e téren, ez a viszony fejezi ki leghívebben. Itt már

a sorrend ismét változik s ebben áll: Csík-, Udvarhely-, Háromszék-, (Torda)-Aranyos- és Maros-(Torda)-megye.

Minthogy e számokban kifejezett tények értékét csak összehasonlítások útján ítélhetjük meg, tudnunk kell, hogy a négyszögmértföldre eső székelyföldi marha-állomány átlagát Magyarországon (Erdélyt is beleértve) 60 vármegye múlja fölül s csak 18 áll azon alul. A volt Maros- és Aranyosszék a 78. számú sorrendben a 36- és 40-dik helyen állanak, Udvarhely az 53-ik, Háromszék a 67-ik és Csíkmegye a 72-ik helyen.

Erdély korábbi 26 törvényhatósága közül 9 marad a székelyföldi átlag alatt. A volt szászszékek mind fölül állnak azon, még pedig egy részök 2000-en fölüli átlaggal.

A magyar birodalomban 32 vármegye van, melynek négyszög mértföldre eső átlaga a 2000 darabot meghaladja, ezek élén a volt Szerdahely- és Újegyházszék 2892 és 2856 darabbal. Ezeren alul csak egy pár megye száll. Az erdélyi szászokkal szembe a marha-állomány tünteti fel a székelyek szegénységét. Ők, t. i. a székelyek 1505 darabjával mértföldenként 2282 darabot állítanak szembe átlagul. Tehát minden mértföldön 777 darabbal többet.

A székelyföldi összes létszám 310,009, a volt szászföldi 333,604 db.

Országrészenként	A szarvas redukált összes létszám	Miből 1 □ mértföldre esik
Magyarországban	7.160,840	1,929
Erdélyben	1.425,169	1,492
Horvát-Szlavonországban	588,215	1,755
A Határőrvidéken	881,557	1,512
Összesen:	10.055,781	1,795

Általában tehát marha-állományunknak a területhez viszonyított száma az ország legtöbb megyéje és legnagyobb részével szembe szegénynek tünteti fel a székelyföldet. Ezt én két körülménynek tulajdonítom, u. m. *először* a pénzhiánynak vagyis általános szegénységnek, *másodszor* összes közigazgatásunkkal összefüggő állattenyésztési rendszerünknek. Mert hogy 532,752 hold legelőn és kaszálón, melyhez még az erdei terjedelmes legelők s kaszálók s a mívelt föld egy harmadát tevő ugar és a tarló járul együttvéve majdnem anynyi értékkel, mint a tulajdonképeni legelő, hogy mondom, ekkora területen, belterjes gazdaság mellett 310,000 darabra redukált marha-állománynál jóval többet takarmányozhatnánk, ezt, ugy gondolom, senki se vonja kétségbe.

De vegyük csak az évi takarmány-menynyiséget! Termesztünk mesterséges és természetes takarmányból 4 027,343 mázsát. Ehhez jő, a terményeknél adott részletes kimutatás szerént 3.218,093 mázsa szalma s 30,516 mázsa répa. Összesen tehát 7.275,952 mázsa takarmány s még 770,807 mérő zab és bükköny, nem is számítva a marháknak egyébféle szemesek-

ből, névszerént az árpa és kukoriczából juttatott részt. E szerint minden darab marha számára félévi takarmányozással, (mert a másik félévet legelőn töltik) 23.47 mázsa takarmány s 2.49 mérő szem jut. Tudjuk pedig, hogy a sertés mindezekből majd mitsem fogyaszt s a kecske is csak keveset, miután nagyobbára télen át is a szabadban legel, valamint közbe-közbe a juh is.

Tehát már csak ezen takarmány is nagyobb marha-állományt bírna meg, különösen, ha a most csaknem teljesen mellőzött *szecska-vágást* meghonosítanók. De mi a felesleget eladjuk, holott az ugyanazt elfogyasztó marhán többet lehetne nyerni, mint a csupa takarmányon. De a marhalétszám tőke nélkül nem fokozható. Tőkével pedig nálunk a gazda legkevésbé rendelkezik. A természetes szaporodás által gyarapodást pedig — ez idő szerént — lehetetlenné teszi a szegénység.

A *különféle fajok* állományának a *lakossághoz viszonyított* számáról egy összehasonlító átnézetet a következőkben nyerhetünk:

Esik minden 1000 lakóra:

	Ló	Szarvasmarha	Bival	Juh	Kecske	Sertés
(Torda) Aranyosban	48	384	9	879	27	222
Csíkmegyében	111	594	3	1024	149	225
Háromszékmegyében	144	375	29	828	95	320
Maros-(Torda)-megyében	58	313	15	766	33	235
Udvarhelymegyében	114	462	23	844	186	298
Átlag összesen:	106	438	17	870	213	268

Mind az öt megyében legnagyobb a középszám a juh-, szarvasmarhánál és sertésnél. *A* kecske fölülmúlja a lovat Csík- és Udvarhelymegyében, a ló pedig a kecskét a más háromban.

A lakossághoz viszonyított állomány nagyságának átalános sorrendje ez: juh, szarvasmarha, sertés, kecske, ló, bival.

A juh- és szarvasmarha-tenyésztés legerősebb Csíkmegyében, a ló-, bival- és sertéstenyésztés Háromszékmegyében, a kecske Udvarhelymegyében.

A létszám tekintetében nincs már egyéb hátra, mint a fajoknak a lakossághoz viszonyított összehasonlítását kiterjesztenünk az ország többi részeire, hogy e tekintetben még alaposabb tájékozást nyerjünk állapotunk felől.

Esik minden 1000 lakóra:

	Ló	Szarvasmarha	Bival	Juh	Kecske	Sertés
A székelyföldön	106	438	17	870	113	268
Az erdélyi szászoknál	213	398	76	826	87	276
Az erdélyi korábbi vármegyénél	51	256	10	578	54	140
Erdélyben	89	413	27	875	91	238
Magyarországban	146	319	1	2072	19	276
Horvát-Slavonországban	66	372	1	77	8	250
A volt Határőrvidéken	173	371	—	812	113	492
A magyar birodalomban:	140	337	4	977	37	288

A lakossághoz viszonyított állomány már korántsem mutat reánk nézve oly kedvezőtlen eredményt, mint a területnél láttuk. Sőt Erdélyben általán valamint annak egyes részeivel szembe, a juhok, szarvasmarhák és kecskék számával legelül állunk, s a lovak és sertések számával is csak a szászok múlnak fölül.

Az egész magyar államban pedig a lovak, juhok és sertések száma felülmulja a mi átlagunkat, de korántsem nagyobb mértékben, mint a hogy mi felülmuljuk annak átlagát a szarvasmarhák és kecskék számával. *E kettővel mi vagyunk a legerősebbek az egész államban.*

Ha még más országokkal szemben is tovább viszszük az összehasonlítást, *Kolb* szerint azt látjuk, hogy a lakossághoz viszonyított székelyföldi átlagot *lovakban* csak Svéd- (104) és Angolország (107) éri fel, a többi 42-től (Svájcz) 91-ig (Poroszország) terjedő számával mind jelentékenyen alulmaradván azon.

Szarvasmarhában fölülmul Bajorország 679, Irhon 626, Würtemberg 556, Svédország 497 átlagával. Alattunk marad: Ausztria, Poroszország, Hollandia, Belgium, Francziaország és Svajcz.

Juhokban Anglia éri el a mi állományunkat 872 darabjával 1000 lakóra s fölülmul Poroszország a maga 943-, Francziaország 930 darabjával. A többiek 100—400-ig terjedő átlaggal utánunk maradnak.

Kecskét Európában Svájcz tenyészt legtöbbet (150 dr. minden 1000 lakóra).

Sertésben egy ország se ér velünk.

A nevezett országok egyrésze tehát, az adott körülmények között, állattenyésztésünkre piaczul tekintendő. S ezek mellett mégis nagyobb fontossággal bír reánk nézve ez időszerént, erős versenyképességével, Moldva-Oláhország.

Elég megbízható statisztikai adatok ez országról még nincsenek. Azok szerint, a melyeket jobbak hiányában *Kolb* is felhasznált, Moldva-Oláhország területe 2197 □ mfd. Lakóinak száma 4.605,510.

Állatállománya: 600,000 ló, 3.600,000 szarvasmarha, 5.000.000 juh, 1.200,000 sertés.

Esik tehát itten:

	Ló	Szarvasmarha	Juh	Sertés
1 □ mértföldre	273	1,684	2,276	546
1000 lakóra	130	781	1,085	260

Ha e számítás alapján összehasonlítást teszünk a marhaállománynak a lakossághoz viszonyított számával, kitűnik, hogy Moldva-Oláhország a székelyföldet, a sertés kivételével, minden állatfajban túlszárnyalja. A külömbség a mi hátrányunkra, a lónál 24, a szarvasmarhánál 343 és a

juhnál 215 darab minden 1000 lakó után. Az egész magyarországi átlagot is felülmulja a juh- és szarvasmarhánál, még pedig az utóbbiban kétszeresen is.

Ez a körülmény naymértékben befolyásolja állattenyésztésünket és állatkereskedésünket. S miután arra alig gondolhatunk, hogy ez ország fölött egyhamar előnyt vívjunk ki a *menynyiségben*, talán legczélszerűbb lenne arra törekedni, hogy az előnyt a *minőségben* biztosítsuk magunknak, a mit csupán a *legjobb tenyészfajok észszerű szaporítása és takarmányozási vagyis gazdasági rendszerünk javítása által érhetünk el.*

4. Állatfajaink.

Az állattenyésztésben egyedül a *ló* az, melynél speciális *székely-fajról* szólhatunk. A székely ló apró, könnyü, tartós hegyi állat, erős kötéssel, hoszszan lecsüngő dús sörényzettel. A legnehezebb mezei munkára, mint a jó ökör, használható, fuvarozásra kitartó és gyors. 12 mázsa terüvel — kettős fogatban — nehéz útainkat trappolva futja meg. Ha közepes takarmányozás mellett naponta egy kevés szemet is kap, akkor tüzes és virgoncz jó kedvét csak biztos és józan kocsis fékezheti. A *tanulékonyság* egyik fő tulajdonsága, úgy hogy a székely lovait fék nélkül is kormányozza, mint az ökröt. A «hájcz» a székely lovat mindig balra, a «höjcz» (vagy csíkinél a «csá») mindig jobbra tereli. Az oktalan keresztezés által azonban az elkorcsosodás mind szűkebb térre szorította, úgy, hogy ma a maga eredetiségében csak a keleti elzártabb vidékeken jelenik meg tömegesebben. Pedig e faj megérdemelné, hogy eredeti tisztaságában való fenntartására és szaporítására különös gondot fordítsanak.

Az ugynevezett *nehéz-fajlovak* a székelyföldön csak kivételképen fordulnak elé. Azokat a székely nem is kedveli s nem is tartja jobbaknak saját apró lovainál. A székely ló teljesen megfelel a székely ember lényének: tanulékony, fürge, kitartó, erős és olcsón takarmányozható. A nyulánk, lomha szász ellenben nagy és nehéz lovakat tart, az oláh pedig jellemezhetlen, silány, tanulékonytalant.

A faj tiszta fenntartása és nemesítése eddig azért volt lehetetlen, mert a községeknek vagy módja vagy érzéke nem volt jó és elegendő tenyészmének tartásához. Ha tartottak is itt-ott egyet-egyet, azt szabadon bocsátották a legelőre, minek következtében a fedezésben semmi mérték nem volt, a mén kimerült és elsatnyult, s a 3—4 éves kanczacsikó elkezdett csikózni, holott a székely ló 4—5 éves korában van teljesen kifejlődve. Hogy községi, jól megválasztott és fizetett tenyészményt istállón tartva gondozzanak, azt csak egy-egy olyan ritka községben teszik, mint Zágon.

Pedig az a felfogás, hogy a vasút tönkre tette a lótenyésztés jövőjét,

tévedés. Hiszen a külföldön elég rég és elég sok vasut van, s azért pl. az angol lótenyésztés állandóan fokozódik. A Királyhágón túl szintén régi dolog már a vasút, de a lótenyésztés emelésére minden erőfeszítést megtesznek ma is, mert a ló-kiviteli keresletnek nem tudunk eléggé megfelelni.

Az igaz, hogy nálunk mintha csak elmetszették volna a lótenyésztés fonalát a vasút megnyitásával. De ezt helytelenül indokoljuk a vasúttal. Ez csak téves felfogása volt a helyzetnek, mi arra vezetett, hogyha már ma egy székelyföldi úr, a ki még a maga számára nem tenyészthetett, egy ízlése szerint való négyes fogatot akar állítani, összszejárja a félországot, míg czélját érheti.

Azt mondják: a ló ára úgy alászállt, hogy nem adnak 80—100 forintot a javáért. Pedig a dolog úgy áll, hogy egy országos nagy vásárban alig láthatni egy-két lovat, mely száz forintot érjen.

A gazdák egy része az u. n. *kupeczekre* panaszol, kik a gazda kezéből kiragadják az üzletet apró tőkéikkel. No már ez ellen se orvoslás, se méltányos panasz nem lehet, mert a kinek pénze van, az tetszése szerint választott üzletbe fekteti azt s teszi ezt a maga koczkázatára. Hanem igenis, lehetne tán a hadsereg számára való lószedésnél, hol aránylag a legtisztességesebb árát adják a lónak, jobban szabályozni az eljárást, mert nem egészen alaptalan az a panasz, hogy itt az egy-két darabbal megjelenő tulajdonost a kupeczek háttérbe szorítják. A gazdaközönség kaphatna talán érdekeinek védelmére, esetről-esetre némi képviseltetést, olyanformán, mint a katona ujonczozásnál szokásos polgári képviselet. Ennek jótékony hatása a lótenyésztésre alig maradna el.

Az állami méntelepektől várja az ország ez idő szerént a tenyésztés javulását és méltán. A székelyföld a *sepsi-szentgyörgyi méntelep* hatásköre alá tartozik. Némi tájékozásul ennek működésére s az attól várható eredmények megitélhetésére szolgáljanak az ottani igazgatóságtól nyert következő adatok.

1877-ben volt:

	Állomás	Mén	Fedeztetett kanczza	Esett 1 ménre kanczza	Fedezésdíjból bejött frt.	Az állomások:
Csikmegyében	6	16	374	24	554	Gy.-Szt-Miklós, Jenőfalva, Taplocza, Kászon-Altiz, Szt-Márton, Csatószeg.
Háromszékmegyében	9	36	940	26	1818	S.-Szt-György, Dálnok, Csernáton, Kézdi-Vásárhely. Szent-Katolna, Kovászna, Zágon, N.-Borosnyó, N.-Ajta.
Maros-(Torda)-megyében	2	12	246	22	596	Maros-Vásárhely, Baczka-Madaras.
Udvarhelymegyében	4	13	338	26	619	Szt-Keresztúr, Kavicsfalva, Bőröd, Vargyas.
Összesen:	21	77	1898	25	3587	

A székelyföldön tehát — Aranyost ide nem értve, melyről adatokkal

nem rendelkezem — évenként mintegy *kétezer kancza* fedeztetik ez idő szerént szabályosan s nagyobbára a mezőhegyesi, bábolnai és radauczi telepek kitűnő fajménei által, ezekhez járulván egynehány erdélyi és egy valódi arabsfaj. E rendszer mellett 10—15 év alatt regenerálni lehet összes lóállományunkat. S a kormány nemzetgazdasági törekvései ez arányban mindenesetre csak elismeréssel és méltánylással találkozhatnak, s azon csekély jövedelem mellett, a mi a fedezési díjakból bejő, azon ténynyel álunk szemben, hogy az állam áldozatot hoz e téren az állampolgároknak. E tekintetben tehát egyéb óhajunk alig maradhat fenn, minthogy e rendszer, legalább egyideig, ha lehet még tovább fejlesztessék az állomások szaporítása és a fedezési díjak mérséklése által. Különösen Udvarhely- és Maros-(Torda)-megyének vannak nagyobb vidékei állomások nélkül. A fedezési díjak mérséklése által okozott veszteség majd kárpótolva lesz a közvagyonosságban, a fokozott adófizetési képességben.

Még csak azon kérdő aggályomnak adok kifejezést: vajjon van-e figyelem fordítva arra, hogy a tiszta székely lófaj a maga eredetiségében, legalább helyen-helyen fenntartassék? Vajjon nem igen általánosan alkalmaztatik-e a keresztezés, mely a mi földrajzi viszonyainkhoz mért gazdasági czéljainkra alig teremthet jobbat a tiszta székely hegyifajnál. Én nem engedném, hogy ebből a székelység kifogyjon, s legalább Csíkmegyében, ezen a fajeredetiség megőrzésére oly kiválóan alkalmas területen nem alkalmaznám a keresztezést, hanem az állami ménesekbe valódi székely tenyész-méneket vennék be, s bizonyos kiszemelt állomásokon csak ezek által engedném a fedezést.

A *szarvasmarhánál* megkülönböztetjük a szép nagy fehérszarvu, hosszu testű és magas növésü ökröket, melyek a székelyföld déli- és nyugati részén tenyésznek s melyek közül a legszebb példányokat Udvarhelymegye alvidékén találjuk, különösen Újszékel, Fiatfalva, Kede és Etéd községében és környékén, hol azokat különös gonddal ápolják s részben nyáron át is istállón tartják. Az ilyeneknek párját a *székely-keresztúri* és *etédi*, a székelyföldi e két legjelentékenyebb baromvásáron 6—700 forinton adják el, hol a 4—500 forintosok is még mindig igen szépek.

Másik faj az ugynevezett *csiki-buta*, rövid lábakkal, zömök testtel, szürke szőrrel és kürta fekete szarvakkal. Ez tulajdonképen oláhországi faj, melyet a csíkiak tenyésztenek előszeretettel, hol azok nagyobbára a havasokon nőnek fel s egész csordákban hajtatnak a baromvásárokra, honnan ép oly tömegekben szállítják a magyarországi és bécsi vágóhídakra. Ezek tenyésztésének előnye a gazdára nézve az, hogy erős természetüknél fogva minden időviszontagságot elszenvednek s olcsón takarmányozhatók; a vevőre nézve pedig, hogy formátlan testük miatt olcsók, párja 80—90-től legfennebb 150 forintig terjedvén.

Hízlalt ökrök leginkább a háromszék- és maros-(torda)-megyei szeszgyárakból kerülnek ki s nagyobbára külföldi vágóhidakra hajtatnak. Ezenkívül 2—3 éves borjut ugyancsak a nevezett két megyében értékesítenek legtöbbet.

Tehenészet csak borjú-nevelés végett foly. Sajtot tehéntejből épen nem készítenek s a tejet is csupán házi szükségletre fordítják.

A szarvasmarhatenyésztés eddigelé jó tehenek és tenyészbikák hiányában nyomorult lábon állott. Újabb időben azonban határozott lendületet vett. A vagyonosabb községek egy jelentékeny része ugyanis válogatott és elegendő számú tenyészbikával látta el magát, minek nyomát például Vargyas és Zágon község csaknem már is regenerált szép és nagyszámú szarvasmarháin észlelni lehet. S ez úton előrehaladni anynyival szükségesebb, mert az oláhországi marha-állomány létszámával a versenyt úgy se győzhetjük, kell tehát, hogy a marhakereskedésben való egyensúlyt a minőségben állítsuk helyre. Az erdélyi vámhivatalok kimutatása szerint 1872—1874-ig összes marhakivitelünk keletre 101,255 darabot tett, mivel szemben a behozatal ugyanazon idő alatt 602,342 darab, melynek legalább $^1/_3$-ad része szarvasmarhának veendő, mig a kivitelben azt alig tehetjük fel.

A *bivaltenyésztésben* az erdélyi szászok minden európai nemzetet és országot fölülmulnak. Átalában Erdély bivalállománya minden más országét hasonlíthatlanul túlszárnyalja. S ez országrész 58,310 bivalyából 28,986 darab esik a szászok által lakott területre.

E szarvasmarhafaj, melyet a székelyföldön eddigelé csak a míveltebb osztályú tenyésztett tejéért, már az 1870-iki számláláskor 7587 darab által volt képviselve nálunk. Ujabb időben pedig szemmel látható gyarapodást vett. Igaz, ebben az elszegényedésnek jelét látjuk egyfelől, miután a szegényebb osztályból fejér szarvasmarhájokat sokan cserélték fel földmívelési czélra az olcsó ökör-bivalokkal. Az egyéves ökörbival-borjú párját ugyanis megveszi a székely a szászok között egy félhízott sertés árával 15—16 forintig. Tartja másfél, legtovább két évig s megy vele szántani. De a tehénbivalok is jelentékenyen szaporodnak, melyeknek zsíros és bő teje mind a háztartásban, mind a tej és belőle készített vaj elárusításában dúsan megfizeti a tenyésztési költséget, anynyival inkább, mert a bival takarmányát nyáron át ép úgy a közös legelők adják, mint a többi marháét, télen pedig csupa szalma és kukoricza-kóréból telik ki, mely utóbbitól épen bőven telel. Tejét pedig városainkban a fejér tehéntej árának kétszeresével fizetik.

A juhtenyésztés, alig számbavehető kivétellel, gyapju és tejgazdaságra van fektetve. S miután az elsőből mind elárusitás, mind pedig ruházkodás végett fődolog a sok, nem pedig a *finom;* ez eldönti a fajkérdést is, t. i. csaknem kizárólag dúva szőrü, közönséges juhot tenyésztenek, úgy, hogy a

372,173 darabot tevő juhállományból nemesebb fajhoz csupán 803 darab tartozik.

A juhnak gyapjából fonja a székely aszszony a férfi fejér harisnyáját (nadrág) és szürke zekéjét vagy szokmányát. A fekete bárányból sapka, a fejérből téli mellény, a fejér gyapjas juhbőrből téli bunda készül. S minthogy e ruházatot már a 4—5 éves gyermektől elkezdve minden férfi viseli, természetes, hogy jelentékeny szükségletet fedez a juhtenyésztés.

Ép oly fontos a háztartásban a juhtejből nyert sajt, melyből sóval *turót* gyúrnak s egész éven át mint legkedvenczebb eledelt használnak. A juhászat megfelel nagyjában a marhatenyésztési rendszernek, t. i. közös nyájakban legeltetik a juhokat. E végett községenként egy *bácsot* fogadnak, a ki maga mellé *pakulárokat* veszen fel a legeltetésre. A bács azonban abban különbözik a barompásztortól, hogy ő nem meghatározott fizetésre szerződik, hanem mintegy *haszonbérlője* a község juhnyájának. Ugyanis minden fejős juh után meghatározott menynyiségü sajtot ád a gazdának, s a mit azon fölül fej, az az ő fizetése. Ennek pedig rendes törvénye az, hogy midőn Szent-Györgynapkor *kiadják* a juhokat, próbafejést tartanak, s a melyik juh anynyi tejet ád, hogy egy üres tojáshéj megtelik vele, arról azon esztendőben egy fél *kompona* vagyis 16 font sajtot, 3—4 kupa *édes ordát* fizet a bács, minden szorosabb időmegszabás nélkül. E mellett *sópénzt* minden gazda a juhai számához mérve fizet, s hogy a juhok a kellő menynyiségű sót kikapják, azt a gazdák közös megállapodás szerint ellenőrzik. E rendszer ős-patriárchális színezete azonnal szembeötlik. Egy kissé kedvezőtlen nyár vagy kisebb mérvű lelkiismeretesség a bácsban akárhányszor vezet pörlekedésre és a gazdák megkárosodására. Nagyobb juhos-gazdák és az udvarok rendesen külön *esztenát* tartanak, mi a községben sok zavart és viszszavonást okoz a legeltetési jog mérvének megállapitásánál. A gazdaság különben itt is ugyanaz, mint fennebb.

E tejgazdaság hozza magával, hogy a bárányok nagyrészét 3—4 hetes korukban idejekorán eladják, különösen a kosokat, s a tejből április 24-ig is sajtot készitenek a háznál. Az ilyen bárányok javát 1 frt 50 krtól 2 frtig adják el a városokon, hol azok húsát megeszik s bőrét többnyire a zsidók szedik öszsze s viszik roppant szállitmányokban külföldre. A fejér báránybőr 50—60, a feketét 80, 1 frt 30 kron szokták megvenni. A gyapjufölösleg hasonló módon vándorol külföldre, egy jelentékeny része pedig a brassói posztógyárakba, melyek versenytárs nélkül monopoliumszerü előnyt élveznek.

A juhokat szereti a székely Csíkban vásárolni, melynek havasi legelőiről egészségesebbeket kap s ára is olcsóbb. Húsa finomabb s fagygya dúsabb ennek, mint a székelyföld más részein, miért is a csíkszeredai, több héten át tartó *julinsi juhvásár* nagyon hires és látogatott, úgy hogy innen

ezrenként hajtják a megvásárlott juhokat az ország minden részeibe. Székely-Kereszturon is a tavaszi juhvásár egy hétig szokott tartani.

Jelentékeny kereskedést űznek a csíkiak s háromszékmegyeiek a tömlőturóval is — őszszel.

A juhgazdaság méltán foglal el jelentékeny helyet a székelységnél is, mert alig fizeti ki magát valami oly rövid időn, mint a juh. Megveszik ugyanis tavaszszal darabját báránynyal együtt 7—8 forinton. A bárányból bejő — ha azonnal eladják — 1 forint 50 krajczár, a juh után mintegy 4—5 forintot érő sajt, gyapjából 1—2 forint. Úgy, hogy őszszel a juh tiszta nyereségül marad a tulajdonosnak, s ha télen takarmányozni nem akarja, őszszel eladja 4 forinton darabját.

Ezenkivül megmarad egy félévi trágya, melyet távolabb fekvő szántóföldeken szoktak hasznosítani. Minden gazda t. i. juhai számának arányában kap bizonyos trágyázási napokat, mikor is az esztenát áttelepiti megtrágyázandó földjére s ottan kosarat forgatni tartozik, ha azt akarja, hogy a trágya arányosan oszoljék szét földjén. Azután viszi a másik gazda s így tovább. Ez az úgynevezett *kosarazás*.

Csakhogy ez előnyökkel azon veszély is jár, hogy nyirkos légkörünkben a gyakori tartós esőzések megrontják a juhok legelőjét, s ilyenkor vagy a szokott sajtmenynyiséget nem kapjuk meg, vagy pedig az anynyira veszélyes juh-betegség, a métely miatt elkárosodik az állomány egy jelentékeny része. E tekintetben a havasi legelők azon előnynyel bírnak, hogy többnyire szikla altalajuk bevezeti a vizet a völgyekbe, s a legelő nem romlik úgy meg, mint az alább fekvő vidékeken. Azért itt a juhok is mindig egészségesebbek, s ez a nagy előnye van annak, ha az állományt gyakran fölújitjuk csíki juhokkal.

A kecske a szegények tehene. S ha ennek számából következtetnénk a vagyonosságra, akkor a székelység nagyon szegénynek mondható, mert a volt határőrvidék és Svájcz kivételével, a lakossághoz viszonyitva, anynyi kecskét Európában sehol sem tenyésztenek, mint a székelyföldön.

A kecske, igaz, kitünő állat a szegény embernek. Hét—nyolcz forinton megvásárolható s kora tavasztól késő őszig reggel-estve elegendő tejet ád 2—3 személy számára. Sőt egynehány darabot a juhok között is lehet legeltetni, s tejök után amazokkal egyenlő menynyiségü sajtot nyerni. Ezt a bács szereti, mert a kecske bővebb tejelő, mint a juh; de a gazdák nem szeretik, mert teje és sajtja soványabb amazénál.

A székelyföldi gyógyvizek némelyikénél, mint pl. különösen Korondon, sőt Borszéken és Tusnádon is, a kecsketej jelentékeny fontosságú a kúránál s jövedelemforrás az ottani lakosságnak. Lényeges előnye a kecskének szaporasága. Két éves korában elleni kezd s némely tavaszon kettőjével, hármasával szaporit. *Ollóit* részint fölnevelik, részint mint a bá-

rányhúst fogyasztják el 3—4 hetes korukban. Bőréért 50—60 krajczárt adnak.

Mezőgazdasági tekintetben azonban nagy hátrányai vannak a kecsketenyésztésnek a legelőrendszer szabályozatlansága miatt. A kecske t. i. a legtöbb helyen tönkre teszi a fiatal *sarj-erdőket* s örökös bokros-cziheres helyekké változtat egész nagy darab erdőterületeket. E baj alig érezhető nagyobb mértékben valahol, mint Udvarhelymegyében, hol aránylag legtöbb kecskét tartanak s az erdők legrohamosabban pusztulnak. Az erdőtörvény talán segiteni fog a bajon, de a törvényhatóság addig is, és a mellett is vegye gondjaiba e fontos ügyet.

A nemesebb *sertés-fajok* meghonositása és szaporitása kezdetét vette ugyan a nagyobb birtokososztály gazdaságában s pl. *Kézdi-Vásárhely* e tekintetben is nagy előhaladást tett s jó példával jár elől, mindazonáltal a nép még oly túlnyomóan elkorcsosult, hízékonytalan és jellemezhetlen rossz fajt tenyészt, hogy az alig érdemli a tartási kötséget, s e mellett megneheziti a fajnemesitésben előretörekvők igyekezetének is sikerét, mert a közös csorda-rendszerben a faj gyorsan szokott elkorcsosulni, a külön pásztoroltatás pedig részint künn a legelőn, illetőleg ugaron, nehézséggel jár, részint pedig növeli a tenyésztési költségeket. Pedig a sertés-tenyésztés a makktermés e dús hazájában nem lenne nehéz feladat.

S Oláhország e téren is, daczára nagyobb állományunknak erős sertéskivitelt űz felénk. Nem kevesebb mint 100,000 darabot hajtanak be onnan hozzánk — kihízott állapotban — évenkint. A mi csak úgy magyarázható ki, hogy Oláhországnak Törökország felé nincs tere a sertéssel s a mije van, mind északra viszi. A sertésből pedig anynyival többet vihet ki, mert kukoriczája, makkja és hala a hízlalásra bőven van, *maga pedig zsirt keveset fogyaszt, mert ételeit túlnyomóan vajjal készíti*, míg Erdélyben a disznózsír-, szalonna- és sertéshús-fogyasztás roppant nagymérvű, a mit a szebeni híres szalámi-gyártás is előmozdit. Itt tehát tovább kell haladni a fajnemesitésben. A nemesebb fajok hízékonysága és zsírbősége majd jobban fogja fedezni a mi szükségleteinket s kevésbbé leszünk az idegenre szorúlva.

Az itt-ott meginditott nemesitésre a *kis-jenői* és *szalontai*, meg a közönségesen *angolnak* nevezett fajokat vették föl.

A marha-tenyésztésnél meg kell átalában jegyeznünk azt, hogy a székely, a menyuyiben a gazdasági rendszernél fogva lehetséges, kitűnően gondozza barmait, *szereti* azokat. Lónak és szarvasmarhának rendesen nevet ád és azt rászoktatja, hogy érti, ha nevén szólitják.

A téli takarmányozásnál etetés és itatás a legnagyobb gonddal és pontossággal hajtatik végre. Éjfélkor és hajnalban mindig enni kap a marha. Reggeli itatás előtt naponta megfűsülik, a trágyát (gané) alóla

kitakaritják s száraz almot hintenek alája. A pajta tisztántartása egyik főgondja a gazdának. Úgy hogy a marha iránti természetes előszeretete mellett, a tenyésztési rendszer javulásával egykor nagy előhaladást tehet a székelység a gazdaság ez ágában.

5. Kiegészités az állattenyésztéshez.

a) *Méhészet.* Azon 617,000 köpü vagy kaptárból, melyet az 1870-dik évi számlálás kimutatott, 122,718 esik erdélyre s ebben 21,509 a székelyföldre, a miből 1 □ mértföldre 104, 1000 lélekre 50 darab esik. Magyarországon 99 és 32, Horvát-Szlávországban 140 és 59, Erdélyben 128 és 58, az erdélyi szászoknál 189 és 73 darab □ mértföld és 1000 lakónként.

Mind a területhez, mind a lakossághoz viszonyítva tehát, legtöbbet tenyésztenek az erdélyi szászok, azután Horvát-Szlavonország. A székelyföld csak az országos átlagot mulja fölül, holott földrajzi helyzeténél fogva legelül kellene állania. A kaptárok így állanak az egyes székelymegyékben:

	Összesen	1 □mértföldön	1000 lélekre
(Torda) Aranyosmegyében	1,112	182	56
Csíkmegyében....	2,357	30	21
Háromszékmegyében	4,641	89	42
Maros-(Torda)-megyében	3 968	160	42
Udvarhelymegyében	9,431	203	96
Összesen:	21,509	104	50

Átalában és viszonylagosan is tehát legerősebb a tenyésztés Udvarhelymegyében, melyre az összes számnak közel fele esik. Utána jő viszonylagosan Aranyos, absolut és viszonylagos számával Háromszék és Maros (Torda) s leghátul Csíkmegye.

A mi a tenyésztési rendszert illeti, abban leghíresebb a Poroszországból letelepült *Riegel* Antal méhészete Borszéken. Ő itten 1860-ban kezdette a méhészetet *Dzirzon*-féle kasokkal, 1872-ben már 105 ilyen köpüvel rendelkezett. Ez idő óta két pavillont épített, egyiket 44, másikat 144 méhcsalád számára, mind b. *Berlepsch*-féle köpükkel, melyekben a lépek rámákban vannak felfüggesztve. Ezekből a mézet centrifugál géppel hajtja ki s a lépet ismét viszszahelyezi. Igy a méhnek léprakásra nem-kellvén munkát fordítani, a termelést megsokszorozza. Csupán ez alapon érthető meg, hogyan jövedelmezhet egy anyaköpü évenként 11—13 forintot Riegelnek. A méz mindenki által csudált és magasztalt finom minőségű, mintha a havasi fenyves légkör balzsamillatát lehelné bele.

Figyelmet érdemel e mellett *Horváth* Gáspár Teleky könyvtárőrnek már régebb idő óta folytatott újabb rendszerű méhészete Maros-Vásárhelyen.

Udvarhelymegyében legközelebbről *Bartha* Miklós (Rugonfalván) és

Pálfi Lajos csekefalvi unitarius pap, indított *Berlepsch*-rendszerű méhészetet.

Van különben ezeken kívül is a székelyföldön okszerű méhészet; sőt itt-ott már a köznépnél is, mely szeret méhet tenyészteni, találhatni *Dzirzon* kaptárokat.

Hogy a papok és tanítók e hivatalukkal anynyira megférő s általuk könnyen folytatható szép és hasznos foglalkozásban legelőljárnak s közülök többen igen sokra haladtak, azt örömmel és elismeréssel jegyezhetem meg s hogy névszerént csupán *Kis* János oltszemi ev. ref. lelkészt említem meg, ez azért történik, hogy elismerést szavazhassak azon hazafiúi érdemekért, hogy e téren szerzett és alkalmazott ismereteit az irodalom útján is igyekezett közkincscsé tenni s ezáltal a közjóllét előmozdítására közreműködni.

A mézből jelentékeny menynyiséget használnak fel a kézdi-vásárhelyi és tordai pogácsasütők. S a méz általában nemcsak házi használatban értékesíthető, de a viaszszal együtt olyan keresett czikk, mely megfizeti dúsan a termelési költséget és fáradságot. S nálunk, hol a vad méh az erdőkben is oly nagy mérvben tenyészik, hogy sokan húznak jövedelmet annak felkutatásából, kitűnő viránya van a méhnek s nem lehet eléggé buzdítanunk e téren is az előhaladásra.

b) *Selymészet.* Minthogy minden állatnak az a legjobb hazája, hol táplálékát a föld legdúsabban nyujtja, azért a selymészet is a székelyföld déli és nyugati részén meghonosítható lenne, miután ott az eperfa és szeder jól tenyészik. A légkör nedvessége és a sok csapadék, igaz, megnehezíti a selymészetet, nem anynyira a hernyókért, mert azok úgy is fűthető helyen tápláltatnak, hanem az eperfa leveléért, mint a melyet mindig vízmentes állapotban kell a hernyónak nyujtanunk, mert különben mételyt kap és elpusztul. Azonban junius és julius mégis ád rendesen olyan 6 hetet, mely alatt a tenyészet lejárhat.

A Barczaságon már tettek sikeres kisérletet, sőt legújabban N.-Ajtán is megpróbálta *Boda* Sámuel községi tanitó s tanítványait is bevezette ez egyszerű foglalkozásba. Az eredmény kezdetnek igen buzdító. Különösen tanitóknak, minthogy a tenyészés ideje a nyári szűnidőre esik, hasznos mellékkeresetre nyujthat módot.

c) *Házi szárnyasok.* Ha a házi szárnyas állatokról az mondjuk, hogy azok a helyi szükségletet teljesen fedezik, azzal nem keveset mondottunk, mert a székely háztartásban a majorság húsa és tojása a táplálkozás igen lényeges alkatrészét képezi. S a tenyészés két fő feltétele: a gabnaszem és víz kellő mértékben meg is van itten.

A fajok közül a népnél legotthonosabb a közönséges hazai tyúk, de mindinkább terjed az angol vagy chinai nagy testű, meztelen faj is. Ezen-

kivül sok *récét*, de különösen *ludat* tenyészt a nép, melynek tolla és húsa egyaránt becses előtte. A galamb is a galamb-búgos kaput sok helytt megnépesíti s táplálkozásra használtatik.

A székely háziaszszony a gazdaszszonykodási örömöknek megtestesült képviselőjeként akkor tűnik fel előttünk, midőn kora reggel kiáll az udvarra egy telesurcz (kötény) szemmel s a „*pire, pire, pire*" folytonos hangoztatásával maga köré gyűjti a *majorságot*, mely az ajtó elejét ellepi. Tele marokból hintegeti nekik a szemet jobbra-balra, közelebb, távolabb, hogy gyengébbek- és erősebbeknek egyaránt jusson s mi alatt a szárnyasok a vízes tálak vagy válu körül belemélyedve az étkezésbe mind csendesebbé válnak, újra meg újra hintegetve kezdi számlálni az aszszony, ha elé vannak-e mindnyájan. A gazda a pajtából indulva eléfelé, megáll és gyönyörködik az aszszony gondosságán s viszszatartja a komondort, nehogy az szétrebbentse a szárnyasokat. A galambok is leszállnak a kapu tetejéről s előbb csak a széleken kezdvén *szemerkélni*, mind bátrabban-bátrabban belevegyülnek a többi közé, míg végre az aszszonynak vállaira szállva, hízelgik ki részöket.

Majd az étetés után a gyermekek lepik el a tyúkólt és az udrokban (istáló-padlás) rejlő fészkeket, versenyezvén, hogy melyik vigyen be több tojást anyjuknak, ki abból rántottát csinál nekik ebédre (reggeli).

A mívelt osztály a néptől csak anynyiban különbözik e téren, hogy a lehetőségig még több szárnyast nevel s táplálkozásra ketreczben hízlalva használja. Az indiai tyúk vagy pulyka-tenyésztés is nálunk igen jelentékeny, melynek finom húsa innepi eledelül szolgál. Itt-ott a gyöngytyúk, pézsma-(bizam)-récze, sőt fáczán is látható az udvarokban.

Újabb időben nem egy sikerült kisérlet tétetett hízott szárnyasokat Budapestre szállítani. S ha erre piacz nyílik, a székelyföld könnyen csinálhat kivitelt a szárnyasokból.

d) *Vadászat, halászat.* A székelyföld vadai: nyul, róka, farkas, medve, vaddisznó, szarvas, őz, nyest, hiúz, pele, borz, görény, menyét, vidra stb. A szárnyasok közül: császár-madár, fogoly, huros, vadrécze, szalonka, hóda, libucz, gém, vízi-buvár (legtöbb a *mezőségen*), siket fajd, vadpáva, sas és olykor fenyőmadár stb.

A vadászat régen a székely kiváltságos jogaihoz tartozott. Mióta azonban a Málnás fölötti és udvarhelymegyei Sólyomkő vidékeiről és a gimesi magaslatokról kipusztult sólymokkal együtt, a török adóba sólymot vadászó s ezért nagy kiváltságokkal bíró *solymárok* is eltüntek a történet színpadáról, s csak emléküket őrzi az udvarhelyi levéltár, azóta a vadászat is megszünt életfoglalkozás lenni a székelyföldön. Csak ha a medve nagyon kezd pusztitani a havasi legelőkön, fanyaradnak neki egy-egy hajtóvadászatnak; de ha a vad kihivólag fel nem lépne, békében élhet már ma a székelytől. Vannak ugyan ma is élő székelyek, kik nem egy ízben ölelkez-

tek a maczkóval, de a vadászat jelenleg leginkább csak a nyulak és madadarakra foly s kivitel ezekből se történik.

Vadásztörvényünk, kivált a nyúlak oktalan pusztításának meggátlásában, mindenesetre jótékonyan hat, de hogy nagyobb vadakra pl. medvére hajtóvadászatot csak miniszteri engedélylyel lehessen tartani, ez határozottan káros; mert például ha a medve pusztítani kezd egy község havasán, erre azonnali vadászat kellene, úgyde míg az engedély napok vagy hetek mulva erre megérkezik, azalatt talán már a szomszéd megye havasaira vonult pusztítani a vad s ennek újból kell folyamodnia. Így aztán az engedély csak nyomára érkezik a medvének. Erre nálunk akárhány eset van. Az engedélyezési jogot ez okból a miniszternek, a szükséges szabályozás mellett, meg kellene osztania a főispánokkal.

A *halászat* ép oly kevéssé képez életfoglalkozást, mint a vadászat. Ennek mértékét majd azon összegek szerént fogja megállapíthatni a statisztika, a melyeket jelenleg a halászati jog haszonbérében a községek bevesznek. Különben anynyit erről is tudunk, hogy mesterséges haltenyésztés a székelyföldön nincsen s a természetes halászat is a könnyen kielégíthető helyi szükséglet határain túl nem terjeszkedik. Még jelentékenyebbnek a mezőségit mondhatjuk, hol a m.-sámsondi, m.-kölpényi és m.-madarasi tavakon a halászati jog még *Bethlen* Gábor ideje óta $^3/_5$ részben a nevezett községeket illeti, $^2/_5$ részben pedig a gr. *Mikes* családot, miért is az utóbbi köteles M.-Madarason malomgátot s a halászatra alkalmas nagy hálókat tartani (egynek nagysága 200 öl). Az itteni lakosok haszonbérbe veszik a halászati jogot. A nagy halászat évenkint rendesen a farsang végén szokott tartatni s *gyalmászatnak* nevezik. A gyalmászáson kivül nádból készitett kerítések „*reszek*“ között is űzik a halászást. *

A székelyföld halai: harcsa, kárász, pozsár, márna, kecsege, czompo, süger, csuka (utóbbinak főtanyái a *mezőségi* tavak); a havasi patakokban a sok pisztráng s különösen Gyergyóban a galócza. Ezeken kivül Csíkban a sok csík és a rák minden folyóinkban.

Mezőgazdasági rendszerünk birálata s némi javaslatok.

a) *Földmivelés és állattenyésztés.* A székelyföldi mezőgazdaság, értvén ez alatt kizárólag a földmivelést a vele kapcsolatos állattenyésztéssel, a *két- és háromfordulós nyomásos rendszeren* alapszik s lényeges alkatrésze a *közlegelő*. Nevezik ezt egyszerűen *falurendszernek* is.

Fő jellemvonása ennek az, hogy a birtok szabad rendelkezési jog korlátok közé van szorítva. Nem folytathat ki-ki belátása szerint s tőke

* *Benkő* K. «Marosszék ismertetése.» Kolozsvártt, 1868—9. 7. l.

és munkaerejéhez mért gazdaságot, hanem aláveti magát egy chablonnak, melyet a többség uralma szab meg, hol vota non ponderantur, sed numerantur. E rendszer mellett nálunk nem az értelem és a gazdasági tudomány elvei, hanem az ősi szokás és az újítások iránt skeptikus, nehézkes közvélemény uralkodik. És ez uralmat méltán nevezhetjük isten kegyelméből valónak, s törvényeit ősiségnek.

Az alkotmány Magyarországon a népet felszabadította, de a földnépe a nép földét nem akarja szabaddá tenni. A föld nálunk nem mindig azt termi, a mit vegyi alkatrészeinél fogva legjobban táplálhatna, hanem azt, a mi azon évre egész határ hoszszában és szélességében rá ki van vetve. És másod- vagy harmad-évenként nem az a föld pihen kizárólag, melynek arra elkerülhetlenül szüksége volna, hanem ezekkel együtt mindazok, a melyeknek talán 6-ik vagy 8-ik évi pihenés is elegendő lenne, de a mit a falu meg nem enged.

Tulajdonos és birtok nagyobb rabságban nem képzelhető, mint a falu-rendszerben.

Azt mondjuk, hogy a székelyföldön a földbirtok szűk. S aztán mit teszünk? A szántóföld felét vagy egy harmadát évenkint heverni engedjük. Igen, mondják, mert a termőképesség különben kimerül. A mit *Liebig* tudományosan így magyarázott: minden termőföld bír a nélkülözhetetlen növény-tápanyagok egy vagy kettejéből bizonyos maximumot és egy vagy többekből bizonyos minimumot. És e minimum szabályozza a termést. E minimumot kell állandóan pótolni és kiegészíteni. Ez az *ő minimumtörvénye*. Ennek a megvalósításához kellő mennyiségű trágya szükséges. Ugyde nálunk épen ez a trágya nincs meg elegendő mértékben. Azért bízzuk az esőre, szélre, melegre és levegőre másod- vagy harmad-évenként a trágyázást, a minimum-alkatrészek helyreállítását. No ez nagyon lényeges ok, ha megbírja a kritikát.

Hogy is állunk tehát a trágya dolgában, mert erre látszik alapítva lenni az ugarrendszer.

Miért nincs elegendő trágyánk, holott gazdaságunkban túlnyomó az állattenyésztés? Az ugar- és legelő-rendszer miatt, mely mellett istállótrágya legfölebb csak egy fél év alatt gyűl. Egyik tehát oka a másiknak, s a másik az egyiknek. Ezt magyarul circulus vitiosusnak nevezik. Azonban fogadjuk el ezt indokúl. De hát a meglevő trágyát hogyan gondozzuk, hogy az a lehető legtöbb hasznot adja?! Készítünk trágya-tartó helyeket, hol a vízzel való öntözés, ammoniák-képzésre, könnyen eszközölhető legyen? s folytatunk-e e mellett az oly fontos ammoniák megkötésére vasgáliczos vagy más alkalmas öntözést? Én a gazdasági felső-népiskolákon kívül egyebütt sehol sem tapasztaltam ezt a székelyföldön.

Vagy talán pótoljuk az anynyira szűk állati trágyát *ásvány-trágyá-*

val? Gypsz, márga, homok, utczasár, mészföld, hamu, kovácsműhelyek vashulladékai mind használatlanul hevernek szerteszét.

Pótolhatnánk sokat a *növény-trágyával* is: erdei lombhulladékkal, legelők megszáradt fűvének leperzselésével, zöld-trágya-vetés és alászántással, timárok cserhulladékával, trébejjel, mit a patakok szélére öntünk, hogy az ár elhordja.

Hát az *állatország* az istálló-trágyán kívül menynyit nyújthatna még?! Mily becses trágya a hullott állat teste! A marhavér, mely a trágyának legfontosabb légenytartalmából 4%-ot ád, nálunk csak a mészáros-kutyák eledele. Belgiumban az állatot, a mely pusztulófélben van, a mezőre hajtják s ereit felmetszik, hogy a földet járásközben vérével öntözze, azután bőrét lehúzván, testét feldarabolják s egyenletes távolságban a földbe beássák, mint igen becses trágyát. Másutt a hullott állat testét egy gödörbe teszik s oltatlan mészszel behintvén, a kivetett földdel betakarják. 14 nap alatt a teljes felbomlás végbement. Ekkor hat anynyi földdel vegyítik, mint az állat teste s négy hét mulva kész a legjobb trágya, melyet tavaszszal a zöldvetésre szórnak, vagy őszszel a maggal alászántanak.

A szarv, pata és szőr hasonlóan becses anyag, miután 18% légenyt tartalmaz. Elzász és Krajnában kitűnően értenek ennek gazdasági értékesítéséhez. Földdel vegyítve s trágyalével öntözve gyorsan oldódik fel s a burgonyás vermekben nagy termékenységet okoz. Vagy a réteken egyszerűen a földbe szúrva, kissé mélyen, hogy a víz rajta megállhasson, körös-körül bújává teszi a fűnövést.

A légeny és phosphorsavas mész-dús *csontnak* pora a magvak fejlődésére és növekvésére bír jelentékeny befolyással.

Hát az *árnyékszék-trágya* mily fontos szerepet visz a legelőhaladottabb országok gazdasági rendszerében! Egy ember ürülékével bőven trágyázható akkora terület, melyen egy ember számára búza terem. Londonban szekerét 2—3 sőt távolabb 12 forinttal is megfizetik. *Nizzában* a földmíves szántóföldje szélére árnyékszéket épít az út mellett, a járókelők számára, az ürülék-trágyáért. *Dél-Franczíaország* olaj és figetermő mezőit ezzel trágyázzák; *Svájczban* még a kerteket is ezzel öntözik, vízzel felhígitva. *Chinában* agyaggal vegyítve tégla alakú darabokba formálják s megszárítva megőrlik s így szórják a vetésekre. *Belgiumban*, a váltógazdaság e classicus hazájában, igen nevezetes beviteli kereskedelmi czikket képez s annál jobban fizetik, minél dúsabban táplálkozó nagyvárosi lakosságtól kerül ki. Büdösségét, a miért nálunk talán leginkább írtóznak tőle, mily egyszerűen lehet elvenni vasgálicz-oldattal vagy kőszénporral, mi egyszersmind az ammoniákat köti le benne!

Említsem-e még a *madár-trágyát*, melyet az angolok hoztak először Európába guanó név alatt s ma már igen becses kereskedelmi czikk s Cseh-

ország és Ausztria lenföldjeit táplálja? Ez 69% phosphor-savas meszet tartalmaz s belőle egy mázsa 60 mázsa istálló-trágyát helyettesit.

A húgyban is 2—3 anynyi légeny van, mint a közönséges trágyában és mindaz a káli és natron, a mit az állat kiürit.

Nem vagyunk-e — hogy többet ne is említsek — ezek nagyrészének bővében? S hogyan engedjük mi haszon nélkül megsemmisülni!

S beszélhetünk-e hát joggal trágyaszükségről?! Lehet-e komolyan az *ugarrendszert* ezzel indokolni? Előttem ez indok semmi jelentőséggel sem bír.

Vizsgáljuk hát a tényt azon oldalon, hogy a mi gazdasági rendszerünk *külterjesség* elvére van alapítva.

A mezőgazdaság három főtényezője: a föld, munka és a tőke. Ha kevés munkaerővel és csekély tőkével gazdáskodunk egy bizonyos földterületen, ez a gazdaság *külterjes*, ha pedig ugyanazon területet nagy munkaerővel vagy nagy tőkével míveljük, ez *belterjes* gazdaság. Utóbbihoz tartozik a váltógazdaság. Legfelsőbb foka pedig a kertgazdaság.

Látni való, hogy az ugarrendszer külterjes gazdaság. Ez lehet kényszerállapot, de lehet természetes is. Kényszerállapot a földbirtok rendezetlensége vagy a tőkehiány miatt. Természetes állapot földrajzi és közmívelődési okokból.

Ott, hol a földbirtok nagy terjedelmű és terméketlen, kopár hegyoldalakból áll túlnyomóan és a gabonatermelés csak a házi szükséglet fedezésére irányul, természetes az ugarrendszer. A székelyföldön sajátságosan egyesül mind a három indok, habár nem teljesen. A birtok rendezetlensége elég nagy mérvű és nemcsak a fekvőségek legnagyobb mérvű eldaraboltsága és elszórtságában áll, hanem a jelentékeny községi vagy közbirtokossági területek jogi természetének tisztázatlanságában is. A tőkehiány pedig akkora, hogy pl. a gazdasági gépekkel való felszerelést csaknem teljesen lehetetlenné teszi.

A földbirtok kiterjedtsége ellenben, melyet általában nagyon szűknek mondhatnuk, épen nem indokolja földmívelésünkben a külterjességet, sőt helyenként csaknem a kerti gazdaságra ösztönöz.

Nálunk tehát az ugarrendszer vagyis külterjes gazdaság *kényszerállapot*, s mint *Roscher* mondja: «Természetes dolog, hogy ilyen rendszer mellett a jövedelem aránylag csekély; a marha csak természetes és közönséges legelőn élve, silány. A csak gyéren megszakasztott gabonatermelés elősegtti a gaz elharapódzását.» *

Termelési rendszerünkben is teljes elvtelenség uralkodik. Mindent

* *Roscher* V. «A mezőipar nemzetgazdaságtani elmélete.» Ford. *Kiss* János. 1870. 63. lap.

termeszt minden ember. S a mi kevés eladható van, abból mindenki ugyanazt viszi a piaczra. S ebben nem az a legroszszabb, hogy egymásnak úgyszólva árlejtő concurrentiát csinálunk, hanem hogy csaknem kizárólag gabonafélét viszünk piaczra, a mivel minket az ország más vidékei is bőven elláthatnának s a mi helyett nekünk egyebet kellene nyújtanunk.

Ha tehát földbirtokunk a házi gabonaszükségleten kívül is nyújthat értékesítésre valót, e végett olyan *iparterményeket* kellene választanunk, melyek a mellett, hogy égalji viszonyainkhoz legjobban találnak, egyszersmind a legbiztosabb keresletnek örvendhetnének, sőt kiviteli czikkekül szolgálnának, milyenek pl. a «földmívelési terményeink» rovatában tárgyalt «ipar- és kereskedelmi növények.»

Az *ugarrendszernek*, mely birtokost, talajt és az összes gazdasági viszonyokat kényszerállapotban tartja, chablonba szorít minden szabad mozgást, lehetetlenné tesz minden haladást, mely stagnálva áll helyben a fokozódó igényekkel s a közgazdaság minden egyéb tényezőinek emelkedésével szembe, határozott ellentéte a *váltógazdaság*, mely a birtok és birtokos subjectivitása szerént rendezkedik be, a határfelosztás és vetésforgásban természetes rendszert követ, kisérletekre fektetett újításokat eszközöl s a szokás kényuralmát el nem ismeri és nem tűri. Anglia még e század elején, a hármas nyomásu rendszer alapján, 11 milló lakos számára termesztett rozsot, ma a váltógazdaság mellett 17 millió számára termel. Szóval: ez utóbbi a gazdasági rendszerek eszményképéül méltán tekinthető.

S mégis, a tagosításon alapuló váltógazdaság csak relative a legjobb. A hol a berterjesség főfeltételei: a tőke, munkaerő és gazdasági szakértelem hiányzanak, ott a legősibb primitiv rendszerből a legtökéletesebb modern rendszerbe átlépni nemcsak roppant nehézségekkel járó, de könnyen romlást hozó, veszedelmessé válható kisérlet lenne. S a nevezett három feltétel mindenike, de különösen harmadika teljesen nélkülözhetetlen. Mint *Roscher* mondja: «tőke és munka magában és csak menynyiségileg véve ide nem elég; *szükség, hogy azt tudomány által vezérelt értelmiség támogassa és vezesse.*" Ezt jó lesz megszívelni mindazoknak, kik a székelyföldre egyenesen váltógazdaságot sürgetnek. Hol van itt a tőke? hol a tudomány által támogatott gazdasági szakértelem?! Nem, az előfeltételeket átugrani s egyszerűen elméletek alapján újítani nem lehet, nem tanácsos. Nem azon vagyontalan, egy pár hold szántóföldet biró s a közlegelőn marhatenyésztést folytató elemet félteném én a váltógazdasággal bekövetkező bukástól, mely ma a comunismus bizonyos nemének mintegy gyakorlati jogával él; ennek egyszer ugyis számolnia kell sorsával, s talán ki fog fejlődni belőle egy nálunk még teljesen hiányzó munkás- vagy cseléd-elem; hanem igenis félteném a székelység egy jelentékeny részét, mondhatnám a zömét képező

kis és közép birtokososztályt, melynél a három főtényező közül a tőke mindenesetre hiányzik.

De hát mit tegyünk? Megmaradjunk a régi roszsz mellett? Koránt-sem, hanem újítsunk fokozatosan s a változó életszükségek kivánalmai szerint! S tapasztalhatók-e változások az életviszonyokban? Igenis, nagy mértékben. Szaporodott a teher az állami, megyei és községi háztartásban, mert az igazságszolgáltatási és közigazgatási fejlett intézmények fokozódott terheket rónak ránk; a neveltetési, oktatási költségek átalánossá lettek; a magánháztartás, társadalom és közmívelődésügy igényei emelkedtek; a kényelmi, élvezési és fényűzési fogyasztás szaporodott. Nem szükség részletekbe bocsátkoznunk ezek bizonyítására. Elég egyszerűen utalnunk a még sokak által ismert ősi egyszerűség és a mai állapotok közt lévő roppant különbségre. Az életviszonyok változását mindenki belátja.

S változtak-e ehhez mérve gazdasági viszonyaink? Javult-e a fekvő tőke, a föld? Tökéletesbültek-e az ezt művelő eszközök? S végre ezek és a gazdasági rendszer által fokozódott-e a jövedelem? Vagy nyíltak tán mellékkeresetforrások? Mindezekből semmi, épen semmi. Mindezekben az ősi állapotok! Sőt talán még roszszabb, mert földbirtokunkban a termé-ketlen oldalak, erdőségeinkben a kopár legelők egyre szaporodnak. Marha-állományunk menynyiség és minőségben egyre csökken. A földnek viszsza-adni nem tudott termékenyítő erő csökkenése, az oktalan kiszivatytyúzási eljárás lépésről-lépésre vezet a *Liebig* által ecsetelt *rabló-gazdaság* felé. Innen a gazdák átalános panasza azon csudálatos tapasztalatról, hogy a föld nem ád ma oly terméseket, mint régen, miben isten ujját keresik, a történelmet okolják s a pusztulást resignatióval várják, a helyett, hogy a valódi okot megismerni és elhárítani igyekeznének.

A száraz tény tehát ez: fokozódott igények és terhek az életviszo-nyokban, s csökkenés a közgazdasági jövedelemforrásokban. A legszomo-rúbb állapot, a melyen okvetlen segíteni kell, ha önfentartásunkról, jövőnk-ről lemondani nem akarunk.

A segítség pedig gazdasági rendszerünk javításában, a fokozódott életviszonyokhoz való idomításában áll.

Midőn én egy ilyen javítást ajánlani megkísértem: három dologra vagyok tekintettel. *Első*: hogy mi nem anynyira gabnatermelő, mint inkább állattenyésztő országrész vagyunk s jelentékenyebb mértékben azzá kell lennünk. Kivitelünk, pénzünk csak ebből lehet. A versenyt Moldva-Oláhországgal csak ebben állhatjuk meg; de ebben is csak úgy, ha a minőséget teljes erővel javítjuk, a mit azon ország még hoszszú időn át nem fog tenni. Ha a minőség megerősített, majd a menynyiség is önként fog emelkedni. Hogy pedig a minőséget mily tetemes mértékben lehet fokozni, fényesen mutatja Anglia közgazdasági története, mely országban

a 16-ik század közepe óta e század közepéig terjedő idö alatt egy vágóökör súlya 400 fontról 800-ra, a juhoké 44—46 fontról 80—85-re emelkedett, tehát átlag megkétszerezödött. És a minőség e fokozódásával együtt jár az érték megfelelő emelkedése is.

Erre nézve pedig nem elegendő az állatfajok gondos nemesítése, hanem elengedhetetlen a takarmányozási rendszer javítása is. Az örök legelőn örök silányság uralkodik.

Második, a mire javaslatomban tekintettel vagyok: földünk és égaljunk természete s a földbirtok terjedelme.

A *harmadik* pedig azon elv, hogy a mint a természetben nincs ugrás, úgy a mezőgazdaságban sem képzelhető az veszély nélkül. Egyenesen a váltógazdaságra átmenni ugrás volna.

A legkevesebb rázkódással járó, a legkönnyebben megvalósítható s mégis jelentékeny haladást mutató és hasznot hozó rendszer reánk nézve a fennebbi tekintetek mellett, a *Roscher* által ismertetett * **mezőfüves-rendszer** lenne.

E rendszer szerént ugyanazon mezőn gabona és fűtermesztés váltja fel egymást, de nem évről-évre, hanem az éveknek bizonyos során át. Itt elv: *semmi öröklegelőt nem tartani*, hanem minden földet egymásra eke alá fogni. Csak az igen vizenyős marad rétnek, s csak az igen meredek vagy távol eső erdőnek. Természetes, hogy ez több munkával jár, mint az ugargazdaság. De aztán a jövedelem is nagyobb. *Thünen* szerént a kettőnek költségei úgy állanak egymáshoz, mint 3 : 2. Az évről-évre megújuló legelő határtalanúl jobb takarmányt ád, mint az örök. Ez is ugy áll egymáshoz, mint 3 : 2. A mi pedig a több költséget illeti, az nem anynyira pénztőkét mint munkaerőt igényel. Nemzetgazdaságilag igaz, a kettő nagyon azonos, mindkettő által az a czél éretvén el, így pl. midőn az angol nagy tőkével, a chinai nagy munkaerővel míveli földjét: mindkettő belterjessé teszi a gazdaságot; de a székelységre nézve a kettő mégis különböző dolog, mert itt munkaerő kétségkívül több van, mint a menynyi foglalkozást nyerhetne, mit eléggé bizonyít a Moldva-Oláhország felé özönlő munkás osztály; ellenben az a tőke, a mit pénzben szokás befektetni, a lehető legkisebb mértékben található.

E rendszer mellett javulván és szaporodván a takarmány és marhaállomány, javulni és szaporodni fog a trágya is. Több marha: több trágya; több trágya: jobb takarmány és átalában jobb termény, s megforditva. A termőréteg javulása pedig — ugyancsak *Thünen* szerint — ha a legelői idő ugyanezen területen három évnél nem hoszszabb, háromszor akkora, mint a nyomásos rendszer egy éves ugaránál. Olyan vidékre való e rend-

* *Roscher* V. «A mezőipar nemzetgazdaságtani elmélete.» 63—65. lap.

szer, hol az égalj a tarló befüvesedését, átalán a fű szapora növését gyorsítja. Tehát mint a milyen a székelyföldi nedves klima. Ezért honos az a *déli* s néhol a *közép-német hegységekben* s az *észak-német vidékeken* már régi idők óta, szintúgy *Holstein*, *Westphalia-* és *Mecklenburgban*, a *dán szigeteken*, a *kelettengeri orosz partokon*, *Francziaország északkeleti részeiben* s *Angliában* is, ott hol a főfoglalkozás az állattenyésztés.

E rendszer a székelyföldre nézve, az előre bocsátott három szempont alapján, határozott és jelentékeny javulás lenne. A rázkódás is jóval kisebb s a romlás esélyei kevesebbek ennél, mint a tiszta váltógazgaság meghonosításánál. Mind *Roscher* mondja: «Hegyeken, hol a földmívelés kétszeresen nehéz, a fűnövés kétszeresen gyorsabb és könnyebb, nem helyes eljárás volna túllépni a mezőfüves gazdaság határait.» De a birtokviszonyok szabályozása s névszerént a közlegelők felosztása e rendszernek is föltétlen és eloldázhatlan alapja. A földbirtok mostani apró parcellákra oszlása semmiféle gazdaságnak sem lehet előnyére. Tehát a rendszernek megfelelő tagosítás itt is egyik főfeltétele az előhaladásnak. Csakhogy itt a tagok kiosztása nem a váltógazdaság elvei szerént történnék. Az apró darabok egyesítésénél a főczél az lenne, hogy a gabona- és takarmánytermelés és legeltetés okszerű és könnyebb legyen. A mai állapot tarthatatlanságát és hátrányait az előrebocsátott adatok kellőképen megvilágítják. Ki tudna ugyanis egy 170 parcellából álló 65 holdas birtokban haszonnal gazdálkodni? !

A rendszer-választás elveinek, az országrészek és vidékenként legnagyobb haszonnal követhető gazdaság feltételeinek megvilágításául tekintsünk be *Thünen* „*Elszigetelt államá*"-ba. *

Ez állam a világ egyéb részeitől teljesen el van zárva át nem hatolható vadon által. Területe köralakú, mindenütt egyenlő és jó talajjal. Hajókázható folyója, vaspályája nincsen. Jelentékeny nagy városa csak egy van, az állam közepén.

Miként alakul már ez államban a mezőgazdaság?

Egyetlen piacza amaz egyetlen város lesz, hol a termelők által el nem fogyasztott termelvények fogyasztása és feldolgozására a nem mezőgazdasági iparágak mind egyesülni fognak.

A gabona a termelési helyen anynyit ér, a menynyi a városi piaczi ár, kisebbítve a szállításdíjjal. Következőleg a gabonaár a termelési helyen, a várostól való távolság szerént, mind kisebb lesz concentricus körök szerént. Azon helyen, honnan a szállításdíj egyenlő a piaczi árral, a gabona ára = 0. Azaz itt már eladásra termelni nem észszerű.

* «Der isolirte Staat in Beziehung auf Landwirthschaft und Nationaloekonomie.»

A város közvetlen közelében oly termelés lesz, mely meszsze vagy meszszünnen nem szállítható, u. m. főzelék, virágtenyésztés, tejgazdaság stb., melynek termelvényei kis menynyiségben és azonnal *vitetnek* inkább, mint szállíttatnak.

A városból sok trágyát kapnak, tehát széna és szalma aggály nélkül eladható, míg a távolabbiak ezt otthon, trágya végett, takarmányozásra kénytelenek fordítani. Sőt a gabonát szalmanyerés czéljából sűrűn vetik.

Azon termények, melyek árukhoz mérve nagy térfogattal bírnak, közel a piaczhoz termelendők. A trágya és munkabőség, a város körül csoportosult sűrű népességnél fogva, lehetővé teszi itt olyan terményeket termeszteni, melyek magasabb árral bírnak. Tehát itt u. n. *szabad gazdasági rendszer* van.

Minél távolabb megyünk a várostól, annál költségesebb a városi trágya, míg végre oly pontra érünk, hol jobb a trágyát magában a gazdaságban állítani elé. Következnek *tehát* most a főleg gabonát termelő körök. És pedig a legelső ezek között igen *belterjes*, talán *belga rendszerben*, következő *külterjesebb* talán *mecklenburgi* rendszerben, s így tovább. Mert minél távolabb megyünk, a gabona ára annál csekélyebb, tehát oda mind külterjesebb gazdaság illik, hogy a termelési költség fokozatosan kevesbüljön.

Ha elértük a gabona-ár **0** fokát, itt is még mindig van mit a város számára termelni, daczára a hosszas szállításnak. Egyebek mellőzésével vegyük pl. a marhát, mely sovány állapotában magamagát szállítja, majdnem költség nélkül. Fiatal marhák, mert itt legolcsóbban takarmányozhatók, még a belsőbb körök számára is tenyészthetők. A netaláni hizlalás azonban a belsőbb körökben történik.

A külső körök gabonát csak maguk számára termelnek.

Ha már a marhatartás sem jár haszonnal: következik a halászat, vadászat, honnan mindössze is talán csak nyers bőröket szállítnak a városba.

Ez az *elszigetelt állam.*

A valóságban ez eszmény sokféleképen módosul. Egy olyan központi fekvéssel bíró piacz pl. nem mindenütt található, néhol meg több piacz létezik. A olcsó közlekedési útak pedig ma már némely külső körökben fekvő területeket is közel hoznak a piaczhoz. Aztán egy országban a talaj sem egyforma. Az előbbieknél fogva a körök sem következnek egymásra oly szabályosan. Vannak országok vagy országrészek, melyek vagy egészben, vagy részben hol a belső, hol a külső körökhez hasonlítanak. Szóval: ez eszmény a valóságban sehol sem található fel. Még talán leginkább megközelítené azt az angol szigetország Londonnal.

Annyi azonban áll, hogy az itt ismertetett körök egyikébe vagy másikába minden vidék beletartozik. Csak föl kell ismernie helyzetét. A leg-

jobb gazdasági rendszer mindenütt az lesz, mely az illető vidék természetének és helyzetének leginkább megfelelő concentrikus körben űzetik.

Az elszigetelt állam köreiben, a gazdaság főjelleme szerént három fokozatot állíthatunk fel: *a)* a *kert és tejgazdaság*, *b)* a *gabnatermesztés*, *c)* az *állattenyésztés*. Ezek között, természetesen, mindenütt meg vannak az átmeneti árnyalatok is. A vadászat és halászatról itt nem szükség szólanunk.

A kérdés már most az: melyik körbe tartozik a székelyföld, helyzeténél és földe természeténél fogva?

Én, a gazdaság fő eleme szerint, minden habozás nélkül *a harmadik körbe jelölöm ki helyét.* Csak kis rész van benne, a mely gabonát piaczra haszonnal termelhet; még kisebb rész folytathat u. n. kerti vagy szabad gazdaságot, egy-egy kis piacz körül. Az állattenyésztés ellenben mindenütt haszonnal űzhető. Emlékezetbe hozom itt magát a földbirtok felosztását mívelési ágak szerint, mely ez irányt már magában is határozottan képviseli.

Ez elméletben tehát megerősítve látom azon ajánlatomat, hogy *alakítsuk át gazdaságunkat mentől teljesebb mértékben a mezőfüves rendszerre.* Ez még mindig megengedi, hogy saját szükségletünkre elegendő gabnát, sőt piaczra kereskedelmi növényeket termeljünk.

Földmívelési *terményeink átlaga* holdanként az országos átlagot a legtöbb terménynél — mint az a részletes kimutatásban látható volt — fölülmulja, mit a csekély földbirtokon alkalmazott gondos és szorgalmas megmívelésnek köszönhetünk. Menynyivel kedvezőbbé válhatnék e viszony egy okszerűbb gazdasággal, hol a föld termőképessége az egyoldalúsággal nem csökkentetnék, sőt a trágyaérő gyöknövények zöld ugar és természetes trágya által fokozódást nyerne!

A mezőfüves rendszer arra irányul, hogy a házi szükségletre termesztett gabna mellett mentől *több és jobb* takarmány teremjen, mely a marhaállományt számban és minőségben emelhesse. S nálunk erre nemcsak a föld termőerejét fokozó trágya végett van szükség, hanem mint az állattenyésztésnél jelezve volt, határozott kereskedelmi czélokból.

Azt nálunk a legutolsó székely is ösztönszerűleg érzi és tudja, hogy „*mi csak marhából pénzelünk*“. Ha tehát ez a mi kapitálisunk, ennek gyarapítására kell törekedni, hogy kamatai mind jobban-jobban fedezhessék a fokozódott életigényeket.

Arra a fölmerülni szokott kérdésre: *meg van-e népünkben az értelem és fogékonyság a gazdasági rendszer ajánlott mérvű átalakítására?* határozott igennel felelek. Bizonyítja ezt azon körülmény, hogy már is több község tért el hol részben, hol egészben az átalánosan dívó gazdaságtól. Némely helyen már is egész határrészek állanak folytonos mívelés alatt. Másutt rá

jövén, hogy a mostani rendszer többé nem felel meg az igényeknek, önként tettek kisérletet a rendszer változtatással, mint pl. *Újszékel* községe, mely feladván az ugarrendszert, több éven át próbálgatta a *szabad gazdálkodást*; azonban nem boldogulván vele, ismét viszszatért a régihez. Az ilyen esetek azt mutatják, hogy hiányzott a gazdasági tudomány által támogatott vezérszellem; az ösztön pedig e kérdésben nem elég biztosíték. Azonnal átlátható ugyanis, hogy a háromnyomásos ugarrendszerről a birtokviszonyok minden rendezése nélkül s a szakszerű előkészület teljes hiányában, egyenesen a szabad-gazdaságra átmenni, olyan ugrás, mely, ha még a rendszer megfelelő volna is a helyi viszonyoknak, alig járhat rázkódás nélkül, s inkább alkalmas arra, hogy az újítások iránt bizalmatlanságot, hogysem hajlamot ébreszszen.

Az a körülmény továbbá, hogy a székely különös előszeretettel viseltetik a marhatenyésztés iránt, érzi, hogy legelője, takarmánya a legtöbb helyen nem felel meg a szükségnek, miért az anynyira átalánossá vált *külön-legeltetéssel* és az u. n. *éjszakai kijárással* igyekezik pótolni a hiányos takarmányozást, a mely eljárás legtöbbnyire mezei rendőri kihágásokra s az erkölcstelenség fokozódására vezet, *virtussá* teszi a más kaszálóján és vetésén való *étetést* s örökös hadilábon tartja a tulajdonjogot és tilalmat a kártevés és pusztítással: még e körülmény is — mondom — jóra irányítható erős lüktetése az ösztönnek a marhatenyésztési rendszer javításában. Magára hagyatva a nép, tiltott uton törekszik jobb takarmányozásra, a mit jó vezetés mellett, egy javított rendszerben szabályosan érhetne el. A rosz gyümölcsöt termő vadonczot nemesítsük meg, s a jó gyümölcsöt is ép oly erőteljesen fogja megteremni; mert a mi fő, a termőképességet a maga vadságában is bírja.

Nem hagyhatjuk szó nélkül itten még *földmivelési gazdasági eszközeinket.* Az ősrégi *fa-ekék* és *fa-boronák* a szántás-vetésnél nemcsak a munka *minőségét* teszik alsórendűvé, hanem *munkaerő- és időpazarlást* is vonnak maguk után. Épen olyan erő- és időpazarlással jár a kézi aratás és kapálás. Önámítás tehát, midőn azzal hízelgünk magunknak, hogy a székely gazdasági eszközeit csaknem kivétel nélkül maga állítván elé, ezzel életrevalóságáról ad bizonyságot s költséget kimél. Ez a felfogás helyes lehetett egy ideig, a míg t. i. tökélyesbített eszközöket egyebütt se használtak. De ma csupa illusió, midőn látjuk, hogy egy modern gazdaságban minő szép munkát végeznek a talaj és földfelülethez alkalmazott vas-ekékkel és vasboronával s minő szapora- és olcsóvá teszi a mívelést csak a vető- és kapáló-gép is. Úgy, hogy ezzel szemben a mit mi eszközeink előállításával megtakarítani vélünk, többszörösen kiadjuk azon túlságos munkanapszámokban, melyeket a mívelési rovatbau kimutattunk. S e kérdésnél nem szabad arra utalni, hogy hiszen az emberi munkaerőnek úgy is bővében vagyunk,

míg egy költségesebb felszereléshez hiányzik a pénz; mert e föltevés első része csak relative és csupán addig áll, míg egy belterjes gazdasági rendszerre sikerül átmennünk. Itt a netalán most létező munkaerő-bőség azonnal eltűnik, minthogy a belterjes gazdaság egyik főfeltétele épen a hatványozott munkaerő. Ez pedig csak javított eszközök mellett fog rendelkezésünkre állani. A mi tehát hajdan jó volt, nem fog következésképen jó lenni ezután is. E mellett a gazdasági eszközök lényeges befolyással vannak a munka minőségére is. A talaj termőképességének érvényesülése, a termés tisztasága, fejlettsége, vagy a gyom elharapódzása igen sok tekintetben függ a munkától és mívelési eszközöktől.

A kézi aratás- és kapálásra nézve elég lesz egyszerűen megemlítenem azon szorultságot, melybe e munkák juttatni szokták a gazdát, a ki sokszor félig vagy teljesen kész terményében vall érzékeny károkat e miatt s késik meg helyrehozhatlanul az ezen időtájra eső szénacsinálással Mindezek elég lényeges okok arra, hogy komolyan gondoljunk már primitiv földmívelési eszközeink javítására is.

b) *Szőlő-*, *bor-* és *gyümölcstermelés.* A szőlő termelési rendszer árnyoldalai csaknem azonosak az általános mezőgazdasági termeléséivel. Az értelmes mívelésre és a mívelési rendszer javítására a kisérletek terjednek ugyan az értelmiség között, de e szellem magát a népet még eddig csaknem érintetlenül hagyta. A szőlőfajokból igen sokfélét vegyít összse s így termésének jelleme alig határozható meg. Ezt ugyan indokolja azzal, s ebben már némi öntudatosság nyilvánul, hogy némely fajok egyik esztendőben, mások másban teremnek jobban s így mégis minden évre jut valami, míg a tisztán elkülönített fajok gyakran hagynák termés nélkül a gazdát. Ez okoskodás azonban csak látszólag bír némi alappal, mert a szőlőmívelésnél, még inkább mint egyéb terményekben, a közbe-közbe eső termések adják a valódi hasznot. Az ilyenek pedig a tiszta fajoknál határozottabb mérvben fordulhatnak elé, mint a vegyeseknél. Vagy ha épen indokolhatónak tarthatnók is a vegyes termelést, akkor is a fajok gondosabb megválasztását és táblánként való elkülönítését olyan szükségesnek itéljük, mely ellen alig képzelünk még csak látszólagos érvet is. Előnyei azonban ennek mind a bor menynyiségére mind minőségére kézzelfoghatók. Menynyiségére nézve azért, mert a fajok mind teljes érésök idején szüretelhetők s nem leszünk azon kényszer-helyzetben, hogy a korán érőket a későn érők miatt igen későn, s a későn érőket a koraiak miatt igen korán szüreteljük le. A bor minőségére nézve pedig az elkülönítésnek az a fontossága van, hogy a borkereskedésben, köztudomásulag, már törvénynyé vált azon elv, hogy épen, mint a gyümölcsnek, az állatnak, vagy a kelménnek, *fajneve legyen a bornak is.* Különösen kiviteli kereskedésre már ma nincs is máskép jövője.

A *belföldi fajok* közül leginkább szaporítandók lennének, több oldalról nyilvánult szakértői vélemény szerint: az erdélyi *leány-szőlő* (melyet a riesling alfajának állítanak), mint a mely szőlőfajaink között a legjobb bort adja, sok gerezdet és állandóan terem s *korán érő*. Bora vékony, erős és zamatos. Ki a *legerősebb bort* akarja, *som-szőlőt* termeszt (a furmintnak egyik válfaja). Ez sok aszut ád s gr. *Bethlen* Farkas szerint jó leány-szőlő musttal elegyítni. A *kövér-szőlő* is korai. Jó bort ád, sok aszut terem; de magára nem tartós, azért sommal vegyítendő. Különös figyelmet érdemel még a *járdovány* és *vékony-héjú*. Mindkettő bőven terem, ritkán csal s kellemes és vékony bort ád.

Megérdemelné még a terjesztést a *medgyes-vidéki* híres *boglár* vagy *gyöngy-szőlő*, mely a helyben nem válogat, ritkán csal, s bőven termő nagy szemei és gerezdjei jó *vörös bort* adnak.

A *külföldiek* közül méltán terjed a *riesling*, mely a hideget állja, bőven terem, jól elkészül s köztapasztalás szerint Erdélyben még jobb bort ád, mint Magyarország déli lejtőin. Könnyen szaporítható és állandóan termő még a *kék-opportó* és *fehér-burgundi*.

A mívelés körül előforduló lényegesebb hiba az, hogy rosszul metszenek és a sülyesztést igen ritkán alkalmazzák, mi miatt a tőke megcsöntörkésedik.

Hogy égaljunknak, talajunknak és szőlőhegyeink fekvésének a karikás vagy csapos mívelés volna-e megfelelőbb, vagy valamely más is megkisértendő lenne a gr. *Bethlen* Farkas által ismertetett 26-féle rendszerből, * ezt nyílt kérdésnek kivánom hagyni; de azt igenis megjegyzem, hogy igen egyoldalunak találom a *sok munkát* és *sok karót* igénylő, tehát nagyon *költséges* karikás míveléshez való konok ragaszkodást és szükségesnek vélem, hogy minden vidéken kisérleteket tegyenek különböző mívelési rendszerekkel, s a legsikerültebbet aztán alkalmazzák átalánosan. Hogy e kisérleteknek szakértő vezetés mellett kell megtörténni, az magától értetődik.

A *bor gondozásában*, vagy a mit *pincze-kezelésnek* neveznek, kétségkívül még roszszabbul állunk, mint a szőlőmívelésben. S e tekintetben átalános és nagyobb mérvű javulást nem is látok más úton elérhetőnek, mintha itt is, mint *Gál* János is hangsulyozza,** *megosztjuk a munkát*. A *szőlőtermelő* t. i. *ne legyen egyszersmind borkereskedő* is. Kereskedelmi czélokra olyan szakszerű borkezelés, alkalmas pinczék és üzleti apparátusok szükségesek, minőket a termelők nagy tömegénél mostanában híjába remélünk feltalálhatóknak. Szükséges tehát, hogy a termelő a szüretnél

* Gr. *Bethlen* Farkas: «Szőlőmívelés és borászat.» Pest, 1868.

** *Gál* János: «Gazdasági viszonyok.» A magyar orvosok és természetvizsgálók, 1864-ben Maros-Vásárhelyt tartott X-ik nagygyűlésének munkálatai közt. Lásd: 286—95.

azonnal adja át a termést valamely borkereskedő vállalatnak s ez teljesítse a további kezelést. Míg ez így nem lesz, kiviteli virágzó borkereskedésre nem számíthatunk. Holott pl. az *erdélyi pincze-egylet* már is európai piaczokat szerzett elismerést nyert borainak. Hogy azonban a nevezett egylet specialis székelyföldi érdekeket nem szolgálhat, az természetes. Itt is tehát tevékenységünk előtt tág mező áll nyitva.

Gyümölcs-termelésre a székelyföld talaja igen alkalmas. Egyes vidékei már is élvezik annak áldásait. S hogy ezek átalánossá és még nagyobb fokúvá legyenek, teljes erővel kell a megindított községi és népiskolai faiskolák fejlődését előmozdítanunk.

Azok az akadályok, melyek ma ez ügy elejébe a nép közönyösségéből hárulnak, apránként eltűnnek a hatósági lelkiismeretes ellenőrzés következtében.

Az a szokás pedig, hogy a gyümölcsfát igen sok helyt romboljak, gyümölcsét lopják s e tényeket nem is tekintik apró csineknél egyébnek, mérséklődni fog a gyümölcs-nemesítés átalánosításával. Mihelyt magának van az embernek, mindjárt nem kívánja a másét. S mihelyt a magáét félti, a másét is *kímélni fogja*.

Ha már most az eddigi tárgyalások alapján földmívelési és állattenyésztési rendszerünk javítására a legsürgősebb **teendőket** ki akarjuk jelölni, azokat gr. *Schweinitz* Gyula becses emlékíratát is szemelőtt tartva,* a következő pontokba vélem összszefoglalhatni, a teljes kimerítőség igényét épen nem igényelvén azokban magamnak.

1. Kívánatos a *két- és háromfordulós ugar-* és az *örök legelő-rendszer felhagyása*. S az összes közgazdasági érdekek, földrajzi s földtani viszonyok által indokolt a *mezőfüves gazdasági rendszerre áttérrés*. A földbirtok mívelési ágak szerént való ismert eloszlása már magában is utal ez irány felé.

2. Ennek előkészítésére a községi és közbirtokossági felosztatlan földbirtok viszonyai törvényhozási intézkedés alapján rendezendők s *fordulónként egy részleges tagosítás* megvalósítandó.

3. Hasonló czéból és alapon a legeltetési jog limitatioja az előbbivel egyidejűleg keresztül viendő.

4. A közlegelő fenntartására, ide nem értve az erdei legelőket, annyi idő tűzendő ki, a menynyi elégséges arra, hogy az ugarrendszer mellőzésével a mezőfüves rendszer meghonosíttatván, a marha-állomány számára elegendő takarmány-termesztés induljon meg.

* Gr. *Schweinitz* Gyula: «Erdély s különösen a székelyföld közgazdasági jelene és jövője.» Kolozsvártt, 1876. Az elfogadott indítványokat az erdélyi gazdasági egylet a földmívelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszteriumhoz terjesztette föl. Lásd: «Erdélyi gazda» 1876. évi 14-ik számát.

5. Ez utóbbi feltétel megvalósultával a közlegelők is felosztandók és mívelés alá veendők.

6. Mi alatt ez intézkedések előkészítése végett egy a kormány által székelyföldi birtokosokból, erdélyi gazdasági egyleti tagokból és országos szaktekintélyekből alakított bizottság munkálkodnék: a *székely-egylet* írasson gazdaságtani író által a mezőfüves gazdasági rendszerről egy népszerű művet, és azt a legmérsékeltebb ár mellett terjeszsze el a székelyföld minden községében.

7. A törvényhozás intézkedése nyomán megindíttatván a földmívelési rendszer jelzett átalakítása, a *székely-egylet kebelében megyénként alakult gazdasági választmányok* egyesületi és társadalmi úton igyekeznének érvényre juttatni e nemzetgazdasági törekvést, képviselvén a különböző vidékek helyi érdekeit s azok gazdasági subjectivitását oly mértékben igyekezvén kifejlésre juttatni, a mint az legelőnyösöbbnek és leghasznosabbnak mutatkozik.

8. A mezőgazdasági primitiv eszközök jobbakkal cserélendők fel. E végett minden megyében, a gazdasági felső népiskolákat egy válogatott *eszköz-gyüjteménynyel* kell ellátni, hol a gazdaközönségnek alkalma legyen a legjobbat és legczélszerűbbet megismerni s ennek nyomán beszerezni.

Kolozsváron, valamint Budapesten a gazdasági egylet Köztelkén a legalkalmasabb gazdasagi eszközök mintáit lehet kiválasztani e czélra.

9. Hogy a földtani és égalji viszonyainknak anynyira megfelelő *bab-*, *napraforgó-*, *mák-*, *kender-*, *len-* és *komló-termelés* előmozdíttassék: a *székely-egylet* mindezek termesztéséről és értékesítéséről népszerű füzeteket íratna és nyomatna ki s terjesztene a székelység között.

Különösen a *kender-* és *lenkikészítés* új és czélszerű módját honosítaná meg a régi módszer helyében.

10. A hanyatlásnak indult *dohánytermesztés* nem ejtendő el, hanem a termesztők törekedjenek a finomabb faj szivardohány termesztésére, mert a kereskedelemben ma már csak ennek van jövője. A kormány pedig serkeutse a termelőket az első-rendű beváltási díjaknak kiadása által. A pipadohány olcsóbbá tételével másfelől nemcsak a közönségnek nyújt előnyt, hanem az állampénztárnak is javára működik, a menynyiben a csempészet így mind szűkebb térre szorul.

11. A *burgonya*, a székelyföldi tápszerek egyik fontos tényezője, de a régi jó fajok már csak hírből ismeretesek, újabbak pedig még nem honosultak meg. Ennek előmozdítására a földmívelési miniszterium nyujthatna segítséget. S az erre a székely-egylet által fel is kérendő.

12. Mindazon községek, esetleg egyesek számára, kik az új rendszer meghonosításában s a kereskedelmi és gazdasági jobb fajnövények terme-

lésében buzdító példával haladnának előre, általános serkentés végett, kezdetben *földmivelési jutalomdijak* eszközöltetnének ki.

13. Tekintettel arra, hogy a székelyföldnek gazdasági felsőbb tanintézete nem létezik s ilyet országos szempontból talán nem is igényelhet, annyit minden esetre megérdemelne, hogy számára állam költségen egy *gazdasági vándor-tanár* alkalmaztassék, ki a kolozsmonostori gazdasági tanintézet rendes tagjául tekintetvén, ottan az ő használatára egy *gazdasági vegykisérleti műhely* rendeztessék be, hogy a székelyföld földtani viszonyai, gazdasági czélból, tudományosan tanulmányozhatók és megállapíthatók legyenek.

14. A székelyföldi, gazdasági tanfolyammal megtoldott felső népiskolákat e vándor-tanár felügyelete alá kell helyezni s azok az ő utasításai szellemében működjenek.

15. A törvényhatóságok és a székelyegylet megyei gazdaság választmányai arra hatnának, hogy az említett iskolák mintagazdaságai a nagy közönség által is tanulmányoztassanak s az ott jónak bizonyult rendszer mind nagyobb mérvben elterjedjen. Ez iskolák így mind meganynyi kisérleti központtul szolgálnának, illetőleg e jellegök annál inkább érvényre emelődnék.

16. A megyei hatóságok a kormánytól adott szabályrendelet alakjában nyerjenek utasítást és felhatalmazást arra, hogy a községi közmunkaerő egy részét évenként fordíttassák a hegyi talaj megmentése és a termékeny völgyek biztositása végett a vadvizek és a folyók szabályozására, s a hol ez indokolva látszik, állami segély is nyujtassék. E kérdésnél figyelembe veendő, a mit fennebb (5. «Földmívelési rendszer» czím alatt) a folyamszabályozásról elmondottunk.

Általában szükség, hogy az állam a földmivelés érdekeivel többet foglalkozzék, mint eddig tehette, s hogy a legfőbb adóalap megmentése, biztositása s az adóképesség fokozására tényleg is befolyjon.

Az **állattenyésztés** lévén a mezőfüves rendszer legfontosabb alkatrésze s a székelyföldi közgazdaság legerősebb alapja:

17. A nagy mértékben elsatnyulni kezdett szarvasmarhaállományt regenerálni kell, hogy a Moldva-Oláhország felől jövő versenyben a minőség s majd a menynyiség is részünkre döntse a földrajzi fekvésünknek is megfelelő előnyöket.

18. E végett a fogarasi állami szarvasmarha-tenyésztelep jó fajtehenek s a községeknek apaállatokat, mérsékelt ár, esetleg részletfizetés mellett is szolgáltatván, közigazgatási úton oda kell hatni, hogy e nevezetes előnyök kellőképen felhasználtassanak.

19. A községek kötelezve legyenek tehén-állományuknak megfelelő számu tenyész-bikát tartani s *azokat rendesen istállózni*, s tartsák szem előtt

azon elvet, hogy a marhafaj javítása csak úgy lehetséges, ha a szaporítás nem veszi igen korán kezdetét.

20. A *lótenyésztés* fejlesztésére fel kell használni mentől nagyobb mértékben azon előnyöket, melyeket az állam a sepsiszentgyörgyi méntelep által nyújt a székelységnek s nem kell megengedni, hogy sem egyesek, sem községek oly tenyész-méneket tartsanak, melyek törvényhatósági úton eszközölt vizsgálat alapján alkalmatlanoknak találtatnak.

A *tenyész-méneknek közlegelőn jártatása pedig föltétlenül eltiltandó.*

21. A lótenyésztő gazdaközönség érdekében legyen képviselve a polgári elem is azon bizottságokban, melyek a hadsereg számára a lóállításnál működnek.

22. A *juhtenyésztésnél* tisztába hozandók az elvek, hogy mily mértékben irányuljon a gazdaság sajt-, és mily mértékben gyapjú-termelésre s a kijelölt czélnak leginkább megfelelő fajok tenyésztését kell meg honosítani.

23. Az elárusításra szánt gyapjút *mosott állapotban* kell a piaczra vinni, különben a vevő kényétől függ, hogy a gyapjú sulyából menynyit számítson le a szenyny rovására.

Nálunk, hol a folyóvizeknek oly bővében vagyunk, legkönnyebben történhetnék a gyapjúmosás nyírás előtt. Ez úgy megyen, hogy a juhot úsztatjuk s e közben gyapját mossuk, s azután szárazra bocsátván, megnyírjuk. Állóvízben két-, háromszori bemártás által hajtatik végre ugyanazon mívelet.

24. A bárányb$\breve{o}$r-kivitel roppant mérve megérdemelné hogy czélszerű közvetítés mellett (miről hátrább az ipar és kereskedésnél szólok részletesebben) alkalmas piaczokkal eszközölnénk egyenes összeköttetést, s ne engednők a haszon jelentékenyebb részét a köztünk évről-évre megjelenő lengyel zsidóknak.

25. A legelhagyatottabb állapotban lévő *sertésállomány* nemesítésére és a jelesebb fajok szaporítására két út áll előttünk: *első*, hogy a községek erre nézve is kényszeríttessenek jó fajú és elegendő számú apaállatok beszerzésére és gondozására; *második*, hogy a nagyobb birtokos osztály, mely a javításban már is előre halad, igyekezzék hazafiúi kötelességérzettel, társadalmi úton is előmozdítani e törekvést. Legyen közvetítője a jobb fajok terjesztésének. Tekintse saját állományát mintegy kovásznak, mely hivatva van az egész község állományának fajerjesztésére. Ez által, midőn a közügynek közvetlen szolgálatot tesz, közvetve magának is használ, mert az elkorcsosulástól biztosabban óvja meg saját állományát, mely különben azon veszélynek annál inkább ki van téve, mentől nagyobb tömeg roszsz faj által környeztetik.

26. *Roscher* szerént «a munkamegosztás és hasznossági megkülönböztetés elvei a művelődés emelkedésével átalában megkivánják, hogy nem

csak minden egyes gazda, de minden külön vidék is az állattenyésztésnek különösen azon ágát űzze, mely reá nézve legtöbb előnynyel jár.»

A szervezendő vidéki gazdasági választmányok tehát mindenütt megfontolás és tanácskozás tárgyává tennék, hogy vidéküknek az állattenyésztést *tejre, vajra, sajtra, húsra, vágómarhára, borjúra, bőrre, gyapjúra, zsírra*, vagy ezek közül melyekre kellene túlnyomóan irányoznia?

E kérdést a nép egyik, vagy másik gazdaság iránt való előszeretete mellett — épen mint a földmívelési termelésnél — az életmód, piaczok, a földbirtok minősége, takarmány, birtokviszonyok stb. szabályozzák.

Miután tény az, hogy Moldva-Oláhországból az erdélyi vágóhídakra évenként mintegy 40,000 darab szarvasmarhát s 100,000 darab sertést hajtanak: ez állatfajokból tehát hasonló czélra, kivitelre úgy, mint belfogyasztásra, a tenyésztést állandóan fokozhatjuk.

Miután továbbá hasonlóan tény az, hogy piaczainkon a külföldi tehénfajtáknak nagy kelendősége van s ezekből ép úgy, mint a vajból évenkint nagy menynyiség szállíttatik a Dunafejedelemségekbe: kérdés, hogy a zsir és szalonna fogyasztásunkra onnan nyert sertés-behozatalért nem adhatnánk-e kivitelül sajtot és vajat? S nem találjuk-e, ha nem is a tehén, de a nálunk mind inkább terjedő bival tejét erre alkalmasnak? Én azt hiszem, hogy igen.

A vaj- és sajtűzlettel tehát némely vidékeink kisérletet tehetnének. A vajjal azonnal, a sajttal pedig, ha annak készítés módjait a székelyföldön meghonosítottuk. A költséget erre talán a fölmívelési miniszteriumnál lehetne kieszközölni. Az űzlet meghonosítása módját nem lenne majd nehéz eltalálni.

A júhsajtra vagyis az abból készített *turóra* itt nem kell gondolnunk. Azt a nép fogyasztja s tartótlansága miatt kiviteli kereskedésre kevéssé alkalmas; ép így a nálunk kedvelt *káskeval*-sajt is. A kereskedelmi czikké válandó sajt egyik főtulajdonsága a *tartósság* kell hogy legyen.

27. Az állattenyésztés emelkedésével fokozott mértékben lép előtérbe az a méltányos óhajtás, hogy a mezőgazdaság érdekében a só ára lennebb szállíttassék, vagy legalább is az u. n. *marhasó-árulás* is megnyittassék. E kérdésnél nemcsak az a tekintet forog fenn, hogy a tenyésztő olcsóbban jusson a sóhoz, hanem sokkal inkább az a magasabb szempont, hogy *ne legyen ok sajnálnia azt oly mértékben nyújtani, a mint az állat egészséges fejlődése ezt okvetetlenül megköveteli.*

28. Az állategészségügy nálunk ez idő szerint a gondviselésre van bízva. Hogy pl. Udvarhelymegye egyetlen baromorvosa hivatalos teendői mellett magánosoknak is kellő szolgálatot tehessen, az merő képtelenségnek bizonyult be. Az állategészségügyi állapotok javítása végett tehát az állatorvosok száma szaporítandó, s addig is, míg a közös legelő-rendszer

megszünnék, a legelőken alkalmas itató-kútak állítandók *árnyas delelő helyek közelében.*

29. *Mezőrendőrségi* állapotunk nyomorai eléggé ismeretesek. E téren alig okoz valami több kihágást és kárt, mint az éjszakai legeltetés vagy az ugynevezett „*kihálás*". Jól tudom, mert életem egy szerencsétlen korszakában én is jártam lovakkal kihálóba, mily szilaj örömet ébreszt és kártékony vágyat táplál azon alkalom, ha a meggondolatlan ifjú népség marháját a *tilalmasban* jól tarthatja. Hogy a vetésekben és kaszálókban másnak kárt okoz, ez a gondolat pillanatra se él lelkében; csupán az a gyönyör, ha barmait reggel, bármi úton, de jól tartva hajthatja haza.

Minő erkölcsromboló iskola e rendszer! Hátha még hozzá veszszük, hogy, pl. Csíkban az anynyira szokásos külön legeltetést fiu- és leány-gyermekek közösen gyakorolják!

Addig is tehát, míg a mezőrendőrség intézményét czélszerűen szervezhetnők: a különlegeltetés s különösen az éjszakai kihálás rendeleti úton szigoruan betiltandó.

30. A **méhészet**, melynek a székelyföld oly kedvező hazája, közgazdasági törekvéseinknek szintén méltó tárgyát képezi. Az újabb rendszerek különösen a Berlepsch-félének meghonosítása talán a tanitóképezde és felsőnépiskoláink közvetítésével lenne megkisérlendő.

31 A **selyemészettel** való kisérletre hasonlóan eszközökről kellene gondoskodni.

32. **A szőlő-, bor és gyümölcstermelés** emelése végett Erdélyben egy vinczellér-, és haszonkertész-képezde felállítása államköltségen, specialis földrajzi fekvésünk és közgazdasági érdekek által eléggé indokolt volna.

33. Miután pedig a szőlőmívelés tökéletesítése, a zöldojtás meghonosítása, fajrendszer és csapos mívelési kisérletek addig is haszonnal és sikerrel lennének megpróbálhatók, sőt a szüretelés és pinczekezelésnél is hasznos újítások eszközölhetők: e végett az erdélyi szőlőszeti vándor-tanárok száma a székelyföldre való különös tekintettel szaporítandó volna.

34. Felvincz éa Maros-Vásárhely központtal az erdélyi pincze egylethez csatlakozó fiók-pinczeegyletek lennének társulati úton szervezendők. A kezdeményezést és szervezést a megalkotandó székely-egyleti vidéki gazdasági választmányok vennék kezökbe.

35. Hogy a fejlődő gyümölcstermelésben biztosabb űzletnek vessük meg alapját, az eddigi átalános és primitiv eljárás helyébe a *gőzaszalókat* kell meghonosítani. Ezt a nagyobb gyümölcstermelők saját érdekükben azonnal berendezhetik, mert ez nagyobb befektetést nem igényel. A ki e rendszert nem ismeri, Héjasfalván, *Cseh* Sándornál igen czélszerű mintát tekinthet meg.

36. A községi és népiskolai gyümölcsfa-iskolák beállítása az eddigi-

nél nagyobb erélylyel valósítandó meg, mi végre megyénként egy vándor tanító küldendő ki, kellő mérvű közigazgatási támogatás mellett.

37. Minden vidék számára, a specialis gazdasági viszonyoknak megfelelő gazdasági felső-népiskola szervezendő községi és állami költségen, mint arra már is van egy nehány példa.

Hanem aztán nem kell úgy tenni, mint a háromszékmegyeiek a sepsi-szentgyörgyi felső népiskolával, kik a helyett, hogy minden erővel még a felnőttek figyelmét is ez intézet jótékony törekvései felé irányoznák, annak megszüntetésén törik fejöket. Hogy egy ily iskola kezdetben nem nagyon látogatott, az a mi szabálytalan viszonyaink között érthető, de látogatottságát jó akarattal s némi áldozattal is elő lehet mozdítani, s az intézetet csupán egy minta-gazdaság közvetett hasznáért is fenntartani törekedni a jól felfogott gazdasági közérdekek közvetelik.

38. Hogy a népoktatás mentől gyakorlatibb és sikeres kapcsolatba hozassék a népgazdasági igényekkel, a székely tanítóképezdénél, Székely-Keresztúron, a gazdaságtannak, e különben is kötelezett tantárgynak tanítására okleveles gazdaságtanár alkalmazását kell kieszközölni a miniszteriumnál. Ez egyszersmind feleslegessé tenné ottan a most szokásban lévő kertész-alkalmazást.

39. Az összes termelési és állattenyésztési ügyek fejlesztésének serkentése végett a székely-egylet, közgyüléseinek helyén, 3 évenként rendezzen általános gazdasági kiállítást s oszszon ki a földmívelési miniszteriumtól kieszközölt jutalmakat.

Mint *Roscher* mondja: «A mezőgazdaság inkább szorul ily állami segélyre, mint a műipar, mert a mezőgazda a verseny által sokkal kevésbbé ösztönöztetik; a tulnyomó természeti hatások miatt saját eljárási hibáit kevésbbé ismerheti fel, s sokkal helyhez kötöttebb».

A jutalmak legyenek inkább kevés számuak, de *elég nagyok*, különben nem szolgálnak elég ösztönül és buzdításul s kárba mennek.

40. A *székely-egylet*, a mi speciális czéljaink szerint tervezett és szaktekintélyek közreműködése által létesített olcsó és a székelység, között az egyleti organismus által, mentől nagyobb mértékben terjesztett *füzetes vállalat* által, irodalmi úton is igyekezzék népszerűsíteni a gazdasági és mezőipari ismereteket.

V. Erdőgazdaság.

1. Erdőterület.

A magyar állam összes erdőterülete közel 15 millió hold s a földbirtoknak mintegy harmadrészét foglalja el. Hogy a Keleti-Kárpátok aljában fekvő székelyföld az ország leg-erdődúsabb vidékeihez tartozik, tudva

lévő tény. S hogy erdőterületünk az összes földbirtoknak csaknem felerészét képezi, ebben rejlik egyik főkincsünk s csodálatos, de úgy van: szegénységünk. Mert, hogy a természet ezen egy millió holdat túlhaladó dús adományát mily kevéssé tudjuk értékesíteni, az mindjárt ki fog tünni. S hogy a roppant erdőterület mellett a földmívelés, népünk e csaknem kizárólagos foglalkozása, mily szűk térre van szorúlva, már volt alkalmunk kimutatni.

A községenkénti erdőterület bennfoglaltatván a földbirtok mivelési ágairól adott kimutatásban, itt csak a főösszegeket ismétlem megyénként, hozzácsatolván *Keleti* adataiból, hogy menynyi *erdő* jut 1000 hold *általános* területre s menynyi a lakósságra *fejenként*. Annak birálatára, hogy az én adataim az övéitől menynyiben térhetnek el, megjegyzem, hogy a községenkénti kimutatás könnyebb áttekinthetése végett a □ öleket, ha 800-on alúl voltak, mellőztem, ha pedig feljül, egész holdnak számítottam. Így tehát az én számitásom főösszegében egy nehány hold különbség + vagy — előfordúlhat; de ez eshetőleges körülmény azért az én főczélomat: általános és lehető hű tájékozást adni, nem álterálja. Ennek előrebocsátása után lássuk már a kimutatást. E szerint:

	Az erdőterület holdakban	Esik 1000 hold általános területre:	Egy lakóra
(Torda) Aranyosmegyében	10,601	177.3 hold	0.55 hold
Csíkmegyében....	406,253	552.4 »	4.02 »
Háromszékmegyében	336,892	682.3 »	3.22 »
Maros-(Torda)-megyében..	62,147	256.8 »	0.68 »
Udvarhelymegyében	190,294	424.2 »	1.95 »
Összesen és átlag:	1.006,187	418.6 hold	2.84 hold.

Erdőbirtok tekintetében legelől áll Csíkmegye, közel felerészét bírván a székelyföldi erdőségnek; hozzá legközelebb áll Háromszékmegye, hasonlóan igen tekintélyes erdőbirtokkal; Udvarhelymegye a középen áll, s Maros és különösen Aranyos a legkevesebbet bír.

Ha pedig az erdőt az *általános területtel* hasonlítjuk összse, e tekintetben az első helyet Háromszékmegye foglalja el, hol minden 1000 hold területből 682 hold az erdő, tehát jelentékenyen több, mint fele. Hozzá legközelebb Csíkmegye áll, hol ugyanakkora területből 572 hold esik az erdőre; itt is több, mint fele az általános területnek; Udvarhelymegyében nem egészen fele; Maros (Tordá)-ban egy negyede s (Torda) Aranyosban csupán egy hatoda.

A népességhez viszonyítva, Csíkmegyében minden egy lakóra 4.02 hold erdőség jut; Háromszékmegyében 3.22 hold; Udvarhelymegyében 1.95 hold; Marosban 0.68, Aranyosban 0.55 hold.

Az ország 78 megyéje között, az 1000 holdra eső erdőterület mekkorasága szerint, Háromszékmegye az 1-ső, Csíkmegye az 5-ik, Udvarhely-

megye a 19-ik, Maros (Torda) az 52-ik, és (Torda) Aranyos a 61-ik helyet foglalja el. E két utóbbi tehát, különösen Aranyos, már az erdőben szegényebb vidékek sorozatát nyítja meg.

2. Erdőbirtokviszonyok.

A székelyföldi erdőségek magán, egyházi, községi és közbirtokossági tulajdont képeznek. Melyik mekkora terjedelmű, azt kinyomoznom nem sikerült, de az tudva van, hogy a két utolsó erdőbirtok jelentékenyen túlhaladja a két elsőt. Azonban a községi és közbirtokossági tulajdonjog határozott szabályozásra vár, mint a mi nélkül rendszeres erdőgazdaság az erdőtörvény életbeléptével sem lesz foganatosítható. És a tulajdonjog e tisztázásánál a községek hivatalból lesznek képviseltetendők, mindenütt igen nagy lévén a hajlam confundálni a községit a közbirtokossággival, mely törekvés a községeket természetesen igen sok helyt megfoszthatná talán egyedüli tőkéjüktől és jövedelemforrásuktól. Pedig ez irány észszerütlensége azonnal kitünik, ha meggondoljuk, hogy a kapitális nélkül maradt községekben hova-tovább mind sulyosabban nehezednek a közterhek a birtokosságra.

Nevezetes tényezőkké váltak Csík- és Háromszékmegye közgazdaságában az u. n. *visszakebelezett* (revindikált) *havasok*. Ez erdőségek mintegy 200 □ mértföld kiterjedéssel Erdély keleti és déli határszélén a moldva-oláhországi oldalon terülnek el. E területet a moldva-oláhországiak a 17-ik század végén és a 18-ik század elején, felhasználván az akkori háboruk folyása alatt keletkezett zavart és belső rendetlen állapotokat, apránként elfoglalták és birtokukba vették. A zavarok lecsendesültével a székgyüléseken panaszok emelkedtek e birtokrablás ellen. Az ügyet kezébe vette az országgyülés, majd a diplomatia. Ennek eredménye lett, hogy egy törökök és magyarokból álló vegyes bizottság a helyszinére 1769-ben kiszállván, az elidegenített havasrészeket az országnak visszaadta. Az így *visszakebelezett* birtokból a székelyfölddel érintkező, mintegy 90 négszög mérföld terület az említett két megye tulajdonába ment át, az ennél is nagyobb rész pedig a Barczaság, Fogaras-vidéke és Hunyadmegyének jutott a régi birtoklási jog alapján.

Ezzel azonban a szükebb értelemben vett tulajdonjog nem lett tisztázva. A hatalmasabb községek és magánosok önkényes foglalásokat tettek, miből a sérelmet szenvedő felek az udvarhoz folyamodtak. II. József császár úgy oldotta meg a bonyolult kérdést, hogy 1783-ban kelt rendeletével a havasokat a székely határőrezredek felszerelési költségeinek fedezési alapjává tette. Az erre keletkezett per aztán elhúzódott egészen 1848-ig, mikor is a szabadságharcz lezajlása után a székely határőrintézmény eltö-

rültetvén, annak minden, a székelység tulajdonát képező alapjait, mint tiszti épületeket, a katonai tanintézeteket és lóbeszerzési alapot, a viszszakebelezett havasokkal együtt a kincsár javára foglalta le és kobozta el az absolut kormány.

Végül 1860-ban újra erélyes felszólalások történvén a törvényhatóságok kebeléből, a kormány egy bizottmányt nevezett ki az ügy tisztázására. E bizottmány aztán, 1863-ban hozott itéletével, kiadni rendelte illetékes részüket mindazon egyesek és községeknek, kik a per folyamában jogigényeiket bebizonyítani képesek voltak.

Minthogy azonban több követelő nem volt képes jogigényét kellően bebizonyítani, a fennmaradt havasrészeket, a magyar miniszteriumnak 1869-ik évi felterjesztése alapján ő felsége, a magyar király Csíkmegye közönségének itélte oda oly feltétellel, hogy e birtok felosztatlanúl kezeltetve, *jövedelmét földmivelés és ipari czélú népoktatásra fordítsák.*

E havasok jövedelme jelentékenyen emelkedett az által, hogy annak völgyeiben időfolytán praediumok keletkeztek, melyek a tulajdonos közönséghez haszonbéri viszonyban állanak. Ilyenek Gyergyóban Márpatak, Tikos, Békás, Zsedánpataka s részben Bélbor. Holló és Damunk, mely három utolsónak felerésze Ditró-, Szárhegy és Gyergyó-Szent-Miklóshoz tartozik. *

Hogy az így nyert jövedelmet Csíkmegye, valamint az ugyanazon időben viszszanyert ruházati és lóbeszerzési alapot ez és Háromszékmegye mily haszonnal értékesíti, azt iskoláik ismertetésénél fogjuk látni.

3. Az erdők talaja, fekvése és égalja.

A székelyföld egész keleti és délkeleti vonalán, a mint már a földtani jellemzésnél elő volt adva, a *másod-* és *harmadkori* képlethez tartozó idősebb és ifjabb *kárpáti homokkőven*, a görgényi hegyek és a Hargita két oldalán, úgy ezek előhegyei és nyújtványaiban *szürke trachyt*, *trachyttörmelék* és *conglomeráton* nyugszik az erdőtalaj. Ezeken kivül előfordúló jelentékenyebb terjedelmű kőzetek : jegeczes őspala (Gyergyóban), csillámpala, jegeczes és jura mészkő, gnájsz stb. Maga az *erdőtalaj* a trachytkőzeten kötött agyag, a homokos kőzeten homokos, laza agyagtalaj, váltakozva kavicsos és meszes vegyülékkel ; sőt vannak — különösen a Hargitában — nagy területek, hol a sziklás kőzet egészen a felszínre kerekedik ; mindazonáltal a bükkösök és fenyvesek számára elegendő termékenységet enged. Az elő- és középhegyeken s az őserdőkben a homokos agyag nagy mélységben for-

* *Orbán* B. «A székelyföld.» Pest, 1869. II. kötet, 129—130. l. — *Benkő* K. «Csík, Gyergyó és Kászon.» Kolozsvártt, 1853. II. kötet, 161—3. lap.

dúl elő s dús növényzetnek ad tápot. Némely helyeken azonban, nem lévén a túlbőcsapadéknak kellő levezetődése, a talaj elvizenyősödik s az állab csak középszerű. Ugyanezt eredményezi az előhegyekben űzött mértékfeletti legeltetés és erdőpusztítás, hol állab és talaj egyaránt ki van merítve.

Az erdőterületet átalában hegyek alkotják, melyeknek mintegy 0.5 része középhegy, 0.3 havas és 0.2 része dombos. Itt-ott erdős fensíkok is fordúlnak elő. Az oldalok lejtői Csíkmegyében 5—15, helyenként 25—35, Udvarhely- és Maros (Torda)-megyében 5—20, a Hargitán és görgényi havasokon 15—30 fokig terjedő meredekséggel bírnak.

Az erdős hegyoldalak lejtőinek fekvése Csíkban leginkább északi, északkeleti, déli és délnyugati; Háromszékmegyében északi és déli, keleti és nyugati, kisebb mértékben északkeleti és délnyugati; Udvarhelymegyében északnyugati, délkeleti és délnyugati; Maros (Torda)-megyében túlnyomóan északi és déli.

Az erdővel benőtt legmélyebb pont körülbelől Felső-Rákosnál fordúl elő 1476 láb tengerszín fölötti magasságban, a legmagasabb pont pedig a Hargita oldalán 4800 láb magasságban. Csík és Háromszékmegye egész területén, Maros (Torda) keleti, s Udvarhelymegye keleti, déli és északkeleti oldalán az erdők többnyire összefüggő egész területben, a két utolsó megye nyugati részein pedig nagyobbára egyes darabokban, szántók és kaszálók által környezve fordúlnak elő.

A székelyföldi *égalji viszonyok* már eléggé ismeretesek. Ezek főjellemvonása a gyakori és nagymennyiségü csapadékok, melyek az erdőtalajt, forrásokat és patakokat bőven látják el vízzel.

Hó és zuzmaratörések csak 8—12 éves időközökben fordúlnak elő. Az erdőre oly kártékony rovarpusztítás is ritka, a mit azon helyes eljárásnak is tulajdoníthatunk, hogy pl. Csíkban a szél által ledöntött szárazfát az erdőből kihordhatják, a revindikált havasokból pedig eladják.

A szélnek nagyon kitett magas fekvés miatt s a nagy és rohamos havazások alatt legtöbbet szenved a fiatal luczfenyő.

A késő-fagyok az erdei mellékhaszonvételekre gyakran károsan hatnak. *Korai fagyok* ritkán fordúlnak elő.

A hoszszú tél miatt a tenyészeti idő nagyon rövid s a mit *Bedő* Albert az északi felföld erdőségére mond,* hogy t. i. azok a «hidegebb égaljnál fogva *lassúbb növekvéssel bírnak, de faszövetök ép e körülmény folytán tömöttebb s tartósabb erejü műszaki fákat szolgáltatnak*", az a viszonyok azonosságánál fogva a székelyföldi erdőségekre is áll.

* *Bedő* Albert: «Erdészet.» «Magyarország a bécsi 1873-iki közkiállítás»on» című könyv «Honismertetőjé»-ben.

4. Fanemek.

Csíkmegyében uralkodó a *luczfenyő* (abies excelsa) és *bükk* (fagus sylvatica). Ugyanitt e két uralkodó fajon kivűl előfordúl még a *közönséges nyír* (betula alba), *a rezgőnyár* (populus tremula), *erdei fenyő* (pinus sylvestris), *jegenye fenyő* (pinus abies), *veres fenyő* (larix europaea), *mezgés eger* (alnus glutinosa); a lankásabb és mélyebb fekvésű helyeken *fürtös tölgy* (quercus robur), *körges szil* (ulmus suberosa), *kislevelű hárs, vagy zádok* (tilia parvifolia), *kőris* (fraxinus excelsior), *juhar* (acer campestre és acer pseudoplatanus), *berekenye* (sorbus), *mogyoró* (corilus); a völgyekben többféle *fűz*, közöttük a *reketye* (s. helix). Az előhegységekben nagyon elterjedt a közönséges *fenyőboróka* (juniperus communis), s a bokrok közül többek.

Előfordúl a revindikált havasokon a *tiszafa* (taxus baccata) s Gyergyó-Remete és Ujfalú mellett a Marosban 3—4 öles hoszszú, vastag fa, melynek *színe* merőben fekete. Erről *Benkő* így szól: «Incolae haec ligna ideomate vocant patrio *vizözönfa*: ligna Diluvii nigerrima sunt, forte possent Ebenum simulare.» *

A fenyő állabok között a bükkösök elegyekben s az egész megye területén egyenletesen megoszolva fordúlnak elő. A főfanemek elterjedésében csak az a különbség, hogy Al-Csíkban több a *tölgy* s Fel-Csíkban több a *bükk*, mint Gyergyóban.

Háromszékmegyében a fennebbieken kivűl előfordúl még a *kocsányos tölgy* (q. pedunculata), *csertölgy* (q. cerris), *közönséges gyertyán* (carpinus betulus), *kanadai nyárfa* (populus canadensis), *hamvas eger* (alnus incana).

Maros- és Udvarhelymegyének is többé-kevésbbé a fennebbiek a fanemei, csak az arány különbözik. Jelentékenyebb mérvben jelentkeznek azonban itten a *fejér ákász* (robinia pseudo acatia), a vadalmák, körték és bokrok.

A fanemek megközelítő aránya %-ban kifejezve ez: Csíkmegyében: 0.76 *fenyő*, 0.20 *bükk* s 0.05 a többi együtt.

Háromszékmegyében *keleten*: 0.43 *fenyő*, 0.37 *bükk és gyertyán*, 0.10 *tölgy* és 0.10 a többi együtt; *nyugaton*: 0.60 *bükk és gyertyán*, 0.20 *tölgy*, 0.06 *fenyő* és 14 a többi együtt.

Udvarhelymegyében: 0.50 *bükk és gyertyán*, 0.30 *tölgy*, 0.17 *fenyő* s 0.03 egyéb.

Maros (Torda)-megyében: 0.60 *bükk*, 0.30 *fenyő*, és 0.10 a többi együtt.

Az első megyében tehát *uralkodó a fenyő* s azután jő mindjárt a

* *Benkő* J. Spec. Transsylv. 418. lap.

bükk; a három utolsó megyében *uralkodó a bükk és gyertyán* s ezután jő a fenyő és a tölgy.

A székelyföldön általában uralkodó fanemekben az állabok nagysága szerint a sorrend ez: *bükk és gyertyán, fenyő, tölgy* s a többiek.

Az alantabb fekvő *dombos részeken* a tölgy az uralkodó, felváltva néhol bükk és gyertyánnal; a *közép hegyeken* uralgóvá válik a bükk, szórványosan vegyítve nyír és fenyővel; a *magasabb hegyeken* átveszi a főhelyet a fenyő, alsóbb fekvésein itt-ott bükkel elegyes állabot képezve.

5. Erdőtenyésztési állapotok, üzemmódok, fordák.

Az egész székelyföldön kizárólag a természetes úton való erdőnevelés dívik. Mesterséges erdősítésről szó sincs. Ép úgy nincs gyomláló, vagy tisztító vágásról, a ritkányok betelepítéséről, vágások felnyitásáról. Valamely határozott és öntudatos üzemtervre fektetett erdőgazdaságról még csak most kezdettek gondolkozni itt-ott egyesek és községek, midőn megdöbbenve veszik észre, hogy roppant erdőségeikben a rendes évi termést már-már fölülmúlja az erdőlés és az *erdőtőke* van megtámadva. Az 1848 után következett zavaros vagyoni és társadalmi állapotok, a még ma is fennálló birtokközösség, a szakértelmet és erdőtörvényt nélkülöző administratio s a kiskorú és egészségtelen közszellem nemlegesen, vagy igenlegesen mind befolyt arra, hogy az erdőnek, mint anyaföldnek önként nyújtott termését, a fát olyan res nulliusnak tekintsék, melynek tövére csak fejszét kell vetnie, hogy valaki magáénak mondhassa.

Azután föllendült a faüzlet, a vasútak építése csak magában is roppant menynyiségü fát igényelt. Egyéb eladni valónk már alig is létezvén, mohón rohantak neki egyesek és községek az erdő értékesítésének s mentől könnyebben és mentől hamarább jutottak a fához, annál jobbnak vélték az üzletet.

Ilyen körülmények között forda szerint való vágásról szó sem volt, hanem vágták közelség szerint s általános kiterjedésben, minek következése az lett, hogy ma már az erdőben dús községek is napi járóföldre mennek tűzifáért, a közelfekvő erdőterületeken nemhogy tökéletes, de még csak rendes állab sem lévén található.

A legeltetést minden fajú és nagyszámú marhákkal *fiatalosokban úgy, mint friss vágásokban* egyenlően gyakorolják. A felügyelet silány, *harapégések* gyakoriak. Szóval az egész erdőgazdaság oly primitiv, hogy annak káros következményei kiszámíthatlanok.

Szomorú példájául ennek szolgáljon Udvarhelymegyéről a következő adat. Ezen megye alispánja 1876-ban összeíratta község és járásonként mindazon erdőterületeket, melyekről az erdő — *mértékfeletti* kihasználás,

káros legeltetés (szarvasmarha s *különösen* **kecske** a fiatalcsok és fris vágásokban) és *befásitás hiánya* s kisebb mérvben *harapégés* következtében — 1860 óta teljesen kipusztult. És ez erdőterület nem kevesebbet, mint 11,236 holdat teszen.* S a felvételben mindenütt jeleztetik, hogy hasonló okok miatt legkevesebb még egy akkora terület van pusztulófélben. És ez természetes eredmény az illető gazdasági rendszerben, mert a roszszban ép úgy meg van a következetesség, mint a jóban. Ha már t. i. a községekhez közelebb eső területek elpusztúltak, a pusztító elem nyomúl tovább, ahol pusztítani valóra talál.

S így aztán csoda-e, ha (Torda) Aranyosmegye 10,000 hold erdeje ma csak papiron figurál, s ha Maros- (Torda)- és Udvarhelymegye egy jelentékeny része vagy teljesen, vagy nagymértékben nélkülözi a fát.

Ha Udvarhelymegye 16 év alatt erdőségeinek mintegy 10%-át pusztitotta el és annak helyén épen semmit sem fásított, könnyü kiszámitani, hány évtized kell még ahhoz, hogy lakói a *mezőség* sorsára jussanak. Ha e gazdálkodás meg nem változik, amaz idő gyorsabban fog bekövetkezni, mint a szántóföld termőképességének teljes kimerülése a *Liebig*-féle rablógazdaság következtében.

S ez igazán rablógazdaság nem csak Udvarhelymegyében dívik. Hasonló felvételek bizonnyal az egész székelyföldön hasonlóan megdöbbentő eredményeket tüntetnének előnkbe. E felől nem lehet kétségben, a ki megyénként látja, hogy a lomberdők helyén mint keletkeznek a nagykiterjedésü cziherek, melyeket erdőkké növekedni a legeltetés, (különösen a kecske) nem enged, — a ki a fenyvesek között csaknem annyi letarolt, puszta és talajvesztett sziklásoldalt lát elterülni, mint a menynyit az erdők elfoglalnak. S hogy e tekintetben az országos állapotok se jobbak a székelyföldieknél, abban mi kevés vigasztalást találhatunk. *Bedő* Albert ugyanis a könnyelműség, legeltetés és értelmetlen gazdálkodás által elpusztított erdőterületet egy *pár millió holdra* teszi; ezt azonban ügyes rendszer által ismét beerdősíthetőnek mondván.

Hogy az égések is mily nagymérvű pusztítást okoznak, erre például csak *Ditró és Szárhegy* községeket említem föl, melyeknek csak nem régiben több mint 3000 hold erdője semmisült meg ily módon. S aztán talán gondoskodik valaki az ilyen területeknek maggal bevetéséről és feltiltásáról? No hiszen, annak fája mellett majd dideregheti a második ezredév gyermeke!

Hogy azonban igazságtalanok ne legyünk, elismerjük, és ez némi

* Járásonként: az *olasztelki járásban:* 4884 hold, a *homoródiban:* 2888 hold, a *korondiban:* 460 h., az *etédiben:* 712 h., a *keresztúriban:* 571 h., és az *udvarhelyiben:* 1721 hold.

reményt nyújtó örömünkre szolgál, hogy sok helyt már kezdett a nép rájőni oktalan erdőgazdasága káros következményeire, s az értelmiségre mind inkább figyelvén, a nagyobb erdőbirtokos községek kezdették az erdőket fordák szerint vágni s a sarjerdőket tilalom alá fogni. Ennek alapján remélni lehet, hogy az épen most hozandó erdőtörvény intézkedéseinek keresztülvitele legalább ellenszenvvel nem fog találkozni. S nálunk ez is ér valamit.

A mi különben a jelen erdőhasználási módot illeti, az nagyobbára a legösibb és legszabálytalanabb *szálaló-üzemben*, részint pedig *sarjerdő-üzemben* történik. Elsőnél a forda (az állab teljes levágása és újerdő-növés ideje) a *fenyőfélékre* 80—100, a *bükkösökre* 100, és a tölgyerdőkre 120 év. A sarjűzem (tőke, vagy gyökhajtásból való fanevelés) 10 és 50 éves forda között változik.

Mint figyelemreméltó tényt említem meg, hogy a Marosszék közbirtokossága az általa bírt s házilag kezelt 15,537 hold terjedelmű u. n. „*Székhavason*" rendszeres erdőgazdaság életbeléptetésére, a törvényhatóság bizottságának 1874. január hó 15-én s folytatva tartott üléseiben, egy szakértői javaslat alapján megtette az intézkedéseket, s midőn az így megindított erdőkezelés jótékony gyümölcseit mind maga a közbirtokosság, mind a közügy már is élvezi,* ezzel egyszersmind követendő szép példát adott a székelyföldi erdőtulajdonosoknak, kik közül, hogy azon példát a revindikált havasok birtokosai első sorban követni fogják, méltán megvárhatjuk.

Az erdők termőképességi átlagát a folyamatban lévő kataszteri becslések alapján a következőkben adhatjuk, megjegyezvén, hogy az egyes becslőjárások átlaga közti különbséget is kitüntetni akarván, a többé-kevésbbé eltérő számításokat egymás mellé állítottuk. Ezek szerint az *évi és holdankénti fatermés* a *szálaló-üzemben* és említett forda szerint kezelt erdőkben:

A bükknél	2 —2·5 köbméter
A fenyőnél	2.3—4.1 »
A tölgynél	2 —2.5 »
A *sarjűzem szerint* kezelt erdőkben:	
A tölgynél....	1 —2 »
A bükknél és gyertyánnál	1.9—2 »
A nyír, eger és nyárnál....	—3.6 »

Dékáni Ernő erdősz a volt Marosszék «Székhavasán» a *bükk* évi és holdankénti fatermését 81, a *fenyőét* pedig 70—134 köblábra tette, a mi nagyjában megfelel a fennebbi becslésnek. *Bedő* Albert, mindent összevéve, az országos termőképességi átlagot 75 köblábra becsüli.

* Lásd e munka «Megyei közpénzalapok» címe alatt a Maros-(Torda)-megyei közvagyont.

6. Az erdők értékesítése és jövedelme.

Ez függ egyfelől a közlekedési és kelendőségi viszonyoktól, másfelől az okszerű kiaknázáshoz szükséges szellemi és anyagi beruházástól. A *vasút* a székelyföldnek csupán nyugati szélét érinti egy pár ponton, mindazonáltal ez állomások a faiparra nézve egykor nagy előnyöket nyújthatnak.

Vizi útak a szállításra a következők: *tutajozásra* Csíkban a Maros, Kis-Besztercze és az Olt, Háromszékmegyében az Olt s őszszel és tavaszszal a Feketeügy és Bodza vize, Maros- (Torda)-megyében a Maros és Kis-Küküllő-, Udvarhelymegyében a Nagy-Küküllő; *hasábfa-usztatásra* pedig számos kisebb hegyi víz mindenik megyében. S mindezekből mit használunk fel? Tutajozásra csupán a Maros és Kis-Besztercze vizét, a szabályozatlanság miatt ezt is csak őszszel és tavaszszal, s hasábfa-usztatásra a Kis-Küküllőt a «Székhavasa» részéről. Pedig alkalmas folyóink szabályozása mellett épület-, szer- és hasábfát bőven és olcsón lehetne szállítani s az alsóbb vidékeken mindenikből raktárakat állítani.

Most a szállítás, Gyergyó kivételével, *tengelyen* történik Kászonból és Háromszékről a helyi piaczokra és Brassóba 5—10 mértföldnyi hosszú vonalon; Csíkból és Udvarhelymegye északkeleti részéből szintén a helyi piaczokra és Segesvár, Megygyes s Dicső-Sz.-Mártonig 5—20 mértföld hosszú vonalon.

Ha már most egy szállítmány középértékét, az épületfáknál 10 forintba számítjuk s a fuvarozási időt négy napra, s felveszünk az igás napszámra 2 forintjával 8 frtot, két forint fog maradni az erdőből való kiszállításra és fűrészelésre, vagy faragásra. Hát az anyag értéke hol van? Sehol, valóban sehol! Pedig ez a számitás a lehető legkedvezőbben van felvéve, miután tudjuk, hogy a szállítmányok túlnagy részének értéke, pl. a deszka, lécz, zsindely, boronafa, szőlőkaró és gerendánál leginkább 3 és 6 forint között váltakozik, mely esetben nemhogy az anyag értékéről lehetne szó, de még a szállítás és munkadíj is a fennebbi összegeknek felényire száll le. Úgy, hogy e ténynél méltán felmerül a kérdés: vajjon a híresztelt székely életrevalóság nem gúny-e rajtunk? s vajjon az a stereotyp okoskodás, midőn a székelytől az árut feleútjában kérik s az azt mondja, hogy inkább leviszi Megygyesre s azt a pénzt ott is megkapja érte, nem azt mutatja-e, hogy a székely legkevesebb értéket tulajdonít annak, a mit az angol után legbecsesebbnek tart a világ, az *időnek?!*

Van e speculatióban, kétségkívül sok gyarlóság; de azért a székely fölött még sem kell elhamarkodva pálczát törnünk, mert ő nevezett okoskodásában egy rá nézve igen fontos körülményt el szokott hallgatni, azt

t. i. hogy *ő az erdőről arat* s az árujáért viszszafelé hozandó gabonát Megygyesen, illetőleg a szászok között olcsóbban kapja, s ez a körülmény *legalább* is enyhíti a fennebbi okoskodás gyarlóságát.

Annak pedig, hogy olcsó és gyors közlekedési eszközök, névszerént vízi útak nem állanak rendelkezésére, nem a nép az oka. Ebben a kötelességek első sorban az értelmiségre és közkormányzatra háromolnak. S a közkereset és közjóllét oly nevezetes tényezőjénél, mint a székelyföldön az erdő, valóban igényelhet nemzetgazdasági érdekekből is fölülről támogatást a nép. A megvalósítás terhei essenek bár az ő vállaira, de a kezdeményezést és vezetést egyebünnen kell várnunk.

A faűzletre nehezítőleg hat még a községi (vicinális) útak rossz volta és az erdei útak hiánya.

Az erdő-értékesítésre lényeges befolyással vannak továbbá a *kelendőségi viszonyok.*

Csíkmegyéből a fakereskedésnek két iránya van, u. m. Moldva-Oláhország felé s a Maroson az ország belsejébe. Az utóbbit kizárólag Gyergyó élvezi. A fát részint területenkint, részint szálanként, részint pedig tutajonkint adják el. Így pl. Gyergyó-Remete 1874-ben egy szász-régeni társaságnak 174 hold fenyő-erdőt adott el; Gyergyó-Sz.-Miklós 1870-ben szintén egy egész területet, honnan a vállalkozó minden ¼ tutajért, mely 19 köbméter fát tartalmazott, 8 forintot fizetett. Gyergyó-Ditró községe 21 méter hoszszú és 43 centiméter átmérőjű szálfáért, törzsenként válogatva egy területből, egy forintot vett be. Az első helyen tehát köbméterét 42, utolsón 33 krajczáron adták.

A Dunafejedelemségekbe való tutajozás főiránya a dunai városok s a Fekete-tenger, hol a Kis-Besztercze és Úz völgyének hatalmas fenyői építkezésekre és árbóczfákká dolgoztatnak fel. A 22 öles hoszzsú árbóczfákból álló tutaj ára Galaczon — dr. Cseh K. szerint — 100 darab arany. A Gyergyóból ez irányba menő mindenféle tutajok száma évenként mintegy 10.000-re tétetik, egy millión fölüli értékkel. Ez űzlet azonbán idegenek, többnyire zsidó vállalkozók kezében van, kik mellett a mi népünk, mint alvállalkozó s a legtöbb esetben mint munkás szerepel, mely utóbbi minőség is számbaveendő előny, miután télen át, tehát, mikor egyéb foglalkozást úgy is nehezen találna, a favágással és a folyók partjára szállítással némi keresetet biztosít magának.

Az ország belsejébe való szállítás a Maroson nagyon megcsökkent, mióta a kincstár a görgényi urodalmak kezelését átvette s ottan egy minden tekintetben virágzásnak indult erdőgazdaságot és faűzletet indított meg a «schwarzwaldi» rendszer meghonosításával, s miután különben is a könnyen hozzáférhető erdőkről a fa már túlságosan le van fogyasztva. A megelőző időkben Gyergyóból nem kevesebb, mint 10—15 ezer «negyed-

tutaj» ment le a Maroson, deszka- és léczczel megterhelve, ugy, hogy ez üzlet akkor egy pár millió forintot képviselt.

A mi a belfogyasztást illeti, Gyergyóban 125 egy kerekű *fürészmalom* (vízmű-fürész) van időszakonként munkában, Al- és Fel-Csíkban szintén mintegy enynyi és egy *szeszgyár* Csík-Kozmáson s a balánbányai *rézbánya* Cs.-Szent-Domokos mellett.

A *háromszékmegyei* faüzlet, a helyi fogyasztáson kivül, csaknem egyedül Brassó felé irányul, s tengelyen szállított fenyőféle épületfára (gerenda, deszka, lécz, zsindely stb.) terjed ki.

A belfogyasztás eszközei a megye területén: 12 *szeszgyár* Kézdi-Vásárhelyen és 16 a megye területén szerteszét; 3 *sörfőző* Kézdi-Vásárhelyen, 1—1 Baróthon és Sepsi-Sz.-Györgyön; 1 *eczetgyár* Prásmáron; 1—1 *üveghuta* Bükkszád-, Bárkány- és Krasznán; mintegy 160—200 *fürészmalom* (Zágon erdőségein 50, a papolczin és kovásznain 20—20, a bereczkin 15, lemhényin 2 stb.), melyek egyenként 20—80 forint évi faizási haszonbért fizetnek az illető községeknek.

Maros (Torda)-*megye* részben a görgényi kincstári erdőségből, részint a «Székhavasá»-ból fedezi faszükségletét.

A feldolgozás- és fogyasztásban mintegy 6—10 *fürészmalom* veszen részt Szováthán, Sóváradon és Ilyésmezőn, továbbá 9 *szesz-* és egy *sörgyár* (leginkább M.-Vásárhely, Szent-Király és Názmánfalván).

Legjelentékenyebb szabályos fogyasztást azonban a *parajdi gyufagyár* eszközöl, melynek tulajdonosa *Reiter* József és a «Székhavasa» birtokosai között szerződés áll fenn 15 évi időtartama. E szerződés értelmében az erdőbirtokosság 6—800 rövid öl, hat-hét hüvelyk átmérőjü hasábokra hasított és héjától megtisztított fenyőfát úsztat Szováth vizén a gyáros fürészmalmához s itt ölbe rakatja.

Ezenkívül 1000—1200 darab fűrésztönköt, melyek hoszsza két öl és hat hüvelyk, s átmérője 10—21 hüvelyk. Ezek az évi rendes vágás szélén vétetnek át.

A gyáros az ölfákért 7 forint 50 krajczárt fizet, a
10—12 hüvelyk átmérőjü tönkökért 35 krajczárt,
13—15 » » » 40 »
16—18 » » » 45 »
19—21 » » » 50 »

s mindezt a szállitás napjától számított nyolcz nap alatt. E mellett a gyártulajdonos évenként a faáru-termelés megkezdésekor 2000 forint előleget ád az elszámolásnál betudandólag.

Udvarhelymegyében mintegy 60 ősszerkezetü *fürészmalom* s 5—6 *szeszgyár* dolgozza fel és fogyasztja a fatermést. A szentkeresztbányai (Ujváros) vashámor is sokat fogyasztott, mígnem magát a társulatot is fölemésztette.

Jelentékeny lendületet adott itt az erdővidéki faiparnak a m. keleti vasút Ágostonfalva állomással. E vidék tölgyerdőinek értéke különösen a vasútépítéskor emelkedett volt nagyon fel. *Vasúti ászokfát* (slipper), valamint *hordódongát* most is szállítanak innen kisebb-nagyobb mértékben. Sőt egy külföldi társulat nagy terjedelmű tölgyerdőt vásárolván Alsó-Rákos határán, a vasút mellett egy *padló-koczka* (parquette)-gyárt állított, melynek gyártmányát Belgiumba szállítja.

A faértékesítésnek és fogyasztásnak a fennebbieken kívül még általános módja a székelyföldön többé-kevésbbé mindenütt űzött házi faipar, a fából való építészet, tégla-, cserép- és mészégetés, kis üsttel való pálinkafőzés és szénégetés.

Mindazonáltal az évi fatermést a szokott fogyasztás nem képes kimeríteni. Így pl. Csikmegyében a termésnek mintegy 38 %-a marad benn az erdőben. A felhasznált 62 %-ból körülbelül 40-et elfogyaszt maga a lakosság, 22 pedig kiviteli forgalomba jő.

A rőzse- és tusakfát nem használják fel, a dorongfát is csak a bükknél.

Háromszékmegye keleti részén a fenyő és bükkfa s nyugaton a bükk évi fatermését nem bírják elfogyasztani, ellenben a tölgy mindkét vidéken szűk, a fenyő pedig nyugaton épen hiányzik.

Udvarhely megyében a fenyőerdők fatermésének mintegy 55%-át értékesítik, t. i. a haszonfa-választékot. A többi ott marad, miután tüzelésre bükköt, tölgyet és gyertyánt használnak. Sőt Zetelaka, Oroszhegy, Lövéte és Homoród-Almás határain a bükkerdők is, mintegy 20 %-ig érintetlenül maradnak a távolság és kiszállítás nehézsége miatt. Az ilyen helyeken az egész székelyföldön ott hever a sok fekűfa, mely nehezíti az erdei közlekedést, a tenyészetet és előmozdítja a fenyvesekben roppant károkat okozó betűző szú elterjedését.

7. Fa-árak és erdei mellékhaszonvételek.

A rendezett erdőgazdaságnál szokott *köbtartalom szerinti árak* nálunk nagyobbára még ismeretlenek. A vasútépítésnél sok vállalkozó és erdőtulajdonos vallotta ennek kárát, hol a vevőnek kellett oktatni a köbtartalom és ár-kiszámításra az eladót. Természetes, hogy itt a tandíjt jól megfizette a növendék.

A tűzifa piaczi árát nálunk szekér- és ölszám szerint számítják. A székelyföldi városokon egy szekér ilyen fát (leginkább bükk, ritkábban tölgy és gyertyán), melyben 40 köblábat számíthatunk, 80—160 krajczáron adnak, tehát köblábát 2—4 krajczáron.

Egy rövid öl-fa ára, házhoz szállítva, a piacz természete szerént 6—14 forint. Tehát itt a fa köblába 5—13 krajczárba jő. Legdrágább a fa a m.-vásárhelyi piaczon.

A most folyó kataszteri becslések alapján 20 évi adatokból kiszámított *tő-árakat*, a becslő-járások különbségeit kitüntető következő párhúzamos összegekben adjuk:

a) *tölgy*, épületfa,	tömör köbmétere	190—371	krrig,
» hasábfa	»	»	36 — 67	»
» dorongfa	»	»	26— 37	»
» rőzsefa	»	»	27— —	»
b) *bükk s gyertyán* szerfa	»	»	32—115	»
» » hasábfa	»	»	24— 50	»
» » dorongfa	»	»	13— 39	»
» » rőzsefa	»	»	26— —	»
c) *fenyő*, haszonfa	»	»	43—221	»
» hasábfa	»	»	22— 30	»
» dorongfa	»	»	17— 21	»
d) *nyír* szerfa	»	»	100—127	»
» hasábfa	»	»	36— 49	»
» dorongfa	»	»	16— 20	»
» rőzsefa	»	»	22— —	»

A tölgynél a magasabb s a fenyőnél a kisebb árak a keleti vidékeken fordulnak elé, s megfordítva a nyugatiakon, a fanemek százalékos eloszlásának megfelelőleg.

Bedő Albert, az egész országra nézve, az épület és műszerfánál következő főárakat vesz fel köblábanként, említett ismertetésében:

Tölgyfa	10—25 krajczár,
Fenyő, jegenye és lucz	8—15 »
» erdei és fekete....	6—12 »
» veres	20—30 »
Bükk, szil, kőris stb.	4—12 »

Ez árakat összehasonlítva a mieinkkel, ennek minimumai csaknem a mieink maximumainak felelnek meg, a mi szintén a mi faiparunk korlátoltságát mutatja.

A piaczi árak, természetesen mind a tűzi-, mind az épület- és műszerfánál, a nagyobb erdőségektől való távolság szerint nagyon különbözők.

A *mellék haszonvételek* leginkább mezőgazdaságiak, melyek között legfontosabb a *legeltetés*. A közelebb fekvő erdei legelőkön a községi birtokosság szarvasmarhái, lovai, juhai és kecskéi legelnek. Az erdei legelő mindenütt jobb a semmi gondozásban nem részesülő s többnyire kopár mezei legelőnél.

Csík- és Háromszékmegye távolabb fekvő havasi legelőit többnyire moldva-oláhországiak veszik ki haszonbérbe év- és holdanként, minthogy náluk magasabb a legelői haszonbér, mint itten. Vannak községek, melyek ily módon 800—1000 forint átalános évi haszonbért vesznek be. A *haszonbér év és holdanként*, több évi adatok alapján, 3—9 krajczárra tehető, a szerint, a mint magasabban, vagy alantabb fekszenek a legelők. Azonban itt

nem az erdei nyílt legelőket kell gondolni, hanem csak a fák közötti legeltetést.

Udvarhelymegyében a nagyobb erdőbirtokos községek darab számra is fogadnak be marhát legelőikre a legelőben szűkölködő községekből, melyek a szarvasmarha darabjáért 50—100 krajczárt fizetnek. E rendszerrel azonban sok viszszaélést követnek el, mert némely községi lakos egy kevés haszonért becsempész sok idegen marhát, mint sajátját, a legelőre.

Maros (Torda)-megyében a «Székhavasá»-ra ez előtt a következő haszonbér mellett bocsátották legeltetni a marhákat.

1 darab szarvasmarhát, lovat, bivalat 20 krajczárért,
1 » juhot .... 8 »
1 » sertést (de nem makkra) .... 10 »

Ez alapon egy hold legelőről évenként 25 krajczár bevétele volt a közbirtokosságnak, s összes legelője után átlag 473 forint. Ma azonban feljebb lévén emelve a legeltetés-díj, bizonyosan kétannyi jövedelmet is ád.

A *makkoltatás* legjelentékenyebb mérvű Háromszék- és Udvarhelymegyében, mint a hol a legtöbb tölgy- és bükk-erdők vannak. Makkoltatási díj jó termés idején holdanként: a tölgyesekben 7—12, a bükkösökben 7—10 krajczár.

A mezőgazdasági mellékhaszonvételekhez számítandók még a terjedelmes *erdei kaszálók* és egyes *tanyákban folytatott mezőgazdaság*, pl. Korondon (Udvarhelymegye) s Csík-, Háromszék- és Maros (Torda)-megye praediumain.

Mint *mellékűzlet* ide tartozik még a *vadászat*, melyről már fennebb volt szó. A *cserkéreghántás*, mely mindinkább háttérbe szorul. Nevezetes azonban a *kovásznai csertörő-malom*, melynek termékét, métermázsánként 2—3 forinton, a Királyhágón túlra szállítják. Megemlítendö még a *taplászat*. A taplót t. i. feldolgozatlan állapotban a Bodzafordulóból és Szitabodzából Brassóban s a korondiak Segesváron adják el, honnan — állítólag — a hajókon támadni szokott lyukak betömésére szállítják. A tapló másnemű feldolgozásáról hátrább szólunk.

A *szitakéreg-készítés* Zágon és Kovászna stb. erdőségein nyert újabb időben lendületet.

Az *erdei gyümölcsöket* kellően értékesíti a nép. A kitűnő *vadalma-* és *vaczkoreczet* egész éven át használatban van az ügyes székely házaknál.

8. Erdőgazdaságunk bírálata s némi javaslatok.

A tényleges erdőgazdasági rendszer ismertetése, a menynyiben t. i. az legalább nagyjában sikerülhetett, elég bírálat volna már maga-magában

e gazdaság fölött. Egy pár kérdést azonban még szükségesnek látok felvetni és megbeszélni.

Tény, hogy a községekhez közel fekvő erdőkben a fogyasztás annyira fölülmúlta az évi fatermést, hogy ez a körülmény helyen-helyen nemcsak faszükséget idézett elő, hanem általános erdőirtás képében áll előttünk, míg hasonlóan tény másfelől az is, hogy az erdőségek egy jelentékeny részének fatermése nemcsak hogy felhasználatlanul marad benn az erdőben, de pl. csupán Magyar-Hermány s a két Baczon határain 1250 hold tölgyerdő kiévülés következtében teljes elhaló félben van. S ki tudja még hány ezer hold a székelyföldön szerteszét ?!

Gondolkoztak-e az erdőbirtokosok a minden rend és észszerűség hiányát mutató ezen eredmények absurd szélsőségei fölött ? S tettek-e lépéseket, vagy szándékoznak-e tenni ennek orvoslására?! Sehol semmi nyomát, neszét észre nem vettem. No, s ha ez mind így megy, hová fog vezetni ?! Önkénytelenül azon vadak jutnak eszünkbe, kik a fákat levágják, hogy gyümölcsét megehessék ; mi is a jövő nemzedékek fájának gyümölcsét eszszük. Értsük meg jól : a *kapitálist fogyasztjuk egyfelől s veszni engedjük másfelől.* Így aztán bármilyen rengeteg legyen is az, lassan-lassan csak engedni fog az enyészetnek. S pedig azon roppant erdőterület mellett, mely, egy millió holdon fölül, a magyar állam erdőségeinek $^1/_{15}$ részét s a székelyföldi összes földbirtoknak hasonfelét képezi, még csak azon vigasztalásunk sem lehet, hogy a fának valami nagyon bővében volnánk. Olyanok vagyunk, mint a sok kincse mellett éhező fösvény. Mert ugyan micsoda gazdaság az, hogy míg a székelység egyik része pl. a fenyődorong és rőzsefát semmire sem használja, legfölebb erdőn, mezőn máglyákba rakva égeti el, hogy legelőjét, kaszálóját attól megtisztítsa, s kiévülni engedi ősrengetegeit : addig a másik rész ma-holnap kőszénre szorul, máris bozóttal, kukoricacsuszával és szárított trágyával tüzel s házait szalmával és náddal fedi ! ?

Hát nem lehetne-e, nem kellene-e, hogy a nagy erdőbirtokosok a fában szegényebb vidékeken nagy faraktárokat alapítsanak, melyekbe otthon semmiképp nem értékesíthető készletüket leszállítsák ? Ha szállítási-, raktár- és felügyelési költségeik mellett csupán csak 10 krajczár faárt kapnának is köbméteréért tisztességes évi bevétellel szaporíthatnák jövedelmüket s igen jó szolgálatot tennének a fátlanabb vidékek lakóinak is.

Ehhez, természetesen kettő volna szükséges, u. m. *anyagi és szellemi munkaerő.* Ennek pedig utána kell látni. Ezt összedugott kézzel hiába várjuk talán az erdőtörvénytől, mert az helyettünk nem fog értelmes gazdasági rendszert, szakképzettséget, erdőüzleti életrevalóságot teremteni.

Az anyagi munkaerő egy kis befektetés és egy néhány szakképzett vezető alkalmazása mellett nálunk könnyen előállítható lenne. A székely

általában ügyes faragó, a szállítási akadályok és nehézségek legyőzésében kitartó és leleményes, erdőüzletre könnyen betanítható.

E tényezők alkalmazása és igénybe vétele mellett a legsürgősebb teendőt a következő, szabálylyá emelendő elvben véljük kifejezhetőnek:

1. *Az elpusztult vagy pusztulásnak indult erdőterületek befásítására, valamint a felhasználatlanul heverő fatermés értékesítésére gyors és erélyes lépések teendők.*

Az elsőt a fátlanabb, utolsót a fában dúsabb vidéken kell kezdeményezni.

Amarra első lépés az erdei legeltetés szabályozása, illetőleg korlátozása, mivégett a sarjűzemben kezelt fiatalosakban a legeltetés azonnal betiltandó s a teljesen letarolt erdőterület maggal bevetendő és őrizet alá helyezendő lenne.

Ezt községi és közigazgatási administratió útján meg lehetne valósítani.

E kérdés szorosan összefügg a mezőgazdasági s kivált állattenyésztési rendszer reformálásával, s azzal kapcsolatban oldandó meg.

Megerősítve látom e kérdés által is a *mezőfüves rendszerre való áttérés* czélszerűségét, valaminthogy e rendszer nagy mértékben megkönnyítené az erdőgazdaság rendbehozását. S általában csak azon rendszert mondhatjuk jónak, mely a gazdaság minden ágát összhangba hozván egymással, mindeniknek fejlődését előmozdítja.

A fennebbi szabály második ága inkább üzleti kérdés lévén, megfelelő elv és eszközök által oldható meg. Az üzletre kényszeríteni nem lehet, de annál inkább szükség annak fejlesztésére a társulási és vállalkozási eszközöket mozgásba hozni.

Szenítés és hammászat által is huzhatni hasznot, különösen a honnan a fát kiszállítani nagy nehézséggel jár.

De a kiszállítás és raktárakban való kezelés nálunk több hasznot hajtana. Úgy de épen ez jár legyőzhetlen nehézséggel s e miatt marad benn a fatermés az erdőkben! hallom az erős ellenvetést.

Ezzel szembe azonban az a szerény kérdésem van: hány helyen tettek már kisérletet a csusztatás és usztatással? Én a székelyföldön ennek hírét sehol se hallottam. De bocsánat: a «Székhavasán» ez utóbbi rendszer már meghonosult, s élő bizonyság arra, hogy az nálunk igen is alkalmazható, és pedig haszonnal.

Hiszen mi is hiányzanék nálunk az usztatási rendszer életbe léptetésére?! Hol van több erdei víz és forrás *vízfogók* alkotására? Hol több patak, kisebb-nagyobb folyó, mind a fátlanabb vidékek felé haladva?! Egy kis szabályozását e patakoknak, folyóknak, a mi leginkább a kövektől való megtisztításból áll, csak nem tekintjük erőnkön felüli munkának! Gerelyék

kő- vagy fagátak itt-ott szintén kitelnének. Az anyag mindenütt ott van helyben, csak épen a közmunka-erőt kellene igénybe venni s a munka-vezetőt, a ki esetleg munka-bérlő vállalkozó is lehetne, díjazni.

A meredek oldaloknak is meg van már a maguk vasútja (a *Loprestiféle* erdei vaspálya). Fatörzsekből készült csatornákat, melyekben a fákat lecsúsztassuk, nem nagy dolog volna előállítani.

Melyik rendszer alkalmasabb, az a hely természetétől függ. Szükség szerént combinálni is lehet a kiszállítási utakat. Ezek által mindenesetre elérnők azt, hogy az a 30—40% évi fatermés, melyet ma az erdőből kiszállíthatlannak mondanak s tényleg ott érintetlenül hagynak, értékesíthető lenne. Hasznot hozna az erdőbirtokosoknak s fát nélkülöző vidékeknek egyaránt.

Csak egy kicsit tanulni és utánjárni kell! Lám itt van közelünkben, közepettünk a híres görgényi faűzlet. Usztató rendszere a leggyakorlatibbnak bizonyult be. Virágzóvá tette az ottani kincstári gazdaságot, mely ma 30,000 forint évi jövedelmet hoz ki a korábban hozzáférhetetlennek tartott rengeteg belsejéből, egy-egy kis csermely felhasználásával. Készülékeinek modelljei a bécsi kiállításon, úgy közelebbről a kolozsvárin is feltűnést és elismerést vívtak ki s haladásnak ismertettek el a faűzlet terén. Talán nem ártana ezekről nekünk is tudomást szerezni. Át kell oda vándorolni, a dolgot a helyszínén tanulmányozni s meggyőződni, hogy abból egyet-mást épen nem lehetetlen nálunk is megvalósítani.

Ezekből kifolyólag eléggé indokolt, hogy 2. *a faűzlet czélszerű alapokra fektetve azonnal megindíttassék.*

Lám a «Székhavasa» birtokosaitól példát lehet venni, a mely 15,000 holdnyi erdejéből, honnan korábban sem kebli, sem kincstári kezelés mellett semmi hasznot húzni nem lehetett, sőt a birtok állandó megkárosodásnak volt kitéve, ma czélszerű, 120 éves fordájú üzemterv mellett, kebli kezeléssel, egy pár év alatt, már is 10,000 forint kapitálist teremtett s az erdőgazdaság évi tiszta jövedelmét 4513 forintra emelte, mit gazdasági és iparoktatási czélokra fordítván, a volt Marosszék közgazdasági életének felvirágoztatására egyik hathatós tényezőül tekintendő.

A más három nagy megye területén, mint a földbirtok-mívelési ágakban való kimutatása bizonyítja, igen sok egyes község van 10—60,000 holdig terjedő erdőség birtokában. Miért ne lehetne ezekben is czélszerű üzemterv mellett olyan üzletet megindítani, mely az eddigi jövedelmet megsokszorozza s az erdőket a mainál mégis jobb állapotba hozza? A közigazgatás és közbirtokosság méltán tekinthetné nemes és valódi feladatának a maga hatáskörében ez eszmék megvalósítására működni.

Különösen a csík- és háromszékmegyei revindikált havasokra hívom fel a figyelmet. Vajjon folytatnak-e itten oly virágzó erdögazdaságot, mint bár régebben?

Jakab Elek szerént: «A két székely és román határőrezred s az egy közös huszár-ezred szinte száz évig fedezte azok haszonbéréből (revindikált havasok) katonai ruházatát, ezredi költségeit; több normális és négy altiszti felsőbb iskolát tartott fenn belőle, s mikor a határőrintézmény megszűnt, még egy kis tőkéjük maradt fenn, mely 1867-ig közel fél millióra növekedett». E tőkék azok, melyekről már volt egy futólagos említés s a melyeket hátrább részletesen megismerünk. De hallgassuk tovább Jakab Eleket. «A Brassó, Szeben és hét bírák köz-havasbirtokai haszonbérben bíratnak egy század óta. Sok ezrekre megy Brassó és Szeben évi jövedelme, a kétszázezeret meghaladja a szász nemzeté, tőkéje két millió körül jár, minek fő-fő részét a havas és adójövedelem teszi.» * E jövedelemből a szászok és oláhok virágzó tanintézeteket alapítottak. Ifjaikat 3—600 forintos ösztöndíjakkal nagy számmal küldik évenként külföldi egyetemekre. A szászok csupán *ilyen ösztöndíjakra 15—20,000 forintot fordíthatnak minden évben.*

Hogy hasonló jövedelmeinket mi is hasonló czélokra fordítjuk az való. Anynyit azonban megközelítőleg se teszünk, mint a nevezett nemzetiségek, s a mit teszünk is, nem anynyira a jelen gazdaság eredménye, mint a múltból reánk maradt nemzeti vagyon gyümölcse. Igaz, hogy ez az oláhokra nézve még inkább áll; mindazonáltal ez összehasonlítás eléggé érthető, és nemzeti öntudatunkat, lelkiismeretünket komolyan figyelmeztető intés arra nézve, hogy legreálisabb közvagyonunk kezelésébe rendszert hozzunk be s ezáltal újabb forrásokat is nyissunk a közmívelődés és közjóllét elömozdítására.

3. *Az erdőgazdaság javítására az erdőbirtokosok egyetemes kötelessége erdei útak készítése és jó karban tartása, s a tutajozás és úsztatásra alkalmas patakok és folyók szabályzása.*

Ennek eszközlésére nem anynyira nagy mérvű befektetés, mint a bő anyag és közmunka-erő felhasználása szükséges, mi csak az első években fog súlyosabb terüként nehezedni reánk. Azután a fenntartás és gondozás épen nem kerülne sokba s a fokozódó erdőjövedelemből is fedezhető lenne.

S hogy e kérdés is mily szorosan összefügg a mezőgazdasággal, annak belátására elég emlékezetbe hoznom a roppant pusztítást, mit a folyók áradásai a völgyekben s a hegyi vadvizek az oldalokon fekvő szántóföldek talajában és termésében okoznak.

2. *Az erdőgazdaságnál és fanemek értékesítésénél különös figyelemben részesítendők a tölgyerdők.*

* *Jakab* Elek: «Adatok Marosszék közhavasai történeti és statisztikai ismertetéséhez» a «Marosvidék» czímű, Maros-Vásárhelytt szerkesztett közlöny 1877-ik évi 40—42. számában.

Ezt nem csupán azért emelem ki, mert a székelyföldi három uralkodó fanem között ez fordul elő legkisebb terjedelemben; hanem azért főkép, mert a tölgyerdő egész Európaszerte nagyon megfogyatkozott. Bizonyítja ezt azon körülmény, hogy a legnyomoruságosabb közlekedési és üzleti viszonyaink mellett is, tölgyeseinkből nyert ipar-készleteinket, különösen hordó-donga és padló-koczka (parquette) alakjában, Olasz- és Franczia országba, Belgium és Hollandiába szállítják.

Ebből két fontos következtetést lehet elvonni. *Első* az, hogy ha magunkra nem ügyelünk és tervszerű erdőgazdaságot nem folytatunk, csakhamar ki fog meríttetni tölgyeseinkben az egyik legkeresettebb fanem. A *második* következtetés pedig az, hogy ügyes és okos erdőipar mellett tölgyeseinket a legvirágzóbb és legjövedelmezőbb faipar állandó alapjává tehetjük.

Tőlünk függ, hogy melyik eset következzék be.

Ha a jobbat akarjuk, akkor mozogni és tanulni kell. Megtanulni a legkeresettebb gyártmányok legjobb előállítási módját, s összeköttetéseket hozni létre a készlet biztos elhelyezése végett.

Közköltségen Franczia országba és Belgiumba küldeni egy szakembert a nevezett czélból, a sok ezer hold tölgyerdő birtokában lévő községeknek vagy közbirtokosságnak bizonnyal kifizethetné magát s a közvetítő űzérek nyeresége szépen elférne a mi zsebünkben is. Consulatusaink támogatását ily ügyekben méltán reménlhetni.

Ha a magyar birodalom összes erdőiből 25.000,000 forintot érő belfogyasztás mellett ugyananynyit érő kivitelt tudnak eszközölni, gondos utánjárással nekünk is jobban kijuthatna ebből a birtokarányban minket illető $^1/_{15}$ rész.

Felvethetném tehát még azon kérdést is, hogy

5. *erdei ipargyártmányok által hol és mit értékesítsünk a fából?* Minthogy azonban e kérdést egy kissé behatóbban kell az átalános ipar keretében tárgyalnunk, itt csak röviden említem meg, hogy mint minden hegyi vidék lakói, durvább faedényeinket és butorainkat mi is magunk állítjuk elé s egy pár helyen szitakéreg-gyártással kivitelt is űzünk, valamint a fa-faragás (műmetszés) meghonosítása is kezdetét vette, de még jelenleg mind a finomabb izlésü butorokat, mind a rövid árukat nagyobbára külföldről fogyasztjuk.

További kérdésem az, hogy

6. *az erdei mellék-űzlet ki van-e nálunk eléggé merítve?* Gyánta, terpentin, olaj- és fenyőkorom készítés; hamuzsír-főzés, cserkéreg-hántás, festőanyagok előállítása, gyógyfűvek gyüjtése, szóval mind az, mit a fák és bokrok gyökere, kérge és virága s mintegy 7000 növényfajunk nyujthatnak, haszonra van-e már fordítva? Tudjuk, hogy csak alig-alig ezekből

valami, s alig is remélhető, hogy iparunk felvirágzása és saját talajunkon való növelése előtt e mellékkereseti források értékesítve legyenek.

Sőt, hogy a leglényegesebb és sürgősebb erdőgazdasági és faűzleti teendőkben is kellő eredményeket érhessünk el:

7. *szükséges az erdőgazdasági ismeretek népszerűsítése és terjesztése.*

Az a balhiedelem uralkodik országszerte s még tovább is, hogy létezik egy pálya, melyhez nem szükséges a tudomány, s e pálya a mezőgazdaság. Mindenesetre antidiluvialis felfogás és csakis az öröklegelő és ugarrendszer talaján díszlik még. S ki hinné, hogy van valami, a miben még ennél is alább állunk? Ez a valami pedig épen az erdőgazdaság. Erről a nagy tömeg még csak nem is sejti, hogy annak léteznék tudománya.

Hogyan várhassunk tehát értelmes erdőűzletet oly tulajdonosoktól, a kik az erdő természetéről, mívelési módjairól és a használat nemeiről kellő tájékozással nem bírnak.

Az erdőgazdasági ismeretek terjesztésére kétségkívül legjobb az olyan népszerű és alapos munkák olvasása, minő pl. *Bedő* Alberttől a pályadíjat nyert «Erdőőr» Budapest 1874 és 1878. és *Lázár* Jakab «Erdészeti kézikönyve» (Pest 1871); de az egyszerű fa-mértani ismereteket, alapos becslés és köbtartalomban való kiszámítás végett, már ma a jól szervezett népiskolának is nyujtania kell. Ez ismeretek, valamint a tölgyerdöknél a fajok biztos fölismerése hiánya az értékesítésben nagy hátrányára van a birtokosoknak. Ezt a vasútépítések alkalmával különösen tapasztalhattuk.

A faűzletnél anynyira mellőzhetlen köbtartalom-kiszámításhoz minden erdőtulajdonosnak bírnia kellene azon „*Segédtáblázat*"-ot, melyet Budapesten 1875-ben adtak ki.

Az az eszme, melyet Udvarhelymegye érdemes főispánja *Dániel* Gábor kezdeményezésére a közoktatási miniszter megvalósításnak indított, hogy t. i. a gazdasági felsőbb népiskolákban az *erdőszettan* is rendes tantárgynak vétessék fel, teljes elismerésünket és pártolásunkat érdemli s ugyanazt czélozza, a mit a 7-dik pontba foglaltunk.

Végül még csak egy kérdést vetek fel:

8. *Nem lenne-e hasznos dolog, hogy nagyobb erdőbirtokosaink akár egyesek, akár testületek, az országos erdőszeti egyesületbe lépjenek?*

Magyarország erdőségeinek $^1/_{15}$-öd része megérdemlené a képviseltetést egy ilyen szövetségben. A társulati kapcsok érdekközösséget teremtenének s az ország legtekintélyesebb és nagy befolyású szakembereinek figyelmét koronként erdőügyeinkre terelnék. Egy-egy közgyülés a helyszinén, mi közöttünk, ki tudja nem többet lendítene-e erdőgazdaságunk és űzletünk ügyén, mint egy egész erdőtörvény?! A társulás minden ügynek

felvirágzására még a legsikeresebb eszköznek bizonyult be. Gondolják meg a kiket érdekel.

Az erdőgazdaságra vonatkozó javaslataim kiegészítéséül ide iktatom még a székelymívelődési és közgazdasági egylet «Alakulásának indokolásá»-ból a következő pontokat, melyeket a nagy tekintélyü szakférfi *Bedő* Albert, m. királyi főerdőtanácsosnak köszönhetünk, s melyek azonnal is fogonatosítható, gyakorlati jó tanácsokat nyujtanak:

1. «A székek (megyék), vagy az erdőt közösen bíró községek vagy minden nagyobb erdőbirtokos község, alkalmazzanak erdőségeik gazdaságának vitelére egyenkint vagy közösen a szerint, a mint az erdőbirtok terjedelme igényli, erdészeti képzettséggel bíró szakembereket, úgy a mint mérnöki ügyekre mérnököket alkalmaznak.

2. Egyik legközelebbi feladat alkalmas jelesebb szakemberek által átalános gazdálkodási tervet készíttetni, tekintettel az erdők természetére, a lakosság szükségletére és az eladható fafelesleg értekesítésére.

3. A községek kebeléből megfelelő számú egyének bízassanak meg az illető községi erdő-rész állandó őrizetével, s ezek egyátalában ügyeljenek arra, hogy az erdőben semminemű károsítás, írtás, fa-rongálás, tilos legeltetés vagy tilos fahasználat ne tétessék; az ez ellen vétőket pedig feljelentsék s azok a községi pénztár javára megfelelőleg büntettessenek.

4. A községi erdők őrizetével megbízandó egyéneknek tétessék kötelességévé, hogy a lepusztított erdőrészek újabb beerdősíthetése végett azon erdőterületek közelében és alkalmas helyen megfelelő nagyságú faiskolákat rendezzenek be, s azokban a községi erdőkben tenyészteni kivánt fanemeknek a szomszédos erdőkből gyüjtendő magvait, a kiültetésre alkalmas erdei facsemeték nevelése végett elvessék, s azokból a kivánt czélnak megfelelő fákat neveljenek.

5. Az eszközlendő favágatások tekintet nélkül az út nehézségére, vagy az erdők távolságára mindaddig, míg rendes gazdasági tervek készíttetnek, *csupán ott foganatosíttassanak, hol az illető községi vagy széki erdő a legkorosabb;* ott, a hol a fa-fuvarozásra szükséges erdei útak hiányzanak, ezeket az erdőt bíró községek közösen készítsék el.

6. Az erdők azon részében, melyek a közelebbi 10 év alatt vágatás alá vétetnek, a legeltetés, az új erdő számára szükséges fiatal csemeték nevelése végett eltiltandó, kivévén azon esetet, midőn a levágott régi erdő helyett az új erdő mesterséges megtelepítése van czélba véve.

7. Az erdő vágatása vagy az azon levő fák kihasználása mindig csak az erdő bizonyos részére szorítkozzék, ez erdőrész pedig, mindaddig, míg rendes gazdasági terv nem készül, nagyobb ne legyen, mint az összes erdő birtokterületének egy nyolczvanad része.

8. A levágott erdőterületekben a legeltetés ne engedtessék meg addig

míg az új erdő anynyira nem nő, hogy az abba legelésre bebocsátandó marha a fák vagy csemeték levágása által kárt nem tehet.

9. Az erdőbirtokos községek tagjai mondjanak le az eddigi pusztító egyéni fa-használatról, még pedig úgy, hogy a rendszerint kihasználandó vágások fája természetben vagy a nyerhető jövedelem pénzben a községek birtokosainak birtokarányában osztassék ki.

10. A lepusztított vagy megrongált erdőterületek kimélet alá vétessenek, s az azokat bíró községek arra serkentessenek, hogy azokat szükségletöknek megfelelő fanemekkel újra erdősítsék, s e czélból kötelezendő lenne minden erdőbirtokos község erejéhez képest és szakértők tanácsa szerint bizonyos területen olyan erdőhelyet, mely jelenleg csupán sovány legelőül szolgál, vagy erdei famagvak elvetése, vagy erdei facsemeték elültetése által évenként beerdősíteni, s azt addig, míg a fiatal fák kellően felnőnek, a legeltetés elől elzárni.

11. Az összes erdők jelenlegi állapota egy kitünő képzettségü szakember által szoros vizsgálat alá lenne veendő, melynek alkalmával az illető erdőbirtokosoknak a legközelebbről foganatosítandó teendők iránt a helyszinén a szükséges szakbeli tanácsok megadassanak. Az ezen szakbeli vizsgálathoz szükséges költséget tekintettel arra, hogy az összes székelyföldi erdők léte és jövője van kérdésben, ez pedig országos érdek : a földmívelési miniszterium fedezhetné, mely az ily czélokra fordítandó pénzalappal rendelkezik.

12. Az erdőbirtokos községek lakosai figyelmeztetessenek, hogy a favágatás, a fahasználat és a fa-szállítás szakszerű módozatainak megismerésére és elsajátítása végett, igyekezzenek az állami erdőkben és különösen a görgényi, szászsebesi és topánfalvi erdőhivatalok kerületében folyamatban levő erdei munkákban anynyival inkább részt venni, mert végzett munkájokért ott megfelelő díjazásban is részesülnek. Ezzel kapcsolatban pedig a pénzügy-miniszterium megkérendő lenne, hogy a kolozsvári m. k. jószágigazgatóságot oly intézkedésre utasítsa, hogy az illető erdőhivataloknál tanulás és munkanyerés végett jelentkező székelymunkások az állami erdőmunkák teljesítésére felvétessenek.

13. Egy felállítandó földmívelési szakiskolában, vagy bár gazdasági szakoktatással összekötött valamelyik felső népiskolában az erdészeti alapismeretek megtanulására kellő súly fektessék, s e végből azon iskolánál egy külön erdészeti szaktanitó alkalmaztassék.

14. Az erdők felosztása iránti intézkedés függőben tartatik addig, míg részletesen ismerve lesznek azon tényezők, melyek az e tárgyban való határozatnak alapul szolgálhatnak.

Erdészeti szempontból felmerülhető további javaslatnak vagy útmutatásul szolgáló tanácsnak csak akkor lehet helye, ha az erdőgazdaság vite-

lére alkalmazandott szakemberek megkezdendő munkálataihoz, a közgazdasági teendők végrehajtására létre jövendő illetékes testülettől közelebbi utasítás leend szükséges és az ezen munkálatok alapján kipuhatolt tényállás ismeretes leend.»

Ezek után egyéb nem maradt hátra, mint ismételve felhívnom a figyelmet azon roppant kincsre, a mely erdőségeinkben rejlik. Már a földbirtok mívelési ágainak azon aránytalan beosztása, mely összes területünk majdnem fele részét erdőségekben adta ki számunkra: közvetlenül és feltétlenül arra utal, hogy önfenntartásunk eszközeit ép oly mértékben igyekezzünk ezen óriási tőkének észszerű gyümölcsöztetéséből állítani elé. De a tőkét magát meg ne támadjuk, mert akkor a jövő nemzedékek romlására élünk. Az erdő megbecsülésére méltán vehetünk példát Poroszországtól, hol az erdők területe a népesség sürüdésével nem apad, hanem épen növekszik.

Az erdőgazdaság részleteibe mélyebben nem ereszkedhettünk. Az nem is lehet e munka feladata. De a tényleges állapotok lehető megismertetése s némely adott eszmék talán mégis alkalmasok lesznek arra, hogy erdőgazdaságunk reformjára némi támpontokat nyujtsanak.

HARMADIK SZAKASZ.

Ipar, kereskedés és pénzügy.

I. Ipar és kereskedés.

Közgazdasági állapotaink ismertetésében, mondhatnám: a népmívelődés mezején, egy új térre lépünk. Oly térre, mely ma nálunk államférfiaknak és üzletembereknek, tudósoknak és közpolgároknak, egyeseknek és társulatoknak s együttesen ezer- és ezereknek képezi végső reményét a nemzeti élet fennállásának és életerős fejlődésének biztosítására.

A világtárlatok nemzetközi hajójának árboczlobogója által jelölt irány felé a népek gőz- és vitorlás hajói erőteljesen versenyeznek. A hatalmas járművek mögött, a nagy versenytér szélein, néhány csónak között a mienk is tengerre szállt. Fog-e a kéziipar ifjú lapátosainak izmaiban elég erő lenni a gőz útjának megfutására, s nagygyá növekedve érkezni be a meszszi kikötőbe? vagy pedig a versenyben felvert hullámok eltemetnek, vagy kalózhajó zsákmányúl ejt, mielőtt a jury elébe tehetnők apróságainkat? ki tudna erre még ma választ adni?!

Módosítsuk a képet. Az ipar- és kereskedés egy hatalmas folyam, melynek közepén áradatként zajlik a hullám, míg szélein, hol mi vagyunk, alig mozdúl a víz, sőt helyen-helyen posványnyá ülepedik. A nemzetgazdaság műfolyamának körforgásában létre jő-e vajjon az a folyamszabályozás, mely a parti víznek is erőteljes mozgást biztosítson? s ha nem is juthatunk a folyam közép-rohamába, legalább parti közlekedést bizton folytathassunk?

Higyjünk ennek elérhetésében, s hogy munkához láthassunk, vizsgáljunk meg talajt és eszközöket.

Földmíves nép vagyunk. Ez régi tény, s a székelyföldre nézve régi viszszás állapot. Azt mondják: a földmívelés jobb katona-iskola, mint a műipar. De hol van nálunk e katona képzésnek megfelelő tágas gyakorló-

tér ? S ha mind csak katonákká leszünk, ki készíti majd a szükséges fegyvereket ?

«Meg kell osztani a munkát !» korunk legpraktikusabb jelszava. Az aristokraticus, conservativ szellemű földmíves mellé állítsuk oda a democraticus iparost, mely élénk összeköttetései és mozgékonysága által a népélet egyoldalúságába változatosságot hozzon, a társadalom hézagait betöltse, az életforrások rejtett útait feltárja s a természet oly különböző adományait forgalomba hozza. Versenyével nyisson tért az individuális erők fejlésének, s mozgó, forgó tőkéjével teremtsen piaczot a földmívelési terményeknek.

Csak a sokoldalú foglalkozás által válik a nemzeti élet termékenyné. S már csak e szempontokból is ohajtandó a műipar fejlődése.

«A földmívelő népek — mondja *Roscher* — városi műiparra való áttérése hasonló haladás, mint a minő előbb a pásztoréletből a földmívelésre való volt. Mert csak a műipar tud *minden* természeti erőt szolgálatába hajtani. A természet sokkal több oldalú használása által tágabb működési kört nyer az emberi munka a műipar terén, mint a földmívelésben. A tőke is biztosabban, mert gyorsan s többet jövedelmez a műiparnál, mint a földmívelésnél. Termelvénye csekély térfogat mellett jelentékeny árt képvisel, s könnyen szállítható. Igaz, hogy *közlekedés nélkül meg van bénulva. S ha gyorsan nem mozoghat, túlszárnyaltatik, elnyomatik.*"

Itt nagyobb az ösztön is a számításra, haladásra, mert nagyobb a verseny. A rossz iparczikket ott hagyjuk, ha jobbat kaphatunk. S a mi kisiparunk legnagyobb nyomorusága épen ebben áll. S ez nehezíti meg más felől haladását is.

Ezen régebben védegylet által akartak segíteni. Ma a védvámot tartják védszernek. Valószinüleg mindkettő helyett czélszerűbb lesz az iparosság intellectualis megerősítése. Miféle eszközök által ? megkisértjük kifejteni.

Hogy mi az iparból elsőrangú nemzetgazdasági kérdést csináljunk, ez nem csak viszonyaink között indokolt ; hanem átalában is kétségtelen, hogy az *ipar világfontosságú tényezőnek van elismerve. Ipolyi* Arnold szerint * «a történelem felismerte, hogy az ipar consolidálása, az iparegyesületek és testületek, a czéhek, a gildek, compagniák s egyéb ily kereskedelmi s iparos társulatok alakúlása legalább is oly korszakos tényt képez a népek történetében, mint akár a népvándorlások s a keresztes hadjáratok, akár a politikai forradalmak vagy a hitújítási mozgalmak. Hogy épen úgy egyike volt ama tényezőknek, melyek új birtok- és nemzetgazdasági, valamint polgári és társadalmi forradalmakat idéztek elő.

* *Ipolyi* Arnold : «A magyar iparélet történeti fejlődése.» A «Századok» 1877. évi VIII. füzetében.

Semmi oly gyorsan és sikeresen a tudomány vívmányait nem értékesítette a gyakorlati életben, mint az ipar. Ez által lett mind teljesebbé és tökéletesebbé az emberi szellem hatalma az anyagon. Még a mezőgazdaság is abban az arányban lett belterjesebbé és gyümölcsözőbbé s öltött magára mind rendszeresebb mű-alakot, a mint az ipart szövetségeséül vette s vele és általa termelvényébe és annak feldolgozásába, értékesítésébe ipari elveket vezetett bé. Szóval: az ipar tett egyes nemzeteket vagyonosokká és hatalmasokká. Hogy a kifejlett ipar mily roppant összegeket bír forgó tőkéjéből az államnak is nyújtani, bámúlatba ejtő példa erre Franczia-ország, mely a történelemben példátlan hadisarczot ez eszközök igénybevételével fizethette ki.

De az ipar szellemi tőkékben is gazdag szokott lenni. Általános és fejlettebb népmíveltség a szabadságot hamarább vívja ki és biztosítja. Ez pedig az iparos nemzetek egyik nagy erkölcsi előnye. Sőt az ipar aggressiv, hódító erejének hatalmát napjainkban inkább érezzük, mint valaha. Ez eredményezi, hogy egy elmaradott, fejletlen ország fegyveres hódítás nélkül is adófizetőjévé lesz egy másik, az iparban előhaladott nemzetnek. Mindent, a mit földmívelés és állattenyésztésben termelhet amaz, a vámsorompókon keresztül tributumként szolgáltatja át.

S fájdalom, ilyen hadi-adót nemzetünk is sokkal többet fizet, mintsem soká megbírhatná.

Ángliának — Ipolyiként — «kereskedö gályái inkább, mintsem hadi hajói hódíták meg a félvilágot».

Az ipar dicsőítése alig foglalható méltóbb szavakba, mint midőn nevezett jeles irónk így szól: «A ki az ipar méltó történetét megírandja, az az emberiség legszebb lapjai egyikét, a szorgalom s az erény, a munka és mérséklet, a szellemi s anyagi haladás és jólét, a polgárisodás és művelődés valódi történelmét fogja megírni. Az újkor csak az ipar által emelkedett föl azon magaslatra, a melyen áll.»

Hogy menynyi jutand e dicsfényből Magyarországnak s benne különösen a maroknyi székelységnek, azt előre is sejthetjük, mindazonáltal tartsuk fenn itéletünket a tények megvizsgálása után.

1. Bányaipar.

A ki térképünkre tekintvén, látja Erdély délkeleti szögletén azon magas hegyvidéket, melyet székelyföldnek neveznek, és olvassa geologiájában e föld gazdag ásványképleteit, önkénytelenül virágzó bánya-iparra következtet ottan. Pedig szörnyen csalódik, mert alig mutathatunk föl valamit e tekintetben. Egy *sóbánya*, egy *rézbánya*, egy *vas* és egy *barnaszénbánya* mind az, a mivel bírunk.

a) *A parajdi sóbánya.* A só nemzetgazdasági jelentősége eléggé ismeretes. Hogy eledeleinkben menynyire nem nélkülözhetjük, közönségesen tudva van. Hogy az állatok táplálkozásában is fontos tényező, a gazdaközönség előtt nem szorúl bizonyítgatásra. Ennek horderejét a mezőgazdasági állatokra nézve különösen az angolok ismerték föl. «A só — mint *Mosel* Antal * mondja — fűszerül tekintetik ottan, mely ingerli a falánkságot, emeli az emésztést, úgy, hogy a rossz takarmány is vágygyal emésztetik föl; az állatok erősebbek lesznek, sok és egészséges tejet adnak, húsban nevekednek, fényes bőrt kapnak és a legtöbb betegségektől mentesíttetnek. A ló virgonczságban és ruganyosságban nyer, megtestesedik és tartós munkában nem egyhamar fárad ki. Egy mérsékelt adag só megvédi a lovat bélgörcs, szélkín, bősz, lob, bélféreg, nátha, mirigy és csüdcsömör ellen.» A szarvasmarha húsosodik, zsírosodik általa s védve lesz dugulás gyuladástól. Úgy, hogy az minden közönségos ragály és dög ellen óvszer. A juhoknál a gyapjút növeszti és finomítja. A rossz legelő és istálózásból származó bajoknak ellenszere. Ép így a sertéseknél.

Ezenkívül a nemzőtehetséget fokozza, a fiatal marha fejlődését előmozdítja; erőteljesebbé teszi a trágyát s így a gabnatermelésre is fokozólag hat.

Nyirkos takarmányt, zöldséget, téli veteményt kevés apró sóval behintve, biztosan és sokáig el lehet tartani.

Annál rosszabb, hogy a marhasó árulásának megszüntetése által, közvetlenül a marhatenyésztés kárára dolgozunk.

A sónak ipari használata szintén nagymérvű. A timár munkája, a szóda, üveg- és papirgyárak, a szappanfőzés, kohászat, foncsorlás, ezüstkivonás mind a só ipari fontosságát hirdeti.

A sónak Erdélynél gazdagabb hazája nincsen. S hogy e kincsből a székelyföldnek menynyi jutott, a földtani jellemzésben méltatva volt. Szabad használata csak a sósvíznek van itten, s bányászatot csupán Parajdon folytat az állam.

Hogy ennek *sóbősége*, *minősége* és *termelési* menynyisége kellően kitünjék, a *Mosel* Antal részletes ismertetéséből átveszem az erdélyi hat sóbányára vonatkozó következő adatokat.

Sóbőség 273 mázsányi köbölekben:

Déésakna	3.200,000
Kolozs	3.000,000
Maros-Ujvár	10.000,000
Vizakna	12.000,000
Torda	12.600,000
Parajd	24.000,000

* *Mosel* Antal: «A só közgazdászati jelentősége.» A magyar orvosok és természetvizsgálók X. nagygyülésének munkálatai. 1865. 177—192. l.

A vágott só *neme*, *tisztasága*, *hulladéka* és *apadása* % szerint, a raktárban :

	Tiszta	Földes	Apró és hulladék	Apadás
Déésakna	98.80	—	0.94	0.86
Maros-Ujvár	97.57	0.88	1.22	0.53
Vizakna	91.67	5.01	2.85	0.47
Torda	97.73	0.90	1.02	0.35
Parajd	98.79	0.10	0.88	0.23

A parajdi e szerint *sóbőségben* többszörösen fölülmúlja valamenynyit, *apadása* legkevesebb van s *tisztaságban* is a legelső deésaknainál csak 0.01-al áll alább.

Az erdélyi sóbányák *átlagos évi termelése* (bécsi mázsa), *jövedelme* és *termelési költségei* :

	1841—50	1851—60		1861—63		Pénzérték az eladási ár szerint	Költségek
	kösó	kösó	marhasó	kösó	marhasó	1861—63-ikl átlagban	
Déésakna	79,868	95,650	846	114,673	2,917	530,413	25,888
Kolozs	48,876	—	—	—	—	—	—
M.-Ujvár	583,066	725,679	10,739	658,647	39,015	3.068,791	350,757
Vizakna	45,320	54,891	—	50,438	—	232,015	16,228
Torda	19,059	92,064	—	58,358	—	268,447	65,534
Parajd	42,381	92,711	1,138	87,766	1,952	405,215	19,422

A termelés menynyiségét illetőleg Parajd — e székely sóbánya — az első évsorozatban az 5-dik, a második- és harmadikban a 3-dik helyet foglalta el.

Termelésének pénzértéke a harmadik helyen áll s termelési költsége csaknem a legkisebb. Termelése tehát a negyvenes évek óta méltán több mint megkétszereződött, mert termelési költségei, az értékhez viszonyitva, mindenik között a legcsekélyebbek.

Pedig nem szabad említetlenül hagynunk, hogy közlekedés tekintetében nagyon nyomorúságos a helyzete. Üzletének főiránya t. i. Csík, s Udvarhelyen át Háromszék és Brassó, s közlekedési útai mindkét irányban roszszak. Gondoskodni kellene tehát ezek jókarba-hozásáról s e mellett Etéden keresztül nyitni egy jó kőútat a héjasfalvi indóház felé.

Újabb időben termelése 1874-ben 102,522, 1875-ben 85,901 mázsa volt. Eladatott az első évben 75,798, a másodikban 76,811 mázsa. Ugyanekkor bevétele 333,888 frt, kiadása 44,286 forintot tett.

Átlag foglalkozott a bányában 128 munkás, kik együtt 14,126 forint munkabért kerestek.

Az állam összes sóbányáiban — a statisztikai évkönyv szerint — a munkások száma 1874-ben 2098 és a *társládák vagyona* 291,257 forint 77 krajczár volt, mely utóbbiból a parajdira 11,745 forint 85 krajczár esik.

b) *Rézbánya.* Csík-Szent-Domokostól északra, mintegy másfél óra járásnyira fekszik, a Balán havas aljában, Balán falu, hasonnevű rézbányával. Mint fedezte fel itt e század elején a rezet egy timafalvi Opra nevű pásztor, mint tette arra a kincstár kezét s mívelése többe kerülvén, mint a menynyit jövedelmezett, mint adta el 5000 váltó forintért a Zakariás családnak, melynek kezében a bánya nemsokára 8—10,000 forint évi jövedelmet hozott, s mint kerítette azt egy brassai szászok és külföldiekből alakult társaság csellel kezére s mint maradott az végre az élelmes szászok birtokában: e historiai tényeket érdekesen írja le *Kővári* L., *Benkő* K. és *Orbán* B. E tekintetben tehát hozzájok utalom az olvasót. Én e helyen egyszerűen csak a bánya jelentőségéről akarok röviden szólani. S azt annál rövidebben kényszerülök tenni, mert tulajdonosai azok közzé tartoznak, kik a kért termelési és üzleti adatokat jónak látták e műtől elvonni, elrejteni.

A legfontosabb, szomorú tény tehát az, hogy e gazdag kincse a székelyföldnek idegenek számára adja a dús jövedelmet. *Orbán* Balázs szerint e bánya most évenként 3000 mázsa Rózsarezet ád (Magyarország 1874. évi termelése 9 és félezer méter mázsa volt), mely oly jó hírben áll, hogy a purával párhuzamosítják s 5—6 forinttal mindig drágább a felső-magyarországinál. Van a bánya közelében, az Olt völgyén egy hengerzúzmű egy 30 nyilú zúzda és víz-kivonó készülék, melynek segélyével az érczet foncsorozás által (törés és mosás) veszik ki. Ezenkívül az olvasztók és kohók.

Nevezetes a bányákból kifolyó, kénsavas rézoldadékból álló cementvíz, melyet medenczékbe felfogva, bele mindenféle vasdarabokat vetnek, melyeket a víz feloldván s velök egyesülvén, rézzé változtatja. Az így nyert veresszínü lágy réz, melyet naponta kiszednek, mintegy 80—90%-ot szolgáltat. S mivel kezelése majd semmi költségbe sem kerül, ez adja a legnagyobb hasznot. E cementatio által évenként 500 mázsa rezet nyernek, melynek mázsája 18 forintba kerül. * Az olvasztáshoz szükséges meszet és fát bővében és igen potom áron kapja a társaság.

A balánbányai telep érczei — *Herbich* szerint — részint a kőzetben vannak behintve, részint szalagalakulag települvék be, részint tömzsszerüleg vannak kifejlődve, s főképen vaskénegből állanak, rézkéneggel váltakozva. A közép színtájakban ólomkéneg is jő elő. Réztartalmuk 0.s—12 %

* *Orbán* B. «Székelyföld.» II. köt., 93—5. lap.

között váltakozik. Az érczek állandó kisérője a tejfehérszínü kvarcz, 30%-ig menő rézkéneggel. *

c) *Vasbányák.* Ezeknek is inkább csak története van. A székelyföld vasban nagyon gazdag, s hogy a fülei, szent-keresztbányai és kovásznai vasbányák mégis megszüntek, hogy a művelésöket folytató, külföldiekből álló társulat megbukott, illetőleg a munkát megszüntette, azzal végképp felhagyott, ennek oka korántsem az ércz és termelési anyagokban, mint inkább a társulat szervezetében és természetében keresendő.

A fülei és szent-keresztbányai vasbányákban a munkát 1875-ben szüntették meg. Az utolsó évi termelés 40,283 forint értéket képviselt s a forgalom 72,567 forint volt. Állandóan 253 munkásnak nyujtott foglalkozást, kik nagyobbára, mint maga a társulat is külföldiek voltak s naponta 283 forint napi bért húztak. E szerencsétleneket az a csapás is érte, hogy társládájuk a társulat kezelése alatt szintén károsodást szenvedett.

Ma már egyedül a *bodvai vashámor* áll fenn, Erdővidéken (Udvarhelymegye), Magyor-Hermány határain. Ennek alapítója ugyanaz a Zakariás, ki a szt-domokosi rézbányákat bírta. Utóda kezén a bányából évenként mintegy 1000 mázsa vasat termelnek. Vasúthoz közelfekvő előnyös helyzeténél fogva, s mert ércze gazdag és kitünő, fa és barnaszén bőven s vízerő kellő menynyiségben van: elegendő befektetéssel virágzó bányaipart lehetne itten elővarázsolni.

d) *Barnaszén bánya.* Úgy látszik, a gondviselés gondoskodott arról, hogy mikorrá Erdélyben a pusztító gazdaság az erdőket megsemmisíti, a letarolt erdők talaja alatt találjunk bő tüzelőszert. Anynyi barna és kőszenet, csak a már megejtett szórványos kutatások s mintegy rábukkanásokból itélve is, alig tartalmaz egy hasonló nagyságú terület, mint Erdély.

Turfa, barna- és kőszén nem bevésbbé kincse a jövőnek, mint erdőségeink nekünk. Geologiai megjelenésük a harmadkori és özönvízi képlethez tartozik.

Barnaszén határozott nyomai vannak a *mezőségen* (Szabéd, Kibéd, M.-Madaras, Fele, Galambod stb. községek határán), melyek alapos kikutatása és mívelése e fahiányban szenvedő nagy vidéknek áldásává lehetne.

Sehol azonban oly nagy kiterjedésü, gazdag rétegekben nem mutatkozik, mint a Hargita déli és délnyugati nyujtványaiban. Az elsőben Al-Torjáig kisérhetjük nyomait, a másodikban pedig Illyefalva határáig. Nagy zöme azonban Homoród-Szt-Mártontól (hol kvarczkristálylyal áttörve jelentkezik) H.-Almás, Vargyas, Száldobos, Barótli határain át Köpecz és Felső-Rákosig terül el. Itten bír mintegy 4 négyszögmérföldnyi

* *Herbich:* «A székelyföld földtani és őslénytani leírása.» 1878. 47—8. l.

területtel egy barnaszénbányát az «Erdélyi kereskedelmi és Hitelbank» (Maros-Vásárhely.) *Erdővidéki barnaszénbánya* néven. Ennek termelési s üzleti viszonyaira *Békésy* Károly tárgyhű leírásából merítem az adatokat.*

A bánya művelése nagyobb mértékben 1874-ben vette kezdetét. Ezt megelőzőleg a jelenleg felhagyott fülei vashámor számára, egy más ponton, szintén bányászták a barnaszenet.

Az erdélyi aristocratia által alapított bank a bányaművelést száz darab ötezer forintos részvényekre fektette, mely részvények felét maga bírja, más felét egy társulatnak juttatta.

A bánya nagy előnye *anyagának roppant bősége*, és pedig nemcsak mérföldeket elfoglaló kiterjedésben, hanem a rétegek vastagságában is.

A kő- és barnaszénbányák nagy részénél az a hátrány van, hogy vékony rétegüknél fogva nagy területen kell a termelést folytatni, hogy egy bizonyos mérvü szükséglet fedezve legyen. Ez pedig a költségeket nagy mértékben fokozza. S igy vagy drágán kell adni a szenet, a mi versenyképességét csökkenti, vagy ha olcsón adják, az üzlet nem folytatható haszonnal.

A hol a bányászat a föld alatt foly, ott legalább is egy embermagasságnyi üregekben kell a munkát űzni. Úgy, de ha a réteg ennél vékonyabb talál lenni, akkor a munkát idegen és hasznavehetetlen anyagra is ki kell terjeszteni s a szenet borító palát támaszokkal kikötni, míg a vastag rétegü szén magamagát fenntartja.

Az erdővidéki barnaszén három rétegben, együtt 16 méter vastagságban terül el, mely rétegek közül a felső 9 méter vastag. Tehát mind a szélességben, mind a vastagságban való kiterjedés teljesen kielégítheti a barnaszénbányához kötött leg-felcsigázottabb igényeinket is, és hoszszú időkre bíztosítja a termelési anyag bőségét.

Minthogy e barnaszén anynyira ifjú, hogy még a fa rostjai is felismerhetők benne, sőt néhol még át sem alakúlt teljesen, egész fa-tönköket találunk a szén között, mely kávészínü puha anyagból apróságokat (pl.: ing-gombot, szivar-szipkát stb.) lehet faragni; e körülményből származik mindazon ellenvetés, melyet e barnaszén ellen fel szoktak hozni, hogy t. i. porlékony, hamva igen sok, mintegy anynyi, mint a közönséges fáé, a fűtésnél több dolgot ád és füstjének szaga nehéz.

Mindezen hátrányokért azonban bőven kárpótol olcsósága, mert míg pl. a petrozsényi kőszén mázsája Gyula-Fejérváron 41 krajczár, az erdővidéki barnaszén az ágostonfalvi vasuti állomás mellett 13 krajczár.

A végrehajtott kisérletek szerint egy öl lágyfa fűtési értékének 12

* *Békésy* Károly: «Az erdővidéki barnaszén-bánya». Kolozsvártt, 1877.

mázsa erdővidéki barnaszén felel meg. Ennek pedig az ára 1 forint 56 krajczár, mely ár még távolabb vidékre szállítással is olcsóbbá teszi a fával való fűtésnél. E szén továbbá vagy épen nem, vagy csak oly parányi mértékben tartalmaz ként, hogy ez sem a művelésnél gyúladást nem okoz, sem pedig a kemencze érczét nem támadja meg.

A társulat javára megbecsülhetetlen előny az, hogy a bánya szája a vasuttól csupán fél mérföldnyi távolságra esik, mely vonalon egy lóvonatú vasút szállítja a szenet a keleti paspálya mellé közvetlenül felállított raktárba.

A termeléshez szükséges munkaerő a bánya vidékén élő székelyek között kellő mértékben feltalálható, s ha ez által számukra tisztességes és biztos kereset nyilt, a bányatulajdonosok is meg vannak nyugodva azon, hogy erőteljes, ügyes munkásokat bírnak.

Nyáron át 80—90 munkás, télen három anynyi dolgozik. 280 csillén (apró, szállító-kocsik) 20 ló végzi a szénszállítását a raktárba.

Az üzlet nagyobb lendületet csak akkor nyert, midőn sikerült a keleti vasut szénfogyasztását e bánya számára biztosítani. Ez pedig nem volt könnyü feladat. Mint Békési előadja: «a vásárhelyi bank kénytelen volt ez ügyben egy emlékirattal megtámadni a vasúti igazgatóságot és a nyilvánosság előtt feltárni az államnak és társulatnak okozott károkat ezen olcsó és alkalmas tüzelő anyagnak mellőzése miatt. Az állam tulajdonába jutván a vonal, a társulatnak is megkönnyebbült pártfogást eszközölni e hazai iparvállalat iránt. Az előhaladásnak legnagyobb akadálya a petrozsényi bánya volt, mely szintén az állam tulajdonát képezvén, érdekében állott az ott termelt anyag felhasználása. Először természetesen az erdővidéki szén a fűtők véleménye szerint egyátalán nem volt alkalmas a vonat hajtására s a hágókon megállott vele a vonat. Később sikerült anynyit kivinni, hogy felerészben a petrozsényi szénnel keverve, használatba vétessék. A mint egyszer a jég meg volt törve, a baróthi szén is javúlni kezdett: a felerész petrozsényi szén leszállíttatott egy harmadra; most már pedig egy magára is elbírja a baróthi szén a vonatot és csak a hágóknál alkalmaznak egy negyedrész petrozsényit. Így történt, hogy a vonal az első hónapokban csak 20 ezer mázsát, azután 23-at, majd 30, 40, 50 és most már 60 ezer mázsát vagyis a bánya összes termelésének 69%-át fogyasztja el havonként». Mindez adatok 1877-ről szólanak, mely évben a fogyasztás Erdély egyes nagyobb városaiban is lendületet vett, így pl. Nagy-Szeben és Maros-Vásárhely 3—3, Kolozsvár 2 és Brassó 1 ezer mázsát fogyasztott havonként.

Ha e 7—800 ezer mázsányi termelést az állam 1874-ik évi 15 és fél millió mázsa termeléséhez hasonlítjuk, már így is jelentékeny mérvűnek mondható az; de virágzása még csak akkor fog bekövetkezni, ha az összze-

kötő vasut megnyiltával Oláhországban is piaczot teremthet magának, hol jelenleg a drága angol kőszenet fogasztják.

Kétszeres indoka lenne örömünknek az űzlet felvirágzásán: először, *mert székelyföldi termék*, hol sokaknak ád keresetet; másodszor, mert tiszta magyar vállalat, még pedik az *erdélyi magyar főnemesség iparvállalata.*

Ha a tőke és értelem ezen az úton halad, ez a legszerencsésebb irány közvagyonosodásunkra. Méltán óhajthatjuk tehát, hogy siker kövesse e törekvést.

A Hargitának Csík-Szeredához közel fekvő oldalán, Csicsó határában, egy társulat részére a kőszénbányászat szintén engedélyezve van. Itt azonban a rengeteg erdők hazájában, oly elzárva a vasúti közlekedéstől, annak ez idő szerint kilátása a termelésre nem igen lehet.

e) *Ólombánya.* Mintha látnám az olvasó szeméből a kérdést: «quid hoc est?» Legújabb kísérlet, a székelyföld kebelében lévő sokféle kincsek közül egyet ismét forgalomba hozni, egy újabb vállalattal a megélhetés és jóllét eszközeit szaporítani.

Ha sikerül, dúsgazdagokká teheti a vállalkozókat s kenyeret biztosít néhány munkás székely családnak.

Csík-Gyergyóban, a tölgyesi szorosban, ennek érczgazdag palájában a ruszbergi bányatársulat már 1837-ben bányászni kezdette volt az ólomfémet, melynek mázsája 45—65 font ólmot s 3—9 lat ezüstöt tartalmazott. 1848 óta azonban teljesen anynyiba volt hagyva a termelés. A Borszéktől északkeletre fekvő *Holló* falunak határán, egy kőszikla oldalában most is látható egy 60—70 lábnyi mélységű bányaüreg, mely korábbi kísérletek nyomaként maradt hátra.

Nevezett *Holló* határán indította meg épen napjainkban egy székelyudvarhelyi társaság a bányászatot. A vállalat jövőjéről, valamint a termelés mérvéről még nem szólhatunk, csak anynyit tudunk, hogy az ólom mellett mintegy 2% ezüstöt vonnak ki.

Aranyra is folynak a kutatások. Eredményéről azonban még semmi sem hallatszik.

2. Gyár-ipar.

A székelyföldi gyár-ipar igen szűk körére terjed e fogalomnak s azon alkatrészek, melyek anyaguk és műtermékünél fogva nagyon becsesek, magas értéket képviselnek, s így az anyagi előhaladásra termékenyítőleg hatnának, vagy lényeges kulturai szükséglet kielégítésére lennének irányozva, legnagyobb mértékben hiányoznak gyáriparunkban. Sőt fájdalom, legkifejlettebb és legerőteljesebbnek épen azt kell kijelentenünk, a melynek morális alapja a legkevésbbé védhető, t. i.:

a) *A szesz-ipar.* A szeszgyárak száma Csíkmegyében 1, Háromszékmegyében 28, Maros (Torda)-megyében 9, Udvarhelymegyében 5, összesen 43.

A szeszgyártás legjelentékenyebb központja, a székelyföld északi részében *Maros-Vásárhely* (Szentkirálylyal), a déli részen pedig *Kézdi-Vásárhely*, mely utóbbi helyen csak magában 12 szeszgyár van, s termelésével és jövedelmi adójával az államban mindjárt Szeged után következik.

Az itteni gyárak mind tős-gyökeres székelyek kezében vannak, kik azzal igen ügyesen combinálván marha-hízlalást és mészárszéket vagy kiviteli marhakereskedést, egészen szolid és erőteljes anyagi viszonyokat teremtettek maguknak, úgy hogy semmiféle verseny őket nem fenyegetheti.

A gyárak 10—40 mázsát dolgoznak fel naponta s úgy átlag 6—7000 mázsa tengerit és rozsot fogyasztanak havonkint. Egy mázsa után mintegy 54 fok szeszt és másfél hectoliter moslékot nyernek.

A kezelő személyzet áll egy középminőségű gyárban 1 főzőből, kinek havonkint 60 frt fizetése van, s 5 legényből, 12—12 forinttal.

Miután a szeszgyárak száma az országban, 1874-ben 80,014 volt, s a szeszadó-előirányzat 6.000,000 forint, ebből mintegy 731 forint esnék egy-egy gyárra, de miután a kézdi-vásárhelyi adóhivatal területén, 1876 ban, mintegy 15 szeszgyár után 53,164 formt 74 krajczár adó folyt be s tehát egy gyárra 3—4000 forint adó esik: látni való, hogy itt a gyártás mérve az országos átlagot sokszorosan fölülmúlja.

S e roppant menynyiségü szeszt fájdalom, mind Csik- és Háromszékmegyében fogyasztják el. Sőt ennél jóval többet, miután a fennebbi számban a nevezett két megye területén lévő többi gyárak mellőzve vannak.

Azért jegyeztem meg, hogy bár a tulajdonosok anyagi előhaladásának fontos eszközei e gyárak, de a nép morális életének ép oly hatalmas rombolói.

Az egyedüli vígasztalás némileg abban áll, hogy ez űzlet, legalább itt Háromszékmegyékben, a székelység kezén van. Ez egyik erős jele a nép életrevalóságának.

E tekintetben egy jellemző adomát igtatok ide. Midőn egy zsidótól kérdezték, hogy Kézdi-Vásárhelytt miért nem próbálja meg a szeszgyártást, így felelt: egy vásárhelyi polgárból ki lehet venni tíz zsidót, s még akkor is megmarad benne egy görög. Ott tehát a zsidónak nincs mit keresnie.

b) *A sör-ipar.* A sörfőzés Magyarországon más szempontból itélendő meg, mint Németországon és Ausztriában. Ha t. i. arra gondolunk, hogy míg pl. 1872-ben nálunk 1.136,306 mérő sörtermelés volt s Ausztriában mintegy 20—25 millió, nálunk közel másfél — amott 20 millió frt adóval — s e mellé veszszük azon nagymérvű behozatalt, a mit onnan fogyasztunk: önként ajánlja magát az aránytalanság kiegyenlítésére az a mód,

hogy fokozzuk sörtermelésünket. De ha másfelől meggondoljuk, hogy mi kiválóan bortermelő és borkereskedő ország vagyunk, s a sör terjedése egyenesen ezzel összefüggő érdekeink rovására esik: e szemponthól azt kellene óhajtanunk, hogy legalább benn az országban semmi sör se fogyasztassék. S ez utóbbi teljesen indokolható hazafias álláspont is, melyet sokan foglalnak el.

Minthogy azonban semmiféle, sem morális, sem politikai, sem nemzetgazdasági eszköz és hatalom nincs kezünkben, az emberek ízlésének irányt szabni, s minthogy *tény* az, hogy a sör mind kedvenczebb ital lesz nálunk is, és fogyasztása évről-évre fokozódik, nincs más mód, mint fokozottabb termelés által legalább elejét venni a nagymérvű behozatalnak.

Sőt egy lépéssel tovább megyek. Ha már népünkkel szemben sem bírjuk semmiféle eszközzel az anynyira erkölcs- és vagyon-romboló pálinkaivást megakadályozni, kérdem: nem volna-e erkölcsi és nemzetgazdasági tekintetben kívánatos a kevés szeszt tartalmazó, tehát a részegségre kevesebb alkalmat szolgáltató olcsó sörök meghonosítása által mérsékelni a pálinka-fogyasztást. Én abban a meggyőződésben vagyok, hogy ez hasznos dolog lenne.

Ez előtt egy néhány évvel Weimárban arról tanácskoztak, hogy a söripar ügye a pénzügyi tárczából kivétetvén, tétessék a vallás- és közoktatásügyi tárczába, s kezeltessék vallás-erkölcsi szempontok szerint. S bármenynyire furcsa is e kérdés ilyetén felfogása első tekintetre, el kell ismernünk, hogy a közerkölcsiséggel az legalább is oly közel érintkezésben van, mint a pénzügyekkel.

A székelyföldi sörgyárak mind számuknál, mind termelésüknél fogva igen jelentéktelenek s csekély fogyasztásunkat mellettük, részint a kőbányai, részint a szászföldi sörgyárak fedezik. Ez idő szerint Háromszékmegyében 5, és Maros (Torda)-megyében 1 sörgyár áll fenn.

c) *Malomipar*. Gabnatermelő országban, minő Magyarország, igen fontos körülmény, hogy a termények jó része legalább ne egészen nyers állapotban jőjjön forgalomba. S hogy legalább élelmi szereink műipar által külföldön feldolgozva, ne kerüljenek az értékesebb alakban ismét behozatalra, mint az igen sokféle nyers terményeinkkel történik. Ez érdeket a gabnatermelésnél egészen meg is óvtuk, mert a magyarországi malomipar mind termelésének mekkorasága, mind minősége által a világkereskedelemben első rangúvá nőtte ki magát, termelése ismeretes Chinában és Japánban s az angolok utánzásra méltónak találták rendszerét.

S mi jut ebből a székelyföldnek? Az a mit a természet a gabnatermelésben átalában juttatott. A menynyire nem beszélhetünk itten gabnakivitelről, oly kevéssé lehet szó a malomiparról is. A mi azonban a szé-

kelyföldre, mint egészre így áll, az alól annak egyes vidékére nézve van némi kivétel.

A háromszékmegyei és erdővidéki kitűnő tisztabúza, mely a magyar alföldinél semmivel se áll hátrább, némi mértékben a malomiparban leli értékesítését. Igaz, hogy ez virágzásának inkább csak múltjával dicsekedhetik, midőn még a vasútak kora előtt, legalább Erdélyben nagyon keresett volt annak terméke, de az üzlet csökkenése után is a helyi fogyasztásra még mindig ez nyújtja Háromszékmegyében a finom lisztet.

Gőzerőre alkalmazott műmalom csak egy van Baróthon ; de vízműmalom, mely finom lisztet ád, jelenleg is mintegy 30 működik, túlnyomóan Árkoson, Körispatakon és Kilyénben. Ezek szerkezete nagyon ősi és egyszerű, minélfogva egy pár %-al bizonyosan kevesebb lisztet adnak, mint a tökélyesített műmalmok mindazonáltal minőség tekintetében semmi kívánni valót sem hagynak fenn ; sőt miután babbal, a mit itt nem is termesztenek, nem vegyítik, tisztaságuk felől nyugodtabb lehet a fogyasztó, mint a nagy forgalomnak örvendő finom lisztek egy részével szemben.

A mi a közönséges lisztelő malmokat illeti, ezek a mi vízbőségünk és folyamgazdaságunknál fogva mind vízművüek. Van pedig ilyen Háromszékmegyében 400, Udvarhelymegyében 263 s a többi megyékben is ezek arányában. A malmok egy nagy része *ványolóval* van összekötve.

d) *Gyufagyár*. Fabőségünknek ez anynyira megfelelő üzlet Parajdon (Udvarhelymegye) indíttatott meg Budapesten lakó *Reiter* József által. A gyár felszereléséről, mely a Kis-Küküllő vízerejét is felhasználja s e mellett a legtökéletesebb gépei vannak, azt állítják, hogy egy pár százezer forintot képvisel.

Közelebbi időben a gyár egy része leégvén, felszerelése még tökéletesbült az által, hogy olyan vasszekrényeket alkalmaztak belé a már kénezett gyufa elhelyezésére, melyekben a kén által keletkezni gyakran szokott tűz egészen localizálva van.

Fenyűfa szükségletét a gyár a már ismert «Székhavasá»-ból fedezi, honnan a Szováth vizén a gyár fürészmalmához évenkint mintegy 8—900 rövid öl fát úsztatnak, melyért a volt marosszéki havasbirtokosság 6—7000 forintot veszen be.

Termeléséről a következő — 1875-ik évi — adatok nyujtanak tájékozást. Év folytán foglalkozott a gyárban átlag 200 munkás (80 férfi, 80 nő és 40 gyermek).

A férfiak napi bére 80—100 krajczár, a nőké 60—70 és a gyermekeké 30—40 kr.

Termeltek 200,000 csomag gyufát s az évi pénzforgalom 120,000 forintot tett.

Üzletének főpiacza az országon kívül Moldva, Bukovina és Galiczia.

e) *Üveggyár.* A borszéki vízzel való kereskedéshez szükséges üvegeket a tulajdonos községek saját gyárukban állíttatják elé, hol a lakosságnak több mint fele (60—70) nyer foglalkozást és keresetet. Az itteni üveggyártásnak az az előnye van, hogy a hozzá szükséges anyagok helyben nemcsak bővében vannak, de olyan kitűnő minőségüek, hogy azokat egy cseh-országi üveggyáros a hires cseh-üveg anyagainál részben kitűnőbbeknek állítá. Ezt bizonyítja azon körülmény is, hogy a borszéki üveg, daczára a legprimitivebb gyártásnak, a legjobb színtelen üvegek közzé számítható. Hogy a borvíz-szállításhoz miért nem gyártanak kevésbbé törékeny üveget, s czélszerű berendezés és szakképzett művezető alkalmazása által a gyártást miért nem terjesztik ki másféle üvegek előállítására is, e kérdésekre feleletek a laikus birtokosoktól hiába várunk!

Ezenkívül gróf *Mikes* Benedeknek van üveggyára *Bükszádon*, hol évenkint 18,000 schock üveget gyártanak. *Bárkányban* és *Krasznán* (Bodzaszorosban) szintén van egy-egy üveggyár.

Részletes adatokat a termelés és üzletről nem voltam szerencsés nyerhetni; de a tulajdonos gróf nyilatkozata szerint azon szomorú jövő előtt állunk, hogy «az erdélyi üveggyárak a vasutak által okozott concurrentia, s ennek folytán kelendőség hiánya miatt mind megbuknak.» Vajha ez a szomorú jóslat be ne következnék! S ha az üzlet egészséges alapokon fekszik és kellő tőkével rendelkezik, nem is látom át, hogy miért kellene megbuknia. A concurrentia más országokban is megvan, de azért az erős gyárak nem buknak meg. A piacz pedig kelet felé a mi javunkra tágul.

Piacza e gyáraknak jelenleg Moldva-Oláhország.

f) *Tégla és cserépgyárral* csupán Maros-Vásárhely bír. *Hamuzsír* és *eczetgyár* szintén van egy nehány a székelyföldön. Mindezek azonban a helyi szükséglet fedezésén túl nem igen termelnek.

g) *A háromszéki fonóda.* Egy olyan gyáripar ismertetéséről szólunk itten, a mely még csak keletkezőben van; de a melynek létrejövetele a székelyföldre nézve nagy jótétemény lenne. Semmi sem lenne indokoltabb a közrészvét felkarolására, mint épen a fonó és szövő ipar, mely a székelységnek nem csak ősi, de jelenleg is a legkiterjedtebb házi ipar-foglalkozása és üzletének egyik jelentékeny tényezője, melynek némely ágaiban, minden magára hagyatottsága daczára is, bizonyos mérvű kiviteli forgalmat teremtett.

Ez ipart tehát népéletünkbe nem mint valamely új eszmét kellene becsempészni, vagy erőszakolni, a mi sikeresség tekintetében mindig kétes kimenetelű eljárás, hanem házi foglalkozásában csupán kezet nyujtanánk ezáltal népünknek, hogy erőteljesebb termelésre és keresetmódra legyen képessé.

Kitünő talaja van a fonodának nálunk annálfogva is továbbá, hogy

anyagai közül a *gyapjuval* bőmértékben rendelkezünk s a házi szükségeinktől maradó fölösleget vevőink árszabálya szerint árusítjuk el. A *kender- és lentermesztés* szintén ősi gazdagság itten, melynek csökkenését csupán az importált vászonszövetek okozták; úgy de e fonoda épen ezeket akarván közülünk kiszorítani s az érettök adott roppant sok pénzt (mintegy 63 millió forint a magyar államból évenként) bennmarasztani, sőt e téren még kivitelre is termelni: látnivaló, hogy működésének megindításával újra virágzó életet nyerne a kender- és len-termesztés is, melyhez népünkben, talajunk és égaljunkban egyaránt meg vannak a szükséges feltételek.

A len- és kender-műfonás meghonosítása Franczia- és Angolországban, Ausztriában, Belgiumban és Szászországban e század első felére esik s jelenleg ez országok iparának egyik legvirágzóbb ágát képezi.

Nálunk ezelőtt pár évvel tett hasonczélú lépéseket a magyar kormány. A len okszerű termelésének tanulmányozására Belgiumba küldötte Hanlinszky Gyulát, ki onnan visszatérvén egy bentermelésre alapított gazdasági intézet élére állíttatott Iglón. Ő itt lenáztató, készítő és beváltó intézetet állított fel, mely a vidék termelőinek biztos piaczul szolgál.

Később Jagocsy Péterfi József buzdításaira a pozsonyi házi ipart terjesztő egyesület lépett e térre. S ma már Trencsén és Árvamegyében akkora mérvben indult meg a lentermelés, hogy 1876-ban nevezett egylet 112 és a kormány 80 hordó oroszországi lenmagot hozatott a szükséglet fedezésére.

Azután *Binder* Lajos gépész-mérnök a fonászat és szövészet tanulmányozása végett Szászországba küldetvén államköltségen, az intéző körök figyelme által a Sepsi-Szent-Györgyön megindítandó azon gyári és kézműipar vezetőjéül jelöltetett ki. Ő 1877. márczius 24-ikén a «Háromszéki házi ipar egylet» gyülésén egy tanulságos felolvasást tartott * és tervezetet nyujtott be a fonoda fölállítására vonatkozólag, melyet hazám minden olvasni tudó polgárának el kellene olvasnia s a melyből álljon itt a következő részlet:

«Szászországban Chemnitz és annak környéke hazája a mechanikai fonás, szövés, harisnyakötés, gépipar és még több számos más iparoknak. Ezelőtt mintegy 30 évvel a szövés csak mint házi ipar volt elterjedve, azonban már akkor rendelkezett mechanikai fonodákkal. A szövők és harisnyakötők áruikat hátukon szállíták egyik városról a másikra, s most birtokosai a legnevezetesebb szövődéknek, saját vagyonosodásuk mellett meggazdagítának valamenynyi fonoda-tulajdonost. Ezek nem ezerek, hanem több millió tallérral rendelkeznek, azonkívül munkával látják el a

* *Binder* Lajos: «A fonászat és szövészetről, a székely gyáripar érdekében.» Sepsi-Szt-György, 1877.

környéket. Nevezetesen Hőse, most «Hőse és társa», az egyszerű szövőlegény, most birtokosa az egyik legnagyobb szövődének Németországban, dolgozik 1000 mechanikai szövőszéken s azonkívül több mint 500 család kézi szövőszéken otthon dolgozik részére, s minden hét végével beszállítja munkáját a gyárba.»

«Már ha valahol, úgy Chemnitzben otthon van a gyáripar, hisz a szászok német Manchesternek szokták nevezni; mindazonáltal a sok mechanikai szövőde mellett majd minden 3-dik házban látjuk a szorgalmas szászt egész családjával a kézi szövőszék mellett dolgozni naphoszszant.»

«Vagy menjünk Szászország egy más városába, Rossweinba. Van körülbelül 10,000 lakosa és két gyapjufonódája, s majd minden házban látjuk a parchet, ágyterítő, posztó, lótakaró és szőnyeg-szövést, mint házi ipart elterjedve. A szövő maga vásárolja be a fonalának való gyapjút és ezt átadja a fonódának, megjelölvén a fonál nemét és annak finomságát, s a fonóda elkészíti a fonalat, mely eljárást össze lehet hasonlítani azzal, mikor a szabó kiszabja a kelmét s az asszony azt otthon megvarrja.»

«Azt vagyok bátor kérdeni a mélyen tisztelt közönségtől: képes lett volna-e bármely városa Szászországnak oly vagyonra szert tenni, ha fonódái nem lettek volna felállítva, s viszont képes lett volna-e a szövészet fonódák nélkül oly óriási haladást tenni? Határozottan nemmel kell felelnünk.»

«Továbbá *szövészet nélkül a fonódatulajdonosok nem hogy képesek lettek volna azon mesés vagyonra szert tenni, sőt kénytelenek lettek volna üzletükkel felhagyni.* Schmith pamut, Röszler gyapjú és még számos kisebb-nagyobb vállalatok részvénytőkéi minimumra voltak szorítva, hisz egyszerű munkás emberek nem rendelkezhetnek milliókkal, s ma az első vagyonát 5 millió, a másikét 3 millió tallérra becsülik. De nem csak ezek, hanem valamenynyi meggazdagodott.»

«Nem tudok példával szolgálni arra, hogy a fonóda értelmes és becsületes kezelés mellett ne virágzott volna fel, és hogy ha még meggondoljuk, hogy ez intézmény által az országnak azon vidékén, a hol a fonódák működnek, az anyagi jólét és a nép gazdagsága fog tanyát ütni, ugy bűn követtetnék el, ha a nép jólléte és annak elszegényedése közt ez utóbbi választatnék.»

«A történet alig mutathat fel példát, hogy valaki nagyobb befolyás, hatalom és vagyonra tett volna szert, mint ezen és még több más szövőlegények.»

«Mihelyt a nép fonál-szükséglettel el lesz látva, a szövés oly lendületet fog kapni, miszerint a termelés legalább kétszerakkorára fog emelkedni.»

«Legyen szabad egy kis számítással rámutatni azon iszonyú vesztességre, a mi a kézi fonás által követtetik el.»

«Hogy ezt elég világosan terjeszthessem elé, fölveszek egy ügyes kézi fonót, a ki, ha minden ügyességét és munka-erejét öszpontosítja, perczenként legfeljebb hat angol rőf fonalat képes előállítani vagyis egy munkanap (12 óra) alatt 4320 angol rőf középfinomságu fonalat volna képes fonni.»

«Egy köteg vagy mint átalánosan nevezni szokás, egy Schock, vagyis 720,000 angol rőf hosszuságú fonalat ezen ügyes fonó 162 nap alatt volna képes előállítani. 1 Schock 16-os, vagyis 140 font fonalat, mit legtöbbért 65 forintért lehet megvásárolni; most figyeljünk, hogy mit keres egy fonó naponként? A 65 forintból le kell vonni 140 font tiszta gerebenezett lennek az árát, fontját 35 krajczárba számítva. Ez tesz 49 forintot s így a 162 napra marad a fonónak 16 forint mint munkabér, vagyis naponként 8 krból volna kénytelen megélni, ha a fonás mellett a szövéssel is nem foglalkoznék.»

«Számítsunk tovább; ha a *szövő csak sző és a mechanikai fonóda ellátja őt fonalszükséglettel, mily viszonyok állanak be*? Fölveszünk újból egy köteg 16-os számú fonalat s továbbá azt, miszerint a szövő 1—2 rőf szélességű vásznat sző. Az 1 köteg fonálból képes bármely szövő 380 rőf vásznat — két rőf szélességű — 17 krajczárba kerülne a szövőnek. Én azt hiszem, hogy nem csalatkozom, ha egy rőf ily vászon árát 25 krajczárra teszem, és így a szövő a 380 rőf vászon mellett 30 frt 40 krt kereshetne *most három heti idő alatt;* azonban ha *a szövőszékeket átalakítjuk, legfeljebb két hetet venne igénybe a mondott hosszúságú vásznak előállítása.*"

Ezután kimutatja annak szükségét, hogy a fonóda a len feldolgozása mellett nálunk is, mint mindenütt a szövészeti ipar virágzó államaiban, a gyapott feldolgozását is munkába vegye, minthogy a *gyapott* vagy *a gyapottas vásznak ma az egész világon a legnagyobb kelendősége van.* S kétségtelen példákkal bizonyítja be, hogy a fonódák mint virágoztatják fel a házi szövészetet s hogy ezt a mechanikai vagy gyári szövész elnyomni nem volt képes. Csakhogy szövőszékeinken bizonyos czélszerű javításokat kell eszközölni.

Végre e buzdítással zárja be felolvasását Binder:

»Tudtommal, hol csak kezdetét vette a fonódák működése, az illető birtokosok mind roppant vagyonra tettek szert s tőkéiknek folytonosan szép kamatait kapták. És ha Erdély polgárai ily productiv vállalatba fektetendik be pénzöket, nem látom át, hogy a fonóda észszerű és becsületes kezelés mellett ne virágozhatnék fel itt is, s ha még tekintetbe veszszük, miszerint a fonóda a vidék iparosságát és vele együtt annak vagyonosodását fogja előmozdítani, ne mulaszszanak el egy pillanatot sem, hanem

tegyék magukévá az eszmét. A kezdet elég lesz arra, hogy a többiek után a menjenek. Erdélyben a fonódák felállítása csak idő kérdése. Biztos vagyok, hogy ha ezen vidék nem, úgy más felfogja ezt karolni s később hasonló intézeteket fognak felállítani, mert a hol a fonódák tanyát ütnek, ott a szövésnek fel kell virágozni s ez aranybányája lesz a vidék, megye s az országnak.»

A háromszéki ipart fejlesztő egylet erre elfogadta felolvasónak egy részletes tervezetét a költségvetéssel együtt. E szerént a *fonóda* magában foglalna :

a) *egy len- és kender-fonódát* (len, lenszösz, kender, kenderszösz) 1960 orsóval. Hetenként feldolgozható lenne 100 mázsa nyers len.

b) *Egy gyapott-fonódát*, 240 orsóval. Évenként feldolgoztatnék 260 mázsa nyers gyapott.

c) *Egy gyapjú-fonódát*, 254 orsóval. Évenként kellene 254 mázsa gyapjú.

A gépek beszerzése 60,000 forintot igényel. A gyár vezetése 3 *művezetőt* s 7 gyakorlott *munkást*.

A gyárral összekapcsoltatnék egy *len- és kender-készítő intézet*, melyhez az egyletnek a gépje már is megvan.

A «házi ipart fejlesztő egyesület» részvények alapján határozván felállítani a fonódát, *Pótsa* József főispán, *Thuri* Gergely, gr. *Kálnoky* Pál, *Künle* József, *Horváth* László és *Császár* Bálint aláírásával 1877. julius 6-án kibocsátotta az aláírási felhívást, melyben a vállalat pénzügyi oldalára a következő felvilágosítást nyerjük: «Tekintetbe véve azon kürülményt, mely szerint a székelyföld lakóinak kivétel nélkül életkérdése az, hogy a székelyföldön a házi ipar fejlesztessék s ez által egy életerős ipar teremtessék;

továbbá azon meggyőződésben, hogy az összes mívelt államok között alig van egy, melyben a szövés-iparnak nagyobb jogosultsága volna, mint a magyar állam némely vidékein, ezek között legfőkép a székelyföldön, elhatározá a házi ipart fejlesztő székely-egyesület, hogy egy «kereseti szövetkezetet» alapít, melynek czélja lesz a szövés-ipar fejlesztésének nélkülözhetetlen föltételét, tudniillik a fonalkészitést egy fonóda felállítása által teljesíteni.

A kereseti szövetkezet czélja: egyelőre Sepsi-Szentgyörgyön egy mintafonódát állítani, melyen len-, kender-, gyapott és gyapjufonal fog készittetni ; továbbá

hogy a len feldolgozása által a lentermelésnek is nagyobb lendület adassék, a fonóda mellett egy *len-beváltó és lenáztató intézet* is fog felállíttatni, melyben a szárított len vagy számlára kiáztattatik és kikészittetik, vagy a fonóda részére beváltatik ; végre

hogy a szövés-ipar rendszeres kezelés által versenyképességet nyerjen, Kézdi-Vásárhelyt, Csík-Szeredában és más, e czélra alkalmas helyeken szövészeti iskolák vagyis tanműhelyek állíttatnak fel.

Ezen czélok elérhetése végett egyelőre 75,000 azaz hetvenötezer forint alaptőke fog 1500, azaz egyezer ötszáz darab ötven forintos részvények kibocsátása által alkottatni, mely alaptőke akkor, mikor a vállalat életképessége bebizonyult, további terjeszkedés czéljából a szövetkezet közgyülésének határozata szerént, ismét újabbi ezerötszáz darab ötven forintos részvény kibocsátása által százötvenezer forintra lesz fölemelhető.

A kibocsátott részvényekre aláírt összegnek évi ötszázalékos kamatát, az utolsó részlet befizetésének napjától számítva, az alapító házi ipart fejlesztő egyesület az e czélra alakított kamatbiztosítási alapból fogja fizetni.

Ezen kamatbiztosítási alap pedig áll egyelőre a *Zimmermann* János által adományozott 12,000 márkából, a kilátásba helyezett 15,000 forint *állami segélyből* és a rendes tagsági díjak egy bizonyos, legalább évi ezer forintnyi részéből.

A részvény-tulajdonosok az így biztosított 5% kamaton kívül még a tiszta jövedelem felülosztalékában is részesülnek, úgy a mint azt a szövetkezet közgyülése időről-időre elhatározandja.

Az alapító egyesület egyelőre száz darab részvényt vesz át, de ezek után mindaddig nem követel kamatot, míg csak a kamatbiztosítás igénybe vétetik, azaz míg a vállalat az 5% tiszta jövedelmet ki nem mutathatja; úgyszintén lemond az alapító egyesület minden egyéb, az alapítás körül felmerülhető költségek megtérítéséről. Szóval az alapításból a részvénytulajdonosokra semmi névvel nevezendő teher vagy kiadás nem háromolhat.

Ezen fonóda felállításához Sepsi-Szentgyörgy városa, 1877 márczius 23-án hozott közgyülési határozat — szerént, a telket, az összes kemény épületfát, ötvenezer téglát és némi épület-követ mindennemü fizetés nélkül tehát ajándékban — ád s érette semmi előnyt sem követel.

Midőn az összes, azaz 1500 darab részvény aláiratott, megtartatik az alakuló közgyülés.

A szövetkezet működésének időtartama egyelőre 20 év.

Ime, ez rövid vázlatban tervrajza azon nagy horderejü alkotásnak, melyet a házi ipart terjesztő egyesület kötelességének legszentebb érzetében eszközölni akar.

A ki hiszi azt, hogy itt a határszélen a székelység anyagi erejének erősbitése nagy nemzeti kérdés, melynek megoldásához minden őszinte hazafi tartozik hozzájárulni, az írjon alá és lépjen a szövetkezetbe, melynek legfőbb erkölcsi és anyagi támogatója, önmagunkon kívül, jelenben s — remélni merjük — a jövőben is, mindig nemzeti kormányunk leend.

Azt mondottam egy helyen, hogy a székely apró dolgokban szeret és

tud is spekulálni, de nagyszabású vállalatokhoz nincs érzéke, bátorsága. Székelyek! ime a legfényesebb alkalom arra, hogy megczáfoljatok.

3. Kézmű- és házi-ipar.

Itt vagyunk mi már a székelység geniusának valódi légkörében. Mind az, a mi a szépet és jót a székelyben láttunk és tapasztaltunk vagy a mit róla olvastunk: az az életrevalóság, szellemének sokoldalú ereje és rugékonysága, a sok apró dolgot hasznosítani tudó leleményesség, a folytonosan spekuláló üzleti ösztön, értelmének könnyü felfogása és tanulékonysága, tiszta és gyors itélőképessége, valódi munkaszeretete és takarékossága, mind, mind felújul e tárgynál emlékezetünkben s ösztönöz kimondani ama meggyőződésünket, hogy a földmívelési rendszer javítása mellett, sőt azzal kapcsolatban, a kézmű- és házi-ipar azon szilárd talaj, melyen e nép anyagi és szellemi felvirágzását biztosan remélhetjük.

E meggyőződésre pedig nemcsak a házi iparra szükséges képességek szemlélése vezetett, hanem egészen reális és logikai okok is. Nem tudunk ugyanis fejlett és életerős gyáripart s ezzel kapcsolatos hatalmas üzletet gondolni ottan, hol a kézmű- és házi-ipar sokoldalúlag kifejlődve, magába fölvett és assimilált alaki szépségek által, formában és ízlésben megnemesülve s szapora és tömeges productió által megtermékenyülve nincsen. *Kezdeménynek a kézműipar természetes, a gyári mesterséges.* Amott apró eszközökkel is tudunk valamire menni; oktatás, jó tanács, társulati gyámolítás pedig épen hathatós emeltyűk a haladáshoz. Itt a nagy tőke és kellő értelmiség sem mindig biztosítja — a verseny hullámai között — a sikert.

A kézi-ipar az üzlet és kereskedelem ifjúkora, a melynek, a szabályos fejlődés föltételeit mellőzve, nem lehet az erőteljes férfikorba átugrania.

De ha akarnánk, se birunk, mert hol van mi közöttünk a tőke, melynek segélyével azt tehetnők? Hiszen ott van pl. az oly biztos előnyöket igérő háromszéki fonóda! Vajjon képes lesz-e a székelység csak ez egyetlen-egyet is saját erején megteremteni? *A székelység ereje a pénznélküliségben rejlik.* És ezt ne tessék paradoxonnak venni! A mi életrevalóságunk t. i. abban áll, hogy oly kevés pénzzel tudjuk fedezni életfentartásunkat, a minek példáját alig mutathatja valaki.

De az idő nem áll egy helyben, s az életmódon és igényeken is módosít. Most épen azon az átmeneti ponton állunk, hogy a bilanc felforduljon. Ennek megakadályozására a kéziipar van hivatva, mely a lehető legcsekélyebb koczkázattal a lehető leggyorsabban gyümölcsöztet. S nekünk ez kell. Nem sok, de sokféle, melyből az egész népcsaládnak hamar jusson valami. Non multum, sed multa!

A házi iparnak a mellett, hogy a megélhetés eszközeit szaporítja,

igen fontos erkölcsi jelentősége is van. «Hol mellékes keresetre nem nyílik alkalom — mondja Roscher — ott a kisgazda munkaerejének egy részét egyenesen henye nyugalomra kárhoztatva lenni látja, oly hátrány és kár ez, mely közvetlenül és erkölcsileg majdnem kártékonyabban hat, mint közvetve.»

A házi iparnak nemzetgazdaságunkban az a hivatása is van, hogy minden meglévő munkaerőt foglalkozásba hoz és sok veszendő anyagot értékessé tesz.

Mezőgazdaságunkra közvetlenül pedig szintén jótékony befolyása van, mert általa állati és növényi termelvényeink sokoldalúlag felhasználhatókká és így becsesebbekké lesznek s a sokoldalú, különösen ipari anyagok termelése iránt való kedvet fokozzák, s népünk a földmívelés és ipar közötti szoros összeköttetést, érdekközösséget mindinkább megérti, és felfogja, hogy miféle tényező a harmonia a közgazdaságban s minő becses capitális az idő az ember kezében.

Az iparnak a mezőgazdasághoz való viszonyára nézve teljesen magunkévá teszszük *Keleti* ezen értelmezését: «Az ipar nemcsak a nyers anyagok feldolgozása által százszorozza értéküket, de az által is hat jótékonyan az országok fejlődésére, hogy a lakosságot sűríti s azt bővebb keresetben részesítvén, legbiztosabb vevőjévé teszi a mezőgazdasági termékeknek. Így a földmívelő osztály is gyarapodik, s egyesülve az iparosokkal, bő anyagot nyujt a kereskedésnek, mely viszont mindkettőre termékenyen hatván, előidézi azon nemzetgazdasági harmoniát, mely a nemzetek jóllétét leginkább előmozdítja.»

Ezen előrebocsátott indokok alapján nem lehet eléggé méltányolnunk napjaink azon nagyfontosságú mozgalmát, mely a *házi-ipar* fejlesztése körül megindult s melynek sikere el nem maradhat, miután abban miniszterek, képviselők, főispánok, tanárok, sajtó és közönség az előre vitt és kitűzött lobogó által erkölcsileg eljegyezték magukat; sőt a siker már itt-ott mutatkozik is. Magában Erdélyben két egyesület vette az ügyet kezébe, melyek egyike és pedig elseje épen a székelyföldé.

A tényezők kiszemelésében, az eszközök megválasztásában, az anyag előkészítésében és a productiv munkaerő mozgásba-hozásában, természetesen, még sok tapogatózás lesz, sőt közbe-közbe tévedés és botlás is; de utóvégre a törekvés egészséges, s ha a kitartásban hiány nem lesz, egyébbel is lassan-lassan rendbe jövünk.

Előttem a programm fő vonásai ezek: a házi ipar által, mely *Ipolyi*ként „*eddig mintegy tudtunkon kívül létezett* s díszesen és dúsan képviselve megállotta helyét még a többi nemzetek versenyében is a bécsi világkiállításon», betölteni az űrt a földmívelés és az általános ipar között; s míg így egyfelől a mezőgazdaságnak nyujtunk támogatást lefelé, ösztönt ébresztünk a szakiparba fölfelé, hogy az tökélyesbüljön, ifjító elemet vévén fel koron-

ként magába a házi iparból; e kettő pedig teljes virágzásában majd előkészíti anyagilag és értelmileg a közönséget és iparos osztályt egyaránt, a magasabb gyáriparra. S a világkereskedelemben biztos helyet elfoglalni csak ekkor leszünk képesek. Ez iskolán pedig természetes úton kell áthaladnunk. Ugrást erőszakkal se lehet itt tenni.

Lássuk már most azon tényezőket, a melyekre építeni akarunk.

a) **A házi ipar** jellemzése és anyagának, valamint sajátságos tulajdonságainak ismertetése előtt egy általános és részletes kimutatást adok, egy általam tervezett s a közigazgatás buzgó támogatásával keresztülvitt egészen új adatgyüjtés alapján. Ezen kimutatás összeállításával a pályázati utasítás következő pontjának kivántam eleget tenni: «Terjeszkedjék ki e munka különösen a termékek és gyártmányok jelen állapotának, termelési helyeinek és az egyes czikkekbeli termelő és kiviteli képességnek feltüntetésére.» E kivánalomnak úgy véltem — a lehetőség korlátai között — eleget tehetni, ha

a) feltüntetek *minden kézi iparágat*, melyet a székelyföldön többenkevesebben művelnek;

b) ha kimutatom apró részletekig mindazon *egyes helyeket*, hol a különböző iparágak űzetnek;

c) ha a *termelési képességre* következtetést segitek vonni a *tényleges termelők számából*; sőt észrevétetem a *koronként* iparral foglalkozók számából, hogy kedvező üzleti és ipari körülmények között *hol és miben lehetne a termelést fokozni*;

d) ha kitüntetem az iparanyag helyét, s a hol lehet, bőségét;

e) ha kimutatom az *üzleti piaczokat* s lehetőleg az *iparczikkek értékét*.

A hol az ellenkező nincs megjegyezve, ott az *iparanyag* helyben van.

A községek neve után álló első számjegy az illető iparral *állandóan*, és a második (római) számjegy a *koronként* foglalkozók számát jelenti. A kik csak saját házi szükségletükre termelnek, a mi a székelyföldön egészen általános, e kimutatásban nincsenek fölvéve.

Lássuk már most a **házi iparágakat** egyenként:

I. Szövészet.

1. Kender- és gyapott-szövés. *Csíkmegyében:* Kászon-Altíz II, Kászon-Feltíz XXV, Kászon-Impér IX, Cs.-Szent-Tamás CDX, Jenőfalva CCCXX, Cs.-Rákos CLXXX, Göröcsfalva LXXV, Cs.-Vácsárcsi LXXXII, Cs.-Szt.-Márton, Csekefalva, Kozmás, Tusnád, Lázárfalva, Verebes, Szent-György, Bánkfalva, Ménaság, Karczfalva, Dánfalva és Madarason az aszszonyok nagy része. Együtt megnevezve MCIII.

Háromszékmegyében: Angyalos 4—X, Zoltán XX, Étfalva XL, Fo-

tos XX, Martonos XL, Gidófalva LXXX, Bodok LX, Oltszem XL, Zalán CV, Málnás LX, Illyefalva 10—XX, A.-Doboly 10—XX, Szent-Király 8—XV, Szemeria 8—XV, Polyán (tarkaszőttes) 3, K.-Szent-Lélek (tarkaszőttes) 7; Kilyén, Kökös, Szotyor nagy része, Árkos, Kálnok és Zágonban sokan. Együtt megnevezve 50—DXLV.

Maros-(Torda)*-megyében:* Abod, Geges, Havadtő és Makfalva községekben többen.

Udvarhelymegyében: A.-Sófalva 30, Atyha 20, Muzsna CLX, Bögöz C, Ülke XX; Székely-Keresztúr, Ujszékel, Rugonfalva, Kobát-Demeterfalva (műszövészet) és Közép-Ajtán többen. Együtt megnevezve 50—CCLXXX.

A székelyföldön összesen megnevezve 100—MC MXXVIII.

Az *anyagból* a kendert és a lent maguk termesztik, a gyapotot a helyi kereskedésben veszik.

Helyi *érték:* egy 26 főből álló kalangya kender 1 forint; egy méter gyapotas vászon 14—18 krajczár, egy sing csepüvászon 4—6 krajczár.

Piacz: a helyi városok, vásárok, Brassó s más közelebbi szász városok.

2. **Gyapju-szövés.** *Csíkmegyében:* Kászon-Altíz II, K.-Feltíz XXV, K.-Impér IX, K.-Jakabfalva VII, K.-Ujfaluban többen, mind fehér és szürke, durva posztót. Együtt megnevezve XLIII.

Háromszékmegyében: Kovászna 12—XVI, Bereczk 53, Sásmezőn sokan. Az előbbihez hasonló posztót. Együtt megnevezve 65—XVI.

Maros-(Torda)*-megyében:* Makfalván sokan, durva posztót és pokróczot.

Udvarhelymegyében: Alsó-Sófalva 30, F.-Sófalva 10, Atyha 20, Parajdon és Bágyban nagyon sokan. Tulnyomóan *pokrócz* és *futó szőnyegeket.* Együtt megnevezve 60. A székelyföldön összesen 125—LIX.

Az *anyagból* a gyapjút a juhgazdaság nyujtja, másféle szőrt a timároktól vesznek.

Helyi *érték:* egy méter posztó 80 kr, egy lombos pokrócz (cserge) 4—6 forint, közönséges pokrócz timár-szőrből 1 forint. A bágyi *futó-szőnyegek* 2 forinttól fölfelé.

Piacz: Városaink és vásárainkon kivül a szomszédos vármegyék s a határszéleikre nézve Moldva.

II. Fa-faragás.

1. **Fa-edény.** *Csíkmegyében:* Cs.-Sz.-Domokos 10, Csicsó 2—II, Ditró 24, Gymes-Felső-lok 1—II, Együtt 37—IV.

Háromszékmegyében: Haraly 40, Hilib 5, Kovászna 2—VI, Gelencze 18—V (sokan teknőt s kanalat), Kurtapatak 1, Esztelnek 2, Bélafalva 4.

Dálnok II, Polyán 2, Szent-Lélek 2, K.-Vásárhely 6, Zabola 15, Osdolán és Sósmezőn sokan. Együtt megnevezve 97—XIII.

Maros-(Torda)*-megyében:* Szováta VII, Sóvárad XX, Együtt XXVII.

Udvarhelymegyében: Szent-Lélek 12—XX, Malomfalva 24—XVI, Kecsed-Kisfalud 14—V, Magyar-Hermány X, Firtos-Váralja XX, Énlaka, Pálfalva, Oroszhegy, Siklód, Lővéte, Bogárfalva és Kis-Baczonban többen. Együtt megnevezve 50—LXXI.

A székelyföldön összesen 184—CXV.

Az iparczikkek *értéke* nagyon különböző, pl. az apró edények 10—40, nagyobb csebrek 60—100, kádak 150—300, hambárok 160—300 krajczárig, Haraly község évi termelését mintegy 2000 forint értékűre becsülik.

Piacz: a székely és szász vidékeken s más szomszéd megyéken kívül Moldva-Oláhország.

2. **Gazdasági és ipari eszközök.** (Torda)*-Aranyos-megyében:* Kövend ekecsinálással.

Háromszékmegyében: K.-Borosnyó 3 (szekér-készítés), Kovászna 5—VI (sámfa és kaptafa, osztováta, ernyő-fa), Oltszem, Ilyefalva, Kökös többen; Szotyor és Kovásznán 1—1 kefekötő. Kovásznán 2—VI *esztergályos.* Együtt 12—XII.

Maros-(Torda)*-megyében:* Ilyésmező III (osztováta vagy szövő-szék); Kibéd IV, Makfalva VI, Abód XXX, Geges LX, Havad XX, Mező-Sámsond 2, mind *szekércsinálással* III. Együtt 2—CXX.

Udvarhelymegyében: Szent-Király, Dobó, Vágás és Köpeczen többek; Pálfalván 22—VI s Sz.-Udvarhelyen 1 *esztergályos.*

A székelyföldön összesen, megnevezve 57—CXLI.

Háromszékmegyében egy teljesen felszerelt vastengelyű kocsi (szekér) ára 60—70 forint.

Jelentékeny *piacz* Oláhország.

3. **Hordó-fal** (donga). *Udvarhelymegyében:* Bibarczfalva 5, Bardocz és Száldoboson többen.

Az első helyen évenként m. e. 4000 darabot vágnak. *Ára* az 5 araszosnak 10 krajczár, a hatosnak 12 és a tizenkettősnek 40 krajczár.

Piacz: Moldva-Oláhország s újabb időben Franczia-ország.

4. **Doboz és szitakéreg.** *Háromszékmegyében;* Páké 20—XV, Kovászna 1, *doboz*-készítéssel; Páké XII, Kőrös 30—LXXX, Zágon 12 és Kovászna 5—XV, *szitakéreg* készítéssel. Együtt 68—CXXII.

Egy doboz *anyagának* értéke 4—32, s a kész doboz darabja 10—80 krajczár.

Piacz: Brassó és Szeben.

A szitakéregből egy karika vagy kötés ára 80—200 krajczár. Zágon m. e. 1200 kötést állít elő évenként.

Piacz: Brassó, Szeged, Pest (Kollerich Pál) és Németország.

Egy szitakéreg-gyárt a zágoni erdőn egy németországi czég készül felállítani.

III. Veszszőfonás.

(Torda)-*Aranyosmegyében:* Várfalván többen, vad-venyigéből (clematis vitalba). Csíkmegyében: Lázárfalván általános. *Maros*-(Torda)-*megyében* Remetén, Szóvátán.

Háromszékmegyében: Árkos IV, Kálnok II, Kovászna 2—III, Bodola (szekérkas) IV, Nyén (műkas-kötés) 1, Szotyor 2, K.-Szent-Lélek 2—III, Bita (szekérkas) XXIII, Dálnok VI, Kilyén nagy része; Kőrispatak és F.-Dobolyban többen. Együtt 7—XLV.

Udvarhelymegyében: Székely-Szállás 1, Szent-Demeter II, H.-Almás 10 (czigányok), M.-Zsákod 4, Székely-Keresztur 1, H.-Keményfalván, Muzsna, A.-Siménfalva és Korondon többen. Együtt 15—II.

A székelyföldön összesen 22—XLVII.

A fűz a folyók partjain és berkekben vadon terem.

Piacz: a szász vidékek és Oláhország.

IV. Szalmafonás.

Csíkmegyében: Lázárfalván általános (szalma-kosár).

Háromszékmegyében: Sz.-Szent-Király, Szent-Iványban többen.

Maros-(Torda)-*megyében:* Jobbágytelke CC, Hodos LXXX, Ehed LXXX család (őszszel és télen). Együtt CCCLX.

Udvarhelymegyében: Véczke 2—XV, Székely-Szállás 3—X, Bordos X, Rava 20—XXV, Csőb X, Béta LXXX, M.-Zsákod 12, Bözöd CC, Kőrispatak C, Bibarczfalva X; Muzsna, Dobó, Vágás, Etéd és Köpeczen többen. Együtt 37—CDLX.

A székelyföldön összesen, megnevezve 37—DCCCXX.

Szalmát különösen hozzá nem termelnek, hanem a szokott kalászos gabonát veszik.

Termékek *értéke:* gyermek-kalap 14—30 krajczár, nő-kalap 40—50, egy czipós kosár 20, egy méhkas 70—80, egy lábtörlő 15—20 krajczár.

Piacz: egész Erdély.

V. Nád-munka.

1. **Szotyor.** *Háromszékmegyében:* Bodola IV, Dálnok XX. Együtt XXIV.

Maros-(Torda)-*megyében*: Mezőkölpény 4, Szabéd XIV. Fele- az egész falu szegénysége. Együtt 4—XIV.

Udvarhelymegyében: Bibarczfalva X.

A székelyföldön összesen megnevezve 4—XLVIII.

Az *anyagot* a bodolaiak az Olt mellől, Ürmös vidékéről, a dálnokiak Feketehalomból kapják, a marosmegyeiek pedig a mezőségi, névszerént a mező-bándi és mező-kölpényi tavakról, hol egy *zsup nád ára* 5—6 krajczár.

A feleiek évi gyártmányának értékét helyben 4—500 forintra becsülik.

Egy közönséges szotyor ára 12—15 krajczár.

Piacz: egész Erdély s utóbbi időben Ausztria és Németország, hol Bécs, Drezda és Lipcsében mint *japáni ipar-termék* jött forgalomba.

A Maros-(Torda)-megyei termelést a m.-vásárhelyi «Gubadi-Petelei» czég szedi be és szállítja külföldre. E czég a múlt évi őszi hónapokban hetenként 3—4000 darabot vett át a feleiektől s még se volt képes megfelelni teljesen a tömeges megrendeléseknek.

Kezdetben párját 12 krajczáron vette, ma azonban a javát 50 krajczáron fizeti. Egy kis díszitéssel aztán darabja már a helybeli piaczokon is 1—2 forinton kél el.

2. **Gyékény-szövés.** (Torda)-*Aranyosmegyében*: Kertseden többen. *Háromszékmegyében*: Árkos II, K.-Szent-Lélek 1, Zágon. *Maros*-(Torda)-*megyében*: Harasztkerék LX, Vaja XXV. Együtt 1—LXXXVII.

Kizárólag az aszszonyok ipara.

Anyag mint fennebb. Egy gyékény ára 1 frt.

Piacz: egész Erdély.

VI. Szita-szövés.

Háromszékmegyében: Kovászna, Kőrös. *Udvarhelymegyében*: Székely-(Szitás-Keresztúr 15. Itt rostát is készítenek.

Piacz: egész Erdély, melynek vásáraira többnyire hátukon hordják áruikat.

VII. Kőfaragás.

(Torda)-*Aranyosmegyében*: Hidas. *Csíkmegyében*: Csík-Szent-Király és Csomafalva. *Háromszékmegyében*: Kézdi-Szent-Lélek 3, Maksa, Árkos, Kovászna 2. *Maros*-(Torda)-*megyében*: Havad 1. *Udvarhelymegyében*: Gyepes XL, Remete XIV, Jánosfalva, Énlaka. Összesen megnevezve 6—LIV.

Az anyag többnyire helyben nyitott bányákban.

Hidas és Jánosfalván inkább *sirkövet*, Csíkban *malomkövet* és *keresztet*,

Kovásznán *malomkövet*, Udvarhelymegyében túlnyomóan építészeti faragványokat termelnek.

Egy *sirkő értéke*, közelebbi vidékekre helyben szállítva és felállítva 30—100 forint. Egy *malomkő ára* 6—10 forint. Csík-Szent-Királyból mintegy 100 darabot adnak el évenként.

A székelyföldön kívül legtávolabbi *piacz* Fogaras vidéke, a malomkövek számára.

VIII. Vegyes.

1. **Borda-készítéssel.** Füle és Bardoczban (Udvarhelymegye) mintegy 30—40-en foglalkoznak.

2. **Kötélveréssel** Dobó, Sz.-Keresztur (Udvarhelym.), Polyán és K.-Szent-Lélekben (Háromszékm.) többen.

3. **Taplóból** Korondon és Sz.-Udvarhelyen igen csinos kalapokat, sapkákat, kézi táskákat, dohánytartókat s más apróságokat készítenek.

Piacz: a fürdői saison alatt helyben; azonkívül pedig a közelebbi városok.

4. **Káskavál** (sajt) és **szemerke-turó** készítéssel Háromszékmegyében, különösen pedig Kovásznán többen foglalkoznak.

Ezek frisen fogyasztva a legjobb ízű eledelek közé tartoznak.

A szemerke-turót fenyőkéregbe teszik és köménymaggal vegyítik, s így ezen kétféle íz által van áthatva. Csak tavaszszal és nyárban készítik, míg a fák nedvkeringése a kéreghántást megengedi.

Egy «káskavál»-sajt *ára*, mely egy kilónyi súlyu, 100—150 krajczár, egy szemerke, az előbbinél kisebb súlylyal, 30 – 60 krajczár.

Piacz: a helyi városok s különösen Brassó.

5. **Székely pogácsa.** Készítése helyéről kézdivásárhelyinek is nevezik.

E házi ipar figyelmemet annyival inkább magára vonta, mert Erdély minden nevezetesebb város helyén nagy tömegekben látjuk megjelenni. Fölkerestem tehát — egyebek között — ez ipart is saját műhelyében.

Egy helybeli ismerősöm által vezetve egy olyan háznál jelentünk meg, hol egy sütetet épen akkor szedtek ki s a másikra a czirádás fa-formákat nyomták rá, hogy bevessék.

Röviden elmondám, hogy ez ipart szeretném közelebbről megismerni, hogy tudhassam: vajjon lehet-e mód annak virágzóbbá tételére befolyni. A gazda nyíltsággal kezde iparáról beszélni, de a közeli kemenczénél foglalkozó aszszony félfüllel észrevévén a beszélgetés tárgyát, csakhamar bekerekedett s férjére egy átható tekintetet vetvén, átvevé a szót s bőbeszédűen bizonyítgatá, hogy a pogácsasütés virágkora lejárt s hogy annak folytatásában nekik csupa káruk van.

Látván, hogy a bizalmatlanság és féltékenység egy jövedelmi adóügynök vagy valamely aspirans vagy concurrens-mumussá öltöztetett fel engem, tehát nem erőszakoltam a dolgot, várván egy kedvező pillanat bekövetkezését. S ez szerencsére nem sokat váratott magára, mert ismerőm, mint a ház komája, oly régen szerencséltette, talán az utolsó választáskor a háztájt, hogy ez új öröm fejébe a gazda azonnal bort és az aszszony lágy pogácsát tett elénk az asztalra, s koczingatni kezdénk. Én közbe-közbe mind a finom pogácsát dícsértem, a minek jó hatása az aszszonyra el nem maradhatott.

Azon kezdém tehát a dolgot, hogy ajánló leveleim és ismerősöm igénybevételével eloszlaték minden gyanút magam felől s mint igaz székely és a székelység barátja köszönték poharat. A mint az ismeretségbe mind jobban belemelegedtünk s már társadalmi állásom is gyanútlanná tett a család előtt: lassan-lassan, mintha megbánták volna bizalmatlanságukat, önként kezdének iparuk titkairól beszélni. Én csak közbe-közbe veték fel egy-egy kérdést, mintha már nem is érdekelne a dolog. Míg végre nem bánják ők, ha pogácsasütő leszek is, mondák, elmondják annak minden ága-bogát. Ebből pedig szállásomra érve — a házi aszszony szivességéből egy pár székely pogácsával megterhelve — ezeket jegyeztem fel.

A pogácsa *anyaga*: rozsliszt, színméz és tisztított hamuzsír.

Négy kupa mézet anynyi vízben olvaszt fel, hogy az 10 kupára szaporodjék, ekkor tesz hozzá egy félfont hamuzsírt s ebben felgyúr egy véka rozslisztet. A jól megdolgozott tésztát formákba rakja, tetejét czirádás formával megnyomja s kisüti.

Egy-egy nagyobb vásárra 30—40 köbölből süt egy pogácsás s elárusít 100—600 forint érőt.

Méznek e vidéken szűkében lévén, azt a szomszéd vármegyékből szedik összse, köpüjét 4—6 forinton, s szállítják haza, a mint a pogácsa-árulásból viszszatérnek.

Mintegy tíz család foglalkozik ezzel állandóan, koronként és kisebb mértékben két-három anynyi.

Régen jóval többen sütötték a pogácsát s nem egy jómódú vásárhelyi polgár köszöni annak anyagi előhaladását.

Hogy ma ez ipar csökkent, annak kétféle oka van. A régi pogácsások egész odaadással foglalkoztak iparukkal. Öt-hatszáz forint érő szállítmányukat maguk vitték vásárról-vásárra s mindig készpénzzel tértek haza. Ma az iparos ritkán megy maga a kényelmetlen útra, hanem egyéb keresettel alig bíró nőket vesz fel s azoknak adja át a szállítmányt elárusítás végett, élelmezés és 40 krajczár napibér mellett. Ezek aztán minden ellenőrzés nélkül árulván, természetesen arra törekednek, hogy maguknak mellékes hasznot is mentől nagyobbat csináljanak s így a pogácsát igyekeznek

drágán adni, otthon pedig mentől kevesebbet számolni be. Ez az eljárás az iparosnak directe is, indirecte is árt. A magasabb árakkal romlik az üzlet és sokszor tetemes menynyiségü pogácsa marad elárusítatlanul.

S e ponton következik be az üzlet hanyatlásának második oka. A régiek t. i. sokat adtak a solidságra. Kézdi-Vásárhelytt ma is van tiszta, ép pogácsa, a melyet több mint 30 év előtt sütöttek. De ma azthiszik, hogy ha a mézből valamit elvonnak, vagy annak helyét czukorral pótolják, ezzel megtakarítottak valamit. S pedig e miatt a pogácsa elveszti tartósságát ugyananynyira, hogy a mit az ügynök a vásárokból hazavisz, ugyan igyekezzék a tulajdonos kárával is túladni rajta, ha két-háromszoros kárt vallani nem akar.

Piacz: Erdély. Legnevezetesebb Brassó s ennek közvetítésével Oláhország. Nevezett város azért fogyaszt nagy menynyiséget, mert az ottani gyártulajdonosok a gyárhivatalnokok és munkások összes személyzetét székely pogácsával lepik meg a vásárok alkalmával.

Ha már most a felsoroltakra egy rövid viszszapillantást vetünk, azt mondhatjuk, hogy a házi iparnak elég nagy száma van meghonosulva a székelyföldön s azokkal a népnek elég jelentékeny része foglalkozik. Különösen ha számba veszszük, hogy itt csupán azon községek és csak azon mértékben vannak megemlítve, a melyek és a mily mérvben iparukkal üzletet folytatnak. Ellenben el van hallgatva pl. a szövészet és faragásban mind az, a mit házi szükségletre termelnek. Már pedig ez, miután népünk ruházatát, gazdasági eszközeit, faedényeit legnagyobb mértékben még mind maga állítja elé, közgazdaságunkban jóval nagyobb jelentőségű az üzleti termelésnél.

A mi az egyes iparágak földrajzi elterjedését, illetőleg meghonosulását illeti, e tekintetben mindenik vidék azon előnyök kiaknázására adja magát, melyeket kész nyers anyagaiban rejleni vél. Egyedül a maros-(torda)-megyei gyékény- és a háromszékmegyei szotyor-munkához szállítják távolabbról az anyagot.

Hogy a leírt házi ipar legnagyobb része életrevaló, annak legbiztosabb kriteriuma az, hogy azok nem mesterséges eszközökkel, külső behatás által lettek életrehíva, hanem a népélet természetes szükségei szerint fejlődtek ki s annnak talajában százados erős gyökerekkel bírnak. Magukra hagyatva is fenn fognának maradni, sőt némelyikök az elhagyatottság daczára is kivitel-képességre vergődött, minő pl. szöveteink, faedényeink és gazdasági eszközeink egy része s a veszszőfonás Moldva-Oláhország-, szotyraink és szitakérgünk Németország-, hordó-dongánk Franciaországba.

Menynyivel inkább remélhetjük hát ezek felvirágzását s általuk

népünk keresetképességének fokozását, nagymennyiségű nyers anyagunk értékesítését valamely jóakaratu támogatás és mindazon eszközök igénybevétele által, melyek az újabb korban egyebütt is hasznosaknak bizonyultak be.

És ez annyival komolyabb dolog, mert a székelyföldön csak e kimutatás szerént is ezrekre megy azok száma, kik magukat és családjukat nagyobbára a házi iparból tartják fenn, kiknek vagyona, megélhetése s mint állampolgárnak hasznossá válhatása egyedül kezük ügyességében s szellemök fogékonyságában rejlik. E képességet gyümölcsözőbbé kell tenni s olyan kapitálissá fejleszteni, mely nép- és államfenntartó elemmé erősödhessék.

Ilyen törekvést tűzött maga elé a háromszékmegyei házi ipar-egylet, mely a fennebb tárgyalt fonóda felállítását is munkába vette, azóta pedig a szövészetben való oktatást tényleg meg is indította Sepsi-Szent-Györgyön. Nemcsak mint első ilynemű, de mint igen életrevaló törekvést is a székelyföldön, melegen üdvözölhetjük ezt, mely közgazdasági fontosságánál fogva megérdemli, hogy alapszabályait, melyek az egylet czéljai és eszközei s működési tervei felől a legbiztosabb tájékozást adják s esetleg utánzandó mintául szolgálhatnak, egész terjedelmökben felvegyük a mint következnek:

A házi ipart és iparoktatást fejlesztő székely egyesület alapszabályai.

1. §. Czélja az egyesületnek az ipari oktatást előmozdítani, a házi ipart a nép között terjeszteni s a létező ilynemű ipart a kor igényeinek megfelelően fejleszteni.

2. §. E czélból igyekezni fog az egylet, a hol azt a körülmények és viszonyok a székelyföld területén megengedik és a hol a közérdekeltség részéről a szükséges támogatás biztosíttatik:

a) a kéz- és műipar elméleti és gyakorlati oktatásra megkivántató iskolát állítani és berendezni; vagy végre a netalán létező ily iskolát segélyezni;

b) a házi ipar terjesztése és tanítása czéljából tanműhelyeket alkotni és azokat berendezni;

c) iparos vándortanítást és

d) iparkiállításokat rendezni;

e) kitünő ifjakat, a kik magukat kézmű vagy gyári iparnak szentelik, magasabb kiképzés végett ösztöndíjak által segélyezni;

f) kitünő ipartermelvényekért iparosokat és ezek munkásait jutalmazni;

g) esetleg folyó vagy röpiratok kiadása, vagy felolvasások által az iparosok mívelődésére hatni.

3. §. Az egyesület egyelőre hat évre alakul, működési tere első sorban Háromszék, de bevonhat kebelébe más ide csatlakozni kívánó vidékeket is. Székhelye Sepsi-Szent-György.

4. §. Tagja lehet az egyesületnek minden honpolgár és honleány, minden község, társulat vagy testület és pénzintézet.

5. §. Az egyesületet alapító, évdíjas és pártoló tagok képezik, kiknek betéteiből eszközli az egyesület alkotásait. Az alapítók lehetnek magánosok legalább ötven forint, erkölcsi személyek, közönségek, testületek, egyesületek stb. legalább *egyszáz* forinttal, mely alapítványi tőkét azonban nem fizetik be, hanem irásbeli kötelezvénynyel biztosítják annak 5% kamatját.

Az évdíjas tagok egy forinttól kezdve tetszés szerénti összszeget írnak alá és fizetnek be évenként. A pártoló tagok tetszésök szerént egyszer mindenkorra írnak alá és fizetnek be.

Minden tag, kivétel nélkül husz krajczár alapítási összszeget fizet le az aláírás alkalmával, melyből az előleges költségek, mint nyomtatványok stb. fedeztetnek.

6. §. Gyarapítani fogja ezenkívül az egyesület alaptőkéjét minden oly módok által, melyeket az országos törvények nem tiltanak, s melyek közigazgatási vagy rendőri szabályokba nem ütköznek.

7. §. Minden alapító és évdíjas tagnak egyenlő joga van a közgyülési tanácskozásokban, továbbá a választásokban részt venni; indítványt tenni vagy ilyent a választmány elé terjeszteni. Hasonló joggal bírnak azon pártoló tagok is, kik legalább hat forintot írnak alá.

Minden tag kivétel nélkül egy szavazati joggal bír. A meg nem jelenhető tagok magukat meghatalmazás által képviseltethetik.

Szabadságában áll a tagok mindenikének az egylet pénzkezeléséről vagy egyébb működéséről vezetett könyvekbe betekinteni, s az egyleti ügyek vezetéséről magának minden időben tájékozást szerezni.

8. §. A mint az alapszabályok megerősítést nyertek és a tagok száma háromszázra szaporodott, azonnal megtartatik az alakuló közgyülés, melyen az egyesület közegei fognak megválasztatni s ezzel az egylet működését meg is kezdi.

9. §. Az egyesület közegei:

a) Közgyülés,

b) a harmincz tagból álló központi választmány,

c) egy elnök és alelnök,

d) egy felügyelő,

e) külső felügyelő bizottságok,

f) a pénztárnok,

g) a számvizsgáló bizottság, és végre

h) a központi választmány jegyzője.

Elnököt, alelnököt, választmányt, felügyelőt és számvizsgálót, bizottságot a közgyülés általános szavazattöbbséggel, pénztárnokot és jegyzőt a központi választmány választ szintén általános szótöbbséggel.

10. §. A közgyülés képviselője az összes tagoknak és határozatai minden tagra kötelezők.

11. §. A közgyülés rendszerint egyszer, mindig az iskolaév végén, tehát augusztus vagy szeptember havában tart ülést, melyet a választmány hív össze.

Hogy a közgyülés határozatképes legyen, 40 (negyven) tagnak jelenléte szükséges. Ha a tagok hiánya miatt a közgyülés meg nem tartható, az 15 nap alatt újra egybehivandó lesz és ekkor határozatképes lesz azon esetben is, ha fentebbi föltételek szerint 40 tag nem jelennék is meg.

A közgyülésen a jelenlévő tagok többsége határoz; egyenlő szavazat esetében az elnök szavazata dönt. Az ülésről jegyzőkönyv vezetendő, melynek hitelesítését az ülés után egy három tagból álló bizottság eszközli.

12. §. Rendkívüli közgyülést az elnök saját belátására, vagy a választmány javaslatára, vagy legalább 15 alapító tag indokolt kérésére hív össze.

13. §. A közgyülésben rendesen az elnök vagy alelnök elnököl, mindkettő távollétében egy központi választmányi tag.

14. §. A közgyülés megtartása nem köttetik az egylet székhelyéhez, ennélfogva az egyesület működésére választott terület bármely helyén megtartható.

15. §. A közgyülés megtartásának idejét és helyét a választmány határozza meg és két hónappal elébb a tagokkal alkalmas úton tudatni fogja. A közgyülés megtartásának helyéről és idejéről az illető hatóság az egyesület által mindenkor értesítendő lesz.

16. §. A közgyülés jogköréhez tartozik:

a) a 9-ik §-ban jelzett közegek választása,

b) a központi választmány előterjesztésének megbirálása,

c) a számvizsgáló-bizottság jelentésének meghallgatása,

d) számadások végleges megvizsgálása, a pénztárnok fölmentése vagy elmarasztalása.

e) a központi választmány által megállapítandó költségvetés megerősítése,

f) az alapszabályok módosítása.

17. §. Az elnök, alelnök, választmány három évre, a felügyelő hat, a számvizsgáló bizottság ellenben egy évre általános szavazattöbbséggel választatnak meg.

18. §. A központi választmány minden két hónapban ülést tart, s ülései rendszerint a székhelyen tartatnak meg, ezekben az elnök vagy alelnök, szükség esetében a legidősebb választmányi tag elnököl.

A központi választmányt rendesen az elnök vagy alelnök hivja összse. — Határozatképes a választmány csak akkor, ha az elnökkel együtt legalább hat tagja van jelen. — Érvényes határozatok általános szavazattöbbséggel hozatnak; ha a szavazatok egyenlők, az elnök szavazata dönt. — A választmánynak joga van magát szakértő és levelező tagokkal kiegészíteni, kik azonban szavazattal nem bírnak. Az ülésről szerkesztett jegyzőkönyv hitelesítését a választmány vagy a gyülés végén vagy után egy három tagból álló bizottság által eszközli.

19. §. A központi választmány a felügyelő előterjesztésének alapján terjeszti elő a közgyülésnek azt, hogy hol és milynemű iskola vagy tanműhely lesz felállítandó, berendezendő és fentartandó.

A választmány által meghatározott iskolák tantervezete minden esetben a közgyülés által megállapított szabályzat szerint készítendő.

Ezen előterjesztéseknek a közgyülés által leendő elfogadása után következik a 36. §. szerénti eljárás.

20. §. A választmány megválasztja tanítóit a felügyelő meghallgatása után.

Minden helyen, hol egy iskola vagy műhely állíttatik, a választmány egy felügyelő bizottságot választ.

21. §. A központi választmány fogja a felügyelő utasítását elkészíteni és a felügyelő ezen választmány elé terjeszti félévi jelentéseit, mely a közgyülés elé leszen terjesztendő.

22. §. A választmány terjeszti elé a közgyülésnek kellő arány szerint az ösztöndíjakkal ellátandók névsorát.

23 §. A központi választmánynak joga van a felügyelőt felfüggeszteni, helyette más felügyelőt ideiglenesen választani, miről a közgyülésnek telentést teszen, mely döntőleg határoz.

24. §. A felügyelő készíti el a felállítandó iskolák, vándortanítások és kiállítások tervezetét és terjeszti elé az illető központi választmánynak, mely ezeket megbírálván, a 19. §. szerént intézkedik.

25. §. A felügyelő kötelessége az összes iskolákra és tanműhelyekre felügyelni, jelentéseit félévenkint, szükség esetén azonnal az illető választmánynak előterjeszteni.

26. §. A felügyelő rendes évi fizetést kap, melyet a központi választmány ajánlata folytán a közgyülés határoz meg.

27. §. A pénztárnok kezeli a központi választmány utasítása szerint az egylet összes vagyonát és felelős érette. Működéseért, — ha ezt kivánná, tiszteletdíjat követelhet, melyet a választmány határoz meg.

28. §. A választmány szedi be és kezeli a pénzt, kezeléséért azonban felelős s ezért mérlegét minden év aug. 31-ig lezárja és a közgyülés elé terjeszti.

Az elnök vagy alelnök és egy választmányi tag ellenjegyzése nélkül a pénztárnok semmit sem fizethet ki, hacsak erre a választmánytól meghatalmazása nincs.

29. §. A pénztárnok évi számadását minden év aug. 31-ig bezárja és a központi választmány elé terjeszti, mely azt előleges megvizsgálás végett a számvizsgáló bizottsághoz teszi át.

30. §. A számvizsgáló bizottság minden év szeptember 15-ig megvizsgálja az eléje terjesztett számadásokat és jelentését a közgyülésnek terjeszti elé.

31. §. Joga van a számvizsgáló bizottságnak és minden egyes tagjának bármikor is a pénztárt és számadásokat megvizsgálni és ha netalán némi hiányt fedezne fel, jelentését a választmányhoz azonnal benyújtani.

32. §. Mindenütt, hol iskola vagy tanműhely, akár vándortanítás rendeztetik, a választmány egy 3 tagból álló bizottságot választ, kik az érdekelt vidéken laknak.

33. §. A felügyelő bizottság minden egyes tagjának egyenként és összesen joga van az iskola vezetésére, a tanítási módra, a tanítóknak az ifjakkali bánásmodorára felügyelni, szükség esetén a tapasztaltak felől azonnal a központi választmánynak jelentést tenni.

34. §. Az elnök, alelnök, választmányi tagok, számvizsgáló bizottságok és külső felügyelő bizottságok tagjai semminemű fizetést, sem pedig tisztelet díjt nem kapnak.

35. §. A menynyiben az egyesület működését az önsegélyezés elvére alapítja s czélja nem nyerészkedés: az egyesület pénz- és egyéb anyagi ügyeiben alapszabályai keretén belül függetlenül intézkedik.

A mi pedig az iskolák és tanműhelyek felállítását illeti, az egyesület ott, hol a körülmények és az ipar érdekei kivánják, s mikor a szükséges anyagi erővel is rendelkezik, a felügyelő javaslatának meghallgatása után az ipar-iskolát vagy tanműhelyet felállítja, berendezi s a tanrendszert megállapítja; mielőtt azonban azt életbeléptetné, úgy a tantervet, valamint a szükséges költségfedezet kimutatását s az alkalmazandó tanítók képességére vonatkozó okmányokat tudomás, illetőleg helybenhagyás vagy módosítás végett a kir. földmívelés-, ipar-, és kereskedelmi s illetőleg közoktatási miniszterhez fölterjeszti.

Egyátalában a kormánynak az egyesület által felállítandó ipar-iskolákra s tanműhelyekre való felügyeleti joga teljes mérvben fenntartatik, s az egyesület, hogy az iparos oktatás alapelvére nézve az egész országban

összhangzás tartassék fenn, a kir. kormány által kiadandó ipar-iskolai szervezet és átalános tantervre mindenkor figyelemmel leend.

36. §. Hatóságok és harmadik személyekkel szemben az egyesületet az elnök, esetleg az alelnök képviseli, szükség esetén ezen képviselet az elnök vagy alelnök és egy választmányi tag által aláírt, a jegyzőkönyvben is felvett meghatalmazás mellett a felügyelőre is átruházható.

37. §. Az egyesület mindaddig nem oszlik fel, míg legalább háromszáz tagot számlál; ha a tagok száma ennél kevesebbre apadna, a feloszlás kérdése feletti határozat végett közgyülés hivandó összse.

A feloszlásról szóló határozathoz a jelenlevők két harmadának szata lesz szükséges.

38. §. Az egyesület feloszlásakor netalán megmaradott tőke a tagoknak semmiesetre nem adatik viszsza, hanem azontúl is iparos oktatásra fordíttatik és pedig azon közgyülés határozata szerint, mely a feloszlatást elhatározza.

Ezen közgyülési határozatok, valamint a netalán előfordulható alapszabály-változtatások minden esetben a m. kir. belügyminiszteriumhoz felterjesztendők lesznek.

39. §. Az egyesületi tagok között egyesületi viszonyból eredő viszályok választott bíróság által intézendők el; megalakítására és eljárására nézvé az 1868. évi 54 t. cz. 9. czímének III. fejezetében foglalt szabványok alkalmazandók.

40. §. Az egyesület kiadványain pecsétet használ, melyen annak czége leend följegyezve.

41. §. Azon esetben, ha az alapszabályokban meghatározott czélt és eljárást illetőleg hatáskörét meg nem tartja, a kir. kormány által, a menynyiben további működésének lefolytatása által az állam vagy az egyleti tagok vagyoni érdeke veszélyeztetnék, haladéktalanul felfüggesztetik s a felfüggesztés után elrendelendő szabályos vizsgálat eredményéhez képest végleg feloszlattatik vagy esetleg az alapszabályok legpontosabb megtartására különbeni feloszlatás terhe alatt köteleztetik.

Ez alapszabályok 1876-ban erősíttettek meg.

Hogy az egylet ezek alapján azóta menynyire haladott, a «szakoktatás» czím alatt látható.

b) **A kézmű- vagy szakipar.** Egy olyan kimutatás elkészítése, mint a házi iparnál, e tárgyban nem sikerült. A kisérletet azonban haszontalannak még sem mondhatom, mert bizonyos következtetés és megállapodás alkotására felhasználható támpontul szolgált az.

Míg azonban arra rátérnénk, lássuk előbb a statisztika által felállított tényeket. *Keleti* szerint *ipar és kereskedéssel* foglalkozók száma az összes létszámnak következő százalékát adja :

(Torda)-Aranyosmegyében	8.62
Csíkmegyében....	2.01
Háromszékmegyében....	4.21
Maros-(Torda)-megyében	4.66
Udvarhelymegyében	2.11

Az egész országban a legnagyobb % 13.01 (Pestmegyében) és a legkisebb 0.15 (a volt oláh bánsági határőrvidéken) lévén, a székelyföld e tekintetben bizonyos középhelyet látszik elfoglalni. Az őstermeléssel foglalkozók számához mérve azonban e számok, melyekben nagy és kisipar s mindenféle kereskedés bennfoglaltatik, eléggé csekélyek.

A városok természetesen, jóval kedvezőbb arányt mutatnak. Itt az iparosok és kereskedők száma a lakók következő %-át adja:

Kézdi-Vásárhely	28.10
Maros-Vásárhely....	25.04
Székely-Udvarhely	23.42
Sepsi-Szt-György	14.94
Csík-Szereda	8.91
Ilyefalva	3.67
Bereczk....	2.88
Oláhfalu	2.81

Miután a magyarországi városoknál a legnagyobb % 33.65 (Temesvár) s miután a 70 sorszámban székely városaink négy nagyobbika a 2-ik, 6-ik, 8-ik és 39-ik helyet foglalja el s a két Vásárhely még az erdélyi szász városokat is fölülmúlja: e tekintetben az összehasonlítás elég kedvezőleg üt ki reánk nézve.

Azonban e tényeknél még nem állapodhatunk meg, mert nekünk a tisztán hazai és nemzeti ipar megismerésére van szükségünk. Már pedig azt tudjuk, hogy u. n. kereskedőink túlnyomóan importált czikkekkel folytatják az üzletet. Menjünk tehát mélyebben vissza a kútfőre s lássuk, hogy az 1870-iki népszámlálás miféle iparosokat és mily számmal ismer a székelyföldön.

	(Torda)-*Aranyosmegye*	*Csík-megye*	*Háromszék-megye*	*Maros-(Torda)-megye*	*Udvarhely-megye*
1. Építészeti és művészeti iparnál:					
Önálló vállalkozó	7	130	1.2	91	77
Hivatalnok	6	—	5	3	—
Munkás....	3	110	98	94	99
Együtt:	16	243	245	188	176
2. Fém-, kő- és faiparnál:					
Önálló vállalkozó....	99	189	472	419	240
Hivatalnok	—	—	11	5	4
Munkás....	34	129	520	470	221
Együtt:	133	318	1003	894	465

	(Torda)-*Aranyosmegye*	*Csíkmegye*	*Háromszékmegye*	*Maros*-(Torda)-*megye*	*Udvarhelymegye*
3. Vegyészeti-, élelmezési- és dohánycikkek termesztésénél:					
Önálló vállalkozó	79	200	295	176	94
Hivatalnok	1	3	11	20	1
Munkás	15	65	237	295	80
Együtt:	95	268	543	491	175
4. Szövő-iparnál:					
Önálló vállalkozó	6	40	94	206	38
Hivatalnok	—	—	1	1	—
Munkás	4	19	98	201	58
Együtt:	10	59	193	408	96
5. Bőr- és papir-gyártás és egyéb iparágaknál:					
önálló vállalkozó	32	356	986	701	531
hivatalnok	—	—	—	2	—
Munkás	16	179	754	552	317
Együtt:	48	535	1740	1255	848
6. Vegyes:	1367	295	439	360	121
A hat csoportban összeseu:	1669	1718	4163	3596	1881

A székelyföldön tehát mindösszse 13,027 iparos.

Ha meggondoljuk, hogy e szám a lakosságnak alig teszi 3%-át, holott az első csoportba a czigány zenészek is fel vannak véve, alig lehetünk megelégedve e számviszonyokkal. Hiszen enynyi iparossal csupán városainknak is bírniok kellene

A mi az egyes megyéket illeti, a lakossághoz viszonyított iparosok számával legelül áll (Torda)-Aranyos-, utána jő Maros- és Háromszékmegye s egy harmadik fokozatot alkot Udvarhely- és Csíkmegye.

Ha pedig az iparosok absolut számát tekintjük, Háromszékmegye áll legelül, hozzá közel Maros-(Torda) és jóval hátrább a más három megye.

Az iparágaknál az *építészetben* Csík- és Háromszékmegye tűnnek ki; a *fém-, kő-, fa- és bőriparban* Háromszékmegyéé az elsőség, a *szövő-iparban* Maros-(Torda)-megyéé. Udvarhelymegyében a *bőripar* a legerősebb s utána mindjárt a *fém-, kő- és faipar.*

A megnevezett iparágak közül, úgy látszik, s tényleg úgy is van, hogy a *fém-, kő- és fa-* s a *bőripar iránt mutatkozik a székelységben a legnagyobb előszeretet.* És ez egészen természetes is egy állattenyésztéssel foglalkozó, erdőborította hegyi vidéken.

Hogy azonban a különböző iparágak fejlettségére s az általuk eszközölt űzletre némi biztosabb következtetést vonhassunk, egy kis részletezést adok — már említett saját adataim nyomán — *fejlettebb városaink iparáról* s az *állandóan* és *koronként* foglalkozó iparosokról, a mint következik:

	K.-Vásárhely		M.-Vásárhely		Sz.-Udvarhely		S.-Szentgyörgy		Együtt	
	áll.	kor.	áll.	kor.	áll.	kor.	áll.	kor.	áll.	kor.
1. Fejér timár	14	10	55	—	30	20	12	8	111	38
2. Fekete «	—	—	35	—	9	7	—	—	44	7
3. Szíjgyártó	12	9	7	—	10	—	6	—	35	9
4. Czipész	32	8	30	—	13	—	8	—	83	8
5. Csizmadia	62	58	175	10	60	120	25	17	322	205
6. Szűcs	9	24	40	2	—	20	3	7	52	53
7. Asztalos	28	14	30	22	14	—	10	—	82	36
8. Bodnár és kerekes	6	—	14	—	?	?	6	2	26	2
9. Orgonakészitő	3	—	1	—	—	—	—	—	4	—
10. Nyerges, kárpitos	4	—	6	7	—	—	2	2	12	9
11. Szabó	24	10	68	28	5	4	12	4	109	56
12. Kalapos	8	18	10	6	1	6	2	—	21	30
13. Arany- és ezüstmüves	—	—	5	—	—	—	—	—	5	—
14. Rézmüves	7	4	?	?	—	—	?	?	7	4
15. Lakatos	12	—	10	4	?	?	8	—	30	4
16. Kovács	14	—	10	6	?	?	6	—	30	6
17. Pléhes	8	—	9	4	?	?	3	—	20	4
18. Takács	—	—	—	—	4	—	—	—	4	—
19. Fazekas	7	16	20	2	20	—	—	—	47	—
20. Mészáros	17	22	?	?	19	—	?	?	36	22
21. Fésüs	?	—	10	—	7	—	—	—	17	—
22. Kötélgyártó	?	—	2	1	—	—	—	—	2	1

A mint ez összeállítás ismételve is bizonyítja, legerőteljesebb iparunk a *bőrkikészítés és annak feldolgozása* s azután a *fa- és fémipar*.

Különben e kimutatásban iparunkat bizonyos egyoldalúság jellemzi, a mit részben ugyan az adatok hiányosságának engedek beszámítani, de csakis részben; mert azt különben is tudjuk, hogy a sokoldalúlag fejlett ipar egyebütt és más viszonyok között keresendő.

Hogy azonban az ipar nálunk olyan életszükség, melynek kielégítésére népünkben a hajlam eléggé meg van, azt legkézzelfoghatóbban bizonyítja az, hogy az iparos foglalkozás némely falusi községekben is kedvvel' üzetik, így pl. *Kovásznán* (Háromszékm.) nem kevesebb mint *negyvenféle iparral foglalkozik egynehány száz lakos*. Oly tény, a mely díszére válnék némely városainknak is! S pedig Kovászna mellett még elég község van, hol lakatos, kovács, czipész, timár, szűcs, szabó, kalapos, asztalos, kerekes, bodnár stb. iparban nem szorulnak a lakosok városra, milyenek pl.

Ditró, Szépvíz, Árkos, Bodok, Dálnok, Úzon, Gidófalva s még több, különösen háromszékmegyei falu.

Az iparanyagok nagyobbára helyben is beszerezhetők, s csak kis mértékben vásárolják azokat a kalaposok, timárok (scumpia, halzsír, olykor nyersbőr), szíjgyártók, pléhesek és rézművesek Brassóból.

Az iparczikkek valamint az anyagok értékére nézve tájékozásul szolgálhatnak a sz.-udvarhelyi és kovásznai árak. E szerént: egy kikészített tehén vagy ökörbőr ára 10—15 forint, 100 darab csatt 75 krajczár, 100 darab vaskarika 5 frt; egy mázsa (56 kiló) máz a fazekassághoz 17 frt, egy szekér agyag 40 kr, egy mázsa kalapos-gyapju 30 frt, hozzátartozó kalapos festőszerek kilója 12 kr, egy pár nyers kecskebőr 3—5 frt, egy kiló scumpia 21 kr, a báránybőr párja 2 frt, egy pár kordován 4 frt, egy pár fekete fodros bőr 36 frt, egy talpnak való helybeli bőr 14 frt, külföldi 38 frt, egy kiló ragacs 48, egy kiló szeg 48 kr, egy pár mészárszékre való hízatlan nagy marha 100—160 forint, apró 5—8 frt, egy hízott sertés 30—60 frt, egy pár lakbőr 65, 10 darab fénymázas 40, 10 darab fekete 40, 10 darab színes bélésbőr 12, a talp kilója 2 frt 10 kr, egy mázsa vagy 50 kiló 8 frt 75 kr, egy kötés gyapottfonal 3 frt 50, ennek megfestése a tarka szőttesshez 2 frt 50 kr, egy pár szaru-csont 15 kr, egy pár nagy marhabőr 20 frt, egy véka cser 20, egy véka hamu 8 és ugyanannyi mész 20 krajczár, egy kiló gyapjú 1 frt.

Egy közönséges festett asztal 3—6 frt, egy közönséges szekér, vasalás nélkül, 6—25 frt, egy kád 1—3 frt, 12 darab cseréptányér 24—36 kr, egy szekérkas 1—2 frt, egy szövőszék 2—3 frt, egy szekér-vasalás 10—20 frt, egy ajtózár 1 frt 20 krtól 5 frtig, egy pár csizma 2—10 frt, egy métermázsa tört cser 2—3 frt (a kovásznai csertörőben); egy bőr bunda 5—15 frt, egy pár hám 12—25 forint, s így tovább.

Az *üzleti forgó tőkére* nézve némi tájékozást nyújt a sepsi-szentgyörgyi ipartársulatokra alkalmazott helybeli becslés. Itt ugyanis az évi forgalom a *csizmadia* ipartársulatnál, középszámítással 22,000 forintra tehető, a *timároknál* 50,000, az egyesült *szabó-*, *asztalos* és *lakatos* társulatnál 30,000, az egyesült *kerekes-*, *kovács-*, *nyereges* és *szíjgyártó* társulatnál 40,000, a *czipész-*, *kalapos-*, *szűcs* és *pléhes* társulatnál pedig 50,000 forintra. Együtt tehát mintegy 200,000 frt forgó tőkével dolgoznának. E számítás alapján a székely városok iparosai körülbelül egy millió forintot forgatnak iparukban.

Az *iparterméknek minőségére* nézve véleményünk általában az, hogy e tekintetben még sokat kell haladni. Vannak azonban egyes czikkek, a melyek méltán vívtak ki maguknak jó hírt és kelendőséget. Ilyen pl. M.-Vásárhelyen *a nyersbőr kikészítése*. Különösen a *cseres talp*, *kordován*, *borjúbőr* és *irhaneműek* emelendők ki, mint a melyekben nemcsak a helyi szükséglet fedeztetik, de még kivitelt is eszközölnek. A *csizmadia-ipar* fej-

lett és virágzó. A *kocsikészítés* és *kerekes munka* szintén figyelemre méltó. *Orgona-készítés* kitűnő.

Székely-Udvarhelyen a *czipészet* és *csizmadia-ipar* fejlett nagyobb tökélyre és örvend virágzó üzletnek.

Sepsi-Szent-Györgyön a *kerekes- és kovács-ipar* nevezetes. Innen évenként legalább 150—200 darab teljesen fölszerelt vastengelyű közönséges szekeret (kocsit) visznek be Oláhországba. Darabját helyben 60—80 forinttal fizetik. A *kovácsmesterek* között vannak olyan kiváló tehetségek, a kik kitűnő *revolvert*, *vadászfegyvert*, kitűntetésben részesült *műzárakat* és *gépeket* állítanak elő.

A magyar orvosok és természet-vizsgálóknak Előpatakon tartott nagy gyülése alkalmával (1875) *Kézdi-Vásárhely* egy állat-, termény- és műkiállítást rendezvén, arról a közgyűlés jegyzőkönyve igen elismerőleg nyilatkozik s a dr. *Szabó* Alajos, dr. *Gerlóczy* Gyula és dr. *Rodiczky* Jenő személyében kiküldött szakbizottmány kitüntetéssel említi meg jelentésében a fehér és fekete timárok közül különösen a *kecskebőröket* készítő *kordoványosokat*, a Romániába élénk kivitelt űző *csizmadiákat*, kiknek készítményeik *jó varrás*, csinos *forma* és *olcsóság* tekintetében egyaránt figyelemre méltók. *A degettes bőrneműk* készítését egy különleges iparnak s az azokból készült csizmákat kitünőknek itéli. (Ezeknek mindenek felett olcsósága szembetünő. Egy pár gyermekcsizma ugyanis 80 krajczár, felnőtt emberé 1 forint 60 krajczártól 2 forintig.) Ugyancsak kitűnőknek találta a bizottmány a kiviteli czikket képező *asztalos-munkákat*, minők pl. a kászoni havasok kőrisfáiból készült *berakott ágyak*, *fiókos almáriumok*, *szekrények*, *kihúzós asztalok*, *diófaszekrények* stb.; továbbá a *szűcsárukat*, *rézöntő készítményeket*: üstöket, szivatytyúkat; *lakatos-munkákat*, *fésüket*, *kanalakat*, kifliket stb. Különösen kiemelőleg jeleseknek és aránylag olcsóknak mondja a *nyerges készítményeket*, minők a hámok és lószerszámok s átalán a *szíjgyártó munkák*.

S midőn részletes jelentését bevégezte a bizottmány, nem hallgatva el a bírálni valókat sem, így folytatja a titkár szóbeli észrevételeit: «E kiállításon ismét tapasztalta a bizottmány, menynyi *ügyesség* és *lelemény* sajátja a székelynek, mely tulajdonság keresi a tökéletesedést s mely ha kellő *szakszerű* fejlesztést nyerhetne, üdvös eredményei ki nem maradnának.»

Az ipar-számviszonyok mellett e tapasztalatok és elismerő nyilatkozatok azon alapos föltevésre vezetnek, hogy nemcsak a *képesség* és *tanulékonyság* az ipari foglalkozásban, de határozott *önállóság* és *leleményesség* is veleszületett tulajdonsága a székelynek. Ezt bizonyítja az a körülmény, hogy politikai elhagyatottsága, földrajzi elszigeteltsége daczára is mind *házi*, mind *kézmű-ipara* a tökéletesedésben előrehaladott, magának piaczokat teremtett. Ezt bizonyítják *sok kitűnő naturalistáink*, kik közül, a k.-vásárhelyi tárlat alkalmából, a fennemlített bizottmány is fölemlít egy párt.

Hogy a m.-vásárhelyi muzsikás-kút mesterének *Bodor*nak (Bodor-kút) és a híres ágyú-öntő *Gábor* Áronnak hazájában az ipartehetségek nagy számmal lehetnek és fejlődhetnének ki kedvező körülmények között, az kétséget nem szenved.

Piacza: a székely kézmű-iparnak, a helyi szükséglet kielégítésén kivül, Moldva-Oláhország felé nyílik. Némely czikkeknek ezen irányba való kivitele mind a házi, mind a kézműiparnál meg volt emlitve. Most a kivitelnek mindinkább örvendő *szövészeti* (textil) és *bőripar* s a *gazdasági eszközök* mellett még a kézdi-vásárhelyi *asztalos-munkákat* említem meg, mint a melyek jó hírnek és kelendőségnek örvendenek Keleten.

Egyszersmind azonban rá kell mutatnom e helyen egy igen fontos üzleti hátrányra. Nem lévén t. i. odabenn kellő üzleti összeköttetéseink, vagy hiányozván e tekintetben bennünk a szükséges gyakorlati ügyesség: iparterméke inket már hazulról űzérek veszik át s mi nem csak a lehető haszon egy jelentékeny részétől esünk el ezáltal, hanem általában iparunk igen fontos érdekeit teszszük idegen kezekbe, melyek a piacz jövő biztosítását a mának némi előnyeiért naponta készek könnyelműen feláldozni. Ezt így nem hagyhatjuk, ha egyátalán öntudatosan tekintünk a jövőbe. S hogyan kellene e bajon segíteni? mindjárt megmondom rá nézetemet.

4. Ipartársulatok.

Az 1872-ik évi ipartörvény megalkotása az ipartörténelem középkorát zárta be nálunk. Feudalis korszak volt az e tekintetben is, a mely czéhrendszerének czopfos szabványaival a legsajátságosabb politikai és társadalmi rendet alkotta meg. Az *inas*, *segéd* és *mester* közötti viszony csaknem az etiquette-szabályokig terjedő körülírásokkal, — a sok czeremoniával, nehézséggel és költséggel járó felszabadulás az iparosságra, — a szabad verseny eleibe tolt czéhsánczok nemcsak középkorias jelleget kölcsönöztek az iparos osztálynak, de gátul szolgáltak magának az iparnak szabad fejlődésében is. Ezt már ma minden gondolkozó és itélni tudó ember átlátja és a régi korlátok ledöntése, a rendszer gyökeres átalakítása épen e felfogásnak lett eredménye. De az éremnek van egy más oldala is, mely előtt szemet hunynunk nem szabad. A czéhrendszer üres formalitásokba, tartalom nélküli kirakatokba sülyedésén elől, van annak egy szebb kor-zaka is, mely a mívelődés történetével azonosúlva áll előttünk.

Midőn az iparnak sem védelme, sem iskolája, sem világkereskedelmi piacza nem volt, midőn azt a társadalom és közgazdaságban hontalan jövevénynek tekintették: akkor a czéh megalkotása a kor szükségeihez mért olyan védbástya emelése volt, mely mögött biztosan ütheté fel tanyáját az emberi munka és szorgalom ez ifjú örököse, s a mely bástya nem-

csak a bele vonultak anyagi javainak védelmére szolgált, de egyszersmind őre lett az iparművek solídságának s szoros és szigorú kötelék társadalmi és erkölcsi érdekek fejlesztésére és fenntartására. Hogy e szép, de terhes missiót miként teljesíté, arról olvashatunk városaink történetéből, melyek virágkora többnyire összeesik a czéhek virágzásának korával.

Végre is azonban a csemete megerősödött, férfikorára elkövetkeztek a czéh-rendszer aggkorának gyöngeségei s a természet műfolyamának törvénye szerint helyet követelt és helyet foglalt az iparban a legifjabb felszabadult tanoncz : a *szabad verseny*.

A régi korlátok ledűltek és újak nem emelkedtek, az előjogok megszűntek és kiváltságok többé nem adatnak. Éljen meg az ipar saját erején, és éljen meg társadalmi egyenjogúságban többi közgazdasági testvéreivel. Nagykorúsítva van és a világba kibocsátva. Körülötte is, mint régi városaink körül az újkor hadászati elvei következtében, lebomlottak a várfalak és bástyák, betöltettek és beépítvék az árkok, s az ipar az újkor nyílt városának jelentetett ki. Hogy a kitárt kapun sok proletárius rohan be szerencsét próbálni, kinél a munka csak ideiglenes köpeny, melyet a szegre akaszt, mihelyt könnyebb életmódra tehet szert, s hogy így az átmeneti állomásnak tekintett ipar az új czégek egy részének nem sokat köszönhet, azt naponta tagasztalhatjuk. S ezt az iparszabadság egyik árnyoldalául el kell ismernünk. De ez átalában minden szabadsággal így van. És azért a szabadság elvét még sem juthat eszünkbe elitélni. Hogy a fatytyúhajtások eltávolítására fog-e egyszer pozitiv szer találtatni, arra nézve ez idő szerint mitsem jósolhatunk. Anynyi tény, hogy a korábban annak ismert és tartott szer a czéhrendszerben el van dobva, melynek hátrányai miatt előnyeiről is le kellett már mondanunk.

A czéhek örököseiül ma az *ipartársulatokat* ismerjük. S mit tartanak ezek feladatául a legközvetlenebbűl érdekeltek? Aligha tartják egyébnek egy foszlánynál a régi intézményből. S valóban hiába is keresünk valami erőt és szellemet a múltnak ezen visszamaradt árnyában. Sem a tagok számánál, sem anyagi eszközeiknél fogva nem képviselnek e társulatok jelenleg valamely komolyan számbavehető tényezőt.

Ebből azonban tévedés lenne azon következtetést vonni, hogy tehát e társulatok is eltörlendők. Hiszen a társulás soha nagyobb tényekben nem mutatta erejét, mint épen korunkban. Hanem igenis arra kell törekedni, hogy ipartársulataink az üres formaságon kivül valami jelentőséget is nyerjenek. E helyen azt akarom feltűntetni, mekkora erőt képviselnek e társulatok a tagok számában és anyagi javakban.

Van ugyanis:

Csik-Szeredában	2	ipartársulat	86	taggal	és	752	forint	alaptőkével
Kézdi-Vásárhelyen	13	»	313	»	»	5011	»	»
Maros-Vásárhelyen	20	»	572	»	»	2835	»	»
Székely-Udvarhelyen ·	13	»	578	»	»	37064	»	»
Székely-Keresztúron....	2	»	80	»	»	300	»	»
Sepsi-Szt-Györgyön	5	»	230	»	»	2689	»	»
Összesen:	55	ipartársulat	1859	taggal	és	48654	forint	alaptőkével.

Hol van innen a székelyföldi 13 ezer iparos többi része? Vagy azoknak nincsenek talán társulati eszközökkel megóvandó érdekeik?! S mit tehet az együtt 1859 tagot számláló 55 társulat is 48,654 forintnyi tőkéjével? Legfeljebb egynehány hivatalnokot díjaz, és koronként humanus segélyezést gyakorol. De ennél mindenesetre nagyobb tömörülést és jelentékenyebb eszközöket kivánnak az ipar érdekei.

5. Kereskedés.

A kereskedés közvetítő a termelők és fogyasztók között. Maga egyetlen forgalmi czikket sem termel, de mindenik termelőnek fölöslegét ép úgy, mint az iparosét és gyárosét, a maga csatornáin át odajuttatja, hol az keresetre talál s viszont földmíves és iparosnak olyat kinál, a mi ezek fogyasztáskörébe tartozik. Hogy nagy keresletnél az érték emelkedik s nagy kínálatnál csökken, az könnyen átlátható és érthető természetes dolog.

A kereskedésnél megkülönböztetik a bel- és külforgalmat. Az elsőnél beltermelő belfogyasztóval áll szembe, a másodiknál kültermelő belfogyasztóval s beltermelő külfogyasztóval.

Hogy valamely országban mekkora a belforgalom, ezt nem lehet számokkal kifejezni, de mindenesetre jelentékenyebb összegeket képvisel, hogy sem az ember gondolhatná. A belfogyasztásban t. i. a nemzet minden rétege tevékenyen működik közre s kevéssé uralkodik a fogyasztási *divat;* míg ellenben a külforgalom inkább szorítkozik egyes osztályokra s a fogyasztási czikkek gyakran változnak, módosulnak, mely körülmény a forgalom állandóságán is közbe-közbe módosítást von maga után.

Természetes, hogy a belfogyasztás is a közgazdasági és közmívelődéssel fokozódik. A míveltség és vagyonosodás nemcsak sokféleséget hoz a termelésbe, hanem szaporítja és állandósítja a fogyasztási igényeket is.

Az ősi állapotokhoz mentől közelebb áll valamely nép, annál korlátoltabb forgalma is, míg ellenben a virágzó belforgalomból a külforgalom már gyorsan szokott kifejlődni. Csakhogy a külforgalom kezdetben a behozatali fogyasztásban lép fel erőteljesebben, míg egy kedvező visszahatás, úgyszólva egy fölébredés kiviteli termelésre ád ösztönt.

Ez a pillanat látszik elérkezettnek nálunk is. A fejlődött belforga-

lomból átlépni a külforgalomba, melyben eddig túlnyomóan passiv fogyasztók voltunk, e részben ösztönszerű, részben öntudatos törekvéssel találkozunk mindenfelé.

A székelyföldi belforgalom mértéke teljesen megfelel iparunk fejlettségének. A mit iparunk termelni képes, azt el is fogyasztjuk napjában magunk. Sőt e termelés épen nem elégítvén ki a keresletet, már a külforgalomnak is passiv tényezőivé lettünk. A *gyári ipar termékei:* ruházati, élelmi szerek (czukor, kávé, kásák stb.) s a divat és kényelem eszközei már régóta nevezetes helyet foglalnak el fogyasztásunkban, vagyis külforgalmunkban.

A reactió azonban már itt-ott activ részvétre is serkentett a külforgalomban. Terményeink, a melyekkel ebben részt veszünk, még nagyobbára az *őstermelés* köréből valók. Ilyen például első sorban az *állattenyésztés*, mely mezőgazdaságunk legjövedelmezőbb ága. Állataink közül a *ló* Oláhország, a *szarvasmarha* Budapest és Bécs felé hajtatik. A szarvasmarhakereskedésben Moldva-Oláhország erős versenytársunk, azonban az állattenyésztésnél rámutattam a módokra, melyek segítségével a versenyt megállhatjuk. Az állati termelvények közül nevezetes kiviteli czikk a *nyersbőr* és a mosatlan *gyapjú*.

A növényország az erdőben nyújtotta nekünk legdúsabb adományát, melylyel üzletünk az ország belsejébe és keletre már ismertetve volt. A *fát* kétféle alakban hozzuk forgalomba, t. i. mint *nyers anyagot* (épületfa, eszközfa, deszka, zsindely, lécz) és feldolgozva *edényekké*, *gazdasági eszközökké* és *bútorokká*, Moldva-Oláhországba, s *cserré*, *szitakéreggé* és *hordófallá* Német- és Francziaországba.

Gyümölcsünk és *borunk* egyaránt közel áll ahhoz, hogy kivitelképessé váljék. Ezekkel a belföldi kereskedés is elég élénk. Udvarhely- és (Torda)-Aranyos-megyébe például, sok tengerit hordanak a mezőségről gyümölcsért cserébe, épen mint a csíkiak az ország belsejéből fáért. Az ásványországból az állam *sóval*, a m.-vásárhelyi bank az erdővidéki *barnaszénnel* folytat jelentékeny belföldi üzletet, s hogy utóbbi Keleten is piaczot nyerjen, csak idő kérdése.

Hegyeink dúsgazdag érczeiből, fájdalom ez idő szerint még csak *rezet* tud egy társaság forgalomba hozni. Földeinkből a kitűnő *cserépedények*, minő a (Torda)-aranyosi, m.-vásárhelyi, makkfalvi, korondi, udvarhelyi, kászoni stb. virágzó belüzlet tárgyai, sőt némelyikét Moldvába is szállítják, pl. Udvarhelyről évenként mintegy 15—20,000 darabot.

A gyári ipar terén kivitelre *szeszt* és *gyufát* termelünk, a melyek évenként több százezer érő forgalmat eszközölnek.

A kézműiparban M.-Vásárhely élénk belföldi üzletet folytat. Háromszékmegyében pedig az *asztalosok*, *csizmadiák* (különösen k.-vásárhelyiek) és *szekér-készítők* nyitottak forgalmi útat Moldva-Oláhországba.

A házi iparban *rásznainkkal* régi kiterjedt belüzlet foly. Nevezetes

ebben az u. n. *lengetégyártás*. Ez abban áll, hogy a durvább kender- és csepűvászonból készült kendőket, abroszokat, takaróruhákat (asztalkendő), lepedőket, sőt ingeket és gatyákat is egy darab időre használatba veszik a háznál, hogy egynehányszori mosás és némi viselés által érdességöket elveszítsék és megfehéredjenek. Ekkor tisztára mosva összeszedik az aszszonyok s az országos vásárnapokat megelőző napon ellepik vele piaczainkat. Ilyenkor ezer darab számra lehet a különböző vászonneműeket bevásárolni.

Ugyanezt gyakorolják csíki és háromszékmegyei székely aszszonyaink a moldvai piaczokon is.

Ezek mellett még a durva *gyapjúposztó* és a *pokróczokkal* folytatunk nagyobb üzletet, mely utóbbiról Hunfalvy is azt mondja, hogy azok «némi hírben vannak». A nádfonásban a *szotyor* legifjabb és legkelendőbb kiviteli czikkünk.

A külkereskedésben *fogyasztói* vagyunk az összes u. n. rövidáruknak, finomabb kelme-félék- és vásznaknak, pipere divatáruknak, butoroknak s más kényelmi eszközöknek, sör- és liqueröknek; az élelmi szerekből kávé, czukor, kásák, finom liszt és déli gyümölcsök s fűszereknek; fém- és ékszerészeti czikkeknek, vegyészi készítmények, világítási szereknek, papir, üveg- és porczellán-féléknek stb., melyek mindennapi és állandó fogyasztása több millió forint értékig terjed évenként, és mindenesetre határtalanul fölülmúlja kivitelünk értékét.

Kereskedők társulata a nagyobb városokban létezik ugyan, de ezeknek eszközei oly jelentéktelenek, hogy azokkal alig gyakorolhatunk némi jótékonysági tényeket is.

Hogy az iparosságra való hajlam a székelységben kellő mértékben megvan, az már nem igényel újabb bizonyítgatást; de hogy a *kereskedői pálya* iránt — mint átalában a magyarság — hoszszú századokon át idegenkedést tanusított, az is bizonyos, és ez egy sajátságos vonása jellemének, mely szükségessé és lehetségessé tette, hogy közöttünk idegen nemzetiségüek telepedjenek meg a kereskedés közvetítésére, s olyan anyagi javakra tegyenek ezáltal szert, melyek őket legnagyobb birtokosainkkal egy vonalra emelték, sőt míg ezek mindinkább hanyatlanak, ők állandó emelkedésben vannak.

Ez egyoldalu, ferde helyzetből azonban örömmel vehetjük tudomásul, kezdett kimozdulni a székely. (Torda)-Aranyosban már a nép közül is emelkedtek ki u. n. singes és vegyes kereskedők. Háromszékmegyében még inkább s különösen az oly sok ipari és kereskedelmi érzékkel és ügyességgel biró *Kézdi-Vásárhelyen, hol az összes kereskedői czégek*, számszerént 20—30, *kizárólag székelyek kezében és tulajdonában vannak*. Oly tény, a melynek párját a magyar elem között nem egykönnyen találjuk az országban.

S ha még ehhez veszszük már ismertetett nagymérvű szeszgyártását s több irányban fejlődésnek, sőt virágzásnak indult iparát

s forgalmát Kelet felé: azt hiszem, rámutatván székelyföldünk e pontjára, kimondhatjuk róla, hogy *ipari és kereskedelmi jövőnknek itt van a leghiztosabb, valódi gyúpontja.* Ha valami szépet és nagyot akaruuk e téren: kérve-kérek kormányt, nemzetet és közvéleményt, hogy irányozza tekintetét, figyelmét Kézdi-Vásárhelyre! Csekély áldozat és támogatás kell ahhoz, hogy a magyar birodalom eme keleti végpontján szívben, karban és észben egyaránt a legerősebb előretolt védbástya emelkedjék. Ez őserejében nyers, de természeti ügyességben és életrevalóságban kitünő nép, a milyen a székelység átalában s a háromszékmegyei különösen, az államalkotó genialitások kezében valóságos teremtési anyag lehetne.

6. Az ásványos vízekkel való kereskedés.

Alig közelítheti meg — erdőségeinken kívül — üzletanyagaink közül egyik is ásványos vizeinket és gyógyforrásainkat.

Ezek tudományos méltatását a földtani jellemzésben kisértettük meg. Itt tehát azoknak csupán üzleti oldaláról szólunk.

Földünk belsejéből kibuzgó e nehány száz forrás egyik főkincse a székelyföldnek. S közülök a nehány jobb gondozás alatt levő fürdőhely évenként több ezer bel- és külföldi idegennek szolgálván szórakozási, gyógy- és üdülési helyéül, e tisztán fogyasztó közönség jelentékeny pénzösszegeket hoz a gyúponton forgalomba.

Hogy erről fogalmunk lehessen, tudnunk kell, hogy a jobb karba helyezetteket, minő *Borszék, Tusnád* és *Előpatak*, évenként egy-egy pár ezer vendég látogatja, kik közül rendesen túlnyomó az idegen, különösen Oláhországból. Az elsőnek vizét állandóan hordják szét bel- és külföldre, úgy hogy a többek közt Kibéd, Abod, Geges, Makfalva, Atosfalva, Szent-István, Csokfalva, Sóvárad és Szováta Maros-(Torda)-megyei községek lakóinak ez egyik fő keresetforrása. A raktárban elhelyezett, töltött üvegekért cserébe más, ugyancsak az ottani üveggyárból vásárolt üveget adnak be s a vízért két krajczárt fizetnek, ők pedig a távolság szerint 9—15 krajczárért adják, üveg nélkül. A vevő t. i. ugyanolyan üveggel váltja ki a töltöttet. Üvegestől városba 8—10 krajczárral drágább. A végre készített szekereikbe 200 üvegpalaczkot helyeznek el, s így 15—20 frttal térnek vissza minden útjokból. Újabb időben vasúton is szállíttatik a borszéki víz pl. Budapestre, külföldre, tutajokon pedig Moldva-Oláhországba. Évenként több mint *két millió litert töltenek.*

Ditró és Szárhegy tulajdonos községek jelenleg házilag kezelik e fürdőt. Korábban haszonbérbe adták. Az 1873-ik évi haszonbéröszszeg 52,821 o. é. forint volt.

Az *előpataki* vízből is évenként 4—5000 forint érőt szállítanak.

Nevezett három fürdőn az évi pénzforgalom pár százezer forinton nem állhat alul, külön-külön.

Látogatottság tekintetében még megemlítendők a málnási, kászonjakabfalvi, kovásznai, korondi, szombatfalvi (Szejke) és oláhfalvi (Homorod) melyek közül, az utolsót kivéve, évről-évre mindenik nagy előhaladást tesz.

A korondinak, k. jakabfalvi, bodoki és f. rákosinak vizét belföldön szállítják; elsőt gyógyhasználatra, a többieket borral való fogyasztásra (borvízes-bor). A szombatfalvi a sz.-udvarhelyieknek rendes ivóvizök.

A közhasználatban lévő gyógyhelyek fölszerelése és látogatottsága felől, valamint az ásványos vizekkel űzött kereskedésről részletesebb tájékozást nyujt az 1874-ik évről szóló statisztikai kimutatás. E szerént:

	Csík-megyében	Nevezetesebb fürdői	Három-szék megyében	Nevezetesebb fürdői	Udvarhely-megyében	Nevezetesebb fürdői	Összesen	Magyarországon mindösszesen
Használt fürdők és ásványvizek száma	27	Borszék, Tusnád, Kászon-Jakabfalva, Zsögöd, Szépvíz.	7	Előpatak, Málnás, Kovászna, Sugás.	10	Korond, Szejke, Homorod, Kérüly, Lobogó, Székelyfüred, Sósfürdő.	44	459
Szétküldött üvegek száma	2.500,000		230,000		110,000		2.840,000	7.726,945
Kádak száma	51		76		39		166	2,448
Tükörfürdők száma	22		8		6		36	209
Gőzfürdők száma ...	—		2		1		3	21
Zuhanyok száma ...	6		2		1		9	255
Állandó orvos	3		3		1		7	63
Gyógyszertár	3		1		—		4	36
Kórház	1		—		—		1	8
Kórházi ágyak	20		—		—		20	70
Szállások száma ...	3,290		2,425		340		6,055	29,781
Állandó vendégek átlaga	4,230		2,045		117		6,392	165,901
Ivócsarnok	2		1		—		3	37

7. Személyforgalom.

Az ipar és kereskedésben az árúforgalom mellett nagy jelentősége van a személy-forgalomnak is. Valamely országból *távollévő hazabeliek* valamint az ott *jelenlévő idegenek* többnyire vagy személyes kereset vagy ipar és kereskedelmi célok végett vannak távol hazájuktól. Tehát hathatós közvetítői az árúforgalomnak.

Az 1870-ik évi népszámlálás e kérdésben is tájékozást ád, a menynyiben kitünteti, hogy Magyarország egyes részeiben a mindkétnemű *idegenek száma* a lakosság következő százalékát adta a számlálás idejében :

Fiume	28.96 %
Horvát-Szlavonország	5.46 »
Az anyaország....	4.41 »
Erdély....	3.07 »
A határőrvidék....	2.28 »
Átlag:	4.16 %

A székelyföldön jelenlévő idegenek a lakosság számának csupán 0.06 százalékát tették. Határozott számokban fejezve ki: az osztrák örökös tartományokból 145 férfi és 44 nő, más országokból együttesen 48 férfi és 13 nő, vagyis mindösszse 250 idegen volt a székelyföldön.

Ez adatokkal szembe állítva most a *külföldön lévő hazabeliek* számát, ugyanazon időben a lakosságnak következő százaléka volt távol:

Az anyaországból	0.28 %
Horvát-Szlavonországból....	0.49 »
A határőrvidékről	0.68 »
Erdélyből	0.90 »
Átlag:	0.36 %

A székelyföldi lakosságnak ez időben 0.76%-a volt külföldön, mely számból, mint a székely kivándorlás tárgyalásánál láttuk, 0.74% esett Oláhországra.

Ez adatok szembeállításából az az általános következtetés vonható el Magyarországra nézve, hogy a *külföldieket erősebb érdekek látszanak idevonni mint a magyarországiakat külföldre.* S ha ez érdekeket különösen ipar és kereskedési czélokkal hozzuk kapcsolatba, akkor az a következtetés — mindenesetre a mi hátrányunkra — így fog hangzani: a *külföldiek inkább tudnak üzletet csinálni Magyarországon, mint a magyarok külföldön.* A kettő között a viszony ez: 4.16 : 0.36. A statisztikából elvont eme törvény, köztudat szerint, meg is egyezik a tényekkel. Sőt ha a valódi viszonyszám csupán az adott volna, még elég türhetőnek tekinthetnők helyzetünket.

A székelyföldre nézve ellenben másként áll a viszony. Itt az idegenek száma 0.06, a távollévő hazabelieké pedig 0.76% volt. Nálunk tehát aránytalanul kevés idegennek van keresni valója, s tőlünk viszonylagosan kétszer anynyinál is több megy külföldre, mint az országból.

A számokban való nagy különbség azonban nem involvál a tényekben is hasonló különbséget. *Hozzánk t. i. azért jő kevés idegen, mert rajtunk nem sok van mit nyernie.*

Tőlünk pedig azért mennek oly sokan külföldre, mert itthon alig élhetünk meg. A mienk tehát alapjában véve még rosszabb az országos állapotnál.

8. Posta és távirdaforgalom.

a) *Posta.* Ipar és kereskedelmi, valamint általában míveltségi állapotainkra vonatkozólag szolgáltat némi adalékot a nagyszebeni postaigazgatóságtól nyert következő:

Kimutatás.

A székelyföldön fekvő postahivatalok 1876. évi postai forgalmáról.

Postahivatal neve	Feladott levélpostai küldemény	Leadott levélpostai küldemény	Feladott kocsipostai küldemény	Leadott kocsipostai küldemény	Átrovatal levélpostai küldemény	Átrovatal kocsipostai küldemény
1876	darab					
Ákosfalva	12,688	20,436	364	520	—	—
Al-Csernáton	4,056	2,600	52	52	—	—
Baróth	25,636	42,536	1,820	2,184	—	—
Bereczk	9,412	14,028	468	312	—	—
Borszék	8,424	10,400	208	468	1,144	—
Csík-Gyimes	5,460	8,008	676	832	—	—
« Szereda	46,436	62,660	3,172	5,460	55,692	5,148
« Sz.-Domokos	11,232	18,408	884	780	520	—
« Sz.-Márton	15,288	15,600	312	884	1,404	—
« Szépvíz	10,140	18,928	936	1,404	—	—
« Ditró	7,696	13,000	728	624	156	260
Erdő-Sz.-György	7,280	16,588	1,040	1,144	—	—
Felvincz	15,808	24,024	676	884	59,124	5,200
Görgény-Sz.-Imre	5,824	11,128	520	1,040	—	—
Gyergyó-Sz.-Miklós	55,432	69,420	2,960	3,224	81,016	4,660
Homoród-Oklánd	8,476	13,676	208	364	312	—
Illyefalva	3,796	2,860	104	208	—	—
Kászonujfalu	12,896	1,560	156	520	—	—
Kézdi-Vásárhely	56,264	104,000	4,424	4,372	6,344	2,132
Kovászna	14,768	16,692	468	976	832	52
Maksa	4,056	5,148	468	364	—	—
Maros-Vásárhely	261,820	404,820	18,512	21,892	169,260	18,304
Mező-Bánd	10,972	19,812	832	520	—	—
Nagy-Ajta	5,512	6,240	676	884	208	—
Nagy-Borosnyó	68,172	67,600	1,560	2,142	156	52
Nyárád-Szereda	8,944	10,400	728	1,300	—	—
Nyárádtő	9,776	16,692	416	468	—	—
Oláhfalu	3,848	6,708	364	208	—	—
Parajd	16,108	30,160	1,456	1,352	—	—
Szepsi-Sz.-György	115,908	123,512	5,148	4,044	11,804	312
Soósmező	2,964	8,840	364	468	776	468
Sz.-Udvarhely	72,956	138,060	4,732	7,904	57,096	2,964
Sz.-Keresztur	31,668	46,696	1,878	2,132	2,236	—
Tölgyes	13,156	13,572	936	572	—	—
Uzon	12,584	11,440	104	364	—	—
Összesen	975,450	1.410,292	59,368	60,866	448,080	49,352

A fentebbiek részletesen előtüntetik, hogy a székelyföld különböző pontjain hány postahivatal, mekkora levél- és kocsipostai forgalom van esztendőn át. S így látjuk, hogy míg levélpostai küldemény a 35 postahivatalnál közel egy millió adatott fel nálunk a szóban levő évben, addig közel másfél millió adatott le. A levélpostai összes forgalom e szerént 2.385,742 darab. Esik tehát egy lélekre 5.58 darab.

A magyar birodalomban Hunfalvy szerént 1870-ben 3.70, 1871-ben 4.77, 1872-ben 5.38, 1873-ban 5.72, 1874-ben 6.3 darab esett egy lélekre. Így a forgalom ezen nemében mi is elég előhaladott fokon állunk.

A kocsipostai küldemények száma, természetesen, jóval csekélyebb. S bár itt is fölülmúlja a leadás a feladást, de még nem oly nagy mértékben, mint az előbbinél. E nemű összes forgalmunk 120,234 darab. Tehát csak majd minden negyedik lakosra esik egy darab.

E forgalom értékéről, valamint a postaügy kezelési költségeiről a 324. és 325. lapon közölt táblázatok nyujtanak közelebbi tájékozást.

Utalványokban fölvétetett e szerént a székelyföldi összes államásokon 1.311,880 forint 30 krajczár s leadatott 373,569 forint 30 krajczár. És így, ezen az úton 938,311 forinttal több ment ki kezeinkből egy év alatt, mint a menynyit bevettünk.

Utánvételekben fölvétetett összesen 109,237 forint s 8 krajczár. Leadatott 14,092 forint 40 krajczár. Ezen a czímen megint 95,114 forint 68 krajczárral múlja fölül kiadásunk a bevételt, vagyis behozatalunk a kivitelt. E tétel az előbbivel együtt már a milliót meghaladja.

A mi már most a székelyföldi postaügy állami közgazdasági oldalát illeti: *levélporto, levéljegyek* és *kocsiporto* czímen bevétetett 57,642 forint 63 krajczár, s kezelési összes czímeken kiadatott 70,389 forint 28 krajczár. Tehát *13,746 forint 65 krajczárt fizetett rá az állam a székelyföldi postakezelésre.*

b) *Távirda-forgalom.* * A 911 állami és vasuti távirdaállomásból a székelyföld területén 18 fekszik. Ezen állomások, 1876. évi táviratforgalmaikkal együtt a következők:

	Állomás:	Földolgozott összes táviratok száma		Állomás:	Földolgozott összes táviratok száma
1.	Bereczk	1062	7.	Maros-Vásárhely	24215
2.	Borszék	1452	8.	Sepsi-Szt-György	5247
3.	Csík-Szereda	3030	9.	Soósmező	2030
4.	Előpatak	1104	10.	Szt-Keresztur	2317
5.	Gyergyó-Szent-Miklós	2260	11.	Sz.-Udvarhely	5077
6.	Kézdi-Vásárhely	5313		Összesen:	53107

* A magyar korona területén lévő állami és vasuti távirdák statisztikája az 1876-ik évről. Kiadja a földmívelés, ipar és kereskedésügyi miniszterium 1877.

Jövedéki kimutatás

a székelyföldi postahivataloktól az 1876. évről.

1876	Bevételek.														Kiadások.													
	Levélportó		Levéljegyek		Kocsiposta portó		Utalványok A és B		Utalványok C		Utánvételek A és B		Utánvételek C		Postamesterek tiszti fizetése		Hivatali s kezelési költségek		Szállítási átalány		Hajtó díjak		Előfogatok sótartási segélyek		Utalványok A és B		Utalványok C		Utánvételek A és B		Utánvételek C	
	frt	kr	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr	frt	kr.	frt	kr	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr	frt	kr	frt	kr.
Ákosfalva	43	08	150	55	97	12	2,247	99	—	—	456	49	—	—	162	21	32	46	—	—	—	—	—	—	494	32	—	—	—	—	—	—
Al-Csernáton ...	50	47	130	85	122	47	3,396	24	1	77	445	33	8	87	120	—	40	—	—	—	—	—	—	—	948	91	2	77	—	—	—	—
Baróth	103	06	904	—	914	40	46,544	38	—	—	4,379	69	79	14	379	15	54	59	474	41	—	—	—	—	7,359	89	—	—	99	89	—	—
Bereczk	28	80	63	25	96	06	1,012	39	—	—	166	76	—	—	210	—	40	—	527	52	—	—	—	—	372	40	—	—	1	50	—	—
Borszék	9	40	245	25	301	—	6,324	32	1	27	955	83	—	—	120	—	40	—	633	66	—	—	—	—	1,676	57	—	—	143	33	—	—
Cisk-Gyimes ...	14	—	176	—	230	25	3,662	38	—	—	2,689	52	—	—	120	—	40	—	920	84	—	—	—	—	1,805	32	—	—	—	—	—	—
« Szereda	39	85	1,124	40	1,716	41	49,088	85	—	—	8,377	87	26	26	600	—	80	—	1,448	33	3,810	15	350	—	15,134	33	—	—	512	41	—	—
« Sz.-Domokos	27	21	249	50	265	55	12,805	68	30	40	962	94	1	93	210	—	40	—	1,050	99	2,094	16	150	—	934	34	—	—	31	60	—	—
« « Márton	42	89	354	30	299	14	7,839	50	55	27	1,170	84	9	2	240	—	40	—	193	20	1	44	—	—	2,376	80	67	37	5	26	—	—
« Ditró	22	—	230	20	377	14	5,411	81	—	—	1,054	07	—	—	140	—	40	—	636	—	—	—	—	—	2,122	27	—	—	46	45	—	—
Erdő-Sz.-György	40	88	214	30	230	32	3,338	49	—	—	70	82	—	—	120	—	40	—	313	80	—	—	—	—	1,764	92	—	—	—	—	—	—
Felvincz	20	42	432	95	362	88	8,739	15	—	—	1,291	21	—	—	760	—	106	—	400	—	—	—	—	—	1,805	84	—	—	21	33	—	—
G.-Sz.-Imre ...	16	13	166	50	241	57	4,568	54	—	—	1,013	84	161	67	120	—	40	—	318	90	—	—	—	—	1,053	48	—	—	3	36	—	—
G.-Sz.-Miklós ...	39	08	1,142	55	1,467	92	61,752	09	9	30	4,814	37	22	91	460	—	66	—	507	45	1,010	28	—	—	13,160	21	70	40	274	60	—	—
H.-Okland	14	45	114	60	96	65	2,472	56	—	—	542	12	—	—	120	—	40	—	890	40	—	—	—	—	1,050	85	—	—	2	—	—	—
Illyefalva	27	96	126	80	86	45	5,191	84	—	—	254	04	—	—	120	—	40	—	—	—	—	—	—	—	958	74	—	—	—	—	—	—
Kászonujfalu ...	26	05	200	50	101	38	2,853	68	—	—	454	88	—	—	210	—	40	—	1,668	—	—	—	—	—	523	89	—	—	—	—	—	—

1876	Bevétel.												Kiadás.											
	Levélportó		Levéljegyek		Kocsiposta portó		Utalványok A és B		Utalványok C		Utánvételek A és B		Utánvételek C		Postamesterek tiszti fizetése		Hivatali s kezelési költségek		Szállítási átalány		Hajtó díjak		Előfogatok s lótartási segélyek		Utalványok A és B		Utalványok C		Utánvételek A és B		Utánvételek C	
	frt	kr	frt	kr	frt	kr	frt	kr	frt	kr	frt	kr	frt	kr	frt	kr	frt	kr	frt	kr	frt	kr	frt	kr	frt	kr	frt	kr	frt	kr
Kézdi-Vásárhely	181	49	2,195	50	2,914	98	158,273	49	—	—	10,795	05	24	76	696	68	99	67	1,364	16	2,542	78	—	—	23,524	94	3	88	698	02	—	—
Kovászna	72	13	524	15	851	59	21,803	98	—	—	2,648	74	—	—	162	50	40	—	466	80	—	—	—	—	3,047	28	93	71	19	36	—	—
Maksa	44	97	211	50	217	77	3,755	70	—	—	544	88	—	—	120	—	40	—	—	—	—	—	—	—	837	76	—	—	3	31	—	—
M.-Vásárhely	456	—	9,963	—	9,010	—	534,003	—	2,161	—	21,270	—	780	—	9,260	—	400	—	700	—	1,309	32	—	—	186,135	—	570	—	8,180	—	—	—
Mező-Bánd	54	43	210	40	180	49	3,279	90	1	75	916	37	—	—	120	—	40	—	349	44	—	—	—	—	659	70	—	—	10	46	—	—
Nagy-Ajta	52	05	323	75	257	94	9,189	80	5	—	1,576	33	12	48	120	—	40	—	504	—	—	—	—	—	1,115	07	—	—	12	72	—	—
N.-Borosnyó	74	84	470	50	411	51	10,506	45	—	—	1,236	88	—	—	120	—	40	—	721	20	—	—	—	—	2,786	10	—	—	19	—	—	—
Nyárád Szereda	75	45	234	55	245	27	2,340	83	—	—	919	13	—	—	120	—	40	—	416	76	—	—	—	—	1,255	08	—	—	2	30	—	—
Nyárádlő	40	38	248	05	242	85	3,419	12	—	—	1,037	03	—	—	150	—	40	—	300	—	—	—	—	—	871	63	15	—	4	36	—	—
Oláhfalu	20	08	137	—	102	95	4,356	37	—	—	413	53	16	41	210	—	40	—	—	—	5,167	46	650	—	417	52	—	—	9	02	16	41
Parajd	20	25	360	60	500	32	20,567	81	—	—	1,596	03	—	—	200	—	40	—	1,441	80	—	—	—	—	22,293	13	—	—	73	04	—	—
Szepsi Sz. György	178	07	2,326	50	2,077	83	62,068	38	392	44	9,264	58	131	96	710	—	101	—	833	52	4,608	13	—	—	23,761	01	110	36	1,797	—	—	—
Soósmező	8	05	139	50	139	66	3,034	07	84	20	968	58	—	—	210	—	40	—	343	32	—	—	—	—	118	47	—	—	—	—	—	—
Sz.-Udvarhely	70	57	2,108	—	3,117	93	124,843	01	266	47	14,960	56	176	97	1,000	—	140	—	—	—	4,984	11	—	—	37,857	88	—	—	1,642	49	—	—
Sz.-Keresztur	53	51	1,163	—	841	49	27,121	38	7	—	4,081	94	121	54	400	—	66	—	—	—	5,128	50	—	—	12,845	16	—	—	416	10	—	—
Tölgyes	17	17	178	20	274	54	1,495	90	—	—	1,252	25	—	—	120	—	40	—	475	72	—	—	—	—	861	65	—	—	5	10	—	—
Uzon	53	18	146	36	144	48	2,538	21	17	24	283	66	—	—	120	—	40	—	294	36	—	—	—	—	1,763	25	—	—	—	—	—	—
Összesen	1,618	12	26,906	—	29,088	51	1.308,847	29	3,033	11	107,533	16	1,703	92	18,110	54	1,754	72	18,294	58	31,079	44	1,150	—	372,625	91	943	39	14,075	99	16	41

Ezenkívül a következő vasúti távirda állomások vannak a székelyföld területén: Ágostonfalva, Bene, Erked, Felvincz, Kocsárd, M.-Vásárhely, Nyáradtő, melyeknek távirat-forgalma az illető vasútvonal általános forgalmáról adott statisztikai kimutatásban nem lévén külön fölvéve, itt sem tüntethető ki.

Az állami távirdák *bevétele* a következő:

	Forint	Krajczár		Forint	Krajczár
1. Bereczk	186	95	7. Maros-Vásárhely	6026	61
2. Borszék	439	85	8. Sepsi-Szt-György	1454	40
3. Csik-Szereda	808	90	9. Soósmező	754	85
4. Előpatak	364	75	10. Sz.-Keresztur	504	—
5. Gy.-Szt-Miklós	571	5	11. Sz.-Udvarhely	1328	60
6. Sz.-Udvarhely	1456	—	Összesen:	13886	71

Hogy a fennebbi számok értéke kitünjék, tudnunk kell, hogy Magyarország összes távirda állomásain (állami és vasúti) a távirat-forgalom, a szóban lévő évben 6.462,335 táviratból állott. Az emelkedés 1869 óta egy millióról fokozódott a fennebbi számra. Ausztriában ugyanakkor az összes forgalom 15 millió volt.

Más enrópai államokban, 1875-ben: Bajorországban 1 millió, Belgiumban 4, Franeziaországban 11, Angliában 21, Hollandiában 2, Észak-Németországban 11, Oláhországban 5, Muszkaországban 4, Svájczban 3 millió, Romániában 966 ezer volt a távirat-forgalom.

A magyar állami távirdák összes évi *bevétele* 1876 ban 1.186,157 forint 54; a *kiadás* pedig 1.431,853 forint 82½ krajczár. Tehát a kiadás 345,796 forint 28½ krajczárral múlja fölül a bevételt, a miből a megfelelő arány a székelyföldre is kijut. A kiadás 1870 óta állandóan nagyobb a bevételnél. Jelenleg azonban a kiadási többlet csökkenőben van.

9. Közlekedési utak.

a) *Vasútakról* a székelyföldön alig szólhatunk. A maros-vásárhelyi szárnyvonal egyedül az, a mit magunkénak mondhatnánk, de ez egy olyan zsákutcza, a mely a székelyföldön csupán helyi érdekkel bír, mig a közmunka- és közlekedési miniszteriumnak 1873-iki tervezete szerint ki nem épül Szász-Régen-Ditró-Cs.-Szeredán át Brassóig, minek költségei mintegy 25.000,000-ra voltak számítva. A keleti vasút ezenkívül még egy nehány ponton érinti a székelyföldet a sz.-kocsárdi, felvinczi, héjasfalvi, erkedi, homoródi, ágostonfalvi és földvári állomásokkal, do a melyek közül tisztán székelyföldi területen csak a két első és az ágostonfalvi fekszik. Kiviteli ipar és kereskedelmi czikkeink nagy része azonban talán az egy erdővidéki barnaszenet és faipar-terméket kivéve, mind messze

benn fekszik ezen vonaltól. Nálunk tehát a *vízi* és *közönséges útak* ma is elsőrangú fontossággal bírnak.

Vízi útunk, legalább tutajozásra és fa-úsztatásra, bőven volna, de közülök használatban első czélra csak a Maros és Aranyos, másodikra Szováta vize van. A magyar állam 413.27 □ mértföld hajózható vonalából semmit se birunk. Folyóink szabályozásáról a földmívelés és erdőgazdaságnál részletesebben szólván, itt egyszerűen csak arra utalok.

c) **Az állami kőútakból** a következő vonalokat birjuk: *

1. A *Héjasfalva-csik-gymesi vonal.* Hoszsza Udvarhelymegyében (a héjasfalvi Küküllő-hídtól a tolvajos tetőig, 162 áthídalással) 71,959, Csíkmegyében pedig (a Tolvajos tetőtől a Gymessi vesztegintézetik) 60.6 kilométer. Összesen 131,965 kilométer.

Nevezetesebb pontjai: Székely-Keresztúr, Sz.-Udvarhely, Oláhfalu, Csík-Szereda, Csík-Szépvíz.

2. *A Brassó-Ojtozi* vonal. Háromszékmegyében hoszsza 80.5 kilométer.

Brassóból jőve kezdődik Kökös mellett a Feketevíznél s Uzont, Eresztevényt, K.-Vásárhelyt és Bereccket érintve, Sósmezőnél végződik a moldvai határszélen.

3. A volt *Marosszék* területén 42.7 kilométer állami útvonal. Az állami útvonalok hoszsza tehát a székelyföldön 253.977 kilométer.

d) *A megyei útak közül* u. n. *hadászati útak:*

1. *A Brassó-S.-Szt.-György, Tusnád-Csik-Szereda, Gy.-Szt.-Miklós-Ditró-Borszék-Tölgyesi* vonal. Háromszékmegyében kezdődik az Oltnak al-dobolyi hídjánál. Hoszsza a nevezett megyében 46.5, Csíkmegyében 143.7, együtt 189.12 kilométer.

2. *A Kézdi-Vásárhely, csik-szt.-királyi* vonal, a Nyergesen át Cs.-Sz.-Király községnél az előbbi vonalba szakad. Hoszsza Háromszékmegyében 20.50, Csíkmegyeben 37.9, együtt 57.59 kilométer.

3. *A Nyén-Bodza- és krasznai* vonal Háromszékmegyében, a déli Kárpátokban. Kiépítés alatt. Hoszsza 37.500 kilométer.

A hadászati összes útvonalok hoszsza Csíkmegyében 180.16, Háromszékmegyében 103.535 kilométer.

e) *Megyei útak,*

Csikmegyében: 1. *Gyergyó-Ditró, oláh-topliczai* vonal Hoszsza 9.0 kilométer.

2. *Gyergyó-Sz.-Miklós, Alfalu-bucsini* vonal. Hoszsza 19 kilométer.

A Bucsinaljától a tetőig kiépitetlen, 6 kilométer.

A megyei útvonalok hoszsza Csíkmegyében összesen 29.5 kilométer.

* Az összes útvonalak kimutatását, az 1878-ik évi állapot szerint, az illető megyei épitészeti hivataloktól nyertem.

Háromszékmegyében. 1. *Sepsi-Szent-György-kovásznai* vonal 31 kilométer.

2. *Kovászna-k.-vásárhelyi* 21.700 kilométer.

3. *Szent-Katolna-dálnoki*, kő-alap nélkül, 16.250 kilométer.

4. *Maksa-Vásárhegy-kovásznai*; építés alatt 6 kilométer.

5. *Czofalva-N.-Borosnyó-bodzafordulói*, építés alatt 22.700 kilométer.

6. *Szemeria-Hidvég-N.-Ajta-baróthi* 62 kilométer.

7. *Sepsi-Szt.-György-uzoni*, 8 kilométer.

8. *Kilyén-kökösi*, 6.200 kilométer.

9. *K.-Vásárhely-f.-orláti*, 11 kilométert. Tovább épül Bükkszádon át Baróthig, 23 kilométer.

A megyei útvonalak hoszsza Háromszékmegyében összesen 184.850 kilométer.

Maros-(Torda)-megyében: 1. *Balavásár-sóvárad-parajdi vonal*, hoszsza 39.8 klm. Részben alépítménynyel.

2. *Maros-vásárhely-ny.-szereda-sóváradi*, 37.9 klm. Részben alépítménynyel.

3. *Maros-vásárhely-mező-bánd-gerebencsi*, 20.9 klm.
4. *Nyárádtő-ákosfalva-tompai*, 32 klm.
5. *Nagy-ernye-iszló-k.-remetei*, 26.4 klm.
6. *Remete-szovátai*, 16 klm.
7. *Maros-vásárhely-m.-rücsi*, 26 klm.
8. *Maros-vásárhely-udvarfalvi*, 4.7 klm.

Részben kavicscsal ellátva, részben földdel egyengetve.

A megyei útvonalak hoszsza a volt Marosszéken összesen 200.30 kilométer.

Udvarhelymegyében: 1. *Udvarhely-parajdi* vonal a parajdi só utja Udvarhely és Háromszékmegyébe. 20 darab híd és 27 darab átereszszel. Hoszsza 37.5 klm.

2. *Parajd-gyergyó alfalvi* a Bucsin tetőig, a parajdi só útja Gyergyóba s a borszéki vizé Maros-Todamegyén át. 9 darab híddal, 22 darab átereszszel. Hossza 15 klm.

3. *Székely-Keresztúr-Rugonfalva-szent-léleki*, 12 darab híddal, 17 drb átereszszel. Hoszsza 18 klm.

4. *Székely-Keresztúr-erdő-szentgyörgyi*, 12 darab híd, 17 drb átereszszel. Hoszsza 18 klm.

5. *Székely-Udvarhely-brassói*, a Rikán át. Kezdődik F.-Boldogfalvánál s végződik Köpecznél 25 darab híddal és 13 darab átereszszel. Hoszsza 40 klm.

6. *Homoród-Szent-Pál-daróczi*. A kaczai vasúti állomáshoz vezet. 6 darab híddal és 10 darab átereszszel. Hoszsza 10 kl.

7. *Kobátfalva-Etéd-makfalvi*. 6 híddal. Hoszsza 30 klm.

8. *Oczfalva-kányádi.* Az erkedi és benei vasúti állomásokhoz vezet. Építés alatt. Hoszsza 20 klm.

9. *Oláhfalu-Lövéte-h.-oklándi.* A N.-Homoród völgyét a homoródi állomással köti öszsze. 9 híddal s 15 átereszszel. Hoszsza 26 klm.

Felhagyott megyei útak: a *Fenyéd-zetelaki* és a *Bethlenfalva-oroszhegyi.*

A megyei útvonalak öszszes hoszsza Udvarhelymegyében 214.5 kilométer.

E szerint a székelyföldön az állami útvonalak hoszsza 253.977, a hadászati útaké 283.571, és a megyei útaké 626.899 kilométer.

Ezenkívül vannak a községi és mezei útak.

Esik tehát egy □ mértföldre kilometer hoszszú út:

	Állami	Hadászati	Megyei	Öszszesen:
Csíkmegyében	1.70	2.31	0.86	4.37
Háromszékmegyében	1.54	1.89	3.55	7.08
Maros-(Torda)-megyében	1.72	—	8.09	9.51
Udvarhelymegyében	1.58	—	4.73	6.31
Együtt, átlag:	1.63	1.08	4.18	6.89

Az 1867 és 69-iki statisztikai adatok szerint esett egy □ mértföldre kilométer hoszszú út:

	Állami	Megyei	Öszszesen mindenféle út
Magyarországon	1.22	2.51	3.73
Erdélyben	1.60	1.45	3.05
A Lajtán túl (1869-ben)	—	—	2.88
Poroszországban	—	—	18.86
Franczia országban	—	—	36.41
Angliában	—	—	35.65
Belgiumban	—	—	33.99

Kő-útak dolgában, e szerint, a magyar-osztrák birodalom átlagaihoz viszonyítva, elég kedvező a székelyföld helyzete; de a fejlettebb államokkal szemben e téren is nagyon hátra állunk.

Az útak fenntartására szolgáló *közmunkaerő* 1877-ben igás és kézimunka napszámosban volt:

	Igás napszám	Kézi napszám
Csíkmegyében	44,138	103,929
Háromszékmegyében	76,173	71,160
Maros-(Torda)-megyében	18,166	44,494
Udvarhelymegyében	20,579	29,056
Öszszesen:	159,056	248,539
Magyarországon 1867-ben	1.502,523	4.741,944

Ezenkívül koronként rovatalok a költségesebb építkezésekhez s a közmunkaváltságból fennmaradott öszszegek.

Legjobb útai Csík- és Udvarhelymegyének vannak.

10. Heti és országos vásárral bíró piaczok.

Vásáros helyek neve :	*Heti és országos* vásárok száma		Jegyzés :
(Torda)-Aranyosmegye :			
1. Felvincz	—	4	
Csikmegye :			
2. Gy.-Szt-Miklós	1	4	A heti vásár szombaton.
3. Gy.-Ditró	1	4	» » » kedden.
4. Gy.-Alfalú	1	2	» » » pénteken.
5. Csik-Szereda	1	4	A nyári országos vásár két hétig tart. Hires juh-vásár. Heti vásár szeredán.
6. Csik-Szépviz	1	4	Heti vásár szombaton.
7. Cs.-Szt-Márton	1	2	
8. Karczfalva	1	2	Heti vásár csütörtökön.
9. Kozmás	1	1	
10. Cs.-Szt-György	1	2	
Háromszékmegye :			
11. Baróth	1	4	
12. N.-Ajta	1	3	
14. Illyefalva	—	4	
14. Sepsi-Szt-György	1	4	Hires lóvásárai vannak. Heti vásár hétfőn igen élénk.
15. Uzon	1	4	Heti vásár abbahagyatott.
16. N.-Borosnyó	1	4	» » pénteken.
17. Kovászna	1	4	» » szombaton.
18. Zágon	1	—	» » hétfőn.
19. Papólcz	—	2	
20. Bereczk	1	4	
21. K.-Vásárhely	1	4	» » csütörtökön, igen élénk.
22. A.-Csernáton	1	3	» » abbahagyatott.
Maros-(Torda)-megye :			
13. Maros-Vásárhely	1	5	Heti vásár csütörtökön, igen élénk.
24. Mező-Bánd	1	2	
25. Kaál	—	3	
26. Szabéd	—	2	
27. Sárpatak	—	1	
28. Nyárád-Szereda	1	3	
29. Magyarós	—	4	
30. Köszvényes	1	3	
31. Hódos	1	3	
32. Harasztkerék	—	3	
33. Havad	—	3	
34. Gyalakuta	—	3	
35. Erdő-Szt-György	1	—	
35. Makfalva	—	4	Hires baromvásárokkal.
37. Kibéd	—	3	
Udvarhelymegye :			
38. Sz.-Udvarhely	1	4	Heti vásár kedden igen élénk forgalommal gabona és faüzletben.

Vásáros helyek neve :	*Heti és országos* vásárok száma		Jegyzés :
39. Sz.-Keresztur	1	4	Baromvásárai hiresek. A májusi juhvásárral egybekötve 10 napig tart. Tavasszal a szombati heti vásárokon is rendes baromvásárai vannak.
40. H.-Szent-Márton	1	3	
41. Oláhfalu	—	3	
42. Korond	—	4	
43. Zetelaka	—	2	
44. Farkaslaka	—	2	
45. Etéd	1	3	Hires baromvásárokkal.
46. Bözöd	—	3	
47. H.-Okländ	1	2	

11. Észrevételek, javaslatok.

Áttekintve ipar és kereskedelmi viszonyainkat, azokból azon vigasztaló tapasztalatot meríthetjük, hogy a mely nép minden külső támogatás és segély nélkül, sőt belső kedvezőtlen viszonyok közepette, minők: a szegénység, földrajzi elszigeteltség, piaczhiány, anynyi ügyességet tudott kifejteni magában az ipar terén, sőt annak egyes ágaiban jelentékeny haladást tanusít, *az a nép* — mondom — *már természeténél fogva ipari fogékonyságot és képességeket bir magában.* S ezen alapon már mihez még fontos indokul szolgál ipar-anyagaink bősége, a Dunatartományokhoz, mint kedvező piaczhoz való közelségünk, s közgazdaságunkban a mezőgazdaság kedvezőtlen állapota s az ahhoz tartozó tényezők nagy hiányai — felállíthatjuk

1-ső tételül, *hogy a szekelységnek specialis, valamint nemzeti érdekekből tömegesebben kell magát az iparos pályára adnia.*

A nemzetközi forgalomban csak úgy jelenhetünk meg, ha nagyobb mérvű termelésre vagyunk képesek. Ezért öli meg némely iparágban a gyár a kézművet. Valamely iparágból mentől nagyobb tömegekben tudunk a fogyasztók igényeinek megfelelő egyforma czikket előállitani, annál könnyebb biztos és állandó piaczot szerezni. De e végre ismerni kell a piaczokat s tanulmányozni: hol, miféle ipartermékeknek van a legnagyobb kelendősége. Földmíves vidékeken pl., melyeknek piacza egy-egy országos vásár, nagy kereslete lehet az egyszerű, kemény csizmáknak, házi szőtteseknek a népviselte kalapoknak s más ruhaféléknek, cserépedényeknek és gazdasági eszközöknek, míg egy nagyobb városban talán a raktárakban kezelt szebb butorok, pipere- és divatárnk, porczellán és üvegfélék, italok és sajtok stb. képezhetik különösebb figyelem tárgyát.

Különösen midőn arról van szó, hogy ipar és kereskedelmünknek Kelet a jövője, én e jövőt csak úgy látom valószínűnek, ha — miután Kelet nem jő érettünk, sőt ki lévén téve a nyugati versenyzők egész légiójának, min-

ket nagyon könnyen nélkülözni is tud — magunk is ellátunk olykor-olykor arrafelé ház-tűznézni, vagy kép nélkül szólva: piaczot tanulmányozni és szerezni.

E tekintetben a brassói iparkamara titkára igazán nekünk beszél, midőn a következőket mondja:

«A brassói ipar- és kereskedelmi kamara ugy találja, s Erdély gazdasági emelésére nézve ezen fontos kérdésben nyilatkozott is illető helyen, hogy azon rendkivüli vándorlás közepette, mely kereset végett az Al-Duna felé irányul, *ezen országok látogatása mégis hiányzik.* Érti ezalatt t. i. azon kereskedelmi ügynököket, kiknek hivatása lenne megtartani, segíteni a régi piaczot az erdélyi ipargyártmányok számára a tengeren túli kereskedelmi nemzetek concurrentiájával szemben, az áruforgalom pionnierait, az otthon lévő iparosok és bizományosok tájékozásának organumait, melyek segítségével tudhassák, hogy milyen nemű áruk legszükségesebbek a kivitelre.»

«Ebben a tekintetben hiányzik e közeli külföldre való utazás, miatt az az erdélyi iparra nézve mindinkább elvész. E bajon segítendő, tett sikeres folyamodást az ipar és kereskedelmi kamara a kormányhoz, hogy a cs. kir. consulok utasíttatnának, hogy ők a hazánkbeli iparosoknak és kereskedőknek nagyobb segítségére legyenek, mint az eddig történt, s annak tiszta tudatában, hogy a privát-útasoknak kell mégis magukon leginkább segíteni tudni, intézte hozzájok e szózatot: «Bukurestben, Brailában, Galaczon, Plojestiben, Pitestiben, Krajovában és egyebütt gyakrabban kellene találtatniok kivált a képzettebb erdélyi üzlet-embereknek, legalább oly gyakran, mint svájcziak, németek, belgák, angolok stb. részben mint kereskedők, részben mint kereskedelmi ügynökök, sőt iparosok is a mily gyakran találhatók ottan. Ezek itt szorgalom, ügyesség s az ottani ízlés és szükségek kizsákmányolása által előhaladnak, s midőn magukon segítnek, hazájuknak is hasznára vannak, melylyel élénk üzleti összeköttetésben állanak.» * Szolgáljanak e minták utánzásul az erdélyieknek, különösen pedig a székelyeknek!

Iparunk egész jövője e gondolaton nyugszik. E szempontból itéljük meg az Oláhországgal kötött kereskedelmi szerződést is, és ezért nem itéljük el azt. Ha e remény, e gondolat nem biztatna, mi tudna megnyugtatni, kárpótolni állat- és gabona-kereskedésünkön ejtett nagy sérelmünkben!? s nemcsak minket székelyeket, de átalában az országot. Hiszen nem kevesebb, mint 300,000 darab marhát hajtanak — *Hintz* szerént — Oláhországból évenként az erdélyi szorosokon át. Ez érdekekkel szemben ki kell zsákmányolnunk a magunk számára fenntartottakat. Ez pedig kivált a

* *Johann Hintz*: «Das wandernde Siebenbürgen». Kronstadt, 1876.

székelységre nézve, különösen az ipar terén lehetséges. Kövessük tehát az arany tanácsot s

2. *Tanulmányozzuk a keleti piaczokat, hogy mentől hamarább és mentől biztosabb helyet foglalhassunk ottan.*

A kormány a maga consulátusai utján megteszi a magáét, de annak eredményei az iparos osztály számára későre értékesülnek. Itt közvetlen és gyors érintkezés kell. Erre én két módot látok. Emlékeztetek azon véleményemre, melyet a székely kivándorlás tárgyalásánál kifejeztem, hogy t. i. a Keleten élő honfitársainkat tekintsük nemzeti érdekeink, főkép iparunk előőrseinek, ügynökeinek. Azaz, hogy tegyük azzá. Kiszemelvén közülök az értelmesebbeket, hozzunk létre oly élénk összeköttetést velök, mint a minő az ugyanott tartózkodó más nemzetiségüek s azok hazája között fennáll. Ezt a mi *székely-egyletünk* a kormánynál kieszközölhető consulatusi támogatás mellett talán legkönnyebben közvetíthetné, minek módozatáról egy későbbi pontban meg kell emlékeznünk.

Van még egy másik mód is a nevezett czélra. Kifejeztem már fennebb az ipar és kereskedelmi társulatokról, mint a czélnek árnyékáról, hogy azok napjainkban semmi életrevalósággal nem bírnak. Nincs bennök valamely megtestesült eszme, vezérelv, mely jelentőséget kölcsönözzön nekik. Ime itt egy eszme, melylyel azt elérhetni.

A különböző ipartársulatok időnként küldjenek ki maguk közül egy értelmes és nyelvismerettel biró iparost vagy ügynököt, pénztáruk terhére, hogy az közös érdekeik szempontjából a keleti piacz- és üzlet-viszonyokat tanulmányozza, segítségül vévén e feladatban ottan lakó testvéreinket és a consulátusokat. Hazajövet aztán az ipartársulat gyűlésén előadná tapasztalatait, azok fölött kicserélnék véleményeiket s bizonyos irányelvekben és követendő eljárásban megállapodnának. Hogy ez eljárás az ipartársulatokba életet és létjogot adna s az egyeseknek ép úgy, mint a köznek hasznára lenne, abban, azt hiszem, senki sem fog kételkedni. E társulatoknak a czéh-rendszer megszűntével, ma már úgy sem annyira *ipari*, mint inkább *üzleti* természetű lehet a feladata.

Harmadik módja volna még a piacz-tanulmányozásnak, hogy egyes iparosok is mentől többen és gyakran tegyenek hasonló útat. De minthogy ez az egyesre sok költséget róna, azért könnyebb az előbb ajánlott eljárás, épen nem zárván az ki az egyesek utazását sem.

Az ipar felvirágzásához és piaczhódításhoz azonban még egyéb lényeges föltétel is szükséges. Azt tapasztaljuk t. i., hogy iparunkat bizonyos *egyoldaluság* jellemzi. A fémipar igen kis mértékben van kifejlődve. Ékszerészet, vegyészeti , pipere-, divat-ipar majd semmi sem létezik. A mesterséges italok és eledelfélékkel való kereskedéshez nem értünk. Pedig ott van híres fenyővizünk, tegyünk hozzá sajtféléket, székely pogá-

csát s csak ebből mindjárt raktárakat nyithatunk. Említve volt fennebb, hogy sajtokat és vajat Németország szállít Oláhországba. Miért ne tehetnők ezt mi magunk?!

Iparunkat, az egyoldalusság mellett, továbbá némely ágakban *az alapos szakszerűség*, másokban *az ízlés hiánya* jellemzi.

Az első áll különösen az oly nagymérvű *bőrkikészítésről*. Innen van az, hogy az u. n. *fontos talpat*, az *irhaféléket* és *lackos bőrt* mind a külföldről fogyasztjuk. S míg az országnak *bőrökben* és *bőrárukban* 8—10 millió forint érő kivitele van évenként, miben túlnyomó a *nyersbőr*, addig ugyanazon kikészített anyagokban 25—45 millió forint érő között váltakozik a behozatal.

Hallottam iparos körben azon ellenvetést, hogy nehezebb talpat mi nem is készíthetünk, miután az ahhoz szükséges nyers bőrt nagy marháinkon a kereskedésben mind külföldre vagy a fővárosba hajtják s a mi apró piaczainkra csak az apró marhák maradnak, melyeknek bőre csak a közönséges szükségletre való.

Feltéve, hogy ez bizonyos mértékig így áll, kérdezem: miért vásárolják czipészeink a közönséges talpat is szivesebben a szász timároktól, vagy a kereskedésekben? s az a töméntelen sok kecske miért nem lát el kellőképen *zergebőrrel* s általában a finomabb bőrökben miért nem küszöböljük ki a külföldit? Azért, mert termelésünk nem elég tökéletes.

Sőt a fontos talpakra tett ellenvetés se járja meg nálunk Erdélyben, hol a *bival* oly elterjedt háziállat s a mészárszékeken is mind nagyobb mérvü fogyasztási anyag lett.

A *baj valódi okát* tehát egyebütt kell keresnünk, s én azt, bármily kellemetlenül érinti is iparosainkat, kimondom, mert nem tetszeni, hanem használni szeretnék: a *szakszerű ismeretek hiányában látom egyfelől, másfelől pedig a tőke hiányában*. Az idetartozó szükséges vegytani ismeretek nélkülözése s azon törekvés, hogy a nyers anyagba fektetett pénz mihamarább mozgósíttassék, okozza azt, hogy a bőrérleléstől, az áztatástól egy nehány hetet rendesen kilopnak s ezáltal termelésük tökéletességét maguk teszik lehetetlenné.

Egy másik élénk forgalmú iparunknál, mely a csizmafélékkel együtt Keletre már is exporttal bír, hasonlóan van egy lényeges hiány. A munka elég gonddal készül, tartóssága, szolidsága ellen semmi kifogás nem lehet; de *hiányzik benne a fejlett és nemesbült ízlés által követelt azon csin és változatosság, az az eleyantia*, mely a külföldi hasontermékekkel való versenyben úgy a bel- mint a kül-keresletnél a győzelmet mindig amazoknak biztosítja.

Minden ember tudja, hogy a gyári, raktári bútoroknál az olcsóságot eléggé ellensúlyozza ugyan a tartótlanság, de a mi szolid, kemény

bútoraink drágaságát is fokozza a rajtok elömlő primitiv ízlés. S minthogy e mellett a bútor-is divat tárgya, a vevőt kettős indok unszolja az elsőt választani.

S pedig mily kevés kellene azon bútorokhoz, a melyeket én Maros- és Kézdi-Vásárhelytt láttam, hogy a versenyben utólérhetetlenekké váljanak! Sem jobb anyag, sem gondosabb munka, sem több idő, sem több költség, csupán egy kissé több csin, fejlettebb és több oldalú ízlés.

A ruha és czipőféléknél hasonlóan csak az utóbbi hiány küszöbölendő ki, miben nemcsak a divatos, de az emberi test szerkezetének és plastikai formájának ismeretén alapuló szabás az elsőrendü tényező.

Ha tehát iparunknak a bel- és külkereskedésben egyaránt felmerülő ezen s ezekhez hasonló hátrányain segíteni akarunk s azt versenyképessé tenni óhajtjuk, megfelelő eszközökről kell gondoskodnunk. E végre legsikeresebbnek mutatkozik előttünk:

3. *Az iparos elem intellectuális emelése és szakszerü képzése iparisk*olákban.

Ha t. i. a megbeszélt czélokat elérni akarjuk, a szakképzést nem lehet tovább is kizárólag az *inaskodási*, *legénykedési* és *vándorlási* gyakorlatra bíznunk. Minő haszna lehet megfelelő elméleti ismeretek nélkül a vándorlásnak? A legtöbb iparnál édeskevés. Az ipar már ma a külföldön tudománynyá lett. A gyárakban, műhelyekben vegyészeti kisérletek teszik a legfontosabb műveletek alapját; mechanikai elméletek valósíttatnak meg; a termelés és üzlet algebrai képletekre van fektetve; a mesterség művészetté nemesülve. Minő betekintése lehet az ipar e fontos titkaiba egy tudatlan vándor-legénynek?! Mit profitirozhat ő oly dolgokból, melyekről a székely azt szokta mondani: «Értem uram, de fel nem foghatom». Bizony édeskeveset. Legfennebb gyári munkássá képezheti magát, de üzletvezetővé soha.

Hogy ipariskolák alapítása a székelyföldön a legkedvezőbb talajra esnék, az mindannak alapján a mit az iparról, sőt a mit átalában a közgazdaságról elmondottunk, azt hiszszük, eléggé indokoltnak tekinthető. S hogy a magyar orvosok és természetvizsgálók szakbizottsága a háromszékmegyei közgyülés alkalmával K.-Vásárhelyen rendezett ipar- és gazdasági kiállítás átvizsgálásával ugyanarra a meggyőződésre jött, igazolja előterjesztésének azon része, melyben a székely iparnak nyújtott elismerő nyilatkozatai után így szólt:

«Sürgős kivánalomnak tartja ennek következtében az oktatásnak a székelyek közt minél terjedtebb mérvben való terjesztését, és tekintettel Háromszéknek Románia iránt való kiviteli kereskedési viszonyára, kivált az *ipariskoláknak szaporitását sürgős követelménynek vallja*. Azon kérelemmel járul tehát a közgyülés elé, hogy ez az ipariskoláknak hazánk erdélyi részeiben való alapítása, illetőleg szaporítására erkölcsi súlya által, s a

közvéleménynek ez irányba való utalása, eshetőleg pedig a *kormányhoz való* felirás által hasson.»

Az ipariskolák által kettős czélt kellene megvalósítanunk. Egyik az, hogy iparosaink a termelés mellett űzleti képességre is szert tegyenek. Jelenleg, mondja *Mudrony*, «nagy baj az, hogy a «kereskedő vállalkozók» elnyomják, kiszivattyúzzák a művest, a ki velök szembe csak *munkássá* válik. E bajon csak az segít, *ha a kézművesek oktatási rendszerének egyik feladatává tesszük a kereskedelmi ismeretek elsajátitását.* Az a kézműves, a ki a termelés és forgalom felett bizonyos áttekintéssel bír, a ki a *beszerzési és eladási piaczok megismerésére kiváló gondot fordit*, a ki áruinak értékesítését ipara egyik fontos részének tekinti, a ki az egyes czikkek előállítási költségeit szabatosan kiszámítani tudja, a ki egy szóval magát nem tekinti csupán kézműves mesternek, azaz technikai vagy művészi készítőnek, hanem egyszersmind űzletférfiúnak s magát ez utóbbi irányban is szakszerűleg kiképezte, nem lesz hátrányban a «kereskedő vállalkozókkal» szemben az űzlet ezen részében sem, és miután az űzlet *termelő* részében előnynyel bír, a versenyt sikeresen meg fogja állhatni.» * Ez elvek consequentiája az, a mit a 2-dik pont alatt a piaczok űzleti tanulmányozására nézve sürgettem.

Másik czél, mit az ipariskolákkal elérnénk, a *műizlés fokozása*, azon *csin* és *eleyantia* megvalósítása a műtermékekben, mely azok kelendőségét sokszorosan előmozdítaná.

Mint Ipolyi mondja többször idézett műtörténelmi tanulmányában: «Az ős, az autochton műipar, épen úgy mint az autochton nemzeti állapot, egymagából nehezen fejlődik magasabb műveltségi állásra. Idegen, új termékenyítő elemnek kell hozájárulni. Vegyületlen őskulturák alig léteznek. Ha igen, azok vagy alacsony fokúak, vagy stationariusok, megcsökönösödtek. A mai nyugoteurópai népek nagy culturai képességöket annak tulajdonítják, hogy számos nép cultur-elemei vegyültek el beléjök: a czelták és czimberek, a gallok és francok, a román és germán népek őskulturái.» A vegyülés csak tehetségtelen, tunya népnél veszélyes, mely ez által föltétlen importra szorul. «Ellenben, hol a szorgalmas, munkás, tehetséges nép az idegen ipart assimilálva veszi fel magába, akár saját termelését javítva utánzásával, akár munkaerejét jobban értékesítve vele és mellette, ott az csak gazdagítja s erősíti anyagi állapotát és műveltségét.»

Az ipariskolák e nemesbítő hatása önként föltételezi, hogy azokba teljesen műértő tanítók alkalmaztatván, anyagi eszközök fölött rendelkezzenek az iskola szakkörébe vágó *iparmuzeumok* előállítására. Ezt én olyformán képzelem, hogy a legkitűnőbb piaczokról vagy műhelyekből

* *Mudrony* Soma: «Iparpolitikai tanulmányok.» Budapest, 1877. 51. lap.

valamely iparág különböző termékei egy-egy példányát beszerzik s ezt koronként elárusítván, újabbakkal cserélik ki. Ezenkívül albumok szerezteinek a műtárgyak rajzaiból, s gyűjtemények a különböző vidékek, országok iparából nyers, félnyers és teljesen elkészített állapotban. E végett az ily iskolának egy kis forgótőkével kellene bírnia. E gyüjtemények s maga az iskolai szervezet a maga *gyakorló műtermével* könnyen megvalósíthatóvá tennék.

4. *A felnőtt iparosok továbbképzését is.*

Az országos magyar iparegyesület 1876. január 10-iki emlékiratában, fejtegetései közben azon elv kimondására jut, hogy a tanulási kényszer és rend úgy alkalmaztassék az iparos pályán is, mint más tudományos pályáknál. Ez elv jogosultságát nem vonjuk kétségbe, sőt kiterjesztenök azt, ha már a logikai következetesség félútján megállni nem akarunk, a földmívelői pályára is. De hogy ez elv megvalósításának ideje épen bekövetkezett-e nálunk, az más kérdés. Nálunk egyelőre átalában az az első szükség, hogy *legyenek* iparosok. Már pedig a mostani körülmények között, egy szigoru *tankényszer* alkalmazásával, félő, hogy nem lennének iparosok. Azaz, hogy a pálya terhessé és költségessé válván, annak a legtöbb növendék hátat fordítana.

Elégedjünk meg tehát egyelőre annyival, hogy szervezzünk iparisko-lákat, iparmuzeumokat, s nyujtsunk alkalmat a növendékeknek és felnőtteknek egyaránt a ki- és továbbképezésre.

A továbbképzés rendkívüli fontossága abban áll, hogy az ipar gyors fejlődési fokozatokon megy keresztül, s a mely iparos tanonczkodása után 20—30—40 évet minden további önmívelés nélkült tölt műhelyében, biztos lehet a felől, hogy már többé nem korának termel. Az ipari meggazdagodáshoz — mondja Roscher — legbiztosabb út a találmány. S ha nem is adatik minden egyszerű iparosnak, hogy találmányokkal gazdagítsa magát és az iparvilágot; de az mindeniknek módjában és hasznára lenne a szóban levő szervezet meghonosításával, hogy a találmányokat, a tökéletesített műszereket megismerje, s ha jónak látja, megszerezze, a fejlődő és koronként a divat által is átalakított ízléssel megismerkedjék s azt iparában, termelése kelendőségéért megvalósítsa.

Ez lenne a továbbképzés módja és értelme.

S hogy az iparos képzés nem chimera, nem alap nélküli és megnem valósítható ábránd, arra példákban épen nem szűkölködünk, ha Franczia-, Angol-, Németország vagy Belgiumra hivatkozunk, hol a mi örökös gymnásiumaink helyett épen oly nagy számmal virágzanak *az iparos, továbbképző iparos* és *felsőbb iparos* (középtanodai fokozatú) iskolák s *tanműhelyek*, melyekbe a növendékeket ösztöndíjakkal édesgetik, hol vizsgákat tartanak s tanulók és tanárok számára jutalomdíjakat osztogatnak, iparmuzeumo-

kat szerveznek s utaztatás által szervezett tanulmányokkal támogatják az ipart.

Bajorországban, mely pedig épen nem kizárólag iparos ország, *Kolb* szerint 1869-ben 1730 *alsóbb ipariskola* volt 71,831 tanítványnyal.

Ausztria csak 1872 óta kezdett ily intézeteket szervezni s már is a *fa-faragás, asztalosság és kőfaragás* számára 19, az *üveg és agyagipar* számára 6, a *fémiparra* 3, a *szövő s rokon iparokra* 7 ilyen iskolát bír, melyek részben *rajz-tanfolyammal*, részben *tanműhelyekkel* vannak összekapcsolva. Ezek tetőzetén áll a bécsi *mű* és *iparmuzeum* s az ezzel kapcsolatos *műipartanoda*.

Az ily iskolák a kézműipart mind magasabb tökélyre emelvén, a rajz, mintázás, szobrászat, faragászat és építészet művészeti központjaivá lettek.

Budapesten is szervezett már az országos iparegyesület 7 ipartanodát. Erdélyben Kolozsvártt, Nagy-Szebenben és Beszterczén indíttatott meg az iparos oktatás. Ezenkívül a fővárosban *iparmuzeumot* is szerveztek.

A házi ipar terén egész országos mozgalom indult meg napjainkban.

A székelyföldön is felmutatunk már 3 műfaragászati iskolát (Hosszúfalu, K.-Vásárhely és Sz.-Keresztúr) s a háromszékmegyei házi ipar mozgalmat. Csak meg ne álljunk már félúton, s *egészítsük* ki a mozgalmat tényekkel s különösen valóságos *ipariskolák* szervezésével.

Az iparügy és ipariskolák szervezésénél fontos kérdés, hogy minő irányban induljunk meg. Én a radikális és rohamos újításoknak nem vagyok barátja, mert nem barátja maga a nép. A minek pedig a nép nem barátja, abban bajos lesz sikert elérni. Egyelőre tehát csak olyan téren kell megindulnunk, hol a népet már is otthon találjuk, azon iparágak fejlesztését kiszemelnünk, melyekben a termelés jelenleg is szembetűnő, melyeket, úgyszólva, a nép géniusza választott magának. Ezekben kevés erővel is gyorsan lehet sikert felmutatni, és a siker a legékesszólóbb agitátor. Ezért tartom én szerencsés választásnak, midőn a háromszékmegyei iparfejlesztő-egylet *szövészeti tanműhelyében* népünk ez ősi és kedvelt házi iparának tökélyesbítését munkálja. Meghozza ez majd a *fonódát* is maga után. Ezért hangoztattam én, a hol csak alkalmam nyilt rá, a *műfaragás* meghonosítását nálunk, mely különösen *Hoszszufaluban* már is szép jövővel kecsegtető művelésnek örvend. Ilyen felkarolás kellene még a székelyföldön a *bőr- és fémiparnak, asztalosságnak, kő-, agyag- és üvegiparnak*. Szóval:

5. *Az ipariskolák alapításánál legyünk főtekintettel azon iparágakra, melyekben az anyag bősége mellett már is tömegesebb termeléssel találkozunk.*

Ez elvet kell követnünk a *házi iparnál is*. Csakhogy itt kevésbé lehet iskolák szervezéséről szó, mert az ezzel foglalkozók többnyire felnőttek és talán anyagi áldozatokat kevésbbé hozhatnak önképzésök érdekében. Aztán meg oly elszórtan vannak a székelyföldön, hogy természetes központot

nem könnyű lenne, választhatni, a mi pl. a *műves* (szak) *iparnak* egyik nagy előnye. A házi iparnál e mellett az is számbaveendő, hogy azzal a nép csak az év bizonyos részeiben foglalkozik. Ez idő alatt tehát legjobb lenne őt saját műhelyében, házában fölkeresni, neki *mintákat* vinni s azonnal oktatásban részeltetni. Könnyen megérthető ezen alapon tehát, ha azt kívánjuk, hogy

6. *a házi ipar vándor-tanítók által fejlesztessék.*

Miféle iparra alkalmaztassék a vándor-tanító? A legfejlettebb házi ipar-ágakra, melyek jövőjét már is élénkebb üzlet biztosítja s csak a termelés tökéletesbülésére van szükség. Ezeket fennebb elősorolva láttuk s itt csak ismétlésül említjük meg pl. *a nád-, szalma és veszsző-fonást.* Hogy hol kelljen a vándor-tanítóknak megjelenni, arra nézve hasonlóan tájékozást találhatunk fennebb, a házi ipar ismertetésében. Ezenkívül fölvehetők lennének azon helyek, honnan arra fölhívás intéztetnék.

S ki *szervezze az ipariskolákat és vándor-tanítást?* Az elsőt a megye, ha bír arra fordítható alappal, s ha nem, vagy nem elegendő mértékben, segítsen rajta az állam. A kezdeményezés mindenesetre alulról indítandó meg a megyei közigazgatás, tanügyi bizottság, vagy a székely-egyleti vidéki választmányokból.

A kevesebb költséggel járó *házi ipari vándor-tanítást* talán megbírná a *székely-egylet* pénztára is.

A *szövészetet* bízhatnók a háromszék-megyei házi ipart fejlesztő egyletre. E körül a műszövés elterjesztésére méltán csoportosulhatnának többi megyéink is. S midőn majd a productio anynyira hatványozódott, ellátandja a termelő rajt anyaggal a *fonóda.* De, uraim, itt egy nagy „*ha*" előtt állunk! Létrejöhet-e e fonóda?! Olyanforma hírek hallatszanak, hogy a részvények nem helyezhetők el kellő mértékben. Ez elég szomorú dolog lenne; de nem meglepő; mert a ki pénzügyi viszonyainkat ismeri, nem azon fog csodálkozni, hogy nagyobb alkotásokra képtelenek vagyunk, hanem, hogy egyátalában rohamosabban tönkre nem megyünk. Ugy de a fonóda épen anyagilag akar segítségünkre jőni. Azt tehát okvetlen létre kell hozni. S hogy erre az oly önkényt kinálkozó legjobb eszközt meg nem ragadják s a *lóbeszerzési alapot,* a melyet úgy se kellene senkinek saját zsebéből kivennie, *részvényekké nem alakitják,* mely így is azoknak biztosítana hoszszú éveken át jövedelmet, a kik azt a kapitálist talán egyetlen nap alatt fogják — kiosztás esetében — elkölteni: ezen csodálkoznunk kell, mert a székelység életrevalóságáról igen sokat beszéltünk, s az ilyen tények mellett szintúgy resteljük a világ előtt ránk esett dicsérő nyilatkozatokat. Tudjuk ugyan, hogy ez alap kiosztásának sürgetése Háromszékmegyében hatalmas kortes-szer azok kezében, a kik csak saját *énjükre* gondolnak. De hát nincsen e megyének egy erőteljes osztálya, nincsenek-e

lelkes polgárai, tisztviselői, papjai, kik a jóra fogékony néppel megértetnék, hogy a fonóda is érettök, javukra akar felállíttatni, övék lesz a befektetett tőke, övék annak gyümölcsei, melyekért még gyermekeik is áldani fogják ? ! Ne higyjenek a tál lencsével kinálgató Ézsaunak, mert szőrös kezei önérdeket rejtegetnek ! Lehetetlen, hogy e nép az okos beszédet, a testvéri tanácsot visszautasítsa.

Hiszen, hogy is állunk az egész alappal ? 1877 nyarán állott az urbéri kötvényben 91,000 forint, készpénzben 16,000 forint és künnlévő követelésekben 28,000 forintból.

A tényleges pénzértéknek már most — az 1848-iki alapon — *603 fő s ezekből leszármazott anynyi mellékcsalád között kell kiosztatnia, hogy a kiosztandó összeg maximuma 145 forintra, a minimum pedig 50 krajczárra megy.* Ezek tehát azon összegek, a melyekért és a melyekkel évek óta foly az agitatió ! Bizony egyik öszszeg se elég arra, hogy megérdemelje az egyesek részéről abból európai kérdést csinálni ! Vagy ám legyen ! fektessék be csak bár felét az alapnak a fonódába ! Talán így is lehetővé válik annak létrejövetele s az egyesek is kapnak a sovárgott pénzből valamit !

De hogy ez a generatió a történelem számára azon tényt hagyja maga után följegyeztetni, hogy módjában volt a megye felvirágoztatására egy századokra kiható alkotást — egyéni áldozatok nélkül — létrehozni, de azt egy áldomás miatt készakarva eldobta magától: az már mégis igen cynicusan szomorú autobiographia lenne !

Azt mindenesetre és ismételve is hangsulyoznom kell, hogy a fonódát előzze meg — a mint már részben folyamatban is van — a gyors-szövés elterjesztése, s a kender és len nagyobb mérvű termelése, hogy legyen *minek* és *mit* termelnie a fonódának.

A mily üdvös lehetett korábban az állatkereskedés és ipar érdekében vidékenként *országos vásárokat* alapítani, ma bekövetkezett azok számának tulságos megszaporodása következtében az ellenkező körülmény. Van pl. a székelyföldön megyénként mintegy 30—40 országos vásár. Már ha csak saját megyéje vásáraira megy is el a gazda — pedig, hogy a székely ezt el nem mulasztja, sőt a szomszéd megyékbe is szeret áttekinteni, az tudva lévő szokása neki — évenkint mintegy 60—80 munkanapot veszít ezáltal, tehát közel egy harmadát az esztendőnek. S haszna bizonynyal nem több, mintha máskor, a régi jobb hírű városok közül kettő háromra elment.

Még érezhetőbb e baj az iparosra nézve, a ki azon országos vásárokon kívül még megyéje heti vásárait is rendesen látogatja, s pedig nem gyalog vagy lóháton, mint a földmíves, hanem *fizetett fuvarral*. S néha nem árul anynyit, a menynyivel fuvarosát kifizethesse.

Ez igen szembetünő körülménynél tehát ismételve figyelmeztetek a székely ipar és kereskedésben nyilvánuló azon ferde világnézetre, mely az

üzlet-világ által legbecsesebbnek proclamált időt semmibe se számítja. Pedig: qui habet tempus, habet vitam! De nem az elfecsérelt, hanem a munka által értékesített időről van itt szó.

A székelyföldnek ez idő szerént túlságos sok, munkátlanságot okozó s a forgalmat aránylag mégis alig fokozó vására van. Bizonyítja ezt több olyan község példája, hol a vásárokkal — látogatottság hiányában — fel kellett hagyniok (H.-Szent-Márton, H.-Oklánd, Alsó-Csernáton stb. heti vásárai s itt-ott a barom-vásárokkal is). Kiemeljük tehát, hogy

7. *Újabb vásárjogok engedélyezése nincsen előnyére a székelyföldi közgazdaságnak, sőt — ha módját lehetne találni — a meglevők összevonása is kívánatos volna.*

Minthogy a székely ipar és kereskedés gyorsabb fejlődésének egyik lényeges akadálya volt a nagy piaczoktól és élénk forgalmi vidékektől való távolság, s iparunk jövőben is csak fokozódó export mellett virágozhat fel:

8. *Szervezzen a „székely-egylet" egy agentia-irodát Budapesten, mely a központi és vidéki választmányokkal s a keleti piaczokon nyitandó összeköttetések útján közvetítője és előmozdítója legyen a székely ipar és kereskedelmi üzletnek.*

Egy ilyen irodát önállóan szervezni nehéz lenne; de talán akadna egy jó nevű, hazafias czég, mely mérsékelt perczent s talán üzleti viszontszolgálatok felajánlása mellett, irodájában könyvvitelt nyittatna a nevezett czélra.

9. *A tárgyalt elvek megvalósulásától s az ez által teremtett ipar és kereskedelmi szellemtől kell várnunk aztán, hogy a jelenleg használatlanul heverő becses ásványi anyagaink rendre-rendre feldolgozás, értékesítés alá kerüljenek.*

Az ipari czélokra felhasználható ásványok közül a következőket soroljuk fel: *Foith* Károly szerint (Torda)-Aranyos-megyében, Várfalva határán *barna kő* (pyrolusit), alkalmas anyag *üveg- és porczellánfestéshez, aczélfinomításhoz;* ugyanott, valamint Csegez határán, nagy menynyiségben a *kénsavgyártáshoz* alkalmas *vaskéneg* (Eisenkies, pyrites); továbbá *vaskő, timsósföld, porczellánföld* és *vasgáliczos víz.* A vaskéneget tartalmazó hegyek oldalán régi bányászat nyomai láthatók, mi talán a vaskének lehető aranytartalmáért űzethetett. Hidas határán *harmadkori mészkő;* épületi faragványokra alkalmas. A hidasiak a vidéket innen látják el sírkövekkel. A faragványi és trágyázási czélokra alkalmas *alabástrom* a volt Aranyosszék több pontján fordul elő, minden használaton kívül.

Ugyanitt emlékeztetek a földtani jellemzésben méltatott aranytartalmú kavicsrétegekre, melyek Gyergyóban sem ismeretlenek.

A dr. *Herbich* által végbevitt kutatások nyomán gr. *Schweinitz* röpiratában a következők vannak felsorolva:

A kén Oetriselen (Gy.-Szent-Miklóstól észak nyugotra, a Kelemen-

havas hegységében) szép és tiszta nagy darabokban szabadon fordul elő. A nyers kén-bányászatnak, valamint a kéngyártásnak a szabályozott Maros olcsó üzleti útja lenne.

Herbich a Soósmezőtől félórányi távolságra, az oláhországi chersai *kőolaj* (petroleum)-kút geologiai viszonyait teljesen azonosoknak találván az oly közeli Soósmező vidékével, sőt itten a kőolajnak határozott nyomaira is akadván, bizton következteti, hogy szakszerű kutatások, illetőleg furatások valóságos forrásokra vezetnének.

Ugyancsak ezen a vidéken nagy kiterjedésben fordulnak elő *szurkos* (bituminös) palák is, melyek gyertyalángon meggyuladnak s így valószínű, hogy destillatió által azokból kőolaj volna nyerhető. «Bizonyos — mondja Hebrich — hogy a chersai naphta-források ezen szurkos (bituminös) palákkal okozati összefüggésben állanak.»

A vízhatlan mész (cement) és *tűz-mentes* föld nyerésére alkalmas *márgák*, Csík- és Háromszékmegye kréta-képlethez tartozó kárpáti homokköveiben számos helyen fordulnak elő.

Vasban a székelyföld nagyon gazdag. De különös figyelmet érdemel a Zágontól Kászonig terjedő hegyvonal kitűnő minőségű *Sphärosideritje*, mely Kovászna határán a föld felületén egészen nyílt tömbökben jelenik meg. E tömbök vastagsága már a föld színén is 15 ölnyi. Feldolgozva 50—70 % vasat ád, mely finomságára az angol és észak-amerikaival teljesen azonos.

1860-ban egy brassói kereskedőkből alakult társaság megkezdette volt itten a bányászást, de kis tőkével virágzó üzletet nem csinálhatván, félbehagyta. S ma ott hever legbecsesebb kincseink egyike.

Teljes érdeme szerint méltányolhatjuk azért gr. *Schweinitz* azon véleményét, hogy itt a vasipar életbeléptetése, illetőleg annak előmozdítása a kormány figyelmébe a legmelegebben ajánlandó, anynyival is inkább, mert ma már az államnak saját érdekében áll, hogy a megvásárolt keleti vasútnak mentől több kiviteli czikket biztosítson.

De meg e bányaiparral kapcsolatban mily előnyösen lehetne pl. Kézdi-Vásárhelyen — a székely vasipar e gyúpontján — egy *gépgyárt* állítani, s így az anyagot feldolgozva s értékét megszázszorozva szállítani Oláhországba s a vámmentesség előnyeit ezáltal is hasznunkra fordítani!... Hátha még ez indokokhoz azon 30—35 millió forint kiadást gondoljuk, mely évenként nyers és feldolgozott vasárukért az államból külföldre megy ki. Valóban ideje volna e visszás állapotok javításához férfias elhatározással kezdeni.

Az agyagiparra is bőségben van igen jó minőségű agyagunk.

Az üveggyártásra Borszék a legjobb kovahomokkal rendelkezik, de azért borkereskedésünkhez a *boros palaczkok* Szászországból importáltatnak.

Épitészeti és diszépitészeti czélokra szolgáló kőzeteinkről igy nyilatkozik *Herbich*: «A székelyföld e czélokra alkalmas kőzetekben kiválóan bővelkedik. Itt Ditrónak szép *ditroitje, a világ legbecsesebb hegységi kőzete*, ugyanazzal egy helyen igen szép vörös és fekete pettyes *syenit* itt a *szárhegyi* pompás *carraraí márvány*. Sötétvörös, rózsavörös és piros habos *hallstädti márvány*, triasz-mészkő. *Serpentint* a Vargyas völgyén találunk használatlanul, kiaknázhatlanul.» Ezek könnyen csiszolhatóság és esztergályozhatóságuknál fogva *műfaragványoknak* használhatók fel, mint azt Szászországban teszik. Szép csiszolt példányok voltak a kolozsvári *műtörténelmi kiállításon* bemutatva.

A Büdös hegység *timsó* és *kéntelepe* hasonlóan rég kiaknázásra vár, vagy legalább a kénbarlang berendezésre, alkalmas gyógyhelyül.

A mármarosi gyémánt Oldola határán és vidékén, a kárpáti homokkő palás anyagrétegeinek felületén, mészpát között, igen csinos apró kristályokban fordul elő: «Ezen ásvány — dr. *Koch* szerint — szépen csiszolt állapotban hamis gyémántnak is (cseh gyémánt) megjárja, s az üvegből utánzott hamis gyémánt (u. n. straszsz) felett azon előnynyel bír, hogy tetemesebb keménysége miatt sokkal tartósabb a fénye. 74

Figyelmet érdemel a korondi fürdő mellett fekvő Árcsón egész halmokat képező *réteges és tömör aragonit*, melyet a karlsbadi Sprudel mellett leülledő hasonló kő után Sprudelsteinnak, magyarul *örvénykőnek* neveznek. Karlsbadban e kövekből, melyek csiszolás által élénk fényt nyernek, csinos apró tárgyakat faragnak s fürdői emlékek gyanánt árusítják el a vendégeknek. A korondi örvénykő szebb a karlsbadinál s akkora darabokban fordul elő, hogy vázák s apró oszlopok is készíthetők belőle. Ezelőtt mintegy 20 esztendővel a sz.-keresztúri Omlás nevű hegyen magam is találtam volt több nagy darab ilyen kőzetet.

A csík-szentkirályi *malomkövek* már ismeretesek. Gymesben hasonlóan kitünőket lehet előállítani.

Fridvalszky minerologiájában a Bálványos hegy *tajtékkövét* (pumex, Bimsstein) nagyon kiemeli.

A bodoki havason kitünő fekete *fenőkő* és Árkos határán *hegyi kréta* (Bergkreide) fordul elő, melyből sepsi-szentgyörgyi asztalosok a legjobb *ablak-gittet* állították elé. Kereskedőink ezt is külföldről hozatják.

A felsorolt kőzetek azok nagyjában, a melyeknek ipari feldolgozása sok haszonnal járna a székelyföldre nézve. De a székelyföld még teljesen átkutatva, megismerve nincsen, azért egészen magunkévá teszszük gróf *Schweinitz* röpiratának ezen indítványát:

10. «Tekintettel arra, hogy Erdélyben számos ásvány fordul elé, mely ipari czélra használható, felette kivánatos, hogy ezen országrészföld- és ásványtani átkutatása nemcsak meg ne szakittassék, hanem egész

erélylyel foganatba vétessék, az illető közegek utasíttatván, hogy figyelmüket főképen a használható ásványokra irányozzák, kutatásaik eredményét pedig közzé tegyék. A kolozsvári egyetem vegytani intézetének évi dotatiója ezzel kapcsolatosan, az ásványok vegykémlése czéljából évenként 500 forinttal emelendő.»

Valamint azt is óhajtandónak találjuk, hogy az ásványok kiaknázására és feldolgozására alakuló minden vállalat hoszszabb idejű adómentesség s más hasonnemű kedvezményben részesüljön.

Két legjelesebb kőzetünk feldolgozását azonban még ez esetben sem lehet remélnünk, t. i. a *ditroit és szárhegyi márványét.*

11. Ez csak akkor következhetnék be, ha utóbbinál egyenesen az *állam nyitna bányászatot, s vasútját M.-Vásárhelytől Csíkon át kiépítené, minthogy ez már hadászati szempontból is kivánatosnak mondatott volt ki a kormány által.*

Ez *esetben a ditroit is forgalomba jőne.* S hogy a szárhegyi márványnyal az állam minő virágzó üzletet nyithatna, erre nézve elég Olaszország márványbányászatára utalnunk, mely a *carrarai, massai és szerravezzai* bányákból évenként 900,000 mázsát hoz a külföldön forgalomba 5500 munkásnak ád foglalkozást és kenyeret s az állampénztár 10½ millió lira jövedelmet húz. *

A székelyföldi kereskedés egyik igen fontos tényezőjéül, anyagául az *ásványok és gyógyvizeket* mondottuk volt. Hogy azonban az ezekhez csatolt közgazdasági, egészségügyi és üzleti állapotok is javíthatók és sok helyt lényegesen javítandók is, azt kénytelenek vagyunk elismerni. Nagy fürdőhelyeink között már a megindult verseny is igen erős ösztönzésül szolgál a tulajdonosoknak arra, hogy évről-évre javításokat valósítsanak meg. S a javítások Előpatakon, Tusnádon és Borszéken méltánylandó komoly törekvéssel folynak is évenként.

A kisebb rendűek közül a Szejke buzgó törekvését Málnás és Korondon találjuk utánozva. De már a többiek nagyon hátramaradnak, s különösen *a mindig erősen látogatott Homoród* (Oláhfalu tulajdona), *közegészségügyi szempontból egyenesen bezárandó lenne,* s e becses természeti adománynyal, e drága községi kincscsel oly roszszul gazdálkodó, saját valódi hasznát és a fürdő-közönség kimeríthetetlen türelmét, áldozatait és ragaszkodását oly semmibe vevő tulajdonos község gyámság alá helyezendő. E vandal pusztítások által kopárrá tett, tudatlanság miatt rondaságba süllyedt, s szállásviszonyaiban az egyiptomi sátrak által százszorosan fölülmúlt gyógy-

* *Kolb* G. Fr. «Handbuch der vergl. Statistik». 1875. 572—3. lap.

helyet, csodás jóltevő vizével, balzsamos levegőjével Isten az emberiség javára nyújtotta volt; de olyan kezekbe helyezte, a melyek arra magukat méltatlanoknak bizonyították be. S ha ezt a közigazgatás, felügyeleti és ellenőrzési jogok birtokában elnézni és tűrni fogja, bűnrészesévé lesz az eléggé meg nem róható tulajdonosnak! . . .

Az ásványvizek és gyógyhelyek jövedelmezőbbé tételére mindenesetre első lépés a fürdőhelyek lehető kényelmes berendezése, hogy a vendég künn és benn egyaránt szórakozást, üdülést találjon, ne tekintse pénzét oknélkül kidobott, méltatlanul kizsarolt áldozatnak, ne vágyjék más, távoli helyekre, hanem tegye magának állandó hajlékává a kiszemelt és megkedvelt helyet. Ma pedig e tekintetben anynyi jeles versenytársa van fürdőinknek, hogy csak erőfeszítések árán s gond, utánjárás és ügyességgel köthetjük le jövőre is vendégeinket, kiket a vasút ma már gyorsan más országokba röpít.

Hogy a *fürdők berendezése körül mire kell figyelemmel lenni*, alig lehetséges szabatosabban előadni, mint azt az orvosok és természetvizsgálók Előpatakon tartott közgyűlése által, azon fürdő vizének és helyiségeinek megvizsgálására s a további teendők körül tanácsadásra kiküldött szakbizottság az előpataki birtokosság számára tette. Tanulhat azonban ebből és okulhat minden fürdőtulajdonos s különösen láthatja, hogy mit kiván ma a tudomány, műveltség és közegészségügy egy a kor színvonalán álló, vagy odajutni akaró fürdőhelytől.

E bizottság elnöke dr. *Nendtvich* Károly volt s a javaslat 25 pontba foglaltatott. Én kihagyva abból egy pár tisztán helyi érdekű részletet, a következő pontokban adom viszsza, lehető híven annak tartalmát:

1. *Valamenynyi forrás évenkinti, szabályszerű tisztítása és új befoglalása*, vagy kemény homokkőbe, vagy az újabb korban használt *épített agyaghengerekbe;* mert a márvány és egyéb e czélra használni szokott anyagok ezen víz alkatrészei által megtámadtatnak. A napfényre jövő víz emelkedésének legfőbb pontján folyjon le, s agyagcsöveken egy reservoirba vezettetvén, használtassék fürdőnek.

2. A források befödendők.

3. A víz-merítés módosítására, a sár-víz kikerülése végett, legjobb a szivattyúzás a kút legmélyebb pontjáról.

4. A talajnak nemcsak közelebbi, de távolabbi részei is meg ne fertőztessenek (megálló vizek, sárgödrök, trágyahalmazok, kocsi-állások, istállók s csatornák stb. által).

5. Mindig újabb, tekintély által eszközölt *elemzés* szükséges.

6. A víz vegyi alkotása, az elemzés eredménye legalább azon üvegekre, melyek gyógyczélokra szétküldetnek, felragasztandó. (Mint egyebütt szokás).

	Tartama	Befizetett alaptőke o. é. frt	Tartalék-tőke o. é. frt	A részvényeseknek ád %
1. Erdélyi kereskedelmi és hitelbank Maros-Vásárhelyen	1870—1920	320,000	164,231	0
2. Zálogkölcsön intézet és betéti pénztár Székely-Udvarhelyen....	1872—1884	13,000	1,483	8
3. Takarék-pénztár Maros-Vásárhelyen....	1869—1899	60,000	19,069	24
4. » » Sz.-Udvarhelyen	1875—	20,000	933	7.6
5. » » Sepsi-Szt-Györgyön	1876—1906	20,000	656	12
6. Kisegitő pénztár-egylet Kézdi-Vásárhelyen	1866—	32,458	2,089	6
7. Népbank, Székely-Kereszturon	1873—	Törszbetét 16,584	423	6
Összesen és átlag:	— —	482,042	188,884	9.09

Az összes pénzintézetek befizetett **alaptőkéje** e szerént 482,042 forintból, s a *tartalék-tőkék* összege 188,884 forintból áll.

A mi a *takarék-betéteket* illeti, azok az 1 számú intézetnél 289,241 forintot, a másodiknál 12,253, a harmadiknál 395,174, a negyediknél 14,706, az ötödiknél 89,651, a hatodiknál 5760 forintot tettek. A 7-ik számúnak összes tőkéje tisztán betételekből áll. A Csíkmegye közalapjaiból alakított takarékpénztárnál magánosok betétei 16,721 forint.

A székelyföldi pénzintézetek területén e szerint, 1877 végén, a **takarékbetétek főösszege** 840,090 forint volt.

A *vagyon-mérleg-számla* ugyanakkor a következő tartozás- és követelési összegeket mutatta:

	O. é. frt.	Krajczár
Az 1. számu intézetnél	1.144,599	81½
a 2. » »	33,315	15
» 3. » »	677,214	65
» 4. » »	38,590	61
» 5. » »	114,545	06
» 6. » »	14,884	72
» 7. » »	19,990	—
Összesen:	2.043,140	00½

Az *évi forgalom* nincs mindeniknél kitüntetve. Az alábbiaknál a következő összegek fordulnak elé a bevétel és kiadási rovatban különkülön:

A 3-dik számu intézetnél	2.699,819 frt	3 kr.
» 4. » »	120,184 »	49 »
az 5. » »	367,471 »	17 »
a 6. » »	62,867 »	46 »
» 7. » »	22,000 »	— »
Összesen:	3.272,322 frt	15 kr.

Miután azonban az első számú intézet tekintélyes vagyonkészlete két millió forgalomnál többet föltételez s a másodikról tudjuk, hogy

«A gyűlés által a gyógyhely forrásainak és gyógyeszközeinek megvizsgálására kiküldött választmány örömmel győződött meg, hogy az előpataki források, melyek úgy a bel- mint külföldi égvényes vasas savanyú vizek legkitünőbbjeivel méltán versenyezhetnek, s azok közt is kitünő helyet foglalnak el, *alapul szolgálhatnak egy világhirű gyógyhely létesitésére* s hogy vasas és sós alkatrészeik szerencsés vegyülése folytán egyesítik mindazon előnyöket, melyek a *kitünő vasas* és az ugynevezett *oldó források*ban **külön-külön** *föllelhetők* s hogy ennélfogva az *emésztés, vérképzés, elválasztás es ivarszervek* számos bajaiban, nemkülönben azok következményeiben a legkitűnőbb sikerrel használhatók, mit az oly tekintélyek, mint *Seegen* is, már régen elismertek.»

Elismerőleg nyilatkoznak az építkezésről és több irányú haladásról.

«Tekintve azonban azon körülményt, hogy egy fürdőnek a mai színvonalon való, hacsak nehány évi megállapodása is már hanyatlás a külfölddel szemben, hová most az anynyira gyors, kényelmes és olcsó közlekedés mellett oly könnyen eljuthatni, hol folytonosan óriási áldozatokat hoznak, s milliókat fektetnek be, hogy minden képzelhető gyógyeszközt berendezzenek és kényelmet nyújtsanak, csakhogy a betegek igényeinek megfelelhessenek : *itt számos újitás elkerülhetetlennek látszik.*"

A fürdők, különösen a három fő fürdő által (Borszék, Tusnád, Előpatak) megvalósítható üzlet, mely közgazdaságunkban jelentékeny helyet foglal el, megköveteli, hogy a *hozzájok vezető útak jó karban tartassanak.* S minthogy a nevezett három fürdőt rendesen combinative látogatják, ennek könnyitésére és előmozdítására szükséges, hogy a m.-vásárhelyi indóháztól Borszék, Tusnád, Előpatakon át Brassóig egy kitünő közlekedési út készíttessék, hogyha a vendégek Brassó felől jőnek s mindhárom fürdőt és vidékét meglátogatni akarják, északon lekanyarodva M.-Vásárhelyről ismét vasúton távozhassanak. S megfordítva, ha Kolozsvár vagy Gyula-Fehérvár felől jőnek, M.-Vásárhelyről Borszéken, Tusnádon és Előpotakon át Brassón vagy Földváron ismét vasútra szállhassanak. Különben Gyergyó Borszékkel jelenleg észak felől alig hozzáférhető, míg ama félkört alkotó útvonal bevonná a székelyföld egész keleti részét a nagy közlekedési hálózatba. És ez egyszersmind egyike lenne a legszükségesebb és legczélszerűbb hadászati útaknak. Minthogy azonban ezt a megyék kiépíteni s fenntartani alig képesek, s minthogy azt fontos közgazdasági és állami érdekek követelik :

12. *Vegyen fel a törvényhozás M.-Vásárhelytől kiindulva, a nevezett három fürdőhelyen át, Brassó vagy Földvárig egy útvonalat az állami útak sorába.*

A fürdőtulajdonosoknak pedig, ha roszsz néven nem veszik, egy jó tanácscsal szolgálnék. A fürdők fenntartása s az azokban folytatott gazdaság kiválóan *üzletszerű*, melynél mindig tudni kell számot vetni, hogy menynyi befektetés történt, s a jövedelem mily perczentjét adja a befektetett tőkének, s hogy átalában a fürdő bizonyos időben mekkora értéket képvisel. Szóval :

13. *Üzletszerű könyvvezetésen kell alapulnia az egész fürdőgazdaságnak.* Különben tiszta tájékozottságot soha sem bírhatnak maguk a tulajdonosok sem. E rendszer nyomait minden utánjárásom mellett sem találtam fürdőinknél.

Úgyhiszem, egy olyan szükségességre mutattam itten rá, melynek eleget tenni senkinek inkább érdekében nem áll, mint épen a tulajdonosoknak.

II. Pénzügy.

1. Megyei háztartás.

Sajátságos egy tünemény közgazdasági életünkben az a nyomasztó, kétségbeejtő hangulat a közterhek hordozásának nyomása alatt, s az a minduntalan hivatkozás az elmúlt boldogabb időkre. Pedig ha szigoruan megvizsgáljuk ama sokat emlegetett jobb korszakot : *minő nyomait észleljük napjainkban annak?* Hagyott az ránk talán jó administratiot, fejlett igazságszolgáltatást, dúsan felszerelt iskolákat, virágzó népnevelést, előhaladott agriculturát, versenyképes ipart, jó közlekedési úthálózatot, vízszabályozást s mindezek mellett gazdag alapok felett rendelkező megyei és községi tele pénztárakat, melyek a jövőbe néző bölcs gondoskodás hirdetői ?! Vajjon egy olyan boldog korszakban nem könnyű lett volna-e ezeket legalább részben megvalósítani ? Bizony ma talán kevésbbé volnának elhordozhatlanok a terhek ! Különben viszszavarázsolhatjuk ama gondnélküli korszakot azonnal, ha lemondunk a fennebbi s azokhoz hasonló igényeinkről. Csakhogy akkor lemondottunk a jövőről, le a nemzeti életről.

Kétségtelen, hogy a mi törekvéseink nagy terheket rónak reánk s e terhek egy nagy részét a múltnak gondtalansága miatt kell hordoznunk. S hordoznunk kell azon hitben, hogy a jövőkor nekünk hasonló szemrehányást nem fog tehetni, s talán még mi magunk is részesülni fogunk a nehéz munka első gyümölcseiben.

a) A megyei háztartásban főfontosságú tényezőül **a közadózási viszonyokat** kell tekintenünk. Több oldalú jelentősége van e viszonyok ismeretének. A mellett, hogy az egyes területekre nehezedő terhek legsúlyosabbikával ismerkedünk meg, egyszersmind következtetést vonhatunk a közadók

nemeinek összegéből arra nézve, hogy az azok alapjául szolgáló források mily mértékben vannak felhasználva; sőt a közgazdaság különböző ágainak jövedelem-becsértéke — így csoportosítva — mintegy újabb világot vet az azok között lévő arányosság mértékére.

Ha pedig egy lépéssel tovább menve, azt is kutatjuk, hogy az államháztartásban minő recompensatiot nyerünk az állami élet fentartása végett hozott áldozatokért, vagyis hogy a közadókból mekkora és minő című összegek maradnak saját területünkön: akkor számokban kifejezhető tiszta belátást nyerünk azon szerves viszonyba, mely az állam egésze és annak tagjai között létezik, s érthető lesz azon tény, hogy az állam nem magáért és magában, hanem érettünk és bennünk áll s tartatik fenn.

A **közadók 1876-ról** a következő összegekben vannak az illető adóhivatalok által kimutatva:

Megye	Földadó	Házosztály és házbéradó	Keresetadó		Bánya és szám-adásra kötelezett egyletek adója	Tőkekamat és járadék adó	Fényüzési adó	Fegyveradó	Általános jövedelmi pótadó	Összesen o. é. frt
			I. II. oszt.	III. IV. oszt.						
(Torda)-Aranyos	26,756	4,901	12,976	2,183	—	3,519	28	244	6,531	57,141
Csík-m.	65,444	24,862	71,406	27,248	1,857	4,476	697	1,601	23,243	220,334
Háromszék-m ...	168,077	41,923	95,990	27,497	224	3,719	2,068	2,592	43,501	385,611
Maros-(Torda) ...	90,849	34,398	57,251	25,533	3,800	13,348	2,594	1,725	?	229,501
Udvarhely-m. ...	60,957	25,929	64,623	20,221	197	2,213	332	2,056	22,885	199.413
Együtt összesen	412,083	132,016	302,246	102,682	5,598	27,275	5,719	8,221	96,160	1.092,000

Az adóösszeg absolut menynyiségével első helyen Háromszékmegye áll. Utána a többiek így következnek: Maros-(Torda)-, Csík-, Udvarhely- és Aranyosmegye. A négy nagyobb megye közül Udvarhelymegye áll leghátul, melynek adóját Háromszékmegyéé csaknem kétszeresen múlja fölül. Itt azonban meg kell jegyeznem, hogy Udvarhelymegyének olasztelek járása, 9 községgel, 1877-ig a s.-szentgyörgyi adóhivatalhoz tartozván, e megye adója ekkora arányban Háromszékmegyéében foglaltatik. Az összeg 20,000 forinton nem igen állhat alul. Ugy hogy ezzel Udvarhelymegye adója a csíkmegyeiig emelkedik.

Maros-(Torda)-megye kimutatott főösszegét mintegy 25,000 forinttal feljebb kell tennünk, az átalános jövedelmi pótadó czímén, mint a mely rovat az adott táblázatban betölthető nem volt.

Igy a székelyföld összes adója 1.117,000 forintra tehető.

Az *adónemek* közül (Torda)-Aranyos-, Háromszék- és Maros-(Torda)-megyében a *földadó* áll első helyen, Csík- és Udvarhelymegyében a *keresetadó*, mely körülmény jellemzi a megyék földmívelési viszonyait.

A földadó összegének nagyságára nézve a megyék közt a sorrend ugyanaz, a mit az összes adónemek főösszegére nézve fennebb megállapítánk.

A *keresetadókat* illetőleg is Háromszékmegyéé az elsőség 123,487 forinttal. Ezután jő Csíkmegye 98,654, Udvarhelymegye 84,844, Maros-(Torda)-megye 82,784 és (Torda)-Aranyos-megye 15.159 forinttal.

A *nyilvános számadásra* kötelezett egyletek, valamint a *tőke-kamat és járadék* adójában, a székelyföldi összegek (32,873 frt) Maros-(Torda)-megye egymagában több mint felét fizeti (17,148 frt). Pénzügyi tekintetben tehát első helyen áll a székely megyék között.

Megjegyezni kívánom, hogy a most nevezett két rovat elsejében, Csíkmegye nevén álló 1357 forint tisztán *bánya-adó*.

Az adónemek, *százalékban kifejezve*, a székelyföldön így oszlanak meg:

	Föld-adó	Ház-adó	Keresetadó		Bánya- és egyletek adója	Tőke-, kamat- és járadék-adó	Fényűzési adó	Fegyver-adó	Általános jövedelmi pótadó
			I. II. oszt.	III. IV. oszt.					
(Torda)-Aranyos	46.88	8.58	22.71	3.82	—	6.16	0.05	0.42	11.43
Csik-m.	29.72	11.22	32.41	12.38	0,68	2.04	0.32	0.73	10.55
Háromszék-m.	43.59	10.86	24.98	7.04	0.06	0.99	0.53	0.67	11.28
Maros-(Torda)	35.71	13.52	22.68	9.86	1.50	5.25	1.03	0.62	9.83
Udvarhely-m.	30.56	13.00	32.41	10.14	0.09	1.11	0.17	1.04	11.48
A székelyföldön összesen	36.90	11.82	27.06	9.20	0.50	2.44	0.51	0.78	10. 84

E számok alapján mérlegelve az adózási tényezőket, két tételt jelölhetünk ki, mint olyan alapot, melyhez a többi mind hozzáfűződik. *Első* a földadó, *második* a III. és IV-dik osztályú keresetadó. Amaz a *földmívelő*-, ez az *iparos- és kereskedő-osztályt* képviseli. Ez a kettő az adózási sarktényező. A többi adónemek — nem lévén valamely kitüntethető társadalmi osztály által fedezve — arányosan oszlanak meg közöttük. Azért tehát csupán e kettő mellett maradván, a 3.90% *földadó* s a 9.20% *ipar- és kereskedelmi adó* összehasonlításából constatálhatjuk, hogy *amaz négyszeresen múlja fölül ezt.*

Oly országrészben, mint a székelyföld, hol a földmívelés a már eléggé ismert okokból oly keveset jövedelmez, s a melyet egész világ az iparra és kereskedésre utal, hogy magát fenntarthassa: e tényállás a legnagyobb mértékben szabálytalan. S ha az egész országban átalános a panasz a földbirtokra nehezedő súlyos terhek alatt, kétszeresen indokolt ez a székelyföld primitiv földmívelési viszonyai között.

E körülménynek kettőre kellene hathatósan ösztönöznie u. m. a földmívelési rendszer javítására s az ipar oly mérvű felkarolására, hogy e

két főtényező adózási viszonyai mentől jobban egyensúlyba jőjjenek. Hogy a javított földmívelési rendszer elhordozhatóbbá teszi a terhet, nem szükség bizonyítani. A teher nem is anynyira azért súlyos, mert nagy, hanem mert alapja cultiválatlan. S a kiterjedt ipar nemcsak a teher elhordozásában jó segítségül, hanem az által is támogatja a mezőgazdasági termelést, hogy annak legbiztosabb feldolgozója és fogyasztója lesz.

A mit a megelőző szakaszokban több oldalról igyekeztünk érthetővé tenni, arra az adózási viszonyok megismerése a legnyomósabb indokok egyikével buzdít.

A fennebbi táblázatban a nyilvános számadásra kötelezett egyletek adója, valamint a tőkekamat, járadék és fényűzési adó hitelesen megerősíti ismertetésem azon részleteit, hol az átalános szegénység- és pénznélküliségről szólottam. Összes adóinknak 3.45%-a esik e három czímre.

Különösen a mi a *fényűzést* illeti, ezt nálunk sokkal inkább olyanok folytatják, a kik a romlás útján vannak, mintsem a kiknek arra valóban módjuk volna.

Érdekes lesz az előbbiekkel kapcsolatosan már azt is megtudnunk, hogy az államháztartás költségeiből menynyi fordul közvetett úton viszsza a székelyföldre.

Az adót t. i., rendes körülmények között, az állampolgárok nem egyébért, mint saját érdekeik védelmére és ápolására fizetik. Ez érdekek, anyagiak úgy, mint szellemiek, a közkormányzat különböző ágaiban vannak képviselve. Ezek mindig az egyetemes szolgálatában állanak, azaz mindnyájunknak, mert az államnak javára törekesznek akkor is, midőn a kézzelfogható tények térben és időben tőlünk távol esnek; de reánk nézve annál közvetlenebb és reálisabb a haszon, mentől nagyobb mérvben benne érezzük magunkat a közkormányzati tevékenység sphaerájában. Ennek mérvéről nyujt tájékozást a székelyföldi adóhivatalok közreműködésével egybeállított alábbi kimutatás, magában foglalván, *miniszteri tárczánként.*

Az állami kiadásokat a székelyföld területén 1876-ban.

	Belügy	Igazságügy	Vallás- és közoktatásügy	Közmunka és közlekedés	Honvédelem	Pénzügy	Földmívelés, ipar és kereskedés	Összesen o. é. frt
(Torda)-Aranyos	15,460	3,164	740	1,493	—	6,585	—	27,442
Csík-m.	38,956	64,825	18,975	10,745	27,959	59,044	1,286	221,790
Háromszék-m. ...	42,857	78,942	63,620	3,288	29,149	101,612	802	320,270
Maros-(Torda) ...	43,444	224,388	10,834	41,472	120,762	80,026	213	521,139
Udvarhely-m. ...	38,588	57,628	53,156	3,220	1,092	31,498	179	185,361
Együtt összesen	179,305	428,947	147,325	60,218	178,962	278,765	2,480	1.276,002

Ha e számcsoportokat a megyék adóösszegeivel egybehasonlítjuk, az tünik ki, hogy egyik megye területén fölülmúlja az állami kiadás az onnan nyert állami adókat, másutt meg azokon alul marad. Az egész székelyföld 1.117,000 forint egyenes adóját pedig az 1.276,002 forint állami kiadás 159,002 forinttal haladja meg.

Ebből azonban korántsem következik, mintha a székelyföld az állam pénztárával szemben inproductiv terület volna, mert a kiadásoknak vannak jelentékeny tételei, melyek nem kizárólagos székely, hanem országos érdekek által vétetnek igénybe. Ilyen például a *honvédségre* és a marosvásárhelyi *királyi táblára* tett kiadások, melyek együtt nem kevesebb, mint 300,000 forintra mennek. Az a jelentékeny haszna — csupán a pénzügyi tekinteteket tartva is szem előtt — mindenesetre megvan a székelységnek ebben, hogy az a pénzösszeg az ő területén jő forgalomba.

Azt se hagyhatjuk továbbá említetlenül, hogy a megtakarítások az állami kiadásokban 1876 óta szembetünően fokozódtak. Ennélfogva csupán a közigazgatásnál mintegy 50,000 forinttal emelkedett az állami bevétel. Úgy, hogy mindent összevéve, a székelyföldről nyert egyenes adó ma mintegy 300,000 forinttal múlja fölül a tisztán helyhez kötött állami kiadásokat.

Ezenkívül számításba kell vennünk a bélyeg- és jogilletékeket, jövedékeket s különösen a *fogyasztási adót*, mely utóbbi — miután azaz államban az egyenes adónak mintegy 16%-át teszi — 180,000 forintra tétetvén, a megelőzőkkel együtt a 200,000-et bizonyosan kiadja. Csupán a k.-vásárhelyi adóhivatalhoz tartozó 56 községben a szesz- és sörgyárak fogyasztási adója kevés hiján 60,000 forint volt. Eszerént tehát a székelyföld, a területére fordított kiadások fedezésén kívül, több mint fél millióval járul az állam fenntartásához.

Érdekes lesz a ránk fordított állami kiadásokat már most czímenként vizsgálni. Összegének nagyságával első helyen áll az *igazságügyi* tárcza, mely az összes kiadásoknak egy teljes harmadát veszi igénybe, 428,947 forinttal. Utána mindjárt a *pénzügyi* tárcza jő 278,765 forinttal. A kettő együtt 707,612 forintot veszen föl. Ezekhez számítva a honvédségre tett kiadást, 389,428 forint marad a *belügy*, *közoktatás* s *földmivelés, ipar és kereskedés*-ügyre. Ez összeget azonban a két első anynyira fölemészti, hogy az utolsóra csupán 2480 forint jut.

Előbb láttuk, hogy a legfőbb adózási tényező a földmívelés. Utána mindjárt — ámbár aránytalanul kisebb mérvben — az ipar és kereskedés jő. Ha már itt e két fő adóalap fejlesztésére az 1.276,002 forint évi kiadásból csupán 2480 forintot látunk fordítva, lehetetlen meg nem ütődnünk azon közgazdasági politikán, mely ily tényekben nyilvánul.

Az kevéssé vigasztalhat, hogy e körülmény nemcsak a székelyföldre,

hanem az egész államra nézve is hasonló. Például az 1878-iki államköltségvetés 233.425,624 forint *rendes* kiadásában 10,281,866 forint esik a földmívelés-, ipar- és kereskedelmi tárczára. Ez összegből azonban a *posta* és *távirda* 6.643,610 forintot vett igénybe. Tehát az ipar és földmívelés szűkebb értelemben vett fejlesztésére az állam területén aránylag ép oly csekély összeg jutott, mint a székelyföldön.

Ezen tényekre rámutatni s az ebben rejlő anomaliára a figyelmet felhívni annyival inkább kötelességünk, mert a székelység közgazdasági nyomorainak azon okait, melyek a mi terhünkre esnek, kellő utánjárással és elfogulatlanul igyekeztünk kifürkészni és feltárni. Igaztalanok lennénk azonban a székelységgel szembe, ha be nem vallanók, hogy a mienkhez hasonló elhagyatottságban lévő földmívelés- és iparviszonyokat, *kedvező állami közgazdasági politika* nélkül, a legnagyobb nehézséggel, hogy ne mondjuk: lehetetlenséggel jár, virágzóvá tenni. Igaz ugyan, hogy más czímen, a gazdasági tanfolyamú felsőnépiskolák segélyezésénél nyer némi támogatást a székely földmívelés is, de ennek hatása nehezen fog egymagára átalakító befolyást gyakorolni földmívelési rendszerünkre. Földmívelési törvény és intézmények teljes apparátusa szükséges ahhoz, hogy a mostani primitiv állapotból közgazdaságunk ez ága kiemelkedhessék.

Mindent az államtól várni képtelenség, de valamivel többet kívánni, mint nálunk eddig történt, méltányos.

A közoktatásügyre fordított állami kiadások, 147,325 forint évi összegben, már jóval megnyugtatóbb hatást gyakorolnak, s eredményeikben is elismerő szavazatot biztosítanak a közkormányzat számára.

b) **Megyei közpénzalapok.** Egy előrehaladott, jól kifejlett, erőteljes közgazdasági életnek részint következménye, részint életfeltétele, hogy a megyék mentől többféle és gazdagabb pénzalapok felett rendelkezzenek, melyek míg egyfelől a folyó terhek hordozását könnyítik meg, addig másfelől szabályos fejlődést biztosítnak a közélet minden ágában.

A közalapok mindenütt a bölcs előrelátás művei. S ha a magánháztartásban társadalmi erény a holnapról gondoskodni s a család tagjainak jövő gondjait könnyíteni, menynyivel inkább áll ez azon népes családdal szemben, melynek annyi ezer tagja küzdi az önfenntartás küzdelmét nélkülözés, nyomor és inség között.

A közalapok kétféle természetüek lehetnek, u. m. magánosok alapitványai és valamely meglévő közvagyonnak vagy jognak czélszerü gyümölcsöztetése utján létrehozott alapok.

Közgazdasági czélokra tett magánalapítványokkal ritka esetben találkozunk. Annál inkább rá vagyunk utalva a közvagyonból ügyes gazdálkodással teremteni alapokat. Minő eredményt értek el e tekintetben idáig a székelytörvényhatóságok, azt az alábbiak mutatják.

(Torda)-**Aranyosmegye közvagyona.** A volt Aranyosszék közbirtokossági vagyona *készpénz*, *urbéri papirok* és *fekvőségek* becsértekében *40,000 forintot* tesz.

E közvagyont a tulajdonos közbirtokosság a volt szék területére, **községi iskolai alapítványnyá** tette, felekezeti iskolák annak haszonélvezetére csupán ott lévén feljogosítva, a hol községi iskolák nem léteznek.

Ilyen helyeken is azonban a jövedelem felhasználására nézve az illető egyházi hatóságoknak semmi befolyása nincsen, hanem a közigazgatási bizottságot, illetőleg tanfelügyelőt illeti a felügyeleti jog.

Ha pedig a székely községekre megyei rovatalok (törvényhatósági adók) *vettetnének ki, azon esetben az iskolai alap jövedelmének fele része ezen rovatalok törlesztésére fordítható.*

A közvagyon fekvőségei is pénzértékre változtatva tőkésíttetnek s az összes alap a megyei kebli pénztárban kezeltetik.

E szép tény részleteit, a volt aranyosszéki közbirtokosságnak, Tordán 1878-ik évi márczius hó 3-án, Tarsoly Gábor közbirtokossági elnök elnöklése alatt tartott gyülésén egyhangulag hozott következő határozatai tárják előnkbe:

a) A volt Aranyosszék közbirtokosságának összes közös vagyona osztatlan közösségben együtt marad. A fekvőségek pénzértékre elárúsítandók. A tőke csonkulást ne szenvedjen.

b) A közvagyon után járó kamat és másnemű jövedelem kizárólag csakis a jogosult, volt aranyosszéki községek községi iskoláinak oktatási czéljaira fordítandó. Ha azonban a volt aranyosszéki községekre megyei rovatalok (törvényhatósági adó) háramlanának, azon esetben az egyes községek összes bel- és külbirtokosainak többsége ezen vagyon jövedelmeinek felét, illető községenként, ilyen rovatalok törlesztésére is fordíthatja, önként értetődvén azon törvényes elv alkalmazása, hogy határozat hozatalánál a többség nem a személyek, hanem a részesek jutalékának aránya szerint számítandó. Ott, a hol községi iskolák nincsenek, a jövedelem a felekezeti iskolák között osztandó fel, azok segélyezésére, aránylagosan, és a népoktatásra vonatkozó érvényben levő törvény értelméhez képest, úgy azonban, hogy e jutalék felett, annak czéljára nézve a felekezeti egyházi hatóság és előljáróság semmi befolyást se gyakorolhasson, hanem az e fölötti felügyelettel a közigazgatási bizottság, illetőleg a tanfelügyelő bízatik meg. A hol a felekezetek valamelyikének tényleges szolgálattevő iskolatanítója és iskolája nincsen, vagy nem működik, ott az oktatást teljesítő felekezet iskolája nyerje és hasznosítsa az évenkénti jövedelmet.

c) A vagyon jövedelme az előbbi pontok szerint, a mint a birtokosság közgyülése által már egyszer el is lett fogadva, a föld, illetőleg birtokadókúlcs alapján évenként osztassék ki az egyes adó községek nevén lévő

adókatasteri földkönyvek, illetőleg birtokadó főösszegeinek aranyában, az ily jutalékot egészben azon község használván oktatásügyi czéljaira mindaddig, míg a birtokosságnak tetszenék minden községbeli adója utáni részvényét lakhelye vagyis főközsége után élvezni, használni, otthonjában.

d) A közvagyonnak mint tanügyi alapítványnak kezelése, a megyei kebli pénztárban történjék a birtokossági bizottság felügyelete és ellenőrzése mellett, a megyei első tisztviselő közvetítésével, oly módon és helyen gyümölcsöztetve, hogy a tőke és jövedelme veszélyezve ne legyen, mire nézve, valamint a számadások megtekinthetésére is a birtokosság befolyását, bizottsága által, magának fenntartja a magyar királyi kormány védelme alatt.

Ezen elvek szem előtt tartásával részletes alapszabályok készítésére Tarsoly Gábor elnöklete alatt Pálfi Károly tanár, Bartha Gergely ügyvéd, mint birtokossági képviselők személyében egy bizottság neveztetett ki, kik munkálataikat a közgyülés elébe terjesztvén megállapítás végett, annak megtörténte után hazafias kötelességök lesz az alapszabályok megerősítését, ugyszintén ezen alapítványnak megyeileg és hivatalból való kezeltetését a magyar királyi belügyminiszteriumnál kieszközölni, s annak következtében minden az alapítvány élvezetére vonatkozó végrehajtásos lépéseket megtenni.

E tekintélyes alapítvány tevői, menten az önző érdekek sugallatainak befolyásától, dicső példában mutatták meg hódolatukat a népnevelés eszméje előtt s egyszersmind bölcs előrelátással gondoltak arra is, hogy az utódokra netán nagyobb súlylyal nehezedő közterhek elhordozhatók legyenek.

E szép tett állandó dicsőitője lesz alkotóinak s az eltörölt Aranyosszék sirján egy hervadhatlan koszorú hirdetendi az újkori székely erényeket!

Csíkmegye közvagyona. Csíkmegye lakóssága értelmiségének és életrevalóságának igen szép bizonyítéka az, hogy összes megyei közalapjait s azok jövedelmét *takarékpénztári* kezelés alá vette.

A közalapok legnagyobbára nevelési czélokra szolgálnak s a határőri intézmény *ruházati* és *lóbeszerzési* tőkéiből és a *revindikált* havasok jövedelméből állottak elé.

Ez alapokról már fennebb volt szó. Itt még csak anynyit kívánunk megjegyezni, hogy a havasok területe 52,000 hold s legnagyobb részök a *Tölgyesnél* terül el. Ezek kisebb-nagyobb darabokban haszonbérbe adatván, a fakereskedés, a Beszterczén üzött tutajozással, innen egész Konstantinápolyig terjed.

A megyei központon kezelt «Csík-Gyergyó- és Kászonmegye kisegítő

takarékpénztára» 1876-ról szóló kimutatása szerint az alapok, czímek szerint a következőkép állottak:

1. *Ruházati alap:* 121,998 frt 61 kr. Ez a készpénz tőkésítése s a havas jövedelmének $^1/_{10}$-ed részéből képződött. Se a tőke, se az idő nincs kitüzve, a meddig a tőkésítés haladni fog.

2. *Lóbeszerzési alap:* 24,517 frt 81 kr. Ezt is tőkésítésre kezelik s később az előbbivel együtt nevelési czélokra fogják felhasználni.

3. *Nevelési alap:* 17,047 frt 63 kr. Ez a havasi haszonbérekből foly be, évenként kisebb-nagyobb eltéréssel. Legnagyobbrészt a gyergyó-szentmiklósi polgári, gy.-alfalvi és csík-szeredai felsőnépiskolai tanítók fizetésére és ösztöndíjakra fordítják. Ezen kívül egy-egy csíkmegyei orvos, erdősz, bányász és gazdaságot tanúló növendék 2—200 forint segélyt kap évenkint ez alapból.

4. *Ipar-alap:* 4678 frt 75 kr. Még határozottan ki nem tüzött ipar-nevelési czélra tőkésítik.

5. *Székely-kivándorlási alap:* 4491 frt 11 kr. Felhasználási módja még nincs meghatározva.

6. A közalapok mellett *magánosok takarék betételei:* 16,721 frt 60 kr.

Csíkmegye közalapjai e szerint csaknem kizárólag nevelési czélra szolgálnak, s együttvéve 1876 végén, 172,733 frt 91 kr. takarékpénztári alaptőkét képeztek.

Háromszékmegye közvagyona. A megye számvevői hivatalától nyert, 1876-ról szóló kimutatás szerint Háromszékmegye közönségének kétféle alapvagyonát különböztethetjük meg, n. m.: *fekvőségeket* és *kamatozó tőkéket.*

1. *Fekvőségek.* Ezek a határőri intézmény részére emelt épületek s ezekhez tartozó telkekből állanak Kézdi-Vásárhelyen és Sepsi-Szent-Györgyön. Mindkét helyen 6—6 szép telek s ezeken szilárd emeletes és földszinti épületek, együtt 254 lakosztálylyal, 12 hold és 458 □ öl területen.

Ez épületekben, melyeknek becsértéke nincs felvéve, de egy pár százezer forintot bizonyosan képviselnek, két felsőnépiskola, törvényszék, telekkönyv, honvédzászlóalj stb. nagyobbára díj nélkül vannak elhelyezve. Csak egy kis részök van bérbe adva — s ez 1765 forintot jövedelmez évenként.

2. *Kamatozó tőkepénz.* a) 1872-ben eladott *határőri telkek árából* 50,396 frt 50 kr. tőke, 3023 frt 79 kr. tiszta jövedelemmel.

b) *Kézdi büntetési-pénzalap* 5409 forint 91 kr. 272 frt 29½ kr. tiszta jövedelemmel.

c) *Határőri ruházati alap* 14,857 frt 50 kr. tőke, 742 frt 87½ kr. tiszta jövedelemmel.

d) *Tisza Lajos alapítvány* 2205 forint tőke, 110 forint 25 kr. tiszta jövedelemmel.

Együtt 72,868 forint 91 krajczár tőke, 4149 frt 21 kr tiszta jövedelemmel, mely utóbbi az épületekből befolyó haszonbérrel 5914 frt 21 krajczárra megy.

E jövedelemből a megye ez idő szerint a három felsőnépiskola (k.-vásárhelyi, sepsi-szentgyörgyi és baróthi) dologi kiadásait s az épületfenntartási költségeket fedezi.

Az alapok, a megye házi pénztárában kezelve, részint jelzálogilag biztosított adóslevelekben, részint erdélyi földtehermentesítési kötvényekben vannak elhelyezve.

Megemlítendő még a *szegény-alap*, mely a községek által 10—100 frtig terjedő összegekben alapítva, a községekből befolyó mindennemü birságokkal gyarapodik. Ez összegeket a központi házi pénztár szedi be s helyezi takarékpénztárba. Évenként átlag 2000 frt jő be.

Maros (Torda)-megye közvagyona. Ez kizárólag az «Ősi *Marosszék területén fekvő* **havasok** *székely nemes birtokosai szövetkezete*"-nek közös birtokából áll. Az alapszabályok szerint szervezkedett birtokossági szövetkezet a közös birtokot kizárólag a volt szék területén megvalósítandó közmívelődési és közgazdasági czélokra gyümölcsözteti.

A havasokon egészen modern erdőgazdaság foly 1874 óta, melyet közvetlenül egy fő- és egy alerdősz vezet a beállított segély személyzettel és a birtokosság által jóvá hagyott üzem-terv alapján. Az ellenőrzést, felügyeletet és számolhatást pedig a birtokosság kebeléből alakított *igazgatóság* teljesíti.

Ezen igazgatóság előttünk fekvő és 1877-ről szóló jelentése szerint a *törzsvagyon* áll 15,453 hold és 1484 □ öl havasi birtokból, melynek katastralis értéke 38,600 forint.

A takarékpénztárban kezelt *tartaléktőke* 10,000 forint. Ezen kívül fölszerelésekben, pénztármaradék és vágott-fa készletben 12,374 forint s 18 kr. *Az összes vagyon tehát 60,974 frt s 18 kr.*

A tartaléktőke 7%-ot és az erdőgazdaság már is 4513 forint tiszta jövedelmet adván, maholnap évről-évre tekintélyes erővel járulhat a szövetkezet a közjó előmozdítására.

Sőt már is vannak följegyezve méltó szép tettei. Így pl. a Maros-Vásárhelyen felállított «Székely leány-árvaház» alapjának növelésére tíz évi kötelezettséggel évi 100—100 forint segélyt szavazván meg, azt a lejárt öt éven át pontosan teljesítette is.

A makkfalvi „*Székely nemzeti iskola*" számára évenkint 4 köből bükkfát szolgáltat ki, s népoktatási tanintézetek építésénél természetbeni segélyt (épületfa) nyújt.

200 forint alapítványnyal a «Székely mívelődési és közgazdasági egyesület» tagjai közé lépett.

Az utolsó gyülésen az erdőgazdaság évi tiszta jövedelméből 500 frt utalványoztatott egy vándortanító alkalmazására, ki a *gyümölcstenyésztés* okszerü kezelését terjesztendi és honosítandja meg mind nagyobb-nagyobb kiterjedésben a volt szék területén.

A 10,000 forint alaptőkére és annak jövedelmére nézve pedig az a terv, hogy a havasbirtokosság a «magyar kis birtokosok országos földhitelegyesületébe» lépvén, a volt szék területén egy *mezőgazdasági előleg-egylet* szerveztessék.

A birtokosság e valóban nemes tényei és követésre eléggé nem ajánlható szép példája a közvagyon s épen erdőbirtok kezelésében, a menynyire páratlanúl állanak a székelyföldön, s talán az országban is, anynyira nélkülözhetik a mi halvány dicsőítésünket s biztosítják a jövő háláját a nemes ősök emlékének.

Még egy szép tényét kell feltárnom a volt Marosszék mívelt osztálya hazafiságának. Az 1869-ik évi április 10-én tartott bizottmányi gyülésen ugyanis az akkori széki tisztviselők fizetéseik 1%-ának felajánlásával egy «marosszéki *iskola-alap*"-ot hoztak létre, mely több bizottmányi tag hazafias adományával gyarapodván, azóta tekintélyes összeggé nőtte ki magát. 1878. julius 15-én t. i. ez alap *tőkéje* 9300 forint volt, s annak 744 forint évi kamatjából két marosszéki születésü, műegyetemi tanuló jelenleg 700 forint segélyt élvez.

E tisztviselők nem csak kenyérért szolgáltak. Fizetéseik mellé nyujtsuk oda nekik az elismerés és hála koszoruját!

Udvarhelymegye közvagyona. A székelyföldön ebben a tekintetben is, mint az anyagiakban talán átalában, legszegényebb Udvarhelymegye.

A br. Wesselényi-féle telek haszonbéralapja 850 frt 49 krajczár tőkével bír, mely összeg 8%-ai a tőkéhez csatoltatnak.

A turópénz vagy esztenaalap tőkéje 6728 forint 44 kr. Ennek is 8%-a évenkint tőkésíttetik.

Ez alap keletkezésének története ez: a törvényhatóság területén átvonuló útakon lévő köpük épitése és jókarban tartása költségeinek fedezésére a volt szék területén található minden esztenára 5 forint illetéket vetett ki a törvényhatóság. Midőn aztán így a czélbavett kiadások a bevételből nemcsak fedezhetők voltak, hanem némi fölösleg is mutatkozott, a zárszámadásban feltüntetett pénztári maradvány tőkének jelentetett ki, s kebli kezelés alatt növekedett a jelen összegre, melynek mint ilyennek saját rendeltetése még ez ideig nincsen.

Maga a most is szedetni szokott esztenapénz évenkint 8—900 frtra tehető s jelenleg az udvarhelyi főreáltanoda szállásbérlete fedezésére szolgál.

A „*Szegény-alap*", 111 község tulajdonában 6077 frt 74 kr.

A megyei pénzalapok összege tehát 13,656 frt 67 kr. *Ennek évi jövedelme* 970 frt 94 kr, mi az esztenák után járó 800 forint turó-pénzzel 1770 frt 94 krra megy.

A **székelyföld megyei közvagyona** e szerint összevonva a következő összegekbe foglalható:

	Mindennemü tőkepénz Osztr. ért.	Rendes évi jövedelem frt.
(Torda)-Aranyosmegyében	40,000	3,200
Csíkmegyében	172,733	23,818
Háromszékmegyében	72,868	5,914
Maros-(Torda)-megyében	70,274	5,957
Udvarhelymegyében	13,656	1,770
Együtt összesen:	360,231	30,659

Megjegyzendő, hogy Aranyos és Csíkmegyében 8% tiszta jövedelmet vettem föl a tőkék után.

A tőkék összegébe nincs beszámítva Csíkmegye revindicalt havasainak értéke, az Udvarhelymegye esztena taxájának megfelelő 10,000 frtnyi tőke és háromszékmegyének egy pár százezer forintot érő épületes telkei K.-Vásárhelyen és Sepsi-Szt-Györgyön.

Hasonlóan mellőztem a kórházak alaptőkéit, jövedelmeikkel együtt, minthogy azok az egészségügyi viszonyok tárgyalásánál elég részletesen voltak ismertetve.

2. Községi háztartás.

a) *Törzsvagyon.* E czímen a székely községek községi földbirtoka területét, ennek becsértékét és jövedelmét, az ingóságok becsértékét, a pénztőkék mekkoraságát és jövedelmét, a regale-jogok, kiváltságok (italmérés, vásár stb.) értékét és jövedelmét: szóval az *összes alapvagyont és az ebből befolyó összegeket* akarom egy kimutatásban előterjeszteni. Ebből kellene kitünnie azon anyagi erőnek, melyet az államszervezet alkotmányos testületeinek legkisebbike tart kezében, s mely a maga összegében a milliókezű nép öntudatlan hatalmát jóval nagyobb arányokban tárja elénk, mint a megyei közvagyon.

Az alapvagyon kutatása és annak teljes kimutatása nagyfontossággal bír annak megitélhetésére: minő közigazgatás remélhető és tartható fenn a községekben, s közmívelődési, közegészségügyi és közgazdasági tekintetben az önsegély minő eszközei állanak ott rendelkezésre. E kérdések földerítésére eddigelé alig történt valami. Sem az állam, sem a megye nem tudja még: mivel bír a község és a községek egyeteme, — de még maga a község se a legtöbb helyen.

Valószínüleg az ország más részeiben sem áll különben a dolog,

tehát nem megrovás, hanem sürgető unszolásként constatálom azon tényt, hogy *a székely megyék központjain egy minden részletekre kiterjedő, teljesen bevégzett községi vagyon-leltárt sehol sem találtam!* A befejezéshez legközelebb álló és legkielégítőbb eredményt igérő kezdeménynyel Udvarhelymegyében találkoztam.

A mit tehát e téren az alábbi közleményekben nyújthatok, az nagyobbára egy ez évben keresztülvitt nyersanyag-gyüjtés feldolgozása. Legfőbb hiánya mindenesetre az lesz, hogy nem minden megyéből lehetett minden rovatot betölteni. Az olyan tételeket t. i. teljesen mellőztem, a melyek hiányosságuknál fogva a valótól nagyon eltérő eredményt mutattak volna.

Bármenynyire óhajtottam is, le kellett mondanom arról, hogy minden község vagyonleltárát külön adjam, mert a túlságos részletezéssel a mű terjedelmét talán ok nélkül szaporítottam, s teljes áttekinthetőségben és tájékozottságban többet úgy se nyertünk volna. Itt tehát *megyénként összegezve* következik

az összes székely községek törzsvagyonának kimutatása:

Megye	Alapvagyon.						Jövedelem.			
	Ingatlanok területe 1600 □ ölesholdakban	Ingatlanok becsértéke	Ingók becsértéke	Jogok becsértéke	Összes becsérték o. é. forintban	Tőkepénzek összege o. é. frtban	Ingatlanok után	Jogok után	Tőkepénz	Összes jövedelem o. é. frtban
(Torda) Aranyos	4,765	—	—	58,550	—	?	695	4,708	?	18,977
Csík-m.	—	500,000	14,613	684,375	1.198,988	45,674	78,005	54,750	3,654	136,409
Háromszék-m. ...	224,926	—	—	—	—	179,706	165,428		14,376	179,804
Maros (Torda) ...	14,565	—	—	—	—	48,920	—	—	3,914	48,222
Udvarhely-m. ...	6,606	67,791	14,403	51,350	121,277	63,119	1,483	4,108	5,049	68,476
Összesen	—	—	—	—	—	337,419	300,177		26,993	451,888

Tegyünk már most egy pár észrevételt az előttünk fekvő számokra. Az alapvagyon rovatainak nagy részét ez idő szerint teljes lehetetlenség lévén betölteni, miután az illető adatokkal sem a megyék, sem a községek nem rendelkeznek, az adott számokat nem összegeztük, mert a valót visszatükröző általános összegek azokból úgy se kerülnének ki; de másfelől teljesen mellőzni se óhajtottuk, mert mint töredékek is becsesek lehetnek. Sőt, azt hiszszük, hatalmas ösztönzőül szolgálnak a közigazgatás részére, hogy e rendkívül fontos ügyet rendbehozni siessen, mert itt százezereket, talán milliókat képviselő közvagyonról van szó.

Udvarhely és Maros- (Torda)-Aranyosmegyében az *összes jövedelem* magasabbra van téve, mint a mekkorát a különnemü jövedelmek összege adna. Ez azért történt, mert az évi tiszta jövedelem egy mindjárt előfor-

dúló kimutatás szerint csakugyan akkora, mint itt adva van. Ezen jövedelem nagyrészének kutforrását azonban a községek elhallgatván: nem tudható, vajjon a különbség tőkekamat, fekvőségek vagy regale jogokból származó jövedelem-e? Az ők bevallásaikat a részletezésben megnem másíthattam, de viszont a tényleges évi jövedelem felől sem hagyhatom tévedésben a közönséget.

Arról is kötelességemnek tartom számot adni, hogy egy pár helyen a tőkéből a kamatot, vagy a regale-jogok haszonvételéből a névleges tőkét nekem kelletvén megállapítnom, alapúl a 8%-ot vettem a számításhoz.

A mi a községek **földbirtokát** illeti, e tekintetben Csík- és Háromszékmegye tünik ki fekvőségeivel, szintugy sejtetvén, hogy itt terjedelmes erdőségekről lehet szó.

S csakugyan úgy is van, mert pl. az utolsónak 224,926 hold fekvőségeiből csupán 6811 hold a szántó és kaszáló, a többi mind erdő. Vannak községek, melyeknek e javak közzé 5—10—15 ezer hold erdejök van bejegyezve, sőt Zágonnak 50,576 hold.

Miután azonban tudjuk, hogy az ilyen birtok csak igen kis mértékben községi, s túlnyomóan az 1871-ik évi LV. törvényczikk értelmében felosztásra váró közbirtokossági vagyon: látnivaló, hogy e rovat tartalmának legnagyobb része csak ideiglenesen szerepel a községek leltárában. Ugyanez mondható nagyjában az italmérési jog élvezetére nézve is.

Az ingatlanok értékében Csíkmegye községei közül különösen kiemelkednek: Gy.-Remete, Kilyénfalva, Szent-Tamás, Mindszent és Szent-Imre *5—10,000 forint*, Gy.-Alfalú, Tekerőpatak, Gy.-Ujfalú, Csomafalva, Szépvíz, Szent-Mihály, Szt-Simon, Csatószeg, Taplocza *20—30,000*, Gyergyó-Szent-Miklós *60,000*, Ditró *80,000*, Szárhegy *81,000 forint becsértékü fekvőséggel.*

A tőkepénzeket illetőleg megjegyezzük, hogy azokban leggazdagabb Háromszékmegye. *Csíkmegye* 45,674 forint tőkéje 12 község tulajdona, melyek közül 4—11,000 forinttal Gy.-Remete, Tekerőpatak, Kilyenfalva, Ditró, Szépvíz és Gyergyó-Szt-Miklós birnak.

Háromszékmegyében 73 községnek nincs tőkepénze. A 179,706 forint tőke e szerint 40 község tulajdonát képezi, melyek között a következő fokozatokat állapithatjuk meg:

a)	1,000 forinton aluli tőkepénze van				6	községnek.
b)	1— 5,000 forintig terjedő tőkéje				» 20	»
c)	5—10,000	»	»	»	» 8	»
d)	10—15,000	»	»	»	» 5	»
e)	21,000	»	»	»	»	Alsó-Csernátonnak.

A *c)* alatti 8 község: Árkos, Al-Torja, Barót, Bikfalva, Gidófalva, Ilyefalva, Szent-Katolna, Szt-Lélek.

A *d)* alattiak: Al-Doboly, N.-Borosnyó, Bodok, F.-Csernáton, Mártonfalva.

Maros (Torda)-*megyében* a községi tőkepénz 48 község birtokában van. Ezer forinton alúli tőkével 27, és 1—3000 forintig terjedővel 20 község bír.

A 48,920 forintra számított tőkepénzből 21,787 forint államkölcsönkötvényekben fekszik.

Udvarhelymegyében a 63,119 forint tőkét 44 község bírja. Kettőtől 5000 forintig terjedő tőkéje van: Oláhfalú, Lővéte, Benczéd, Dálya, Timafalva községeknek; 5000-en valamivel felül Zetelakának és H.-Almásnak.

A községi *tőke-maximum* Maros (Torda)-megyében 3165 (Hodos), Udvarhelymegyében 5600, Csíkmegyében 11,000, Háromszékmegyében 21,000 forint.

A székelyföldön 313 község nem birván semmi tőkepénzzel, a fenn kimutatott 337.419 forint 143 község tulajdonát képezi.

b) **Költségvetés 1877-re.** Az összes székely községek törzsvagyonkimutatásának kiegészítéséül közöljük az ugyanazon évi költségvetés főtételeit megyénként összegezve. Ebből ki fog tünni, hogy mekkora pénzerővel kormányozza magát a 461 székely község, *menynyit vesz be- és ad ki* évenkint, mekkora *fölösleg* marad pénztárban tőkésítésre, vagy esetleg a következő évi hiány fedezésére, s mekkora összeget kell pótadó alakjában kiróni a kiadások fedezhetése végett?

A jóváhagyott kötségvetési kimutatások minden község részéről egyenként kezeink között fordúlván meg, azokból a következő, teljes mértékben megbizható összeállítást nyujthatjuk:

A székely községek költségvetése 1877-re.

Megyénként	Községek száma	Bevétel		Ebből pótadóként rovatott ki		Kiadás		Maradék	
		frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.
(Torda)Aranyos	21	19,563	56	586	47	18,483	10	1,080	46
Csík-m.	72	147,517	42	11,108	81½	134,945	19	12,572	23
Háromszék-m.	113	202,605	88½	11,391	30	177,974	40½	24,631	48
Maros (Torda)...	128	62,720	80½	7,249	09½	54,152	35	8,568	45½
Udvarhely-m. ...	127	80,071	07	11,595	34	71,930	32½	8,140	74½
Egy. összesen	461	512,478	74	41,931	02	457,485	37	54,993	37

A bevételeket véve alapúl, egy-egy község közigazgatására *az első* megyében 931, *másodikban* 2049, *harmadikban* 1793, a *negyedikben* 490, az *ötödikben* 630 forint és a székelyföldön együttesen 1112 frt esik átlagosan.

Tényleg pedig az *első* megyében egy községre eső minimum és maximum 275 és 2790, a *másodikban* 387 és 23,000, a *harmadikban* 57 és 12,000, a *negyedikben* 56 és 3553, az *ötödikben* 52 és 5027 forint. Hogy e minimalösszegekkel, különösen a három utolsó megyében milyen administratio valósítható meg, könnyü elképzelni!

A tényleges bevételeket illetőleg a következő fokozatok alakúlnak: (Torda) *Aranyosban* minden jövedelem nélkül van 2 község, 1000 forinton alúli jövedelemmel 13, 3000 forintig terjedővel 6 község, u. m.: Hidas, Kövend, A.-Szent-Mihályfalva, A.-Polyán, Harasztos, Bágyon.

Csíkmegyében minden jövedelem nélkül van 13 község — 1000 frton alúli jövedelemmel 19 — 1000—2000-ig 16, 2000—5000-ig 8 község, u. m. Csekefalva, Csatószeg, Szent-Simon, Dánfalva, Szépvíz, Gy.-Ujfalú, Kilyénfalva, Tekerőpatak; 5—6000 forinttal Gy.-Alfalú és Cs.-Szt-Domokos; 17—23,000 forint évi jövedelemmel Szárhegy, Gy.-Szt-Miklós és Ditró.

Háromszékmegyében 6 község van minden jövedelem nélkül; 500 frton alúli jövedelemmel 20, 500—1000 forintig 30, 1000—2000 forintig 31 község; 2000—3000 forintig 10 község, u. m.: A.-Torja, N.-Ajta, K.-Ajta, K.-Borosnyó, Komolló, Lisznyó, Márkosfalva, Muksa, Uzon, Zabola; 3000—5000 forintig 8 község u. m.: A.-Doboly, Bölön, A.-Csernáton, Dálnok, Kovászna, Polyán, Réty, Soósmező; 5000—10,000 forintig 6 község u. m.: Nagy-Borosnyó, Bikfalva, Gelencze, Ilyefalva, Osdola, Szentlélek, s 11—12,000 forint évi jövedelemmel Barót és Zágon.

Maros (Torda)*-megyében*: semmi jövedelme sincs 4 községnek; 500 forinton alúl van 91, 500—1000 frtig 18, és 1000—3268 forintig terjedő jövedelme 15 községnek. Az utóbbiak között legjobban áll Sóvárad, Nyárád-Szereda és Mező-Bánd.

Udvarhelymegyében teljesen jövedelem nélkül 6 község van; 500 frton alúli jövedelemmel 77 község; 500—1000 frtig 29, és 1000—2000 forintig terjedővel 11 község; 2000 és 3000 frt közötti jövedelemmel; A.-Sófalva, Parajd és H.-Almás, 5000 frttal Zetelaka.

A községi pótadó (Torda) Aranyosban tulajdonképen nem is fordúl elő, csupán azon két községben, melynek semmi jövedelme nincs. A többi megyékben csaknem egyforma összegek kerülnek ki a pótadóból, de, ha ez összegeket megyénként a bevételhez viszonyítjuk, úgy találjuk, hogy annak a pótadó Csíkmegyében 7.5, Háromszékmegyében 5.6, Maros (Torda) megyében 11.6 és Udvarhelymegyében 14.5%-át képezi. A székelyföldön együtt 8.4%-át.

A pótadó Csíkmegyében 16 községnél fordúl elő, Háromszékmegyében 22, Maros (Torda)-megyében 48, Udvarhelymegyében 57, együtt a székelyföldön 145 községben. A minimum és maximum a most említett *első* megyében 273 és 306 forint (Vasláb és Tölgyes), a *másodikban* 57 és

1043 (Lüget és Nyén), a *harmadikban* 10 és 603 (Maros-Keresztur és Mező-Bánd), a *negyedikben* 13 és 609 forint (Martonos és N.-Solymos). Átlag esik a székelyföldön a pótadófizető községek egyikére 289 forint.

Ha a *községi pótadó* viszonyát a *községi bevételekhez* és az *állami adóhoz* százalékban fejezzük ki, arról a következő átnézetet nyerjük:

Megyénként:	A községi pótadó enynyi %-a a községi bevételnek:	az állami adónak:
(Torda)-Aranyosmegyében	2.9	1.02
Csíkmegyében....	7.5	5.05
Háromszékmegyében	5.6	2.96
Maros-(Torda)-megyében	11.6	2.86
Udvarhelymegyében	14.5	5.82
A székelyföldön átlag:	8.4	3.76

E szerint községi bevételeinek pótadó alakjában fedezett része legnagyobb terhet ró Maros (Torda)- és Udvarhelymegyére.

E teher az állami adóval szemben jóval mérsékeltebb százalékot mutat ugyan átlagosan; de a községek azon részére, melyek azt az illető megyékben tényleg hordozzák, jelentékenyen súlyosabb arányban nehezedik. Így például Maros (Torda)-megyében 27- és Udvarhelymegyében 62%-ig emelkedik.

A községi pótadót fokozzák még a *megyei pótadók*, milyen pl. az 1875-ik évi III. törvényczikk alapján rendszeresített 1% betegápolási adó, koronként középítési s Udvarhelymegyében ezek mellett a reáliskolai pótadó.

A *pénztármaradék* a pótadót nemigen ellensúlyozza, mert az legtöbbnyire a legvagyonosabb községeknél fordúl elő, a hol pótadó úgy sem szokott szedetni. A pénztármaradék csak Udvarhelymegyében áll alúl a pótadó összegen, Háromszékmegyében pedig több mint kétszeresen is fölülmulja azt.

A (torda)-aranyosi pénztármaradék 16 község között oszlik meg, a csíki 27, a háromszékmegyei 49, a marosi 97 és az udvarhelymegyei 95 község között oszlik meg. A maradékkal rendelkező községek egyikére tehát átlag esik az *elsőben* 67.5 forint, a *másodikban* 465.7, a *harmadikban* 502.7, a *negyedikben* 88.3 és az *ötödikben* 85.2 forint.

Tényleg pedig felmegy a pénztármaradék a krajczáros összegektől kezdve, Aranyosban 600 frtig (Bágyon), Csíkban 1500 (Szárhegy), Háromszékmegyében 4—5000 (Barót, Nagy-Borosnyó), Maros (Torda)-megyében 1397 (Sóvárad) és Vdvarhelymegyében 462 frtig (Etéd).

c) A székely városok közvagyona és 1877. évi költségvetése.

A városok pénzügyi állapotát a többi községektől egészen elkülönítve mutatom be, hogy ez oldalról is tisztább képet nyerhessünk a városi

elem viszonyairól. Nem csupán pénzügyi tekintetben kivánatos ez, hanem ipar, kereskedés, közigazgatás, közegészség és közmívelődési tekintetben is kiválóan az, mert a városok lévén a nyilvános élet központjai, hanyatlásuk vagy emelkedésük közvetlen befolyásolja vagy maga után vonja a vidék, megye vagy országrésznek is sülyedését vagy emelkedését. S miután nemcsak a fegyveres, hanem a közgazdasági és közmívelődési hadviseléshez is legnélkülözhetetlenebb eszköz a pénz, ennek forrásai gazdasága szerint kell itéletet alkotnunk a székely városok harczképességéről.

Városok	Törzsvagyon.				Költségvetés 1877-re.			
	Földbirtok területe holdakban	Földbirtok becsértéke	Épületek becsértéke	Tőkepénz	Bevétel		Kiadás	
		osztr. ért. forint		o. é. frt	frt	kr.	frt	kr.
Felvincz	—	6,000	30,000	10,031	7,090	80½	7,065	—
Csik-Szereda	—	—	21,665	11,289	12,089	66½	6,247	68
Gy.-Sz.-Miklós	—	60,000		11,000	20,596	—	20,596	—
Bereczk	22,875	—	—	9,954	7,075	66	6,560	—
Kézdi-Vásárhely	6,814	—	16,000	—	18,575	—	18,558	—
Szepsi-Sz.-György	2,828	—	132,000	—	26,127	11	26,127	—
Maros-Vásárhely	—	232,972	—	6,092	100,153	25	97,905	62
Sz.-Udvarhely	—	100,000		—	23,423	9½	23,081	35
Sz.-Keresztur	—	6,050		2,622	2,805	51½	2,486	51
Együtt összesen	—	604,687		50,988	217,936	12	208,626	16

Az itt adott kimutatásban nincsen felvéve a hivatalos helyiségeknek használt középületek értéke, valamint nincs említés az italmérés, vám stb. *javadalmaknak megfelelő tőkékről*, mint a melyek a vagyonleltárba nem szoktak felvétetni, holott a városoknak ezek adják a legtekintélyesebb jövedelmet, pl. Maros-Vásárhelytt 70—80,000 forintot évenként.

A városok vagyon-leltározásában ugyanazon hiányok, melyeket a faluknál megemlítettünk, mind előfordúlnak. Ezért van az, hogy némely rovatokat betölteni, másokat pedig tisztán elkülöníteni nem lehetett. Önkényes becslésektől tartózkodtunk. Jobb, hogy az itt kitünt fogyatkozások kötelességeik teljesítésére serkentsék az illetőket, hogy sem mi egy teljes, de nem eléggé alapos kimutatással leplezzük a bajt, s jogos kifogásolásra adjunk okot e mű tartalmára nézve.

Ha már most a falusi és városi községek jövedelmét összegezzük, úgy találjuk, hogy a székelyföldi községi bevétel évenként 730,414 forintra megy, mely összeget 5% kamatnak véve, minthogy a fekvőségek jövedelme kellően és a lehetőségig fölfokozva még teljességgel nincsen — annak **14·608,280 forint alapvagyon** felel meg, mi a *megyék* 360,231 forint tőkéjével együtt 14.968,511 forint *székely nemzeti vagyannak tekinthető.*

Megjegyezni kívánom azonban, hogy ez összegbe nincs beszámítva a *revindicalt havasok* s Háromszékmegye k.-vásárhelyi és sepsi-szent-györgyi középületeinek értéke, melyek pedig igen jelentékeny összeget képviselnek.

A mi a városok költségvetését illeti, azt látjuk, hogy a közigazgatásukra kiadott 208,626 forint felét sem képezi ugyan a községek 457,485 forint évi kiadásának, de az összes székely törvényhatóságok közigazgatására fordított 179,305 forintnál jóval nagyobb összeg. Átalában úgy tetszik, hogy nálunk igen uralkodó elv: minden lehető jövedelmet elkölteni. Pedig a tisztaság, közegészségügy és szépítési törekvéseknek, az egy Maros-Vásárhely kivételével, nem sok nyomait találjuk utczáikon, piaczaikon és közhelyeiken.

Tőkepénzük is alig több, mint Háromszékmegyében két jó módú községnek.

3. Alapítványok a székelység számára.

a) *A Dávid Antal Mózes-alapítvány.* «Gyergyó-Remetei Dávid Antal Mózes, marosvásárhelyi polgár, több nemes székek és megyék táblabirája» * 1846-ban 10,000 váltó forintot ajánlott föl egy Székely-Udvarhelyen felállítandó *műipar-iskola* alapítására.

Az eszme lelkesedésre ragadta a székelyeket, s többen követve a nemes alapító szép példáját, az alapítvány növelésére önkéntes adományokat tettek. Így például a *községek* közül: Gyergyó-Alfalu 250, Csomafalva 100, Ditró 1500, Kilyénfalva 125, Szárhegy 1250, Gy.-Szt-Miklós 1750, Tekerőpatak 200, Gy.-Ujfalú 100, Gy.-Remete 250 forintot; a *magánosok közül: Andrási* Antal plébános évenként 25, *Mészáros* Antal plébános évenként 25, *Albert* Mihály 100, *Bajkó* M. őrmester 10, *Benedek* Ferencz 37, *Eránosz* Jeremiás 125, *Bernád* A. 100, *Geréb* Rozália 50, *Győrfi* J. plébános 125, *Puskás* Ferencz 100, *Serfőző* Ignácz plébános 150, *Mikó* Mihály 100 frtot, s ezeken kívül többen kisebb-nagyobb összeget.** Befizették-e mind az igéreteket, biztos tudomásunk nincs róla.

Az alapítvány, melyet a székely-udvarhelyi kir. adóhivatal kezel, a vallás és közoktatási miniszteri számvevőségnél lévő főkönyv szerint, 1878 végén 13,756 frtot s 11½ krajczárt tett. S miután Udvarhelymegye és Székely-Udvarhely város hozzájárulásával a m. kir. miniszterium 1871-ben Székely-Udvarhelyen egy főreáliskolát alapított és tart fenn: a megye bizottmánya kieszközölte a vallás- és közoktatásügyi miniszteriumnál,

* Így nevezi ő magát egy a Királyi Főkormányszékhez, e tárgyban 1847. márczius 28-ról intézett nyilatkozatában. Sz. 4495—1877.

** *Lonkay* Antal: «Tanodai Lapok», 1859. II-ik szám.

hogy ez alapítvány tiszta jövedelme, 600 forint összegben, jelenleg ezen fő-reáliskola növendékei között osztatik ki évenkint ösztöndíj képen.

Mi e reáliskola működését ismerjük, az iránt minden tisztelettel viseltetünk s mint olyat a székelyföldre nézve hasznosnak és szükségesnek tartjuk, de e felöle táplált jó véleményünk még sem gátolhat azon meggyőződésünk kijelentésében, hogy mi inkább szeretnők helyette a Dávid Antal Mózes eszméjét megvalósulva látni. S e b. e. alapító, úgy látszik, nemcsak korát szárnyalta túl eszméjével, de napjaink szükségletéről is helyesebb érzékkel itélt, mint mi. E nézetünk bővebb indokolására itt nincs miért kiterjeszkednünk. A mit a székelyföldi iparról és ipari-oktatásról e műben elmondottunk, az mind a mellett bizonyít, hogy a Dávid Antal Mózes által kitűzött czél egy a népélet valódi érdekei körül tiszta látással bíró, honszerető lélek ujjmutatása volt, ma is méltó arra, hogy azért lelkesedni meg ne szünjünk.

b) **A Kralovánszky-alapítvány.** A székely *kivándorlás-ügy* nagyon élénk megbeszélése tárgya volt a 60-as években a napi sajtónak. A kérdés, mint méltán meg is érdemli, átalános nemzeti jelleget öltött magára. A baj megszüntetésére különféle javaslatokat tettek. A *kitelepités* is szóba hozatott s pár esetben meg is lett kisértve. A napi kérdések sorából azonban az idő nagy eseményei leszorították, s a mi reális és állandó a lelkesedés szülte mentési elméletek után hátra maradt, az ez alapítvány, melyet *Kralovánszky* György fővárosi ügyvéd 1862. julius 23-án kelt végrendeletében biztosított a székelység számára.

A végrendelet 17-ik pontja, mely ez alap mekkorasága és rendeltetése felől s egyszersmind az alapító nemes és hazafias gondolkozásáról nyujt kellő tájékozást, így hangzik: «A scytha s különösen a magyar faj mint egyedüli áll tán a világon, mely az idegen nemzetiségeket nemcsak hogy el nem nyomta, hanem jogait velök megosztá. Hazánkban mindamellett háládatlan nemzetiségek is laknak, míg saját fajunkbeliek, Erdélyben a székelyek, a moldvai és bukovinai magyarok pusztulásnak vannak kitéve. Gyakran gondolkodtam, hogy bár menynyire nyomottak vagyunk, nem lehetne-e ellensúlyt találnunk azok ellenében, kik hazánkat idegen népességgel gyarmatosítani erölködnek, az által, hogy saját fajunkbelieket hazánknak meg- és viszszanyerjük és őket az enyészettől megmentsük. 10,000 forintot tehát oly alap kezdeményezéséül hagyományozok, melynek kamataiból a kivándorlásnak indúlt székelyek, vagy moldvai és bukovinai magyarok és azoknak gyermekei hazánknak tartassanak meg. Ily tőkének országosnak és az országgyülés intézkedéseitől függőnek kellene lenni; de miután kezdeményező vagyok s nem tudni, az ügyet valaha, vagy mikor foghatja az ország magáévá tenni; e tőkét az említett czélnak megfelelő kezelésére s idővel gyarapítására a M. Tud. Akadémiára bizom; ha pedig

az eszme életrevaló nem lenne, a legmegközelítőbb czélra fordítását szinte az akadémiára bízom. Vajha a magyar magas clerus az ügyet pártfogásába venné!»

Azután e szavakkal zárja be végrendeletét: «Közlegénykép töltöttem be helyemet azon meggyőződéssel, hogy ha mindenikünk megállja helyét, élni fog a hon győzhetetlenül!»

S valóban, ha sokan akadnának olyanok, mint a b. e. Kralovánszky, kinek «nem lévén gyermekei, a közös haza, a magyar faj nemzedékét tekinté gyermekeinek s kötelességének ismeré fajunk gyarapodására, nemesbítésére és boldogságára erejéhez képest közremunkálni» — akkor a haza gyermekei itthon is boldogulhatnának s nem kellene idegen országban keresniök az önfenntartás eszközeit s koczkáztatni nemzetiségöket.

Kralovánszky nemes példája és a sajtó által fölébresztett figyelem nem is tünt el egészen nyom nélkül, mert a szóban lévö alap még a következő összeggel gyarapodott: *Fogarassy* Mihály erdélyi római katholikus püspök 500 frt adománya, *Csiky* Ferencz adománya 100, *maros-vásárhelyi* gyüjtés 130 frt 45 kr., *bereczki* műkedvelőktől 13, *Győrffy* Iván (Esztergomból) 30, *Sippeki* Ágost (N.-Szombatból) 45, gr. *Mikó* Imre gyüjtése 164 frt 50 kr., *Murányi* Ignácz hagyománya 1000, együtt összesen 1982 frt 95 kr.

Az adakozók ez összegeket a Kralovánszky-alapítványhoz kivánták csatolni s így azok a Magyar Tud. Akadémia kezelése alá kerülvén, a földhitelintézet által, 1876. junius végén, 2899 forint 73 krajczárban mutattattak ki. *

Maga a Kralovánszky 10,000 forint alapítványa — a végrendelet értelmében — az özvegy halála után fog befizettetni.

A «Székely mivelődési és közgazdasági egyesület» választmánya 1878. tavaszán kérelmet adott be a vallás- és közoktatási miniszterhez, hogy a Kralovánszky-alap annak idejében, a jelenleg gyümölcsöző tökék kamatai pedig már most adassanak a nevezett egylet rendelkezésére. A kérés azonban még nem nyert elintézést.

A mi véleményünk szerint is ez idő szerint a székely egylet van leginkább hivatva arra, hogy azon alapítványok kamataít, rendeltetésökre legczélszerübben hasznosítsa.

c) **A „Székely történeti pályadíj-alap."**

A miről itt szólunk, az ismét egy szép ténye a hazafiasságnak. Honát, nemzetét lángolón szeretni: századokból átragyogó, felséges vonása a magyar lelkületnek. Ez érzelmet azonban tényekben is nyilvánulásra birni s a nemzettest minden rétegét általa lelkesedésre ragadni: ez olyan értelmi

* «A székely mivelődési és közgazdasági egyesület első *évkönyve*». 1876-ra 8-dik lap.

fensőség, a kedély nemes hevülésének olyan varázs-hatalma, mely csak a választottaknak adatott.

A székelyek történetének megíratására összegyüjtött alap ilyen befolyás szép eredménye, ilyen léleknek emlékalkotása.

1873. január 5-ikén bocsátotta közre * *Jakab* Elek, még akkor erdélyi országos levéltárigazgató, felhivását egy *nemzeti jutalom* létesítésére, melyért a székelyek története megirandó lenne. Utal e szózatában azon ezredéves nemzeti életre, mely alatt népeket sodort el a történelem fergetegeinek pusztítása a Kárpátok vidékéről, de a székely a létért való küzdelemben fenntartotta magát, s «egészen democratiai intézményei, sajátságos törvényei és jogszokásai voltak már királyságunk megalapításakor. A népszokások, költészete, életmódja, a nemzeti genius és erkölcsök eredetiek, csak hozzá illők, szinte egész Európában csak nála feltalálhatók.»

«Menynyi viszontagság érte e nemzetet és hazáját ezer évnél régebbi itt lakása óta! Menynyi nagy és szent küzdelemben ontották véröket vitéz gyermekei! Hányszor csörgöttek végig a határokon rablánczai a zsarnokságnak, s hányszor derült fel vídám hegyei felett ismét a szabadság szivárványa! Menynyi jó és roszsz napot élt e földön a székely! Mily derék fiakat szült s mekkora szolgálatokat tett a civilizatiónak a keleti barbarság ellenében!... S mind e viszontagságok emlékei csak itt-ott krónikákban és egyes levelekben elszórva hevernek. E történeteket együvé foglalva, egy képben egyesítve, egészszé alkotva sehol sem találjuk.... Magyarországnak meg van írva története, s beh csekély része van abban a székelységnek! Erdélyről is van elég írott történet, de a székelyekre ebben sincs elég figyelem fordítva. E történetek irói mind az egyetemesre fektetik a súlyt, pedig a székelység megérdemelne egy önálló történetírási kidolgozást. E bátor és munkás nép élete egy érdekes monographia tárgya lehetne.... Lám a szászok megíratták saját történetüket. Edert, a tudós apátot egy művéért nemzeti jutalomban részesítették. Schnell népszerű szász történelmét megkoszorúzták. Ez mutat nemzeti öntudatosságra. Ily földben terem a nemes honfi-erény. A szásznak főbb városai és nagy községei, monographiája, politikai és egyházi története, ipara, kereskedése, tanintézetei és műveltsége, szóval: lefolyt polgári életének minden nevezetesebb munkássági ága irásba van foglalva.... Mikor követi a székely nép az előtte álló fényes példát? Mikor ébred fel szívében az ősök iránti kegyelet, s múltjának megbecsülése által mikor szerzi meg a jogot, hogy egykor az ő neve is tisztelettel és becsüléssel említtessék?... A hol akkora földterületnek és népnek, mekkora a székelyföld és népe, különböző századokban oly egyedi élete volt, a figyelemre s fenntartásra méltó események, férfiak és emléke-

* «Jónás Lapja» I. évfolyam, 1. szám. Kolozsvár, 1873. jan. 5.

zetre méltó dolgok figyelmetlen mellőzése erkölcsi kár.... Nagy népek a tudomány és művészet, az ipar és mesterség nagy alkotásaiban örökítik magukat. Mi van, a mi a székely hajdankor emlékét fenntartja? Szabad alkotmányunk áldott árnya alatt munkásságban elfolyt életünk hasznos és szép tetteinek följegyzése, küzdelmeink és szenvedéseink örökítése *nem egyéb, mint történelmünk megírása.*"

A szakférfit jellemző ezen ép oly alapos, mint lelkesítő indokolás után kijelenti, hogy a történet megírásának alapjául szolgáló pályadíj gyüjtésére az alátrási ívet maga részéről egy aranynyal megnyitja s az eszme pártolóinak adományait — nyilvános számadás igérése mellett — elfogadja.

Erre megkezdődött az indítványozónak *másfél évig tartó*, lankadást és csüggedést nem ismerő, példa nélküli lelkesedéssel és kitartással folytatott agitatiója a napi sajtó terén. S bár közbe-közbe irígység és gyülölködés gúnynyal akart sebet ejteni s ez által megbénítani a nemesen küzdőt: az eszme és annak képviselője oly ellenállhatlan hatással ragadta meg a közönség minden rétegét, hogy az adakozók és azok képviselőinek 1874. april 7-én Kolozsvártt megtartott intézkedő közgyűlésén az indítványozó közel *5000 adakozónak 7087 forint és 45 krajczár takarékpénztárba helyezett adományát jelenthette be.*

Nem lesz érdek nélküli, a megirandó történet eleibe csatoltatni határozott indítványozói indokolás és jelentésből közölnöm azon részletezést, mely az adakozókat mintegy földrajzilag csoportosítja. E szerént *Kolozsvárról* befolyt 1573 frt 43 kr, *Udvarhelyszékről* 752 frt 9 kr, *Háromszékről* 1054 frt 46 kr, *Csikszékből* 553 frt 5 kr, *Marosszékről* 538 frt 92½ kr, *Aranyosszékről* 85 frt 54 kr, Erdély *más törvényhatóságaiból* 594 frt 35 kr, az *anyaország és a fővárosból* 1292 frt 66 kr, az ország *különböző pontjairól* 100 frt 62 kr.

Az adakozók nagygyülése a gyüjtő indítványa következtében *Szabó* Károly kolozsvári egyetemi tanár, jeles történettudósunkat kérte fel a székelyek történetének megirására. Nevezett iró erre készséggel vállalkozott és hat évet tűzött ki, mint a mely idő alatt a munkát elkészíthetni reméli.

E designálás, valamint a gyűjtésben elért példátlan siker, *Jakab* Elek ellenségeit — kik azt hitték, hogy maga akar a történet megírására vállalkozni, mire az adakozók többsége kétségkívül örömest is szavazott volna — elnémította.

Jelentésének zárszavai: «Én e perczben minden kedvetlenséget elfeledek, a mivel némelyek részéről illettettem. Feledjék el, kérem, tisztelt hazámfiai is netáni botlásaimat az elért szép siker ez örömpillanatában» — mélyen hatottak a jelenvoltak lelkére. E perczben egyetlen hang, az elismerés hangja lett uralkodó, s ez a kiküldött permanens ügyintéző bizottságnak egy olyan köszönő íratában nyert kifejezést, mely az iró és

hazafinak nyujtott babér hervadhatatlanságával fogja túlélni az emberi szenvedélyeket.

Ezen, a *székely nemzet s egyszersmind a tudomány nevében* nyujtott ünnepélyes köszönőiratból ide igtatjuk a következő részleteket. :

. . . «Dulce et decorum est pro patria mori — a hervadhatatlan babéru latin költő e magasztos szavai, noha rendesen velök szokták a hazafiság netovábbjának eszményét jellemezni, mégis csak egyoldalulag, sőt tán épen könnyebb oldaláról mutatják be az igaz hazafit. Élni a haza'ért, azaz dolgozni, fáradni, áldozni, önmagát és személyes érdekeit nagylelkűen megtagadni és ha kell, anyagilag és szellemileg szenvedni is a haza és nemzete javáért, dicsőségeért, szabadságáért és önállóságáért: ez az a nehezebb feladata a valódi hazafinak, a mely annál érdemesebb az avatottak elismerésére, mentől gyakrabban arat a nagy tömegnél csak félreismerést és rágalmat önfeláldozó munkásságáért.»

«Ön tisztelt hazánkfia ! életfeladatául a valódi hazafiság utóbb említett göröngyösebb pályáját választá. Egész élete, kivívott társadalmi hírneve, tekintélye, közhivatalnoki pályája s tudományos irodalmi munkássága: egy ilyen hazafi híven rajzolt képét tűntetik fel. Ön tett, dolgozott, tehetségei felett áldozott, sőt tűrt s szenvedett is hazája s nemzete ügyeiért; tettekkel mutatta meg, hogy lelkében a közügyek iránt mindig példás érdeklődés honolt, és a magasztos önmegtagadásnak nem egyszer adta a legfényesebb bizonyítékait.»

«Hazafias cselekedetekben és érdemekben gazdag életének azonban mintegy koronája a székely nemzet történetének megírására nézve tett indítványa és annak sikerre juttatása; mert hogy ez indítványát időszerünek ismerte, helyeselte s felkarolta a nemzet jobb része, üdvözölte a hazai sajtó s pénzbeli áldozattal létesíteni segítette közel 5000 adakozó: egyenesen és kirekesztőleg az ön érdeme.»

«Az ön gondolata valóságos aranynak bizonyult; mert ez, és nem a példaadás nemes szándékával a szent czélra áldozott első aranya lett az a szilárd pont, a mely köré gyült a hazafiság vonzereje által az a gazdag pályadíj, *biztosítója a székely nemzet történelem-könyve létrejövetelének, tehát oly nemzeti kincs megteremtésének, a melynek becsét és értékét aranyban nem lehet kifejezni.*"

. . . «A kivívott eredmény hasonlítható egy kicsiny sereg által aratott fényes győzelemhez, mert első föllépésekor vajmi kevesen voltak azok, a kik felismerve felszólalásában az igaz hazafi önzetlen törekvését, utógondolat nélkül lettek az ügy pártolói. Az irígykedés ama sajátságos faja, a mely nem tud tiszta szándékot képzelni, itt sem mulasztotta el mosolygó ajakkal rágalmazni a lényegében meg nem támadható indítvány roszszakaratulag föltételezett indokait. De hála az égnek, az ön csüggedést nem

ismerő kitartása kivívta a még remélni is alig mert szép eredményt. Az alapgyüjtést megérdemlett siker követte, oly siker; a melyre nézve ön szívére tett kézzel és fölemelt fővel mondhatta el koszorús költőnk szavaival: «Nemzetemért e szív tettel bizonyíta szerelmet!»

«Ezen eredmény nagy erkölcsi fontosságát méltó tekintetbe véve, a permanens ügyintéző bizottság kötelességének érzi önnek, a maga és az országos értekezlet, sőt az egész székely nemzet nevében, ez ügyben kifejtett közhasznú munkálkodásáért ünnepélyes köszönetét kijelenteni. S a midőn ezt teszi, egyszersmind kifejezést kell adnia abbeli elismerésének, hogy — noha a székely nemzet története megírásának ügyét, ha vállalkozott volna rá, az ön, mint a leghívatottabbak egyikének kezeibe a legnagyobb bizalommal és a legszebb reményekkel tette volna le — ön indítványa s az alap összegyűjtése által szerzett érdemeit még önzetlenségének azon szép jelével is tetézte, hogy szerényen térve ki saját személyének kijelöltetése elől, önmaga kezdeményezte s hatott oda barátai megnyerésével, miszerint a munka megírásával *Szabó* Károly hazánkfia bízassék meg. Korunk materialistikus irányával szemben önnek e szép ténye az önmegtagadás legszebb példáját képezi.» *

A szelíd lelkületű b. e. gr. *Mikó* Imre elnöklete alatt megtartott országos értekezlet a további teendők elintézése végett egy permanens ügyintéző bizottságot küldött ki a maga kebeléből. Ennek tagjai: gróf *Mikó* Imre elnöksége alatt: *Bányai* Vitális (pénztárnok), *Finály* Henrik, *Jakab* Elek, dr. *Kolozsvári* Sándor, dr. *Korbuly* Imre (meghalt), *Kővári* László, *Ladányi* Gedeon, gr. *Lázár* Miklós (az időközben elhalt gr. Mikó Imre helyébe az 1877. márczius 18-iki ülésben elnökké választatott), dr. *Nagy* János (jegyző), dr. *Óvári* Kelemen, *Sámi* László, *Simon* Elek, *Veszely* Károly, *Haynald* Lajos, *Szász* Béla.

Az öt székelyszék részéről e bizottságba megválasztatott: *Tibád* Antal (udvarkelyszéki), *Tompa* Károly (háromszéki), *Tamási* János (csíkszéki), *Filep* Albert (marosszéki) és dr. *Nagy* János (aranyosszéki).

E bizottság aztán a maga kebeléből — 1875. april 18-iki ülésében — *Ladányi* Gedeon, *Finály* Henrik, dr. *Óvári* Kelemen, dr. *Kolozsváry* Sándor, *Tompa* Károly és *Nagy* János személyében egy albizottságot küldött ki, melynek feladata a felkért író munkájának előhaladását koronként megvizsgálni s arról az ügyintéző bizottságnak jelentést tenni.

Az író adatgyüjtő utazásaira évenként 400 forintot veszen fel a pénztárból, mely összeg azonban az alapnak kamatait sem veszi teljesen igénybe. A kivett összeg 1878 végéig 1800 forintra megyen.

* Kiadatott a permanens ügyintéző bizottság 1874. évi decz. 13-án tartott II. üléséből.

Maga a *pályadíj-alap* 1878 év végén állott 7236 frt 12 krból s egy 100 forintos erdélyi urbéri kötvényből.

4. Magán háztartás.

Ennek határozott megitéléséhez szolgáló számadatokkal kis mértékben rendelkezhetünk. A mit a székely munkaszeretetéről, apró dolgokban speculálni tudó szelleméről, gazdaságában fennálló öntudatos elveiről, ovatos, conservativ hajlamairól, táplálkozási és ruházkodási rendszeréről, mely mindenben az erőteljes egyszerűséget és tisztaságot tárja elénk, a mit — ismétlem — ezekről tudunk, hallottunk és írtunk; az magában egy észszerű, praktikus és előrelátó háztartási rendszer fő vonásait tárja elénk.

Teljes egyöntetűség azonban természetesen itt sem található. *A társadalmi osztályok szerént való különbség teljesen érvényesül a magánháztartás pénzügyi kérdéseiben is.* S a régi aranyszabály a középútról itt is valónak bizonyul be. A székelység *középvagyonos* osztálya t. i. pénzügyi tekintetben a legrendezettebb viszonyok között él. Az, Csíkot kivéve, gabnára s általában élelmi szerekre pénzt nem ad ki, ruhafélére is keveset. Arra pedig, hogy ezeket kölcsönpénzzel vagy hitelre vásárolná, alig van eset. A mi pénzt gazdaságából, különösen a marhatenyésztés, bortermelés és kereskedelem útján előteremteni képes, azzal fedezni is szokta rendes szükségleteit és terheit, sőt kedvezőbb években birtokállományát is gyarapítani tudja. Hogy pedig pénzt kölcsön vegyen fel, ez a ritka esetek közé tartozik, vagy véletlen csapás következményekép, vagy előre nem láthatott birtokvásár megejthetése végett. Ezen általános állapot és körülmények alól — örömmel és a jövőnk iránti bizalom édes érzetével mondhatjuk — csak kevés kivételt nyujtanak az erkölcsi s ezzel mindig karöltve járó anyagi romlás tényei. Valamely példátlanul rohamos és tömeges hanyatlásra valahol rámutatni nem érezzük magunkat feljogosítva.

Fájdalom, egészen máskép áll a dolog a *szegényebb néposztálylyal.* Ennek gazdasága kevésbé lévén képes megbírni a ránehezedő terheket, marhaállománya és egyébb készletei pedig nem nyujtván semmi fölösleget, utóbbi időben aggasztólag sülyed a hógomolyként növekedő adósság-csinálással a pénzügyi zavar elsodró árjába.

Ez egészen az uzsora prédájává lett: láthatlanul, észrevétlenül merül el, apró tűszúrásokkal veszik vérét az egy-két, öt-tíz, tizenöt-húsz forintos pióczák, melyeknek forintjára hónaponként csak tíz krajczárt fizet. Végre nem tud pontos lenni s a kamatok felhalmozódnak. A hitelező biztosítékot követel, s az adós vagy földbirtokkal fizet, vagy a *felhalmozódott adósság törlesztésére már most nagyobb összeg kölcsönt vesz föl, a melyet csak betáblázásra kap.* Lehet képzelni, hogy az olyan nagyobb kölcsönök, a melyek adósságtörlesztésre fordíttatnak, menynyire megbénítják a kisebb

gazdaságot! S minthogy a fizetésképesség nem javul, a nagyobb kölcsön igen sok esetben fölemészti a fekvő tőkét. Igy szaporodik aztán napról-napra azon vagyontalanok száma, kik kölcsönből élve kölcsönből ruházkodva és 10 és 100 felé igérik el magukat az esztendő 300 napjára kézimunkára, hogy az előleget ledolgozzák. De az ily előleg télen át anynyira szaporodik, hogy nyáron át lehetetlen a hitelezők jelentékeny részét kielégitetlenül nem hagyni. Az anyagi nyomor aztán hozza maga után az erkölcsit. Tettetés, ámitás, hazugság, mint az erkölcsi élet fájának gyökerén rágó férgek; csalás, lopás, rablás, mint annak koronáján tomboló elemek. A hol aztán a proletariatus kinövi magát, következni fog majd a socialismus.

A könnyelmű hitelműveletbe az intelligens orsztály egy része ép úgy belé van merülve, mint a legszegényebb földmíves nép. Ennek okairól a társadalmi osztályok jellemzésénél bővebben szólottunk. Nem feledünk és nem tanulunk. Többnek látszani a valónál, veszedelmes és ellenállhatlan törekvésünk. Régi kényelmet új nélkülözéssel kiegyeztetni semmiképen nem tudunk.

Hogy átalában melkora lehet az a terű, mely a személyes hitelre nehezedik s jelentékeny részben váltó-üzlettel áll kapcsolatban, azt alig lehet elképzelni. Anynyi bizonyos, hogy e tekintetben a hitel meglehetősen ki van merítve.

Arról a terűről azonban, mely mint bekebelezett adósság épen a föld birtokra nehezedik, már határozott adataink is vannak. A telekönyvi hatóságoknál szerzett hivatalos adatok szerint, 1874—75—76-ban *szerződések* bekebelezése, *igazolt előjegyzés és végrehajtás útjáni bekebelezés* által a következőképen lett a székely földbirtok évenként *megterhelve* s e terű alól részben *felszabaditva:*

	Bekebelezett és elöjegyzett uj terhek.					Terhektöl való felszabadulás.				
	A 8 évi esetek száma	1874	1875	1876	összesen	A 8 évi esetek száma	1874	1875	1876	összesen
		o. é. forintokban					o. é. forintokban			
Csik-m. *a)* a csik-szered. telekkönyvi hatóság területén . .	2,377	nincs kimutatás	200,691	118,618	319,309	28	—	629	12,567	13,196
b) a gy.-sz.-miklósi telekkönyvi hatóság területén	—	38,903	65,255	31,405	135,563	—	5,055	2,705	25,563	33,323
Háromszék-m. *a)* a szepsi-szent-györgyi telekkönyvi hatóság területén	2,532	288,443	185,489	295,670	769,602	196	35,859	52,407	72,375	160,641
b) a k.-vásárhelyi telekkönyvi hatóság területén	1,647	191,942	207,698	188,287	587,927	139	6,319	18,320	28,850	53,489
Maros-(Torda)-megye	1,252	nincs kimutatva	344,403	353,907	698,310	105	—	15,157	67,157	82,314
Udvarhely-megye . .	1,648	nincs kimutatás	175,377	234,501	409,878	124	—	7,285	27,629	34,914
Együtt összesen	9,456	519,288	1.178,913	1.222,388	2.920,589	592	47,233	96,503	234,141	377,877

Ha tehát a három helyen hiányzó összegekre is gondolunk, az *anyaszékelyföldön* a földbirtokra bekebelezett terhek évenként az egy milliót fölülmulják legkevesebb anynyival, a menynyi körülbelül a terhekből töröltetni szokott. Legalább is a három évi adatok, melyeken előli időből ilyen kimutatások nincsenek azt mutatják, hogy a székely földbirtokra minden évben egy millió forint törlesztetlen új teher súlya nehezedik.

Egy millió forint új teher évenként! *És pedig csak a hivatalosan constatálható része a terheknek.* Meddig fog ez fokozódni s hogyan fog a székelység menekülni e roppant adósságból, alig lehet elképzelni! . . .

Az egyes megyék közül leginkább meg van terhelve Háromszékmegye, melynek *három év alatti* 1.357,529 frt, terhéből ugyanazon idő alatt csupán 214,130 forint törlesztetett. Maros-(Torda)-megyében két év alatt 615,996 frt, Csíkmegyében 408,353, Udvarhelymegyében pedig 374,964 forint maradt törlesztetlenül.

A három évi bekebelezési esetek száma 9456, a felszabadulási eseteké pedig csak 592.

A volt Aranyosszékről nincsenek adataink, minthogy az a szék már akkor nem bírt tövényszékkel és telekkönyvi hatósággal, mikor a kimutatások készíttetni kezdettek (1874). Egy más telekkönyvi hatóság pedig külön kimutatást nem készíthetvén az aranyosszéki székely községekről, arról le kellett mondanunk. Képzelhető azonban, hogy ugyanazon viszonyok uralkodván ott is, alig lehetnek kedvezőbbek e tekintetben a körülmények.

E terhek absolut nagyságának megitélhetése végett összehasonlításokra volna szükség. Az ezekhez szolgáló adatok azonban anynyira hiányzanak, hogy csak az osztrák örökös tartományok statisztikája nyujt e téren valamit. Ott t. i. 1868-ban tizenhat, 1869-ben húsz, 1870-ben hét, 1871-ben kétszázharminczegy millió forinton felül állott a bekebelezett új terhek értéke. 1871-ben törlesztetett 182.869,716 forint.

Az itteni 1870-iki állapothoz hasonlítva a miénket, az nagyon kedvezőtlennek, az 1871-ikihez hasonlítva pedig inkább elhordozhatónak tetszik.

Átalában véve minden esetre igen szomorú magán háztartásunk állapota, miután az évenként keletkező új terűnek ugyanazon évben csak $^1/_6$—$^1/_{10}$ részét törlesztjük.

5. Pénzintézetek.

A székelyföldi pénzintézeteket a következő, 1877 deczember 31-iki adataikkal tárjuk az olvasó elé.

100,000-en nem állott alul, így együttesen *öt és fél millió forintra tehetjük a székelyföldi pénzintézetek 1877-ik évi forgalmát.*

E forgalomból közel öt milliót a m.-vásárhelyi két pénztár közvetítvén, úgy ezen körülménynél, mint általában alap- és tartaléktőkéjöknek nagyságánál fogva is: *a székelyföld pénzügyi súlypontja*, ez idő szerént, *Maros-Vásárhelyre esik.*

A m.-vásárhelyi takarékpénztár (100 frtos) részvényei után az alapításkor 50%-ot fizettek be s ma e részvények 120—130 forinton is szívesen vásároltatnak. Ez azon solid és szerencsés üzlet eredménye, mely nem csak a 24% osztalékban nyilvánul, hanem azon 12,441 forint *nyeremény-összegben* is, mely előbbi évekről hagyatott fenn, biztosításul a jövőre.

E mellett leggyorsabb felvirágzást mutat a sepsi-szentgyörgyi takarékpénztár, mely az alakulása utáni első év végén, 20,000 forint befizetett szerény alaptőke mellett, 367,471 forint forgalmat mutatott ki, nagyobbat, mint a m.-vásárhelyi két intézeten kívül lévők együttesen.

Takarékbetétek dolgában is, M.-Vásárhely után, ez áll legerősebben.

6. Árvai pénzügy.

Az árvai pénztárak mindig különös fontossággal bírtak a megyék közgazdaságában, kivált mikor ezeken s a fedezeti tanintézetek pénzalapjain kívül más hitelintézetek nem léteztek.

Miután pedig a székelység között alig egy évtized óta kezdettek a pénzintézetek meghonosulni, pénzügyi tekintetben most sem érezhetjük magunkat oly erőseknek, hogy az árvai pénztár ne érdemelne akár csak hitelügyünk szempontjából is kiváló figyelmet. De bír az más tekintetben is nagy jelentőséggel. Csak az itt közlendő számadatok után ítélhetjük meg, hogy a magánvagyonnak mily jelentékeny része az, miről itt szó van s a mit hivatalból kezelnek.

Az árvai vagyon eddigi kezelésére vonatkozólag előre is kijelentjük elégedetlenségünket. És ez kevésbbé vonatkozik az árvák fekvőségeire, mint inkább azok pénzeire, mert az elsők kezelhetők ugyan hanyagul, de akkora veszélynek semmi tekintetben sincsenek kitéve, mint a pénz. Ámbár — tehát — 40—70,000 hold között váltakozik évenként a székelyföldi árvák földbirtoka, *három millió forintig terjedő* becsértékkel, mint azt az utolsó évről közvetlenül szerzett adataim mutatják: maradjunk e helyen csak az árvai pénztáraknál.

Az *árvai székek által* vagy azok felügyelete alatt 1876-ban *kezelt összegek* a következők:

	Gyámoltak és gondnokoltak száma:	Kamatozó tőkepénzök: forint	kr. o. é.
(Torda)-Aranyosmegyében	1,795	13,584	94½
Csíkmegyében	8,812	115,108	93½
Háromszékmegyében....	8,960	479,664	30
Maros-(Torda)-megyében	6,166	57,799	12½
Udvarhelymegyében	5,367	89,504	62
Összesen:	31,600	755,661	92½

A statisztikai évkönyv negyedik évfolyama az 1872-ik évről 23,108 árva és gondnokolt létszámmal 598,544 forint tőkepénzt mutat ki a székelyföldről, az államban pedig 516,746 létszám mellett 72.425,274 forintot.

Midőn tehát anynyi ezer kiskoru *fél millión fölüli tőkepénzéről* van szó, kérdés: vajjon minő sáfárkodás történik ez elhagyatottak vagyonával?

A tőkepénzeket vagy az árvai pénztárban kezelik s nagyobbára biztosított kötvényekre adják ki, vagy a gyámok által koczkáztatják. Példa az utóbbi esetre a volt Marosszék, hol 1877-ben 28,965 forint volt a gyámi kezelés alatt teljesen biztosítatlanul. S hozzá még a gyámok számadása és számoltatása oly pontatlan és nehézkes, hogy pl. 1872-ben a statisztikai évkönyv szerint, a székelyföldön 1871 előtti időről 4,052 gyám és gondnok volt számadásával hátralékban, mig az egész országban 27,287.

Hogy az árvai székek kezelése sem elég biztos, arra több példák vannak. S hogy mindenek felett választott tisztviselők ilyenszerű pénzkezelése nem is lehet elég szigorú, az a dolog természetében rejlik. A protectorok és szavazók egy nagy része különös előjogot tart az árvai pénztárhoz, hol vele szemben hálátlanság lenne szigort alkalmazni olyanok részéről, kik a választás esélyeinek koronként újra meg újra ki vannak téve.

Az árvák tűrnek és nem interpellálnak, de az ország és törvényhozó testület gondoljon arra, hogy egy félmillió elhagyatottnak évenként 70—80.000,000 forint tőkepénze már csak pénzügyi és nemzetgazdasági tekintetben is kiváló figyelmet érdemel!

Háromszékmegyében kezdetét vette az árvai pénzeknek takarékpénztárba való összevonása, minek keresztülvitele által nem csak az esedékes kielégítések eszközölhetők gyorsan és pontosan, hanem az eddiginél átalában biztosabb, tisztább és pontosabb kezelés honosul meg.

Udvarhelymegye legújabban a törvényhatóság házi pénztárába tette át a kezelést. Ez a kölcsönöket, az árvaszék utalványozása alapján, dologi jelzálogos, első helyen való biztosítás mellett, 8%-ra adja ki. A kölcsönösszeg 100 és 1000 forint között változik — a biztosíték katastralis tiszta jövedelmének 15-szörös értéke szerint — s *tiz év alatt fizetendő visszafizetés egyenlő részletekben.*

7. Maros-tordamegyei kölcsönös tűzkárbiztosító szövetkezet.

Ez intézmény életrevalóságát mi sem bizonyítja határozottabban, mint azon tény, hogy az már 39-ik év óta áll fenn. S a jónak terjesztése iránt való közönyről mi sem tanuskodik világosabban, mint hogy az a székelyföldön — s talán Erdélyben is — még mindig egyedül áll. Igaz, hogy azóta nagyobb mértékben terjesztették ki hálózatukat a tűzkár ellen biztosító társaságok közöttünk is, de az ezeknél eszközölt biztosítások aránylag oly csekély mérvűek, hogy az évi tűzkároknak alig teszik egy pár százalékát.

A kölcsönös biztosítás iránt kétségkívül nagyobb bizalmat lehetne fölébreszteni társadalmunkban, mint a mekkora a nyereségre alakult társulatok iránt nyilvánul. Míg amannál t. i. a nép tisztán látná, hogy a biztosításnál senki külön hasznot húzni nem akar, addig a kölcsönösség elvének alkalmazása azon erkölcsi hatással is járna, hogy a lakosságnak mentől nagyobb számát öleli magába az intézmény, annál inkább gyérülne a boszus gyujtogatás, mert annál éberebb lenne az ellenőrködés és mérsékl6bb az a tudat, hogy a károk nagysága szerint fokozódik a biztosítókra a kölcsönös segély terhe.

Hogy azonban a veszélyezés annál korlátoltabb legyen, szükséges volna e szövetkezetbe mindenkinek beállnia.

A kölcsönbiztosítás elve t. i. abban áll, hogy a beállott tagok nemcsak maguk javát biztosítják csapás esetére, hanem, mivel a kártalanítást többi tagtársaiktól nyerik, viszonzásul ők is hozzájárulnak azok esetleges kárainak helyrepótlására. A tagoknak tehát egyetemes érdeke, hogy valamint maguk, ugy más tagtársaik se károsuljanak tűz által.

A mily mértékben apad a tűz által való károsodás, abban a mértékben könnyűl a tagsággal járó teher, mert *fizetni csak tűzkár esetében szükséges.* S mentől nagyobb a tagok száma, annál elhordozhatóbb csekély összegre száll a *megkárosult számára esetről-esetre összehozandó arányos illeték.* Eddigi átlagos számítás szerént a volt Marosszéken 100 forint érő biztosítás e szövetkezetben évenként 30—40 krajczárba kerül. Oly olcsó biztosítás, a milyenre példa egyebütt nincs !

A szóban levő szövetkezetnek 1876-ban a volt Marosszék területéről 5784 tagja volt 2.019,250 forintra menő biztosítással. Az intézmény ugyanez évben az egyesült egész Maros-Tordamegye területére kiterjesztetvén, már ez év végeig 541 új tag csatlakozott 206,550 forint érő biztosítással. Igy a tagok összes száma 6,325 s a biztosított összeg 2.225,800 frt volt.

1876 ban a maros-vásárhelyi nagy égéssel károsult tagoknak 5504

forint s 69 krajczárt fizetett ki a szövetkezet * s ezenkívül a volt szék területén 211 tűzkárosultnak 11,803 forintot.

Azon vágytól lelkesítve, hogy e rendkívül hasznos közgazdasági és társadalmi intézmény mentől szélesebb körben megismerve legyen s elterjedést nyerjen, ide igtatjuk a törvényhatóság 1876-ik évi szeptember hó 28-án tartott bizottsági ülésében elfogadott új alapszabályzatot egész terjedelmében, a mint következik :

ELSŐ SZAKASZ.

Az egyesület czélja, kiterjedése, szerkezeti elve.

1. §.

«Ezen kölcsönös tűzkármentő-egyesületnek szellemi vagy erkölcsi czélja a boszus gyújtogatások gyéritése, s ezáltal az erkölcsiség gyarapítása ; anyagi czélja, hogy a tűz által károsultak segittessenek.

2. §.

Ezen «Maros-Tordamegyei kölcsönös tűzkármentesítő-egyesület» általa kármentesitendő tagjaivá fogadja az ezen szabályok pontjai teljesitésére magukat, s illetőleg jogutódaikat az anyakönyvben nevök aláirásával kötelező maros-tordamegyei birtokosokat, úgy szintén a 15-ik pontban irt föltételek alatt Maros-Vásárhelytt vagy más kültörvényhatóságban lakó birtokosokat is.

És az egyesület, valamint eddig Marosszék törvényhatósági bizottságának intézkedése alatt állott Maros-Vásárhely székhelylyel, úgy ezutánra is az egyesült törvényhatóság bizottsági gyülésének intézkedése és oltalma alá vitetik.

3. §.

Szerkezeti elve az egyesületnek az, hogy a 4-ik §-ban irtt tartalékalapon kívül más alvó vagy kamatozó pénztára ne legyen, hanem legyenek élő pénztárak egyenként és összesen az egyesület tagjai, kik a tűzkármentesitési összeget csak az előfordúlható égés esetekor (ki-ki a maga biztosítási összegéhez képest aránylagosan) fizetik be, azonban egyenesen és kizárólag csak a végre, hogy a tűz által károsultak irányában az egyesület anyagi kötelessége lehetőleg hamar teljesíttessék.

4. §.

Valamint eddig minden törvényes tag a maga biztosításának minden egy száz forintja után tartalék-alap képezésére 10 krajczárt fizetett, — úgy ezután is kötelesek az új beállók minden száz forint biztosítás után ugyan-

* E gyászos emlékü nagy tüzvész alkalmával Maros-Vásárhelyen 85 ház és 200 melléképület semmisült meg. A kár 661,708 forintra becsültetett. A tüz április 12-én délben ütött ki s az oltási munkálatok egészen május 2-áig tartottak.

azon czélra 10 krajczárt fizetni, mely tagság-díj tartalékalap czímén az őket illető első rovatal alkalmával fog beszedetni.

Az ebből begyült és begyűlendő összeg, úgy a rovatalokból esetleg fennmaradandó menynyiség is és ezeknek lehető kamatai, mint a tagoknak elidegenithetetlen tulajdonát képező tartalékalap oly czélra gyüjtetett és szaporittatik, hogy abból a tűz által károsultak kárai a becslés és hitelesítés megtörténte után a vezérigazgató felelőssége alatt azonnal utalványoztassanak.

Hogy pedig ezen tartalékalap minden eshetőség alkalmával fizető állapotban legyen és mégis szükségfeletti pénz gyümölcsözetlenül a pénztárban ne heverjen: köteles a vezérigazgató a tűzkári szabályok 28-dik czikke szem előtt tartása mellett felügyelni, hogy a társulat kézi-pénztárában lehetőleg 500 forinton felül levő összeg ne vesztegeljen, hanem azt takarékpénztárba helyezvén, az arról szóló betétikönyvecskék a kebli pénztárnok kezelése és számadása alatt álljanak és a kamatok évenként a tartalék-alaphoz csatoltassanak.

MÁSODIK SZAKASZ.

Az egyesület továbbfolytatása módja.

5. §.

Ezen többszöri felsőbb megerősítést nyert és még 1840-ben Marosszék közgyülése által felállított, s maig is folytonosan fennálló s 36 év lefolyása tanusítása szerint minden más társulatoknál legolcsóbb és biztosabb «Kölcsönös tűzkármentesitő egyesület» úgy folytattatik tovább, hogy:

Kármentesíttetnek a fennebb a 2-ik czikkben említett módon beállandó helységekben és határain levő, a beálláskor szomszédosított helyeken találtató templomok, tornyok, haranglábak, harangok, a templomokban levő éléghető tárgyak (ha ezek külön összegbe voltak bevallva kármentesítés alá); továbbá lakházak és gazdasági épületek éléghető részei; tulajdon termesztménybeli — nem nyereségre beszedett takarmányok, azaz szalmás-, csős- és szemes-gabonák, hüvelyes vetemények, széna, sarju, szalma; úgy szintén kármentesíttetnek mindennemü kocsik, szekerek, szának, gazdasági eszközök, kerítések, élő-, tűzi- és épületre való fák, nagy- és aprómarhák, méhek, a melyek a bevalláskor ezen czímek alatt külön-külön beirattatnak. De házibútorok, pénz, bárminemü ruházat, irományok, könyvek, mint melyeknek menynyiségök és becsök köz- és nyilvános tudatban nincsenek, nem lehetnek tárgyai a tűzkármentesítésnek.

6. §.

Az ötödik czikkben kijelölt éléghető tárgyak pedig kármentesíttetnek akár véletlen saját tüze, akár más vagy harapódzó tűz, akár idegen gyújtás, akár villám által történt azoknak elégése, vagy a tűz által okozott becsök csökkenése, sőt az égés harapódzása meggátlása tekintetéből lerontott épületei, vagy másként kárt szenvedett biztosított javai is az egyesületi tagnak, ha szinte azok nem égnek is el, de a menynyiben a tűz harapódzása meggátlása által kár tétetett bennök, kármentesítés alá tartoznak.

7. §.

Az ellenség vagy polgári zavar által okozott tűzkár a mentesítésnek nem tárgya.

8. §.

A kármentesítés csakis amaz összegig terjed ki, mely összeget az egyesületi tag a beállás vagy kiigazitáskor (19. §.) egyenkint külön-külön biztosított tárgyaira nézve önkénytesen bevallott.

9. §.

Ha a biztosított tárgy nem ég el egészen, kárpótoltatik anynyiban, a menynyi részben az biztosítva volt, és az abban történt károsodást a 22-ik §. szerint véghezviendő becsü, úgy a 25-ik §. szerint eszközölt hitelesítés alapjául szolgáló arányosítás (proportio) ki fogja mutatni.

10. §.

Végre kiterjesztetik a kármentesítés az égésnél jelenlévők köz- és nyilvános tudása szerint a tűzoltásban kitünőleg fáradozó akár társulati, akár társulatokon kivüli egyének öltözetükben történt kárára, igaz becsü szerint is történhető testi sérülésének rendes orvoslási költségeire, úgy szintén ha valamely egyénnek nyilván a tűzoltásban buzgólkodása miatt halála történne, s gyámoltalan özvegye s neveletlen árvái maradnának, ezeknek méltó segedelmezésökről a gyámoltalanok szükségeihez s az egyesület erejéhez képest a törvényhatóság képviselőbizottsága esetenként intézkedend.

HARMADIK SZAKASZ.

Az egyesületbe be- és abból kiállás módja.

11. §.

Az egyesületbe beállásra senki semmi módon nem kényszeríttethetik, az önkénytesen beálló pedig biztosítani szánt eléghető javait nem idegen becsüsökkel becsülteti meg, hanem saját belátása szerint teszi föl becsárukat; csakhogy az ugyanazon helységben vagy határán, külön szomszédok között és külön ház vagy telekkönyvi szám alatt létező javait külön anyakönyvi szám alá iratja, még pedig minden külön helyezett takarmányait, vagy gabonáit külön-külön bevallva adja föl, arra azonban figyelmezve, hogy a bevallás lehetőleg feleljen meg a biztosított tárgy valódi értékének, hogy az által a VIII., IX. és XXV. czikkekben foglalt hátrányos következmények a biztosító részéről kikerültessenek és figyelmezve arra, hogy ha az egyes tárgyak becsüöszszegei külön-külön nem lennének is kerek 50 vagy 100 számban, de az ugyanazon helységben létező kármentesítendő tárgyak egész bevallott összege kerek, vagyis 50 vagy 100-as számu legyen, mert ha a biztositási összeg nem lenne is 50 forint, mégis 50 forint után, és ha 50-en felül nem lenne 100 forint, hanem 50 és 100 között, mégis 100 frtra tétetik a rovatal.

12. §.

A biztosítási összeg osztrák értékü forintokban tétessék fel, valamint a becsük, rovatalok, számítások és mindennemü fizetések abban tétessenek.

13. §.

Mindazon maros-tordamegyei birtokosok, kik jelenleg az egyesületnek tagjai, az illető anyakönyvek szerint bevallott összegig minden új bejelentés nélkül a jelen szabályok határozata szerint tagjai maradnak továbbra is a társulatnak oly megjegyzéssel, hogy az öt-öt év elteltével az egyesületből kiállhatási idő az anyakönyvben irt beállási naptól számíttatik. A kik pedig ezután kivánnak az egyesület tagjai lenni, azok személyesen vagy meghatalmazottjaik által szóval vagy irásban adják fel kármenteistési összegeiket a 11-ik czikk értelmében, a mit a vezérigazgató vagy meghatalmazottja az anyakönyvbe beir és azt a beálló aláirása által hitelesítteti, s igazolási okmányt ad ki a beállás valóságáról.

14. §.

Valamint a régi tagokkal gyakorlatban volt, úgy az új tagok kármentesítési ideje is kezdődik az anyakönyvben történt beiktatás napját követő nap déli 12 órájakor.

15. §.

A Maros-Tordamegye hatóságán kivül, ezen egyesületbe állani szándékozó külhatóságbeliek a következő módon és feltételek alatt vétetnek be:

a) A bevallani szándékozó a XI. czikkben irt módon meghatározandó beállási összeg után a IV. czikk értelmében illő száztóli 10 krajczár részvénynek, valamint a beállási évre teendő rovatalba előfizetés czime alatt minden 100-ik beállási orsztrák forint után 40 osztrák krajczárjával illető összegnek az egyesület pénztárába történt befizetéséről a pénzkezelő nyugtatványát előmutatván, a vezérigazgató a beállást az anyakönyvbe szokott módon beirja és a beállóval nevét aláiratja a szabályok kötelezéseinek elismerése végett; a vezérigazgató pedig igazolási bizonyítványt ad beállónak;

b) ha az évenkint előforduló tűzkárok fedezésére teendő rovatalba elölegezett 100 frttól 40 kr. az azon évbeli tűzkárokat nem fedezné, a még megkivántató pótlás korlátlanúl egészen addig terjedhet, míg az azon évben esett tűzkárok teljesleg kártalaníttathatnak. Ezen pótrovatalt tartozik az egyesületi tag a rovatali ív kézbesítésétől számítandó 15 nap alatt az egyesület pénztárnokához befizetni, mit ha elmulasztana, azon évben történhető tűzkárának az egyesület általi megtérítése követeléséhez jogát veszti;

c) ha pedig beállási napjától számítandó bármelyik év betelése előtt 15 nap alatt a következő évbeli tűzkárokra 100 frt után az *a)* pontban határozott 40 krajczár előleget az ügynökségtől, semmi felszólítást nem várva, a pénztárba önkénytesen be nem fizeti, egyesületi tagsága rögtön megszünik, fennmaradván az egyesületnek azon joga, hogy az ilyen tagnál a kihagyatás idejéig még netán fizetetlen levő hátralékot politikai vagy sommás per útján felvétethesse.

d) a fennebbi három pont teljesítésénél fogva a Maros-Tordamegye hatóságán kivül lakók nem köteleztetnek a XVI., XVII., XVIII., XIX. és XX. czikkekben foglaltakra;

e) azon kebelbeli tagoknak ellenben, kik kültörvényhatóságban létező javaikat is itt ezen társulatnál biztosítani óhajtják és a fizetési kötelezettséget az itt biztosított javaikra átteszik, minden megszorítás és előfizetés nélkül elfogadtatik biztosításuk a külhatóságbeli javakra nézve is.

16. §.

Az egyesületbe önkénytesen beállott egyének beiratásuk napjától számitandó öt egymás után következő év lefolyásáig az egyesületből ki nem állhatnak, sőt ha a kármentesített vagyon ezen idő alatt bárminő jogczímen más tulajdonosokra szállott volna át, mint már azon tárgyon fekvő kötelezettséget tartozni fognak az öt évből még hátralevő időig az új birtokosok jelen szabály szerinti rovatalokat pontosan fizetni és a jogokat élvezni. Az öt év kitelésével pedig a kiállást a társulatból épen úgy eszközölhetik, mint más egyesületi tagok a következő XVII-ik czikk szerint azt tehetik.

17. §.

Az, ki az öt esztendő eltelésével nem kivánna tovább az egyesület tagja lenni, tartozik abbeli szándékát az öt esztendő végéig a vezérigazgatónál irásban jelenteni, hogy ez annak nevét az anyakönyvből az idő feljegyzésével kereszthuzással kitörölhesse. Csakugyan köteles az ilyen kiállott tag a netalán az egyesület léte alatt történt tűzkári rovatalokat kifizetni, habár a rovatalok kiállása után tétetnek is.

Több tagoknak együtt, vagy közönség neve és kifejezése alatt lemondani nem lehet; hanem minden egyes lemondó szándékát külön irásban bejelenteni köteles; az egyházmegyék részéről a lemondáshoz a t. t. esperes urak jóváhagyása is melléklendő.

18. §.

Ha ki az öt év beteléséig nem jelenti kiállását, az ilyen a második öt év eltelése előtt ki nem állhat, rendkivüli eseteket kivéve, a melyekben a törvényhatósági bizottság határozand.

19. §.

Az öt év eltelése alatt az egyesületből kiállani nem lehet ugyan, de elsőbben bevallott összegét nevelni, szállítani, vagy más telekre és tárgyakra átruházni megengedtetik, sőt a biztosított tárgy egészeni elenyészése vagy pusztulása esetében egészen is kihagyattatik; mely változásokat a vezérigazgató az anyakönyvben tisztán vezetett jegyzetekkel, s szükség esetében új sorszámokkal is nyilvánosságban tartani köteles.

20. §.

Csupán a tulajdonosok vétetnek be ingó és ingatlan vagyonaik kármentesíttethetésére. Csakugyan ha valamely teleknek ideiglenes birtokosa kivánná az épületeket, takarmányokat és ingókat kármentesíttetni, ezen esetben a tulajdonosnak személyes vagy irásban tett beleegyezése kivántatik arról, hogy mind az épületeket, mind az ingókat menynyi ösz-

szegig engedi biztosítani az ideiglenes birtokos által, hogy ha az öt év alatt innen elmenne vagy elhalálozna, vagy a birtok a tulajdonosra viszszaszállana, az illető rovatal, vagy netán hátralék fizetése is a tulajdonosra szálljon viszsza: miért szükséges, hogy az anyakönyvbe irandó kármentesítést mindenik irja alá, vagy pedig a tulajdonos adjon hiteles írást róla.

NEGYEDIK SZAKASZ.

Eszközök a czélra, tüzkárbecsü, pénzrovatal, beszedési és kiadási rendje és módja.

21. §.

Ha égés történik, a kárvallott vagy kárvallottak az égés napjától számitandó 8 nap alatt (későbbi jelentések csak késedelmet bizonyító akadályok érvényességének a vezérigazgató által leendő elhatározása szerint vétetnek fel) kérlevéllel folyamodnak az egylet vezérigazgatójához, a melyben meg legyen irva, hogy melyik évben, melyik hónap hányadik napja, melyik részében, melyik helységben, hány anyakönyvi és hány házszám alatt, kik szomszédságában, kinek vagy kiknek minő kármentesített vagyonai égtek el egészben, vagy azoknak egy része és azoknak megbecsültetése kéretik.

22. §.

A vezérigazgató a becslési kérelem-levelet összehasonlitván a bevallási anyakönyvvel, miután meggyőződött, hogy a bejelentett tárgy biztosítva volt, oly utasitással bizza meg a járásbeli szolgabirót, s esetleg az illető körjegyzőt. hogy öt, lehetőleg egyesületi érdektelen becsüst maga mellé véve és meghütelve, mindenekelőtt a károst hallgassák ki, s feladását vegyék jegyzőkönyvre, azután járjanak végére, hogy az égés tárgya minő szomszédságok között állott az égés előtt; akár részben, akár egészben nem volt-e már lebontva, elhasználva vagy elenyészve; ezeknek megtörténtével legelőbb határozzák meg, hogy a biztosított tárgy mit érhetett égés előtti állapotában és egészen-e vagy csak részben károsodott el? azután becsüljék meg a kártérités alá bevallott tárgyakban külön-külön az égés által, vagy pedig az oltás alkalmával történt kárt, a menynyiben lehet apróra részletezve, hogy t. i. fedélboriték, léczezés, szarufák, gerendák stb. stb., miből állottak, milyen minőségüek voltak azok és mit értek? és ezeknek részletezett összegeiből állitsák ki a főösszeget külön-külön minden tárgyra nézve, egyszersmind pedig az égéstől megmaradott részek és valamire még használható anyagok értéke is meghatározandó.

Utoljára előállitandó tanuktól igyekezzenek kipuhatolni az égés okát, úgy szintén a X-ik czikk értelmében a tüzoltásban fáradozottnak ruhájában vallott kára igaz becsüjét, vagy testi sérülés esetében annak gyógyitására szükséges pénzmenynyiséget, vagy ha épen abból halála történne, özvegye s neveletlen árvái maradnának, az ezek gyámolitására a körülményekhez mérsékelt segedelmezését fel kell tenni, végül a becsültető biztos és becsüsök napibérét is a XXVI-ik czikk értelmében, s mindezekről készitsenek lehető rövid fogalommal hiteles becsülevelet azonnal az ügynökséghez elküldendőt; nagyobb mérvü s kivált bonyodalmasabb kérdésü tüzkároknál maga az igazgató tartozik a becsüre kiszállani, valamint

akkor is személyesen megyen ki az ügy eldöntésére, midőn a becsü valósága akár a társulat, akár a kárvallott által kétség alá vonatnék.

23. §.

A becsültetés alkalmával a kárvallott hiteles bizonyságokkal támogatja, vagy ha az nem lehetne, ha a dolog úgy kivánná, hite mellett köteles feladni elkárosodott vagyona miségét, menynyiségét, kerülve azt, hogy többet adjon fel, mint volt az égés pillanatja előtt, vagy az égéstől megmaradott vagyonának legkevesebb részét is eltitkolja, mert ezen esetben, ha csalfasága bármikor kitudódna, elveszti a kármentesítéshezi jogát, vagy ha már kielégíttetett volna, az egyesület azt a legrövidebb sommás per útján viszszakövetelheti.

Mely esetek illetékes elbirálására, úgy a társulat maga, valamint a káros fél a központban Maros-Vásárhelytt fennálló királyi járásbiróságot jelöli ki.

24. §.

Ha az egyesület valamelyik tagja arra vetemedne, hogy biztosított javait bármi okból és módon és maga önkényt égetné, vagy gyújtatná fel és az a tűzkár felvétele előtt, alatt, vagy után alaposan bebizonyosodnék, az ilyen tag azonnal elveszti tűzkára mentesítéséhezi teljes jogát, nemcsak, hanem azáltal netalán másoknak okozott károkról is felelős maradván, mint bűnös gyújtogató, az ügynökség és a községi előljáróság által is az illető büntető-törvényszéknek méltó büntetés végett maga útján és rendén bejelentendő. Sőt, ha a tűzkármentesítési összeget az egyesületi pénztárból kivette volna, tartozand azt, mint tiszta adósságot viszszafizetni az egyesület pénztárába; s ezeken felül, mint az egyesület nyilvános károsítását eszközlött tag, nem lévén méltó továbbra is a társulatba maradnia, a törvényhatósági bizottság a társulati tagok közül nyilvánosan kitöröltetni rendelheti.

Hasonlóan elveszti tűzkármentességi jogát az olyan tag is, a ki ugyanazon egy tárgyat más biztosító-társulatnál is biztosította, ha azonban a károszszeget már felvette volna, ezen jogtalanul élvezett összeget a 23-ik §-ban meghatározott úton is társulatnak viszszatériteni tartozik.

25. §.

A beküldött becsüt a vezérigazgató, ha abban nem talált hibát vagy hiányt (mert akkor viszszaküldi kiigazitás végett) ezen szabályok értelmében felelet terhe alatt hitelesíti oly módon, hogy mindenekelőtt azt vizsgálja meg, vajjon a biztosított tárgy leégett-e egészen? mely esetben, ha az égés becsüösszege kevesebb vagy egyenlő a biztosított összeggel — azt egészen hitelesíti: ha pedig több a becsüösszege a biztosított összegnél, ezen becslési többséget nem veheti tekintetbe, mivel a VIII-ik czikk szerint a kártérités csak a biztosított összegig terjedvén ki, a nem biztosított részbeli károsodást a tulajdonos maga szenvedi.

Midőn ellenben azon eset áll elő, hogy a biztosított tárgy nem ég el egészen, s kitünik egyszersmind a becsülevélből és a bevallásból, hogy annak csak egy része volt biztosítás alá adva, — ilyenkor a vezérigazgató a csak részben biztosított és csak részben leégett tárgyra nézve a IX-ik czikk

szabványa szerint csak anynyi részben határoz kártérítést, menynyi részben a tárgy biztosítva volt, — és ezen eljárásban, ha más biztos adatai nem lesznek, az arányosítás (proportio) igazságos elvét alkalmazza. Önként értetődvén, hogy ha a részben leégett tárgy egészben volt biztosítva — a becsült összeg is egészen hitelesítendő.

26. §.

A vezérigazgató ezen megbirálást részletenként okaival együtt beirja a becsülevélbe és kiszámítja a károsnak az egyesület által fizetni kelletö összegét, hozzáadva a becsübiztos és becsüsök napibérét is, a távolsághoz mérten kiszámított fuvarbérrel együtt; a X-ik, s illetőleg a XXII-ik czikkben említett javadalmazások menynyisége meghatározását pedig a törvényhatósági bizottságnak hagyván fenn.

27. §.

A fennebbiek szerint megbirált és hitelesített becsülevelet haladéktalanúl átküldi a vezérigazgató a pénzkezelőhez és egyszersmind a kiszámitott kárpótlás kifizetését a 4-dik §. értelme szerint utalványozza a becsülevelen, hogy a káros a kiszámítást a pénz átvételekor megláthassa, s ha azáltal netalán károsítva érezné magát, a becsülevélnek másolatát a pénzkezelőtől kivéve, folyamodhassék az egyesület igazgatóságához, onnan másodfokulag a felügyelőbizottságot képviselő közigazgatási bizottsághoz, harmadfokulag pedig a törvényhatóság bizottsági gyüléséhez, honnan fennebbvitel, mint a törvényhatóság hatásköréhez tartozó kebli ügyben, birodalmon belül meg nem engedtetvén.

Ezen becsülevelek, melyekre iródnak a hitelesített kártérítési összegnek átvételéről, a káros vagy törvényes megbizottja által kiállított nyugták, a pénzkezelő számadásával viszszakerülnek a vezérigazgatói levéltárba. A becsü költségeit nyugta mellett mindig az illetö, a becsübe befolyt biztos veszi ki, ki felelet terhe alatt köteles azt az illetőknek kiosztani, s arról vett nyugták beadása mellett magát a pénzkezelőnél igazolni.

28. §.

A vezérigazgatónak levén szoros kötelessége ügyelni arra, hogy a IV. czikkben meghatározott kézi pénztár lehetőleg mindig fizethető állapotban legyen,

ennélfogva kötelezteték a vezérigazgató az évi rendes rovatalt évenként január hó 31-ig hitelesen összeállítani s további eljárás végett a 30. §-ban megjelölt helyre beadni.

A IV. czikk szabványainak szem előtt tartása mellett megbizatik a vezérigazgató arra is, hogy a nagyobb mérvü tüzesetek alkalmával, midőn a tartalékalap a fizetéseket teljesíteni képes nem lenne, a szokásos évi rovatalon kivül a tüzkárokhoz képest rendkivüli rovatalokat is tehessen, hogy pedig az ily terhelő rendkivüli rovatalok minél kevesebbé fordulhassanak elé, a tartalékalap gyarapítása czéljából meghagyatik a vezérigazgatónak, hogy bármily kevés lett légyen is valamelyik évben a kifizetett kártérítés menynyisége, mégis az évi rovatalt a XXXIV. czikkben határozott 10 krajczárral együtt egy száz forint biztosítás után 40 krajczárnál kevesebb összegre ne tegye.

29. §.

A rovatalok az igazgatóság levéltára számára, a minden rovatalkor ahhoz való nyomtatott ívekre készíttessenek el és annak első lapjára a tűzkárvallott helységek és egyének nevei, ezeknek a hitelesítés szerint megállapított összegök becsüköltséggel együtt fel legyenek téve és az egész summázva; a második s következő lapokra pedig járásonként minden helységbeli egyénnek neve után azoknak bevallási összegök, s az arra tett rovatal fel legyen téve, a melyből azután minden helység számára külön ívre a kiküldendő rovatívek kiirattathassanak.

Ezeken kivül külön kivonatba legyen meg a pénzkezelő számára járásonkint minden helységbeliekre rovott összeg menynyisége; végre áttekintés végett minden járásból begyülendő összeg és az azokból bejövendő egész rovatali összeg.

30. §.

Az előbbi czikkben irt módon elkészített rovatali íveket a vezérigazgató haladéktalanul beadja az igazgatósághoz, a hol lehető sietséggel átvizsgálván, az alispán azokat az illető járási szolgabirák útján vevény mellett kiküldeti a községi előljáróknak felszedés végett; a rendezett tanácsu várost illető rovatali íveket egyenesen a polgármesternek küldi meg, hogy saját körében és felelőssége terhe alatt a XXXI. czikk értelmében azoknak felgyüjtését és befizetését eszközölje. A külhatóságbelieknek azonban a körülményekhez képest, posta útján, vagy más közlekedési módon, de mindig vevény mellett küldi meg a vezérigazgató a rovatalokat.

Ugyanazon alkalommal a pénzkezelő számára készített járásonkénti és egyes községenkénti rovatalokról összeállított kimutatást a vezérigazgató a pénzkezelőnek szükséges tudás és alkalmazkodás végett átküldi.

31. §.

Mihelyt a helységbeli előljáróság a XXX. czikkben irt rovatali ívet veendi, az egyesületi tagokat 8 nap alatti fizetésre egyenként felszólítani köteles, mely határnapnak elteltével azokat, kik illetőségeiket be nem fizették volna, személyesen meginti három napok alatti fizetésre, és hogy ha ezen kétszeri felszólításnak is eredménye nem lett, tartozik a községi előljáróság (falusbiró és jegyző) egyetemlegesen 10 forint büntetés terhe alatt a fizetni vonakodó egyesületi tagnak legkönnyebben pénzzé tehető, felkelhető, a követelést s lehető költségeket felérő javait lezálogolni és megbecsültetni és arról felvett jegyzőkönyvet az illető szolgabiróhoz, esetleg polgármesterhez azonnal megküldeni.

A ki a lezálogolt javak megváltása végett 8 napi időt szab ki, de egyszersmind megrendeli, hogy a 8 nap elteltével a lezálogolt javak a legközelebbi országos, vagy hetivásáron becsü árban elárvereztessenek; ha pedig az alkalommal a megbecsült áron eladhatók nem lennének, az árverezést követő harmadnap mulva becsüáron alól is eladathassanak, és a szükségelt elégtétel a megirt módon tovább folytathassék, mit az illető falusbirák és jegyzők minden kifogáson kivül foganatosítani úgy tartoznak, hogy a rovatali egész összeget a rovatalok kézhezvételétől számítva 30 nap alatt az egyesületi pénztárba mulhatatlanúl kötelesek befizetni, mely eljárás teljesülésére és annak pontos végrehajtására hivatalos fele-

lősség terhe alatt mindenek felett a szolgabiró, illetőleg polgármester kötelesek.

Ha pedig találtatnék az egyesületi tagok közt, a ki az elégtételnek vakmerően ellenszegülne, az egyesült Maros-Tordamegye alispánja a közigazgatás büntető hatalmának minden erejét a legszigorubban fogja alkalmazni ellene és szorosan fog felügyelni arra is, hogy mind a szolgabirák, illetőleg polgármester, mind pedig a pénzgyüjtő falusbirák és jegyzők a társulat iránti kötelességeiket ezen szabályok értelmében pontosan teljesítsék.

82. §.

Minden egyesületi tagnak egy fizetési könyvecske fog megküldetni, melybe minden rovatalokból az őket illető menynyiség a községi előljáróság által bejegyeztetik, s egyszersmind a rovatal kifizetését is a pénzgyüjtő, valamint a rovatali ívekre, úgy az egyes könyvecskékbe is beirni köteles; a felszedett pénzt pedig az előljáróság valamelyik tagja mindig a rovatali ívvel együtt viszi be a pénzkezelőhez, a ki arra a befizetett összeget nyugtázza.

33. §.

Valamint a vezérigazgató köteles a tűzkárfizetést a tűz napja sora szerint rendezve utalványozni, úgy a pénzkezelő is felelet terhe alatt köteles a károsokat azon renddel fizetni ki.

34. §.

Minden esztendőben teendő első rovatal alkalmával a tűzkárok fizethetésére kellő összegen felül növeltetik a megkivántató száztóli krajczárnak száma 10 osztrák krral, a melyből begyülendő összeg a vezérigazgató jutalékára, útazási szükségeire, szállás és irodai helyiség tartására, irnok és segéd fizetésére s más irodai és kezelési költségek fedezéseire, mint átalány rendelkezésére adatik.

ÖTÖDIK SZAKASZ.

Az egyesület kormányzata.

35. §.

Az egyesület kormányzatát teljesíti:
az igazgatóság;
a felügyelő bizottság és
a közgyülés.

36. §.

Az igazgatóság áll Maros-Tordamegye törvényhatósága alispánjából, főjegyzőjéből, pénztárnokából és a vezérigazgatóból, kit a felügyelő bizottság által ajánlott három egyénből a törvényhatósági bizottság 5 évre választ meg, szótöbbséggel.

Az igazgatóság ülései nyilvánosak; elnöke az alispán vagy helyet-

tese, jegyzője a vezérigazgató; határozathozatalra három tag jelenléte szükséges; szavazatok egyenlősége esetében az elnök szavazata dönt.

37. §.

A felügyelő-bizottság teendőit végzi a törvényhatóság közigazgatási bizottsága, a kereskedelmi törvényben meghatározott szabványok megtartása mellett.

38. §.

A közgyülés törvényes jogait és kötelességeit pedig mindenekben gyakorolja csakugyan a törvényhatóság bizottsági közgyülése, melynek oltalma és legfőbb felügyelete alá bizatnak ezutánra is az egyesületi tagok összegének jogai és érdekei.

39. §.

Magát az egyesületet érdeklő kérdéseket vagy a társulati tagok lehető panaszait elsőfokulag az igazgatóság intézi el, másodfokulag a törvényhatóság közigazgatási bizottsága mint felügyelő testület határoz, harmadfokulag pedig a közgyülést képviselve végérvényesen a törvényhatósági bizottság gyülése dönt.

40. §.

Az egyesület minden ügyeit ezen szabályokban megirt eljárás szerint, teljes felelet terhe alatt vezeti és kezeli a vezérigazgató. A pénzkezelést pedig számadási kötelezettség mellett folytatja a törvényhatóság pénztárnoka.

41. §.

Mindenik polgári év lejártával, midőn azon évi tűzkárokra tett rovatalok a 28. §. szerint szétküldve és a XXXI. czikk szerint a pénztárba már befolyva is lettek, köteles a pénzkezelő az egész évi kezelésről az előbbenivel egybefoglalólag általános kimutatást készíteni, melyhez az utalványozott és kifizetett tűzkárokról s más kiadásokról szóló nyugták számadáskép mellékelve legyenek; ezen kimutatást a vezérigazgató megvizsgálja, a nála levő adatokkal összehasonlítja és a kiadást a bevételből leszámítván, meghatározza a pénztári maradékot, mely a társulat azon évi tartalékalapját képezi, és az eredményt, mint a rendes mérleget, az egész kimutatással együtt az igazgatósághoz beterjeszti.

42. §.

Az átvizsgált számadást és mérleget az igazgatóság átteszi felülvizsgálat végett a közigazgatási bizottsághoz, mint felügyelő testülethez, hol, miután azok helybenhagyattak, végellátás végett a legközelebb tartandó törvényhatósági bizottsági gyüléshez adatnak be az igazgatóság által, melyeket a törvényhatósági bizottsági gyülés véglegesen felülvizsgál és ahhoz képest adand felmentő levelet a pénzkezelőnek.

Köteles azonban az igazgatóság, a törvényhatósági bizottsági gyülés megtartása előtt 8 nappal a pénzkezelő kimutatást és mérleget a törvényhatóság kiadó-hivatalánál közszemlére kitenni, midőn pedig a törvényhatósági bizottsági gyülés által is helybenhagyatott, a jóváhagyott mérleg

egy eredeti példányát az illetékes törvényszéknek haladéktalanúl bemutatni tartozik, s ezen kívül a társulati tagok betürendes névjegyzékét biztosítási összegeikkel együtt minden év január havában ugyanazon törvényszéknél bejelenteni köteles.

43. §.

Valamint a vezérigazgató ezen szabályban körvonalozott eljárásaira nézve az igazgatóság és közigazgatási bizottság mint felügyelő testület ellenőrködése alatt áll, épen úgy a pénzkezelést is ugyanazon testületek ellenőrizni kötelesek, és bármikor meglepő pénztár-vizsgálatot intézhetnek el, s rendetlenség — annyival inkább hiányok esetében — úgy szintén a vezérigazgató mulasztása vagy bebizonyult rendetlen hanyagsága alkalmából, a társulat érdekét védeni, s a körülményekhez képest az illetőknek állásuktól felfüggesztése s ideiglenes helyettesítés által is ezen igen régi kegyeletes és üdvös intézményt a helytelen kezelés által való bukástól megoltalmazni a hatóság közigazgatóságát intéző testületek tagjainak egyetemes polgári kötelességök.

44. §.

Minden ötödik év lejártával köteles a vezérigazgató a megvizsgált pénzkezelői számadásokból az 5 év alatt történt rovatalok menynyiségét, a társulati tagoknak kifizetett egyes kártérítéseket, a megelőző évekről átjött tartalékalapot, s egyszóval minden bevételeket és kiadásokat magában foglaló kimutatást elkésziteni, melyet az igazgatóság, közigazgatási bizottság, végre a törvényhatósági bizottsági közgyülés is átvizsgálván, az így megállapított kimutatás kinyomatandó, s az igazgatóság útján minden érdekelt helységek és tagoknak szétosztatván és egy példány az illetékes törvényszéknek is megküldetvén, nyilvánosságra hozandó.

HATODIK SZAKASZ.

A társulat feloszlása.

45. §.

Jóllehet ezen közczélu intézmény szerkezeti elvénél fogva feloszolhatatlannak tekinthető, mindazonáltal, ha idők során, a körülmények változtával a feloszlás szomoru sorsára jutna, a kereskedelmi törvény ide alkalmazható szabványai vétessenek tekintetbe: és a lehető jogos követelések kielégitése után fennmaradandó, feloszthatatlan tartalékalap felett a törvényhatóság képviselő-bizottsága, a nép érdeke tekintetbevételevel, közczélu intézmények felállítása, vagy olyanok pártfogása czéljára határozván.»

Eddig az alapszabályok.

Az ezekben előtárt intézmény meghonosítása az egész székelyföldön kívánatos lenne.

A biztosítás átalánosulásának legfőbb akadályául rendesen a szegénységet, pénzhiányt halljuk említtetni. E baj kétségkívül létezik is. De

ennél sokkal nagyobb baj az, ha a gazdasági költséges felszerelés s egy egész évi munkásság és szorgalom gyümölcse napról-napra ki van téve a megsemmisülésnek. A jól szervezett és elvek szerént vezetett gazdaság a befektetés, munka és termelés mellett megköveteli azon solid számítást és előrelátást is, hogy a szerzemény birása és élvezhetése ne legyen az esélyek szeszélyére bízva. S mentől nagyobb az önfeláldozó munkásság a szerzésben, annál szükségesebb az utolsó lépést is megtenni e biztosításra. A szegénység sem a biztosítás ellen, hanem épen arra unszoló indok. A ki egy tűzvész által tönkre mehet, annál maga és családja ellen ejtett mulasztás azon eshetőség ellen óvszert nem keresni.

A biztosítás a gazdaságnak olyan alkatrésze, mint az építés, a szántás-vetés vagy az aratás. Ezek az előzmények, az a betetőzés. Egyik műveletet sem lehet elmellőzni koczkáztatás nélkül. A mezőgazdaság pedig oly kevéssé nyerészkedő vállalat, hogy abban koczkázatnak helyet nem adhatunk.

Az itt közlött szabályok szerént a biztosítási intézmény oly egyszerű, hogy az minden nagyobb nehézség nélkül lenne törvényhatósági administratio tárgyává tehető. Különben is szükséges, hogy a közigazgatás nagyobb mértékben nyerjen és teljesítsen közgazdasági functiokat, mint az eddig volt.

A biztosítás kiterjesztésével természetesen a *tűzrendőri* és *tűzoltási* intézményt is párhuzamosan kellene kifejleszteni.

Amannak a tűzoltási eszközök községenkénti beszerzésén, kezelése begyakorlásán, az oltásnál teljesítendő munka beosztásán s mindezek felügyelésén, ellenőrzésén kívül ki kellene terjeszkednie az *építkezések szabályozására* is. Deszka-kémények, szalma-fedelek ma is eléggé veszélyesek; de a kölcsönös biztosításnál teljességgel meg nem tűrhetők. Az ilyen épületek birtokosa, mint biztosító, tagtársaira nézve mindig fokozza a veszély esélyeit. Ugyanez áll a székely köznépnél szokásos nyári szabad tüzelőkre (u. m. sütőházak), melyeknek tapasz nélküli faoldalain s padlózat nélküli deszka-fedelén szabadon játszik a szél a pattogó tűz lángjával és szikráival.

A hamu gondozására hasonlóan kevés figyelem fordíttatik. Néhol a padlásra, másutt a szemétdombra öntik, s az abban rejlő parázs számtalan esetben okoz gyuladást.

Mindezen s ezekhez hasonló körülményekre a tűzrendőri szabályoknak okvetetlenül ki kell terjeszkedniök.

A tűzrendőri szabályok kidolgozásánál alapul vehető az 1869. junius 17-ről 3365. szám alatt kiadott belügyminiszteri rendelet, s a volt Háromszék törvényhatóságának 1871-ben alkotott s belügyminiszteri megerősítést nyert szabályrendelete.

A városokban és nagyobb községekben e mellett ajánlandó az *önkéntes tűzoltó-egyletek* szervezése.

Ilyen egylet a székelyföld területén még csak 3 van életbeléptetve u. m. a m.-vásárhelyi, sz.-keresztúri és sepsi-szentgyörgyi.

A tűzrendőri és önkéntes tűzoltói intézmények meghonosítása és gondos fejlesztése meg fogja könnyíteni a kölcsönös biztosítás életbeléptetését és annak jótékony támogatására szolgáland.

8. Észrevételek, javaslatok.

A közadózási viszonyok ismertetésénél kitünt, hogy a székelyföldi állami egyenes adónak 36.90%-a nehezedik a földbirtokra s 9.20%-a az ipar- és kereskedelemre. Együtt 46.10% a kettőre. A többi ezen két *főtényező* között arányosan oszlik meg. Ilyen különösen az I. és II. osztályu kereseti adó 27.06%-kal s az átalános jövedelmi pótadó 10.84%-kal. A mi ezen fölül marad, az mindöszsze 16%.

S mit látunk azon két fő adó-alap ilyen mérvü megterheltetésével szemben az állami kiadásoknál? Azt, hogy a székelyföldre fordított 1.276,002 forint évi kiadásból csupán 2480 forint esik földmívelés-, ipar- és kereskedelmi czélokra. Ez teljességgel nem áll arányban sem a bevételekkel, sem a kiadások többi tételeivel. S nemcsak a helyi érdekek ápolásának, de a magasabb állami czélok szolgálatának sem felel meg. A közjóllét fokozásának e téren is működésbe kell hozni mindenféle eszközeit, melyek egyszersmind az adó-alap államfenntartó erejét fokozni vannak hivatva.

1. Járuljon hozzá tehát minden jogosult tényező, u. m. törvényhatóságok, képviselők, egyletek és a közvélemény vezetői ahhoz, hogy az *állam közgazdasági politikája gyökeres javitáson menjen keresztül.* Ide tartozik első sorban, hogy a földmívelés és ipar emelésére alkalmas törvények hozassanak. A birtokviszonyok rendezése, a földmívelési rendszer javítása s az ipar fejlődése nem bízható az értelmetlen elem csökönösségére, hanem törvényhozási intézmények és közegek támogatását igényli.

A megyei közalapoknál tisztán ki lehetett mutatni a megyei közvagyon azon részét, a melyet tőkepénzekben kezelnek s mely az egész székelyföld területén 360,231 forintot tesz; de nem lehet tudni pl. a Csíkmegye közönsége köztulajdonát képező havasrészek becsértékét. Továbbá a vagyonleltár kezelése és a nyilvántartás sem eléggé szabatos mindenütt. E tekintetben a következőt javaslom:

2. A hol megyei fekvőségek vannak, azok területe pontosan felmérendő, határvonalai minden kétséget kizárólag megjelölendők, minőségök részletesen meghatározandó és értékesítésökre nézve szakértői vélemény és kezelés követendő. Különösen a hol erdőségekből áll a fekvőség, utánozandó például választható a volt marosszéki közbirtokosság gazdasága az u. n. «Székhavasán».

A fekvőségek és tőkepénzek számára azután egy *törzskönyv* készítendő, mely alapját képezze a közvagyon kezelésének és ellenőrzésének, s melynek egy példánya az alispáni, másik a számvevői hivatalnál gondoztatván, évenként a közvagyon állapotának változása szerint kiigazítandó s hitelesítendő.

Hogy úgy a törzskönyvhöz, mint az összes kezelési naplókhoz a minták egyöntetüsége előnyös, azt mindenki könnyen belátja. Erre nézve a székely megyék, a *székely-egylet* felhívására, anynyival inkább alakíthatnának egy közös bizottságot, mert ugyanannak kellene feladatává tenni a 3-ik pont alatti terv elkészítését is.

A megyei közvagyon vagy alapítványok nagyobbára legújabbkori keletűek lévén, bennök a korszelleme előtti hódolat nyilvánul, a menynyiben túlnyomóan, csaknem kizárólag, közoktatási czélokra vannak rendelve. Ez egy oly örvendetes tény, a melyet nem lehet eléggé méltányolnunk. Ez mindenesetre a régi mulasztások helyrehozására való komoly törekvésről tesz bizonyságot.

A nélkül tehát, hogy valamit az említett körülmény helyes és dicséretes voltából levonni akarnánk, *okvetlenül rá kell mutatnunk arra a szegénységre, mely a megyék közterhei fedezésére szolgáló alapoknak csaknem teljes hiányában tárul elénk.* Innen az a sok és gyakori pótadó, mely még nehezebbé teszi a különben is súlyos közterheket.

3. Ezért szükség lenne olyan megyei közalapok létrehozására törekedni, melyek a megyei pótadók helyettesítésével lehetségessé tennék a közterhek hordozásának könnyítését alulról kezdeményezni.

E közgazdasági előrelátás szépen nyilvánul a volt aranyosszéki közbirtokosság 40,000 forintos alapítványában. Ez adott volt lételt az udvarhelymegyei *túrópénz-alapnak* is, mely azonban eredeti rendeltetésétől elvonatván, jelenleg az udvarhelyi reáliskola fenntartási költségeihez csatoltatik.

A *községi háztartásnál* különös figyelmet igényel a törzsvagyon, a regale-jogok és kiváltságokból eredő haszonélvezet, a tőkepénz és a költségvetés.

Ez időszerént még sem a megye, sem a község nem ismeri tisztán a községi vagyont, nemcsak azért, mert annak egy része még jogi tisztázásra vár, hanem azért is, mert szigorú és pontos leltározás alig fordul elé a székelyföldön. Említettem volt, hogy Udvarhelymegye komoly kezdeményezést tett ez irányban. Adataim hiányossága megmutatja, hogy hol és mi a tenni való.

4. Minden községben t. i. a leglelkiismeretesebben és szigorú törvényes ellenőrködés alkalmazásával számba kell venni a fekvő vagyon *területét, becsértékét*, szokott *jövedelmét*, szintúgy az *ingóságokat* és azok becsértékét; a *regale-jogok és haszonvételek* becsértékét, mint capitalist és az ezekből

nyerni szokott évi jövedelmet, végül a *tőkepénzeket* és azok jövedelmét. Ezekből, miután a munka kellőképen teljesítve van, mindenütt **községi vagyon-törzskönyvet** készíteni, melynek hitelesített párja a törvényhatóság számvevői hivatalához nyujtatván be, ottan azokból a *megye községi vagyon-törzskönyve* készíttetik el. A községi törzskönyvbe évenként bevezetett hiteles változások hivatalosan bejelentetvén, a megyei központi törzskönyvbe is bevezetendők. A községi *költségvetések* ennek alapján készíttetnek el s a központon is ennek alapján ellenőríztetnek.

A készítendő törzskönyveknél is kivánatos lévén az egyöntetüség, utalunk az 1. szám alatti javaslatunkra.

Egy tökéletes vagyon-törzskönyv elkészítése azonban alig lévén lehetséges, míg a fekvővagyon és regálék iránt a községi és közbirtokossági jog tisztázva, és az elkülönítés és arányosítás keresztülvive nincsen :

5. Kivánatos, hogy a székelyföldi országos képviselők ennek országos törvény által megvalósítását sürgessék és eszközöljék. Az európailag rendezett állam eszméje nem türhet meg tisztázatlan tulajdonjogi viszonyokat. Addig is a haladéktalanul összeállítandó törzskönyvekbe külön rovatba vezetendő mind az, a mi iránt a jogigények szabályozva nincsenek.

Vox populi vox Dei. Az pedig a nép szava, hogy: «a falú rosszz gazda». Én ezt úgy értem és úgy is tapasztaltam, hogy földbirtokát a község oly jól gyümölcsöztetni, mint a magán ember, nem tudja. Példa erre, az általam megkisértett törzsvagyon-kimutatásban, Udvarhelymegye, melynek községei 1483 forint évi jövedelmet húznak 6606 hold községi földbirtokból, a melynek csak becsértéke 67,791 forint.

6. Czélszerűnek és hasznosnak mutatkozik ennek nyomán a *kisebb darabokból álló* községi fölbirtokot eladni s az ezekből befolyó összeget mint tőkepénzt kezelni. E javaslat az erdőterületekre nem vonatkozik.

7. A községi tőkepénzek kezelésére a legszigorúbb rendszabályok léptetendők életbe.

Az évi *költségvetések* azt mutatják, hogy községi háztartásban a szélsőségek uralkodnak. Van székely község, a melynek közigazgatása 52 forintba kerül, s van, a mely 23,000 forintot emészt föl.

E mellett két körülmény hívja fel különösen figyelmünket, az t. i., hogy a több ezer forint évi jövedelemmel bíró községek nagyobbára épen úgy elköltik évenként bevételeiket, mint az a pár száz község, mely 2—3—400 forintig csupán terhes pótadóval emelheti fel évi költségvetését. Ezekre nézve nagyon nyomasztó a tőkehiány, amazokra nézve pedig kevésbé gyümölcsöző a nagy tőke, mint lehetne. Amazoknak feltétlenül volna fölöslegük, a miből specialis közczélokra önálló alapokat képezzenek, emezekre nézve pedig életkérdés volna a közterhek fedezésére teremteni némi alapot. *Ott virágzó jóllét, itt tűrhető állapot fejlődnék ki idővel.* Megtartatnék ugyan

a szerencse vagy természet által teremtett különbség a vagyonos és szegényebb községek között, de arányosan fokozódnék mégis a községi háztartásban a prosperitas.

Ennek elérése végett:

8. A községek arra lennének kényszerítendők, hogy az évi költségvetésben kitüntetett bárminemű összes bevételeiknek pl. 5 vagy 10%-át meghatározott és helybenhagyott czélú tőkésítésre elkülönítvén, csak azután előirányozhassák kiadásukat a fennmaradó összeghez képest. A vagyontalan községek első sorban, természetesen, a községi administratio számára tőkésítenének alapot, a többi pedig iskolai, közgazdasági, közegészségügyi és human czélokra, a körülmények szerint. Az utóbbiakhoz tartoznának a városok is.

A községi és megyei közvagyon szabályos kezelése és a pénzügy virágzó állapotba hozása egyik legközvetlenebb és leghasznosabb feladata volna a törvényhatóságoknak. A megye a maga nagy functióját e téren még teljességgel nem ismerte fel. Mindenáron politikai szerepre törekedett s annak viszszaszerzéséért sóvárog, pedig a *megyének valódi hivatása inkább közgazdasági, mint politikai.* A népélet, a községi háztartás anyagi és szellemi érdekeinek spherájába az állam körén belül semmi hatóság, semmi intézmény oly mélyen nem ereszkedhetik le, azzal oly közvetlen érintkezésben nem áll, mint a megye. Ez tartja kezét a községek szívdobbanásán, ütereik lüktetését ez érzi, elhalását ez sínli meg leghamarább. A milyen a megye uralkodó szelleme, olyan vezeti a községet is. S ha a megye szabályossá és erőteljessé tette a községi háztartást, ez által saját erejét is sokszorosan fokozta.

S hogy e kérdéssel komolyan foglalkozni szükséges és megérdemli, s hogy kitartással számbaveendő eredményekre is számíthatunk, ennek bebizonyítására elég lesz emlékezetbe hoznunk, hogy miről van itt szó. Nem kevesebb mint 4—500,000 hold fekvőségről 2—3 millió forint becsértékkel, egy pár millió forint értékü regale-jog haszonélvezetről, mintegy fél millió forint tőkepénzről s az 1877-ik évi költségvetés szerént nem *kevesebb mint 730,414 forint évi bevétel felhasználásáról*, melyből avagy csak 5% tőkésítés is közel 40,000 forint alappal növelné évenként a székely nemzeti vagyont.

Ez anyag méltó tárgya lehet a megye közfigyelmének, mert a mint előbb ki volt mutatva, **itt 14 és félmiliő forint érő 5%-ot jövedelmező alapvagyonról van szó!**

8. A leghasznosabb és közügyeinkre nézve leghálásabbnak igérkezik tehát *közgazdasági politikát inaugurálni a törvényhatóságokban!*

9. *A magánháztartás* nyomorán, melynek csak nyilvántartott terhe egy millió forinttal szaporodik évenként a székelyföldön, alig segíthet

egyéb, mint e műben tárgyalt reformok megvalósítása a közgazdaság-, ipar-, kereskedés- és pénzügy terén.

Sokat tehet e téren a *takarékossági erények* kifejlődése és terjedése is. *Lónyai* azt mondotta volt, hogy a *meggazdagodás legbiztosabb módja: háztartási igényeinket egy fokkal lennebb szállítani, mint jövedelmeink nagysága.* Ez arany tanács a háztartási egyensúly helyreállítására, melyet határozottan megzavartnak mondhatunk, kétségtelenül igen sokat tehet, különösen ha kiegészítjük *Gaál* Jánosnak a magyar orvosok és természettudósok m.-vásárhelyi gyülésén hangoztatott mementojával: *ne szégyeljük szegénységünket bevallani és ne erőlködjünk okvetlenül többeknek látszani, mint a mik vagyunk.*

10. A mi a *hitelügyet* illeti, annak szolgálatában 748,638 frt megyei és községi tőke, egy fél millió forint árvai pénz, hasonló összeg iskolai alap és a pénzintézetek 5 és ½ millió forgalma, együtt tehát több mint 7 millió forint áll.

Miután azonban e forgalmi tőke mellett dúsan tenyészik az uzsora, ez azt bizonyítja, ha különben nem tudnók is, hogy pénzpiaczunk még igen szegény.

Nálunk különben, hol virágzó ipari és kereskedelmi élet nincsen, a hol tehát a pénz gyorsan nem forgatható és nehezen szerezhető, — bármi szokatlanul hangozzék is, kimondom — a pénzintézetek által nyitott hitel nem feltétlenül áldás a népre.

Kimagyarázom e *tapasztalatomat.* A pénzintézetek legelső követelménye a pontos fizetés. A mi népünk pedig teljességgel nincsen iskolázva ez erényben. A pénztáraknál óraszámra járó pontosság aztán a végrehajtások által sok romlást hágy maga után. Ezért adnak oly sokan még ma is előnyt az uzsorás pénznek, mert az uzsorás könnyebben *egyezkedik.* Hogy a végeredményben ez is kárt és pedig aránytalanul tetemesebb kárt okoz, mint a pénztárak, azt előre kiszámítani nem hajlandó a megszorult ember.

A fizetésképesség legbiztosabb feltétele a tiszta, réális számítás a gazdaságban, iparban, vállalatokban. Minket pedig még igen nagyon «Hű bele Balázs» uram lelkesít.

Egy népnek sokat kell tanulnia saját kárán, míg egy-egy új korszak polgárává izmosodik. Jelenleg a hitelmíveletek kásája égeti sok ezernek a száját; de a seb majd begyógyul és a tapasztalat legjobb mestere lesz az embereknek. Azért tehát a pénzintézetek szaporításán és erősítésén minden jóravaló eszközzel dolgoznunk kell. Különösen jótékonynak az olyan pénzintézeteket tekintem, melyek a hitelben való részesülhetés feltételéül a takarékbetételeket tűzik ki s így a *takarékosság iskolájává válnak.* Ez a nagy előnye van a *népbankoknak* a többi pénzintézetek fölött.

A népbank a nép és kisiparos számára kigondolt pénzintézet. Mind-

kettő apró kölcsönökkel dolgozik s apró tőkék képzése által magán nagyot segít. A sz.-keresztúri kisvárosi népbank fennállásának 6-ik évében az öt első évi takarékbetétekből képzett tőkéket 1878 elején adta viszsza továbbra is társulati kötelékekben maradt tagoknak, s annak a földmívelő és kisiparos csoportnak lélekemelőbb napja évtizedek óta alig volt, mint midőn takarékosságának gyümölcsét, azon *négyezer* forintot vette kezébe, a melyet többé sem visszafizetnie, sem kamatoznia nem kell.

És e pénztár 7 év alatt mintegy 30,000 forint takaréköszszeg gyüjtését eszközölte egy olyan 3000 lakóval bíró községben, hol pénzintézet soha azelőtt nem létezett, és a hol a kézzelfoghatóvá lett nagy jótétemény-nél fogva soha megszűnni nem fog, míg jóravaló vezetőket kap élére.

Azt indítványozom tehát, hogy a «közgazdasági és közmívelődési *székely-egylet*» küldjön ki egy a népbankok szervezetét ismerő ügynököt, hogy az, hatósági és társadalmi kellő támogatás mellett, szervezzen minden székely városban és népesebb s vagyonosabb községben népbankot. Különösen könnyű lenne ez az oly községekben, melyek 5—10—15—20 ezer forint tőkepénzzel bírnak. E tőkepénz maga is pontosabban lenne e bankokban kezelhető, mint azt pl. Csíkban a megyei közalapokkal teszik is. S a bank is ez által biztosabb alapot nyerne működéséhez.

A városokon fennálló takarékpénztáraknak pedig teljességgel nincs okuk féltékenységgel tekinteni az esetleg szervezendő népbankokra, mert ezeknek közönsége se részvényes, se betevő nem igen szokott lenni náluk. Sőt épen az teszi szükségessé a népbankot, hogy egy olyan elemet biztosítson a takarékosság vagy vagyonosodás zászlója alá, melyet a takarékpénztárak érintetlenül szoktak hagyni.

11. Az *árvai pénzügy* és az összes árvai vagyon kezelése s annak ellenőrzése közgazdaságilag is igen fontos kérdés az államra. Évenként egy fél millió leendő állampolgárnak csak kész tőkepénzben *70—80 millió* forintjáról s egyéb javakban több *száz millió érő* adóalapról van itt szó. Az állampénztáron kívül alig van hatóság az állam korlátain belül, a melynek kezébe oly tömeges anyagi javak lennének közvetlenül letéve, mint az árvai székeknek. E mellett az árvai székek bizonyos mérvét gyakorolják az igazságszolgáltatásnak. Erkölcsileg és anyagilag olyan fontos érdekek, melyek a mostani szervezet kebelében, ép a szervezet természeténél fogva nem látszanak eléggé biztosítottaknak. Példákat hozhatnék föl bőven, de úgy gondolom, hogy azoknak az olvasó nem lesz szűkében.

Kivánatosnak tartom tehát s itt nem csak székely, hanem átalános nemzeti érdekről szólok, hogy az árvai székek kivétetvén a törvényhatósági kötelékekből, *állami közegekké alakittassanak*. Talán nem járna költségkimélés nélkül, ha — mérsékelt létszám szaporítása mellett — a törvényszékekhez való csatolásnak módját lehetne találni.

E kérdésben is a kezdeményezés, a menynyiben t. i. az eszme helyesnek itéltetnék, a törvényhozó testület tagjait illetné. Különben a kormány figyelmét kérvényezés útján is lehetne e tárgyra fordítani.

12. Tekintve azt, hogy az előfordulni szokott gyakori *tűzkárok* mily rombolóan hatnak közgazdaságunkra, s a biztosító társaságok mily kevéssé tudják a népet magukhoz vonni: megkisértendő lenne a Maros-(Torda)-megyében már évtizedeken át oly gyakorlatiasnak bizonyult *kölcsönös tűzkármentesitési intézményt*, akár tövényhatósági úton, akár országos törvény által, mindenütt meghonosítani. Olyanokkal szemben, a kik egyebütt nem biztosítanak, e szövetségbe lépést kényszerrel is foganatosítani kellene.

E kérdést tárgyalják első sorban a törvényhatósági bizottmányok, s ha az életbeléptetés reájuk nézve legyőzhetetlen akadályokba ütközőnek látszik, tegyenek együttes lépést a törvényhozó testülethez országos törvény hozatala végett.

Ez ügygyel kapcsolatban és haladéktalanul szervezendő a *tűzrendőri intézmény* is, kiterjeszkedvén mindazon s azokhoz hasonló részletekre, melyeket a kölcsönös tűzkármentesítés ismertetésénél fölemlítettünk.

NEGYEDIK SZAKASZ.

Közoktatás és közmívelődés.

Azon fejlődésre, melyre földmívelésünk, iparunk és kereskedelmünk s nagyobbára pénzügyi állapotaink is eljutottak, és a melynek fokán közerkölcseink állanak, föltétlen befolyással volt közoktatásunk állapota. A közoktatás nemcsak a közmívelődésnek, hanem a közgazdaságnak is valódi iskolája. Ha pedig közgazdaságunknak már múltjára is elismerjük a közoktatás jelentőségét, akkor föl kell tennünk, hogy mindenki tisztában van azzal, hogy ha közgazdasági téren reformokat, átalakításokat tervezünk, okvetlenül számolnunk kell a népmíveltségi állapotokkal. Csak ha a kettő karöltve haladhat, remélhetünk üdvös eredményt. Különösen amannak emezt megelőznie erőszak nélkül nem lehet, s ha mégis ez történnék, később valamely formában okvetlenül megboszulja magát. Mint halhatatlan bölcsünk, a nagy *Deák* mondotta volt: nem az a legjobb reform, a a mely elméletben a legtökéletesebb, hanem a mely leginkább alkalmazkodik a tényleges viszonyokhoz.

Ha azonban legfontosabb átalános anyagi érdekeink oly szoros kapcsolatban állanak a közoktatásügygyel, akkor ettől méltán követelhetjük, hogy oly szervezettel bírjon s olyan szellemnek és vezérelveknek hódoljon, melyek a nemzet életérdekeinek szolgálatában állanak s azok megóvására és előmozdítására alkalmasak. Hogy átalános nép-, közép- és szakiskoláink mind szervezet, mind látogatottság tekintetében menynyire felelnek meg az igényeknek, azt mindjárt meg fogjuk vizsgálni. Minthogy azonban a mostani felnőtt generatió tudományára és míveltségére az iskola már csak közvetve gyakorolhat némi befolyást, azt mint kész, változatlan valamit kell vennünk s olyan tényezőül tekintenünk, mint a melyel lépten-nyomon számolnunk kell.

A népmíveltség némi megitélésére egyetlen átalánosan elfogadott, mondhatni nemzetközi alap létezik. tudniillik:

1. Az olvasni-írni tudás.

Napjaink speculáló szelleme százalékban fejezi ki még a míveltséget is. Nálunk az 1870-ik évi népszámlálás volt az első, mely e kérdéssel is foglalkozván, megbízható adatokat nyújtott az irodalomnak. Ezekből tudjuk, hogy mind az országban, mind az egyes törvényhatóságokban, illetőleg városokban, a lakosság közül hány férfi és hány nő tud olvasni és írni, hány csupán olvasni s hányan nem tudnak sem írni, sem olvasni. Hogy azóta a viszonyok módosultak, és pedig előnyösen, az tudva van, de számba véve még nem lévén, maradunk az említett évi tényeknél, melyeknek ismertetése előtt megjegyezzük, hogy az 1—6 éves gyermekek a tényleges népességből ki vannak véve, mint a kikről minden népnél átalában feltehető, hogy írni-olvasni nem tudhatnak. Lássuk tehát az olvasni-írni tudást megyénként:

Olvas és ir.

	Férfi		Nő		Együtt		Csak olvas, férfi és nő együtt %-ban
	szám-szerént	%-ban	szám-szerént	%-ban	szám-szerént	%-ban	
(Torda) Aranyos-m.	1,974	23.84	574	7.09	2,548	15.56	8.84
Csík-m.	7,701	16.40	1,858	4.32	9,559	10.80	9.86
Háromszék-m.	15,355	34.48	7,305	15.69	22,660	24.88	5.19
Maros (Torda) m.	12,780	33.28	5,373	14.01	18,153	23.66	3.72
Udvarhely-m.	15,039	36.02	6,715	16.63	21,754	26.49	13.70
Összesen és átlag	52,849	28.91	21,825	11.55	74,674	20.28	8.27

Az olvasni-írni tudó *férfiak* száma legnagyobb Udvarhelymegyében, azután jő Háromszék-, Maros-(Torda)-, (Torda)-Aranyos és legvégül Csíkmegye. A nőknél ugyanez a sorrend, csakhogy *ezeknek százaléka jóval kisebb a férfiakénál*, a két első megyében 3—4-szeresen, a három utolsóban kétszeresen, *átlag csaknem háromszorosan*. Azaz, míg a férfi lakosságnak átlag 28.9%-a tud írni-olvasni, addig erre a nő lakosságnak csak 11.55%-a képes. Együtt pedig az írni-olvasni tudó férfi és nő az összes lakosságnak 20.28%-át teszi.

A *csak olvasni tudók* 8%-kal emelik az előbbi számot és így az összes lakosságnak közel 1/5 része esik azon kategóriába, hol az iskolázott míveltségről szó lehet.

A *csupán olvasni tudók* száma szerint is első helyen Udvarhelymegye áll, azután Csík-, (Torda)-Aranyos-, Háromszék- és Maros-(Torda)-megye következik.

Ez a korábbi iskolázás eredménye. Ezt a múltból örököltük. Az 1868-on inneni korszak a maga állami és községi iskoláival, a felekezet

iskoláztatásra gyakorolt pressiójával és az *általános tankényszer elvével*, természetesen nagyot fokozott az eredményen. A fennebbi adatok szerzésekor, 1870-ben, ugyanis a közoktatásügyi miniszter jelentése szerént a székelyföldön az iskolakötelezetteknek átlag 40.63%-a járt tényleg iskolába. 1876-ban pedig már 66.06%-a, tehát 26.57%-kal több, mint azelőtt 6 évvel. Az iskolába járók százalékának e többlete az általunk kiszámított 1874-iki lakosságnak, leütve belőle az 1870-iki 1—6 évesek létszámát, 4.81%-át adja. Igy tehát a pontosságnak meglehetős biztosságával állíthatjuk, hogy az írni-olvasni és olvasni tudók százaléka a székelyföldön 1870 óta 28.55-röl 1876-ig 33.36%-ra emelkedett, nem is említve a felnőttek oktatása által nyert fokozódást.

Az emelkedést illetőleg a megyék között ez a lefelé menő sorrend van: Udvarhely-, Csík-, Háromszék-, Maros-(Torda)-, (Torda)-Aranyos-megye.

Tegyünk már most némi összehasonlításokat az 1870-ik évi adatok alapján.

Az olvasni és olvasni-írni tudók az összes lakosságnak a következő százalékát adják:

Magyarországban	48.99 %
Erdélyben	21.88 »
A kettőben együtt:	44.55 %

Többi alkatrészei a magyar koronának e %-ot leszállítják ugyan 41.84-re; de a mellett is a székelyföld a maga 28.55%-ával, még mindig jelentékeny hátrányban áll. Erdélynek azonban és Horvát-Szlavonországnak átlagát (15.40) jóval fölülmúlja.

A mi külön a nőket illeti, ezek közül az olvasni-írni tudók a lakosságnak következő %-át teszik:

Magyarországban	27.65 %
Erdélyben	10.96 »
Fiumé város és kerület	40.34 »
Horvát-Szlavonország	11.91 »
A határőrvidék....	18.25 »

A székelyföld női ugyanazt a két területet mulják fölül míveltségben, mint fennebb az átalános lakosság, t. i. Erdélyt és Horvát-Szlavonországot. Ámbár az átlag náluk is csak 11.55% lévén, a különbség nem jelentékeny. Ha azonban a székely megyéket külön tekintjük, akkor Udvarhely (16.63), Háromszék (15.69) és Maros-(Torda)-megye (14.01) viszonyai amazokéval szemben eléggé kedvezők, de Csík és (Torda)-Aranyos (4—7 %) nagyon hátra állanak nemcsak a székelyföldi, de még az erdélyi átlag mögött is.

Külön a városok jóval kedvezőbb viszonyokat mutatnak. Míg ugyanis a székelyföldön átalában az egyetemes lakosságnak 20.28%-a tud olvasni-

írni, addig e % a székely városokban átlag 49-re emelkedik, legelől állván M.-Vásárhely 50.71%-kal.

Magyarország városai átlaga 55.10, Erdélyé 41.34%. Ez utóbbit itt is fölülmúljuk s amattól sem állunk messze.

Hogy azonban a városi lakosság míveltségére nézve mind az ország, mind mi igen hátra állunk, a lakosság teljes felerésze esvén az írni-olvasni nem tudók közzé, az nyilván belátható.

Mindent összefoglalva végül, a székelység míveltsége nem áll ugyan legelől, de leghátul sem az országban.

2. Az elemi oktatás.

a) *Kisdednevelés.* A legrégibb népek, melyek az oktatás kérdésével foglalkoztak, önkénytelenül egyetértettek abban, hogy a gyermekek rendszeres iskoláztatása 7-ik életévök előtt ne vegye kezdetét. Keleten épen úgy, mint nyugoton, ugyanazt tapasztaljuk. Midőn azonban a nagy paedagogok közül *Comenius* Amos János az iskolák felosztásában legelőször az *anya-iskoláról* emlékezik meg, ebben már az a szükségérzet nyer tudatos kifejezést, hogy valamilyen nevelés már az első hat éves korban is szükséges, s hogy ezt más alig nyújthatná, mint az anya. Ez eszme ellenállhatatlan erővel ragadja meg a népe nyomorán sok igaz könyet ejtő s vagyonát és életét azért feláldozó, halhatatlan *Pestalozzi* lelkét, ki ennek hatása alatt a svájczi nőknek az «Anyák könyvé»-t írta, melyben legelőször volt szó az anyáknak gyermekeik nevelésére adott oktatásról. Ezt követte tőle több hasonirányu munka.

Az eszmét a tizenkilenczedik század tovább érlelte s megszületett az *óvoda*. Azon szomorú, de igaz tényből indulva ki, hogy az anyák nagy része vagy munkakörénél, vagy képesség hiányánál fogva nem teljesítheti nevelői feladatait úgy, a mint arról a nagy svájczi álmodozott, gondoskodni kellett valami nyilvános iskolaféléről, mely a gyermek 3—6 éves korára átvegye és teljesítse az anya kötelességeit.

Minthogy pedig a képzetek gyüjtése és a tevékenységi ösztön oly erőteljes és élénk a gyermek második három éves korában, ennek könnyűszerű, de változatos kézi és szellemi foglalkoztatás által tápot nyújtani s még játékait is úgy szabályozni, hogy az által a gyermek a rendszeres iskoláztatásra készüljön elő: ezt kisértette meg a „*gyermekkert*" alapitásával és módszerével *Fröbel* Frigyes Gothában. Követői elég hálások voltak az intézményt a mester nevéről „*Fröbel-kertnek*" nevezni.

A gyermekkertekben a gyermekek vezetése nőkre van bizva, kiknél anyai gondozás és gyöngédség tételezhető fel. E nők „*gyermek-kertészné* (bonne)-*képezdében*" neveltetnek.

Az intézményt — *óvoda* néven — a nemzeti és humán nevelés eszméjéért oly tiszta lelkesülést és önfeláldozást tanúsított gr. *Brunszwick Teréz* honosította meg Magyarországon, valamint később Ausztriában s Németországon is, ezelőtt egy félszázaddal.

A szerint már most, a mint kezdetben a gyermekek egyszerű, kellemes foglalkoztatása és megvédelmezése, vagy pedig később az *elemi iskolába előkészítő nevelés* lett czélul kitűzve, követte az *óvodát* a *gyermekkert*. Ma ez utóbbi kezd népszerű lenni. Hogy czélszerűbb-e egyszersmind ? Arra kritikai választ adni e helyen nem akarunk. Ránk nézve sokkal hasznosabb azon kérdéssel foglalkozni: szükséges-e egyáltalán a 3—6 éves gyermek gondozását, nevelését akár óvoda, akár gyermekkert által jobbá és czélszerűbbé tennünk ? Feleljen rá az élet.

Mit látunk abban ? Mentől népesebb a község, annál nagyobb csoportokban a gyermekeket úton-útfelen, testileg és lelkileg piszokban, tiltott helyeken. Az az hogy az ők paradicsomi állapotukban nincs még tiltott hely. Különösen mezei munkaidőn hagyják el őket egész nap hoszszant védtelenül, veszszedelemnek kitéve. Menynyi rosznak ez a kútfeje, szomorú krónikát lehetne abból írni ! S minő utóhatásai maradnak ennek az erkölcsökben, szokásokban, keservesen adhat erről számot a néptanító s majd az élet. Hát a népesedési statisztika, mely kétségbe vonhatatlan és megdöbbentő számadatokban mutatja ki, hogy az első hat éves korban mily óriási nagy a halandóság ! Kétségkívül jelentékenyen hozzájárul ehez az a gondozáshiány és elhagyatottság, mely az élet ezen zsenge korában romboló pusztításokat von maga után.

Anynyival sürgősebbnek kell nyilvánítanunk nemzetiségi és állami érdekekből is, hogy a *kisded-nevelés törvényhozási gondozás tárgyává váljék*, teljességgel nem osztván a népoktatás 1874-ik évi állapotáról szóló miniszteri jelentés azon felfogását, hogy elég ha hattól tizenként, illetőleg 15 éves korig alkalmazzuk a tankényszert s nem lehet a 6 éven aluli gyermekek nevelésére is kényszeríteni a szülőket, hanem fenn kell tartani ezt társadalmi kérdésnek, mely számíthat az állam támogatására.

Teljességgel nem arról lenne a törvényhozási intézkedésben szó, hogy kényszer alkalmaztassék, hanem, hogy tárt karokkal várt és jótéteménynek tekintett segély nyújtassék. Mert a 10—12 éves gyermeknél fennforoghat az az eset, hogy az a gazdaságban munkaerőt képvisel, vagy taneszközökkel és ruhával való ellátása nagy terheket ró a szülőre s így a tankényszer csakugyan nehezére esik. De a 3—6 éves gyermekeknél épen az a gond fogja el a legtöbb szülőt, hogy akár munkaidőben, akár télen át hogyan rázza le nyakáról a nyűgöt, melynek hasznát venni nem tudja s gondját viselni nem képes. Ezért van, hogy a néptanítót sokszor kínozzák : fogadná be a 6 éven aluli gyermehet az iskolába, csak úgy «lógóba», hogy ne teke-

regjen vagy unatkozzék gondozatlanul. A tanító természetesen azt nem teheti, mert az ő iskolájának és neki más feladatai vannak, hogy sem kisdedóvóvá tehetné magát.

Annak minden szülő kétségkívül csak örvendene, ha volna egy menhely az utcza helyett, hol gyermekének gondját viselik.

Az tehát kétséget nem szenved, hogy itt ne a legszükségesebb és leghasznosabb intézmények egyikéről lenne szó. Lássuk tehát, miként állunk jelenleg e téren.

Az 1876-ik évről szóló közoktatásügyi miniszteri jelentés szerént Magyarországon azon esztendőben 216 kisdedóvó intézet létezett, melyekben 315 kisdedóvó működött.

Ápoltatott ezen intézetekben összesen 18,624 gyermek. A községek és társulatok 166,391 forintot, az állam segélyképen 25,740 forintot fordított ez intézetek fenntartására.

A fennebbiekből a székelyföldön 3 óvóda van, u. m. Dálnok-(Háromszékm.) Kézdi-Vásárhely és Maros-Vásárhelyen, összesen 4 nevelő és 372 növendékkel. A két első községi, a harmadik pedig társulati. Az elsőnek évi fenntartási költsége: 2974 forint, 8 öl tűzifa és 7 hold földnek a jövedelme, mikből 300 forint segélyt az állam ád; a másodiké 1110, a harmadiké 1100 forint, mely utóbbiból a város pénztára 600 forintot hordoz.

E bizony csupán egy harmatcsepp a nagy szomjuságra. S abból, hogy az államban 215 óvóda szintoly kevés, mint nálunk a 3, épen semmi vigasztalást nem meríthetünk.

Hogy legújabban Székely-Udvarhelyen szerveznek egy gyermekkertet, melynek felállítására az ottani nőegylet és a város alapot teremtett s engedélyt nyert, hogy az intézetet Váléria főherczegnő nevéről nevezhesse, s hogy e szép eszme megvalósításával nem is fog sokáig váratni magára ezen elemi tanügyi czélokra oly keveset áldozó város, — ez örvendetes; de magában véve még igen egyedül álló előkészület a székelyföldön.

b) *Népnevelés.* A székelyföldi népnevelés, bár kiváló gondozásban részesült az egyházak részéről korábban is, a mit a székely népnél minden időben tapasztalt értelmiség bizonyított, az 1868-iki XXXVIII-ik törvényczikk keletkezése óta oly gyors és erőteljes lendületet vett, mely ez ügyhöz fűződő legszebb reményeink teljesedésének biztos zálogául tekinthető.

Hogy nehézségei ne volnának e kérdésnek közöttünk is, azt nem állíthatjuk. Első és legfőbb nehézség a szegénység. Az általános tankényszer és annak szigorú alkalmazása a lehető legroszabb időszakban találta a népet. Már magában az is, hogy iskolába küldje gyermekét a szegény ember, igen sok esetben terhes reá, mert téli időben azt előbb felruháznia is kellene, hogy pedig épen taneszközökkel ellássa s tandíjt fizessen érette, ez már igen nagy mértékben megvalósíthatatlannak mutatkozik; mert kellene

ugyan a szegények taneszközeiről a törvény értelmében gondoskodnia az iskola pénztárának, de ez is oly pium desideriumnak látszik, minek teljesedéséért soká kell még várakoznunk.

Kétségbevonhatatlan és leginkább méltánylandó nehézség továbbá a szülők részéről az, hogy gyermekeik némelyikét a tavaszi munkánál alig-alig tudják nélkülözni, mi a 8 havi tanidő kitartását nehezíti meg. E nélkül pedig az iskola célját nem lehet megközelíteni. Probált is a miniszter, az angolok példája szerént, a *fél-idő rendszer* (half time system) engedélyezésével segiteni a bajon. Nincs azonban tudomásunk arról, hogy valahol ez irányban kisérletet tettek volna. Pedig a dolog figyelmet érdemel. Csakhogy az ebben részesülő gyermekek tanéve mindenesetre meghoszszabítandó lenne s ezeknek külön kellene vizsgázniok.

Másik akadály a népiskolai törvény végrehajtása közül az egyházak részéről merült föl. Nem ellenállási hajlam, avagy az eszme iránti hidegségről van itt szó, hanem az egyházi előjoghoz való féltékeny ragaszkodásról és az egyházak azon szegénységéről, mely folytonosan útját állja, hogy az iskola szervezése a törvénynek megfelelővé tétessék. A fennálló iskolák közül a hány nyomorék és élhetetlen van, az nagyobbára mind e gyengeségek ferde szülötte, hol a tulajdonképeni népnevelés áldozatul van dobva mellékes érdekeknek.

A törvény végrehajtása körül nem közönséges nehézség az is, hogy az administratió azon közegei, melyeket a törvény a végrehajtás legvégső, de legközvetlenebb és legfontosabb stádiumában léptet fel, nem birnak sem az eszme iránt kellő téjékozottsággal és lelkesedéssel, sem hivatali buzgósággal és lelkiismeretességgel. Hogy kivétel, mint minden más kérdésnél úgy ebben is van, azt elismerjük; de kivételekkel egy törvényt se hajtunk végre. Említett vádamat számokkal is igazolandó elég megemlítenem az iskola-mulasztások hanyag elnézésére vonatkozólag azon tényt, hogy a székelyföldön 1876-ban 42,065 mulasztási esetben csupán 1225 büntetés fordult elé.

Legátalánosabb és legnagyobb mérvű baj azonban a népnevelés fejlődésének útjában a nép nagy részének közönye, hogy ne mondjuk: hidegsége. Ez azonban nem csuda. Midön a csapások és nyomoruság oly nagy mértékűek és csaknem állandók, mint napjainkban, könnyen elveszti fogékonyságát még a jóra is az ember. Azután meg a míveletlenség és tudatlanság eszmék iránt nem is szokott lelkesedni. De ez is egyike azon bajoknak, melyeken épen a népnevelésnek kell változtatnia. S a baj korán sem is oly nagymérvű, hogy gyors javulást remélni ne lehetne. Ennél sokkal inkább aggasztana azon kórjel, mely az intelligens osztály némely tagján veszen olykor-olykor erőt, haszon nélküli törekvésnek jelezvén a nép felvilágosodásának munkáját. A szívnek azon titkos redöi, honnan e gya-

nús érzelmek fel-fel villannak s hol a lappangó nem tetszés tanyázik, eléggé ismereteses a történelemből. Harczra ellenük nem szállunk. A haldoklóra ki emelne szablyát ?! Kimúlik az önerején is már.

Mindent összevéve, az akadályok és nehézségek mégis nem csak hogy fel nem tartóztatják az ügy fejlődését, de sőt az helyen-helyen nem remélt előhaladásnak és virágzásnak örvend. Ebben bizonyítékát látjuk annak, hogy a törvény, daczára az iránta nyilvánult sok helytelenitésnek, alapjában mégis bölcs és szerencsés volt, hogy a közoktatási kormányon a népnek barátai ültek és ülnek, hogy a tanfelügyelői intézmény valódi népnevelői alkotás, hogy a népnevelés eszméje nemes és hóditó eszme, s hogy végre népünk és társadalmunk bír érzékkel és fogékonysággal szellemi legfőbb érdekei iránt.

Kétségtelen, hogy a sikerült összhatás ez örvendetes eredményében elismerésre méltó része van a tanítói karnak is, melynek idősebb tagjai felfrisült buzgóságot, az új generatió pedig új szellemet és új rendszert vitt a küzdhomokra, hol nemsokára elismerés követte lépteiket. S a kedélyek és vélemények hangoltsága szerint már ma nagy mértékben tőlük függ, hogy az elismerés fokozódjék s az eszme alakot öltsön.

Ha a népnevelés mai állapotát a tényezők bizonyos sorrende szerént vizsgáljuk, ezekre kell első sorban tekintettel lennünk: *tankötelesek*, *iskolába járók*, *iskolák* és *tanitók* száma. Lássuk, ezek tekintében hogyan állunk.

Az 1876-ik évről szóló hivatalos adatok szerént.

	Tankötelesek	Iskolába járók	Ez utóbbiak %-ban	Iskolák	Tanitók száma	Hány tankötelesek esik egy iskolára	Hány tankötelesek esik egy tanitóra
(Torda) Aranyos-m.	3,181	1,492	46.90	39	39	81	81.57
Csík-m.	15,253	11,588	76.00	82	139	186.02	109.74
Háromszék-m.	16,554	11.603	70.00	132	218	225.41	75.94
Maros (Torda)-m. ...	14,965	8,595	57.40	159	191	94.12	78.36
Udvarhely-m.	16,082	12,915	80.00	141	163	114.59	98.67
Összesen és átlag ...	66,035	46,193	69.96	553	750	119.42	88.05
Magyarországon összesen és átlag ...	2.129,597	1.507,031	70.77	15,388	20,125	138.49	105.82

A székely megyéknek egymáshoz való viszonyára vonatkozólag e számadatokból a következő tényeket vonhatjuk ki. A tanköteles gyermekek száma legnagyobb Háromszékmegyében, de az iskolába járóké viszonylagosan is, átalánosan is legnagyobb Udvarhelymegyében.

A tankötelesek számának tényleg iskolába járó százaléka szerént első helyen áll Udvarhely-, másodikon Csík-, harmadikon Háromszék-, negyediken Maros-(Torda)- és végül (Torda)-Aranyosmegye. Az első és az

utolsó között 34% különbség van. Udvarhelymegye az átlagot is 10%-kal mulja fölül.

Az iskolák számával Maros-(Torda)-megye foglalja el az első helyet. Egyébként a sorrend marad az előbbeni. A székelyföldnek iskolái 171-el múlják fölül községei számát, lévén 382 községe és 553 iskolája. Külön Háromszékmegyében az iskolák száma kétanynyinál is több, mint a községeké.

A *tanítók száma* tekintetében Háromszékmegye az első. Utána jő Maros-(Torda)-, Udvarhely-, Csík- és (Torda)-Aranyosmegye. *A tanítók száma az iskolák számát* a székelyföldön 197-el haladja meg. E többletből Háromszékre 86, Csíkra 57, Marosra 32 és Udvarhelymegyére 22 esik.

A *községek számához viszonyítva* Háromszékmegyében minden községre több mint három tanító esik, Csíkban több mint kettő. Marosban a tanítók száma 82-vel több a községekénél, Udvarhelyben 22-vel és (Torda)-Aranyosban 17-el.

Az egy iskolára és egy tanítóra eső tankötelesek számával az áll előnyben, a melyiknél a szám kisebb, a menynyiben a berendezkedés és tanítás így czélszerűbb és sikeresebbé válik.

Az egy iskolára eső tankötelesekkel (Torda)-Aranyos és Maros-(Torda) állanak legjobban. Ezeken kívül a sorrend ez: Udvarhely-, Háromszék- és Csíkmegye. Az utolsó háromban százon jóval fölül áll a növendékek száma.

Minthogy azonban egy iskolában több tanterem is lehet és több tanító működhetik s e két körülmény különösen összse szokott vágni: az iskolák számához való viszonyításnál sokkal nagyobb horderővel bír, hogy hány *tankötelés esik egy tanítóra*. E fontos kérdésben legkedvezőbb helyzete van Háromszékmegyének. Utána jő Maros-, Aranyos-, Udvarhely- és Csíkmegye. Csupán ez utolsóban esik több mint 100 növendék egy tanítóra. Az átlag 88-ra megy a székelyföldön.

A hivatalos kimutatásokban az egy tanítóra eső növendékek számának megállapítására a tényleg iskolába járókat szokták alapul venni, mikor is a viszony jóval kedvezőbbnek mutatkozik. Mi a tankötelesek összes számát vettük fel előbbi számításainkban; mert végre is be kell következni azon időnek, mely pl. Moson-, Tornamegyében és Besztercze vidékén valósággá vált, hol t. i. alig egy pár százalék hiján mind iskolába járnak a tankötelesek. S örömmel jelezhetjük, hogy ez alapon tett számításunk is elég kedvezőnek mutatja helyzetünket. Csík- és Udvarhelymegyében haladja fölül az átlag a törvény szerint egy tanító által tanítható 80 növendék maximumát.

Hasonlítsuk összse már most a székelyföldi összegezett és átlagos számokat az ugyanazon évről összeállított *országos számokkal*, hogy így biztosabban megitélhessük a mi állapotunkat.

Az összes tankötelesek közül tényleg iskolába járók százaléka a *székelyföldön 69.96 az országban 70.77*. A különbség tehát a mi hátrányunkra 0.81%. De ha megjegyezzük, hogy e hátrány Maros és Aranyos alacsony átlagai miatt áll be, hol azt a tömegesebben lakó oláhság okozza, a többi három megye pedig nem csak föléri, de pl. Udvarhelymegye mintegy 10%-al fölül is mulja az országos átlagot: azt kell mondanunk, hogy a *székelység gyermekei, az országos viszonyokhoz képest, legkielégitőbb mértékben látogatják az iskolát.* S ez állításunkat egy kis részletezés még inkább meg fogja erősíteni.

A szóban levő esztendőben ugyanis 10 vármegyéje volt az országnak, hol a tanköteleseknek 90-en fölüli %-a járt iskolába. Ezek közzé Erdélyből Besztercze vidéke (96.1) tartozik.

80—88 %-ot 15 megye adott. Ezek közzé Erdélyből a Királyföldé s *Udvarhelymegye* tartozik. 70—79% szintén 15 megyében fordult elő, közöttük Erdélyből *Csik-*, Kolozs- és *Háromszékmegyében.*

A további kategoriák a következők: 60—69 %-kal 13 megye, 50—58 %-kal 9 megye, ezek között a volt Marosszék; 42—49%-kal 7 megye, köztük a volt Aranyòsszék, 38—39%-kal 3 megye (Hunyad, Zaránd, Kővár).

Három első megyénk (Udvarhely, Csík és Háromszékmegye) tehát az ország 72 megyéje között már a 40 elsőben előfordul, még pedig a 25, 31 és 40-ik sorszám alatt.

A tankötelesek közül egy iskolára eső országos átlag 138.49. E számot csupán Csíkmegye múlja jelentékenyen fölül, a többi mind az alatt marad, tehát kedvezőbb helyzetben van, mit a székelyföldi 119.42 átlag is mutat.

Az *egy tanitóra eső* tankötelesek *országos átlaga* 105.82. Ez is csupán Csíkmegyében nagyobb négy százalékkal, de a többiekben mind kisebb anynyira, hogy az átlag 88.05 lesz.

Ezen két utóbbi igen fontos viszonyban tehát a székelyföld helyzete 19.7, illetőleg 17.77%-kal kedvezőbb az ország átalános helyzeténél.

Az iskolák jellege s a tanitók állapota és fizetése.

	Az iskolák közül		A tanitók közül				Tanitók fizetése o. é. frt		
	községi	felekezeti	képesitett	nem	rendes	segéd	a rendesek-é	a segédek-é	összesen
							átlag		
(Torda) Aranyos-m.	—	39	10	29	39	—	200.43	—	7,817
Csik-m.	18	64	108	31	103	36	367.85	171.59	44,065
Háromszék-m.	49	83	186	32	204	14	314.74	147.15	66,266
Maros (Torda)-m.	7	152	115	76	182	9	230.80	251.56	44,269
Udvarhely-m.	17	124	129	34	148	15	235.28	176.94	37,454
Összesen és átlag	91	462	548	202	676	74	276.20	177.78	199,871

Az iskoláknak nem egészen $^1/_6$ része községi jellegű, melyek közé egynehány *állami* is be van számítva. E kisebb része azonban a székelyföldi népiskoláknak mindenesetre nagy fontossággal bír, a menynyiben ezek a legjobb karban lévő, felszerelt iskolák, mind a tanhelyiségek, mind a tanszerek, mind a tanítók tekintetében.

Az összes községi iskoláknak több, mint fele része esik Háromszékmegyére, mely megye a cultus-budget virágzóbb pénzügyi viszonyait nagy élelmességgel igyekezett volt hasznára fordítani. Bizonyosan meg nem bánja.

Ezen intézmény legkevésbé talált kedvező fogadtatásra Aranyos és Maros-(Torda)-megyében, bár egy pár helyen, minő pl. Mező-Bánd, itt is virágzó községi iskolai élet kezdett kifejlődni.

Az iskolák átalános számához viszonyított legtöbb községi iskola, Háromszékmegye után, Csíkban fordul elé, hol az iskoláknak közel $^1/_8$-da községi. Hogy e két megyét hoszszabb időn át ugyanaz a tanfelügyelői kéz vezette, a b. é. *Antalffy* Károlyé, ez az összevágó körülmény is hirdeti.

A felekezeti iskolák számára nézve a megyék e lefelé menő sorrendben következnek egymásután: Maros-(Torda)-, Udvarhely-, Háromszék-, Csík-. és (Torda)-Aranyosmegye.

Képesített tanítója, a fennebbi körülményeknek egészen megfelelően, legtöbb van Háromszéknek. E tekintetben aránylag legroszszabbúl Aranyos és Maros-(Torda) állanak.

Segédtanítók leginkább Csík-, Udvarhely és Háromszékmegyében vannak. Összes számuk azonban nem jelentékeny a rendes tanítóké mellett.

A tanítói fizetés legmagasabb Csíkban s utána Háromszékmegyében, hol a törvényes minimumnál (300 frt) átlag többet kapnak a *rendes* tanítók, az első megyében 67, a másodikban 14 forinttal. A többiek e minimumnál mind kevesebbet fizetnek, mi miatt a székelyföldi átlag 276 forintra sülyed le. A segédtanítók fizetési átlaga 177 forint, tehát 99-el kevesebb a rendesekénél. Azonban Maros-(Torda)-megyében az a sajátságos körülmény fordul elő, hogy a segédtanítók fizetésének átlaga 21 forinttal magasabb a rendesekénél.

A székelyföldi tanítók összes fizetése pedig, egy pár forint hijján, 200,000 forintra megy évenként, s ezzel együtt az iskolák évi kiadása 232,671 forintra, mely összegből az állam pénztára 57,519 forintot hordoz.

Az évi kiadás a megyékben külön-külön:

	Évi kiadás o. é. frt	Ebből hordoz a *község*-, az *állam* pénztára	
(Torda)-Aranyosmgye	8,215	140	107
Csíkmegye	55,440	19,720	13,972
Háromszékmegye	78,521	14,796	35,773
Maros-(Torda)-megye	50,706	8,610	1,880
Udvarhelymegye	39,789	2.176	5,787
Összesen:	232,671	45,446	57,519

A többi 129,706 forint a kiadásokban részint egyházi természetű, részint tandíjból és más alapokból fedeztetik.

Iskolára legtöbbet ád ki Háromszékmegye. A községektől legtöbb segélyt nyer Csík és az államtól Háromszékmegye. Ez utóbbinak csaknem fele kiadása fedeztetik az állam pénztárából, és az akkora összeg, hogy Udvarhelymegye mindössze is 4000 forinttal ád ki többet iskolára. Ez egészen megfelel azon ténynek, hogy a székelyföldi összes községi iskoláknak több, mint fele Háromszékmegyére esik. Annak pedig, hogy átalában legnagyobb összeget ád ki iskolákra, természetes oka az, hogy legtöbb tanítója van.

Ha egy kis összehasonlítást teszünk iskoláink utóbbi és az ország hasonló viszonyai között, látjuk, hogy az országban 1876-ban 15,388 népiskola közül állami és községi lévén 1481, minden községi iskolával 10.40 felekezeti áll szemben.

A székelyföld 553 népiskolájából 91 lévén községi, ez utóbbiak úgy állanak azokhoz mint 1 : 6.08-hoz. Tehát 4.32% a különbség a mi előnyünkre.

A 125 állami elemi iskolából 2 esik a székelyföldre u. m. a *kovásznai* leány és a *mező-bándi* vegyes iskola. Az első két tanítónővel, az utolsó egy tanító és egy tanítónővel. Ugyancsak a székelységének mondhatjuk a Brassóban felállított állami elemi iskolákat is.

Az ország 20,125 néptanítója közül *képesitve* nem volt 4682. A nem képesítettek tehát úgy állanak a képesítettekhez, mine 1 : 4.09.

A székelyföld 750 tanítója közül képesítetlen lévén 202, a viszony 1 : 3.72. Itt tehát az országos viszony kedvezőbb 0.34%-kal.

Minthogy az országban tanítói fizetésekre kiadott 6.632,608 forintból átlag 329.57 forint jut egy tanítóra, a székelyföldön pedig a rendes tanítók fizetésének átlaga is csupán 276.20 forint, itt 53.47 forinttal kapnak kevesebbet a tanítók. Az országos átlagot egyedül Csíkmegye múlja fölül a maga 367.85 forintjával

Figyelmünket ki kell terjesztenünk még az *iskolai felszerelés* nehány ágára, hogy mentől teljesebb képet nyerjünk népnevelésünk összes tényezőinek állapotáról.

A szóban lévő év adatai szerint.

	Az iskolába járók közül tankönyve		Évi kiadás o. é. frt		Iskolai könyvtár	Tornahely		Faiskola
	volt	nem volt	szegény gyermekek tanszerére	iskolai tanszerekre			felszerelve	
(Torda) Aranyos-m.	1,013	479	—	169	—	—	—	—
Csík-m.	10,271	1,317	1,171	1,346	33	46	23	45
Háromszék-m.	10,920	683	1,569	1,605	37	62	4	54
Maros (Torda)-m.	5,291	3,304	350	355	5	43	8	37
Udvarhely-m.	11,069	1,846	663	450	27	134	8	115
Összesen	28,564	7,629	3,753	3,925	102	285	43	251

A fennebbi kérdések mindenikére legszomorítóbb feleletet a volt Aranyosszék ád, különösen, ha még megemlítjük, hogy az iskolai tanszerekre felvett összeg is ez évben először jelenik meg kiadásai között.

Csíkmegye minden tekintetben elismerésünket érdemli. Különösen megemlítendő, hogy torna-terei számának teljes fele fel van szerelve.

Háromszékmegye méltó versenytársa az előbbinek s dicséretére szolgál, hogy a nagyobb megyék között legkevesebb növendéke tankönyv nélkül neki van. Szegény gyermekek tanszereire és iskolai tanszerekre ő ád ki legtöbbet s iskolai könyvtára is neki van legtöbb. Felszerelt tornahelyiségeinek száma azonban igen kevés.

Maros-(Torda)-megye növendékeinek több mint fele van tankönyv nélkül. Szegény gyermekek tanszereire, valamint iskolai tanszerekre tett kiadásaival és iskolai könyvtárai számával Aranyos után legroszszabbul áll.

Udvarhelymegye faiskoláinak nagy számával emelkedik ki a többi közül. Igen jól áll tankönyvek tekintetében is.

Átalában pedig azt mondhatjuk, hogy 553 iskola mellett, mind a könyvtárak, mind a tornahelyiségek, különösen a felszerelteké, mind pedig a faiskolák száma igen kevés.

Továbbá az a körülmény tünik ki kétségtelenül a számokból, hogy *mind a tanitói fizetés és a képesitett tanitók száma, mind a szegény tanulók ellátása, mind pedig az iskola jó móddal való felszerelése határtalanul kieléyitőbb, s igy bizonnyal virágzóbb népnevelési munka foly azon megyékben, hol a községi iskolák száma jelentékenyebb.* Kiváló példa erre Csík- és Háromszékmegye. Ellenben a majdnem egészen felekezeti iskolákkal bíró Maros-(Torda)-Aranyosmegye a legtöbb és legfontosabb tényezők tekintetében feltünő hátramaradottságot tár elénkbe.

Mielőtt már most az elemi oktatás állapotának vázolásáról más tárgyra mennénk át, még szükségesnek és érdekesnek tartunk egy összeállítást, mely feltüntesse, hogy a székelyföld a legfontosabb népiskolai

tényezők tekintetében, a legelső, 1869-ik évről szóló miniszteri jelentés ideje óta, 1876-ig menynyit haladott.

Összehasonlító áttekintés a népiskolák fejlődéséről 1869—1876-ig.

		A tankötelesek hány %-a jár iskolába	Az iskolák száma			Tanitók		Az iskolák évi összes kiadása o. é. frt
			községi	felekezeti	együtt	száma	évi fizetése átlaga o. é.	
(Torda)-Aranyosm.	1869	43.48	—	36	36	38	95	3,906
	1876	46.00	—	39	39	39	200	8,215
Csík-m.	1869	31.20	—	69	69	110	121	15,379
	1876	76.00	18	64	82	139	367	55,440
Háromszékm.	1869	41.33	14	121	135	163	63	10,419
	1876	70.00	49	83	132	218	314	78,521
Maros (Torda)-m.	1869	36.30	3	140	143	162	141	24,914
	1876	57.40	7	152	159	191	230	50,706
Udvarhelym.	1869	50.81	—	146	146	176	91	16,199
	1876	80.00	17	124	141	163	235	39,789
A székelyföldön ...	1869	39.59	17	512	529	649	101	70,817
	1876	69.96	91	462	553	750	276	232,671
Magyarországon ...	1869	49.85	479	13,319	13,798	17,792	208	3.760,112
	1876	70.77	1,481	13,907	15,388	20,125	329	7.905,469

A tanköteleseknek iskolába járó számával az első megye a szóban lévő 8 év alatt 3.42, a második 44.30, a harmadik 28.67, a negyedik 21.10, az ötödik 29.19 százalékot emelkedett. Az egész székelyföld pedig 30.37%-ot. Magyarország ez idő alatt 20.92 százalékot emelkedvén, a székelyföld csaknem 10 %-kal haladott többet. Tulajdonképen enyyivel hátrább állott az országos átlagnál 1869-ben s 1876-ban már 0.81% hijján átlagaik egyenlők voltak.

A legszembetűnőbb haladást Csíkmegye tette, több mint megkétszerezvén az iskolába járók számát. Aranyos csaknem stagnált e mozgalmas nyolcz év alatt.

A községi iskolák száma közel meghatszorozódott, míg az országban a négyszeres számra sem emelkedett. Hogy a *felekezeti iskolák* száma ötvennel apadott, az a *községiek szaporodásának természetes következése.* A főösszeg azonban úgy is 24-el nagyobb, mint 1869-ben volt. Az országban a felekezetiek száma is szaporodott. A székelyföldön is igen, különösen Maros-(Torda) és Aranyosmegyében a hová a községi iskolák vagy épen nem, vagy csak kevéssé birtak utat törni.

A tanitók száma a székelyföldön 101-el, az országban 2333-mal sza-

porodott. Ott az 1869-diki létszámnak 15.57, itt 13.12 százalékával. Csík- és Maros-(Torda)-megye külön külön 29-el növelte a létszámot, Háromszékmegye 55-el, vagyis az eredeti számnak csaknem egyharmadával. Feltünő, hogy az udvarhelymegyei létszám apadott. Iskolái számát azonban, mely szintén apadott, 22-vel múlja fölül a tanítói létszám.

A tanítók évi fizetése a nyolcz év előtti 101 forint átlag helyett 1876-ban 276 forint. *Tehát 175 forint javulás.* Az országban a 208 forint átlag 329 forintra emelkedvén, *javulás 121 forint.* A székelyföldre előnyös különbség 54 forint.

E tekintetben mindenik megye külön-külön is szembetünő előhaladást tett. Az első több mint *megkétszerezte*, a második *megháromszorozta*, a harmadik *megötszöröze*, az ötödik közel *meghatszorozta* és a negyedik is tetemesen fokozta tanítói fizetését.

Az iskolák *évi összes kiadásaiban* 70,817 forintról 232,671 forintra emelkedvén, 161,854 forint fokozást mutat a székelyföld vagyis az eredeti összegnek több mint *háromszorosát.* Az ország az 1869-iki 3.760,112 forint helyett 1876-ban 7.905,469 forintot adot ki. Kiadásait *megkétszerezte.*

A kiadás fokozódásában megyénként így viszonylanak az ezerek egymáshoz: Aranyos 3 : 8; Csík 15 : 55; Háromszék 10 : 78; Maros 24 : 50; Udvarhely 16 : 39. Együtt 70 : 232.

Gyarapodás az elsőnél 5, a másodiknál 40, a harmadiknál 68, a negyediknél 26, az ötödiknél 23 és az összesnél 162,000 forint.

Míg a megelőző fejtegetések a népnevelésügy mostani állapotát tüntették föl s azt az országos viszonyokkal szemben teljesen megnyugtatónak, sőt némely lényeges kérdésekben, minő pl. *a felekezeti és községi iskolák közötti viszony, a tanköteleseknek az iskolák és tanítókra eső hányada*, a három kitűnőbb megyében a *tanköteleseknek iskolába járó %-a*, amazoknál előnyösebbnek mutatták: addig az utóbbi táblázatos összehasonlítás nemcsak megerősíti és fokozott mértékben mutatja mind ez előnyöket, hanem oly erőteljes haladásról tesz bizonyságot, a mely nem nyolcz évnek, de évtizedeknek is díszét képezhetné.

Nem ereszkedve ismételten a részletekbe, hol pedig az előhaladás meglepőbb példákban nyilvánul, nem sok-e *8 év alatt 30%-kal növelni az iskolába járók számát, meghatszorozni a községi iskolákat, 101 tanítóval gyarapítani a néptanítói kart, 175 %-kal fokozni annak fizetését s megháromszorozni az iskolai évi kiadásokat?!* . . .

A kit ez a siker ki nem elégít, sőt a kit lelkesedésre nem gyujt, annak nincs érzéke a tárgy iránt, nincsenek nemzeti aspiratiói.

Bennünk ez adatok s az ezek mögött élő és mozgó tények azon meggyőződést érlelték meg, hogy igaztalan vád e közelebbi tíz évet nemzetünkre nézve terméketlennek mondani, s még igaztalanabb a magyar fajt

kitartó munkát igénylő alkotásra képtelennek állítani, a mit ellenségeink rosz akarata az európai mívelt nemzetek előtt gyakran hangoztatott. Nem! bizonynyal nem áll ez a föltevés! Akkora kitartás egy gyümölcseit csak évtizedek után mutatható munkában, s már is ekkora siker egy nehéz, mert sokoldalu, lankadatlan figyelmet igénylő, s népszerűtlen, mert a népre szokatlan súlylyal nehezedő s pedig csakis az ő közreműködésével megoldható kérdésben, minő a népnevelés, a nyers anyagnak szobrászati idommá alakítása, mondom: e siker, e kitartás fajunk államalkotó mívelt-ségi képességének oly fényes bizonyítéka, a mely minden tiszteletet érdemel, s további munkára a kedvező eredmény kellemes és biztos reményével serkent.

A mi e tárgynál különösen a székelységet illeti, erről *eléggé bebizonyítva láthatjuk, hogy a székelynép a magyar nemzetnek amiveltségre egyik legalkalmasabb és legfogékonyabb eleme*, s mindazon anyagi áldozatok, melyeket a nemzet kormánya a székelyföldi népnevelés érdekében hozott, termékenyebb talajra alig találhattak volna, s a mily hazafiasan rokonszenves, ép oly népismeileg alapos volt a népnevelés halhatatlan apostolának, a b. e. *Eötvös*nek azon vágya és lelkesedése, hogy népoktatási terveiben a legszebb sikerek egyikét a székelyföldön arathassa. A dicső szellem eltávozott, de eszméje köztünk él; hat és lelkesít, s mi méltókká fogjuk tenni magunkat a minket anynyira megtisztelő, fölemelő rokonszenvre. Erre nyolcz év eredménye kellő garantiát nyújt.

c) *Tanítóképzés.* A népiskolába néptanítót képezni századunk egyik leghasznosabb munkája. Hogy a tanítóképzés régebben miként folyt, azt a tapasztalásból nagyjában mindnyájan tudjuk. A tanító első sorban és főképen egyházi szolgának, névszerint kántornak vagy énekvezérnek tekintetvén, *képzettsége föltétlenül csak ezen oldalról vizsgáltatott.* Minthogy pedig ezen képzettségét a legtöbb esetben olyan helyen szerezte, a hol a mellett írni-olvasni s más tantárgyakban is tanítottak, ezen alapon mindenesetre *irástudó ember volt.* De hogy neveléstudománynyal s különösen az egyes tantárgyakban való tanítás fogásainak, mai nyelven *módszerének* mesterségével foglalkozhatott volna, arra minden alkalom hiányzott. Hanem egyszerűen visszaemlékezett, a menynyire bírt, arra, hogy az ő fejébe hogyan verték volt a tudományt, s e fanyar munkára közbe-közbe ő is rászánta magát. Melyikre nézve lett azután e munka emberkínzás nagyobb mértékben: tanítóra-e, vagy tanítványra, nehéz volna eldönteni. Csak azt láttuk és éreztük, hogy mi tanítványok *martyr-szamarak* vagyunk, a tanító az ártatlanság menynyországa kapuján egy *lángpallosu cherub*, egy *szörnytudós* és az *iskola legalább is a pokloknak kapuja.* A ki látott a gyermeki lélekbe, vagy emlékszik szivének szorongásaira, midőn a kínzó hajlék felé tétova léptekkel közelgett, vagy látta társait a felpakolt tarisznyával egy-egy ma-

lomba, jószívű gyermekbarátokhoz vagy más menhelyre huzódni, hogy a nap a szülők azon tudatával teljék el, mintha ők az iskolában voltak volna: oh az érteni fogja, miért volt oly kevés a tankötelesek iskolába járó, és az iskolába járóknak olvasni-írni tudó százaléka! ... *Szomoru korszak volt a népiskolai nevelés középkora.*

Végre mint egyebütt, úgy nálunk is kezdették belátni, kivált a «Ratio Educationis» kora óta, hogy a tanító nem olyan, mint a költő, a ki születik, hanem azzá lenni kell. Lenni a nevelés által. S egy nehány egyházban szerveztek is, többnyire a gymnasiumokban, valamilyen tanítóképezdét. Igy jött létre Erdélyben az ev. reformátusoknál az *enyedi* és a római katholikusoknál a *csik-somlyói*. Természetesen hosszú időn át nem tekintetett ez se egyébnek, egy jobban szervezett kántor (mester)-képezdénél.

Mihelyt azért a magyar miniszterium az ügyek rendezését átvette, mindjárt látnia kellett, hogy a népnevelésügyi hadjárathoz más gárdát kell szerveznie. Igy jöttek létre az *állami tanító-képezdék*, melyek közül *Eötvös* egyet a székelyföldön helyezett el.

Ez intézetek működésének, valamint az 1868-iki XXXVIII-ik törvényczikknek jótékony hatása a felekezeti képezdékre nézve is kétségtelenül érezhető némely helyen. Hogy épen a *székelyföldi egyetlen felekezeti képezdéről*, a csík-somlyóiról is elmondhatnók-e ezt, nem tudjuk. Mindenesetre feltűnő előttünk az a titokzatosság, a melyet ez intézet őrei tanúsítnak a nyilvánossággal szemben. Nem csak egyenes felkérésünk és többszöri sürgetéseink daczára nélkülözünk minden tájékozást e mű számára ez intézetről, de még az ezt kebelében tartó főgymnásium értesítőjében sem látunk egy árva szót is írva róla. A miniszteri hivatalos jelentés is alig ád többet róla nevénél. Sőt a mit ez utóbbi helyen látunk, az egyenesen ellenkezik tudomásunkkal. Mi t. i. úgy tudjuk, hogy az intézet két évi tanfolyammal bír, s ott azt olvassuk, hogy hárommal. Már akármiként álljon is a dolog, le kellett mondanunk arról, hogy azt az olvasóval megismertessük, miután magunk se ismerhettük meg.

Második tanítóképezde a székelyföldön a *székely-keresztúri*, mely államköltségen tartatik fenn. Szervezete megegyezik a népoktatási törvény és megfelelő miniszteri rendeletek szellemével. Tanfolyama három évi. Az igazgatón kívül van két rendes, 1 segéd tanára, 1 zene és ének s 1 írás, rajz és torna-tanítója. Ipari szakmunkákra egy *veszszőfonó*, egy *műfaragó tanító* és egy *kertész*.

A különböző felekezetű növendékek *hit- és erkölcstani oktatására* egy róm. katholikus, egy ev. református és egy unitárius hitoktató.

Az intézet kebelében egy *hat osztályú osztatlan népiskola*, u. n. gyakorló vagy minta-iskola van szervezve, melyben a tanítást egy gyakorló-

tanító végzi, a ki a tanári testületnek egyik tagja. E gyakorlóiskola közvetíti a tanító-növendékek gyakorlati kiképzését

Az intézet elhelyezésére Székely-Keresztúr három községe egy négy hold területü szép telket adományozott, hol a kerti gazdaság foly.

Az állampénztár e képezde fenntartására évenként 15—16,000 forintot ád ki, melynek mintegy fele *ösztöndíjakra* fordíttatik.

A képezde, melynek elhelyezésével *Eötvös* mellett *Molnár* Aladár és *Buzogány* Áron szereztek maguknak a székelység mívelődés-ügye körül kiváló érdemeket, 1870 szeptemberében nyittatott meg az elő osztálylyal és egy rendkívüli, egy évre terjedő *póttanfolyammal*.

Növendékei száma az első évben 69, a másodikban 63, a harmadikban 64, a negyedikben 50, az ötödikben 75, a hatodikban 109, a hetedikben 112 volt s így az utóbbi években a 16 állami tanítóképezde legnépesebbjévé lett.

Ez idő alatt az állami tanító-képezdék 877 tanítót képesítettek, mely számból 103 esik a székely tanító-képezdére. Tizenhat képezde működése eredményének csaknem egy nyolczada! Ha tehát 1876-ban a székelyföldi tanítói létszám, 750 volt, ennek egy hetedét már e képezde bocsáthatta ki kebeléből és így kellő mérvben hozzájárult a tanítói kar regenerálásához.

S a képesítettek *minőség* tekintetében is sok elismerést szereztek már az intézet számára, nemcsak mint kitünő elemi, hanem közülök többen, mint felső népiskolai és szeretetházi tanítók, sőt képezdei tanárok is.

Legtöbben közülök működésüket a székelyföldön, mint szülőföldükön folytatják. Ez intézetet tehát mind helyéről, mind növendékeiről, mind ezeknek működési köréről méltán nevezhetjük *székely tanító-képezdének. S látogatottságánál fogva csak igen csekély anyagi áldozat kellene hozzá, hogy kebelében mind a három évi tanfolyamon párhuzamos osztályok nyitassanak.* A mi, ha a tanítóhiány az országban még csakugyan mindig komoly baj, mindenesetre hasznára válnék a népoktatás-ügynek is és az állam-pénztárának is, mert a tanári létszám és ösztöndíjak mérsékelt szaporítása mellett, ugyanazon felszerelés és dologi kiadásokkal numerice kétszeres eredményt lehetne elérni.

3. Szakoktatás.

A mit a székelyföldön e tárgyról mondhatunk, az nagyobbára az itteni *felső nép- és polgári iskolák* ismertetéséhez tartozik a menynyiben t. i. *gazdasági vagy ipari szaktanfolyammal* vannak összekötve. Szóljunk tehát

a) a **gazdasági felső népiskolákról.** Ilyen a székelyföldön 4 van u. m. a *baróthi, sepsi-szent-györgyi, csik-szeredai* és *gyergyó-alfalvi*. A tanfolyam mindenütt 3 éves, a felső népiskolák számára törvényhozásilag adott szer-

vezettel, megtoldva 1—1 évi gazdasági szaktanfolyammal, mely utóbbinak ismertetésére álljanak itt a következők

Miután a 12 éves figyermekek 6 éven át bevégezték elemi kiképeztetésüket általános mívelődési szempontból, ismereteiket gyarapítandó, a felső népiskolába lépnek, hol betöltött 15 éves korig tanulnak. S midőn így szellemök nyilt, értelmök megerősödött és testben kifejlődtek, 16 éves korukban átlépnek az egy éves gazdasági szaktanfolyamra, hogy ott, *mint leendő kisbirtokosok, elméleti és gyakorlati szakoktatás és foglalkozás által, földbirtokuknak okszerű és a kor kivánalmainak megfelelő kezelésére előkészüljenek, s kisebb gazdaságok szakszerű vezetésére képesittetvén, akár saját házuknál értékesitsék ismereteiket és ügyességüket, akár mint gazdatisztek vagy haszonbérlők szerezzenek maguknak tisztességes életpályát és életmódot s ez által befolyjanak az általános gazdasági viszonyok javitására, fejlesztésére.*

Hogy e czélnak mentől kielégitőbben megfelelni lehessen, az elméleti és gyakorlati oktatás, a lehető öszhangban, kiterjed a mezőgazdaság mindazon ágaira, a melyek a székelyföldön is fontos tényezőkül vannak elismerve vagy olyanakká válhatnak, minő pl. a földmívelés, állattenyésztés, méhészet, kertészet, erdőszet és gyümölcstenyésztés. S a mezőgazdaság minden ágaiban előfordulható műveletekben a műszaki kézfogásokat tényleg be is gyakorolják.

Az elméleti képzés megismerése végett szükség tudni, hogy már a felső népiskolai három évi tanfolyamon némely tantárgyak egyenesen a gazdasági ismeretek segédeszközei vagy előkészítőiként kezeltetnek, minő pl. a *szám és mértan* gyakorlati alkalmazása, — a *természettan és természetrajz* különös tekintettel a földmívelésre, — a *mezei gazdaságtan alapvonalai egyszerű könyvvitel* s újabb időben az *erdőszet alapvonalai*, gyakorlati kirándulásokkal az erdőbe.

A negyedik éven pedig már kizárólag gazdasági szakismeretek adatnak elé. A tantárgyak ezek:

1. *gazdasági növénytermelés, fa- és állattenyésztés*, 2. *gazdasági üzlettan*, 3. *állatgyógyászat*, 4. *mezei rendőri törvények és szokások*, 5. *nemzetgazdaságtan alapvonalai.*

E tantárgyak tárgyalásánál gazdasági iróink legjobb művei használtatván, fejtegetés tárgyát képezik a gazdaság minden ágaira vonatkozó legfontosabb kérdések, melyek egy javított rendszer alapját képezik, s arra átvezetnek, melyeket a gyakorlat akár előnyösnek akár hátrányosoknak bizonyított be, s melyek hol birtok-rendezési, hol égalji, hol talaj, vagy épen mívelődési viszonyokkal állanak szoros kapcsolatban.

A gyakorlati kiképzéshez *mindenik iskola mezei gazdaságot folytat*, melyhez rendelkezik kisebb-nagyobb területü földbirtokkal, gazdasági felszereléssel és cselédszemélyzettel.

A baróthi iskola gazdaságát 10 kataszter hold területen folytatja, melyet Baróth község ajándékozott haszonélvezeti joggal. E területből 1 és ½ hold a gazdasági épületek és udvar helyéül szolgál s így földmivelésre 8½ hold marad fenn, mely közvetlenül az iskolai épület mellett sík téren egy tagban feküdvén s jó talajvegyülettel bírván, gazdasági növénytermelésre elég alkalmas.

A sepsi-szent-györgyi iskola számára Háromszékmegye közönsége az általa kezelt iskolai alapból bérelt ki 12 évre egy birtokot, mely szintén egy tagban, a város közvetlen közelében, telkes része épen benn a városban fekszik. Ebből vetés alá 7 holdat mívelnek, a többi része kaszáló, gyümölcsös, konyhakert, luczernás és dohánytermő tábla, mely utóbbiak nem esnek a főtagba.

A gyergyó-alfalvi gazdasági intézet birtokterülete 28½ kat. hold. Ezt Alfalu községe 10 évre ingyen, azontúli időre pedig 150 forint örök haszonbér mellett adta az intézetnek. E terület az 1875-ben történt átadásig közlegelőnek használtatván, az első két év nagyobbára telkesítési munkálatokkal telt el.

A csik-szeredai iskolának a megye vásárolt egy 44.25 (1200 □ öles) hold területü birtokot, Csik-Martonfalva községének közvetlen közelében. Ez egy 5 hold területü beltelekre és ehez közel fekvő 39 hold külső tagra oszlik. Utóbbi, körül sánczolva, nyugati irányú szelid lejtőn fekszik. Talaja közép kötöttségü homokos agyag, televény és mészkeverékkel, mély termő réteggel.

A kalászosok a mívelés alatt lévő területnek 70, a takarmányfélék 20 és a kapásnövények 10%-át foglalják el.

Mindezen birtokokan zöld ugarral összekötött „hatosváltó forgó" gazdaság üzetik azért, mert a székelyföldön túlnyomóan otthonos háromnyomásos tiszta ugarú gabonatermelő forgóból legmegfelelőbb lenne a hatos váltóba való átmenet.

Mindenik gazdaságban egy hetedik kisebb tábla „*kisérleti terül*" szolgál, melyben rigai lenmaggal, különféle kalászosokkal és kapásnövényekkel stb. folytatnak kisérletet.

E gazdaságokban elért *növénytermelési* eredmény felől némi tájékozásul álljon itt a *csik-szeredai* iskolától nyert következő kimutatás.

Átlagos termés holdanként:

	Hectoliter	Métermázsa	Hány évi átlag?
Őszi búza	7.16	—	3
Őszi rozs	8.60	—	3
Őszi árpa	8.80	—	4
Zab	12.50	—	4
Tavasz-búza	5.10	—	2

	Hectoliter	Métermázsa	Hány évi átlag?
Magbükkönyöm	3.50	—	2
Burgonya	30.50	—	4
Bükkönyszéna	—	17.5	4
Réti széna	—	25.8	4
Takarmányrépa	—	100	3

A baróthi és s.-szentgyörgyi iskolák termelési eredménye, kedvezőbb talaj és égaljviszonyok mellett, ennél bizonyosan magasabb átlagot fog mutatni.

A kisérleteknek, valamint az összes gazdásági termelésnek eredményéről azonban még igen korai lenne itéletet mondanunk, mert mindnyájan még csak nehány év óta működnek, mely éveknek egy része az előmunkálatokra volt szükséges, más része alatt jöhetett terméketlen év, elemi csapás (pl. a sepsi-szentgyörgyit egymásután 3 éven át érte jégverés). S mindenesetre igaztalan és elhamarkodott volna a közvéleménytől is, ha ily rövid idő alatt csudás eredményeket nem látva, elitélné magát a meghonosítani kisérlett gazdasági rendszert, mely alapjában véve jónak bizonyult már mivelt népek hoszszu és sikeres gyakorlata által.

Teljesen méltánylandó tehát a mit *Buzogány* Áron a székely-egylet első évkönyvében ezen iskolákról mond: «Azt megengedem, sőt tudom — így szól ő — hogy ezen szakiskolák s különösen az azokhoz tartozó gyakorlati gazdaságok, most kezdetben még nem érték el teljes kifejlettségüket, még sok kívánni való van a mintaszerűségig. De ez a kezdet nehézségeinek, az alkalmazott vezetők tapasztalat-hiányának s a nép idegenkedésének minden új intézet irányában, tulajdonítható. A hézagok azonban lassanként pótoltatni s a hiányok tűnni fognak s így ezen intézetek czéljukat rövid időn elérik s bebizonyítandják, hogy lételük, példájuk s az azokban elérendő eredmények a székelyföld gazdasági viszonyainak javítására, a gazdálkodás jövedelmezőbbé tételére rendkívüli hatással leendnek.»

Ez alapon mindenesetre elvárjuk, hogy mikor az ideje eljött, sem a kisérleti, sem az átalános termelési eredmény felől nem fogják tájékozatlanul hagyni az érdeklődő közönséget. A *székely egylet* évkönyvei a legalkalmasabb közegül szolgálhatnak e végre, hol az adatok évről-évre összegyűjtve, nem fognak nyomtalanul elenyészni.

Hogy e gazdasági rendszert, mely nem csupán az intézetben tanuló ifjúság, de a külső gazdaközönség okulására is alapíttatott, menynyiben tartjuk helyesnek, e kérdésben utalnunk kell a földmívelési rendszer ismertetésénél és birálatánál részletezett nézeteinkre.

Arra nézve pedig, hogy Háromszék dús rónáin és Csíkmegye nyirkos hegyi talaján ugyanazon váltórendszer alapján tesznek kisérletet a mezőgazdaság javítására, ez úttal szintén nem alkalmazunk kritikát. Be-

várjuk majd az eredményt, a mely ha kedvező lesz, legalább nem rontottuk a hangulatot a siker elérhetésére, s ha kedvezőtlen, nem okolhatnak, hogy befolyása volt rá itéletünknek.

Azt föltétlenül ki kell jelentenünk, ha ismertetésünkből a nélkül is eléggé kiolvasható nem volna, hogy a gazdasági iskolákat s az általuk kitűzött czélt általában alig becsülheti valaki lelkesültebben mint mi.

Az *állattenyésztés* ilyen kis gazdaságnál nagyban nem folyhat, mert a takarmány is hiányzik hozzá, különösen miután itt a példa és a rendszer elveinek megfelelőleg *istállózást* követnek. Egy pár igavonó ökör, egy pár tenyésztehén, a gazdaságban nevelt borjuk és sertések képezik most egyelőre az állat-állományt, melyhez még majd juhok és méhek is járulnak.

A mi a gazdaság ez ágát illeti, volt alkalmunk ez intézetek közül a sepsi-szentgyörgyiben és csik-szeredaiban széttekinteni s mindkettőnek istállójában olyan magyarfaj tenyészteheneket és egy éves borjukat látni, a melyek díszét képezhetnék bármely nagyobb szabásu gazdaságnak is. A sertés-ólak elkülönítése, a gazdasági eszközökben való választékosság s a mindenekben uralkodó szép rend, tisztaság és csín mind ékesszólló hirdetői a mintagazdaságnak, melyben nem lehet okulás nélkül egyetlen lépést tenni s a távozó csak kellemes benyomásokat vihet magával.

Hogy a fából készült egyszerűbb gazdasági eszközök faragásában és előállításában is képeztetnek a növendékek, ez még életrevalóbbá és több oldalúvá teszi az intézményt és képzést.

Miután ezekben némi tájékozást nyujtottunk azon alapról, melyen az iskolák gazdasága nyugszik, és a növendékek elméleti kiképeztetéséről, — szólnunk kell még azok —

gyakorlati foglalkozásáról. E tekintetben egy közös rendszabály uralkodik, melyet a baróthi iskola első értesítvénye nyomán tanulságosnak látunk itt egész terjedelmében felvenni, a mint következik :

«A szakoktatás gyakorlati vezetését a szaktanító, mint gazdasági intéző viszi. Ő osztja és állítja be a növendékeket a munkába, ő gyakoroltatja be velök a műszaki kézfogásokat, s magyarázza meg nekik az egyes műveletek czélját; valamint az ő feladata azok előmenetele és erkölcsi magaviselete fölött is őrködni.

Ennek következtében :

a) az intézetbe fölvett növendékek az intézeti gazdaságban naponként előforduló mindennemű, az intéző szaktanító által számukra kijelölt munkálatokban résztvenni, s épen ezért a naponta történő rendelkezésekné! is kivétel nélkül jelen lenni kötelezteknek.

A növendékeknek az egyes munkákhoz való beosztásánál, úgy a munkaidő tartamát, mint a munka minőségét illetőleg az ifjak testi ereje, jövendő feladata s az intézet czélja mindenkor szem előtt tartandó.

b) Minden növendék tartozik egy az igazgató és a szaktanító által előírt alakban rovatozott „*munka-napló*"-t vezetni, melybe a gazdaságban naponként foglalkoztatott igásfogatok és cselédek s kézi munkások számának bejegyezve, s a naponta végbevitt munkálatoknak részletesen felsorolva kell lenni. Ezen munka-naplót a szaktanító, mint a gazdaság intézője, havonként egyszer átnézi, s annak vezetésére vonatkozó véleményét, a szükséges felvilágosítással együtt belejegyzi s egyszersmind láttamozza.

c) A munka-naplón kívül, a növendékek „*üzletriteli*" jegyzőkönyvet is tartoznak vezetni, a gazdaságban találtató különféle növényeknek az év folytán való művelése, gondozása s az egyes mívelési ágaknak haszonvétele és termés eredményeiről. Ezen jegyzőkönyvbe pl. a szántóföldeket illetőleg minden egyes tábla vagy részlet térrajzának bele kell vezetve lennie, feltűntetésével annak, hogy minden évben, mely és hányad részébe mi volt vetve; továbbá fel kell jegyezve lenni az illető táblán folytatott vetésforgásnak valamint annak is. hogy mily mívelés- és trágyázásban részesült az, s végre, hogy milyen volt rajta a termés, és pedig a gabonafajokból kalangya számra s a takarmányféléből súlymértékre nézve. Az ekként följegyzett tapasztalati adatok azután különféle kiszámítások alapjául szolgálnak. Végre

d) egy külön füzetke arra szolgál, hogy abba a növendékek az egyes munkálatok czélja, egyes növények termelése körüli fogások, gépek haszonvétele s mikénti alkalmazásáról stb. a gazdasági intéző által tartott magyarázatokat, értekezéseket emlékükből belevezessék, s egyes kirándulások alkalmával szerzett tapasztalataikat abba belejegyezzék.

Ezen füzetkét, valamint az épen érintett jegyzőkönyvet is az intéző legalább havonként egyszer átnézi, s véleményét ezeknek vitelére vonatkozólag is bejegyzi.

e) A napló rovatait a növendékek, a munkából este hazatérve, naponként kötelesek kitölteni; a jegyzőkönyvbe tartozó adatok bevezetése s a füzetkébe tartozók fogalmazása ellenben oly napokon történik, midőn esőzések vagy más oknál fogva a növendékeket egyébként eléggé elfoglalni nem lehet.

f) A növendékek kötelesek minden vasárnap délelőtt, a kitűzött órában, tantermökben megjelenni, hol az igazgató és gazdasági intéző számba veszik a mult héten történteket és egyszersmind tervet készítnek a jövő heti teendőket illetőleg.

2. *Napi szolgálat.* A gyakorlati szakosztály növendékei, a szükséges gazdasági segédkezéseken kívül, naponként felváltva még a *felügyeleti szolgálatok* teljesítésére is köteleztetnek. Ezek szerént:

a) köteles a napi szolgálatot teljesítő növendék a naposságot megelőző este az intézőtől a napi rendelkezést átvenni, s azt a IV-dik osztály-

ban e czélra kifüggesztett táblára kiírni ; köteles a meghatározott időben fölkelni s egyuttal a rendezésben netalán szükséges változtatás vagy egyéb rendeletek átvétele végett magát a gazdasági intézőnél jelenteni ; a napi rendelkezést az e czélra előírt naplóba bevezetni, és azt két példányban leírva, egyiket az igazgatónak kézbesítni, a másikat pedig a tanácskozási teremben letenni ; naponta háromszor : reggel, délben és este az időjárás minden tényezőinak folytonosan figyelemmel kisérése tekintetéből vezetett napló (légtüneti észleletek) rovatait kitölteni, s azt az intéző szaktanítónak bemutatni ; végre, az étkezési órákat kivéve, egész nap (ideértve a vasár- és ünnepnapokat is) a netalán előfordulható rendeletek átvétele végett folytonosan az intézetben kell tartózkodnia.

b) Tekintettel az intézet kis gazdaságára, egy növendék naponta fölváltva az intézethez tartozó állatok felett való felügyelettel van megbízva. E felügyelők kötelessége a következőkben van körvonalozva :

aa) Az illető növendék köteles minden étetés és itatásnál, valamint a fejésnél is jelen lenni ; a tejet minden egyes tehén után megmérni, s a menynyiséget e czélból vezetett naplóba bevezetni ; a tejet a vevők között kimérni, erről jegyzetet vezetni, s ezt a bevett pénzzel együtt az intézőnek minden este átszolgáltatni. Továbbá köteles az etetésnél arra ügyelni, hogy az intézet gazdaságához tartozó állatok, a számukra kiszabott adagokat megkapják. Ezeket a cselédek apró részletekben rakják a marhák elé.

bb) Felügyel az istállókban felgyült trágyának rendes időben leendő kitakarítására, s ennek a trágyatelepen való szabályos elteregetésére és arra, hogy az állatok naponta megtisztíttassanak, hogy a fejő edények mindenkor tisztán tartassanak ; nemkülönben a mint legkisebb változást vesz észre valamelyik állatnál, vagy a cseléd részéről bármi hanyagságot azonnal bejelenteni tartozik. Nyáron át köteles arra is ügyelni, hogy a legelő marhák mindig idejekorán hajtassanak ki a legelőre.

cc) A fennebbieken kivül ügyelnie kell arra, hogy a cselédek rendes időben befogjanak s munkába álljanak, s az è részben vagy bármi tekintetben netalán előforduló mulasztást bejelenteni kötelessége. Ide tartozik továbbá a sertésólban és méhszinben való felügyelet is. Köteles szigorúan felügyelni, hogy minden e tekintetben kiadott rendelet pontosan teljesíttessék.

dd) A juhok számára az intéző által megállapított takarmány-részletek átvételénél, nemkülönben az etetésnél is jelenlenni köteles, hogy az etetés rendes folyamát figyelemmel kisérhesse s a takarmány pazarlását meggátolja. Bárányozáskor a naponta ellett bárányokat számbaveszi s azokat megjegyzi ; végül az intézet gazdaságában lévő állatok kóresetét vagy azok elhullását az intéző szaktanítónak minden előforduló esetben azonnal bejelenti.

c) Hetenként fölváltva egy növendék *(raktárnok)* a magtár-, gép- s eszközraktárak felügyeletével van megbízva, s kötelességévé téve : hogy az

előbbi raktárnoktól a kezelésére bízott eszközöket és szerszámokat szombaton délután leltár szerint átvegye s átadja; ezeket naponkénti névszerinti jegyzék mellett a növendékeknek, cselédek vagy napszámosok használatára kiadja, este számbavegye, s napközben a netalán hasznavehetetlenné vált vagy elveszett szerszámokról az intézőnél azonnal jelentést tegyen.

d) Ugyanazon növendék köteles az állatok etetésére szükségelt heti adagot a magtárból jegyzék szerint kivenni, s azt naponkint a megállapított időben és adagokban az állatoknak kiszolgáltatni s a hét végén ezen kiadásokról szóló jegyzéknek egyik példányát az igazgatónak, másikat az intézőnek átadni.

e) Az intézeti kert és faiskolában való segédkezésül szintén köteles egy növendék fölváltva jelen lenni, kinek kötelessége a kerti eszközöket rendben tartani, azokat az eszközraktárból kivenni és viszszaszállítani; az intéző rendelkezéseit pontosan teljesíteni, s arról esténként beszámolni; a kerti munkára kirendelt többi növendékkel foglalkozni s azok viseletét figyelemmel kisérni és a rendetlenkedőket vagy hanyagokat az intézőnekfeljelenteni.

f) A gyakorlati szakosztály növendékeinek előírt tantárgyak, s az előadási órák mily időszakban való megtartását illetőleg a körülmények szerint az igazgató és intéző szaktanító intézkedik.»

Azon általános érdeklődés és méltó reménykedés, mely a közönség figyelmét ez intézetekre irányozza, kivánatossá teszi, hogy minden oldalról megismerjük azok működését s alapos kútfők nyomán szerezzünk róluk értesülést. E czélból közöljük itt egyikök óratervét is, melylyel a többieké is többé-kevésbbé megegyezik, hogy kitűnjék: mikép tudják a gazda legbecsesebb kincsét, az időt az elméleti és gyakorlati képzés czéljaira arányosan és czélszerűen megosztani és fölhasználni.

A felső népiskola gazdasági szakosztályának óraterve:

a) a téli félévre.

Dél- előtt	Dél- után	Hétfő	Kedd	Szerda	Csötörtök	Péntek	Szombat
6—7		Takarmányozás és állatgondozás					
7—8		Előkészület az előadásra					
8—9		Erdészet	Növénytermelés	Erdészet	Állattenyésztés	Gazdasági üzlettan	Növénytermelés
9—10		Állattenyésztés	Gazdasági üzlettan	Mezei rendőri törvény	Fatenyésztés	Erdészet	Gazdasági üzlettan
10—12		Gazdasági gyakorlatok					Állatgyógyászat
	2—3	Test- és fegyvergyakorlat	Erdészeti kirándulás	Nemzetgazdaság	Erdészet	Erdészeti kirándulás	Gazdasági gyakorlat
	3—4	Gazdasági gyakorlat		Gazdasági gyakorlatok			
	4—5	Takarmányozás és állatgondozás					

Jegyzet. A délelőtti gyakorlati órák a szerént, mint a gazdasági munka-viszonyok engedik, elméletiekre is fordíttatnak.

Óraterv

b) a nyári félévre.

Dél- előtt	Dél- után	Hétfő	Kedd	Szerda	Csötörtök	Péntek	Szombat
5—6		Takarmányozás és állatgondozás					
6—7		Munkára készülődés					
7—12		Gazdasági és kertészeti gyakorlatok					
	2—3	Fegyver-gyakorlat	Gazdasági és				Torna- és fegyvergyak.
	3—6	Kertészeti gyakorlatok					

Az itt adott óratervek közül különösen az utóbbihoz föltétlenül ragaszkodni nem mindig lehet. Ha a mezei munkára egyátalán alkalmatlan az idő, akkor az elméleti foglalkozásra használtatik fel.

Hátra van még, hogy ez iskolák feladatának és működésének e lehető tárgyhű ismertetése után szóljunk egy pár szót azok fenntartásáról és statisztikai viszonyairól is.

A székelyföldi felső-népiskolákat a megye, illetőleg község (Baróth és Alfalu) és a kormány közösen tartja fenn. A mint már is láttuk, amazoktól nyerik a gazdasági területeket, ezeken kívül az intézeti tan- s részben tanítói lakhelyiségeket. A baróthinál az intézeti helyiség most építtetett 8000 forinton, melyből öt ezeret az állampénztár, hármat Baróth községe hordozott.

Míg a többiek közül az alfalvi azon kivételt képezi, hogy egyebekben tisztán államköltségen tartatik fenn, addig a más háromnál a megyék hordozzák a pénzügyi rovatban megismertetett iskolai alapjaikból a gazdaság felszerelését, fenntartását és az iskolaszék által választott tanítók fizetését, az állampénztár pedig a vallás és közoktatási miniszter által kinevezett igazgató és gazdasági szaktanító fizetését. A tanítói kar rendesen öt tagból és a hitoktatókból áll. Csík-Szeredában ezeken kívül még egy esztergályos is van alkalmazva, ki az ifjakat e házi iparban oktatja, s ezért 360 forintot húz a megyei iskolai alapból.

A tanítói fizetések — lakáson kívül — 7—900 forintig terjednek.

A megyék évi kiadása három ezer forintig is felemelkedett eddigelé egy-egy iskolánál, miután fölszerelésre, állatállományra a kezdő években többet kellett költekezni. Ez összegből azonban a gazdaság már eddigelé is behozott mintegy 5—700 forintot.

Hogy a kiadás ezentúl évről-évre csökkenni és a bevétel fokozódni fog, az a gazdaság fejlődéséből önként következik és bizton remélhető.

Az állampénztár kiadása, a felszerelésre adott ezer forintnyi segélyen kívül, a szerént, a mint 2 vagy több tanítót fizet s koronként más subventiót is ád, 2 és 5 ezer forint között mozog évenként egy-egy intézetnél.

Ösztöndíj a tanulók számára a baróthi és sepsi-szentgyörgyi iskolánál csak egy-egy 20 forintos van, Háromszékmegye által az iskolai alapból „*Deák Ferencz ösztöndíj*" czímen alapítva. Ezen kívül Baróthon és Csík-Szeredában a negyedik osztály növendékei az intézetben ingyen szállást s utóbbi helyen e mellett világítást és fűtést is nyernek.

A csík-szeredai és gyergyó-alfalvi iskolák számára 80 darab 50 forintos ösztöndíjt alapított Csíkmegye közönsége a megyei nevelési alapból. Ez ösztöndíjakból az első iskola 53, a második 27 darabot élvez.

Szakkönyvtár szervezésének és más *taneszközökkel*, *gyűjteményekkel* való felszerelésnek az alapja kellően meg van vetve mindenik iskolánál, s a tanítói kar ezek gyarapítására kellő buzgalmat és lelkesedést fejt ki mindenütt, a mi szakértelmének és ügyszeretetének mindenesetre igen szép bizonyítványa.

A növendékek létszáma volt

	1872—3-ban		1873—4-ban		1874—5-ben		1875—6-ben		1876—7-ben		1877—8-ban	
	összesen	a szakosztályban	összesen	a szakosztályban	összesen	a szakosztályban	összesen	a szakosztályban	összesen	a szakosztályban	összesen	a szakosztályban
Baróth	70	—	66	—	61	—	45	7	43	6	37	9
Sepsi-Sz.-György-gyön	27	—	42	—	53	—	59	3	64	3	52	1
Csík-Szeredában	69*	—	68	20	62	16	41	5	54	8	48	13
Gy.-Alfaluban ...	39	—	47	—	61	—	68	16	59	9	61	12
Összesen	205	—	223	20	237	16	213	31	220	26	198	35

A mi a létszámot illeti, azzal a három alsó osztályban igen, de a szakosztályban nem lehetünk megelégedve. Különösen a sepsi-szentgyörgyinél mutatkozik nagy részvétlenség. Pedig Háromszékmegye ezen vidékének élénk mezőgazdasága épen az ellenkezőt tételezné föl.

E jelenségről azonban, valamint lehető okairól és orvoslásáról hátrább az *észrevételek* rovatában fogunk bővebben szólani.

b) **Ipartanfolyamu felső-népiskolák.** Ilyen szorosabb értelemben egy van t. i. a *kézdi-vásárhelgi*, melyet épen úgy, mint a fennismertetett felsőnépiskolákat, a megye és az állam közösen tartanak fenn. Utóbbi fizeti az általa kinevezett tanítókat, a megye adja a szállást és fenntartási egyéb költségeket.

A tanfolyam négy évre terjed, a *negyedik év képezvén az ipari tanfolyamot.*

* A csík-szeredai iskola 1870—1-ben nyittatott meg, s az első évben 27, a másodikban 47 növendéke volt.

Az iskola czélja, mint *Buzogány* Áron írja az, «hogy ott a növendékek az eleminél magasabb általános míveltséget nyervén, az *utolsó évben megtanúlják mindazon* **elméleti szakismereteket,** melyekre a növendéknek szüksége van a végre, hogy belőle idővel necsak tudatlan zugmesterember, hanem értelmes iparos polgár váljék, olyan, a ki üzletének gyarapítására s szélesebb kihatására számításokat tenni és a vidéki viszonyokat felhasználni képes legyen.» E tanfolyamnak tehát «fontos feladata abban áll, hogy a székely iparosnak sülyedtségét emelje, a képződő iparos osztályba általános és szakmíveltséget vigyen be s képesítse őket arra, hogy mesterségüket az idő s körülmények kivánalmaihoz képest finomítsák, tökéletesíthessék, üzleti számításokat s összeköttetéseket tehessenek; szóval hogy üzletük szempontjából az adott viszonyok uraivá s ne szolgáivá legyenek».

Lássuk mit tesznek e valóban szép és üdvös czél érdekében? mivel foglalkoznak s menynyiben közelítik meg azt?

Az alsó három osztály megegyezik minden, a népoktatási törvény alapján szervezett felső-népiskolával. Ezt tehát csak anynyi összeköttetésben áll a szaktanfolyammal, mint többé-kevésbé akármelyik felsőbb iskolának három alsó osztálya, t. i. az általános ismeretek és mívelődés tekintetében előkészít.

A negyedik évi tanfolyamon *szakfoglalkozás* foly, még pedig *elméleti* és *gyakorlati*. Az elméleti oktatásra nézve irányadó a vallás- és közoktatásügyi miniszterium által az ipar-szakosztályú felső-népiskolák számára kiadott tanterv. Tanítanak: 1. *nemzetgazdaságtant*, 2. *ipartant*, 3. *rajzolást*, 4. *üzleti fogalmazást* és *iparos könyvvitelt*. Ezenkivül meglátogatják a szakosztály növendékei koronként a helyben létező gyárakat és műhelyeket, hogy a mit az intézetben az iparról elméletileg tanulnak, azt a gyakorlatban is lássák. Ezen excursiok akkor és anynyiszor tartatnak a mikor és a hányszor a technologiai előadások megérthetésére szükségeseknek mutatkoznak.

Ez nagyjában az elméleti képzés tárgya és iránya.

A *gyakorlati szakoktatás* a *kefekötés*, *műl-kosárfonás* és *műfaragás* tanításából áll. A két első a szakosztály növendékein kivül kiterjesztetik még a harmadik osztályosokra is, részint azért, hogy mire ezek a negyedik osztályba jutnak, némi kézügyességet sajátítsanak el és ott annál többre haladhassanak, részint pedig azért, mert a negyedik osztály nagyon néptelen lévén, ha csak e tanfolyamon lévők taníttatnának, igen kevés növendék nyerne a nevezett iparágakban gyakorlati kiképzést.

A két első iparágat egy helybeli felső-népiskolai tanító tanította*) ez ideig, ki azt Somorján sajátította volt el. 187$^{6}/_{7}$-ben a kefekötést 12 tanuló

* *Földes* József, meghalt 1878. juliusában.

tanulta, kik együtt 220 darab kefét készítettek, melyeket részint az intézetből árusítottak el, részint pedig helybeli kereskedésekben.

A *műfaragást* még csak harmadik év óta tanítja egy külföldi mester. Az eredménytől ily rövid idő alatt annál kevésbé mondhatunk véleményt, mert a tanító, általunk alig helyeselhető tanmódszer szerént, három éven át csupán a műszaki rajzban oktatja a növendékeket s a faragás kizárólag a negyedik évre marad. Hátrább kifejtjük erre nézve kifogásunkat. Maga a tanító különben kitüntető elismerést aratott műveivel a kolozsvári műtárlaton, 187⁷/₈-ban.

Ez iskolát is, mint az ismertetett többi felső-népiskolákat, 187²/₃-ban nyitották meg, s azóta iskolai évenként a következő számú tanítványai voltak: 28, 19, 35, 40, 43, 60.

Szaktanfolyamát nem igen látogatják. Egyetlen 20 forintos „*Deák Ferencz ösztöndíja*“ van, Háromszékmegye iskolai alapjából.

A hoszszufalusi fametsző tanműhely ámbár a székely törvényhatóságok határain kívül, de akár a földrajzi elhelyezést, akár a székely csángók nemzetiségi érdekeit tekintsük, akár azon könnyü módot, melyen a székely ifjak ottan kiképeztetést nyerhetnek: egyaránt a székely érdekek szolgálatában állónak kell itélnünk azon intézetet. S miféle érdekről van itt szó? A megélhetésnek, egy tisztességes és biztos kenyérkeresésnek érdekéről, egy kiválóan *székely-iparról*.

Mint a legtöbb hegyi nép, a melyben tevékenységi ösztön, leleményesség és nemesbíthető ízlés van, úgy a székely is örökölt hajlamot tanúsít a faragás iránt. A házi ipar ismertetésénél felvolt sorolva nagyjában, mi mindent farag fából a székely, házi bútorai, gazdasági eszközei, építkezési ékítményei mily sokféle alakban hirdetik talentumát, s különösen számos híres és ismert naturálistái a hivatottság teremtő szellemét! És itt nemcsak sporadice, itt-ott felmerülő jelenségről van szó: *az egész nép birja azon ügyességet és hajlamot, hogy ha kell és alkalom adatik rá, mind faragóiparossá váljék!* Különösen fölismerte e nép, a faragásban amaz előnyt is, mely azt némely más iparágaktól a látás, tapintás és szaglás szervére egyaránt kellemesen ható tisztasága által külömbözteti meg.

Ha a tehetségeket osztogató gondviselés által adott ezen előnyhöz a természet által ép oly bőven nyújtott, de a műfeldolgozás által még alig-alig értékesített anyagot veszszük: a faragó-ipar megindításának első és mindenesetre főfontosságú feltételei ezekben készen állanak előttünk.

S mit szóljunk e kifejlesztendő ipar jövőjéről, piaczáról?! Hát mit látunk Európában? Azt, hogy egy pár hegyi vidék s egy pár iparváros százezer kéznek ád műfaragászati foglalkozást a leghaszontalanabb gyermekjátékok, könnyen előállítható sétabotok, szivarszipkák, dugatytyuk

stb. készítésétől egészen a szobrászati műtökélylyel bíró dísz-, ékítmény- és fényűzési faragványokig. S ez iparczikkek Európa és Amérika leggazdagabb piaczairól ama százezereknek kenyeret és a jóllét egyéb eszközeit juttatják cserébe. Előttünk se egészen ismeretlen *Nürnbergnek* és *Brienznek* iparterméke. A nagy árúforgalomnak szélső hullámai nálunk is leraknak azokból koronként, cserébe fogadván érte azt, a mi nekünk is legszűkebb, *több mint egy millió forintot évenként.*

Van azonban a világforgalomban még meghódítatlan piacz is, s ha sikerül tehetségeinket korán meghódoltatnunk az ipar hajlékaiban, Kelet piacza e téren még mindig biztosan a miénk lehet. Alig van tehát előttünk kecsegtetőbb és biztosabb számítás, mint az, a mely a műfaragásban új ipart és új keresetforrást akar nyitni a székelységnek. Ezért hőn és tisztelettel üdvözöljük a közoktatási kormányt, hogy a hoszszúfalusi felső-népiskola szervezésével és fenntartásával az első komoly lépést tette s ezáltal irányt jelölt ama czél felé!

Ez iskolának derék műfaragó tanítója, *Kupcsai* János, a ki egyszersmind Münchenben hoszszabb ideig foglalkozott szobrász is, magával ragadó lelkesültsége, tevékeny szelleme, a műtökély magas fokán álló képzettsége és kitünő tanmódszere által bámulatos előhaladást mutatott fel tanítványaival, kik közt a *székely-egyletnek* is ösztöndíjasai vannak. A mult év végén Kolozsvártt rendezett ipar-műtörténelmi kiállításon a legnagyobb dicséretek halmoztattak tanító és tanítványok műveire egyaránt, s ha egyátalán hangzott valami kifogás ellenök, az is részben csak elismerést tartalmaz, hogy t. i. ily nagy gonddal és műtökélylyel dolgozott czikkek az azoknak megfelelő magasabb áraknál fogva nehezen fognak piaczot hódítani. Ez aggodalom azonban indokolatlan. Jézus mondotta volt: «az én atyám házában több hajlékok vannak». A műipar hajléka is többféle kell hogy legyen. A hoszszufalusiból, igaz, egy hajlékba, illetőleg piaczra kevesebb fog bejutni, mint a gyermekjátékokból; de az is igaz, hogy előállításuk nehezebb lévén, azok a gyárak özönével nem is fogják elárasztathatni a piaczot. A mely tér ennek a számára fennáll, azt egyéb el nem foglalhatja, mert a piacz igényei nem szorítkoznak csupán gyermekjátékokra. S ha a nemzetnek e téren kilátásai vannak, gondoskodjék, hogy az ipartermelés több oldalu legyen. Épen azért kivánatos, hogy míg a hoszszúfalusi ipar megkezdett útján tovább halad, addig a k.-vásárhelyi valamely más irányt cultiváljon.

A hoszszúfalusi felső-népiskolát nemcsak tanuló ifjúság látogatja kellő mértékben, hanem még helybeli felnőttek is járnak be az intézetbe a műfaragás tanulására. Átalában a művezető mind az iskolában, tanítása által, mind a közönség előtt, szép műveivel, minőket megrendelésre már többeket állított elé, pl. a helybeli gör. kath. templomban egy két ezer

forintos oltárt, több helyre szószék fölé való koronát stb. igen megkedveltette ez ipart. S maga a hely Brassóhoz és általa Romániához, az előpataki, tusnádi stb. kiválóan látogatott fürdőhez oly kedvezően közel fekszik, hogy lehetetlen akkora életrevalóság mellett, a mekkorát azon iskolánál tapasztalunk, biztos piaczokat nem hódítani a termelés számára.

c) **Iparoktatás másféle iskolákban.** A már ismertetett csík-szeredai és gy.-alfalvi felső-népiskolákban tétettek némi kisérletek az *eszterga munkákkal*, s az a nehány darab, melyet ottani növendékek kezéből láttunk, arról győzött meg, hogy a foglalkozás, mely sem hoszszas tanulmányozást, sem költséges felszerelést nem igényel, mindenesetre figyelmet érdemel.

Hasonlóan állunk a *veszszőfonással* a székely tanítóképezdében, hol azt eddig egy helybeli iparos tanitotta, jelenleg pedig egy, a nagy-szombati tanműhelyben kiképzett tanitó vezeti, minek alapján teljes reménynyel lehetünk annak felvirágzása iránt.

Ugyancsak a *székely tanítóképezdében* kezdetét vette a *műfaragás* is. A *székely közgazdasági és közmivelődési egylet* segélyezése mellett t. i. egy háromszéki ifjú, névszerint *Péter* Ferencz, ki a műasztalosságban Németország és Svájcz jelesebb városaiban kitünő előhaladást tanusított, átment a svájczi műfaragászat virágzó hazájába Brienzbe s ott e művészetet másfél év alatt a legjobb műhelyekben elsajátitván, viszszatért hazájába s ennek fővárosában műveit a székely-egylet központi választmányának és a közoktatási miniszteriumnak bemutatván, szolgálatát a közügy érdekében felajánlotta. Erre a közoktatási miniszter — 1878. márcziusban — ideiglenes minőségben és díjjazással a nevezett tanítóképezdéhez küldötte, hogy az iskolai év hátralévő részében a képezdei növendékek oktatásával próbát tegyen. A próba az idő rövidsége mellett is oly kedvező reményre jogosított, hogy annak nyomán egy felterjesztésben arra kértük a minisztert, állandósítaná az intézetnél nevezett iparost, mint műfaragó-tanítót. Ez emlékirat indokai közül álljanak itt a következők:

«Az iparnak, értve a házi ipart különösen a nép között leendő terjesztése és tökéletesítése végett napjainkban leginkább a néptanítók felé fordúlt a közvélemény tekintete. Excellentiád bölcs vezetése alatt álló közoktatási kormányunk is hódolni látszik e véleménynek, midőn az állami tanítóképezdéknél egy- vagy más háziipar meghonosítását eszközli.»

«Alólírt tisztelettel hajlik meg e törekvés előtt, nem azért, mintha az útat föltétlenül a legjobbnak és egyedülinek tartaná a nevezett czélra, hanem, mert míg ezáltal igen tisztességes mellékkeresetre képesíttetnek a tanítók, addig helyen-helyen kétségkivül az iparos foglalkozás terjesztésére és némely iparágnak tökélyesbitésere is jótékonyan folyhatnak bé, s ügyes és jóravaló ipari erőknek adhatnak irányt a szakszerü

iparpálya felé. Mind a két czél olyan, mely megérdemli a figyelmet és áldozatot.»

«Péter Ferencz alkalmas pontnak véli Székely-Kereszturt arra nézve, hogy ott a *műasztalosságban* magán üzletet nyisson és *műhelyt alapitson.* Helyi fogyasztásra nem sokat számit ugyan, de nagykiterjedésü vidék kinálkozik piaczul, melynek városain, valamint Moldva-Oláhországban biztos reménye van bizományosokat nyerni az üzlethez.»

«Az anyag helyben és vidékünkön csaknem kimeríthetetlen bőségben van, és senki által fel nem dolgoztatván, olcsón szerezhető be.»

«A héjasfalvi vasuti állomás innen háromnegyed órányira fekszik s igen könnyüvé teszi az iparczikkeknek raktárakba való szállítását.»

«Magánüzlete mellett, egy az intézet által berendezendő tanhelyiségben, nemcsak könnyen és czélszerüen oktathatná a vállalkozó növendékeket a műmetszésben, hanem azok előhaladása szerint, *üzletében értékesiteni is tudná czikkeiket*".

«Excellentiád pedig a tanitásért adandó díjjazás által, a kiképzett műmetsző néptanitókban nemcsak toborzókat teremtene a székelyföldön ezen ide annyira találó iparnak, hanem egyszersmind megérdemlett segélyt nyujtana Péter Ferencznek is arra, hogy erőteljes vállalat által olyan üzletet és ipari központot alapíthasson, mely általa, mint magánvállalkozó által is alkalmazandó és nevelendő iparos segédek közvetitésével lassankint gyürüzetet vonna maga körül e szép jövőjü ipar terén. *Oly szerencsés összekapcsolása lenne ez az iskolai iparoktatásnak az ipar gyakorlati üzésével, melytől a legjobb sikert méltán várhatnók*".

«Az intézetre, illetőleg állami pénztárra nehezedő kiadások nagymérvüek épen nem lennének, miután az eszközöket a növendékeknek meg kellene váltaniok, hogy azokat magukkal vivén, a műmetszést azután is folytathassák. Egyedül a dijjazás maradna fenn állandó és tényleges kiadásnak. Ez pedig egyfelől a növendékek kiképeztetésében, másfelől az iparnak üzletszerü gyors és praktikus meghonositásában, nemzetgazdasági tekintetben dús kamatokat biztosítana.»

E felterjesztés indokai alapján *Péter* Ferenczet a miniszter mérsékelt díjjazás mellett a műfaragásban való oktatással bízta meg a sz.-kereszturi tanitóképezdében s e munka ottan az 1878—9-dik iskolai év elején el is kezdődött.

Ezt mi a legszerencsésebb iránynak tartjuk minden eddigi iparoktatási szervezésben. Az iskolai iparoktatás t. i. azon hátrányban szenved, hogy az iskola a maga iparával üzletet csinálni nehezen tud. Hiányzik benne az a mozgás, a mit az iparnak az egyéni érdek rugói szoktak kölcsönözni. Az üzletben túlnyomó a személyes jelleg, mit az iskolai felelősség, számadási kötelezettség, befektetés és haszon ellenőrzése, repartiálása

s több ilyen nyüglök egy művezető vállain, nemcsak hogy nem fejlesztenek, de teljesen megsemmisítenek. Szóval az *iskolai oktatásban lehetséges a legszebb műszaki siker teljes üzleti eredmény nélkül.* Sőt félő, nehogy a viszásság sok jóravaló törekvésünket megbénítsa, hatástalanná tegye.

A székely-kereszturi kezdeményezésnél e hátrány és a lehető veszély már alapjában ki van kerülve. Miről van itt ugyanis szó? Egy jól képzett derék műfaragó a műasztalosságban egy magán műhelyet alapít, felszereli azt gépekkel, biztosítja magát anyaggal és emberi munkaerővel, melyet tetszése szerint fog magának idomítani. Körülnézett az országban és annak határain túl s úgy látja, hogy bizonyos műasztalos, műfaragászati iparczikkeknek piaczot képes szerezni s készleteivel üzleletet alapítani. Tehetsége, befektetendő tőkécskéje, ügyessége meg van. Ehhez még csak szerencse kell! Azt kérdik tőle: hol indítod meg a munkát? A hol a legtöbb előnyök kinálkoznak, feleli ő. Most a közoktatási miniszter azt mondja: 500 forint díjjazást adok, ha a székely-kereszturi képezde mellett nyitasz műhelyt s ottan hetenként egy pár délután oktatod a műfaragásban az intézet növendékeit. Ez már határozott előny egy kezdő vállalkozónak. Sőt továbbiak is vannak. Értelmes, rajzoktatásban részesült növendékeket nem lesz nehéz csakhamar anynyira vinni, hogy faragványaikat az üzletben felhasználni, értékesíteni lehessen. Ez a tanulókra ingerül szolgál, a vállalkozónak termelési erejét fokozza. Az intézet vállalatba, üzletbe nem elegyedik, semmit nem koczkáztat, *de oly erőt és támogatást kölcsönöz egy jóravaló magán-iparnak, miáltal az életerős, virágzó fókussá válhatik s áldásait kiterjesztheti egy egész vidékre s irányt és iskolát teremt iparéletünkben.*

Szövészeti tanműhely. Ilyet a háromszéki «Házi ipart és ipari oktatást terjesztő egyesület» alapitott Sepsi-Szt-Györgyön. Ez kapcsolatban áll a fonóda eszméjével, melyről az ipar ismertetésénél volt szó, s mely okvetlenül föl is tételezi a szövő székek működését. Nagyon helyesen cselekedett tehát ama buzgó egyesület, ha nem állván hatalmában egyszerre egész tervét létrehozni, azt részletenként kezdette megvalósítani. Ma egy talpalatnyi tért hódit meg ez által, holnap egy másodikat, aztán egy harmadikat s így tovább, míg azon veszi észre, hogy alkotásainak egy egész lánczolata van, melynek egyes részei kölcsönösen tartják fenn egymást s folynak be egymás erősbitésére.

A munka a tanmühelyben 6 szövőszéken és 20 növendékkel 1878 márczius havában indúlt meg. A tanfolyam öt hóra terjed s a tanonczok többnyire háromszéki ifjak, kik vagy maguk vagy községeik költségén tanulnak. Jelenleg a második tanfolyamon 14 növendék van.

Az első csoportban kiképzettek közül három már saját szövőszékén dolgozik (ilyen szövőszékek 25—30 forinton állíthatók elő), kettő pedig a

tanműhelybe állandó munkásnak van felvéve. A többiek közül is nehányan már készíttetik a szövőszéket Sepsi-Szt-Györgyön.

Az előállítandó szövetek többfélék, u. m. asztaltakarók, szőnyegek, női ruhakelmék, vásznak és gyapju női kendők. Az abroszt, asztal- és törülközőkendőt szövő gépek most indíttatnak mozgásba. A készítmények jók, olcsók és piaczosok. A miniszteriumhoz bemutatott példányok annyira megnyerték a miniszter tetszését, hogy ő hivatalos nyilatkozatban adta tudtul elismerését, buzdítván az egyletet, hogy mentől nagyobb körben tegye ismertté ipartermékeit.

A műhely élén, mint igazgató, a szászországi hires fonódákban és szövőműhelyekben kiképzett *Binder* Lajos gépészmérnök áll, az állampénztár által nyujtott fizetésért, ki, ha kellő támogatásban részesül, e téren hivatva van virágzó ipart s általa jóllétet teremteni Háromszékmegyében s közvetve talán az egész székelyföldön is.

Ugyanezen egylet most indította meg a *lenkikészitést gőzáztatással* — Sepsi-Szt-Györgyön.

A tanműhely fölszerelése a 7600 forintot tevő *Zimmermann*-alapból eszközöltetett.

A 6 drb szövőszéken kivül van benne egy *kártya-ütő* és vágó, két *asztalnemü-szövő-* és egy *kötőgép*. Ezekre összesen mintegy 3000 forint adatott ki. Ezen kivül a *lenkikészitő* és *gőzáztató-gépre* 1500 frt.

Eddigelé 150 métermázsa lenet váltott be az egylet, mázsáját 5—6 forinton. Minthogy Háromszékmegyében egy holdon 17—19 métermázsa len terem s még a magja is kivehető, a termelés elég jövedelmezőnek igérkezik.

Az egyletnek községek és magánosok által tett alapítványokban 19,000 frt tőkéje van, mely után az alapítóktól 5%-ot vesz be, ezen kívül évdíjakból 700 forintot, úgy, hogy ezekből 1650 forint elkölthető évi jövedelemmel rendelkezik.

4. Polgári iskolák.

Az ország területén létező 31 polgári fiu-iskolából kettő esik a székelyföldre, egyik a *maros-vásárhelyi*, másik a *gyergyó-szt-miklósi*. Az elsőt egészen a város tartja fenn, a második állami segélyben is részesül.

Ez utóbbi négy év óta áll fenn, s jelenleg ötödik osztálya is beállott. Tanárainak létszáma 6, kik közül az igazgatónak és rajztanárnak fizetését és illetményeit, 2200 forintban, az állampénztár hordozza, miért a kinevezési jog természetesen a közoktatási minisztert illeti. A megyétől 1400 forint évi segélyt nyer az intézet. Egyéb kiadásait a város hordozza.

A tanulók létszáma az 1877—8-dik iskolai évben, három osztály-

ban 45 volt, kik közül 30 helybeli, 15 vidéki; 44 római katholikus, 1 ágostai hitvallású. Tandíj alól felmentés, tan- és irószerekben s jutalomdijakban való részeltetés által 480 forint 25 krt érő segély nyújtatott a növendékeknek azon évben.

Taneszközeinek 3 év alatt gyarapodása a következő értékeket képviseli: *a)* szám-, mértan-, rajz- és szépirásnál 391 frt 44 kr; *b)* természetrajziaknál 275 frt 70 kr.; *c)* természettannál 279 frt 75 kr.; *d)* vegytannál 61 frt; *e)* földrajznál 145 frt 70 kr.; *f)* a könyvtárnál 176 frt 26 kr.; *g)* ifjusági könyvtárnál 37 frt 14 kr. *Összesen* 1366 frt 99 krajczár.

A *marosvásárhelyi* polgári iskola 1871-ben alapíttatott. Fenntartási költsége 1876-ban 6020 forintba került a pénztárnak. A tanulók létszáma négy osztályban 102 volt, közülök városi 86, vidéki 16. A tanárikar áll 4 rendes tanár, 1 torna és egy énektanitóból.

A polgári iskolák tulajdonképeni mivoltával az emberek legnagyobb része nincsen tisztában. Nem is csuda. Ez a legnehezebben definiálható intézet összes tanügyi szervezetünkben. Pedig csak onnan e nehézség, hogy felfelé hiányzik a folytatása, s így nehezebben lehet megmondani: mire neveli növendékeit. Könnyebben megérthetővé lesz azonban, ha eredetére viszszamegyünk. Származása német. *Bürgerschulenak* nevezik hazájában. Midőn a középkorban a parochiális (elemi) és székesegyházi felsőbb (latin) iskolák a kedélyeket és életigényeket mind kevésbbé kezdették kielégiteni s Luther körlevele is a német városok polgármestereit felrázta álmukból, a városi középosztály, nagyobbára iparosok és kereskedők, gyermekei számára olyan iskolát és nevelést kivánt alapitani, mely által azok szülőik pályáján több értelemmel és készültséggel haladhassanak, — iskolát, a mely az életre neveljen. A népnek, papoknak és tudósoknak voltak iskoláik, de a városi polgárság, melynek anynyira sajátlagos érdekei vannak, egészen a nélkül érezte magát. Megteremtette tehát magának a Bürgerschulét, *a városi polgárság gyermekének iskoláját.* Eredetének e futólag érintett indokában meg van határozva az iskola köre és czélja is. Iparos, kereskedelmi, gyári, üzleti, pénzügyi s ezekkel rokon természetű pályákra nyújtja a szakképzést, a hová magasabb tanintézetek látogatása nélkül is ki lehet lépni. A kiknek tehát gyermekeiket hoszszabb tanfolyamú tudományos pályára kiképeztetni módjuk vagy kedvök nincsen, mindazonáltal ohajtanák mégis őket olyan átalános és gyakorlati ismeretek és készség birtokába juttatni, a melynek segítségével vagy életpályát szerezhessenek vagy pedig öröklendő pályájukon előhaladhassanak: azok czéljukat legkönnyebben elérhetik a polgári iskolával.

Még inkább érthetővé válik ez a polgári iskola tantervéből, melyben *kötelezett* tantárgyakul ezek vannak kitűzve: hit és erkölcstan, földrajz és *statisztika*, magyar nyelv és irodalom (szükség szerint egy más hazai

nyelv, természetrajz, természet- és vegytan, számtan, *egyszerű* és *kettős könyvvitel* (tekintettel a kereskedésre és pénzintézetekre, esetleg mezei gazdaságra), mértan és mértani rajz, *nemzetgazdaság elemei*, *köz-*, *magán-*, *büntető és váltó-jog elemei*, *mezei gazdaságtan* (egy gazdasági kertben — ha az iskola czéljai közé már az alapításnál ki lett tűzve — gyakorlatilag is), *vegyi* és *gépi ipartan* (az állati, növényi és ásványi anyagok ismertetése és feldolgozásáról, ipartelepek és gyárak látogatásával, a hol lehet gyakorlati munkával egybekötve), szépírás, rajz, ének és testgyakorlat. *Rendkivüli* tantárgyak: latin, franczia, angol nyelv és zene. Ez utóbbiak közül egynek vagy többnek is a tanulása a növendékek tetszésére van bízva, de ha valaki egyszer valamelyikre vállalkozott, köteles azt végig tanulni. Egy évben azonban két rendkívüli tárgynál többet tanulni nem lehet.

Ez utóbbi tantárgyak közül a latin különösen arra való, hogy ha valamelyik növendék időközben arra határozza el magát, hogy tanulását a gymnásiumban folytassa, oda a következő osztályba átléphessen. A két intézet osztályai t. i. egyebekben egyenértékűeknek tekintetnek.

A polgári iskolákba is — mint a gymnasiumba — négy elemi osztály végzésével lehet belépni, s itt aztán a tanfolyam hat évre terjed.

5. Leányiskolák.

Régebben, ha valamely felekezeti elemi iskola virágzó állapotra jutott, annak egyik külső jele abban állott, hogy az iskola népessége megosztatott nemek szerént, s a nőnem a harangozó személyében külön *leánytanitót* kapott. Az 1868-iki XXXVIII-ik törvényczikk sok ilyen állomást talált még életben. Azóta ezeknek meg kellett szűnniök s az iskolák nagyobbára ismét vegyesekké váltak. Ezzel kétségkívül javult a leánynevelés, mert így ma a leánygyermekek is legalább olyan oktatásban részesülnek, mint a fiúk. A hol az iskola jobb módú, ma is sok helyt különítik el a nemeket, de a leányok mellé is rendes tanító- vagy tanítónőket állítanak. Ez által s a tankötelezettség egyforma alkalmazásával, mint az egész országban, úgy a székelyföldön is sokat emelkedett a nőnevelés ügye.

De ha a nőnevelést mint speciális szakképzést tekintjük, melynek gyakorlati iránya csak önállóan szervezett leányiskolákban realisálható: akkor e téren nagyon elmaradottaknak kell magunkat éreznünk. És pedig két okból: egyszer, mert kevés leányiskolánk van, s másodszor, mert a mi van sem felel meg mind a szabályszerű igényeknek.

Állami elemi leányiskola az egész székelyföldön egyetlenegy van Kovásznán (Háromszékm.) két tanítónővel, kiknek fizetése 890 forint. Ezenkívül a mező-bándi állami elemi iskolánál is van egy tanítónő alkalmazva, mely eset a községi iskoláknál is több helyen fordul elő.

Községi leányiskola van Sepsi-Szentgyörgyön és Sz.-Keresztúron. Az első a város által e czélra épített díszes és kényelmes épületben, a második egy alig használható bérhelyiségben elhelyezkedve, amaz 1885, ez 650 frt államsegélylyel. Ott 3 tanító és 3 tanítónő, itt két tanítónő működik. Az osztályok száma mindkét helyen hat.

Mindkét iskola hivatva van arra, hogy kellő felkarolás mellett nemcsak az illető városokban, de megyéjökben is lendületet adjanak a nőnevelésnek. * Kézdi-Vásárhelyen és Ilyefalván szintén van községi elemi leányiskola, több tanító és tanítónővel.

Az elsőnek helyisége egy zárdaszerű sötét épület, iskolának merőben alkalmatlan.

Felekezeti elemi leányiskola Székely-Udvarhelyen kettő van, egy ev. református és egy róm. katholikus. Mindkettő hat osztályú s az illető eklézsiák által tartatik fenn. A tanításban a gymnásiumi tanítók és tanárok segédkeznek. Női munkákra nőtanítók oktatják a növendékeket.

Hasonlóan van *Maros-Vásárhelyen* is az ev. református eklézsiának egy hat és a róm. katholikusnak egy négy osztályú leányiskolája. Az elsőben öt rendes és egy segédtanító, egy rendes és két segédtanítónő, a másodikban egy rendes férfi, egy rendes nő, és egy lelkész, mint segédtanító működik. Amott 1876-ban 330 városi és 50 vidéki, itt 114 városi és 11 vidéki leánynövendék részesült nevelés-oktatásban. Mindkettő saját helyiséggel bír.

Az elsőnek évi kiadása 3856, a másodiké 1200 forint, miből tanítói fizetés amott 3510, itt 1010 forint.

Magán leányiskolája Schneider Józefának van Maros-Vásárhelyen. A nevelőintézet hat éves tanfolyamú. Két tanítónő és három segédtanító működik benne. 1876-ban 32 városi és 5 vidéki növendéke volt. Évi kiadása 2200 forintra tehető, mi a növendékek által fizetett tandíjból folyik be.

6. Középtanodák.

A székelyföldön 4 algymnasium és 1 főreáliskola van. Az utolsó állami, a többi mind felekezeti jellegű.

Ezeknek állapotára vonatkozólag a következő statisztikai adatokat iktatjuk ide:

* A sepsi-szt-györgyi leányiskola az 1878—9-ik iskolai évben felső leányiskolává egészíttetett ki.

Az intézet helye	Jellege	Osztályok száma (1865/6-ban)	Tanárok száma (1865/6-ban)	A tanulók összes létszáma 1866/7	1867/8	1868/9	1869/70	1870/1	1871/2	1872/3	1873/4	1874/5	1875/6	10 évi átlag
1. M.-Vásárhely	római katholik.	VI.	6	109	124	131	138	132	97	102	89	85	101	110.8
2. Sz.-Keresztur	unitárius	V.	11	187	193	200	194	180*	71	75	81	74	80	132.5
3. Szepsi-Sz.-György ...	evang. reformát.	IV.	9	151	171	179	160	165	169	—	147	157	171	163.3
4. Kanta (K.-Vásárhely)	római katholik.	IV.	6	44	65	60	83	4	73	87	79	71	72	71.8
5. M.-Vásárhely	evang. reformát.	VIII.	19	644	723	152	732	593**	355	337	337	492	471	543.6
6. Sz.-Udvarhely	evang. reformát.	«	16	262	265	297	263	242	242	188	175	153	136	226.3
7. « «	római katholik.	«	14	137	158	166	175	133	128	109	102	87	95	129
8. Csík-Somlyó	római katholik.	«	12	187	193	198	159	156	137	122	132	143	157	158.4
9. Sz.-Udvarhely fő-reáliskola	állami	VI. most VIII.	10 most 14	—	—	—	—	—	36 I. oszt.	30 II. oszt.	57 III. o.	136 IV. o.	134 V. oszt.	—

* Az elemi osztályok növendékeinek létszáma is ez iskolai évig bennfoglaltatik.

** Ez iskolai évig a jogi tanfolyam növendékeinek létszáma is bennfoglaltatik.

A létszám tiz évi átlagára nézve meg kell jegyeznünk, hogy az csupán a szóban levő tiz évre talál és abból jövőre biztos következtetést nem lehet vonni. Feltünhetett ugyanis, hogy 1870—71-en innen a gymnásiumok egy részének létszáma szembetűnőleg hanyatlott, és pedig annyira, hogy az azelőtti évek létszámát egyszer sem érte föl. Ezek a következők: a m.-vásárhelyi mindkettő, a sz.-keresztúri, a sz.-udvarhelyi mindkettő s a csik-somlyói is, ha fölveszszük, hogy az épen a szóban lévő években nőtte ki magát főgymnásiummá.

Ez apadás egészen természetesnek fog feltünni, ha meggondoljuk, hogy épen 1870—71-en innen alapíttattak a székelyföldön mindazon felső nép- és polgári iskolák, melyekről már szólottunk a számszerént 5 felső nép- és 2 polgári iskola, ezeken kívül a székely tanítóképezde és udvarhelyi főreáliskola, mely utóbbi már 8 teljes osztályra kinövén magát, népesség tekintetében a gymnásiumokkal áll egy vonalon.

Midőn tehát a székelyföldre amugy is sok 8 gymnásium mellé 9 szakiskola áll, épen a végett, hogy a székely ifjuság előtt út nyiljék a szakpályák felé is mentől könnyebben juthatni, látni való, hogy ez utóbbi iskoláknak legnagyobb részben az addig kizárólag létezett gymnásiumokból kellett megnépesedniök. Tehát teljesen jogosulatlan a régi tanintézetek ellen meggondolatlanul emelni szokott vád, mintha azok létszáma azért csökkenne, mert nem felelnek meg hivatásuknak, nem képeznek többé közszükséget, vagy tán épen az újkori versenyben legyőzettek volna.

De szintoly jogosulatlan, sőt — mondhatnám — hazafiatlan a némely régi tanintézetek emberei részéről nyilvánuló ellenszenv vagy irigykedés az új iskolák emelkedésével s itt-ott fölvirágzásával szemben. Hiszen ezen iskolák sem magukért, hanem azon népért, annak szellemi és anyagi javáért léteznek, a melyért a régiek. Jobb meghajolnunk a régi igazmondás előtt: non possumus omnes! Azért kiván a közérdek a gymnásiumok mellett egyebet is! Enynyit a növendékek létszámára vonatkozólag.

A tanárok számánál van egy körülmény, a mit a számok elhallgatnak. A felekezeti gymnásiumoknál t. i. a tanárok egy része vagy olyan pap-tanár, a ki az utóbbi functióra okleveles képesítéssel, vagy olyan u. n. köztanító, a ki az *átmeneti* pályára sem képesítéssel, sem állandósítással nem bír. Mindkét körülmény egyaránt hátrányos az oktatásügyre. Ezt a szegénységnél egyébbel menteni nem lehet. Csakhogy abból, ha a szegénységet kiküszöbölni nem tudjuk, nem az következnék, hogy a látszatot meg kell mégis menteni! A *tanügyi látszat* gyér szita, igen hamar elárulja a szegényes valót. S ha mindjárt az autonomia esőköpenye meg is mentene a nyilvánosság záporától, mi haszna volna abban az elburkolási rendszerben nevelteknek?! Semmi, épen semmi! S pedig az egyházak is a tanintézeteket talán nem *mellékes czélból*, hanem a nevelés-oktatás egyedüli czél-

jából tartják fenn?! Ha így, akkor komolyan kell rajta lenni, hogy azon intézetek e czélnak a tanárikar minősítése által is mentől derekasabban felelhessenek meg. Én e tekintetben a mostani állapot javítására — ha csak az anyagi eszközöknek nem remélt gazdag forrásai gyorsan föl nem fakadnak, hogy a bajok ezek által orvosoltassanak — két módot látok: vagy *apasztani a székelyföld számára különben is igen sok gymnásiumot s összetétel által a fenntartandókat erőteljessé tenni*, vagy a mire tán még könnyebbb szívvel elszánhatnák magukat az egyházak: *az elemi osztályokról, ezen a gymnásiumokra a régi korból rátapadt czölönkről lemondani.* Akármelyik a két mód közül olyan megtakarításokra vezetne, a melyek felhasználásával a valódi gymnásiális érdekek lényegesen előmozdíthatók lennének. Névszerént a tanári karban qualitativ erősbödés honosulna meg a quantitativ helyett. S hogy a nemzeti mivelődés valódi érdekeit hogyan lehetne sikeresebben szolgálni, e kérdésre talán elfogultság nélkül felelhetnénk az ajánlott módok valamelyikével.

Lám a sepsi-szentgyörgyi algymnasium megadta az elemi osztályok megszüntetésével a követendő jó példát a nélkül, hogy valaki azért hanyatlást vagy kötelesség-félreismerést vethetne szemére. Átmenetül megtartott egy előkészítő osztályt. Ez időszerint ezt még megengedhetőnek találjuk, de teljesen elegendőnek is.

Hogy különben a gymnásiumok a tanrendszer javítása és a belső felszerelés gyarapítása által épen az utóbbi évtized alatt szembetűnő és sok tekintetben sikert mutató haladást és erőfeszítéseket tettek, azt örömmel tapasztaltuk és készséggel ismerjük el.

A mi ez intézetek *pénz és fekvővagyonát* s különösen a tanítási sikerre nézve oly nagy fontosságú *taneszköz-gyűjteményt* illeti, a *maros-vásárhelyi ev. ref. iskola* bír: *a)* 100 darab természettani készülékkel, *b)* egy vegytani laboratoriummal, ellátva eszközök- és szerekkel oly mértékben, a mint azt a vegytan tanítása a gymnásiumban igényli, *c)* az állattani gyűjteményben 280 darab kitömött emlős-állatot és madarat, 6 darab csontvázat (ember, majom, madár, hal, kigyó és béka) s 350 darab rovart, *d)* a növénytani gyüjteményben 2000 szárított példányt, *e)* 3150 darab ásványt, kőzet- és kövületet, *f)* a földrajzi gyüjteményben 45 darab térképet, atlast és gömböt, *g)* rajzmintákat, métermértékeket, természetrajzi ábrákat nagy menynyiségben, *h)* 1426 darabból álló régiség-, érem- és pénz-gyüjteményt.

Könyvtára áll 17,532 kötet és 2234 füzetből. Ezek közül: theologiai 2563 kötet és 311 füzet, történelem-, földrajz-, régészeti 2786 kötet és 146 füzet, orvosi 476 k. és 4 f., régi szótárak, lexiconok 110 k., menynyiség- és mértani 252 k., politikai folyóiratok és újságok 518 k. és 444 füzet, jogiak 1094 k. és 144 f., hellen remekírók 295 k., latin remekirók 769 k., hellen és latin remekirók 210 k., természetrajzi 436 k. és 62 f., magyar

irodalmi 168 k. és 100 f., külföldi szépirodalmi 265 k. és 44 f., nevelés és nyelvészeti 103 k. és 20 f., gazdasági 76 k. és 41 f., naptár 172 k., kézirat 44 k., vegyesek 4316 k. és 830 f., folyóiratok, szótár és szépirodalom 362 k. és 50 füzet.

Az ifjúsági könyvtárban van 761 kötet. Ebből tudományos 330 k., szépirodalmi 413 k. és folyóirat 21.

A gyermek-olvasókönyvtárban van 166 kötet.

Az intézet *pénz-alapja:* 183,345 o. é. forint 73 kr és 3965 darab cs. kir. arany. Ez ki van adva 5, 6, 7 és 8%-ra s a főtanoda előljársága — mely gondnokok és rendes tanárokból áll — kezeli az ev. ref. erdélyi egyházkerület igazgató tanácsának ellenőrködése alatt.

Fekvő vagyona: 32,506 forintot és 13 krt képvisel s haszonbérben kezeltetik.

Összes alapvagyona tehát, az aranyokat 5 frtba számítva, 34,676 frt 86 krajczár.

A főtanoda 1876. évi *összes bevétele* 21,196 frt 63½ kr volt.

	Kiadásai:		
Az összes *tanitószemélyzet fizetése*, kik között a rendes tanárok száma 7	11,901	forint —	kr.
Fütés, világitás, meszelés, takaritás	1,758	» 45	»
Alapitványok, ösztöndíjak és jutalmakra	1,733	» 40½	»
Tanszerek és könyvtárak	582	» 50	»
Vegyes kiadások	5,221	» 28	»
Összesen:	21,196	forint 63½	kr.

Megjegyzendő, hogy tanárok itt is, mint a legtöbb felekezeti tanintézetnél, természetben kapnak szép és kényelmes szállást.

Ez intézetben a tornát, zenét és éneket is rendszeresen tanítják.

A székely-udvarhelyi ev. ref. főgymnásiumban a vegytani gyűjtemény áll: eszközök- és szerekben 105 darabból, a természettani 196 darabból, az állattani 57 darabból, köztük egy emberi és egy állati csontváz; ásvány-gyüjteménye 800 darabot tartalmaz. Van még rovar-gyüjteménye, érem- és képtára.

Főkönyvtára tartalmát 6—8000 kötetre becsülik. Miután rendezve nincs, pontosan nem tudható. Az ifjusági könyvtárban 1073, a gyermekekében 38 kötet van.

Kebli kezelés alatt álló *tőkepénze* 1876. végén 108,166 forint 2 krajczár volt, mely tőke *egyéb évi rendes járulékkal együtt* 19,750 frt évi jövedelmet adott. Ez összegből 8600 forint fordíttatott a tanszemélyzet fizetésére s 3430 forint egyéb kiadásokra. A tanítótestületben 9 állandósított tanár s 9 váltakozó köztanitó volt a szóban levő évben.

A nevezett összegeken kívül rendelkezik még az intézet különböző

czímü ösztöndij-alapokkal, melyeknek kamataiként 1935 forint 40 krajczár és 12 darab arany osztatott ki az ifjuság között.

Az összes évi kiadás tehát 14,025 forintra ment.

Müéneket, zenét és tornát itt is tanítanak.

A *sepsi-szentgyörgyi Székely-Mikó-tanoda* (két legnagyobb jóltevőjéről nevezve) fel van szerelve természettani eszközökkel egy algymnásium szükségeit teljesen kielégitő mértékben; természetrajzi gyüjteményében van 242 darab különféle szemléltetési tábla s 506 darab ásvány és kőzet.

Könyvtára a b. e. gróf *Teleki* Domokos 5000 darabból álló nagybecsü adományával mintegy 6500 kötetre szaporodott. Jelenleg rendezés alatt áll.

Az iskola *pénzalapja:* 61,851 forint korábbi tőke, gróf *Mikó* Imre 60,000 forint alapitványa, *Rez* Farkas tanodai gondnok 400 forint és Sepsi-Szent-György városának száz évig kötelezett évi 100 frt adománya. Összesen 132,251 forint, melyből a készletet keblileg kezelik.

Az intézet kiegészités alatt áll teljes algymnásiummá. A legutolsó két tanévben növendékei létszáma, daczára az elemi osztályok feladásának, 246 és 247 volt, mely szám a legékesszólóbban hirdeti, hogy az ország délkeleti szögletén hivatva van culturmissióra.

A csik-somlyói római katholikus főgymnásium az alaposan és szépen fejlődő tanintézetek közé tartozik s fennállása és megerősödése nem kevésbé életszükség mint a fennebbié. Főgymnásiummá csak utóbbi időben emelkedvén, tanszerekkel való fölszerelése még ezután hajtandó teljes mértékben végre. Természetvegytani gyüjteményében a készülékek leltári száma 155. Természetrajz-, pénz- és régiségtári gyüjteményének alapja szintén meg van vetve. Tanári könyvtára 1877—8 év végén 1532 darab könyvet tartalmazott, az ifjúsági könyvtár pedig 688-at.

Van azonban két dolog, a mire az intézet föltétlenül és kifogástalanul büszke lehet, a miben szép és követésre méltó példát mutat minden gymnásiumnak. Ezek egyike a már hoszszú évek óta folytatott *légtünettani észlelések*, melyek a tudományban megörökitették Csik-Somlyó (hibásan: Szereda) nevét s a melyek nélkül a székelyföld égalji viszonyainak meghatározásában mozdulni sem lehetne. *Imets* Fülöp Jákó neve azért, valamint az ugyanott folytatott növényélettani (phytophaenologiai) észleletekért (lásd a m. kir. meteorologiai és földdelejességi központi intézet évkönyveit) méltán részesül igen nagy tiszteletben.

A második dolog, a mit a tanintézetek figyelmébe méltán ajánlhatunk, a Somlyón alapított *kölcsönkönyvtár* eszméje. E könyvtárnak czélja: «Szegény tanulóknak ingyen, tehetősebbeknek pedig kevés használatdij mellett tan- és segédkönyvekkel való ellátása. A kölcsönkönyvtár áll használatban lévő tankönyvekből és szótárakból. Egész évi használatdíjul a tankönyv 10%-a fizetendő; az elveszett tankönyvet, vagy az abban oko-

zott kárt, ide nem értve a használás útján való romlást, a könyv haszonélvezője fogja megtéríteni. Minden könyvet vizsgák végével vissza kell adni.»

Az eszme megvalósításának indoka részint általános és közös, t. i. a szegény tanulókon való segítés, részint pedig localis, t. i. mindennemű könyvkereskedés hiánya Csíkban.

Az alapítás valamint a fenntartás a rendes illetékek és kellő ügyességgel mindenütt és sokféleképen nyerhető rendkívüli jövedelmekkel biztosítható. A somlyói példa legalább azt mutatja, hol az 1877—8-ban kezdeményezett könyvtárnak vagyona az év végén készpénzben 624 forint 62 krajczár és 341 forint 71 krajczárt képviselő 374 kötet könyv volt.

Ez ügyben részletes tájékozást nyújt az intézet 1867—8 évről szóló értesítője.

A főgymnásium fenntartási költségei az erdélyi róm. katholikus státus tanulmányi alapjából fedeztetnek. Van 35 darab 100—100 forintos ösztöndíja, melyből ugyananynyi ifju teljes ellátása fedeztetik.

A *székely-udvarhelyi róm. katholikus főgymnásium* tanszergyüjteményében a phisikai 152, a természetrajzi 1500 darabot (szárított növények) foglal magában. A tanári könyvtár 1879, az ifjúsági 654 kötetet tartalmaz.

Fenntartási költségei ennek is, mint az előbbinek az egyházi *tanulmányi-, ösztöndíj- és tandíjalapból* fedeztetnek. Ez alapból az 1876—7 évben 9470 forint fordíttatott tanári és tanítói fizetésre, 4072 forint élelmezésre s 700 forint dologiak és tanszerekre. Tehát összesen 14,242 forint. Mely összegből tájékozást nyerünk a csík-somlyói főgymnasium évi költségei felől is.

A *m.-vásárhelyi róm. kath. gymnásium* főkönyvtára 1544, ifjúsági könyvtára 722 kötet és 157 füzetből áll.

Tanszergyűjteményei közül a természettani 74, az ásványtani 688 (115 jegeczmintával), a madárgyüjtemény 112, a lepke és rovargyüjtemény 500 és a moh, zuzmó stb. 193 darabot foglal magában.

Az 1876—7-ik iskolai év alatt tanári és tanítói fizetésekre 5126, vegyes kiadásokra 417 forintot nyert a katholikus tanulmányi alapból. Ezenkívül az intézettel szoros összeköttetésben álló seminarium 24 alapítványosa számára ellátás fejében 2500 forintot.

A rajz, testgyakorlás és ének rendes tantárgyak ez intézetben. S az utóbbi évek alatt úgy a taneszközökkel és bútorzattal való fölszerelésben, mint a nevelés-oktatásban szembetűnő előhaladást jeleznek róla.

A *sz.-keresztúri unitárius középtanoda* tanszergyűjteménye 624 darab, túlnyomóan hazai ásványt és kőzetet foglal magában; földrajzi taneszközei hasonlóan szép számmal vannak és legújabb koriak; természet-vegytaniakból keveset bír. Az ismeretes *Fekete*-féle pénzgyüjtemény itt is megvan.

A tanári *könyvtár* 10,000 kötetből áll, főalkatrészei lévén a 2000 forinton vásárolt *Mike-Jakab* Elek-féle- és a *Horváth* János és Ignácztól ajándékul kapott zsákodi *Horváth* István-féle könyvtár. Mindkettő különösen történelmiekben gazdag. Az ifjusági könyvtár, mely kiválóan a magyar szépirodalmat képviseli, 1200 kötetet tartalmaz. Ez utóbbinak *külrészvényes* tagjai is vannak évi két forint díj mellett.

Tantermei, butorzata és tornatere fölszerelése mintaszerű és semmi kivánni valót sem hágy fenn. E tekintetben sokat köszönhet ifj. *Fretwell* Jánosnak, ki angol és amerikai hitrokonainál 3000 forintnyi összeget gyüjtött e tanintézet segedelmezésére s igy közvetve a székely tanügy támogatására.

Az intézet évi költségeit nagyobbrészt az unitárius egyház központi pénztára fedezi. Utolsó évi kiadásai mindöszsze 4000 forintra mentek. Az ennek megfelelő tőke a tőkésítésre kezelt alapítványokkal együtt 60,000 forintot tesz.

Jelenleg 200 forint osztatik ki évenként a tanulók között ösztöndíjul s 1880-ban folyósíttatnak a 10,000 forintra emelkedő *Koncz-alap* kamatai ugyanazon czélra.

7. Könyvtárak, gyüjtemények s más közmivelődési eszközök.

a) *Könyvtárak.* Ezek nagy részéről megemlékeztünk már a tanintézetek ismertetésénél. E helyen szólnunk kell még a székelyföld legnagyobb s a nemzet egyik legértékesebb könyvtáráról, a m.-vásárhelyi Telekikönyvtárról.

Ezt a halhatatlan gr. *Teleki* Sámuel alapította. Terjedelme fölül áll 40,000 köteten. Az alapító saját szerzeményeiről maga készített egy *négy kötetre terjedő*, ritka tudományos értékü *katalogust*. Az első kötet a *görög* és *latin irók* műveit tartalmazza; a második a *theologiai*, *egyháztörténeti*, jogi és *politikai*, *philosophiai*, *nyelvészeti*, *régészeti*, *történelmi* és *irodalomtörténeti* műveket; a harmadik a *Magyarország történelmére* vonatkozó műveket, melyek kiterjeszkednek a *magyar korona egyes országaira*, *vidékeire*, *városaira*, a *nemzetségek* és *kitünő férfiak* életére s a történelem segédtudományaira; a negyedik kötet, melyet a tudományokért lelkesülő gróf 80 éves korában készített el, az 1811-en innen szerzett könyvek jegyzékét tartalmazza.

A könyvtár egyik igen becses alkatrésze a *kézrattár*, melynek katalogusát, id. gróf *Teleki* Domokos megbízásából, néhai *Deák* Ferencz készítette el.

Minden szakban oly gazdag, s oly sok ritka és becses munkát tartalmaz e könyvtár, hogy egymagára is alkalmas tágas körü és sokoldalú irodalmi munkásságra nyujtani bő anyagot.

Maga a nemes alapító épen e szándékkal is gyüjtötte öszsze gazdag kincsét, — mint katalogusa előszavában mondja: „*hogy hazám tudománybeli szükségén segítve, javát előmozdítsam*“, — ezért: «rideg hivatali elfoglaltatásim között is sem helyet, sem időt és alkalmat el nem mulasztottam, hogy Európa minden országából könyvgyüjteményemet ne szaporítsam». . . . «Kevés vagyonomból, a mit mások, kikre a szerencse nyájasabb arczczal tekintett, családi javaik öregbítésére, vagy tán épen fényűzésre és kevélykedésre fordítottak, én minden tudományszakban a legjelesebb és legválogatottabb könyvek ezen gyüjteményét szereztem öszsze».

A katalogus második részében nyilvánosságra hozott *végrendelet* értelmében könyvtárából törvényes örököseinek *hitbizományt* alkot, felügyelő gondnokká az erdélyi helvét hitvallásnak főtanácsát rendelvén. Örökösei számára 1811 és 1820-ban kiadott codicillusaiban ismételve kijelenti, hogy: «könyvtára alapítását nemzetében a tudományoknak gyarapítása végett tette». A használat módját a végrendelet hatodik pontja szabja meg és biztosítja, mely így hangzik: „*A könyvtár és muzeum örököseimnek és más tudománykedvelőknek s az azt meglátogatni akaróknak meghatározott napokon és órákban legyen nyitva, a könyvek az azt kérőknek adassanak ki, olvasni csak ott benn lehet, kiadni, elcserélni, eladni nem szabad*“.

A könyvtárnok fizetésére és könyvek további szerzésére m.-vásárhelyi fekvőségeinek jövedelmét rendelte.

Dicsőítő szavainkat elnémítjuk e fenkölt lélek emlékénél. A kinek dicsőségét ilyen tény, ilyen alkotás hirdeti, annak neve fényén nincs mit szavaknak emelni. Legméltóbb magasztalás az lesz, ha e könyvtár szép rendeltetése mentől nagyobb mértékben megvalósul a hazai tudományosságban.

A *tanító-egyletek* közül az udvarhelymegyeinek fiókkörönként összesen 5 szakkönyvtára van, egyik-egyik 70—80 darab könyvvel.

A népnevelési egylet ugyanazon megye területén 12 *népkönyvtárt* alapított a következő községekben: Vargyas, Magyar-Zsákod, Felső-Boldogfalva, Ujszékel, Zetelaka, Énlaka, Kecset, Szent-Erzsébet, Vágás, Betlenfalva, Homoród-Szent-Pál, Székely-Keresztúr. Ezeken kívül van még ilyen könyvtár, olvasó egylettel kapcsolatban, Parajdon, Alsó-Siménfalván, Etéden, Gagyban, Kis- és Nagy-Galambfalván és Szent-Ábrahamon. E megyében összesen 19.

Vannak továbbá *népkönyvtárak* (Torda)-Aranyosban, Felvinczen és Harasztoson, — Háromszékmegyében, Ilyefalva, Dálnok és Zágonban, — Maros-(Torda)-megyében, Mező-Bánd és Nyárád-Szeredában. A két utóbbié mintegy 3—300 kötet könyvvel.

E szerint tehát a *székelyföldi nyilvános könyvtárak* száma a következő: a Teleki-könyvtár 1, gymnásiumi, reáliskolai és tanítóképezdei 19, felső-

nép és polgári iskolai 7, népiskolai 102, kaszinó-féle olvasó-egyleteké 7, népkönyvtár 26. Összesen 162 nyilvános könyvtár, mintegy 90,000 kötet könyvvel.

Svájcznak 1870-ben 2004 nyilvános könyvtára volt. S minthogy népessége a székelyföldét több mint hatszorosan mulja fölül, amott a mi létszámunkra mintegy 334 könyvtár esnék, kétanynyi, mint nálunk tényleg. Tehát még mentől több iskolai és népkönyvtárt a székelységnek! S azokba mentől több ipar-, kereskedelmi és gazdasági szakmunkát!

b) **A Csereyné-féle székely muzeum.** Imecsfalvi özv. *Cserey* Jánosné Zathureczky Emilia e szép gyüjteményének és honleányi áldozatának egész historiája van. Miután t. i. történelmi okmány és régészeti családi gyüjteményét, fiainak nevelője, *Vasady* Gyula rendezte, oly fokozott mértékben édredett fel a tulajdonosnő és fiai tudományszomja, hogy a gyüjtést e téren egész odaadással és áldozatok hozatalával kezdették tovább folytatni, s e mellett a vidék és megye közfigyelme is e tárgyra irányoztatván, a pethőfalvi, bereczki, kovásznai, zágoni régiségtelepek és magánosok rejtegetett régiségei nemsokára oly gazdaggá tevék a kezdetben családi ereklyékből álló gyüjteményt, hogy a magyar orvosok és természettudósoknak 1876-ban Háromszéken tartott nagygyüléséről nem kevesebb mint 400 ember tartotta méltónak egy napon annak megtekintése végett Imecsfalvára kirándulni. A szép gyüjteménynek a látogatók méltán adták a *muzeum* nevet, nem egy ritka és becses tárgyáért vetélkedvén, hogy azt az ország melyik nagy városának gyüjteménye számára nyerhessék meg.

Még nagyobb és átalánosabb lett a közfigyelem e gyüjtemény iránt, midőn az árvíz-károsultak segélyezésére a fővárosban rendezett bazárban, s még inkábbb az őstörténelmi és embertani nemzetközi VIII-ik congressus alkalmával a legtekintélyesebb szakértői körök nyilatkoztak annak kiállított darabjai felől meleg elismeréssel.

Pulszky Ferencz, mint a congressus elnöke s *Römer* Flóris, mint annak főtitkára, hivatalos köszönő levelökben a következő kifejezést adtak amaz elismerésnek: «Nagyságos Honleány! Vétenénk az illem s hálaérzet ellen, ha az őstörténelmi s embertani nemzetközi VIII. congressus befejeztével Nagyságodnak, mint a ki ernyedetlen buzgalma, s kiállított becses őstörténelmi tárgyainak a tanulmányozásra való átengedése által közreműködni sziveskedett, a szervezőbizottság nevében köszönetet nem mondanánk. Fogadja azt azon érzettel, hogy a VIII. congressus szerencsés, sőt fényes sikeréhez Nagyságod is tettleg hozzájárult s így annak dicsőségében is kellőleg részesült.»

Ily előzmények után hire menvén Háromszéken annak, hogy a tulajdonosnő hazai közkincscsé szándékozik tenni gyüjteményét, *Vasady* Gyulának a «Nemeré»-ben közölt lelkesítő czikkeire K.-Vásárhely és Sepsi-

Szt.-György városok között valóságos verseny fejlődött ki a felett, hogy melyik lehessen szerencsés a gyüjteményt kebelébe fogadhatni. Háromszékmegye akkori főispánja *Szentiványi* Gyula pedig levélben adott kifejezést a közohajnak, vajha a gyüjtemény a megye tulajdonába menne át, hogy a vidéki múzeumok alapitása és szervezése az által is előmozdíttatnék.

E felhivásra a tulajdonosnő 1876. október 10-ről kelt válaszában a többek között ezen nyilatkozatot teszi:

«Magam is azon eszmével élve, lelkesült erővel törekszem azon üdvös czél elérhetésén s örömmel ajánlom fel a már ismert régiségtár-gyüteményt Háromszéknek egy múzeum alapúl. De hogy ezen közohaj igévé válhasson, szükségesnek vélem előbb megjegyezni, hogy hajlamom csakis akkor lángolhatna élénken, ha a következő feltételek, mint azt már K.-Vásárhely városának is irásban adtam — Méltóságod által elfogadtatva megtartatnak. És pedig:

1. Egy oly tűzmentes hely átengedése, hol ezen műemlékek közszemlére kiállítva s az elpusztulástól megőrizve, a tudománynak hasznot hajthatnak.

2. E gyüjtemény megboldogult férjem emlékét hordja magán, azon nevet, melyet az irodalom ismer, mely köztiszteletben áll.

2. Gyüjteményemet egy általam kiküldött egyén vigye és állitsa föl szakértelmileg a közszemlére s *vezesse* azt továbbra is.

4. Ezen feltételek elfogadása esetében, én és fiaim Ákos és Gyula adunk kezdetleges alapúl 1000 (ezer) forintot olyformán, hogy addig, míg egy is közülünk életben van, 6%-os kamatját fizetjük, míg a halál maga után fogja vonni az összeg befizetését.

Ha tehát Méltóságod ezen feltételek elfogadását és azon helyet, hová a «Háromszéki Cserey-Múzeum» felállítása történik, — ha már kiszemelve volna — velem tudatni sziveskedik, tőlem kitelhetően igyekezni fogok mindent elkövetni annak mielőbbi felállitására, mert meg vagyok győződve, hogy biztos útat nyitunk jó és hasznos példaadásra a társadalomnak, és a tudomány haladására nagy lépést teszünk.»

E nyilatkozat a főispán kérésére Háromszékmegye törvényhatóságához is beterjesztetett, többek között azon módosítással, hogy a gyüjtemény „*Székely nemzeti múzeum*“ czímet viseljen s az egy Csík-, Háromszék- és Udvarhelymegye kebeléből alakított választmány felügyelete és ellenőrzése alá helyeztessék. Egyszersmind a felállítási és fenntartási költségek fedezésére egy nagy sorsjáték eszméje pendíttetik meg, melynél 10,000 forint összeg értékéig a jótállást a tulajdonosnő magára vállalja.

Az ajánlat lelkesedéssel fogadtatván, a köszönet irásban való átnyujtását Imecsfalván 1877. julius elsején *Pótsa* József főispán teljesité.

Azután a kifejlődés fennakadni látszott. A nehézséget a megye előtt

a helyiség adása és a múzeum-őr állandósítása képezte, a mitől az alapitónő elállni nem akart. Sokan azt tervezték, hogy a sepsi-szt-györgyi gymnasium vagy felső-leányiskola épületében helyeztetvén el, annak egyik tanára bizassék meg a felügyelettel s igy egy őr fizetésének terhétől megmenekednek.

Ez eszmét Csereyné két okból — és véleményünk szerint is nagyon helyesen — nem fogadhatta el. Először, mert igy a múzeum idők folytán mégis csak elvesztené *székely nemzeti jellegét* s egy *iskolai gyüjtemény* színvonalára szállván, megszünnék vele szemben a gyarapodásra olyanynyira szükséges osztatlan közérdeklődés. A közvélemény nagyon szivesen szokta a terhet a névleges örökösre háritani. Másodszor nem fogadható el ama terv azért, mert egy múzeum vezetéséhez, felügyeléséhez nem elegendő, hogy annak ajtai a látogatók előtt kinyittassanak s utánuk bezárassanak s a kulcs mindig úgy őriztessék, hogy egy darab is a gyüjteményből el ne veszszen vagy ki ne cseréltessék. Egy múzeum-őrnek, mind a tudományos értékesítés, mind a közmivelődés terjesztésére s a közfigyelem és érdeklődés fenntartása, ügyes fölébresztése végett birnia kell, átalános miveltség és tanári képzettség mellett, kiválóan *szakszerü archaeologiai ismerettel*, nem csak a végett, hogy a meglévőket a tudománynak megfelelő szakszerüséggel állíthassa rendszerbe és a bejövő új darabokat tanulmányozni, *determinálni képes legyen*, hanem azért is, hogy nem elégedvén meg a múzeumot a kezére adott állapotban megőrizni, a szakembernél sajátos lángoló ügyszeretetnél fogva folytonosan serkentve legyen személyes gyüjtésre, kutatás, ásatás, lelhelyek átvizsgálására, újak felfedezésére, csereviszonyok, hasznos összeköttetések létrehozása által azt évről-évre gazdagabbá tenni, a mivelt világ és tudomány figyelmét az iránt fokozni és állandóan ébren tartani.

Ha nem üres frázis, hanem komoly szándék az, hogy a múzeum alapitásával és elhelyezésével a muzeumok által közvetitni szokott tudományos czélt itthon akarjuk elérni s ez által a közmivelődést saját hajlékunkban fejleszteni: akkor én azt máskép megközelíthetőnek nem látom, mint a hogy az mindenütt a mivelt világon gyakoroltatik, t. i. szakember megnyerése *és* alkalmazása által — áldozatok árán is. *Itt nem* valamely megyei hivatalról van szó, a mibe majd *belegyakorlódik*, a kit beletettek. Ez egy kérdése a tudománynak, a melyet csak ennek elvei szerint lehet és szabad megoldani!

Helyiség tekintetében sikerült már a sepsi-szt-györgyi gymnasium előljáróságával megegyezésre jutni, a menynyiben az a gyüjteménynek az intézet tanczéljaira leendő használhatásáért kész kellő helységeket bocsátni rendelkezésre, melyeknek felszerelésére már előhaladott stádiumban állanak a gyüjtések.

Majd a nehezebb kérdés, a *muzeum-ör* kérdése is csak megoldásra jut; de hogy az máskép nem lehetséges, mint kifejtettük, minden értelmes ember át fogja látni. Nem *bizonyos* személyről van szó, hanem egy *feltétlenül és elkerülhetetlenül szükséges állomás szervezéséről*, de jól jegyezzük meg, *melyre csak szakember alkalmazható!*

E helyen még az olvasó-közönséget a muzeum alkatrészei felől kell tájékoznunk. Megjegyezzük, hogy mint a lapokban közölni szokott nyilvános értesítések is bizonyitják, a szépen fölébreszteni sikerült közérdeklődés következtében — önkéntes adományokkal — a gyüjtemény hónapról hónapra örvendetesen gyarapodik. 1817. szeptember 8-án ezek voltak alkatrészei:

1. *Porcellán és üvegnemü* tárgyak száma 96 darab, köztük kiváló a gróf Apor István szép tála 1516-ból, Kemény János fejedelem ivópohara 1660-ból. 2. *Szövetnemüek* (kivált házi szövés) 94 darab, köztük Barabás Mária arany főkötője, Tisza Krisztina nyakkendője s több hímzett váll és derék a XVII-ik századból; Macskási tábornok selyem-abrosza 1702-ből. 3. *Bőrnemüek*, női czipők, tárczák, katonai szerek, 32 darab. 4. *Csonttárgyak* 15 darab, római füdzőtű, szétbontható agyar-kereszt. stb. 5. *Fából valók* 86 drb, köztük Basa Tamás elnöki támszéke és könyv-állványa 1642-ből, a kézdi-vásárhelyi ev. ref. volt templom fapecsétje 1630-ból, a n.-szebeni takács-czéh kelyhe 1754-ből, egy tizezer darabból kirakott (török betük) mozaik török asztal, és Kiss Ernő tábornok dísznyerge. 6. *Réz-, ólom- és vastárgyak* 153 darab, ezek közt Barcsay Ákos fejedelem asztali órája 1650-ből, gróf Ferrathy kihalt család pecsétnyomója 1668-ból, az olasz-magyar légió pecsétnyomója, török, tatár és magyar kardok, buzogányok, sisakok, vasingek, zablák, olasz katonai harcz-kürt stb. 7. *Bronzból valók*, régi balták, fejszék 61 drb. 8. *Arany és ezüst tárgyak* 65 darab, köztük egy 1666-ból való öv, régi gyűrűk, a Cserei család örökségéből több darab. 9. *Érmek*, római s későbbkorbeli pénzek 503 drb. 10. *Képek, alakok, szobrok* 70 darab, vászon, pléh, selyem és fafestmények, üveg és tükör kirakások, grafit tű-szurásos képek. 11. *Különféle tárgyak*, kőkalapács, római hamvvedrek, téglák (légio bélyeggel Bereczk mellől), régi épület-kövek, római vízvezető-csövek, Apaffy fejedelem nagy bilikoma 1600-ból stb. 182 darab. 12. *Természetrajzi* tárgyak 1132 drb, állat-, növény-, ásvány-darabok, két koponya és egy csontváz. 13. *Könyvek* 1597 drb. 14. *Kézirat* 1007 darab, ezek közt az erdélyi fejedelmektől okiratok; Bástha György kinevezi Teleki Donáth Györgyöt Háromszék kapitányává 1603-ban; zabolai Basa Tamás szerződése Mikes Benedekkel 1593; a székelyeknek Agyagfalván tett törvényök 1506-ból; a léczfalvi országgyülés rendelete Kézdi-Vásárhelyhez 1600-ból, stb. 15. *Pecsétnyomatok* gyüjteménye 135 darab. 16. *Szomorú jelentések*, halotti bucsúztatók, különfélék kéziratban és nyom-

tatva 467 darab, s egy képes álbum, több mint 1000 darab különféle fametszvénynyel.

Az összes gyüjtemény áll tehát 5735 darabból. Ebből könyv, kézirat és nyomtatvány 3071 drb, a többi együtt 2664 darab.

Az érmek között nevezetes Bem tábornok érdemrendjele, melyről *Kossuth* a következőleg nyilatkozik Vasady Gyulához 1876. deczember 24-ről kelt levelében:

«Ön felszólított, járuljak valamivel a Cserei Jánosné aszszonyság által alapított háromszéki muzeum gyüjteményéhez.

Szíves készséggel teljesitem kívánságát s örvendek, hogy módomban van azt egy oly tárgygyal tehetni, mely történelmi becscsel bír, a maga nemében unicum, s melyet az általam nagyrabecsült s testvériesen szeretett *székelységnek* a múltak emléke, remélem, kedvessé teend.

E tárgy a magyar katonai érdemrend nagy keresztjének azon *csillagjelvénye*, melyet az 1848—9-iki szabadságharczban, erdélyi seregeink dicső emlékü vezére *Bem* tábornok Nagy-Szeben bevétele alkalmával kapott s *holtiglan viselt*.

A török kormány azon gyöngéd figyelmet tanusította iránt unk, hogy a nagy hírü tábornok után e jelvényt nekem, mint az illető kormány volt főnökének, s e minőségben a Rend nagymesterének küldötte meg Kiutahiába.

A dolog tehát egészen hiteles.

E napokban egy barátom látogatását várom Budapestről. Általa fogom megküldeni. Így biztosítva leszünk, hogy szállításközben el nem téved.»

E levélből kiemelendő azon nyilatkozat, hogy Kossuth a rendjelt nem Háromszéknek, hanem a *székelységnek* küldi. Ezzel teljesen összhangba hozta a nemes alapítónő is elhatározását, midőn a megyéhez tett nyilatkozatában a gyüjteményt már maga is «Székely nemzeti Muzeum» czímén ajánlja föl.

Kiválóan becses alkatrészét képezik a muzeumnak a régi okiratok, melyek közül a délmagyarországi történelmi és régészeti társulat a végett kiküldött titkára, *Miletz* János, 1876-ban mintegy 56 darab okmányról vett másolatot, melyeket az egylet «Értesítője» IV-dik évfolyamában tett közzé, hol méltó elismeréssel tétetik említés e gyüjteményről, melyben az okiratok «Vasady úr által tapintatteljes gondossággal rendezve, számokkal és felíratokkal, külön-külön borítékokban, ellátva, könnyen áttekinthetők, s a nevezetesebbek és speciális érdekkel bírók különösen is kiemelve vannak.» Az egész muzeum részletes leírását ugyancsak a délmagyarországi egylet «Értesítője» második évfolyamának III-ik füzete adja.

S hogy a régészeti congressus elnökségének köszönő íratában, nem

csupán udvariasság emeli ki a tulajdonosnő érdemeit, hanem a gyüjtemény valódi becse is részesül kellő méltatásban, bizonyítja ama körülmény, hogy a kiállításra küldött 29 darab régiség közül 11 darab akkora figyelmet ébresztett, hogy azokat lefényképezték s e fényképeket áruba is bocsátották. E darabok ezek: 1 kőkalapács, 3 celta (fejsze), 1 kancsó, 1 óra, 1 ezüst öv, római hamv-urnák és Szent-Katolnán lelt aranygyürük (Lásd: «Catalogue de l'exposition Prehistorique ect. Pest, 1876»).

A muzeum látogatóinak száma 1875. junius 20-tól 1877. szeptember 8-ig 1005 volt, kiknek nagy része a ház vendégszeretetét is élvezte.

A mi a muzeum végleges elhelyezését illeti, az mindenesetre kivánatos, hogy gyorsan következzék be, mert személyesen tapasztaltuk, hogy menynyire nehéz, sőt lehetetlen már is a folytonosan szaporodó tárgyakat szakszerüen elhelyezni Imetsfalván. E mellett — különösen a kerti lakban elhelyezett rész — többféle veszedelemnek lehet igen könnyen kitéve.

c) *A közmivelődés egyéb eszközeiből* bir a székelyföld két *könyvnyomdát* Maros-Vásárhelytt, egyet Székely-Udvarhelyen és egyet Sepsi-Szentgyörgyön; két *lapot* Maros-Vásárhelyen («Marosvidék» és «Erdélyi Hiradó») és kettőt Sepsi-Szentgyörgyön («Nemere», «Háromszék»); egy *könyvkereskedést* Maros-Vásárhelyen és egyet Székely-Udvarhelyen.

Az utóbbi években három izben próbálták meg Székely-Udvarhelyen is egy lap szerkesztését, de mindanynyiszor egy-két félév mulva fel kellett hagyni a kisérlettel.

8. Humanistikus intézetek.

a) **Szegénynevelés.** A teljesen elhagyatott, vagyontalan, árva székely-leánygyermekek ápolására, házi nevelésére és oktatására alapította, a közönség áldozatkészségének igénybevételével, br. *Szentkereszty* Stephanie az „*Erzsébet-leányárvaház*"-at Kézdi-Vásárhelyen.* Ez intézet ma egy emeletes, szép házban van elhelyezve, mely saját tulajdona s melyhez gazdasági telek és veteményes kert tartozik. Alaptőkéje 1876—7-ben 22,428 forint volt. A folyó költségekre ennek kamata, s a várostól évenként nyert 100 forint fordittatik. Ugyanazon évre a közoktatási minisztériumtól 1000 forint segélyben részesült, melyet remélhetőleg jövőre is állandóan megnyer. Évi *bevétele*, e segélyen kivül, 1898 forint, *szükséglete* közel 3000 forint.

A növendékeket, kiknek száma ez idő szerint 24 lehet, az igazgató-tanítónő, két bejáró tanitó és a lelkészek oktatják a 6 elemi osztály tantárgyaiban. Háziipar-foglalkozásuk: fonás, szövés és hárászkendő-készí-

* Teljes czíme: «Háromszékmegyei árvaleány nevelő-intézet.»

tés. Élelmezéssel, ruházattal és tankönyvekkel az intézet látja el őket. Az árva-anyai tisztet egy éltesebb nő teljesíti, kit a főzés, takarítás, mosatás, veteményezés stb. házi gondok intézésében a növendékek felváltva támogatnak. Ez és az igazgató-tanitónő a növendékekkel együtt bennlakik az intézetben. Itt akár a konyhát, akár a tan- és munkatermet, vagy a 3 háló szobát nézzük, melyben mindenik leánykának 1 szalmazsákkal, 1 szalmapárnával és egy paplannal ellátott külön ágya s egy szekrénye van, melyben ruháit tartja, mindenütt a legszebb rend és tisztasággal találkozunk. A tágas udvar beültetve fenyővel, a nagy veteményes táblák szegélyezve gyümölcsfákkal, a világos, napsoros tér tiszta, egészséges levegőjével a legkellemesebb benyomást teszik a szemlélő kedélyére. Az intézetben a megye területéről felvett gyermeket 15—16 éves korukig nevelvén és gondozván, ekkor sorsuknak megfelelő pályára helyezik el, hogy azután magukat munkájokkal tartsák fenn.

Az intézet, megerősített alapszabályai szerint, az alapitók és részvényesek közgyülése által választott 50 tagu kezelőbizottság vezetése alatt áll. A tisztán tanügyi intézkedéseket és felügyelést egy 8 tagból álló iskolaszék teljesíti.

A közgyülésnek és kezelőbizottságnak *egy* elnöke van. Ez jelenleg a nemes lelkü alapitónő, br. *Szentkereszty* Stephanie.

A fennebbihez hasonló intézet Maros-Vásárhelyen a gróf *Toldalagi* Victorné által kezdeményezett „*Clotild székely leány-árvaház*", mely intézetben 14 árva leánygyermek nyer szállást, élelmet, ruházatot és nevelést, kik közül 2 városi, 12 vidéki. Az intézetet *Filep* Albertné vezetése alatt egy női választmány igazgatja. A tanitást és házi gondozást egy tanitó és egy nevelőnő teljesíti. 18,000 forint tőkével rendelkezik s bérházban van elhelyezve.

Mindkét intézet az emberi s különösen női szív nemesebb érzelmeinek hálás és magasztos hirdetője s a keresztény társadalomnak legnemesebb erénye. Alapitói és fentartói nem csak azon árva elhagyatottakkal tesznek jót, de szolgálnak egyszersmind a társadalomnak, midőn a munka és erkölcs nemes erényeinek hajlékát épitik.

b) **Szegényügy.** A hol a házalás, koldulás életfoglalkozássá válik s e foglalkozást tömegesen gyakorolják, ott vagy igen szapora a szerencsétlenség és nyomor, vagy igen ellenőrizetlen az élhetetlenség- és dologkerülésből származó családi ösztön. Az székelyföldön az énekléssel, hegedüvel, furulyával vagy biblia-olvasással való koldulás ritkábban szokott előfordulni s tapasztalatból mondhatjuk, hogy az ilyen koldusokat többnyire valami szerencsétlenség üldözte az életfenntartás ez utolsó menedékére, de azon roppant legiója a házalóknak, különösen a sok dologkerülő czigány, és az országos vásárokon az utczasarkokat és hidvégeket ellepő, tulnyomóan

oláh vagy oláh-czigány *tornyomorék*, kiknek egy része mérges füvekkel, mesterségesen és szándékosan csinált daganatait és nyilt sebeit meztelenül tárja, irtózatos és fülszaggató kiabálás kiséretében, a járó-kelők elé: *ezek egy nagy része határozottan csaló*, ki kijátsza a jóhiszemü és könyörülő szívüek humánus érzelmeit és elragadja a valódi nyomorék-vagyontalanok elől a könyörület filléreit.

Amazoknak rendszeres gyámolitást nyujtani, ezek elé korlátoló rendszabályokat állitani egyaránt emberbaráti és társadalmi kötelesség.

Az utóbbi tekintetben az éppen most alkotott rendőri törvény tartalmaz némi intézkedéseket, korlátolván azok által a házalást, de kimerítőleg ezt az egész ügyet ez sem karolja fel. Megyei intézmények pedig erre nézve nincsenek. Ama törvény végrehajtása nyomait se észleljük még ez ideig.

A rendszeres segélyt illetőleg elismeréssel és tisztelettel kell megemlékeznünk a kézdi-vásárhelyi „*Stephanie-menház*"-ról. Ugyanazon szívnek nemes alkotása ez, mint az ugyanodavaló leányárvaház.

A menház czélja, hogy a kereset és munkaképtelen mindkét nemü vagyontalan öregek benne ápolást nyerjenek.

Ez intézetbe egyelőre csak kézdi-vásárhelyieket vesznek fel, tekintettel az önhibájokon kívül szegénységre jutott bárminő hitfelekezetü s nemzetiségü egyénekre.

Felvesznek továbbá ápolás végett, oly városi vagy vidéki egyéneket is, kiknek van ugyan vagyonuk, de azt öreg, tehetetlen agg-koruk miatt gondozni nem tudván, szívesen átbocsátják az intézetnek, csakhogy abból itt gondoztassanak. Azonban ezeknek birtokukat tulajdonjoggal át kell az intézetre törvényesen ruháztatni. Az ily egyéneknek felvétele egyébiránt a bizottmány által mindig óvatosan s a körülményeknek gondos megvizsgálása mellett történik.

Az intézet alapja létesül:

a) *alapitó-tagok* adományából, kik 25 forinttól fel bár mekkora összegig alapitványt tesznek;

b) *részvényes tagok* adományából, kik 1 frttól fel 25-ig terjedő összeget fizetnek évenkint;

c) *az egyszer-mindenkorra* adott kegyes adományokból;

d) *szinházi-, báli-* és más előadások jövedelméből;

e) *a kezdi-vásárhelyi szegény-pénzalapból* oly módon, hogy a város amaz alapnak az intézet megalakulásakor létező kétharmadát, s jövőre minden amaz alapba befolyó pénzeknek háromnegyedrészét emez intézetnek adja;

f) *a remélhető államsegélyből.*

Az intézet igazgatója a közgyülés által alakitott 20 tagu *igazgató-*

bizottmány. Maga a közgyülés az alapitókból, részvényesekből és a kézdivásárhelyi képviselő-bizottság által saját kebléből választott 3 képviselőből alakul.

Az évi jövedelem $^3/_4$ részét az intézet évi költségeinek fedezésére, $^1/_4$ részét pedig az alapvagyon nevelésére fordítják.

A *belháztartás.*

Az igazgató-bizottmány egy alkalmas egyént fogad fel az *intézet felügyelő gondnokává*, a ki irni, olvasni tud, s számadás vezetésére képes. Ez vezeti a háztartást, főzést, mosást, fűtést, világítást, sütést stb., az étkeket kiosztja, a rend fenntartását eszközli az intézet tagjai között. Ennek mérsékelt fizetése s az intézet szegényeivel közös étkezése, fűtése és világítása van. Ő veszi át a pénztárnoktól a napi költséget s azt számadás mellett felhasználja az intézet szükségletére. Felügyel az egész háztartásra, gazdaságra, kertészkedésre, az intézet tagjai által vezetett munkára, valamint azok munkabéreinek feljegyzés mellett való pontos felhajtására.

Az intézetbe felvett tagok kötelesek mindig az intézetben lenni úgy, hogy onnan hirtétel és engedelem nélkül sehová nem mehetnek.

Egyelőre két szoba van berendezve, *nők és férfiak részére elkülönitve.* Továbbá konyha, kamara s a gondnok szobája. Az étkezés, kivéve a betegeket, *egy* asztalnál történik közösen. Az étlap a következő: *reggeli:* köményes vagy egyéb gyenge leves; *ebédre:* hetenként háromszor hús, egy személyre $^1/_4$ fontot számítva, kása, tészta vagy más főzelékkel készítve, és hetenként négyszer főzelék, zöldség vagy másnemü étel; *vacsora:* kása, puliszka tejjel vagy turóval stb.

Minden tagnak van tála, tányéra, villája, kése, kanala, külön ágya, két rendbeli ágynemüje, egyszerü ruházata s legalább két rendbeli változója, mind a gondnok felügyelete és számadása alatt. Az ágyat legalább minden 3 héten egyszer tisztába kell tenni, s minden tag hetenként legalább egyszer tiszta változót veszen. A szobák hetenként legalább egyszer felsuroltatnak. Mindezekről gondoskodni a gondnoknak szigoru kötelessége.

Az intézet tagjai, a menynyiben képesek, apró munkára szoríthatók, pl. foltozás, zsákvarrás, tollutépés stb. Munkadíját mindenkinek saját nevére szóló könyvecske mellett takarékpénztárba helyezik el, s halála esetében tisztességes temetési költségeire fordítják. A fölösleg pedig az intézet alaptőkéjéhez csatolandó.

Az igazgató-bizottmány tagjai kötelesek sorban, hetenként legalább egyszer, bizonytalan időben az intézetet meglátogatni, megfigyelni a rendet, tisztaságot, ételeket. Észrevételeiket egy a végre kitett észrevételi könyvbe pontosan s híven följegyzik.

A menház 1874-ben alapittatott. Egy egészséges helyen fekvő házas telket a város adományozott számára. Tőkepénze jelenleg 8466 frt 01 kr.,

s 12 vagyontalan városi szegény ápoltatik benne. 1878-ik évi költségvetése 993 frt 50 kr. *bevételt* mutat, miből 745 frt 12½ kr. a *kiadás*, s 248 frt 37½ kr., mint a jövedelem ¼ része, *tőkésíttetett.*

Kiadásainak fedezését megkönnyíti azon körülmény, hogy a város lakóssága évenként jelentékeny menynyiségü élelmiszert és ruházati czikket ajándékoz a menháznak.

Egy felügyelőnő 50 frt fizetéssel van alkalmazva. 1874. óta összesen 20 szegény vétetett fel, kik közül 8 halt meg.

A menház-egylet elnöke az elévülhetetlen érdemü alapitónő.

A házaló koldulás Maros-Vásárhelyen is meg van szüntetve, minek váltságául a lakosokat egy városszolga hetenként megkeresi adományaikért. Az így begyült összeget a város keblileg kezeli s használja fel segélyezésre. A büntetéspénzek is e pénztárba folynak be. 1875-ben 722 forint 87 krajczár volt a bevétel, s 695 forint és 30 krajczár a kiadás, mely összegből 39 szegényt segélyeztek.

Szegényalapot jelenleg minden község képez a büntetéspénzekből, melyek Háromszék- és Udvarhelymegyében takarékpénztárba és a székelykereszturköri népbankba vonatnak összse. E czélra az első megyében évenként mint egy 2000 forint a bevétel. Udvarhelymegyének pedig 1877. végén 6077 forint 74 krajczár tőkéje volt. A volt Marosszék községi-szegényalapja, 1875. végén, 301 frt 31 krból állott.

c) **Nőegyletek.** A nőegyletek, bár müködésüket közmivelődési ügyek támogatására is kiterjesztik, valódi hivatásukat a szegények és nyomorultak keresztényi és jótékony segélyezésében találják.

Ilyen egylet a székelyföldön *négy* létezik, u. m. a *maros-vásárhelyi*, mely valamint az odavaló «Clotild leány-árvaház» is, 1861-ben alakult; van 76 alapító, 58 rendes és 118 pártoló tagja; *alaptőkéje* 1877-ben 9760 frt, évi *bevétele* 1608 frt 28 kr volt; a *székely-udvarhelyi*, mely 2084 frt 87 kr. tőkepénzzel rendelkezik, s 1875—1878. február végéig 839 frt 41 krajczárt adott ki tisztán szegények segélyezésére, s 300 frtot az Udvarhelyen alapitandó «Valeria-gyermekkert» alapjára; a *székely-keresztúri*, mely három év óta mintegy 500 forint segélyt nyujtott szegények és szegény iskolás-gyermekek felruházására. A háromszékmegyei nőegylet csak közelebbről alakult meg.

E nőegyletek jövedelem-forrása között jelentékeny szerepet játszanak a télen át rendezni szokott *társas-estélyek* («fillér-estélyek»), melyek a mellett élvezetes időtöltéseknek is bizonyultak be.

Kelme és ruhafélék s élelmiszerek gyüjtése és kiosztása által szintén tetemes jótéteményt gyakorolnak, mint a hasonló egyletek országszerte.

Az összes *szegénynevelő intézetek, menházak* és megyei szegény-alapok a fennebbiek szerint mintegy 65,000 frt tőkével rendelkeznek.

Kolb szerint 1869-ben a *gyermekmenházak* száma Bajorországban 178 volt 13,576 növendékkel. Ezen kivül állandó segélyt élvezett 46,369 *felnőtt szegény*. Az összes *jótékonysági intézetek száma* 1770-re ment, 48.239,387 forintot érő vagyonnal s 9.661,118 forint évi kiadással.

Angliában pedig 1872-ben a *nyilvánosan segélyzett szegények száma* 977,664 volt és a *segélyösszeg* 12.381,278 £. Összehasonlító elmélkedésekre elég gazdag thema! Magyarországon ez intézetek államilag nyilvántartva még nincsenek.

9. Közmivelődési egyletek.

a) A „*Székely mivelődési és közgazdasági egyesület*". Keletkezése részletesen van leirva az egylet 1876-ra szóló első évkönyvében. Mi tehát azokat, a kik e felől bővebb tájékozást akarnak szerezni, amaz ismertetésre utasítjuk. Ez évkönyvben olvashatók az alapszabályok is.

A székely egylet eszméje legújabb alkotmányos életünk és a székely értelmiség különös hazaszeretetének szüleménye. A mint az alkotmányos élet Magyarországon ismét működésbe indult, a központi kormány különböző osztályaiban és a törvényhozó termekben megnyilt az út sok intelligens székely előtt is. Ezek közvetlen közelben szemlélték, a rohamos állami alkotások közepette, az érdekek nagy küzdelmeit. Városok, vidékek, nemzetiségek versenyezve siettek felhasználni és kiaknázni a kedvező körülményeket. Székelyeink jó darabig vártak és hallgattak. De némely dolgokban keserü tapasztalatok árán vették észre, hogy «néma gyermeknek anyja sem érti szavát». Érezni kezdették tehát, hogy a székelység érdekeit erélyesebben kell képviselni az országgyülésen a képviselőknek egyfelől, de másrészt a székelyföldön létező culturális és közgazdasági hiányok orvoslása, s általában a székelyföld lakóssága szellemi és anyagi javának előmozdítása érdekében más uton is valamit tenni kellene. Tehát akarni is akartak már, csak a formát kellett megtalálniok, melyben tevékenységöket megindítsák s annak sikert biztosítsanak.

Tudomásunk szerint *Ugron* Gábor és *Bartha* Miklós ifju képviselők nemes tettvágyának eredménye volt, hogy a fővárosban élő vagy ott tartózkodó székelyek tömörítésének eszméje közös megbeszélés tárgyává tétetett 1874-ben. Az e czélból tartott értekezletek természetesen különböző eszméket hoztak felszinre. Némelyek ugyanis már ezuttal és koronként is *székely népgyülések* szervezését kivánták, mások a fősulyt egy *székely bank* megalapítására fektették, a mely aztán eszközt nyujtana későbbi anyagi vállalatokra. Egyik szükebb, másik mindent felölelő széles hatáskörü székely szervezetet akart. Maga az alapgondolat időszerü és üdvös lévén, végre is azzá nőtte ki magát, a mivé kellett.

t. i. *egyletté*, melynek központi vezetése ugyan az ország fővárosában legyen, de kötelékeibe ölelvén — a lehetőségig — az egész székelységet, olyan szervezetet nyerjen s anynyi eszköz felett rendelkezzék, hogy ennélfogva a székelyföld összes anyagi és szellemi ügyeinek fejlesztését tervszerüen munkába vehesse. Tehát, hogy ne csak közbejárjon és kérelmezzen, hanem a kiható alkotási képességet is magában hordja. E czélt tűzik ki a még ugyanazon évben megalkotott alapszabályok s a munkásági tér részletesebb körvonalozását tartalmazó azon kis füzet, mely «A székely mívelődési és közgazdasági egyesület alakulásának indokolása» czímen kinyomatván, az alakulásra kibocsátott felhivásokhoz csatoltatott.

A tanácskozásokat eleitől fogva *Hajós* János (m. kir. belügyminiszteri osztálytanácsos, volt Kolozsvár városi orsz. képviselő) vezette kiváló ügyszeretettel és tapintattal, mire a legeltérőbb vélemények közt nagy szükség volt, hogy a hazafias jó szándék a viszonyokhoz is mért concret alakot ölthessen. Részt vettek az értekezletekben a székelyföldi országos képviselők, a fővárosban lakó más székely hazafiak és több székely főispán.

Végre a több ízben tartott gyüléseken elért közmegállapodás eredményéül létrejött a «Székely mívelődési és közgazdasági egyesület» mostani szervezete.

A megállapított alapszabályok a belügymininiszter által jóváhagyatván, az egyesület — az alakulást indokoló, fennebb említett füzet előleges közzétételével — alakuló közgyülését 1875. deczember 10-én tartotta meg Budapesten. *Elnökének* az előleges tanácskozások vezetőjét, *Hajós* Jánost választotta, ki valamint az alakulás többféle bajaival és nehézségeivel férfiasan küzdött meg, s úgy szólva az egylet létesülésének és megalakulhatásának is egyik legfőbb tényezője volt, úgy azóta is minden mások felett fáradhatatlan buzgósággal, önfeláldozással vezeti és fejleszti az egylet ügyeit. *Titkárrá* ugyan e gyülésen *Buzogány* Áron (vallás- és közoktatási miniszteri titkár) választatott, ki az egyesülés előmunkálataiban is kiváló részt vett s azután is az egylet minden ügyében teljes buzgalommal, ritka hazafias önzetlenséggel és az «Évkönyv»-ek által hirdetett szép sikerrel működik.

Mint olyanokat, a kik az előleges sok oldalu munkálatokban meleg ügyszeretettel vettek részt, meg kell említenünk többek közt *Bedő* Albertet *Deák* Farkast, *Takács* Lajost, *Ugron* Gábort stb.

Ezeken kivül nemcsak a történeti hűség, de a hála méltó érzeténél fogva is meg kell emlékeznünk gr. *Kálnoky* Dénesről, ki nemcsak az egyesület alakulásakor karolta fel annak ügyét a legmelegebb rokonszenvvel, Háromszéken, mint akkori főispán, nemes buzgalmával és példájával számos községet és egyeseket nyervén meg az egylet tagjaivá, hanem legújabban is, mint az 1877-ik évi közgyülésén megválasztott tiszteletbeli

elnök, 1200 forint alapitványt tett az egylet számára. Hasonlóan polgári elismerés illeti dr. *Máthé* Dénes fogorvos alapítótagot, ki az ország külön böző vidékeiről egymaga 100 aláirót szerzett az egylet számára.

Sulyos idők követték az alakulást, kevéssé kedvezők a gyors és erőteljes fejlődésre. De valamint nem hirtelen ellobogó szalmatűz, hanem komoly hazafiak higgadt megfontolása s a közügyek önzetlen szolgálatában kipróbált erők lelkesedése melegített az egylet bölcsőjénél, úgy a nehéz körülmények daczára is lépésről-lépésre, évről évre erősödni látjuk önfeláldozó vezetésük alatt, s itt-ott már is nyomait üdvös tevékenységének.

A székelyföldön tartott három közgyülés (1876-ban Sepsi-Szt-Györgyön, 1877-ben Székely-Udvarhelyen, 1878-ban Maros-Vásárhelyen) tetemesen hozzájárult mind a tagok száma gyarapodásához, mind az egylet működése és ügyei iránt való közérdeklődés fölkeltéséhez.

Alapitó tagjainak száma 1878. végén 43, a *rendes tagoké* 510. *Vagyonkészlete* ugyanakkor értékpapirokban, magánkötelezvényekben és készpénzben 6876 forint 70½ krajczár. E mellett *várandóság* 1879-re 4889 forint.

Az egylet az alapszabályokban kitüzött czéljaira 1878 végéig 4412 forint kiadást teljesitett.

Működésének eddigi nevezetesebb tényei a következők :

1. Kiképeztetett egyleti költségen két székely ifjut a *műfaragásban*, a hosszufalusi műfaragó intézetben, egyet pedig a *haszonkertészet, szőlőmivelés és pinczekezelésben*, a budai vinczellérképezdében.

2. Iparos- és művészi pályán levő több székely-növendék számára *államsegélyt eszközölt* ki.

3. Az *erdőtörvényjavaslat* megalkotását siettette.

4. Adatokat gyüjtött a székelyföldi ipar- és földmivelési viszonyok tanulmányozására.

5. Előmunkálatot tett a székely házi-iparterméknek a fővárosban leendő megismertetésére s tágabb körü piacz nyitására.

6. *Évkönyvek* kiadása által a sajtó figyelmét közügyeink felé fordította s a székelyföld ismertetésére vonatkozó dolgozatok irására adott impulsust.

7. Ezer forint pályadijjal létrehozta e munkát, melynek kiadása szintén tetemes áldozatába került.

8. Havonként tartatni szokott választmányi üléseivel Budapesten, s évi közgyüléseivel a székelyföld különböző vidékein összpontosítja a székely értelmiséget és a székelység barátait, s míg ez által egyfelől az összetartozóság érzetének kapcsai erősbödnek, addig másfelől tér és alkalom nyilik közügyeink fölött szóbeli eszmecserére, közös megállapodás létesítésére, fejlődik közöttünk az önsegélynek, a társulásnak szelleme s nem egy tekintélyes hazafinak rokonszenve ébred fel irántunk.

Hogy az egylet további munkássága áthatóbb s különösen a székelyföldi ipar és mezőgazdaság fejlesztésére eredményd\u00fas legyen, arra különösen kettő szükséges. Első: *nagyobb pénzerő a mostaninál;* második: a *vidéki választmányok elevenebb működése.* Amaz sok tekintetben függ ettől. De e mellett és ezen kivül is, mindenesetre szükséges módok felől gondoikozni a pénztár gyarapítására.

A székely-egylet hivatása csak egyelőre állhat apró segélyezésekben. Ezek bizonytalan sikerei helyett maradandó alkotásokra kell törekednie. S hogy ez az intéző férfiaknak ép oly hő vágya, mint bármelyikünknek, az kétségtelen. Csakhogy a nagy tényekhez nagy eszközök kellenek. Azért csak helyeselhetjük, hogy a székely-kivándorlás megakadályozására tett alapitványokat megszerezni törekszik. Tegye azt a *Dávid* Antal Mózes-alappal is! A csíkmegyei kivándorlás-alap szintén itt volna legjobb helyén. A pénzgyüjtés átalánosan szokott módjait hasonlóan meg kellene kisérteni évről-évre.

Hogy azonban az egylet pénztára kellő kitartás és utánjárás mellett idővel megerősödjék s az egyleti tevékenység gyökérszálai a székely népéletbe mélyebben ereszkedjenek és szétágazzanak: a *vidéki választmányoknak okvetlen többet kell tenniök, mint a menynyit most tanusitanak.*

Az alapszabályok — az igaz — életet nehezen lehelnek valamely testületbe, ha az nem bír elegendő érzékkel és lelkesedéssel teendői iránt. Azonban talán még sem lenne felesleges és haszontalan munka, ha szabályaink egy esetleges átnézésekor nagyobb figyelmet fordítanánk a vidéki választmányokat illető szakasz részletesebb kidolgozására.

Nekünk úgy tetszik, hogy e közegek jelenleg nem bírnak elég benső, szerves kapcsolattal az egészhez. Munkássági körük korlátolt, határozatlan. S talán ez az oka azon sajátságos felfogásnak, hogy a tagok mintha inkább számitanák magukat az egylethez, mint vidéki választmányukhoz. Úgy tetszik, mintha itt nem éreznők magunkat eléggé az egyletben. Egészen ellenkező tünemény, mint a mit más szövetkezetekben tapasztalunk.

Particularismust soha se pártoltunk; de a székelyegylet választmányainál azt egy bizonyos mértékig jogosultnak, sőt szükségesnek tartanók. Itt lenne t. i. igazán helyén, hogy *vidékenként kiváló előszeretettel foglalkozzunk speciális érdekeinkkel.* Hisz ez érdekek ápolására s nem valamely közönyös, távol fekvő eszmék szolgálatára alakult az egylet.

A mi felfogásunk szerint a munka egy részének a vidéki választmányokban kellene lefolynia vagy előkészíttetnie. A földmívelési-, ipar- és kereskedelmi kérdések legnagyobbára földrajzi apróbb területek szerint csoportosulnak. A székelyföldön ezek határvonalai meglehetősen összeesnek a politikai határokkal. Háromszékmegye földmívelése például a tagosítás alapján rendezett gazdaságnak jóval nagyobb mérvét bírná meg, mint a

székelyföld többi része. Szántóföld-területének nagyobb kiterjedése, egyenletesebb és kitünő minősége, legelőinek nagyobbára az erdei területekre szorítkozása, népének vagyonossága mind olyan tényezők, melyek ily mértékben egyesülve egyebütt alig fordúlnak elő, s melyek pedig lényeges feltételei egy javított rendszerre való átmenetelnek. Csíkmegyének roppant erdőségei s a gabonafélék termésére kevéssé, de len- és kendertermelésre igen alkalmas talaja hasonlóan speciális egyediséggé teszik e területet. A volt Maros- és Aranyosszékben a szőlőmívelés lényeges alkatrésze a közgazdaságnak. Udvarhelymegye földmívelése sokoldalú támogatást és kiegészítést igényelne az ipar által.

Az ipar- és kereskedés tényezői és feltételei hasonlóan különféleképpen oszolnak meg a székely törvényhatóságok területén.

Hogyan képzelhetjük már most — csak e főbb vonások alapján is — lehetségesnek, hogy az egylet központi választmánya és közgyülései kellő részletességgel és behatóan foglalkozhassanak e sokféle helyi érdek tanulmányozásával és ápolásával ? !

E kérdések tanulmányozására s a teendők előkészítésére mind az idő, mind az eszközök, mind a közvetlenül érdekeltek tapasztalatai és közreműködése sokkal inkább állanak a vidéki választmányok rendelkezésére.

A mi felfogásunk szerint tehát e *testületeknek tágasbitott munkakörrel bíró közgazdasági* **fiókegyletekké** *kellene kifejlődniök*, a mostani szervezet keretében fenntartandó szoros összeköttetés alapján. Ennek megvalósultával a működés egy része a fiókegyletekbe tétetvén át, a fővárosban székelő központi választmány, az initiativának szükséges jogaival ugyan, de a dolgok rendjének megfelelően, végrehajtó központi közeggé válnék. Ez az utóbbi feladattal ma is bír, de a baj abban rejlik, hogy ma az összes feladatokat erre hárítjuk s minden tevékenységet ettől várunk.

A nélkül tehát, hogy a szervezet felforgatására gondolnánk, annak lehető tökéletesbítését sürgetjük — *arányos és előnyös munkafelosztás alapján.*

Ez korántsem az erők megosztására, hanem sokkal inkább azok nagyobb mérvü értékesítésére vezetne.

Hogy egy megyei gazdasági egylet csak egymagára is jótékonyan működhetik, arra a magyar állam 55 gazdasági egylete s közvetlen közelünkben az erdélyi szászok között több példa van. Ilyen a torda-aranyosmegyei gazdasági egylet is, melynek saját gazdasági telkén hasznos kisérletek folynak. Menynyivel sikeresebben munkálkodhatnának a székely közgazdasági fiók-egyletek a mostani alapon tovább fejlesztett organicus szövetkezetben !

Hogy ez eszme felvetése nem idealismus s nem is új találmány, erre nézve elég volna ugyan egyszerüen a mi alapszabályainkra utalnunk, melyek az egyleti szervezet ilyen kibővítését, épen nem zárják ki. Idézhetünk

azonban rá tényleges példát is. Az osztrák államban t. i. 92 önálló gazdasági egylet mellett 15 gazdasági *főtársulat* áll fenn, 312 *fiók* vagy *kerületi egyletet* foglalván a maga kötelékeibe.* Ezeken kivül vannak az erdész-, kertész-, komlótermelő-, bormívelő-, ló-,állat-, méh-, hal- és selyemtenyésztő-egyletek, szám szerint 69.

A legjobb reménynyel és legtisztább szándékkal ajánlom azért észrevételeimet úgy a vidékiek, mint különösen a központi választmány becses figyelmébe.

A székelységhez ez ügyben szintén volna egy kérésem. Ez egylet t. i. érettünk szerveztetett, annak közhasznuságát lehetetlen be nem látnunk. Ha azonban azt akarjuk, hogy az érettünk mentől több jót tegyen: sorakozzunk az eddiginél nagyobb számban lobogója alá; ne maradjon ki a rendes tagok közül egy jobb módu székely, egyetlen község se! Tegyük ez egyletet valódi székely nagy hatalommá, hogy az képes legyen ipar- és gazdaságunk terén koronként hatalmas alkatásokat hozni létre! Ősi institutioink bölcs szelleme, fegyvertényeink dicsősége, hangyaszorgalmunk kimeríthetetlen ereje, életrevalóságunk hírneve ébredjen föl lelkünkben, s az akaraterő kristály-lencséje gyűjtse öszsze e fénysugarakat történelmünk azon új lapjára, melynek *önsegély* a neve: s bízom istenben, hogy ez eszme minket még egyszer nagygyá teszen! . . .

b) A „*Kemény Zsigmond társaság*". Maros-Vásárhelyen, 1877-ben alakult dr. *Tolnay* Lajos ottani ev. ref. lelkész és iró kezdeményezése és lelkesítő, kitartó munkássága következtében. *Elnöke:* br. *Apor* Károly. Működő tagjainak száma 72. Tőkepénze 5000 forint.

Czélja a szépirodalom ápolása és a székelyföldi irói tehetségeknek egy működési körbe vonása, a nélkül azonban, hogy a társaság más hazai irók közreműködése elől elzárkóznék.

Mindenesetre nagy ideje is már, hogy a székelyföldön, s annak épen szivében, az erdélyi szellemi élet egyik hajdan virágzó városában, a tudományokért lelkesülő nagy *Teleki* könyvtárának közvetlen közelében, a szép lelkü *Aranka* muzsájának légkörében, hol anynyi tudós és iró hagyta nevét dicső örökségül: ideje — mondom — már, hogy a muzsáknak áldozó csoport öszszeszedje magát — s ne legyünk többé hontalanok a hazában.

Történelmünknek és a tudományoknak menynyi kincse vár kiaknázásra úgy a Teleki-könytárban, mint az ev. református egyház főiskolájának ottani gazdag könyvtárában! Mily nagy szolgálatot tehet a közmívelődésnek egy erélyesen működő irodalmi egylet ilyen segédeszközök birtokában!

* Dr. *Hunfalvi* J. «A magyar osztr. monarchia rövid statisztikája.» 1874. 78—9. lap.

Erő, lelkesedés és hazafiság soha se hiányzott a székelyföldön. Csak irányt jelölni, közszellemet teremteni szükség, mely áthasson, összekapcsoljon s az eszme szolgálatára felavasson.

A székelység nemcsak mai napság gazdag anyaméhe a ki-kitóduló munkásrajoknak, hanem az volt már századok óta. Csakhogy a viszonyok módosultak. A rajzás iránya hajdan az ország belseje volt. Az erdélyi vármegyék és városok magyarságának tudományos írói és művészi elemének hoszszú időkön át volt a székelyföld termékeny tanyája. Apáczai-*Cseri*, Baróthi *Szabó Dániel Benkő*, *Bod*, *Szentábrahámi* L. M., *Cserei*, *Losteiner*, *Bólyai* Farkas, *Dósa* Elek, gróf **Mikó**, a két *Kovács* István, *Székely* Sándor, *Farkas* Sándor (az amerikai utazó), Körösi *Csoma* Sándor, *Kriza* János, *Szentiványi* M., a gr. *Telekiek* a multból, — a *Szászok*, *Károly*, *Domokos*, *Béla*, *Berde* Áron, br. *Orbán* Balázs, *Mentovich* Ferencz, *Jakab* Elek, *Imets* F. J., *Barabás* (a festő), *Deák* Farkas, *Balássy* Ferencz, *Bedő* Albert, *Bálint* Gyula, *Mátéfi*, *Böér* (mindkettő hegedü-művész), *Simén* Domokos, *Buzogány* Áron, *Felméri* Lajos a jelenben,— csak futólag felsorolt nevek, melyek a maroknyi székelységben rejlő szellemi erőt tiszteltté tették az országban. Miért ne lehetne a ma élő erők tömörítésével és fejlesztésével is fenntartani a zászló becsületét ? ! S miért ne épen Maros-Vásárhelyen ? ! Ma már vidék és központ nincs többé oly élesen elkülönítve, mint régebben. A szellemi közlekedés bámulatos mérvben fejlett és a szellemi munkaerők száma mind nagyobb-nagyobb lesz a vidéken is. A művészetek átalánosodnak, az ízlés fejlik, a sajtó szétágazik, a tudományok csarnokai szaporodnak és erősödnek, a szellemi igények fokozódnak. Teljesen jogosult tehát, sőt már szükség és kötelesség olyan fokusokat teremteni, honnan a fénysugarak egy-egy kört bevilágítsanak és átmelegítsenek. Teljesítse a szép hivatást a székelyföldön a «Kemény Zsigmond társaság !»

b) Az udvarhelymegyei *népnevelési egylet* az *Eötvös* 1867-iki felhivása szellemében jött volt létre 10 forintos alapitványokkal, s egy évtized óta a megye szegényebb népiskoláinak tanszerekkel való ellátására 1122 frtot érő segélyt nyújtott. Később a megye területén alakult felekezet nélküli tanitó-egyletet vette pártfogásba, melynek könyvtáraira, pályadíjakra és segélypénztárába 600 forintot adományozott, s legújabban 300 forinttal a megye területén 12 *népkönyvtárt* szervezett.

Tagjai száma 92, alaptőkéje kötvényekben és takarékpénztárban 2000 forint.

c) **Tanitó-egyletek.** Az 1868-iki XXXVIII-ik törvényczikk sok irányban refolmálta a népiskolákat. Kitünő hatásáról fennebb már volt megemlékezés. Még egyet azonban nem szabad felednünk. A tanitó-egyleteket is ez hozta létre. Kezdetben közvetve, később közvetlenül. Közvetve a két-három éven át rendezett *póttanfolyamok* által, a menynyiben ezek majd

mindenikén különböző vallásfelekezetü tanitók működvén együtt, megérlelődött lelkökben az eszme, hogy a jó tanitónak holtig van mit tanulnia s az együttes és közös működés sem a népnevelés szent ügyének, sem a népnevelők személyes érdekeinek hátrányára nem lehet, — hogy a társulás csodákat mivelő hatalma jótékonyan működhetik a tanitói szerény körben is, — hogy a felekezeti érdekek semmi sérelmet sem szenvednek a népiskolai érdekek ápolása által, hogy az erősebb a gyengébbnek fölemelésére teremtetett s nem megsemmisitésére. Ilyen s ezekhez hasonló eszmék kifolyása nem lehetett egyéb, mint a *tanitói önképzés kezdetének tekintett póttanfolyamoknak folytatását megalkotni a tanitó-egyletekben.* S az országot mindenfelé behálózták a tanitó-egyletek, itt a felekezetek összesimulva, elvegyülve, amott különválva, de mindenütt hasonló törekvések által lelkesítve.

Tanltó-egylet van a székelyföld mindenik megyéjében: Aranyosban egy *felekezetnélkül* való, Csíkban egy *felekezeti* és egy *felekezetnélkül* való, Háromszékmegyében egy *felekezetnélkül*, való Marosban egy *felekezeti* és egy felekezetnélnélkül való, Udvarhelymegyében egy *felekezeti* és két *felekezetnélkül* való. Ezek közül a nagyobbak fiókkörökre oszlanak, s egy, két vagy három havonéknt gyüléseznek s évenként egy közgyülést tartanak. Gyüléseik tárgyai: nevelésitani s más népiskolai kérdések felett értekezések, birálatok, tanitásipróbák, eszmecserék stb. Önképzési eszközeik közé tartoznak szakkönyvtáraik.

Örvendetes tényként constatálhatom, hogy *a székelyföldön ez időszerint nincs tanitó, a ki valamelyik tanitóegyletnek, sőt némelyik kettőnek is tagja ne lenne.* A székelyföldi tanitó-egyleteknek tehát legalább is anynyi tagjuk van, a hány tanitó a székelyföldön, vagyis 750.

Az *udvarhelymegyei általános tanitó-egylet* kebelében *Rafay* Károly tanügybarát 300 forint alapitványnyal egy *tanitói segélypénztár* alapját vetvén meg, az az ő kezelése alatt, alapító, pártoló és rendes tagok (ezek csak tanitók és tanitónők lehetnek) évdíjai, illetőleg alapitványai és adományaival anynyira szaporodott, hogy alaptőkéje már ma 1400 forint. A rendes tagok tiz éven át évenkint 1—1 forintot, vagy egyszermindenkorra öt forintot fizetvén be, két évi segélyezés mellett már mindnyájan részesültek egyszer 10—10 forint évi segélyben. Ez intézmény czélja az, hogy ha idők folytán anynyira erősödött, a megye területén lévő minden tanitónak és tanitónőnek rendes évi fizetéspótlékot biztosítson. Addig is a pillanatnyi szükségben évről-évre segíteni igyekezik.

d) **Olvasó-egyletek.** *Kaszinó-féle* olvasó-egylet a következő helyeken áll fenn: Sepsi-Szt-Györgyön *egy*, Kézdi-Vásárhelyen *egy*, Csík-Szeredában *egy*, Gyergyó-Szent-Miklóson *egy*, Maros-Vásárhelyen *kettő*, Székely-Udvarhelyen *kettő*, Székely-Kereszturon *kettő*, Baróthon *egy*. Összesen 11.

A *tagok száma* együttesen mintegy *ezerre* megy.

A *tagsági díj* 1—10 forint. Könyvtáraikban körülbelül 1000 kötet könyvet találunk. A *lapok* tulnyomóan politikaiak, *közgazdasági* alig egy pár helyen fordul elő.

Falusi olvasó-egylet — a könyvtárak ismertetésénél említett helyeken — 26 van.

e) **Műkedvelő- és zene s dalegyletek.** Kézdi-Vásárhelyen létezik egy „*Közmivelődési egyesület*", melynek van egy *felolvasó, egy dal és zene* s egy *szini* szakosztálya. Mindeniknek élén egy igazgató és egy művezető. Az egészet egy központi választmány tartja összse. Főczélja egy *könyvtár és székely termény- és iparcsarnok* szervezése, szellemképző és szivnemesitő időtöltések által. Az alapító tagok 25 forintot, a pártolók évenként 2 forintot fizetnek. Színpadi szerelvények, hangszerek, stbre már több mint 3000 forintot adott ki. A tagok száma 75. Alaptőkéje 1200 forint.

Műkedvelő színtársulat van még Sepsi-Szentgyörgyön, Csikszeredában, Gy.-Szent-Miklóson és Székely-Udvarhelyen.

Zene-egylet Maros-Vásárhelyen 33 működő s 59 pártoló taggal. Karmesterét a városi pénztár 500 forinttal díjazza.

Dalegylet Maros-Vásárhelyen kettő, Székely-Udvarhelyen egy. Amott a «Dalkör» 35 működő, az «Iparos polgári dalegylet» 36 működő és 140 pártoló taggal. A székely-udvarhelyi 26 működő s 80 pártoló taggal. Van zongorája, gazdag hangjegytára. 1872—1876-ig 3759 forint kiadása volt, nagyrészt jótékony czélokra. Sepsi-Szentgyörgyön van egy ev. ref. *egyházi dalárda* 16 taggal.

10. Észrevételek, javaslatok.

A kisded-nevelésről szólva, kimutattuk, hogy az egész székelyföldön alig van egy pár óvoda, ámbár nem fogja tagadhatni senki annak nagy fontosságát és szükségességét. Ugy, hogy azt kellene indítványoznunk, hogy állítsanak minden községben egy óvodát vagy gyermekkertet. Ámde tekintetbe véve, hogy még a népiskolai törvény végrehajtása is menynyi akadályba ütközik s helyen-helyen milyen lassan halad előre, épen a szegénység miatt, s tudva, hogy mentől többfélével terheljük meg a községeket, annál nehezebben érünk valamibe czélt, egyelőre érjük be azon szerényebb óhajjal:

1. hogy minden község, a mely több mint 5000 forint évi bevétellel bír, állítson egy felekezeti jelleg nélkül való, tehát u. n. községi óvodát. A telket s még építkezést is nem lesz nehéz ama módos községeknek előállítani. A rendszeresítendő évi kiadás pedig egy óvóval 3—400 forintnál nem menne többre.

A népiskolákra vonatkozó statisztikai táblázatokból mindenütt kitűnt az a nagy különbség, mely a felekezeti és községi iskolák között, ez utóbbiak javára, létezik, akár az iskolába járó tankötelesek, akár a képesített tanítók számát, akár az iskolába járó gyermekek taneszközökkel való felszerelését, akár a szegény gyermekeknek taneszközökben nyujtott segélyt, akár magának az iskolának felszerelését, akár a népiskolai könyvtárakat, vagy végül a 10 év alatt mutatkozó haladást tekintsük. Összse kell csak hasonlítani a legkevesebb községi iskolával bíró Maros-(Torda)-Aranyosmegyét a tekintélyes számú községi iskolával bíró többi megyékkel, s azonnal kitűnik állításunk alapos volta s minthogy a felsoroltak a sikeres tanításnak is nélkülözhetetlen eszközei, alaposan föltehető, hogy abban a tekintetben is épen az a különbség létezik a kétféle iskolák között.

2. Népmívelődési érdekeink követelik tehát, hogy a felekezeti rossz iskolák helyére jó községieket engedjünk állani. S lássák be azt az egyháziak is, hogy a nemzeti míveltség érdekei parancsolólag követelik e kérdésben féltékenykedő, vagy egyéb másodrangu tekinteteikről lemondani. Ha mívelt nép nem lesz, nem lesz nemzet! S ha nemzet nincs, nem kell egyház.

3. Az iskolák számához mérve mind a felszerelt tornahelyek, mind az iskolai könyvtárak, mind a faiskolák száma igen csekély lévén s az utóbbiak közül a kimutatott szám egy része tényleg még amúgy is felhasználatlanúl, sőt a hely bekerítetlenül hevervén: az illető felügyelő, végrehajtó hatóságok felhívandók a törvény szigoru alkalmazására, különösen a faiskolák berendezésénél, a mi költséggel alig jár, de haszna nehány év alatt szembetűnő leend.

4. A népiskolai tantárgyak közül még mindig a *természetiek* és az alkotmánytan, s ének, torna és rajztanítás hanyagoltatván el leginkább, az iskolai felsőbb hatóságok jelöljék ki s az iskolai könyvtárakba szereztessék be azon legjobb tan- és segédkönyveket, a melyeknek tanulmányozása által a régebbi tanítók is képezhetik magukat s azon tantárgyakat sikeresebben kezelhetik. Azután meg a vizsgálatoknál vegyék számba elnézés nélkül a tantervekben és törvényben kiszabott kötelességek teljesítését.

Alig szükséges bizonyítani, hogy a *képezdei* tanfolyamon a növendékek túl vannak terhelve, a nélkül, hogy kiképeztetésük elég teljes lehetne. Különösen a *gyakorlati* foglalkozásra jut kevés idejök, holott előkészületöknek ez egyik legfontosabb része. Az is nagy baj, hogy a növendékek jelentékeny része felvételi czenzura mellett véteti fel magát a képezdébe. Feltéve már most azon különben alig gondolható körülményt, hogy e felvételi vizsgálat mindig és mindenütt egyformán szigorú, behatő és részletes: átalános szellemi fejlettsége azért elég alapos és mindenoldalú lesz-e ama növendéknek, a ki egy pár heti talán *mesterséges előkészület* mellett szeren-

csés volt felvendőnek nyilváníttatni ?! Vagy psychologiailag képzelhető-e hogy évfolyamok képzési processusán ugyananynyi hét alatt át lehet haladni ?!

5. Ezek alapján szükségesnek tartjuk a törvényhozásnál odaműködni, hogy a képezdei tanfolyam 4 évre terjesztessék ki, s hogy a hadkötelezettség a növendékeket pályájukról el ne zavarja, inkább 15 éves korukban vétessenek fel. Továbbá a felvételi czenzura vagy töröltessék el, vag yutasíttassanak az illetők, hogy vizsgálataikat a középtanodában tegyék le a *IV-ik osztálynak megfelelő minden tantárgyból*, s az innen nyert bizonyítványnyal folyamodjanak a képezdébe.

A felső népiskoláknál az a tapasztalatunk van, hogy azokban a tulajdonképeni czél kevéssé éretik el, mert a tanfolyamon a *szakosztályt* látogatják legkevésbé, a hol a gazdasági vagy ipari képzés foly. E körülményt a háromszékmegyei érdekelt tanítók annak tulajdonítják, hogy az iskolák nem rendelkeznek *ösztöndíjakkal*, de *még a középtanodák által nyujtani* szokott *beunlakással sem*. Továbbá annak, hogy a gazdasági tanfolyam növendékeit a gazdasági felsőbb tanintézetekbe — a miért pedig a miniszteriumhoz többször tettek felterjesztést nem veszik fel. Mind a kettő, kétségkívül, hátrányos körülmény ez intézetekre nézve. De van még egy harmadik is: népünk egy része, különösen a háromszékmegyeiek közül, amaz önteltségben szenved, hogy jobb földmívelés a világon se foly, mint az övé s tán még az angolnak is volna tanulni mit tőle. A háromszékmegyei dús termőföld, épen szép terméseivel egyfelől, meg másfelől népünk kétségkívül nagy szorgalma és kifáradhatatlan munkaereje a földmivelésben, könnyen tekinthető e balga hiedelem kutfejéül, mindehez hozzájárul ama régi módi gondolkozás, hogy a földmívelést nem szükség iskolában tanulni s a ki iskolában tanul, az okvetetlen legyen hivatalnok. Ennek a következménye az is, hogy a szakosztályt végzett növendékek se térnek a szülői házhoz viszsza földet mívelni, hanem más tanintézetekbe — többnyire képezdébe — lépnek át. A földbirtokosok se igen kapnak e növendékeknek gazdaságukban való alkalmazásán, mert — azt mondják — igen ifjú gyermekek (16 évesek) s különben is inkább alkalmaznak egy *tapasztalt* paraszt gazdát udvarbírónak.

No enynyi balvélemény és ferde észjárás közepette valóságos isten csudája lesz, ha a felső népiskolák szép czélja egykor mégis megvalósul, különösen miután az intelligentia egy része is osztozik a fennemlített felfogásban,

6. Ha tehát a gazdasági felső népiskolák helyzetén javítani akarunk, első feladat lesz a balvélemények eloszlatása, mire szaktekintélyek által helységenként tartandó népszerű gazdasági felolvasások talán sikerrel folyhatnának be, s épen úgy eféle felolvasásoknak ingyen füzetekben való

elterjesztése. Továbbá a gazdasági tanfolyamra mindenütt ösztöndíjakat kell szerezni.

Arra nézve pedig, hogy a felső népiskola szakosztályának növendékei a gazdasági tanintézetbe fölvétessenek, a felső népiskolák embereinek nem szabad feledniök, hogy ez intézeteknek magukban bevégzett egészet kellene képezniök, mert a tulajdonképeni czélt általuk csak akkor érhetjük el, ha növendékeik mind az életbe térnek viszsza, mindjárt a tanfolyam bevégzése után. Hisz épen a földmívesosztály gazdasági rendszerének javítására akarnak ez iskolák közvetlenül hatni. Ha pedig a növendékek felsőbb gazdasági tanfolyamra is átmennek, akkor épen nem fog többé közöttük egy is akadni, a ki atyjának vagy magának 10—20 holdas gazdaságába térjen viszsza. Magának az iskolai tanítókarnak is meg kell minden társadalmi eszközt ragadni e felfogás terjesztésére, és az említett baifogalmak elosztalására.

A mi az *ipar-oktatást* illeti, ennek elsőrendü közvetítője különösen a *k.-vásárhelyi* felső népiskola volna. Az itteni gyakorlati iparágak közül különös figyelmet a *műfaragás* érdemel. Igértem volt, hogy ennek tanmódszerére még viszszatérek. Az itteni eljárás abban áll, hogy a növendékek egész három éven át a faragászatra csupán a rajzban készülnek elő s maga a faragás csak a negyedik éven foly a mintázással együtt. *A hoszszufalusi műfaragás tanmódszere pedig ez:*

a) *a rajzban:* az I. osztály heti két órán tanul szabadkézi rajzot egyenes és görbe vonalakkal, továbbá fokozatos ornamenteket körvonalban és gyenge árnyékolással; a II-ik osztály heti egy órán rajzol nehezebb ornamenteket nehezebb árnyékolással; a III-ik osztály heti egy órán nehéz ornamenteket, állatokat, gyümölcsöket és virágokat nehezebb árnyékolással; IV-ik osztály heti hat órán tovább folytatja az előbbi osztályban kezdetteket a lehető legnagyobb tökélyig.

b) *A mintázás és műfaragásban:* a II-ik osztály heti öt órán mintáz kezdő ornamenteket agyagból; a III-ik osztály heti négy órán mintáz nehéz ornamenteket, farag *kezdő díszműveket* és apróbb elárúsítható tárgyakat; a IV-ik osztály heti 9 órán mintáz nehéz ornamenteket és más használható tárgyakat rajz után, farag mindenféle alaku ornamenteket és elárúsítható tárgyakat.

Az osztályok a mintázási és műfaragási órákon öszpontosítva vannak.

Ez a hoszszufalusi tanmenet, és *mi ezt föltétlenül helyesebbnek tartjuk a k.-vásárhelyinél.*

Amott t. i. három éven át nem tudja a növendék, hogy a rajzban mit, miért tanul, s e hoszszú elmélet a legnagyobb figyelmet, és kitartást is mindenesetre nehéz próbára teszi. Míg itt a növendék minden évi rajzképzettségét a rákövetkező évben kimintázza s a mintázást kifaragja. Foly-

tonosan újabb kedvet kap a rajzhoz, mert látja, hogy az a mintázást készíti elő és könnyíti meg, s viszont becsülni tanulja ezt, látván, hogy ez a faragás előiskolája.

A legügyesebb összeköttetése ez az elméletnek a gyakorlattal, hol az utóbbi az elsőt folytonosan élénkíti és érthetővé teszi. Az első pedig az utolsót nem hoszszú és unalmas évfolyamokban, hanem lépésről-lépésre készíti elő.

Figyelemre méltó Hoszszufaluban az a 12 darab, egymásfölé fektetett s együtt egy táblát képező *diszmű-lécz*, melynek fokozatosan nehezbülő homor- és domborfaragványait ugyan anynyi léczen előállítani kötelesek a harmadik osztályosok és csak akkor kezdhetnek önálló darabok faragásához. A léczeken t. i. minden alakja előfordul a faragásnak s ha egyszer azt mintázni és kifaragni jól tudja valaki, azután csak az összetétel (compositio) egész tárgyakon s a munka tovább tökélyesbítése következik. *Ez az előiskola.*

7. E tanmódszer alkalmazását nemcsak a k.-vásárhelyi iskolának ajánljuk figyelmébe, hanem mindazon iskoláknak átalában, a hol faragástanítással foglalkoznak.

A kormány figyelmébe pedig azt ohajtanók ajánlani, hogy adjon határozott utasítást azon iskolák számára, a hol műfaragást taníttat, hogy annak hol, melyik ágát cultiválják. E tárgyról szóló fejtegetéseinkben t. i. kellően utaltunk arra, hogy ez ipar maga is több oldalu s piaczot számára annál biztosabban hódíthatunk, mentől teljesebben ki tudjuk elégíteni a piacz *különböző* igényeit.

A *k.-vásárhelyi felső népiskolára* nézve, az előbb mondottaktól eltekintve, az az észrevételünk is van, hogy annak szakosztályát szintén nem látogatják. Ennek egyik oka hasonlóan az ösztöndíjak hiányában rejlik. De meg van egy másik, ennél még fontosabb. Ez iskolába felvetteknek t. i. legalább 12 éves korunaknak kell lenniök. Mikor a négy évet végzik, 16 évesek. E kort pedig már magasnak tartják a szülők iparos pályára menendő gyermekeikre nézve, kiket még csak akkor kellene inasnak beadniok valamely mesterhez.

Voltaképen iparosokat tehát ez intézet nehezen fog mostani szervetében nevelni. E szervezeten azért okvetetlenül javítani kell. Még pedig úgy, hogy ez intézetet át kell alakítani tulajdonképeni *iparisko*lává.

Az ipar tárgyalásánál ki volt mutatva az iparszakoktatás teljes hiánya. És ki a székelység iparképessége, mely épen K.-Vásárhelyen éri el tetőpontját.

E munka folyamán arra is elég közvetlen és közvetett utalás történt, hogy reményünket csak egy virágzó fejlett iparba vethetjük.

8. Minden ok tehát a mellett szól, hogy a kézdi-vásárhelyi felső nép-

iskola alakíttassék át teljes ipariskolává, még pedig olyan szervezettel, hogy az oda lépő növendékek csakis iparosokká lehessenek. Az ipart az iskolában gyakorlatilag is tanítni kell, hogy a kilépő növendék semmiesetre se inasnak, hanem legalább is segédnek legyen alkalmazható. A kormány és megye megbizottai adjanak a szervezésre véleményt, különösen arra nézve, hogy miféle iparágak legyenek felveendők egyelőre s mikkel bővíttessenek azok rendre-rendre. Ugyanezt kellene tenni a *m.-vásárhelyi és gy.-szentmiklósi polgári iskolákkal*, s hasonló ipariskolát szervezni Udvarhelymegyében is. Humán-iskolája a székelyföldnek elég van. Legyen már valódi szakiskolája is, melyek által újkori ipar teremtessék. Egyébként csak frázisnak marad az ipar fejlesztésének hangoztatása. Az indítványozó lépést ez iránt mind a megyéhez, mind a kormányhoz a közgazdasági és közmívelődési *székely-egylet* tehetné legsikeresebben meg.

A gyergyó-alfalvi és csík-szeredai felső népiskolákban közbe-közbe szép eredménynyel, de átalában nagy nehézséggel jár az *eszterga*-munka a miatt, hogy egy-egy odatévedt vándor mesterember, a milyeneket alkalmazni szoktak, rövid időn ott hagyja az iskolákat, mert, keresete nem lévén, az iskoláktól nyert csekély díjazásból nem élket meg.

9. Miután e munka megtanulása akármely nagyobb városban, pl. Brassóban, könnyűszerrel eszközölhető, egy felső népiskolai tanítót kell e végett kiküldeni, a ki aztán ez iparágat igen mérsékelt díjazás mellett állandóan és rendszeresen taníthatja az intézetben.

A *nőnevelés* elhanyagolt állapota kitünt a leányiskolák számának kimutatásánál. Van ugyanis az egész székelyföldön 4 községi és állami, 4 felekezeti és 1 magán, tehát összesen 9 *elemi* és 1 *felső leányiskola*. Az elemi iskolák közül a felekezetiek egy része teljességgel nem felel meg sem a törvény, sem a társadalom igényeinek. A felső leányiskola meg (Sepsi-Szentgyörgyön) oly kevés a székelyföldnek, hogy azon családok nagy része, melyek leánygyermekeiknek egy kissé teljesebb képzést akarnak nyujtani, kényszerítve vannak, ha hozzá módjuk van, nagy költekezéssel Kolozsvárra, vagy Szebenbe (a klastromba) vinni gyermekeiket, s hogy itt is eléggé czélt érnének, arról kellően biztosítva nincsenek.

A nőnevelés elhagyatottsága mellett bizonyit az is, hogy míg 1870-ben a férfiaknak 28.91, addig a nőknek csupán 11.55%-a tudott olvasni-írni.

10. Arra kellene tehát kényszeríteni legalább a városokat, hogy akár községi, akár felekezeti jellegű legyen az, de kellő számú és teljesen kielégítő felszerelésü *elemi leányiskola* legyen mindenütt. Erre a törvény kellő erőt ád a kormánynak. Itt már semmit sem lenne szabad elnéznie. Ha pedig az elemi leányiskolák kellően rendbe hozva lesznek: állíttassék, a hol mód van hozzá községi vagy megyei, a hol ez nem lehet, állami költségen, vagy e tényezők közös erején egy-egy *felső leányiskola* Csík-, Maros-(Torda)

és Udvarhelymegyében. Ezt a közmivelődés, a társadalom és nemzetiségünk érdekei egyaránt sürgősen követelik.

Hogy a leánynevelés valódi állapota az országban magában is ismerve legyen, erre nézve eddig még a kormánynak is mulasztásai vannak, a menynyiben 10 évi működése óta a tanügyi statisztikai adatok gyüjtése és a közoktatás állapotáról adott jelentései által arra semmi fényt nem derített. Egyszerűen megelégedett azzal, hogy a tankötelesek és iskolábajárók számánál kitüntette a nemeket is, de hogy hány elemi és felső leányiskola létezik s ezek miféle jellegüek, hány tanító vagy tanítónő működik azokban, hány osztály van beállítva, milyen; a fölszerelés, tanterv stb., erről egész Magyarországon senki se tud semmit, s nem is tudhat, míg a szokott módon statisztikai kimutatás összeállítva és közrebocsátva nem lesz.

11. Fölkérendő tehát a közoktatási kormány, általános mivelődési érdekekből, hogy az országgyülés elé terjeszteni szokott közoktatási jelentésében önálló, részletes statisztikai kimutatást nyújtson Magyarország leányiskoláiról.

12. A *gymnasiumok* figyelemre méltó igyekezetet tanúsítanak ugyan a fejlődésre, de *tantervükre* vonatkozólag meg kell jegyeznünk általában, hogy abban még az ugyanazon felekezethez tartozók is eltérnek egymástól, s a tantárgyak közül a *természettan*, *vegytan* nem részesül mindenütt kellő méltatásban. Az egyik pl. a vegytanból a 4-ik és 6-ik osztályban tanít valamit s a természettan tananyagát elzárja a 3-ik, 4-ik s 7-ik és 8-ik osztályra; a másik a vegytant a IV-ik osztályban tárgyalja s valamicskét belőle a VII-ikben is felvesz; a harmadik a természettant a IV-ik és VIII-ik osztályban adja 2—2 semesteren és a vegytant a VII-ikben egy semesteren át. A természettannál, valamint általában is, nem helyeseljük a tananyag oly szétdarabolását, a milyenre a mondottakban példa van. A vegytan pedig mindenütt mostoha gyermeknek látszik lenni, a mi korunk egyik legfontosabb tudománya iránt nem mutat kellő figyelemre. Arra sem látunk példát, hogy az ásványtan vegytani alapon tárgyaltatnék. A tankönyvek megválasztásánál szintén alaposabb körültekintést várhatunk meg. Sok olyan kézikönyvet látunk ma is használatban, melyek a mi tanulókorunkban is csak arra voltak alkalmasok, hogy a tudomány iránt közönyt, némelyekben épen borzadályt keltsenek.

Vannak használatban olyanok is, melyek a tudomány fejlettségének és módszerének már a színvonalán se állanak, milyen pl. Hanák a természetrajzban.

A tisztes öreg bizonynyal nem veszi zokon, ha Kriesch, Thomae, Szabó vagy Koch foglalja el helyét.

A gymnasiumoknak a fennebbieken kívül még ajánljuk — a menynyiben egyik vagy másikuknak szükségük van rá — figyelmébe, hogy tan-

szergyüjteményeik kiegészítésére minden erővel törekedjenek, mert jó tanításnak ezek igen fontos eszközei, továbbá könyvtáraikról készítsenek catkalogust és azt nyomtassák ki, hogy a közönség ismerje meg, mivel bírnak s mit nyújthatnak a közmívelődés és tudomány terjesztésére. A műéneket tegyék kötelező tantárgygyá. Egyebekben pedig, névszerént a gymnasiumokhoz csatolt elemi oktatás, és a gymnasiumok számára, s ezzel kapcsolatban a tanerőkre vonatkozólag fenntartjuk és ajánljuk fenn kifejtett nézeteinket.

13. *Nép- és kapcsolatban iskolai könyvtárak* alapítására társadalmi mozgalmat kell teremteni. *A székelyföldi sajtó* előtt egy igen szép és hálás tér hazafias tevékenység kifejtésére!

A könyvtárakba mentől több közgazdasági szakmunkát kell megszerezni. Erre még a középtanodáknak is figyelmet kellene fordítaniok, hogy a gyakorlati élettel ennélfogva is szorosabb kapcsolatba lépjenek, s a közönségnek — melytől mindenöket nyerték — javát ezen úton is előmozdítsák.

14. *A községi szegényalapokból*, mihelyt azok együttesen akkorára nőtték ki magukat, a szegény nyomorékok számára minden megyében *menházat* kell alapítani a k.-vásárhelyi mintájára, s ugyanez alapból majd *árvaházakat* is. Ezek létrehozásának támogatására alakuljon minden megyében *megyei nőegylet*. A mely eszme körül a nők csoportosulnak, az diadalra fog jutni. S nekik ennél szebb, a női szívhez nemesebben találó társadalmi szerepet alig mutathatnánk.

E munkában elöjövö nehány székely tájszó értelmezése.

Beczegtet = kényeztet.

Belsőember = pap, kántortanitó; szemben a világiakkal, mint külsőkkel.

Csürdöngölő = táncz vagy nóta (zene, dal). *Székelycsárdás*nak nevezhetnök. Az ujonnan épített csürt vagy házat azért engedi át a gazda az ifjuságnak vasárnapi tánczra, hogy földjét keményre döndöljék. Erre különösen alkalmas a nevezett táncz.

Elegybuza = kétszeres.

Eresz = a lakház közepén vagy hátsó végén egy nyilt előszoba.

Gané, ganézás = trágya, trágyázás.

Izék = a takarmánynak a barom által hátrahagyott része, melyet a jászolból a hidlásra (az istállóban lévő padló) vetnek ki alomnak.

Isztorhéj, eszterhéj = eszterhaj, ereszalj (a hol a fecske fészkel).

Gerezd = a fából épített ház vagy másféle épület négyszögletén, a boronafák keresztberakása által, kivül képződő ormó, melyen a gyermekek madárfogdosni mászkálnak.

Kalangya = kereszt. Kalangyába rakják a learatott buzát, rozsot, zabot, kendert, lenet és törökbuza-kórét (kóró); a három utóbbinál azonban az egyes zsúpokat (köteg) nem keresztbe, hanem felállított csomókba.

Kepe = pap- vagy kántorbér, terményekben fizetve.

Kifogy vagy kipusztul belőle. Ellentéte a *reáverekszik* szónak, lásd ezt. Kifogy vagy kipusztul a marhából, magból stb.

Kisirül = kisirül (vékonyra kinyulik) a tészta; *kisirül, besirül* = valaki az ajtón vagy utczasarkon kioson, be- vagy eloson.

Korsó = karcsu-magas cserépedény = kancsó.

Kóst = takarmány.

Költség = élelmiszer.

Lappancs = néhol a pinczebejárás a szobából a padlózaton keresztül történik, egy □ méternyi nyiláson. E nyilást befedő, vizszint fekvő ajtót *lappancsnak* nevezik. Ilyent alkalmaznak igen sok helytt a hijuba (padlás) vezető nyilásra is. Megkülönböztetjük tehát a *pincze-* és a *hiju-lappancsot.*

Laskát sirit = a laskatésztát egy gömbölyü fával (laskasirító) vékonyra kinyujtja.

Lisztláng = fátyolszitán átejtett buzaliszt, melyből a székelyasszony laskát (laskalisztnek is nevezik) és finomabb süteményeket készit.

Majorság = házi szárnyasállat.

Megsikárol = lágy agyaggal megtapaszol (házoldalt, házföldet, kemenczét, tüzelőaljat stb.).

Orotni = kiirtani, pl. tüske stb. gyökeret.

Pityóka = burgonya.

Rá verekszik = szert tesz reá.

Szemerkél = gabnaszemeket szedeget fel (a majorság).

Szekér. A székely, sőt általában az erdélyi, nem csupán az ökrös, hanem a lovas fogatot is így nevezi, ezen megkülönböztetéssel: *lószekér*, *ökörszekér*. A *kocsi* előtte = *hintó*.

Szilvaíz — lekvár.

Takaróruha = asztalkendő. T. i. a mezőre vitt ételt ezzel vagy ebbe takarják be.

Törek = a kézi cséplés után hátramaradt szalmaroncsalék, melynek nagy részét a kalászosok feje képezi. Minthogy ez sok szemet tartalmaz, törektartóba gyűjtik összse, s mint becses takarmányt úgy használják.

Törökbuza = kukoricza.

Udor, odor = az istálló (pajta) padlása.

Változó = fejérnemü, ing és lábravaló (gatya).